

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ
Випуск XII

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XII

ВІННИЦЯ
2007

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 12. Серія: Історія: Збірник наукових праць
/За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2007. - 405 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 11 квітня 2007 р.
(протокол № 9)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Л.В. Баженов – доктор історичних наук, професор;
П.С. Григорчук – кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);
В.М. Даниленко – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
С.І. Дровозюк – доктор історичних наук, професор;
Ю.А. Зінько – кандидат історичних наук, доцент;
В.О. Корніснко – доктор політичних наук, професор;
Ю.В. Леґун – доктор історичних наук, доцент;
О.Г. Лойко – кандидат історичних наук, професор;
Ю.І. Поп – доктор історичних наук, професор;
О.П. Реєнт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
І.М. Романюк – доктор історичних наук, доцент;
Ю.С. Степанчук – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);
О.К. Струкевич – доктор історичних наук, професор.

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32,
Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського.
Інститут історії, етнології і права. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

С.С. Падалка – доктор історичних наук, професор;
М.А. Журба – доктор історичних наук, професор.

ISBN 966-7051-18-6

© Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського, 2007

Історія України

Бармак М.В.

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ ТА СТВОРЕННЯ ПОШТОВОЇ СЛУЖБИ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХVІІІ — ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.).....12

Богатчук С.С.

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКИХ ЗАЛІЗНИЧНИКІВ ЗА ПОКРАЩЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО, СОЦІАЛЬНОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧ. ХХ СТ.....15

Брославський В.В.

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В КІНЦІ ХVІІІ СТ.....19

Войцехівський Ю.В.

ВЧИТЕЛІ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ: 1960 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1980-Х РР. (ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА).....23

Гарбар Г.А.

КУЛЬТУРА ГОСТИННОСТІ. НА МАТЕРАЛІ ВНУТРІШНЬОГО ТУРИЗМУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ 70-Х – ПОЧАТКУ 80-Х РР. ХХ СТ.....28

Гончарова Н.О.

УЧАСТЬ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ У ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....33

Горбатюк М.В.

ДІЯЛЬНІСТЬ А. НІКОВСЬКОГО НА ПОСАДІ МІНІСТРА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УНР В УРЯДІ В. ПРОКОПОВИЧА (26 ТРАВНЯ-14 ЖОВТНЯ 1920 Р.).....37

Горьовий В.П.

СОЦІАЛЬНО-ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА СЕЛА.....43

Григорчук П.С., Тучинський В.А.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВНУТРІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ В 1921-1925 РР....48

Денисюк А.В.

ПЕРЕСЕЛЕННЯ СЕЛЯН З ПЕРЕНАСЕЛЕНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ ДО СИБІРУ У 20-Х РР. ХХ СТ.....52

Жулканич Н. М.

НАПРЯМИ АГРАРНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ В ОБЛАСТЯХ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ (70-ТІ РОКИ ХХ СТ.).....57

Земзюліна Н.І.

ГРОМАДСЬКА ПОЗИЦІЯ І. ФРАНКА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ГЕНДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....63

Коляструк О.А.

РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.....65

Кондратюк О.В.

ЗНАЧЕННЯ СПОРІДНЕНOSTІ ПРИ ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВИХ ПОДІЛАХ МАЙНА ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА У ХІХ СТ.....70

Корновенко С.В.

ДЕНКІНСЬКИЙ, ВРАНГЕЛІВСЬКИЙ ПРОЕКТИ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ПИТАННЯ В УКРАЇНІ (1918-1920 РР.).....73

Кривошея О.В.

ЕВОЛЮЦІЯ ДУХОВНИХ ЗАПОВІТІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ.....78

Кузнець Т.В.

ЄПИСКОП ФЕОДОСІЙ ОЛТАРЖЕВСЬКИЙ В НАЦІОНАЛЬНО-ДУХОВНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ-ПОЧАТКУ ХХ СТ.....81

Лапшин С.А.

КОМПЕТЕНЦІЯ ТА МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ.....84

Легун Ю.В.

НАДБАННЯ СОБАНСЬКИМИ ЗЕМЕЛЬ У БРАЦЛАВСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ У 1870-Х РР.: ОБСТАВИНИ І ОСОБЛИВОСТІ.....89

Логінов О.В.

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ПІСЛЯ СМЕРТІ МИТРОПОЛИТА АЛЕКСІЯ (ГРОМАДСЬКОГО).....92

Мазило І.В.

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ СТАНОВИЩЕ РОБІТНИКІВ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ (1943-1950-Х РР.).....95

Мельников Д.О.

МОЛОДІЖНИЙ РУХ В УКРАЇНІ: ЕТАПИ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ (80-90-ТІ РР. ХХ СТ.).....98

Мельничук О.А.

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ

	В УКРАЇНІ У 1930-Х РР.....	103
...63	<i>Нестеренко В.А.</i>	
	ДІЯЛЬНІСТЬ УКП(Б) НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ.....	108
	<i>Нізова Л.В.</i>	
ГКУ ...65	ВТЯГНЕННЯ ДРІБНОГО ВЛАСНИКА В РАДЯНСЬКУ СИСТЕМУ ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ (ПОЧАТОК 1930-Х РР.).....	112
	<i>Петренко В.І.</i>	
..70	„ЧЕРВОНІ ВАЛКИ” В СИСТЕМІ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНИХ РЕКВІЗИЦІЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ.....	117
	<i>Пойда О.А.</i>	
А ..73	ПОСТАТЬ ОЛЕКСИ СТОРОЖЕНКА В ЕПІСТОЛЯРІЇ ТА СПОГАДАХ (ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА МИТЦЯ).....	123
	<i>Потапнікова Г.В.</i>	
..78	УПРАВЛІННЯ ТА СТРУКТУРА МИТНИХ УСТАНОВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	127
	<i>Потіха О.Б.</i>	
..81	СТЕПАН БАРАН. ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД ГРОМАДСЬКО- ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1921-1939 РР.).....	132
	<i>Тучинський В.А., Григорчук П.С.</i>	
..84	ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ 1924-1940 РР.....	136
	<i>Хоменко Н.М.</i>	
ГВІ ..89	СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ СТУДЕНТСТВА 1950-Х РР.....	140
	<i>Чорна Л.В.</i>	
..92	ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ 60-70-Х РР. ХІХ СТ. У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ.....	145
	<i>Чорнодід Л.В.</i>	
О ..95	ФОРМУВАННЯ КАДРІВ НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У 20-30-ТІ РР. ХХ СТ. (ДЕЯКІ НАПРЯМКИ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ).....	150
	<i>Шановал В.В.</i>	
..98	РОЛЬ МОЛОДІ ПІД ЧАС СЕРПНЕВИХ ПОДІЙ 1991 Р. ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО МОЛОДІЖНОГО РУХУ ПІСЛЯ РОЗПАДУ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ.....	155

Шатковська І.С.

ДО ПИТАННЯ ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ МУЗИЧНОГО СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА.....	159
---	-----

Історія Поділля

Антонишин А.П.

СЕЛЯНСЬКО-ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ НА ПОДІЛЛІ (КВІТЕНЬ- ЛИСТОПАД 1918 Р.).....	165
---	-----

Багас Л. М.

ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ БІЖЕНЦІВ У ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	171
--	-----

Барнасюк О.С., Романюк І.М.

ПРОФСПІЛКИ ВІННИЧЧНИН В РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР.....	174
---	-----

Батирєва І.М.

ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАНЬ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ПОДІЛЛЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. НА СТОРІНКАХ МІСЦЕВИХ ТА ЦЕНТРАЛЬНИХ ЧАСОПИСІВ.....	177
---	-----

Божко Л.М.

ВНЕСОК ВОЛОДИМИРА ГЕРИНОВИЧА У ВИВЧЕННЯ ЕТНОГРАФІЇ ПОДІЛЛЯ (20-ТІ РР. ХХ СТ.).....	181
--	-----

Василенко В.М.

ВІДОБРАЖЕННЯ У НАСТРОЯХ ПОДОЛЯН ПОЛІТИКИ ЩОДО УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.....	184
--	-----

Вороліс М.Г.

СТАН СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ У 1891-1901 РР.....	187
--	-----

Жмуд Н.В.

ТРАДИЦІЇ МОЛОДІЖНИХ ГРОМАД НА ПОДІЛЛІ: ЕТНОПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ (ПОЧ. ХХ – 1960-ТІ РР.).....	189
--	-----

Єсюнін С. М.

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ У ЗАШТАТНИХ МІСТАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.....	194
---	-----

Косаківська Є.М.

НАРОДНИЙ ОДЯГ В КОЛЕКЦІЯХ ВІННИЦЬКИХ МУЗЕЇВ	197
---	-----

Красовський Я.Й.

ПОДІЛЬСЬКИЙ СЕЛЯНИН ПОРЕФОРМЕНОЇ ДОБИ В ОЦІНЦІ АВТОРІВ
«ПОДОЛЬСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ».....199

Кузьмінець Н.П.

ГОСПОДАРСЬКА ПОЛІТИКА МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ПОДІЛЛЯ В
ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ І ТРАНСПОРТУ (1921-1925 РР.).....203

Лисий А.К.

ВІННИЦЯ МІЖ ЛЮТИМ І ЖОВТНЕМ 1917 Р.....206

Мазур В.М.

ЕТНОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ЗЕМЛЕРОБСТВА НА ПОДІЛЛІ (ДРУГА
ПОЛОВИНА ХІХ-ХХ СТ.).....210

Місінкевич Л.Л.

ВКЛАД ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНИХ СТРУКТУР ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В
РЕАБІЛІТАЦІЮ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ У 1950 РР.....212

Непийвода В.А.

СТАНОВИЩЕ УЧИТЕЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ НА
ПОЧАТКУ 1920-Х РР.....218

Рекрут В.П.

ВІННИЦЬКИЙ ЕТАП ДЕРЖАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДМИТРА
МАРКОВИЧА (1918-1919 РР.).....221

Романець Л.М., Зінько Ю.А., Романюк І.М.

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ТИСК НА ВЧИТЕЛЬСТВО ВІННИЧЧИНИ В ПОВОЄННІ
РОКИ.....224

Соломонова Т.Р.

ДОЛЯ БІБЛІОТЕК ПОМІЩИЦЬКИХ МАЄТКІВ ПОДІЛЛЯ ЗА ДОБИ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.....227

Стадник О.О.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ПОДІЛЬСЬКОМУ СЕЛІ НА
ПОЧАТКУ 1920-Х РР.....232

Стецюк Т.В.

АНАНІЙ ВОЛИНЕЦЬ – ОРГАНІЗАТОР ПОВСТАНСЬКОГО
АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОГО РУХУ НА ПОДІЛЛІ ДОБИ УНР (1919-1920 РР.).....235

Стрельбіцька Н.І.

ДО ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ
МІСТА ВІННИЦІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....239

Трембіцький А.М.

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА СІЧИНСЬКОГО.....244

Черкашина О.В.

ПОДІЛЬСЬКИЙ МИТЕЦЬ ВОЛОДИМИР ПЕРЕПЕЛЮК ЯК ПРЕДСТАВНИК
КОБЗАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ ХХ СТ.....248

Юрченко В.О.

ВПЛИВ ЯРМАРКІВ ТА БАЗАРІВ НА РОЗВИТОК РЕМЕСЕЛ ТА
ПРОМИСЛІВ ПОДІЛЛЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ СТ.)...253

Ясинецька Л.В.

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС «СЕЛО БОРСКОВ», ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
ТРАДИЦІЙНО-ПОБУТОВОЇ КУЛЬТУРИ СТАРООБРЯДЦІВ КРАЮ КІНЦЯ
ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....257

Всесвітня історія

Білоус С.В.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ РОСІЇ ЩОДО
ФІНЛЯНДІЇ.....261

Войнаровський А.В.

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ
В ПОЛЬЩІ.....263

Годлевська В.Ю.

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ІСПАНІЇ: РОЗВ'ЯЗАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-
РЕГІОНАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ.....268

Жукова О.О.

ПРОБЛЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОЇ
ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У 1997-2001 РР.....272

Кашка М.Ю.

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ РУСИНІВ В АВСТРІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
В 50-Х РР. ХІХ СТ.....278

Кравчук О.М.

СЛОВАЧЧИНА В ЕКОНОМІЧНІЙ ПОЛІТИЦІ УРЯДУ ЧСР (1918-1929 РР.).....282

Неприцький О.А.

ПОЗИЦІЯ ЛЕЙБОРИСТСЬКОЇ ПАРТІЇ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЩОДО
ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ НА ВИБОРАХ 1997 Р.....285

Нерушева Л.Г.

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ ІБН ХАЛЬДУНА.....288

Поп Ю.І., Кравчук О.М.

СЛОВАЧЧИНА І СЛОВАКИ В „НОВІЙ ЄВРОПІ” Т.Г. МАСАРИКА (1918 Р.).....292

Разиграсв О.В.

ПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВНА ПОЛІЦІЯ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В
ОХОРОНІ СХІДНОГО КОРДОНУ 296

Тростогон А.М.

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ
ПРОБЛЕМИ.....301

Чорна Н.М.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНТЕГРАЦІЇ ПОЛЬЩІ У
ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНІ СТРУКТУРИ.....306

Історіографія та джерелознавство

Антонішина Т.П.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ПРО УКРАЇНО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ НА
ПОДІЛЛІ У 1920 РР.....315

Гандзюк В.О.

АРМІЯ УНР НА ПОДІЛЛІ У ТРАВНІ-ЛИПНІ 1919 Р.: ПОРАЗКИ ТА
ПЕРЕМОГИ (ЗА ГАЗЕТНОЮ ПЕРІОДИКОЮ 1919 Р.).....318

Данілова І.Ю.

ВЗАЄМИНИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ТА ПРОТЕСТАНТСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД В УКРАЇНСЬКІЙ ТА
ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ(1945-1955 РР.).....323

Дровозюк С.І.

ПРОБЛЕМА «ЖИВОЇ» ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ
XX-XXI СТ.....325

Коннова М.В.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В ІСПАНІЇ 1936-1939 РР. У ЗАРУБІЖНІЙ
ІСТОРІОГРАФІЇ 331

Красовський Я.Й.

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО
ПОРЕФОРМЕНЕ СЕЛЯНСТВО ПОДІЛЛЯ.....334

Кривошея В.В., Степанчук Ю.С.

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА СТАРШИНА: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ДОСЛІДЖЕНЬ.....337

Кузіна Б.С.

ПЛЮСИ ТА МІНУСИ ОДНОГО ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА І ПРОБЛЕМА
НАУКОВОЇ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ
ПОДІЛЛЯ 345

Мазур І.В.

РАДЯНСЬКІ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕННЯ 1920 РР.: ПРОГРАМИ, ПРИНЦИПИ
ТА ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ 349

Ніколаєць Ю.О.

МЕТОДИ ІДЕОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ ПАРТІЇ В РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ
«ВІДЛИГИ» У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ 352

Очеретяний В.В.

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ МАКСИМА АНТОНОВИЧА
СЛАВИНСЬКОГО (ІСТОРІОГРАФІЯ) 357

Подольн В.В.

ДІЯЛЬНІСТЬ Й. ВОЛОШИНОВСЬКОГО ПО ПРОПАГАНДІ ІДЕЙ РОЗВИТКУ
КООПЕРАЦІЇ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПІСУ “DZIENNIK KIJOWSKI”
 (“КИЇВСЬКИЙ ЩОДЕННИК”) 362

Рекрут В.П.

“З ЛЮДЬМИ І ДЛЯ ЛЮДЕЙ...” (ДМИТРО МАРКОВИЧ В УКРАЇНСЬКОМУ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ: КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).
– ВІННИЦЯ: ПП БАЛЮК, 2006. – 408 с.....367

Стельникович С.В.

АРХІВНА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІСЬКОЇ
СІЧІ 370

Стопчак М.В.

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ В КОНТЕКСТІ ВІЙСЬКОВОЇ ПОЛІТИКИ
ДИРЕКТОРІЇ УНР (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ).....375

Тарасов В.В.

ДОСЛІДЖЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЮ ПУБЛІЦИСТИКОЮ 1989-1991 РР.
ПРОБЛЕМАТИКИ “УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ” В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ
ПОЛІТИЦІ ПЕРЕДВОЄНИХ ЧАСІВ 385

Шаповал Л.І.ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ
ОСНОВНИХ ЕТАПІВ РЕАЛІЗАЦІЇ НЕПУ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ.....387**Рецензії****Войнаровський А.В.**МАТЕРІАЛИ ДО КНИГОВИДАВНИЧОГО РЕПЕРТУАРУ ПОДІЛЛЯ (1852 –
1923). БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОСІБНИК. УКЛАДАЧ Т.Р. СОЛОМОНОВА. –
ВІННИЦЯ, 2006. – 352 с.....392**Завальнюк К.В., Стецюк Т.В.**В.П.РЕКРУТ “З ЛЮДЬМИ І ДЛЯ ЛЮДЕЙ...” (ДМИТРО МАРКОВИЧ В
УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ: КІНЕЦЬ ХІХ –
ПОЧАТОК ХХ СТ.). – ВІННИЦЯ: ПП БАЛЮК, 2006. – 408 с.....392**Лисий А.К., Ткаченко А.Д.**БУШИН М.І., ГУРЖІЙ О.І., ТОВСТОПЯТ Л.М. ІЛЛЯ ШУЛЬГА – ІСТОРИК
УКРАЇНИ: НАРИС ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ. – ЧЕРКАСИ, 2006. – 252 с....394**Неприцький О.А.**МАЛИНОВСЬКА О.А. УКРАЇНА, ЄВРОПА, МІГРАЦІЯ: МІГРАЦІЇ
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОЗШИРЕННЯ ЄС. – К.:БЛАНК-ПРЕС,
2004. – 171с. ....396**Поп Ю.І.**РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ: В 27 ТОМАХ. ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ/
РЕДАКЦІЯ ТОМУ: І.С. ГАМРЕЦЬКИЙ (ГОЛОВА), В.П. ЛАЦІБА,
С.С. НЕШИК ТА ІН. – УПОРЯДНИКИ: В.П. ЛАЦІБА (КЕРІВНИК),
В.І. БІЛОКОНЬ, К.Д. БУХІН, В.Ю. ВАСИЛЬЄВ, К.В. ЗАВАЛЬНЮК,
С.Л. КАЛИТКО, П.М. КРАВЧЕНКО, І.Г. ПАЛАМАР, Р.Ю. ПОДКУР,
О.К. СТРУКЕВИЧ – КН. 1. – ВІННИЦЯ: ДП ДКФ, 2006. – 908с. ....396**Поп Ю.І.**ЯН МЛИНАРІК. ДОЛЯ БАНДЕРІВЦІВ І ТРАГЕДІЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ
ЦЕРКВИ. – ПРАГА, 2005. – 95с.JÁN MLYNÁRIK. OSUD BANDEROVCŮ A TRAGÉDIE ŘECKOKATOLICKÉ
CÍRKVE. – PRAHA: NAKLADATELTOI LIBRI., 2005. – 95S. ....398**Відомості про авторів** 400

**ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ ТА СТВОРЕННЯ ПОШТОВОЇ
СЛУЖБИ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХVІІІ — ПЕРША
ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)**

В умовах реформування вертикалі виконавчої влади в Україні науковці все більше звертаються до дослідження історії місцевих органів влади, основних напрямків їх діяльності, до історії державної служби на українських землях.

Історія вищих та центральних державних установ у Російській імперії активно розвивалася дореволюційними [30,32], радянськими [34,35] а також сучасними російськими істориками [37,36]. Поряд із тим напрям регіональної історії державних установ в Україні представлений лише поодинокими біографічними розвідками про чиновників державних установ та суто довідковими виданнями, що не залишили помітного сліду в українській історіографії [29,31].

В останні роки дослідницька робота з даної проблематики активізувалася. Видано ряд наукових праць, які висвітлюють історичний досвід державного управління і державної служби періоду Російської імперії [33,38].

Багато аспектів історичного досвіду функціонування і розвитку місцевих органів влади залишаються невивченими. В дослідженнях, які висвітлюють історію української державності, зокрема в період перебування українських земель у складі Російської імперії, недостатньо розкриті питання діяльності місцевої влади. З огляду на новий історичний етап розвитку України проблема вивчення історії державних установ та державної служби набуває важливого значення.

Після третього поділу Речі Посполитої землі Правобережної України наприкінці ХVІІІ ст. ввійшли до складу Російської імперії. Перед новоствореними органами місцевої влади постало завдання формування системи влади за “загальноросійським взірцем”.

Управління новими землями було ускладнене відсутністю стабільних шляхів сполучень у межах Київської, Подільської та Волинської губерній. Тому одним із напрямків діяльності місцевої адміністрації було створення системи доріг та їх утримання.

Практично всі дороги утримувалися за рахунок так званої дорожньої повинності. Російській владі доводилося видавати окремі розпорядження по утриманню найважливіших мостів і перевозів. Так, іменний указ Київському і Малоросійському генерал-губернатору Беклешову від 1 червня 1799 р. [1] зобов’язував утримувати в належному стані мости і переправи через річку Дніпро. Кошти на це необхідно було вишукувати із “сум міських прибутків”, казна покривала лише мізерну їх потребу коштів, які виділялися на ремонт казенних установ.

Російська влада намагалася змінити напрямки деяких доріг. 4 серпня 1805 р. [2] іменний указ зобов’язав Міністра Комерції розробити пропозиції щодо зміни шляхів у Подільській губернії для забезпечення прямого сполучення із портом Одеса. Однак утримання місцевих доріг залишалося перебувало у віданні місцевої адміністрації.

20 листопада 1809 р. “Учреждением об управлении водяными и сухопутными сообщениями” вся територія Росії була розділена на 10 різних за розмірами округів [3]. Кожен із них очолював окружний начальник, безпосередньо підлеглий головному директору водних і сухопутних сполучень (з 1811 р. — шляхів сполучень). Йому підпорядковувалися директори, директори-виконавці робіт, інженери, бригади майстрів і спеціальні поліцейські команди. Все діловодство округу вела канцелярія. Утім, досить тривалий час усі ці штатні чиновники рахувалися лише на папері: не було достатньої кількості фахівців. Основними об’єктами управління були річкові канали, а із сухопутних доріг — тільки “тракти”, стосовно інших шляхів сполучень Головне управління обмежувалося “вишукуваннями” і оглядами. Весь тягар підтримання елементарної функціональності сільських доріг лягав на плечі місцевого населення через виконання дорожніх повинностей, нагляд за яким здійснювала місцева влада.

Із вступом на престол Миколи І роботи з будівництва, реконструкції та утримання доріг дещо пожвавилися, бо вони, крім економічних, виконували важливу військову функцію — від їх стану залежала мобільність військ. У квітні 1828 р. [4] вийшов сенатський указ щодо затвердженого імператором Положення Комітету Міністрів щодо зміни деяких трактів у Київській губернії. Іменним указом від 8 липня 1829 р. [5] була заснована нова дорога з Могильова через Бобруйськ у Волинську губернію замість Рогачівського тракту. 16 грудня 1832 р. Микола І дав розпорядження Сенату про побудову шосе від Києва до Броварів [6]. Для його виконання було створено спеціальний економічний комітет з будівництва під керівництвом начальника округу.

За законом від 29 вересня 1832 р. у відання Головного управління шляхів сполучень було передано будівельну справу, а також створено губернські будівельні комісії [7]. Будівельна й дорожня комісії очолювалися губернатором.

Усі дороги Росії Статут шляхів сполучень від 24 березня 1833 р. розподіляв на п'ять "класів": головні шляхи, "великі" шляхи, "звичайні" поштові шляхи з губернії у губернію, повітові, поштові та торгові шляхи, сільські та польові дороги.

Держава взяла на себе піклування тільки про перший клас доріг (всього 10 до 1833 р., серед них тракт Москва – Київ). Ці шляхи фінансувалися з державного бюджету, ними завідували органи Головного управління шляхів сполучень та громадських будівель. "Класи" доріг з другого по четвертий перебували у віданні губернських будівельних та дорожніх комісій і утримувалися за рахунок "земських повинностей". Зовсім "безпритульним" виявився п'ятий "клас" шляхів – вони перебували у віданні "селищ та власників" [8].

26 березня 1836 р. місцеві органи шляхів сполучень черговий раз були реорганізовані: кількість округів скоротилася до п'яти, для завідування округами засновувалися очолювані начальниками окружні правління з більш широкою компетенцією щодо проектів, технічної звітності, нагляду за діяльністю щодо торгів на будівництво і ведення господарських розрахунків та звітності. Стосовно адміністративних функцій, то правління завідувало такими питаннями: кадри чиновників і фахівців, огляд будівель і шляхів сполучень. Округи підрозділялися на очолювані начальниками відділення, а ті — на дистанції. З 40-х рр. ХХ ст. у розпорядження округів почали передаватися військово-робочі роти.

У 1848–49 р. розгорнулася відомча боротьба навколо проблеми підпорядкування ґрунтових, поштових і торгових доріг між Головним управлінням шляхів сполучень і громадських будівель (головноуправляючий П. А. Клейнміхель) і міністерством внутрішніх справ (міністр граф Л. А. Перовський). Для припинення суперництва між центральними відомствами був прийнятий 7 липня 1849 р. [9] сенатський указ про реорганізацію губернських будівельних і дорожніх комісій та створення об'єднаних комісій у губерніях під головуванням губернатора. Членами цих об'єднаних установ були губернський предводитель дворянства, віце-губернатор, голова казенної палати, управляючі палатою державного майна, губернський поштмейстер, начальники місцевих установ деяких відомств (військового, митного тощо) [10]. Повітову будівельну і дорожню комісію очолював предводитель дворянства повіту, а членами були суддя повіту, городничий, окружний начальник державних маєтностей, землемір повіту і міський голова [11].

Віданню губернських дорожніх і будівельних комісій "щодо дорожньої частини" підлягали "устрій та нагляд за утриманням у справності" доріг другого – четвертого "класу", а також мостів, переправ і перевозів. Щодо будівельної частини, то комісії зобов'язані були опікуватися більшістю казенних і громадських будівель. Вони дбали про зведення, перебудову та ремонт споруд, розглядали плани будівництва та їх кошториси, здійснювали нагляд за утриманням будинків. Стосовно підрядів на всі будівельні роботи комісії проводили торги. Крім того, комісії підпорядковувалася арештантська рота цивільного відомства – тюремно-каторжної установи для селян, втікачів, карних злочинців. До середини століття таких рот в імперії було 55, в них відбували покарання майже 14 тис. ув'язнених [12, с. 45–47].

У повсякденному житті комісії здійснювали дріб'язкову регламентацію будівельної діяльності в губернії. Губернські будівельні і дорожні комісії мали право затверджувати фасади одно-, двоповерхових приватних міських будівель, які мають не більше 7 вікон. Побудова більших за розмірами споруд затверджувалася лише в Головному управлінні шляхів сполучень та публічних будівель.

Допоміжною системою місцевої адміністрації по управлінню землями Правобережної України була поштова система Російської імперії, яка сформувалася ще в ХVІІІ ст., коли з Колегії іноземних справ виділилася в окрему установу Поштовий департамент й утворив самостійне Головне поштове правління на чолі з головним пошт-директором. Місцевими органами поштового управління й одночасно поштовими установами в звичному розумінні цього слова були поштамти в Петербурзі, Москві, а також у Малоросії, Литві, Тамбові, Казані, Сибіру. Вони завідували прийомом, пересиланням і видачею кореспонденції та посилок. До кожного з поштамтів були приписані поштові установи декількох губерній: обер-поштові контори і поштові контори.

Іменним указом Мінському, Ізяславському і Брацлавському генерал-губернатору Тутолміну від 6 вересня 1795 р. Катерина ІІ дала розпорядження щодо влаштування і функціонування поштового сполучення в новоприєднаних губерніях за загальноросійським взірцем [13]. Для

.....
ведення поштової кореспонденції були засновані також поштові відділення на кордонах імперії при митницях.

Указом 16 квітня 1799 р. були затверджені штати шести поштамтів, а також губернських, міських, прикордонних і портових контор, а також повітових і міських поштових експедицій [14]. 27 січня 1800 р. усі губернії були розписані між поштамтами [15]. До початку XIX ст. у Росії нараховувалося 458 поштових установ із п'ятьма тисячами службовців [165; 16, с.1-9]. На початках Головне поштове правління ввійшло до складу Міністерства внутрішніх справ і було перетворене в 1811 р. у поштовий департамент, який уже з 1819 р. почав відокремлюватися від міністерства в самостійне відомство [17, с.35-36].

Велика територія та постійне збільшення об'єму кореспонденції вимагали постійного збільшення штатів поштових чиновників. Так, відповідно до окремого царського розпорядження від 13 листопада 1807 р.[18] зріс штат Київської губернської пошти, а іменним указом Міністру внутрішніх справ від 30 квітня 1808р.[19] було наказано створити дві нові поштові станції у Волинській губернії. Положенням Комітету Міністрів від 18 лютого 1830 р.[20] в м. Біла Церква була створена постійна поштова експедиція і призначено спеціального поштового чиновника.

З метою швидкісної доставки найважливішої кореспонденції окремим царським розпорядженням Комітету Міністрів від 10 квітня 1828 р.[21] були створенні "екстра-почти" між Житомиром, Києвом, Кам'янець-Подільським, Одесою, Дубоссарами і звичайно Петербургом.

З ініціативи керуючого поштовим департаментом кн. А. Н. Голицина з 1827 р. готується реформа поштового відомства. Проект перетворень був внесений в Державну раду на розгляд в квітні 1830 р.[22, с. 2-26] Закон 27 жовтня 1830 р. затвердив новий устрій поштової частини: всі поштамти, крім Петербурзького і Московського, були скасовані. Замість них були засновані 11 поштових округів на чолі з окружними пошт-інспекторами, яким підпорядковувалися губернські, обласні і прикордонні поштові контори. Повітові поштові контори були у підпорядкуванні губернських і обласних. У "Положенні про устрій поштової частини" визначалися правила прийому і відправлення кореспонденції[22]. Реформа 1830-х років значно скоротила кількість поштових чиновників (на 3173 чол. з економією 235 тис. руб.). Положення встановило досить складний бюрократичний устрій місцевого поштового управління. Поштмейстери, які очолювали поштові контори, були у подвійному підпорядкуванні: їх контролювали пошт-інспектори, а безпосереднє керівництво здійснював поштовий департамент. Така структура поштової системи Російської імперії існувала до реформи 1867 р.[23]. Незабаром поштові округи почали поступово закривати, і до 1853 р. їх залишилося тільки три (для Сибіру, Царства Польського і Кавказу). Повноваження начальників поштових округів передавалися губернським поштмейстерам, які управляли губернськими поштовими конторами а здійснювали нагляд за іншими поштовими установами.

Почтові станції розміщувалися на відстані 30-50 верст одна від одної. Кожну з них очолював дрібний чиновник XI класу (колезький реєстратор) – станційний доглядач, який відкуповував утримання станції на торгах. Він був підлеглим поштінспектору (до 1830 р. — відповідному поштамту).

Ось як образно описав О. С. Пушкін типового поштового службовця. "Що таке станційний доглядач? Суцільний мученик чотирнадцятого класу, захищений, своїм чином тільки від побоїв і то не завжди. Спокою ні вдень, ні вночі. Всю злість, накопичену під час скучної їзди, мандрівник зганяє на доглядачі. Погода нестерпна, дорога погана, ямщики вперті, коні не везуть – а винен доглядач... Приїжджає генерал, тремтячий доглядач віддає йому дві останні трійки, у тому числі кур'єрську. Генерал їде, не сказавши йому спасибі"[24, с. 88-89].

У віданні поштових органів було пересилання пошти і грошей. Перевезення кореспонденції, а також подорожуючих здійснювалося по трактах і дорогах ямщиками, що змінювали коней на поштових станціях. Поштові станції були своєрідними готелями, місцем очікування проїжджаючими коней. Мандрівник, якщо їхав не на "довгих" (своїх конях) і не на "вільних" (найнятих у ямщиків приватних конях), а на казенних (поштових), зобов'язаний був реєструвати в поліцейській установі свою "подорожню". В цьому документі зазначалося прізвище, посада подорожуючого, пункти відправлення та пункт призначення. В документі також зазначалося, на яких конях він мав право їхати: кур'єрських (позачергово) чи поштових (звичайно). 4 грудня 1834 р. Микола I затвердив положення Комітету Міністрів [25] про відкриття постійного сполучення диліжансами між Києвом і Санкт-Петербургом.

За користування казенними кіньми мандрівник сплачував верстовий збір – "прогони". Як завжди, коштів на утримання станцій, виплату платні і утримання коней не вистачало. Тому поштове керівництво нерідко зверталося до вищої влади з проханням підняти плату за поштові

перевезення. Так, відповідно із сенатським указом від 15 липня 1826 р.[260] дозволялося поштовим чиновникам станцій Балтська, Жабокрицька, Савинецька, Тульчинська, Брацлавська і Бердичівська стягувати прогони з проїжджих по 8 копійок за версту.

Однак коштів все ж не вистачало. Щоб зекономити гроші, російська влада інколи зобов'язувала здійснювати поштові перевезення за рахунок земських повинностей. Так, згідно іменного указу Сенату від 13 листопада 1828 р.[27] поштові перевезення в Київській, Полтавській та Чернігівській губерніях проходили перекладені за кошти, отримані від земських повинностей.

Поштамти і поштові контори тісно співпрацювали з поліцією та жандармерією, виконуючи функції своєрідної служби безпеки. Поштові чиновники мали право проводити перлюстрацію – таємний перегляд як зовнішньої, так і внутрішньої кореспонденції. 30 листопада 1841 р. у доповідній записці на ім'я Миколи I "главноначальствующий" А. Н. Голіцин вихваляв значення перлюстрації, що "доводить до відома" імператора "про всі зловживання, які скоювалися у різних частинах державного управління як підлеглими, так і начальницькими особами. Через нас государ довідується про таємні почуття підданих і їхні нестатки, чує і крик невинного і задуми лиходія"[280, с. 22].

Отже, в першій половині XIX ст. Російська влада займалося широким колом питань. Одним із напрямків діяльності місцевих органів влади на приєднаних землях Правобережної України стало формування поштової служби і утримання доріг.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание I-е, с 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб., 1830. Т. I-45. (далі – ПСЗ-I). № 18996.; 2. ПСЗ-I. – Т. 28. – № 21864.; 3. ПСЗ-I. – Т. 30. – № 23996.; 4. Свод Законов Российской Империи. Собрание Второе с 12.12.1825 по 28.12.1881 г. (далі – ПСЗ-2). – Т. 3. – № 1926.; 5. ПСЗ-2. – Т. 4. – № 2969.; 6. ПСЗ-2. – Т. 7. – № 5831.; 7. ПСЗ-2. – Т. 7. – № 5629.; 8. ПСЗ-2. – Т. 8. – № 6076.; 9. ПСЗ-2. – Т. 14. – № 23382.; 10. ПСЗ-2. – Т. 7. – № 5629.; 11. ПСЗ-2. – Т. 8. – № 6680.; Т. 24. – № 23213.; 12. Гернет М. Н. История царской тюрьмы. – М., 1951. – Т. 2.; 13. ПСЗ-I. – Т. 32. – № 17382.; 14. ПСЗ-I. – Т. 25. – № 18938.; 15. ПСЗ-I. – Т. 26. – № 19255.; 16. Базилевич К. Почта в России в XIX в. – М., 1927.; 17. Ерошкин Н. П. Министерства России первой половины XIX в. – фондообразователи ГАФ СССР. – М., 1980.; 18. ПСЗ-I. – Т. 29. – № 22685.; 19. ПСЗ-I. – Т. 30. – № 22988.; 20. ПСЗ-2. – Т. 5. – № 3492.; 21. ПСЗ-2. – Т. 3. – № 1932.; 22. ПСЗ-2. – Т. 5. – № 4019, 4020.; 23. ПСЗ-2. – Т. 42. – № 44773.; 24. Пушкин А. С. Станционный смотритель. Полн. собр. соч. в 10 томах. 4-е изд. – Л., 1978. – Т. 6.; 25. ПСЗ-2. – Т. 9. – № 7613.; 26. ПСЗ-2. – Т. 1. – № 476.; 27. ПСЗ-2. – Т. 3. – № 2427.; 28. РДІА. – Ф. 109. – Оп. 3. – Спр. 508. – Арк. 22-22 зв.; 29. Андреевский И. О заместниках, воеводах и губернаторах. – С. Пб.: Тип. Э. Праца, 1864. – С. Пб., 1864. – 156 с.; 30. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-политических учреждений в России с "Учреждения" о губерниях 1775 г. до последнего времени. – С. Пб.: Тип. МВД, 1872. – 238 с.; 31. Блинов И. Губернаторы. Историко-юридический очерк. – СПб., 1905.; 32. Гессен В. М. Вопросы местного управления. – С. Пб.: Право, 1904. – 235 с.; 33. Государственность России: Государственные и церковные учреждения, сословные органы и органы местного самоуправления, единицы административно-территориального, церковного и ведомственного деления (конец XV века – февраль 1917 года): Словарь-справочник. – М.: Наука, 1996. – Кн. 1: А–Г. – 325 с.; 1999. – Кн. 2: А–Г. – 439 с.; 34. Ерошкин Н. П. Местные государственные учреждения дореформенной России (1800–1860 гг.). Учебное пособие. – М.: МПИАИ, 1985.; 35. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке. – М., 1978.; 36. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.: Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства). В 2 т. – С. Пб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 547 с.; 37. Морякова О. В. Система местного управления России при Николае I. – М.: Изд-во Московского ун-та. – 1998.; 38. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. В російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд – К., 1998. – 75 с.; Шандра В. С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярії // Дисертація... д. і. н. – К., 2002.; Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с. та ін.

С. С. Богатчук

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКИХ ЗАЛІЗНИЧНИКІВ ЗА ПОКРАЩЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО, СОЦІАЛЬНОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА В КІНЦІ XIX – НА ПОЧ. XX СТ.

Мета дослідження обумовлена актуальністю обраної теми і полягає у виявленні джерел і чинників розвитку боротьби українських залізничників за свої права в Російській імперії кінця XIX – поч. XX ст., методів і способів досягнення поставлених ними цілей.

Для досягнення означеної мети необхідно розв'язати наступні завдання: а) розкрити умови політичного та соціально-економічного становища робітників українських залізниць в кінці XIX – на поч. XX ст.; б) систематизувати інформацію про основні методи і способи боротьби залізничників; в) охарактеризувати роль даної боротьби в масштабі загальноросійського революційного робітничого руху.

Предметом дослідження є політичне та соціально-економічне становище робітників українських залізниць, їх боротьба за покращення економічного, соціального, політичного становища та її місце в загальноросійському революційному робітничому русі.

Об'єктом дослідження є боротьба українських залізничників кінця XIX – поч. XX ст. за свої права.

Джерелами даного дослідження є опрацьовані фонди Центрального державного історичного архіву, які подають фактичний і аналітичний матеріал з даного періоду. Особливо цінними є довідкові матеріали – „Юго-Западная железная дорога. Историко-экономический очерк в связи с результатами эксплуатации железных дорог (1909)”, „Очерки по истории железнодорожных забастовок в России (1906)”, „Хроника рабочего движения на Украине (1861-1899 гг.)”, – що розкривають особливості робітничого та революційного руху в Україні як складовій російського революційного руху. Даній тематиці приділяли увагу відомі українські історики Мельник Л. Г. „Формування робітничого класу на Україні: Транспортний пролетаріат у 60-90-х рр. XIX ст.” (1988), Белінський Є. Ф. „З історії формування залізничного пролетаріату на Україні у другій половині XIX ст.” (1960).

Поширення залізничного будівництва в Російській імперії вимагало великої кількості робочих рук. Частина кадрів залізничників утворювалася внаслідок найму на роботу в майстерні й депо. Вони становили більше третини усього персоналу залізниць.

Основу залізничного пролетаріату становили робітники-експлуатаційники: машиністи, їх помічники, кочегари, кондуктори, стрілочники, колійні обхідники.

У 1895 р. на залізницях України налічувалося 27,8 тис. постійних робітників із стажем роботи до п'яти років, 10 тис. — зі стажем від п'яти до десяти років, 6,4 тис. — зі стажем від 10 до 15 років. Кількість штатних робітників переважала. Найбільше їх налічувалося в службі колії (14,5 тис.), в станційній службі (10,5 тис.), в майстернях (8,3 тис.)¹.

Однією з важливих структурних одиниць залізничного транспорту були майстерні. У 22 майстернях України в 1897 р. працювало 23,1 тис. робітників (в Росії було більше 170 майстерень і депо з понад 85 тис. робітників)².

Кожна залізниця України в 90-х рр. XIX ст. була великим промисловим підприємством з кількома тисячами кілометрів колії, значною кількістю службових приміщень, майстерень і депо, транспортних засобів. Її діяльність обслуговувала велика кількість людей. Так, якщо в 90-х рр. на Південно-Західних залізницях було зайнято понад 24,5 тис. робітників, то вже 1904 р. їх налічувалося понад 51,9 тис. чоловік, а 1906 р. — 58,9 тис. чол.³ У 1905 р. в Україні працювало 141,9 тис. залізничників (18,9 % від загальної маси залізничників по Росії). Робітники майстерень і депо налічували 36,8 тис. (26 % від загальної кількості залізничників в Україні)⁴. Найбільш кваліфікованою частиною робітників залізничного транспорту були машиністи, телеграфісти, управлінські службовці.

Надзвичайно важкими були умови праці й життя будівельників залізниць. В 70-80-х рр. XIX ст. тривалість робочого дня досягала 15-17 годин. Заробітна плата видавалася із запізненням. Внаслідок цього багато робітників залишали виробництво. Щоб запобігти такому явищу, підрядчики відбирали у них паспорти. Скарги й протести залишалися поза увагою.

Залізничний транспорт стояв на першому місці за кількістю травмованих робітників та аварій, що призводили до смертельних випадків. У 1865-68 рр. на новозбудованій Одесько-Балтській залізниці сталося 26 аварій, внаслідок яких загинуло 25 чол.⁵ Часті зіткнення потягів відбувалися й з вини службовців, тому, що ті вимушені були чергувати по 16, 18 і навіть 24 годин, люди не витримували такого напруження сил. Це призводило до аварій. На місцях неможливо було збільшувати штат службовців на станціях за відсутності коштів⁶.

Вже в 1913 р. середня тривалість робочого дня була: служби тяги — 10,5 год., служби тяги та руху — 10 год. Хоча в цей же час у залізничних управліннях робочий день тривав 6 годин⁷.

На початку XX ст. залізничники, залежно від розміру заробітної плати, розподілялися на п'ять тарифних розрядів. Робітники першого тарифного розряду отримували 10 крб. на місяць, другого — від 10 до 30 крб., третього — 30-60 крб., четвертого — 60-100 крб., п'ятого — понад 100 крб.⁸

Сторожі, опалювачі, слюсарі нижчої категорії, зчіплювачі, різнороби мали заробіток менше 10 крб. на місяць. Вони становили 3,6 % усіх працівників залізниць⁹.

Економічне та соціальне становище робітників залізниць і залізничних майстерень було досить важким. Заробітної плати їм вистачало лише на харчування. Та й забезпечення їх житлом бажало кращого. Ремонтні робітники мешкали в бараках, збудованих із старих шпал. Площа такого барака становила понад 90 кв. м, де проживали як одинаки, так і сімейні робітники. Майже в кожній кімнатці жило по декілька сімей. Жахливі умови життя, антисанітарія призводили до дитячої смертності, до частих захворювань самих робітників¹⁰. На залізницях України було всього 13 лікарень, в яких налічувалося лише 398 ліжок. Звичайно, ті важкі умови праці, важка та відповідальна робота, постійне напруження нервової системи, несвоєчасне харчування призводили до розповсюдження різних хвороб серед робітників.

Неодноразово у 1867 р. на будівництві Києво-Балтської залізниці робітники були незадоволені невивплатою завчасно заробітної плати й затримкою при видачі паспортів. Спочатку вони залишали будівництво, надалі задоволення їх скарг призводило до виникнення економічних страйків, кількість яких на Україні з кожним роком зростала¹¹.

В 70-80-х рр. XIX ст. страйки мали переважно економічний характер. Так, у 1873 р. відбувся економічний страйк у Севастополі. Він охопив до 1 тис. робітників, що працювали на будівництві лінії Севастополь-Сімферополь. Страйк закінчився перемогою: робітники домоглися покращення умов найму й звільнення з-під арешту шести організаторів страйку.

В 1877 р. страйкували робітники Одеських майстерень Південно-Західних залізниць. Причиною страйку було зниження заробітної плати. Страйк продовжувався 3,5 тижні, адміністрація змушена була піти на поступки¹².

Особливою гостротою й стійкістю відзначився страйк робітників Київських залізничних майстерень 22 лютого 1880 р., в якому брали участь 1500 робітників. Зниження заробітної плати, жорсткий режим роботи, свавілля адміністративно-управлінського апарату майстерень, штрафи, обсяхунки, порушення тарифних норм при відрядній оплаті праці, звільнення з роботи скалічених робітників стали причинами виникнення страйку¹³.

Захищаючи свої соціальні права й інтереси, залізничники вдавалися до методів політичної боротьби. Так, наприкінці 80-90-х рр. серед залізничників поширюються соціал-демократичні ідеї. В 1884 р. робітники депо станції Люботин Південних залізниць організували "Спілку революційних робітників", до складу якої входила бойова дружина. В 1888 р. у Києві серед робітників Головних залізничних майстерень була організована нелегальна група, в якій брало участь близько 30 залізничників¹⁴.

У 1894 р. робітниками Київських Головних майстерень Південно-Західних залізниць було вперше проведено тасмне святкування 1 Травня. В ньому брали участь лише 25 чоловік. Уже 1897 р. в травневих страйках брало участь понад 2 тис. робітників залізничних майстерень Катеринослава, Харкова й Олександрійська (Запоріжжя)¹⁵.

В Харкові 1900 р. робітники залізничних майстерень провели Першотравневий страйк. Поліцією було заарештовано понад 150 чол. Їх підтримали робітники паровозобудівного заводу. Кількість страйкарів досягла 3 тис. У зіткненні з поліцією 80 чол. було заарештовано. 2 Травня делегація від залізничників направилася до губернатора, вимагаючи звільнення з-під арешту робітників. Вимоги страйкуючих було виконано, і до кінця дня залізничники вийшли на роботу, а робітники паровозобудівного заводу - 5 травня.

В покращенні умов життя та праці робітники не покладалися на уряд. Вони самі утворювали товариства взаємодопомоги в Харкові, в Київських головних майстернях Південно-Західних залізниць, організовуючи бібліотеки, їдальні, допомагаючи сім'ям травмованих робітників.

На початку XX ст. економічна криза в країні (1900-1903 рр.) та участь Росії у війнах погіршили матеріальне становище робітників і службовців залізниць. До того ж, політична несправедливість, суворі покарання за будь-який протест проти існуючих на залізницях порядків викликали незадоволення залізничників.

Трагічно закінчився страйк залізничників, які брали участь у загальному страйку в липні 1903 р. у Києві. 23 липня страйкарі зіткнулися з військами, які застосовували зброю. Було багато поранених і поранених¹⁶.

Революційний рух у зв'язку з січневими подіями 1905 р. в Петербурзі охопив всю Україну. В 1905 р. страйкували залізничники Харкова, Катеринослава, Олександрівська. Лише 25-29 січня в Харкові страйкувало понад 3 тис. робітників паровозобудівного заводу¹⁷.

В лютому 1905 р. кількість страйків і страйкарів значно зросла. Понад 11 страйків відбулось у Харкові, Києві, Крюковому посаді, Олександрівську та інших містах. Страйкуючими висувалися переважно економічні вимоги: запровадити 8 годинний робочий день; збільшити поденну плату на 30%; звільнення проводити лише за рішенням робітничої комісії, а не за розпорядженням адміністрації¹⁸.

20-21 квітня 1905 р. у Москві на 1 з'їзді представників 10 казенних і приватних залізниць було засновано "Всеросійську Залізничну Спілку", мета якої - захист матеріальних, культурних і службових інтересів службовців та робітників усіх російських залізниць.

У травні 1905 р. значно поширюється профспілковий рух серед залізничників України. Були засновані профспілки залізничників Південно-Західних і Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниць.

В статуті спілки Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці підкреслювалася її мета: 1/ покращити матеріальний та правовий стан робітників; 2/ організувати каси взаємодопомоги; 3/ регулювати умови та порядок прийняття на роботу тощо.

В статуті профспілки службовців і робітників Південно-Західних залізниць висувалися вимоги: 1/ зменшення робочого дня; 2/ підвищення заробітної плати; 3/ піднесення культурного рівня членів спілки¹⁹.

Новоутворені спілки надавали допомогу безробітним залізничникам у вигляді безпроцентних позик, організовували юридичну допомогу тощо. Разом з тим профспілки вважали страйки крайнім засобом своєї боротьби. Переважно вони намагалися використовувати переговори з адміністрацією дороги, третейські суди тощо. В травні 1905 р. ці спілки приєдналися до "Всеросійської Спілки залізничників", підтримуючи її платформу.

З поширенням соціал-демократії в країні вимоги професійних спілок залізничників набувають політичного характеру. Особливо це мало місце під час червневих подій 1905 р. (невдалого повстання на броненосці "Потьомкін" в Одесі). Понад 10 страйків відбулося в Україні на підтримку повсталих. У Миколаєві страйкували 400 робітників залізничних майстерень, в Катеринославі - 2000 робітників головних вагонних майстерень, в Харкові - 2500 робітників паровозних залізничних майстерень та в інших містах²⁰.

У жовтні страйк поширився на всі російські залізниці. Центральне бюро Всеросійської залізничної спілки закликала робітників провести 7 жовтня 1905 р. всеросійський страйк, висунувши вимоги як економічного, так і політичного характеру. На Україні першими зупинили роботу залізничники Полтави, Єлисаветграда, Сімферополя, Катеринослава, Києва, Сум та Миколаєва. В Харкові 10 жовтня почали страйкувати робітники та службовці Курсько-Харківсько-Севастопольської та Харківсько-Миколаївської залізниць. 11 жовтня робітники підійшли до університету, і війська почали розстрілювати народ²¹.

Загальний жовтневий страйк, в тому числі й залізничний, примусив уряд видати маніфест 17 жовтня, в якому проголошувалося про створення законодавчої державної Думи, надання прав робітникам - свободи слова, спілок та зборів.

Революційні події змусили міністра шляхів сполучення прийняти в 1907 р. нове положення щодо тривалості робочого дня та відпочинку залізничників: 1/ робочий день зменшувався для кондукторських бригад до 16 годин (18 годин раніше), а для паровозних - до 14 годин (16 годин); 2/ тривалість відпочинку, відповідно, 8 та 10 годин; 3/ середня тривалість роботи інших службовців скорочувалася до 12 годин; 4/ робітники, які не відпочивали в неділю, могли взяти 2 вихідних протягом місяця, крім встановлених²².

У 24 профспілкових організаціях (з 29 існуючих) налічувалося 2 тис. чоловік. Більшу половину з них становили робітники, що свідчить про їх підтримку профспілкового руху. В 1906-1907 рр. профспілкові організації Курсько-Харківсько-Севастопольської, Харківсько-Миколаївської, Катерининської залізниць структурно входили до Всеросійської Залізничної Спілки²³.

В роки політичної реакції (1907-1910 рр.) проводиться зниження розцінок та підвищення норм виробітку на всіх українських залізницях як один із методів боротьби із завоюваннями революції 1905-1907 рр.

З початком першої світової війни поновлюється робітничий рух в Україні. Основними причинами такої активності серед залізничного пролетаріату стало погіршення його економічного стану, посилення експлуатації, зростання цін на продукти харчування, зниження заробітної плати. Основною формою робітничого руху в ці роки були страйки та демонстрації. Проводилися антивоєнні демонстрації в Катеринославі, Одесі, Ясинуватій. Так, на Харківському паровозобудівному заводі після оголошення мобілізації у вересні 1914 р. страйкували 1500

робітників. Вони вимагали не тільки покращення умов праці, підвищення заробітної плати, а й повернення на робочі місця тисячі мобілізованих робітників заводу. В результаті частина мобілізованих робітників була повернена на завод²⁴.

У 1915 р. залізничники під керівництвом профспілкових організацій неодноразово вимагали підвищення заробітної плати. У воєнних умовах це питання було одним з найболючіших. Найбільшу активність тут виявили робітники Катеринославських майстерень Катерининської залізниці та Харківського паровозобудівного заводу. В роки першої світової війни найбільше навантаження припадало на ці залізничні вузли. Протягом 1916-1917 рр. залізничники прагнули відстояти свої соціально-економічні права, налагодити нормальні відносини з адміністрацією, виявляючи високу організованість.

На початок ХХ ст. за професійним рівнем залізничники займали третє місце по Україні - 55,6 % грамотних серед робітників усіх галузей промисловості (після металургів - 59,9 % та спеціалістів по дереву - 58,0 %) ²⁵.

Висновки. За підсумками дослідження виявлено, що причинами боротьби стало погіршення матеріального становища робітників залізниць, важкі умови праці та побуту. Робітничий та революційний рух українських залізничників був складовою частиною загальноросійського, що яскраво відображено в революційних подіях 1905-1907 рр. та бойкотуванні участі Росії в першій світовій війні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мельник Л. Г. Формування робітничого класу на Україні: Транспортний пролетаріат у 60-90-х рр. ХІХ ст. - К., 1988. - С.35.; 2. Белінський Є. Ф. 3 історії формування залізничного пролетаріату на Україні в другій половині ХІХ ст. // 3 історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні ХVІ-початку ХХ ст. - К., 1960.-С. 161; 3. Юго-Западная казенная железная дорога. Историко-экономический очерк в связи с результатами эксплуатации железных дорог. Изд.ІП, испр. І доп. - К., 1909. - С. 38; 4. Нестерцова С. М. Железнодорожники Украины в революции 1905-1907 гг. // Автореферат на соиск. ученой степени канд. ист. наук. -М., 1985.-С. 12. 5. Мельник Л. Г. Назв. праця.- С. 42; 6. Очерки по истории железнодорожных забастовок в России. - М., 1906.-С. 12; 7. Михайлив М. Эволюция русского транспорта (1913-1925). - М.-Л., 1925.-С. 25-26; 8. Мельник Л. Г. Назв. праця. - С. 45; 9. Пушкарёва И. М. Железнодорожники России в буржуазно-демократической революции. - М., 1975. - С.54.; 10. Мельник Л. Г. Назв. праця. - С. 46; 11. ЦДІА України. — Ф.336. — Оп.1. — Спр.1688. — Арк.1 -2; 12. Материалы по рабочему движению на железных дорогах до 1905 г. -С6.3 -М., 1925.-С. 149; 13. Хроника рабочего движения на Украине (1861-1899 гг.). Справочник. - К., 1991. - С. 157; 14. Материалы по рабочему движению на железных дорогах до 1905 г. -С. 150-151. 15. Материалы по рабочему движению на железных дорогах до 1905 г. -С. 163; 16. ЦДІА України. - Ф.274. — Оп.1. — Спр.723. — Арк.4а,27.; 17. Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900-1917 гг.). Справочник. - К., 1987. - С.52; 18. Шлосберг Д. Професійний рух на Україні 1905-1907 рр. - Харків, 1931. - С. 14, 19. ЦДІА України. - Ф. 275. — Оп. 1. — Спр.933. — Арк.9-12; 20. Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900-1917). - С. 82; 21. Очерки по истории железнодорожных забастовок в России. - С. 37; 22. Пажитнов К. А. Очерки по истории рабочего класса на Украине. - Б.м. - С.107; 23. Нестерцова С.М. Указ. соч. - С. 19, 24. Кошик А.К. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции. - К., 1965. - С. 79; 25. Лавров Ю. П. Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895-1904). - К., 1970. - С. 35.

В. Брославський

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В КІНЦІ ХVІІІ СТ.

Подальший розвиток України безпосередньо пов'язаний із успішним реформуванням аграрного сектору економіки, створенням правового ринку землі. У зв'язку з цим надзвичайно актуальним у наш час є дослідження землеволодіння та землекористування на Правобережній Україні. У своїй статті ми розглянемо процеси, які відбувалися у кінці ХVІІІ ст. на українських землях включених до Російської імперії після поділів Речі Посполитої.

Характеризуючи стан наукової розробки проблеми, слід відзначити, що соціально-економічна історія Правобережної України кінця ХVІІІ - першої половини ХІХ ст. в історіографії висвітлена далеко нерівномірно. Одними з перших дослідників землеволодіння в краї були А. Раєв¹, В. Шульгіна², І. Нікотін³, І. Рудченко⁴. У міжвоєнний період соціально-економічною історією Правобережної України займалися М. Шульгін⁵, Ф. Ястребов⁶.

Серед досліджень з соціально-економічної історії Правобережної України виділяється монографія Е. Сташевського "История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII - первой половине XIX в."⁷. Причини кризи феодалізму в сільському господарстві України та розвиток товарного виробництва й торгівлі у першій половині XIX ст. досліджував І. Гуржій⁸.

Розпад феодально-кріпосницьких та утвердження капіталістичних відносин у першій половині XIX ст., селянське питання висвітлені в працях А. Барановича⁹, В. Теплицького¹⁰, П. Зайончковського¹¹, М. Лещенка¹², члена-кореспондента НАН України О. Нестеренка¹³, академіка М. Дружиніна¹⁴, М. Маркіної¹⁵ та в багатьох інших.

Процес приєднання Правобережної України до Російської імперії став предметом дослідження В. Смолія. У своїх роздумах дослідник приходять до висновку, що "в кінці XVIII ст. відбувався своєрідний процес перерозподілу феодальної власності на землю"¹⁶.

Інтерес до історії землеволодіння шляхти та церкви відроджується з проголошенням незалежності України. Зокрема, у 1992 р. відбувався захист кандидатської дисертації С. Борисевича "Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793-1830 рр.)"¹⁷. Серед сучасних дослідників земельних відносин кінця XVIII – першої половини XIX ст. слід відзначити Л. Горенко та Ю. Присяжнюк¹⁸, Ю. Рудакову¹⁹, О. Бундак²⁰. Церковне землеволодіння досліджували такі визначні науковці, як О. Крижанівський²¹, А. Зінченко²².

Знаменним можна назвати вихід у світ 2006 р. узагальнюючої колективної монографії "Історія українського селянства". Важливість даного дослідження полягає у системному підході до вивчення історії селянства від "неволітичної революції" до сьогодення²³.

Серед польських науковців земельні відносини досліджували Г. Мосціцький²⁴, Й. Качковський²⁵, В. Серчик²⁶ та ін.

Шляхетські вольності у Речі Посполитій поступово призвели до послаблення держави. Її становище особливо ускладнилось у другій половині XVIII ст. Цей період характерний антиурядовими виступами шляхти, утворенням чисельних конфедерацій, реформаторською активністю. У 1788 р. розпочав діяльність черговий сейм, який мав на меті реформувати країну. Так рішеннями сейму у 1788-1789 рр. збільшувалася чисельність армії з 30 тис. до 100 тис. чол., ліквідовувалася Постійна рада. Тим самим підривались основи політичного впливу Російської імперії на Річ Посполиту. Такі дії уряд Катерини II сприйняв вороже²⁷, вбачаючи у них вплив революційних ідей²⁷.

Цю ситуацію вміло використали прусські дипломати. Вони вимагали негайного виведення російських військ з території Речі Посполитої. Фрідріх II підштовхував Польщу до війни з Росією. У березні 1790 р. між ними було укладено договір про військовий союз проти Російської імперії. Як зазначає В. Смолій: "...ворожа позиція сеймових діячів щодо Росії змусила урядові кола останньої вжити запобіжні заходи"²⁸. Як наслідок, щоб збороти "французьку чуму" у 1792 р., у Річ Посполиту ввійшли російські війська²⁹. Внаслідок другого поділу у 1793 р. та третього у 1795 р. Правобережна Україна відійшла до складу Російської імперії.

За даними 1775 р. на території Правобережної України шляхта володіла 82%, корона - 12,7%, церква - 5,3% населених пунктів. Приблизно у тих же пропорціях поділялася й земельна власність³⁰.

Основна частина церковних маєтків була залишена в руках католицького та уніатського духовенства. Тим самим на нього поширювалася політика компромісу з пануючим станом, тобто з дворянством. Проте право збереження маєтків як для світських, так і для духовних феодалів було поставлено у безпосередню залежність від принесення присяги на вірність Російській імперії. Так, за підрахунками А. Зінченка, лише протягом 1792-1795 рр. на Правобережній Україні в духовенства було відібрано до державної власності 18607 ревізійних душ. Найбільше державна казна поповнилась у Волинській губернії. Тут з причин відмови принести присягу, участі духовенства у польському повстанні та ін. було передано у державну власність 9699 ревізійних душ, в Подільській та Київській - 4255 та 4653 відповідно. Це, в свою чергу, було зумовлено наближеністю Волині до Польщі, більшому вкоріненні в регіоні католицизму та уніатства³¹.

* Постійна рада - виконавчий державний орган, який діяв між сеймами. Його діяльність була гарантована Російською імперією.

** Згідно конституції 1775 р. Російська імперія виступала гарантом державного ладу Речі Посполитої, яка де-факто перебувала на становищі сателітної країни.

Одним з перших нормативних документів, що регулював життя зайнятого російськими військами Правобережжя, став іменний указ "Про розпорядження в польських областях зайнятих російськими військами", виданий 8 грудня 1792 р. на ім'я генерала М. Кречетникова. Ним головнокомандувач російської армії був зобов'язаний всіма можливими способами переконати місцеву польську адміністрацію принести присягу на вірність Росії, в тому числі "грішми, обіцянками чинів й маєтків"³². Російські війська мали зайняти домовлені з Прусією та Австрією кордони, організувати митниці у Мінській, Брацлавській та Ізяславській губерніях. Особливу увагу імператриця звернула на необхідність складання карти та камеральний опис приєднаних земель. Цю роботу вона поклала на чиновників генерального штабу, які перебували при військах у краї. Усі поміщицькі маєтки мали бути розділені на два розряди: 1) спадкова власність; 2) посмертне володіння або дане за чин. Тим поміщикам, які не приносили присягу на вірність імператриці, заборонялось володіти майном в межах Російської імперії. Не менше уваги російський уряд приділив й церковній власності. Зокрема, монастирські села, монахи яких не принесли присягу, передавались у державну власність. Те ж стосувалося й монастирської власності, якщо монастирі не увійшли в межі імперії³³.

15 квітня 1793 р. М. Кречетников надіслав Брацлавському губернатору генерал-майору Берхману ордер, який містив інструкції з управління приєднаним краєм. Для нас особливо цінною є вказівка скласти карти з камеральним описом краю. Це завдання було покладено на інженера генерал-майора Кнорінга, якому було надано обер-квартирмістерів та повітових землемірів. Усю зібрану інформацію мали вносити у спеціально розроблену форму, яка передбачала наступні графи: назву маєтку (місто, містечко, староство, село), хто ним зараз володіє, з якого року, скільки людей проживає у маєтку, скільки прибутків дає маєток, які ще є додаткові види прибутку та на основі яких привілеїв³⁴.

Частина шляхти не могла змиритися з втратою незалежності Речі Посполитої і взяла участь у повстанні 1794 р. на чолі з Т. Костюшком. Напруження, визване повстанням 1794 р. на Правобережній Україні набрало досить загрозливого характеру³⁵. Катерина II повелівала накладати секвестр на маєтки осіб, запідозрених у повстанні. Було зміцнено місцеві військові гарнізони. Одержавши нові чини, звання, землю, нових кріпаків, більшість шляхти воліла не ризикувати своїм майном, і зайняла вичікувальну позицію. Завдяки цим заходам основна маса польської шляхти не наважилася ризикнути своїм майном і кинутись у вир національно-визвольної боротьби.

Правобережна Україна завжди була аграрним краєм, основним джерелом багатства якої були родючі землі. Згідно російських законів виключне право на володіння землею належало дворянському стану. Хоча у 1794 р. можливість купляти землю у приватну власність отримали купці та міщани, а з 1801 р. - вільні хлібороби та державні селяни, але право на володіння населеними маєтками залишалося за дворянським станом. На кінець XVIII ст. майже вся нерухома власність була сконцентрована в руках польської шляхти, монастирів, церков. Крім приватних маєтків, шляхта розпоряджалася всією державною власністю, якою володіла або у формі адміністративного управління, або на правах посесії³⁶. Як зазначає О. Козій, "...російський уряд не був задоволений таким становищем і тому свідомо декілька раз намагався закликати в цей край російських землевласників"³⁶. Початок цій політиці було покладено ще за Катерини II, яка роздала на Правобережжі наблизеним до трону дворянам частину державних та конфіскованих маєтків.

Значна частина російського дворянства сподівалась отримати нову власність на Правобережжі. Проте вільних земель практично не було. Тому, щоб передати їх вірному дворянству, спочатку слід було відібрати у попередніх власників. Першочерговим завданням російського уряду стала ревізія наявних володінь та їх статусу. Паралельно уряд почав перевіряти права шляхтичів на визнання їх у дворянському статусі.

Одним із шляхів позбавлення власності шляхти та католицького й уніатського духовенства було обрано конфіскацію за участь у антиросійських виступах. Так, Катерина II своїм указом від 19 квітня 1794 р. повеліла створити у м. Смоленську особливу слідчу комісію з політичних справ під керівництвом генерал-поручика Г. Осипова, куди мали направлятись усі особи, підозрювані в участі у повстанні³⁷.

На маєтки підозрюваних накладали секвестр, а майно тих, чію вину довели, - конфісковували. Частина шляхтичів, боячись втратити свої маєтки, за участь у збройних сутичках з російськими військами, переоформляли власні володіння на своїх дружин. Для цього відповідні

* Посесія - довгострокова оренда.

документи, як правило, оформлялися попередніми роками перед поділом, коли ці землі ще перебували у складі Речі Посполитої³⁸.

Український дослідник історії польської шляхти О. Козій вважає, що лише повстання 1830-1831 рр. послужило причиною розробки російським урядом законодавства про конфіскацію майна осіб, що виступили проти Російської імперії³⁹. Проте, на основі комплексного вивчення джерельної бази дослідження, слід відзначити, що початки конфіскаційного законодавства слід шукати у кінці XVIII ст. Ще 3 травня 1795 р. імператорським указом генерала-губернатору Тутолмину встановлені чіткі правила конфіскації маєтків у поляків, учасників військових дій 1794-1795 рр. проти російської імперії⁴⁰.

Одночасно влада почала тиск на тих землевласників, які не бажали присягати на вірність Російській імперії. Власники-шляхтичі, які не бажали присягати, втрачали право на володіння та успадкування маєтків і були зобов'язані виїхати за межі імперії⁴¹. Маніфестом генерал-губернатора Т. Тутолмина від 16 травня 1795 р. усім, хто не бажав присягати на вірність російській імперії, надавалося три місяці для того, щоб продати свої маєтки і виїхати з імперії. Майно тих, які не встигли його продати за відведений термін, конфісковували і передавали до казни⁴². Таким чином, подальше володіння майном на території імперії було поставлене у безпосередню залежність від принесення присяги.

Використовуючи конфіскації маєтків у учасників повстання, уряд, з однієї сторони, поповнював державний земельний фонд, а з другого давав зрозуміти шляхтичам, що будь-який опір російській державі каратиметься. Паралельно з конфіскацією маєтків йшов процес роздачі значних земельних володінь російським дворянам. Зокрема, урядом Катерини II були щедро нагороджені царські сановники, які брали участь у подіях 1792-1794 рр. Значні маєтки і титул графа отримав М. Кречетников. Також серед перших російських чиновників, які отримали нерухомість на Правобережжі, слід відзначити М. Кутузова, Й. Ферзена, О. Безбородька, А. Маркова, М. Новосельцева, М. Репніна, нащадків Г. Потьомкіна й П. Рум'янцева. Загалом 65 високопоставленим особам було роздано 79550 душ селян. Катерина II в одному із листів до Т. Тутолмина наголошувала, що слід старатися, щоб всі маєтки на Правобережжі знаходилися у руках благонадійних поміщиків. Конфіскацією та наданням земельних володінь російському дворянству уряд намагався послабити позиції польської шляхти на Правобережжі і тим самим не допустити до нових повстань. Протягом всього досліджуваного періоду російський уряд неодноразово наголошував місцевим адміністраціям саме на цьому аспекті їх діяльності. У вересні 1795 р., через рік після придушення повстання, генерал-губернатор направив у губернські правління рескрипт, який вимагав максимально увагу звернути на передачі земельних володінь царським чиновникам та генералам⁴³.

Не бажаючи втрачати маєтки, більшість власників підкорилася новій владі, яка як імператорську милість дарувала їм те, що було відібрано насильно і чим вони раніше володіли спадково.

У мемуарах Я. Охотського зустрічаємо спогади про те, що частина шляхтичів, завдяки особистим зв'язкам з вищими російськими офіцерами, просила прощення і милості у імператриці Катерини II. Бажаючи посилити свої позиції на Правобережних землях і поставити "провинившихся" у залежне від російського уряду становище, їх, як правило, прощали. Частині згодом навіть повернули їх володіння⁴⁴.

Складна зовнішня міжнародна ситуація, сильні державницькі традиції Речі Посполитої змушували російський уряд проводити на Правобережній Україні політику "кнута і пряника". Ті зі шляхтичів, які змирились з приєднанням краю Речі Посполитої до складу Російської імперії й принесли присягу на вірність, зберегли свої маєтки. Власність тих, хто відмовився принести присягу й вчасно не продав нерухомість чи взяв участь у повстанні, підлягала конфіскації. У церковній політиці російський уряд взяв курс на ліквідацію та пограбування уніатської церкви та ослаблення католицької.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Раев А. О продаже государственных имений в России // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1859. – №3. – С.32-93.; 2. Шульги В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838-1863). – К.: Тип. у-та, 1864. – 254 с.; Шульгин В. Юго-западный край под управлением Д.Г.Бибикова. (1838-1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – №5. – Т. II. – С.5-32; № 6. – С. 90-131.; 3. Никотин И. Столетний период (1772-1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649-1876). – Т. I. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1886. – 380 с. 4. Рудченко И. Записка о землевладении

в Юго-Западном крае. – К., 1882. – 180 с.; 5.Шульгін М. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні. Нарис з історії поземельних відносин. – Харків, 1927.; 6.Ястребов Ф. Нариси з історії України. – Вип. VIII: Історія України в першій половині XIX ст. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1939. – 274 с.; 7.Сташевский Е. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1968. – 484 с.; 8.Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав, 1954. – 452 с.; Гуржій І. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. – до 1861 р.) – К.: Держполітвидав, 1958 р. – 168 с.; 9.Баранович А. Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII в. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 184 с.; 10.Теплицкий В. Розклад і криза кріпосницького господарства на Україні//Наукові записки інституту економіки АН УРСР. – 1954. – №2.; 11.Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. – М., 1954. – 292 с.; 12.Лещенко Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е гг. XIX в.). – К., 1959. – 523 с.; 13.Нестеренко О. Развитие промышленности на Украине. – К., 1959. – Ч.1. – 496 с.; 14.Дружинин Н. Социально-экономическая история России//Избранные труды. – М., 1987. – 421 с.; 15.Маркина В. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII в. – К., 1971. – 175 с.; Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). – К.: Изд-во Киевского университета, 1961. – 336 с.; 16.Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – Київ: Наукова думка, 1978. – С. 167.; 17.Борисевич С. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793-1861 рр.: Дис. канд. істор. наук: 07.00.02. – Дніпропетровськ, 1992. – 182 с.; 18.Горенко Л., Присяжнюк Ю. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. (історико-економічні дослідження). – Черкаси: облредвидав "Січ", 1996. – 92 с.; 19.Рудакова Ю. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України//Український історичний журнал. – №2(461). – 2005. – С.101-110.; 20.Бундак О. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795-1861 рр.: Дис. канд. істор. наук.: 07.00.01. – Львів, 1999. – 229 с.; 21.Крижанівський О. Інвентарна реформа 1847-1848 рр. у Волинській губернії: Дис. ...канд. істор. наук. – К., 1970. – 214 с.; Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.; 22.Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К.: ОП "Білоцерківська друкарня", 1994. – 180 с.; 23.Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.; 24. Mościcki H. Dzieje porozbiorowe Polski w aktach i dokumentach. – Warszawa: Gebethner i Wolff, – T.I. Od rozbiórów do Księstwa Warszawskiego, 1772–1807. – 116 s.; 25.Kaczkowski J. Konfiskaty na ziemiach pod zaborem rosyjskim do powstania roku 1831 i 1863. – Warszawa, 1918. – 388 s.; 26.Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. – Wrocław: Ossolineum, 1965. – 168 s.; 27.Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – Київ: Наукова думка, 1978. – С. 128.; 28.Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – Київ: Наукова думка, 1978. – С. 128.; 29.Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад/перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – С. 65.; 30.Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти кн. – К.: Наукова думка, 1979. – Т.2. – С. 404.; 31.Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К.: ОП "Білоцерківська друкарня", 1994. – С. 24–26.; 32.Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796 гг.). – Вип.1. – Каменец-Подольск, 1885. – С. 59–60.; 33.ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17090.; 34.Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796 гг.). – Вип. 1. – Каменец-Подольск, 1885. – С. 47–49.; 35.Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – Київ: Наукова думка, 1978. – С. 153.; 36.Козій О. Становище польської шляхти на Поділлі: в період між повстаннями 1830-1831 рр. і 1863 р.: Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – Львів, 1997. – С. 25–26.; 37.Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796 гг.). – Вип.1. – Каменец-Подольский, 1885. – С. 155–156.; 38.Охотский Я. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века. – Т2. – СПб.: Типография П. П. Меркулева, 1874. – С. 28–32.; 39.Козій О. Становище польської шляхти на Поділлі: в період між повстаннями 1830-1831 рр. і 1863 рр.// Дис. ...канд. істор. наук. 07.00.01. – Львів, 1997. – С. 23.; 40.ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17329.; 41.Никотин И. Столетний период (1772-1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649-1876). – Т.1. – Вильны: Тип. А. Г. Сыркина, 1886. – С. 11.; 42. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17332.; 43.Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – Київ: Наукова думка, 1978. – С. 166–167.; 44.Охотский Я. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века. – Т2. – СПб.: Типография П. П. Меркулева, 1874. – С.30–36.

Ю.В. Войцехівський

ВЧИТЕЛІ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ: 1960 - ПЕРША ПОЛОВИНА 1980-Х РР. (ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКЦІЯ)

Учительство - це специфічна група інтелігенції. Вчитель є центральною фігурою в освіті та вихованні підростаючого покоління.

Наша держава отримала суперечливу освітянську спадщину. З одного боку - це самовіддана праця, творчий ентузіазм, вагомі здобутки та інновації вчителів, з іншого - викривлена система

.....
державної освіти, що ігнорувала інтереси особистості, нівелювала, а то й відкрито зневажала її національні почуття, керувалася виданими за межами України правовими документами, літературою тощо.

Ця система всіляко витісняла рідну мову з навчального процесу, орієнтувалася лише на державну форму власності освітянських закладів, працювала у тісних лабетах офіційної ідеології, а фінансування – за сумнозвісним залишковим принципом.

Жорстка регламентація змісту, уніфікація навчальних планів, вузькопрофільність підготовки спеціалістів, відсутність дійсно диференційованої оплати праці педагогів призвела до невідповідальності рівня освіти щодо потреб особистості й суспільства.

Потреба в педагогічних кадрах в школах республіки була постійною. Для села це було і є особливо актуально, незважаючи на те, що робота по забезпеченню села педагогічними кадрами велася. Важливо позбутися помилок, притаманних досліджуваному періоду, а з іншого боку, – слід зберегти все позитивне, надбане багатьма поколіннями учительських кадрів.

В Україні сільські школи в досліджуваній період мали значну питому вагу в системі народної освіти. Зокрема, в 1975 р. в них навчалася близько 45% учнів¹.

Усього в республіці готували вчителів 33 педагогічні інститути (в тому числі два інститути іноземних мов, один – фізичного виховання)². Дев'ять педагогічних інститутів мали факультети фізичного виховання. Всього було випущено педагогічними інститутами в 1970 р. – 19.8 тис. вчителів, у 1980 р. – 21.7, у 1985 р. – 22.1 тис. вчителів. Відповідно педагогічними училищами було випущено 9.8 тис., 12.6 тис. 17.9 тис. вчителів².

І щорічно 80% випускників направлялося в село³.

Лише цим можна пояснити забезпечення шкіл учительськими кадрами. У 1984 р. в сільських школах вищу освіту мали 69.7% учителів, тоді як у 1975 р. вони становили 61.9%. Фактом залишається і те, що швидкими темпами таким шляхом вдалося збільшити на селі кількість учителів з вищою освітою в IV класах. За п'ять років процентне співвідношення зросло з 86.8 до 92.9³.

Поліпшенню забезпечення сільських шкіл учительськими кадрами з вищою освітою сприяло розширення підготовки в педагогічних інститутах учителів початкових класів, історії, російської мови й літератури, трудового навчання та педагогів спарених спеціальностей: математика і фізика, фізика, англійська і німецька мова, російська мова і література й іноземна мова, історія та основи держави і права.

У 1975 р. педінститути України випустили 2.5 тис. вчителів широкого профілю, у 1980 р. випускників таких факультетів було вже понад 4 тис. чоловік⁴.

Однак, парадоксальність ситуації полягає в тому, що вчителі більше, ніж представники інших спеціальностей, мігрували або в інші професії, або випускники вищих навчальних закладів і педучилищ просто не з'являлися за направленням. Сільські вчителі переїжджали, мігрували в міста. Усе це призводило до хронічної нестачі учителів у сільських школах.

Щоб вирішити цю кадрову проблему у 1972 р. був введений позаконкурсний прийом до педагогічних ВНЗів республіки для молоді з віддалених сільських районів з наступним поверненням їх на роботу в ці ж райони. В цьому ж році до педінститутів було зараховано 540 випускників середніх шкіл із віддалених гірських і поліських районів⁵.

У 1974 р. з 15,4 тис. молодих спеціалістів було направлено до сільських шкіл майже 14 тис. чоловік.⁵ У 1977 р. з 24 тис. молодих фахівців, які поповнили вчительство республіки, близько 20 тис. учителів прийшло у сільські школи⁶.

Під час розподілу випускників педагогічних навчальних закладів робилася спроба вольовими методами задовольнити потреби сільських шкіл, куди щорічно направляли понад 80 відсотків молодих спеціалістів.

Сільську молодь до внз також зараховували поза конкурсом на основі договору з колгоспами і радгоспами. В результаті у 1984 р. з 40 тис. молодих спеціалістів, направлених до шкіл республіки, 30 тис. поповнили педагогічні колективи сільських шкіл України⁷.

При деяких коливаннях і навіть тимчасових зниженнях показника неявки молодих спеціалістів до шкіл республіки усе-таки в досліджуваній період прослідковується поширення негативної тенденції.

Частка молодих спеціалістів, які не прибули за направленням у 1964, 1965 і 1966 рр. складала у середньому лише 0.6% від загального числа випускників педагогічних внз. Навіть серед випускників університетів, які не з'явилися за направленням, у ці роки в середньому складала 4.4% від загальної кількості випускників, направлених на роботу в школи. Це приблизно в 3.5 рази менше, порівняно з іншими роками досліджуваного періоду.

Найбільш вірогідним поясненням цього явища можна вважати існуючу в 1964, 1965, 1966 р. практику видачі диплома про закінчення вчн молодого спеціаліста тільки після одного року роботи за місцем призначення. Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 3 вересня 1966 р. існуюча практика видачі диплома була відмінена⁸.

Керівники відділів народної освіти, порушуючи існуюче законодавство, призначали на вчительську роботу осіб із загальною середньою освітою або спеціалістів без педагогічної освіти. За 1985 р. кількість таких вчителів зросла в Криму, на Львівщині, Ровенщині.

І все одно потреба загальноосвітніх шкіл в педагогах повною мірою не задовольнялась. Так, за період з 1967 р. у школах названих областей не вистачало щорічно від 1000 до 1300 учителів. В той же час до Кримської, Київської, Вінницької, Миколаївської і Черкаської областей кожного рок у передньому направлялось 150-200 випускників педагогічних училищ.

Не все складалося належним чином і в педагогічних вчн. Тут спостерігався значний відсів студентів. Згідно з даними дослідження з кожного курсу вибувало 2-3% студентів¹².

Однією з важливих причин безвідповідального ставлення до свого навчання було те, що аудиторії педагогічних інститутів заповнювала молодь без будь-якого покликання до педагогічної праці. У свою чергу це вело до зниження соціальної функції педагогічної освіти.

Викладачі Київського державного педагогічного інституту в 1985 р. на заочному відділенні замість вступних екзаменів проводили співбесіди з вступниками, які вже мали стаж педагогічної роботи. Але ні ці, ні інші заходи не стримували міграції, а абітурієнти, навчаючись в педінституті, у більшості випадків не проявляли необхідного інтересу до роботи в школі¹³. Зрозуміло, що при першій можливості після закінчення вчн вони залишали школу.

Спостерігалася тенденція до щорічного збільшення кількості учителів, які змінювали професію. Вивчення і класифікація мотивів зміни роботи учителів показало, що більшість з них у своїх мотивах мотивувала такий крок стандартним формулюванням "за сімейними обставинами".

Насправді ж причини були різними. Мотивування обставинами використовувалися задля спрощення процедури пояснень у відділах народної освіти.

Однією із справжніх причин переходу на роботу до інших галузей була відсутність належних житлово-побутових умов.

У більшості шкіл не було можливості забезпечити прибулого за направленням молодого спеціаліста житлом. А пришкольні приміщення як і були, то не відповідали найелементарнішим житлово-санітарним нормам.

Часто у сільських районах, не тільки не було належних житлових умов, а можливості в організації нормального харчування були обмежені. Часто на місцях не було магазинів а в колгоспах продукти не завжди можна було придбати. Не завжди вчителів достатньо забезпечували їм.

Але певна кількість учителів мігрувала дійсно за сімейним обставинами (потребою догляду батьками, переїзд до чоловіка або дружини тощо)¹⁴.

Культурно-освітні установи в селах також не завжди задовольняли запити учителів. Клуби і заходи, як правило, рідко були справжніми центрами культури на селі. Найчастіше вони ставали місцем проведення зборів і демонстрації кінофільмів. Бібліотеки не забезпечували учителів новинками літератури і тим паче новинками з предметів і методики викладання.

Спостерігалось і таке негативне явище, коли випускників педвчн області могли відправити в іншої області в той час, коли у своїй їх не вистачало. Не старалися подбати і про те, щоб випускник по можливості міг працювати у рідні місця, де у нього вже була якась певна побутова обстановка, рідні, знайомі умови життя. Перехід учителів в інші системи, міграція в межах району, області республіки і ряд інших факторів негативно впливали на якість навчально-виховного процесу в школі, ускладнювали і загострювали кадрову проблему сільських шкіл.

Більшість шкіл були неспроможними забезпечити побут молодого спеціаліста, який прибув за направленням. За станом на 1 січня 1986 р. близько 13 тис. вчителів сільської місцевості жили в орендованих квартирах¹⁵.

Пришкольні приміщення (там, де вони були) не відповідали елементарним житлово-санітарним нормам. Через це прибулі випускники педагогічних навчальних закладів змушені були жити "кутки" або, в кращому випадку, – кімнату у односельців. Досить часто влаштовуватися на такій квартирі поблизу школи не було можливості. Побудовані вчителями, які брали кредит, квартири були, як правило, однокімнатні¹⁶.

Важливою умовою закріплення учителів на селі було і є подальше вдосконалення системи їхньої праці. У досліджуваній період розмір ставок вчителів встановлювався з урахуванням

.....
освіти і стажу педагогічної роботи. Однак у рівні кваліфікації працівників з однаковим стажем і освітою спостерігалася велика різниця. Це виявлялося, зокрема, у якості викладання, ставленні до підвищення кваліфікації та педагогічної майстерності, в участі у позашкільній роботі з дітьми і в громадській роботі. Існуюча система оплати праці вчителя не забезпечувала, на наш погляд, матеріального стимулювання його діяльності.

Слід відзначити, що середньомісячна заробітна плата працівників освіти збільшувалася повільно і становила в середньому 85% від середнього рівня зарплати в народному господарстві¹⁷.

На виконання основних напрямків реформи загальноосвітньої школи і професійної школи ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли ряд постанов. Зокрема було прийнято постанову про підвищення з 1 вересня 1984 р. зарплати вчителям та іншим працівникам народної освіти у середньому на 30-35%¹⁸.

Однак диспропорція в заробітній платі вчителям і інших категорій працівників народного господарства залишилася.

Уяву про заробітну плату учителів сільських шкіл дають статистичні дані про середню заробітну плату працівників народної освіти. Вона становила: у 1960 р. – 71.9 крб., в 1970 – 105 крб., в 1975 р. – 121.7 крб., 1980 р – 130 крб, в 1985 р. – 142.7 крб¹⁹. Щоправда, хоч і мінімально, але платня вчителів була вищою від платні лікарів та працівників культури. Водночас вона була меншою від заробітної плати спеціалістів сільського господарства.

Разом з тим, статистичний аналіз складу вчительства, що характеризує його соціальний розвиток з кількісно-якісного боку, виявив ряд тенденцій.

Перш за все, нерівномірно, але в педагогічних колективах загальноосвітніх сільських шкіл зростала кількість спеціалістів з вищою освітою. Проте ця тенденція реалізувалася на фоні фемінізації і постаріння цього заgonу сільської інтелігенції.

У досліджуваний період частка жінок серед учителів стійко трималась на рівні 80%²⁰.

На державному рівні проблему нейтралізації впливу "фемінізації" вчительства на якість формування школярів як особистостей намагалися розв'язати за рахунок вольових рішень і методів роботи. Було введено "регулювання статевих складу", а при зараховуванні до педагогічних вnz перевагу при прийомі надавали чоловікам.

Однак, здобувши вищу освіту чоловіки часто не працювали в школі у зв'язку з низькою заробітною платою. Проблема жінки і чоловіка в учительському колективі і нині потребує вивчення вчених, психологів, соціологів. З 1960/61 по 1984/85 навчальні роки відносна чисельність чоловіків-учителів хімії збільшилася на 3.2 пункти (з 2.3% до 5.5%), учителів іноземних мов – на 2.9 пункти (з 9.0% до 11.9%), фізики і математики – на 2.3 пункти (з 26% до 29.3%). Чисельність учителів біології (природознавства) і географії, при цьому зменшилася на 5.4 пункти – з 18.4 до 13%, учителів російської та української мови і літератури на 2.1 пункти – з 23.7% до 21.6²⁰.

У 1960/61 навчальному році в складі педагогічних колективів сільських шкіл України було всього 7% ветеранів-учителів з педагогічним стажем 25 і більше років. До 1970 р. цей показник підвищився утричі і склав 22%. За даними 1984/85 р. найбільше ветеранів працювало саме в сільській місцевості.

Частка молодих учителів зі стажем роботи до 5 років склала у сільських школах республіки в 1960/61 навчальному році 17% чисельності педагогічних колективів сільських шкіл і збільшилася до 1970 р. на 1%²¹.

Педагогічний персонал міських шкіл також "старів", але суттєво повільніше; з 1961 по 1970 рр доля ветеранів в його складі збільшилася не на 15.9 пункту, як на селі, а лише на 5.9 пункту²².

Треба зважати те, що "фемінізація педагогічної праці позначається на навчально-виховній роботі школи. Міграція жінок-учителів у зв'язку із одруженням, доглядом за дитиною зумовлюють труднощі у прогнозуванні забезпечення шкіл кадрами. При обчислюванні перспектив потреби в педагогічних кадрах необхідно враховувати і зміни в змісті і умовах праці, в ступені соціальної значимості, рівня винагороди за свою працю тощо, обумовлює зростання або зниження привабливості професії.

Не слід забувати, що існують ще і психолого-педагогічні причини руху міграції учителів загальноосвітніх шкіл. Це стосувалося, як показало дослідження, жінок. Однією з причин зміни місця роботи були труднощі у створенні сім'ї. Закінчивши у 22-25 років педагогічний вnz, вчителька прагнула мати власну сім'ю. Проте внаслідок урбанізації багато чоловіків переходять на роботу до міста. До того ж і культурно-інтелектуальні запити молодих учительок з вищою освітою часто були вищими ніж чоловіків, які залишилися на селі.

В Україні є багато малих населених пунктів. Школи в них мали низьку матеріально-технічну базу, як правило, були малокомплектними і, як результат, – учні сільських шкіл не мали можливості отримувати належний рівень знань. Через це учителі-предметники не мали належного навантаження, а, отже, виникали труднощі у забезпеченні сільських шкіл кваліфікованими кадрами.

Достойного виходу з цього становища, на жаль, так і не було знайдено.

На перешкоді стали нестача шкільних приміщень, погані шляхи сполучення, відсутність транспорту.

Віддавати дітей з домівок до шкіл-інтернатів у райцентрах або у великих селах, де були повнокомплектні школи, батьки не бажали. І це зрозуміло: дітям потрібний догляд і батьківське виховання.

Таке становище в школі викликало невдоволення батьків, аж до різкого протесту²³.

Як правило, закриття школи вело до виїзду, в першу чергу, вчителів, а незабаром й інших жителів села в місто. Таким чином, село ставало неперспективним, це вело до ліквідації малих сіл і хуторів.

У досліджуваній період стабільність кадрів сільської вчительської інтелігенції ставало і складною проблемою. По-перше, за час навчання у ВНЗ значна частина майбутніх педагогів урбанізувалася. Важливою причиною такої міграції молодих учителів була неясність перспектив творчого росту в умовах села. І тому, на нашу думку, необхідно, щоб майбутній сільський вчитель знав свої конкретні перспективи: а) у професійному рості, б) у задоволенні наукових інтересів, у громадській роботі, в) в організації побуту і дозвілля. Адже навіть невелика за кількістю учнів і вчителів школа могла б бути осередком освіти, стримувати міграцію сільського населення.

Професійна адаптація молодого вчителя, як і будь-якого молодого спеціаліста, багатогранна і складна. Разом з тим, програми вищих педагогічних закладів передбачали лише фахову підготовку спеціаліста. Наприклад, інколи серед причин міграції поряд з іншими трапляється і така, як конфлікт молодого вчителя з вчительським колективом, який уже мав певний уклад і який уже відстав від нових методик. Цьому ж була підпорядкована і уведена Міністерством освіти СРСР річна стажерська практика випускників педвнз. Вона пов'язана з багатьма життєвими ситуаціями. Ідею збереження малокомплектних шкіл необхідно підтримати. Для виконання такої програми, перш за все, слід забезпечити підготовку вчителів широкого профілю, який був би здатний викладати одночасно за програмою початкової школи і вести певні предмети, викладати кілька предметів.

Підвищення кваліфікації учителів сільських шкіл здійснювали на всіх рівнях: республіканському, обласному, районному, шкільному. Опора була зроблена на обласні курси перепідготовки вчителів²⁴. Однак ця робота була сліпо запозичена з практики роботи в РСФСР і ефективність її в кінцевому рахунку була низькою. Вона практично не відповідала вимогам часу, науковим знанням із спеціальності та педагогічної майстерності. Велика частина часу витрачалася на схоластичне вивчення теорії марксизму-ленізму. По суті, така форма роботи нічим не відрізнялася від попередніх років радянського періоду. Певною спробою компенсувати наявні недоліки з підвищення кваліфікації вчителів була організація опорних шкіл і шкіл передового досвіду у сільській місцевості²⁵. Наприклад, у Кіровоградській області в зв'язку з тим, що деякі школи знаходились на відстані 50-80 км від районних центрів, для поліпшення організації навчання учителів району були поділені на зони 4-5 в кожному районі. У кожному з цих районів була організована опорна школа з підвищення кваліфікації учителів і школа передового досвіду. Позитивним прикладом роботи опорної школи стала школа, якою керував і де вчителював В. Сухомлинський²⁶.

Вищий рівень перепідготовки вчителів давали курси при університетах і ВНЗ, в першу чергу педагогічних.

В цілому система перепідготовки вчителів була недосконалою і на сьогоднішній день потребує корінної реформи з орієнтацією на світовий, в першу чергу, європейський досвід.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Маринич. Сельская школа на подъеме // Народное образование. – 1975. – № 7 – С.10.; 2. Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. – К., 1987. – С. 312.; 3. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у 10-й п'ятирічці. – К., 1981. – С. 274.; 4. Народне господарство Української РСР: Ювілейний статистичний щорічник. – К., 1987. – С.312.; 5. Маринич А. Сельская школа на подъеме // Народное образование. – 1975. – №7. – С.13.; 6. Козак В.Е., Верхова Л.Г. Синенько А.І.

Матеріальна база сільської школи – К., 1979 – С.74.; 7. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у Х-й п'ятирічці. – К., 1981 – С.274.70.; Развитие народного образования в Украинской ССР в 1981-83 гг. – Женева, 1984. – С.68.; 8. Андрійський М. Про стабілізацію педагогічних кадрів у загальноосвітніх шкіл //Радянська школа. – 1974. – №7. – С.97.; 9.ЦДАГО України – Ф.1. – Оп.257. – Спр.411 – Арк.127.; 10. Доповідь Міністра освіти М.Згуровського на парламентських слуханнях про стан освіти в Україні // Освіта. – 1995. – 22 лютого.; 11. Усувати недоліки йти вперед // Радянська освіта – 1986 – 11 березня.; 12. Там само.; 13. Николенко Д.Ф., Шкиль М.И. Становление учителя. – К., 1986 – С. 25, 45.; 14. Андрійський М. Про стабілізацію педагогічних кадрів загальноосвітніх шкіл.// Радянська школа – 1974. – №7 – С.97.; 15. Ніколаєнко В.Ю. Піклування радянської держави про піднесення добробуту і підвищення ідейно-політичного та професійного рівня вчителів /60-80-ті рр. / Укр. істор. журнал. – 1987. – №2. – С.57.; 16. Реформе школи - партійну заботу. – К., 1985 – С.13-14.; 17. ЦДАГО України – Ф.1. – Оп.327 – Спр.289. – Арк.141.; 18. СССР в цифрах. 1976 г. – М., 1977. – С.182-183.; 19.Педагогические кадры школ на 1 октября 1982 г.(Стат. материал в помощь работникам народного образования) – М., 1983.; 20. Народное хозяйство Украинской ССР.; Статистический ежегодник. – К., 1986 – С.324. 20. Народне господарство Української РСР Ювілейний статистичний щорічник. –К., 1987 – С.310.; 21. Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 г.: Статистический ежегодник. – К., 1986 – С.244; Архів МО України – Ф.166. – Оп.15. – Спр.6788 – Арк.158.; 22. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. – К., 1973. – С.34.; 23. ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.3319 – Арк.32; Архів МО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.7284. – Арк.14.; 24. ЦДАГО України. – Ф.166 – Оп.227. – Спр.299. – Арк.2.; 25. Довгаль Ф. Підвищення кваліфікації учительських кадрів на Україні в 1959/60 рр.// Питання історії народів в СРСР. – Вип. 11. – Харків, 1971. – С.111; ЦДАГО України – Ф.1. – Оп.227, Спр.1022. – Арк.84.; 26. Чернишов О.В. Школам – кваліфіковану допомогу// Кіровоградська правда. – 1963. – 15 березня; Державний архів Кіровоградської області – Ф.429 – Оп.9. – Спр.629. – Арк.3-4.

Г.А. Гарбар

КУЛЬТУРА ГОСТИННОСТІ. НА МАТЕРІАЛІ ВНУТРІШНЬОГО ТУРИЗМУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ 70-Х-ПОЧАТКУ 80-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

Культура обслуговування туристів і екскурсантів, на відміну від загальної культури обслуговування, може бути визначена як культура гостинності, під якою розуміється якість обслуговування туристів та екскурсантів при наданні їм не тільки послуг під час подорожі, тобто в транспорті, а при наданні послуг тимчасового розміщення (у готелях, туристських базах тощо); послуг харчування (у ресторанах, кафе, їдальнях, буфетах), у закладах культури, відпочинку, закладах, які надають розважальні послуги.

Рівень комфорту в процесі здійснення туристичної подорожі часто залежить від організації подорожі, роботи гідів, перекладачів, екскурсаводів, рестораторів, працівників туристських баз чи будинків відпочинку. На сьогодні це є однією з вимог до працівників сфери туризму, зокрема вітчизняної. А які ж традиції існували у цьому напрямку роботи за радянських часів, якою була практика здійснення туризму, наскільки вона задовільняла радянських туристів, що подорожували територією власної країни?

Відповідь на ці питання спробуємо знайти на основі аналізу архівних документів з періоду, на який припадає найбільший розквіт радянського туризму, – кінець 70-х - перша половина 80-х рр. ХХ ст. Звернення до архівів необхідні тому, що, хоча дослідження історії вітчизняного туризму й розпочалися (В. Федорченко, Т. Дьорова)¹, проте в ній залишається ще дуже багато „білих плям”, серед яких і це питання.

Таким чином, мета статті полягає у тому, щоб з'ясувати, якою була культура гостинності в контексті здійснення радянськими громадянами внутрішнього туризму.

Внутрішнім туризмом, тобто туризмом в межах країни, опікувалися профспілки в особі Центральної ради з туризму (з 1969 р. Центральна рада з туризму та екскурсій) та її республіканських, обласних (крайових) структур – рад з туризму та екскурсій. На Україні вищою ланкою цієї структури стала Українська республіканська рада з туризму та екскурсій – УРПТЕ.

Розвиток вітчизняного туризму в сімдесяті роки відбувався в світлі стратегічних напрямів, що їх було визначено у спільній постанові Центрального Комітету КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС „Про заходи з подальшого розвитку туризму та екскурсій в країні” від 30 травня 1969 р.

Зафіксувавши у преамбулі постанови, що туризм та екскурсії є „не тільки формою відпочинку, але й важливим засобом підвищення культурного рівня та ідейно-політичного виховання населення”. ЦК КПРС, РМ СРСР, ВЦРПС звертали увагу на те, що деякі партійні, державні, профспілкові, комсомольські органи „...мало приділяють увагу підвищенню культури обслуговування туристів і екскурсантів...”. Тому серед інших завдань постановлялося:

„1. ЦК компартій і радам міністрів союзних республік, центральним комітетам і радам профспілок, ЦК ВЛКСМ, Міністерству освіти СРСР, Державному комітету Ради Міністрів СРСР з професійно-технічної освіти вжити заходи ... щодо ... перетворення туристсько-екскурсійної справи в потужну галузь обслуговування населення(курсів мій – Г. А.)”².

У п.14 Постанови ця стратегічна мета конкретизувалася таким чином:

„Міністерству шляхів сполучення, Міністерству цивільної авіації, Міністерству морського флоту, Міністерству торгівлі СРСР і радам міністрів союзних республік спільно з ВЦРПС:

а) розробити і здійснити заходи із значного розширення використання потягів, морських і річкових суден, літаків і автобусів з метою туризму і екскурсій, а також з покращення обслуговування туристів під час подорожі...”³.

Якщо про обслуговування на транспорті під час здійснення подорожі у постанові говорилося окремо, то про інші послуги і відповідну культуру йшлося імпліцитно.

Як відобразилася ця постанова на підвищенні культури обслуговування туристів в Миколаївській області?

Слід відзначити, що відповідь на це питання знайти не просто, адже неякісний сервіс тривалий час просто не знаходить відображення на сторінках звітної документації, а якщо мова про нього йде, то, як правило, це – оптимістичні рапорти. Проте деінде відомості про справжній стан речей прориваються серед сухі цифри показників.

З пояснювальної записки до зведеного бухгалтерського звіту Миколаївської обласної ради з туризму та екскурсій за 1972 р. відомостей щодо сервісу майже не міститься. Також, зазначається, що з трьох підприємств, що підпорядковувалися облраді, турбаза „Южний Буг” виконала річний план лише на 61,7%. Серед причин, що наводяться як пояснення цьому недовиконанню, є й така, що опосередковано дає відповідь на питання, яке нас цікавить.

Невиконання плану по обслуговуванню туристів пояснюється, по-перше, відсутністю ~~поститу~~ на путівки радіального 10 маршруту внаслідок певного дубляжу, оскільки Миколаївське бюро подорожей та екскурсій „протягом багатьох років організовує автобусні і залізничні екскурсії та маршрути вихідного дня до наближених областей”, а також внаслідок того що не було реалізовано заплановане відкриття буфету: „внаслідок відсутності приміщення буфет не відкритий”(курсів мій – Г.Г.)⁴.

Разом із тим капіталовкладення за рік було витрачено, зокрема, на те, щоб ввести в експлуатацію крім 4 спальних корпусів на 20 ліжко-місць і наметового містечка на 120 ліжко-місць, літнього кінотеатру, культпавільйону, торгівельного павільйону. Проводяться будівельні роботи по розширенню їдальні, бойлерної, котельної, складських приміщень тощо. А також на будівництво турбази на 1000 місць і кафе-їдальні на 210 місць у м. Очаків⁵.

Крім цього, вже було придбано інвентар для введення 300 ліжко-місць 1-ої черги туристичної бази в Очаків (у майбутньому турбаза облради з туризму та екскурсій „Очаків”).

А ось відомості про стан справ з використанням автотранспорту в туризмі області, на що зверталась увага у спільній постанові 1969 р. окремим рядком.

У відповідь на Лист Центральної ради з туризму та екскурсій №177/4 від 15 січня 1975 р. «Про заходи з усунення недоліків і значного покращення використання автобусів в туристсько-екскурсійних організаціях» на адресу УРРТЕ надсилається Лист від 12 березня 1975 р. від заступника голови Миколаївської облради з туризму та екскурсій О. Артем'єва. У листі повідомляється, що за період від початку 1975 р. обслуговано автобусними подорожами на маршрутах вихідного дня 2700 чоловік, а екскурсійним обслуговуванням було охоплено 134000 чол.⁶ і далі: „У зв'язку з збільшенням кількості автотранспорту з 1 квітня 1975 р. буде створено автогосподарство, що дозволить значно покращити роботу серед складу водіїв з безаварійної роботи, техніці безпеки праці”⁷.

Сприяти покращенню культури обслуговування на транспорті (як взагалі у сфері, що надавала послуги) повинна була система соціалістичного змагання. Тому цілком у дусі відповідних уявлень в листі зазначалося: „Індивідуальні соціалістичні зобов'язання взяті кожним водієм. Проводяться соціалістичні змагання серед екіпажів автобусів на звання „Кращий водій”⁸.

Сфера обслуговування туристів і відпочиваючих впливала на культуру гостинності і за рахунок розширення асортименту послуг, які мали надавати установи рекреації та відпочинку.

Так, у листі Облради з туризму та екскурсій на адресу УРРТЕ від 17 червня 1975 р. за підписами Голови обласної ради з туризму та екскурсій О. Гаврилюка і завідувача планово-фінансовим відділом Л. Авраменко, в якому йдеться про роботу підвідомчих облраді установ (турбаз), згадується про таке розширення побутових послуг. Зокрема йдеться про фотографування:

„заздалегідь підібраний штат фотографів, облаштувало лабораторію, придбані необхідні матеріали (фотоплівки тощо)”⁹.

Отже, за період семидесятих років питання культури обслуговування туристів та екскурсантів або культура гостинності на сторінках звітної документації Миколаївської обласної ради з туризму та екскурсій нагадує про себе дуже „глухо”.

Лише на наступному етапі, який можна вважати розпочатим спільною постановою № 983 від 31 жовтня 1980 р. у документації (та й і то не всіх структур), з’являються відомості, на основі яких можна створити більш чітке уявлення щодо реального стану справ у культурі гостинності. Стан із гостинним сервісом, виявляється, далекий від не тільки що бажаного, але й навіть такого, якого зобов’язувала досягти Постанова 1969 р.

Розвиток вітчизняного туризму в першій половині 80-х рр. визначався стратегічними завданнями, що їх було сформульовано у спільній ЦК КПРС, РМ СРСР і ВЦРПС Постанові № 983 від 31 жовтня 1980 р. „Про подальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні”.

У п.1 постановлялося „вжити заходи до подальшого розвитку ... вдосконалення видів і форм послуг, що надаються” (с. 179).

У п.2 передбачалося „посилення впливу комуністів на підвищення ефективності туризму і екскурсій і якості обслуговування туристів” (с. 180).

На республіканському рівні конкретизацією цієї постанови стала постанова ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР і Укквдрпрофу від 23 грудня 1980 р. № 665.

Завдання цього документу, у свою чергу, були конкретизовані на рівні області у Постанові №44 бюро Миколаївського обкому Компартії України, виконкому обласної Ради народних депутатів і президії обласної ради профспілок від 23 січня 1981 р. „Про організацію виконання постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС „Про подальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні від 31 жовтня 1980 р. №983” і постанови ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР і Укквдрпрофу від 23 грудня 1980 р. №665”.

В Постанові бюро, підписаної секретарем Миколаївського обкому компартії, головою виконкому обласної ради народних депутатів Л.Г. Шараєвим, зокрема зазначалося:

„І. Міськкомам, райкомам Компартії України, міськрайвиконкомам, обкомам профспілок, обкому ЛКСМ України, облплану, обласній раді з туризму та екскурсій; обласним управлінням культури і профтехосвіти, обласному відділу народної освіти за участю зацікавлених організацій і установ вжити заходи з подальшого розвитку туризму та екскурсій в області, *забезпечити суттєве збільшення обсягу та підвищення якості обслуговування, вдосконалення видів та форм послуг* (виділено мною – Г.Г.), що надаються...”¹⁰.

У Постанові також вимагалося від зазначених структур надавати інформацію стосовно виконання цієї постанови у 1983 р.

У січні 1983 р. Миколаївська обласна рада з туризму та екскурсій подає до Миколаївського обкому компартії України, виконкому Миколаївської обласної ради народних депутатів і Миколаївського облрадпрофу Інформацію про хід виконання постанови бюро Миколаївського обкому Компартії України №44.

Серед позитивних моментів щодо якості обслуговування, підвищення рівня сервісу туристів мають відношення наступні рядки інформації:

„До практики роботи бюро подорожей та екскурсій міцно ввійшов диференційований підхід до обслуговування різних груп місцевого населення. Подальший розвиток отримали системні форми екскурсійного обслуговування. У Миколаївському бюро подорожей та екскурсій впроваджені комплексна програма екскурсійного обслуговування школярів міста та закріплених районів області. Досвід роботи бюро по комплексному обслуговуванню школярів схвалений міським комітетом Компартії України і міністерством освіти УРСР, узагальнений Українською республіканською радою з туризму та екскурсій”¹¹.

Безпосередньо мова про сервіс йшла у наступному абзаці: „За останні роки значно зміцнилася матеріальна база підвідомчих облрад туристських баз, що дозволило значно покращити умови і якість обслуговування туристів, впровадити низку нових прогресивних форм обслуговування (курсив мій – Г.Г.)”. І далі розкривалося, у чому саме полягали кращі умови і форми обслуговування: з 1980 р. турбази „Очаків” і „Південний Буг” почали планомірний прийом батьків із дітьми, для чого виділені спеціальні спальні номери у корпусах, облаштовані ігрові кімнати, площадки, місця на пляжах. Продовжується робота з розвитку сімейного відпочинку. Значно розширено екскурсійне обслуговування туристів: до програми обслуговування включені виробничі

теплохідні екскурсії. Проводяться культурно-масові і спортивні заходи¹². І далі: „На основі прийнятих соціалістичних зобов'язань колективи туристських господарств розгорнули змагання за підвищення культури і якості обслуговування туристів та екскурсантів... Виконуючи постанову центральної і Української республіканської рад з туризму та екскурсій туристичні бази обласної ради взяли активну участь у проведенні різноманітних оглядів-конкурсів.

З метою покращення обслуговування туристів на турбазі „Очаків” у 1981 р. в їдальні була встановлена і продовжує успішно експлуатуватися поточна лінія „Ефект”, закінчується реконструкція кафе-їдальні „Сонячний промінь”. „Постійно проводиться робота з покращення відпочинку туристів. Для туристів організуються додаткові платні екскурсії. Систематично проводяться походи, спортивні ігри, здача комплексу норм ГПО СРСР¹³.

І підсумовувалося: „робота, проведена за звітний період адміністрацією, партійною організацією, профспілковою організацією облради, а також у колективах підвідомчих туристично-екскурсійних організацій дозволила перевиконати завдання з обслуговування туристів та екскурсантів, підвищити рентабельність господарської діяльності, розширити матеріальну базу туризму, покращити якість обслуговування населення¹⁴.

Поряд з рапортуванням про значні досягнення у розвитку туризму та екскурсій, підвищення рівня обслуговування і введення його нових форм, облрада приділяє значне місце низці недоліків, які не вдалося усунути, незважаючи на конкретні пункти постанови і №963 і постанови №44. Поява критичних абзаців, доволі відвертих, є безперечно показовою, бо фактично йдеться про невиконання прямих директив, які містилися в останньому документі. Серед цих недоліків значне місце відведено низькій якості послуг, що надаються туристам майже в усіх видах туризму та в усіх складових туристичної інфраструктури.

Значне місце відведено недолікам щодо якості обслуговування у транспортних подорожах.

Протягом семидесятих років широкого розповсюдження у внутрішньому туризмі набули туристські потяги. По країні було збудовано низку пунктів відстою цих потягів, розроблені маршрути, які надавали можливість радянським громадянам пізнати свою країну саме за допомогою цього виду транспорту, який вдало поєднував у собі не лише засіб пересування, але й засіб розміщення туристів і їх харчування.

Разом із тим цей вид туризму, як виявилось, мав серйозну ваду і ця вада полягала саме у сервісі, що надавався туристам.

Тож, незважаючи на пункт постанови №44, який зобов'язував підвищити якість послуг, що надавалися туристам, облрада з туризму та екскурсій констатує: „Потребують серйозної уваги питання організації і забезпечення якісного обслуговування туристів на туристських потягах¹⁵.

Далі пояснювалося: „протягом останніх кількох років Одеська залізниця не виконує наказ міністерства шляхів сполучення з формування туристських потягів з більш комфортабельних вагонів на рівні фірмових потягів. Так, турпотяг „Миколаїв”, що формується Херсонським відділенням дороги, укомплектований вагонами 1958-1963 рр. випуску, що мають вкрай непривабливий вигляд і не відповідають санітарно-технічним вимогам. У вагонах багато щілин, розбите скло у вікнах, не відремонтовані радіотрансляційна та вентиляційна мережі, радіоточки і розетки. Протікають водогінні труби. Постільна білизна часто видається запарана, волога, рвана.

На маршрутах допускаються зриви турпотягу з графіка, наслідком чого є скорочення тривалості стоянок у містах і екскурсійного часу.

Для перевезення туристичних груп, що подорожують у потягах за графіком, надаються місця, як правило, в останніх вагонах потягу, а в плацкартних вагонах – на бокові місця. Групи розміщуються у двох і більше вагонах, що ускладнює роботу супроводжуючого. Дуже часто видаються подвійні місця. До Прибалтики тургрупи направляються із пересадкою у м. Києві, у той час як через Миколаїв щоденно проходить прямий потяг і відділенню дороги виділяється два вагони¹⁶.

Викликає нарікання і сервіс на інших видах транспорту, які обслуговує туристів. Так, зазначається, що „Обласне управління пасажирського автотранспорту не задовольняє потреби бюро подорожей та екскурсій (Миколаївське – Г.Г.) у виділенні м'яких автобусів на маршрути вихідного дня. Не виділяються автобуси на 3-4 години для окремих екскурсій для слухачів шкіл компраці, слухачів системи політпросвіти, учнівської молоді. У той же час і виділені автобуси не завжди відповідають санітарно-технічним нормам і умовам обслуговування туристів і екскурсантів¹⁷.

Містяться в інформації нарікання й на адресу авіатранспорту: „Агенція „Аерофлоту” не повідомляє екскурсійні організації про зміни у розкладі руху літаків чи відміну рейсів до міст країни по договірних групах. Не попереджає про тривалу затримку рейсів”. А на адресу

Миколаївського морпорту таке зауваження: „не вирішується питання будівництва причалу в зоні відпочинку „Рибаківка” і ремонту причалу на острові „Березань”¹⁸.

Містяться зауваження щодо сервісу на туристичних базах (їх у підпорядкуванні облради дві – „Южний Буг” і „Очаків”): „На туристських базах ще недостатньо розвивається мережа додаткових послуг: немає приймальних пунктів майстерень з ремонту взуття і одягу, хімчистки. Дуже мало реалізовувалося через буфет продукції власного виробництва”¹⁹.

„У 1981 р. мали місце скарги туристів на недоліки в обслуговуванні. У сезоні 1982 року обґрунтованих скарг на роботу підвідомчих туристсько-екскурсійних організацій від туристів і відпочиваючих не надходило. У той же час у відзивах туристів вносилися пропозиції, побажання, які в основному зачіпали питання покращення харчування в орендованих їдальнях і культурно-масової роботи на власних базах”.

Облрада і відомчі туристські організації намагалися усунути відзначені недоліки щодо якості обслуговування та видів послуг, що мали надаватися туристам та екскурсантам. Зауважувалося, що всі пропозиції з цього приводу „розглядалися в колективах організацій, на засіданнях президії облради. До осіб, що недбало ставилися до своїх службових обов’язків, неухважно ставилися до розгляду заяв трудящих, застосовувалися суворі заходи дисциплінарного впливу.

Проводилася робота з усунення недоліків, які є в обслуговуванні на власних базах, виявленню причин, що можуть викликати скарги та нарікання відпочиваючих”²⁰.

Проте не все в культурі гостинності залежало від обласної ради з туризму й екскурсій та підпорядкованих їй туристично-екскурсійних установ. Інколи самі ці установи та їх працівники були заручниками політики інших установ та інстанцій. Так, стосовно розміщення Миколаївського бюро подорожей та екскурсій у цій же Інформації зазначається, що, незважаючи на зобов’язання згідно постанови №44 виділити для нього і для міського туристичного клубу необхідних приміщень, ці пункти не виконані. Міський туристичний клуб взагалі знаходиться у підвальному приміщенні, не пристосованому для щоденної роботи, а Миколаївського бюро подорожей та екскурсій – у приміщенні, що не відповідає елементарним санітарним нормам і умовам для прийому туристів та екскурсантів: „немає води, відсутня каналізація, центральне опалення, методичний кабінет. Немає приміщень для прийому численних відвідувачів і для проведення обов’язкових інструктажів з прибулими і від’їжджаючими групами туристів та екскурсантів”²¹.

Таким чином, стан культури гостинності в туризмі Миколаївської області може бути охарактеризований з точки зору асортименту послуг, які надавалися туристично-екскурсійними установами області, станом самої матеріальної бази туризму (транспортних засобів, засобів відпочинку і рекреації), і рівнем або якістю надання послуг цими установами.

За визначений період явно простежується тенденція розширення асортименту послуг, які надаються туристам, проте щодо якості цих послуг – вона залишається на доволі низькому рівні й на початок 1983 р. Застарілі транспортні засоби (потяги, які виділялися туристам), волога, заплата білизна, найгірші місця у вагонах, незручні маршрути, тощо – все це свідчення невисокої культури гостинності у внутрішньому туризмі.

Відповідальності за це, як правило, не несе обласна рада з туризму та екскурсій, адже її структури самі інколи знаходяться в непридатних для нормального функціонування умовах (міський турклуб, бюро подорожей та екскурсій в обласному центрі). Застаріла матеріальна база – транспортні засоби, приміщення – виділяються їй іншими суб’єктами адміністративно-господарської діяльності лише побіжно дотичними до забезпечення внутрішнього туризму в Миколаївській області. Тому зрозумілим є партійний контроль над цією справою, хоча й він, як свідчать проаналізовані документи, не завжди допомагав вирішенню питань щодо підвищення рівня та якості культури гостинності в туризмі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Федорченко В.К., Дворова Т.А. Історія туризму в Україні. – К., 2002; 2. Там само. – С.173; 3. Там само. – С.177; 4. Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р-5550. – Оп.1. – Спр.128. – Арк.11; 5. Там само. – Арк.12; 6. Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р-5550. – Оп.1. – Спр.174. – Арк.16; 7. Там само. – Арк.16; 8. Там само. – Арк.22; 9. Там само. – Арк.71; 10. Державний архів Миколаївської області. – Ф. П-7. – Оп.80. – Спр.82. – Арк.68; 11. Там само. – Арк.71; 12. Там само. – Арк.74; 13. Там само. – Арк.75; 14. Там само; 15. Там само. – Арк.76; 16. Там само. – Арк.78; 17. Там само. – Арк.80; 18. Там само. – Арк.81; 19. Там само. – Арк.76; 20. Там само; 21. Там само. – Арк.77.

УЧАСТЬ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ У ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Роль політичних партій у загальному суспільному русі Російської імперії на початку ХХ ст. була визначною. Завдяки їх діяльності населення країни намагалося реалізовувати свої політичні, соціально-економічні та культурні запити. Питання історії політичних партій в Україні на початку ХХ ст. стали предметом вивчення багатьох істориків, зокрема Р. Ветрова, С. Донченка, А. Павка, І. Калмакана, О. Бриндака, О. Голобуцького, В. Кулика та ін¹. Однак попри розмаїття існуючої літератури участь учнів в роботі політичних партій на початку ХХ ст. залишається недостатньо вивченою. Тому метою статті є визначення ролі учнівської молоді у партійній роботі, дослідження форм і методів її діяльності.

Початок ХХ ст. був відзначений радикалізацією настроїв учнівської молоді. Радикально налаштованих учнів намагалися залучити до своєї діяльності політичні партії. Їх увага зосереджувалася, передусім, на нелегальних учнівських гуртках, що ставали для партій своєрідною підсобною силою. Так, на початку ХХ ст. у Києві виникло декілька нелегальних гуртків старшокласників середніх навчальних закладів. Старшокласники вивчали заборонену літературу, насамперед партій соціал-демократичного спрямування. Один з учасників такої учнівської організації, М. Галаган, пізніше згадував: "той гурток, до якого належав я, складався з учнів першої, другої, четвертої гімназій та нашої колегії. Другий доволі великий гурток був на Печерську, його осередком була 5-та гімназія... Був також гурток на Подолі..."²

Активно сприяла створенню учнівських об'єднань Революційна українська партія (РУП). Влітку 1900 р. під впливом членів полтавської філії РУП – земських статистиків С. Андрієвського, В. Кошового і А. Кучерявенка – у Лубнах утворився гурток з учнів місцевої гімназії, який вже навесні наступного року розпочав революційну агітацію у навколишніх селах. На базі цього гуртка згодом сформувалася Вільна Громада РУП на Полтавщині під керівництвом М. Порша³. Осередок РУП становив і гурток семінаристів м. Полтави, до складу якого у 1900 р. входили також місцеві гімназисти. Гурток підтримував тісні зв'язки з харківським студентством⁴.

У 1901 р. в Острозькій гімназії на Волині сформувався гурток РУП, який мав тісні зв'язки з Київською українською студентською громадою. Наприкінці літа 1901 р. члени РУП О. Коваленко та Л. Мацієвич переїхали з Харкова до Севастополя, де організували нелегальний пропагандистський учнівський гурток. Потрібну для агітації літературу учні отримували з Харкова через випускника технологічного інституту К. Румницького та сестер Л. Мацієвича. Видання РУП користувалися популярністю й у Волинській семінарії в Кременці⁵. Під час літніх канікул 1901 р. гімназисти та семінаристи навчальних закладів м. Полтави (В. Андрієвський, В. Базилевич, О. Іваницький, О. Колчевський, О. Червоненко та ін.) надали допомогу Ю. Колларду у створенні осередку РУП у м. Кобиляки Полтавської губернії⁶.

У січні 1902 р. начальник Полтавського жандармського управління в донесенні до Києва повідомляв про діяльність у місті кількох соціал-демократичних учнівських гуртків, переважно рупівських поглядів. Члени одного з них збирались "у філіальному відділенні Громадської бібліотеки під виглядом читання книг і газет, причому розходились після півночі, у той час як за правилами читальня мала закриватись о десятий вечора"⁷.

Соціал-демократичною пропагандою були охоплені учні Кременчуцького реального училища. Так, у січні 1902 р. директор закладу направив попечителю Київського навчального округу вісім примірників прокламації Харківського комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) "К общественности". У ній, зокрема, зазначалось: "...Двоголовий хижак, який прикидався тихим голубом і солодко воркував про сердечне ставлення до учнівської молоді, розправив кігті і почав знову шматувати на частини "надію і опору батьківщини". Мрії про "корінну реформу учнівського ладу" і про задоволення учнівської молоді політикою сердечного піклування, розсіялися як дим, і відкрили справжню картину дійсності"⁸.

На початку 1902 р. виник "Харківський союз учнів", до складу якого входило майже сто місцевих учнівських гуртків і груп. "Союз" взяв за основу тактику і програму соціал-демократів, основною метою визначаючи пропаганду принципів пролетарської свідомості серед учнівської молоді⁹. Як повідомляла газета "Искра", об'єднання головним завданням ставило виховання зі своїх членів "стійких борців за ідеї соціалізму"¹⁰. Для спільної боротьби на соціал-демократичних засадах харків'яни об'єдналися з "Південно-Російською групою учнів середніх шкіл" (Ростов-на-Дону,

1902). Впродовж листопада–грудня 1902 р. “Харківський союз учнів” випустив три відозви, які розійшлися тиражем 400-500 екземплярів.

У квітні 1902 р. у Харкові почав роботу з’їзд учнів землеробських училищ Російської імперії, на який прибули представники з Умані, Харкова та інших міст України. Резолюція з’їзду підтверджувала створення “союзу землеробів” у масштабі всієї держави, а також визначала подальші напрямки роботи. Рекомендувалося створювати в навчальних закладах різноманітні гуртки, каси взаємодопомоги, бібліотеки, організовувати випуск нелегальних видань для оприлюднення відомостей про революційний рух у країні, зокрема про виступи студентів вищих навчальних закладів. У лютому 1903 р. учнівське об’єднання через газету “Искра” заявило про підтримку ідей РСДРП¹¹.

У 1902/03 навчальному році в Києві для координації дій соціал-демократичних учнівських гуртків виникла так звана Група соціал-демократів, яку очолив учень І. П’ятаков. Своїми завданнями вона визначала ведення революційної пропаганди серед учнів середніх навчальних закладів утворення з метою “саморозвитку і самовдосконалення” гуртків учнівської молоді. Для ведення організаційних справ “Група” створила “Київський середньошкільний організаційний комітет”, до складу якого ввійшли Г. Михайлов (реальне училище), В. Селицький і Б. Леонтьєв (2-га класична гімназія), І. Запорожець (Київське художнє училище)¹².

У 1902 р. відбулися заворушення в Одеській духовній семінарії. Місцевий єпископ, який прибув для заспокоєння семінаристів, був змушений визнати революціонізуючий вплив на молодь соціалістичних ідей. Загалом у зазначений період за даними Департаменту поліції в одеській в’язниці утримувалося сто п’ять політичних арештантів, причому тридцять з них були молодшими за 20 років. Це була, переважно, учнівська молодь соціалістичних та соціал-демократичних поглядів¹³. Так, серед затриманих був семінарист О. Соколов, який у грудні 1902 р. роздавав на вулицях м. Одеси газету “Искра”.

У січні 1903 р. нелегальні учнівські гуртки в 2-й чоловічій, 4-й чоловічій, Міністерській жіночій гімназіях, реальному училищі та місцевій семінарії були об’єднані в “Київський союз середньошкільних гуртків і організацій”. Центральний комітет цієї організації займався розповсюдженням гектографічних нелегальних видань серед учнівських гуртків різних міст. Під час обшуків у членів “Союзу” були знайдені прокламації “Київського союзу середньошкільних гуртків і організацій”, “Південно-Російської групи учнів середніх шкіл” (“К народным учителям и учительницам”, “Учащимся средних школ”, “Ко всем учащимся г. Кишинёва”), “Проект статуту “Київського союзу середньошкільних гуртків і організацій”, рукописи прокламацій київського комітету РСДРП, чернетки брошур РУП українською мовою, примірники “Искры”, роботи В. Леніна¹⁴. Соціал-демократичні погляди були досить популярні і серед учнівської молоді м. Катеринослава. У січні того ж року на адресу місцевого приватного училища Аврамової з-за кордону надійшов лист з примірниками газети “Искра”¹⁵.

1903 р. у Києві діяла таємна учнівська організація, до складу якої входили Г. Іванов, Т. Михайлова, М. Леонтьєв, К. Центилович, Г. Селецький, Є. Томенко та ін. Обшук на квартирі Г. Іванова у вересні 1903 р. дозволив поліції встановити, що юнак був членом Київського соціал-демократичного комітету, очолював Центральний комітет “Південно-Західної групи учнів середніх шкіл”. Члени нелегальної організації учнів були затримані і перебували в ув’язненні до грудня 1903 р.¹⁶

У листопаді 1903 р. розпочався страйк у Катеринославській духовній семінарії. Приводом послужив конфлікт учнів 3-го класу з викладачем. Навести лад у навчальному закладі вдалося лише за допомогою поліції. Всі учні третього й частково інших класів були відраховані з семінарії. У ході розслідування з’ясувалося, що організатори цієї акції – Я. Орловський і І. Вікторовський – були членами місцевої філії соціал-демократичної партії¹⁷.

Російська соціал-демократична робітнича партія надавала неабияк значення роботі серед учнівської молоді, прагнучи за рахунок учнів збільшити чисельність членів партії. Зокрема, Одеський комітет РСДРП у 1903 р. закликав учнівську молодь міста “набиратись знань і вступати до партійних лав для боротьби за ідеали соціал-демократизму”. А у вересні цього ж року Київський комітет РСДРП випустив листівку “До всіх учнів”, у якій наголошував на важливості спільної боротьби учнів та робітників проти існуючого ладу¹⁸. Тому не випадковим є факт значної популярності серед учнівської молоді саме соціал-демократичних ідей. Так, у листопаді 1903 р. на квартирі учня Рівненського училища Волинської губернії М. Печерника були виявлені нелегальні прокламації, зокрема “Нижегородські робітники на суді”¹⁹. Загалом, у 1900-1903 рр. таємні учнівські організації, що діяли під впливом соціал-демократів, виникли у Києві, Харкові, Одесі,

..... Катеринославі, Полтаві, Чернігові, Житомирі, Лубнах, Херсоні, Умані та інших містах України. В цілому, гуртки учнівської молоді соціал-демократичного спрямування об'єднували майже п'ятсот чоловік²⁰.

На початку 1904 р. у Києві виникла "Група учнівської молоді середніх навчальних закладів Київського комітету партії соціалістів-революціонерів". Очолив організацію колишній учень місцевої гімназії, есер П. Добровольський. Група мала власну друкарню, де видавала нелегальну літературу²¹.

У зазначений період в Україні зростає вплив "Київського союзу середньошкільних гуртків і організацій". Керівний орган союзу – "Середньонавчальний організаційний комітет" – у 1904 р. розповсюдив прокламації "К учащейся молодежи" і "К учащейся молодежи г. Киева", в яких закликав учнів відстоювати свої права та боротися за соціал-демократичні ідеали²².

У вересні 1904 р. за сприяння членів Київської української студентської громади виникла "Центральна група середніх шкіл РУП" м. Києва, яка популяризувала погляди рупівців, поширювала антиурядові прокламації²³.

Слухачки Одеських жіночих педагогічних курсів у 1904 р. утворили нелегальну організацію "Правда", на яку значний вплив справляли соціалісти-революціонери. Курсистки проводили збір коштів на потреби партії, вивчали і поширювали нелегальну есерівську літературу²⁴.

Революційна пропаганда РСДРП в 1904 р. проникла і в училище садівництва та виноградарства Ялтинського повіту Таврійської губернії. Поліції вдалося встановити, що частина учнів закладу організували нелегальний гурток. Члени гуртка проводили таємні збори, вивчали прокламації РСДРП, зокрема "До сільської бідноти", "Нижегородські робітники на суді", "Революційний авантюризм" та ін.²⁵

Хвиля революційних виступів 1905 р. охопила і середні навчальні заклади. Під впливом студентських заворушень учнівська молодь активно використовувала загальнополітичні методи для задоволення своїх інтересів.

У лютому 1905 р. партія соціалістів-революціонерів поширила листівку "До учнів", якою закликала учнів середніх навчальних закладів м. Києва підтримати есерівські гасла, приєднатися до політичного страйку київського пролетаріату²⁶. Відгукнувшись на заклик, учні приватної гімназії Дучинської м. Києва відмовилися взяти участь у панакхиді по вбитому великому князеві Сергію Олександровичу, чим фактично виправдали терористичний акт соціалістів-революціонерів²⁷.

РСДРП знов звернулася до практики заохочення учнівської молоді до вступу в партію. Так, Катеринославський комітет РСДРП на початку 1905 р. закликав шкільну молодь міста: "Вступайте до організації і влаштовуйте у ваших школах збори, де під керівництвом досвідчених керівників ви усвідомите всю потребу піти до лав пролетаріату під керівництвом Російської Соціал-демократичної Робітничої Партії і разом боротись з нашими ворогами..."²⁸. Крім таких закликів, РСДРП у першій половині 1905 р. розгорнула за допомогою вихованців середніх навчальних закладів активне розповсюдження марксистських видань. Так, учень Полтавської семінарії В. Житній у квітні 1905 р. читав селянам с. Диканьки Полтавського повіту брошуру "До сільської бідноти", у червні у кількох учениць жіночої гімназії м. Катеринослава поліцією були виявлені примірники газети "Вперед"²⁹. Учень Одеського комерційного училища Б. Ширман, перебуваючи у 1905 р. у рідному с. Стрижівка-Слобідська Вінницького повіту Подільської губернії, роздавав селянам листівки РСДРП³⁰. Л. Захаржевська, учениця Кам'янець-Подільської гімназії, у жовтні 1905 р. за дорученням місцевої групи РСДРП, поширювала в місті листівку "Голос народа к солдатам-гражданам". Обшук в квартирі гімназистки виявив прокламації "В бой за свободу", брошури "Статья Жореса и письмо Амфитеатрова" і "Письмо к Николаю II Л. Н. Толстого"³¹. Л. Захаржевську було засуджено до позбавлення волі на два тижні.

У квітні 1905 р. сталися вибухи під вікнами квартири учителя І. Россоптовського та в актовій залі Роменського реального училища, у зв'язку з чим розглядалася справа про замах на директора училища. У підготовці вибухів, зокрема, був запідозрений учень 5-го класу М. Скібін. Під час проведення обшуку на його квартирі були виявлені гектограф та нелегальні видання Роменської соціал-демократичної учнівської організації³². Ця учнівська організація, яка виникла при навчальному закладі на початку ХХ ст., займалася випуском агітаційних брошур і прокламацій та влаштуванням терористичних акцій.

У м. Кременчуці Полтавської губернії у зазначений період активно діяв "Кременчуцький соціал-демократичний союз учнів". Його діяльність зосереджувалася на пропаганді в учнівському середовищі соціал-демократичних ідей, підбурюванні молоді до опозиційних виступів. Так, поширення у жовтні-листопаді 1905 р. листівки згаданої організації спричинило страйк учнів

середніх навчальних закладів міста. Відозва, окрім закликів до переходу від мирних петицій до політичної боротьби, містила вимогу скликання Установчих зборів³³.

Активізували діяльність серед учнівської молоді й українські партії. Значну увагу роботі серед шкільної молоді приділяла РУП, вбачаючи у ній свого спільника у боротьбі за соціально-економічні, політичні та національні права українського народу. У 1905 р. на Чернігівщині РУП керувала діяльністю трьох гуртків учнів і робітників технічної школи та восьми гуртків гімназистів й учнів інших світських навчальних закладів. Революційна українська партія залучала школярів до поширення партійних видань. Наприклад, Ніжинська середньошкільна організація випустила відозву "До учнів середніх шкіл Ніжина", в якій закликала їх брати участь у політичному страйку та в інших політичних акціях, спрямованих проти царизму. Окрім цього, ця учнівська організація розповсюджувала серед жителів Чернігівщини листівки "З приводу Державної Думи", "До запасних", "З приводу поразок Рождественського", підготовлені Ніжинським комітетом РУП³⁴. Разом з членами РУП учнівська молодь брала участь у політичних демонстраціях, збройних виступах. Так, під керівництвом рупівців студенти і старшокласники гімназій м. Харкова прикривали вогнем з рушниць відступ робітників заводу Гельферіх-Саде 12 грудня 1905 р.³⁵

Значна кількість учнів в Україні були прихильниками Української соціал-демократичної спілки ("Спілки"). Учнівська молодь залучала до лав партії своїх товаришів, пропагувала соціал-демократичну ідеологію, розповсюджувала серед населення нелегальні видання. Наприклад, учень Вінницького реального училища І. Грінштейн у 1905 р. належав до "Правобережної громади Української соціал-демократичної спілки ("Спілки")". У серпні за дорученням партії реаліст проводив революційну агітацію на станції Калинівка, поширював брошуру "Всенародное учредительное собрание" та україномовну газету "Вперед". Після нетривалого утримання у Вінницькій повітовій в'язниці І. Грінштейн був відданий під особливий нагляд поліції за місцем проживання³⁶.

Таким чином, на початку ХХ ст. українські та загальноросійські партії мали на учнівську молодь помітний вплив, залучали її до роботи у своїх осередках. У досліджуваний період існувала значна кількість таємних учнівських гуртків і організацій, які брали за основу своєї діяльності доктрини політичних партій. Найбільш поширеними серед учнівської молоді були ідеї й програмні положення Революційної української партії (РУП), Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), Української соціал-демократичної спілки ("Спілки"), партії соціалістів-революціонерів та інших. Учні займалися агітацією та пропагандою поглядів відповідних партій серед населення, вивчали партійну літературу, друкували і поширювали свої нелегальні видання, брали участь в антиурядових акціях тощо. Учнівський рух сприяв послабленню позицій царизму, його вимушеним поступкам прогресивній інтелігенції в галузі національної освіти і культури, впливав на революціонування селян і робітників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ветров Р., Донченко С. Політичні партії України в I чверті ХХ ст. (1900-1925). – Дніпропетровськ-Дніпродзержинськ, 2001; Павко А. Політичні партії та організації в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Методологія, історіографія, проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. – К., 2001;
2. Калмакан І., Бриндак О. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ ст. – Одеса, 1997; Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ ст. – К., 1996;
3. Галаган М. З моїх споминів. – Ч. I. – Л., 1930. – С. 93; 3. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К., 2001. – С. 444; 4. Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.П. Шляхом національного відродження. Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900-1907 рр. – К., 1998. – С. 36-37; 5. Сірополко С. Вказана праця. – С. 444; 6. Коллард Ю. Спогади з минулого. Літературно-науковий вісник. – 1931. – Т. 105. – С. 32; 7. Центральний державний історичний архів України м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 607. – Арк. 18; 8. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 262. – Спр. 6. – Арк. 4; 9. Кулешов І. Из истории движения среди учащихся средних учебных заведений (С 90-х годов по октябрь 1917 г.). – М., 1931. – С. 25; 10. Искра. – 1903. – 15 января; 11. Ушаков А. Революционное движение демократической интеллигенции в России. 1895-1904. – М., 1976. – С. 186, 191; 12. ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 27; 13. Герр Е. На пути к миллионам (очерки по истории юношеского движения в России). – М., 1925. – С. 46-47; 14. ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 27-28, 89-90; 15. Твори В. І. Леніна на Україні (1894 – лютий 1917 р.). Показчик архівних документів. К., 1977. – С. 95; 16. Непорожня Г. А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України 1900-1907 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – С. 61; 17. Перельман М. Катеринославська пролетарська шкільна молодь 1905 р. – Харків, 1931. – С. 64; 18. Кизченко В. І. Первая российская революция и культурный процесс на Украине. – К., 1984. – С. 131-132; Центральний державний історичний архів України в м. Львові

далі – ЦДІАЛ України). – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2477. – Арк.93; 19. Твори В.І.Леніна на Україні. – С.93; 20. ЦДІАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2477. – Арк.109; 21. ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.475. – Арк.1-1 зв.; 22. ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.474. – Арк.1-14; 23. ЦДІАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2479. – Арк.95; 24. ЦДІАК України. – Ф.386. – Оп.1. – Спр.515. – Арк.1-4; 25. Твори В.І.Леніна... – С.98; 26. ЦДІАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2476. – Арк.71; 27. Гуревич М. Київська робітнича та шкільна молодь у революції 1905 р. – Харків, 1932. – С.30; 28. Перельман М. Вказана праця. – С.69; 29. Твори В.І.Леніна на Україні... – С.118, 122, 125; 30. ЦДІАК України. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.746. – Арк.4; 31. ЦДІАК України. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.3919. – Арк.2-17; 32. Державний архів Полтавської області. – Ф.138. – Оп.1. – Спр.261. – Арк.12, 15-15 зв.; 33. Кизченко В.І. Вказана праця. – С.24; 34. Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ. – М., 1968. – С.53; 35. Там само. – С.53-54; 36. ЦДІАК України. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.2602. – Арк.2-11, 14.

М.В.Горбатюк

ДІЯЛЬНІСТЬ А. НІКОВСЬКОГО НА ПОСАДІ МІНІСТРА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УНР В УРЯДІ В. ПРОКОПОВИЧА (26 ТРАВНЯ – 14 ЖОВТНЯ 1920 Р.)

В історії України є надзвичайно багато непересічних особистостей, життя і діяльність яких до цих пір залишається малодослідженими. Це стосується і постаті Андрія Васильовича Ніковського – визначного українського громадсько-політичного діяча, дипломата, публіциста, редактора і видавця. Деякі дані про його діяльність знаходимо в біографічних довідниках В.Верстюка та Т.Осташко, Г.Стрельського, Д.Веденєєва та С.Шевченка, Д.Табачника та ін.¹ В контексті дослідження зовнішньої політики УНР це питання розглядають В.Соловйова і М.Матвієнко², а В.Стрілець³ – характеризує А.Ніковського як одного з чільних діячів УПСФ та Громадського комітету. Однак ця проблематика, на наш погляд, не знайшла належного відображення в сучасній історичній літературі. З огляду на вищевикладене, автор, на основі використання широкого кола документальних джерел, ставить за мету дослідити основні віхи діяльності А.Ніковського на посаді міністра закордонних справ та з'ясувати його вплив на формування зовнішньої політики УНР.

Народився А.Ніковський 3 жовтня 1885 р. в селі Малий Буялик, що неподалік Одеси. Навчався на природничому та історико-філологічному факультетах Новоросійського університету (м.Одеса). З 1907 р. співпрацював з єдиною на той час україномовною газетою “Рада”. Завдяки наполегливій праці в “Раді” і одеській “Просвіті” А.Ніковського помічає керівництво Товариства українських поступовців: його запрошують до одного з осередків ТУП в Одесі – “Молодої Громади”, а згодом він стає одним з керівників товариства. У 1911 р. А.Ніковський, прийнявши запрошення видавця “Ради” С.Чикаленка, очолює газету тимчасово, а з літа 1913 р. стає її постійним редактором. Після закриття “Ради” влітку 1914 р., редагує “Літературно-науковий вісник”, а коли закрили і його, організовує в Одесі видання літературного журналу “Основа”. Після жовтневої революції 1917 р. був одним із співзасновників Центральної Ради та заступником її голови. У березні 1917 р. А.Ніковський спільно з С.Єфремовим організував видання газети “Нова Рада”, яку редагував до лютого 1919 р. З приходом більшовиків газету було закрито, а А.Ніковський вийшов від активної політичної діяльності.

Звістку про досягнення порозуміння між Польщею і УНР у другій половині квітня 1920 р., підписання Варшавського договору і спільний антибільшовицький похід на Україну А.Ніковський сприйняв негативно. В інтерв'ю київській радянській газеті “Більшовик” він засудив цю комбінацію, вбачаючи в ній “імперіалістичні домагання Польщі та похід за харчами та поправкою польської марки”⁴.

Але невдовзі А.Ніковський змінив свою думку під впливом таємної організації Братство Української Державності, членом якої він був. БУД також сприймав наступ польсько-українського війська з обережністю, але погодився підтримати С.Петлюру в тому випадку, коли “політика союзників буде сходиться з політикою нашою, з нашими завданнями і союз не буде переходити в окупаційну систему чи претензії”⁵. На засіданнях БУД А.Ніковський відстоював думку, що з приходом поляків потрібно вести широку дипломатичну діяльність і використовувати ситуацію так, “щоб підписаний без нас договір з поляками, не впав на нас зайвою вагою й відповідальністю”⁶.

Наближення польсько-української армії до Києва призвело до підвищення політичної активності БУД. Серед братчиків було виділено ініціативну групу, до якої ввійшли: А.Ніковський, В.Прокопович, О.Саліковський, В.Садовський та Л.Чикаленко. Ця п'ятірка політиків отримала завдання утворити Громадський комітет, який мав стати громадським органом влади в Києві, а в силу визволення території України – і в інших місцевостях. З ініціативи Громадського комітету в Києві було розпочато видання газети “Громадське Слово” й утворено українсько-польський клуб,

.....
який, за свідченням А. Ніковського, мав "покласти підвалини для якихось пристойних переговорів і відносин з поляками"⁷.

14 травня 1920 р. А. Ніковський у складі делегації від Громадського комітету вирушив у Вінницю, де мали зібратися С. Петлюра, Ю. Пілсудський та члени Уряду УНР для обговорення військово-політичної ситуації в Україні⁸.

16 травня у Вінниці в приміщенні "Просвіти" відбулося надзвичайне засідання місцевої Національної ради, в якому взяли участь представники Громадського комітету, Кам'янецької національної ради, армії та делегати з провінції⁹. Головував на цих зборах А. Ніковський. Він також виступив з докладом про становище на Україні під час більшовицької окупації¹⁰. Політичними орієнтирами А. Ніковський проголосив незалежність України, парламентаризм та земельну реформу, яка забезпечила б "культурне господарство сільське" та "закріплення землі за селянами"¹¹. На думку дослідника історії УПСФ В. Стрільця, на згаданому засіданні А. Ніковський виступав як представник запланованого С. Петлюрою та Громадським комітетом нового уряду¹².

Початок травня 1920 р. позначився черговою урядовою кризою. Прем'єр-міністр І. Мазепа та ряд його прихильників ставилися дуже негативно до нещодавно підписаного Варшавського договору і засуджували польсько-українську комбінацію. Внаслідок протиріч між І. Мазепою, з одного боку, та С. Петлюрою і А. Лівичем, з іншого, 19 травня 1920 р. старий кабінет міністрів пішов у відставку. Цього ж дня С. Петлюра вирушив до Києва для ведення переговорів із Громадським комітетом про формування нового уряду¹³.

Від імені комітету переговори з С. Петлюрою вели А. Ніковський, В. Прокопович, О. Саліковський та В. Садовський. Дізнавшись, що про формування цілого уряду не йдеться, вони стали вимагати для Громадського комітету три головні портфелі – прем'єр-міністра та міністрів внутрішніх і закордонних справ, на які згодом були делеговані відповідно В. Прокопович, О. Саліковський та А. Ніковський¹⁴.

З огляду на свої недавні контакти з більшовиками й антипольські виступи в радянській пресі А. Ніковський спробував ухилитися від включення в кабінет міністрів. Але після того, як В. Прокопович поставив свою участь в уряді в залежність від його згоди, і під тиском БУД А. Ніковський був змушений погодитись¹⁵.

Остаточню кабінет міністрів було сформовано і затверджено 26 травня 1920 р. Головою Ради Народних Міністрів було призначено В. Прокоповича, а до складу уряду ввійшли такі міністри: закордонних справ – А. Ніковський, внутрішніх справ – О. Саліковський, шляхів – С. Тимошенко, народного господарства – Є. Архипенко, пошти і телеграфу – І. Косенко, земельних справ – С. Стемпковський, культів – І. Огієнко, військовий міністр – полк. В. Сальський¹⁶. Цього ж дня А. Ніковський разом з С. Петлюрою і членами новопризначеного уряду вирушив з Києва до Вінниці¹⁷.

У перші тижні після призначення уряду В. Прокоповича функції міністерства закордонних справ фактично виконували дві урядові інституції: МЗС УНР у Вінниці під керівництвом А. Ніковського та експозитура міністерства у Варшаві, яку очолював А. Лівич. 1 червня 1920 р. А. Ніковський звернувся до останнього з проханням ліквідувати експозитуру, надіслати детальний звіт про її роботу та вирядити урядовців до місця перебування уряду¹⁸. 10 червня 1920 р. експозитура міністерства припинила своє існування. Наказом А. Лівича його майно, справи і залишок коштів у супроводі начальника відділу і скарбника були надіслані до Вінниці¹⁹.

Під час свого короткотривалого перебування у Вінниці МЗС займало 7 кімнат у приміщенні міського клубу по Миколаївському проспекту, 41²⁰. Але невдовзі, у зв'язку з контрнаступом більшовиків, воно було змушене переїхати до Жмеринки разом з іншими урядовими установами.

11 червня 1920 р. в Жмеринці відбулося засідання Вінницької, Жмеринецької і Кам'янецької Національних рад. Присутні тут представники уряду виголосили доповіді. Першим виступив міністр закордонних справ А. Ніковський, який охарактеризував зовнішньополітичну ситуацію, якій знаходилась Україна. Він повідомив про позитивне ставлення до УНР Франції та Австрії, тоді як Німеччина (через орієнтацію України на Антанту) та Англія (через свої загравання більшовиками) ставилися до української державності негативно. Наприкінці доповіді А. Ніковський сказав: "Становище Укр[аїни] міжнародне є позитивне і тверде як ніколи... Це нам остання змога буде тоді наша держава"²¹.

Приставаючи до керівництва міністерством, А. Ніковський 5 червня розіслав усім українським представникам за кордоном обіжник, в якому обіцяв "твердо і непохитно" відстоювати самостійність УНР і "старатись підтримувати як найбільш дружні дипломатичні зносини з правительствами держав світу"²².

Також новий міністр закордонних справ офіційно підтримав польську орієнтацію української зовнішньої політики. У червні 1920 р. він направив польському МЗС ноту, в якій обіцяв і надалі поглиблювати дружні відносини між УНР і Польською Річчю Посполитою²³. Але водночас А. Ніковський намагався з'ясувати реальне ставлення поляків до української державності. З цієї метою 27 травня 1920 р. він розіслав усім українським дипломатичним представникам обіжників, в якому просив надсилати йому інформацію про ставлення польських закордонних представників до уряду УНР²⁴.

8 червня 1920 р. газета "Громадське слово" повідомляла, що А. Ніковський після ознайомлення зі справами міністерства приступив до фактичного керування ним. У першу чергу, як відзначала газета, він звернув увагу на невідповідну постановку кур'єрської служби міністерства і почав вживати заходів до полагодження цієї справи²⁵.

А. Ніковського прикро вразив стан, в якому перебувало доручене йому міністерство. За його висловом, там був "надлюдський розгартіяш, ніяких відомостей про стан місій, про їхні дипломатичні успіхи і зв'язки, про діяльність у пресі"²⁶. Намагаючись розібратися в ситуації, А. Ніковський 2 червня 1920 р. звернувся до усіх послів і голів Надзвичайних дипломатичних місій (НДМ) УНР з проханням негайно надіслати таке: вичерпний огляд діяльності посольства чи місії, відомості про зовнішню і внутрішню політику держави, де перебуває представництво, та про позицію її уряду до "української справи", звіт про ставлення місцевої преси до України, інформацію про внутрішню організацію, фінансовий стан та особовий склад дипломатичного представництва, професійні й моральні якості його співробітників²⁷.

В обіжнику від 28 липня 1920 р. А. Ніковський просив послів і голів НДМ зібрати й терміново переслати МЗС інформацію про діяльність, уповноваження й особовий склад спеціальних місій, комісій, делегацій, агентур та агентів, направлених за кордон різними відомствами уряду УНР, а також повідомити про кількість, становище та місцезнаходження українських військовополонених в Європейських країнах²⁸. Очевидно, українські дипломатичні представники на вказівки міністра відреагували мляво, оскільки через місяць, 21 серпня 1920 р., А. Ніковський звернувся до них з вимогою негайно вислати вже зібрані матеріали, а також повідомити про причини затримки виконання доручення²⁹. Взагалі поняття дисципліни для багатьох послів і голів місій УНР за кордоном у той час було настільки абстрактним явищем, що вони могли надовго залишати представництво, навіть не повідомивши про свою відсутність МЗС. Обіжником від 7 серпня 1920 р. А. Ніковський поклав край такій поведінці українських дипломатів: відпустки та виїзди послів і голів місій мали дозволятися міністерством лише у поодиноких випадках, з обов'язковим призначенням заступника³⁰.

Про "розгартіяш", який панував у посольствах і місіях УНР і з яким боровся А. Ніковський, свідчить і той факт, що українські дипломати часто вели безперспективні переговори, а іноді діяли на власний розсуд, не радячись ні з урядом, ані з МЗС. Прийняті ними рішення подекуди призводили до небажаних наслідків і фінансових збитків. Зважаючи на це, А. Ніковський 31 липня 1920 р. надіслав послам і головам НДМ загальну інструкцію щодо ведення переговорів з представниками іноземних держав, в якій рекомендував розпочинати перемовини тільки після пред'явлення уповноважень закордонних делегатів та з'ясування мети їх візиту³¹. В іншому обіжнику А. Ніковський просив обережно ставитися до різних пропозицій з приводу поповнення армії УНР керівними кадрами і "без належних запитань нікого не надсилати"³² (до уряду – М.Г.).

Наступним кроком міністра на шляху наведення порядку в справах закордонного представництва була своєрідна паспортна реформа, яка була відповіддю на випадки зловживань з боку власників українських дипломатичних паспортів. Відповідно до задуму А. Ніковського всі дипломатичні паспорти, видані установами МЗС до 1 вересня 1920 р., ставали недійсними, а нові могли видаватися виключно Міністерством закордонних справ³³.

Як уже зазначалося, головним напрямком зовнішньополітичної орієнтації УНР був напрямок польський. Але Варшавський договір 1920 р., на якому базувалися польсько-українські стосунки, довгий час залишався невідомим навіть для верхівки дипломатичного корпусу за кордоном. Ця утаємниченість негативно впливала на роботу посольств і дипломатичних місій УНР, керівники яких неодноразово зверталися до А. Ніковського з питанням, чи можуть вони з огляду на союзний договір самостійно вести переговори і підписувати договори. У відповідь міністр закордонних справ в обіжнику від 5 липня 1920 р. повідомляв, що угода між Україною і Польщею "заключена на підставі повної рівноправності обох держав, без усякої якої-небудь однобічної залежності одної держави від другої – і що в першій мірі доведення самостійних переговорів як теж до заключування

торговельних договорів Української Народньої Республіки з другими державами ніяких перепон немає”³⁴.

Слід зазначити, що сам А. Ніковський зі змістом польсько-українського договору вперше ознайомився в середині червня 1920 р. у Вінниці, а тексту військової конвенції не бачив узагалі³⁵. На нараді послів у Відні в серпні 1920 р він заявив, що Варшавський договір було навіть приховано від Ради Київського Громадського комітету: “Договір цей держався у такій таємниці, що коли один із закордонних уповноважених мав потребу познайомитися з ним і домагався цього, то йому дали прочитати якийсь інший папірець, очевидно, зарання виготовлений для таких випадків”³⁶. До речі, текст Варшавського договору вперше було зачитано А. Ніковським перед українськими дипломатами тільки 18 серпня 1920 р. під час згаданої Віденської конференції³⁷.

У другій половині серпня 1920 р. А. Ніковський з метою наведення порядку в справах закордонного представництва скликав у Відні конференцію послів і голів дипломатичних місій УНР³⁸. Для нарад з міністром закордонних справ до австрійської столиці прибули: міністр фінансів Х. Барановський, член української делегації на мировій конференції в Парижі О. Шульгін, сенатор С. Шелухін, колишній посол в Італії Д. Антонович, послані Г. Сидоренко (Відень) та Р. Смаль-Стоцький (Берлін) і голови дипломатичних місій – М. Василько (Швейцарія), М. Славінський (Чехословаччина), А. Марголін (Англія), А. Яковлів (Голландія і Бельгія), М. Левицький (Греція), М. Галаган (Угорщина)³⁹, а також О. Лотоцький, П. Карманський, К. Лоський, В. Кедровський і Д. Левицький⁴⁰. Загалом, за свідченням А. Ніковського, в конференції взяло участь близько 25 дипломатичних представників УНР⁴¹. Засідання наради послів і голів місій проходили в приміщенні посольства УНР у Відні і розпочалися 18 серпня о 4 годині дня⁴².

Причин для зібрання конференції було щонайменше дві: перша – організувати продуктивну роботу іноземних представництв УНР, друга – з’ясувати політичну ситуацію в Європі та визначити перспективи України в міжнародній політиці.

Спілкування міністра закордонних справ з послами і головами місій відкрило для нього багато неприємних моментів у роботі української дипломатії. За словами А. Ніковського, “зібрана в Відні конференція послів і голів місій виявила повний розгاردіях у політиці, організації, акції й фінансах закордонного представництва. Місії працювали на власну руч, широко розкидали гроші, ангажувалися у всякі непевні справи, не мали ніякого зв’язку з урядом, не діставали ніяких інструкцій”⁴³. Виступивши перед учасниками конференції з коротким оглядом стратегічного і політичного становища на Україні, А. Ніковський підкреслив, що вся робота українського дипломатичного корпусу має бути зосереджена на підтримці армії та на активній дипломатичній праці і пропаганді⁴⁴. Враховуючи це, керівник зовнішньополітичного відомства УНР попросив присутніх, щоб вони “з’орієнтувались в теперішньому положенню” і “своїми сепаратними виступами не дискредитували Правительства У.Н.Р.”⁴⁵.

Разом з тим на конференції А. Ніковський підняв питання про реорганізацію закордонних дипломатичних установ і про скорочення штатів посольств і місій. При цьому він підкреслив, що “коштом скорочення штатів не може бути зменшена продуктивність роботи наших представників”⁴⁶.

На нарадах А. Ніковський найбільшу увагу приділив обговоренню таких питань, як взаємовідносини уряду УНР з більшовиками, ставлення Європи до приписуваних петлюрівським військам погромів, можливість військового і політичного союзу з Врангелем, актуальність і значення договору між УНР і Кубанню, справа Галичини, ставлення до України Ліги Націй, антиурядова діяльність членів Директорії Макаренка і Ф. Швеця, розклад української еміграції та ін.⁴⁷

У ході ранкового і вечірнього засідання 19 серпня 1920 р увага учасників конференції була прикута до Варшавського договору 1920 р. На нараді А. Ніковський послідовно відстоював пропольську орієнтацію української зовнішньої політики. Зокрема, він заявив, що “Польща являється нашими воротами в Європу”⁴⁸, а союз з нею “при всіх його дефектах дав нам стільки скільки ми за весь час нашої державности не мали”⁴⁹. Щодо Східної Галичини А. Ніковський притримувався думки, що її долю вирішив не Варшавський договір, а Антанта, яка надала Польщі мандат на управління цими західноукраїнськими землями строком на 25 років⁵⁰.

Під час конференції частина її учасників висловилися за необхідність зміни зовнішньополітичної орієнтації УНР з Польщі і Франції на Англію, Німеччину й Італію. Такі позицію найбільш активно відстоювали Р. Смаль-Стоцький, Г. Сидоренко, Д. Антонович та А. Марголін⁵¹.

Вислухавши всі точки зору, А. Ніковський закликав українських дипломатичних представників сприймати договір як факт, з яким потрібно погодитись і виніс таку "формулу": "ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ДОГОВІР Є ФАКТ ПОЗИТИВНИЙ, А ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ Є РІЧ МОЖЛИВА Й ДАЛІ, АЛЕ НЕ ЄДИНА В НАШІМ ДЕРЖАВНІМ СТАНОВИЩУ" (розрядка автора – М.Г.)⁵². Тут А. Ніковський підтвердив висловлену ним ще під час перебування в Києві на одному з засідань БУД думку, що "справжня нація може собі дозволити в своїх інтересах жити про запас і для акції кілька політичних орієнтацій в міжнародних відносинах"⁵³.

У А. Ніковського склалося позитивне враження від конференції і її учасників. Він був переконаний, "що більшість наших дипломатичних представників за кордоном – це люде дійсно чесні, вироблені політики-дипломати, на яких можна опертися з довір'ям, як на корисних українській справі працівників"⁵⁴.

У ході конференції у Відні А. Ніковський доручив послу УНР у Швейцарії М. Васильку контролювати діяльність берлінського посольства та НДМ в Італії, а також розпоряджатися грошовими коштами всіх місій за кордоном. Причин для такого рішення було щонайменше дві: 1) із Швейцарії було простіше фінансувати посольства і місії, ніж із Польщі; 2) сам М. Василько виділяв із власних коштів значні суми для утримання українських дипломатичних представництв⁵⁵.

Проте А. Ніковський продовжував сам контролювати фінансові потоки міністерства. М. Василько видавав гроші тільки за рахунками, затвердженими міністром закордонних справ. Більшість рахунки цих позик передавалися для оплати фінансовій агентурі в Берліні⁵⁶. На думку Д. Табачника, "у той час, коли урядовці УНР досягли піку корупції, він (А. Ніковський – М.Г.) свідомо відсторонився від фінансових питань, щоб уникнути тіні підозри"⁵⁷.

Перебуваючи у Відні, А. Ніковський зустрівся з австрійським канцлером К. Ренером, якому передав меморандум у справі отримання активів уряду УНР в Австро-Угорському банку⁵⁸ та висланником Папи Римського. Також він виступив з доповіддю про внутрішнє положення на території більшовиками України перед місцевим українським емігрантським осередком. М. Василько високо оцінив поїздку А. Ніковського до австрійської столиці. В листі до С. Петлюри він писав, що "таких європейськи вихованих українців закордон до цього часу мало ще бачив"⁵⁹.

Своє перебування у Відні А. Ніковський також використав для ознайомлення європейської громадськості з українськими справами. Зокрема, в інтерв'ю місцевій газеті "Deutsches Volksblatt" він розповів про військово-політичну ситуацію, національний і релігійний рух та становище робітників і селян на Україні⁶⁰. А у розмові з кореспондентом іншої віденської газети "Wiener Mitagspost" український міністр з'ясував причини скликання конференції дипломатичних представників та виклав відношення МЗС УНР до політичної ситуації в Європі⁶¹.

Як уже було зазначено, А. Ніковський особливу увагу приділяв справі інформування європейських держав зі становищем на Україні. 4 вересня 1920 р. він подав до Ради Міністрів УНР заповідь "Про пропаганду за кордоном", в якому зупинився на основних недоліках державної інформаційної політики – відсутності її централізації і уніфікації, і наполягав на необхідності негайно вжити самих рішучих заходів, щоби поглибити пропаганду за кордоном – бо наближається розв'язання питання існування УНР". На його думку, першочерговими завданнями уряду в сфері пропаганди були: активізувати діяльність пресових та інформаційних бюро та налагодити їх зв'язок з МЗС, створити центральне Пресове бюро, яке інформувало б закордонну пресу про всі зміни громадянського і політичного життя УНР та формувати європейську суспільну думку шляхом проведення конгресів, лекцій і з'їздів. Для виконання всіх перерахованих вище завдань А. Ніковський просив РНМ асигнувати в його розпорядження 5 млн. марок польських⁶².

Невдовзі після закінчення наради послів у Відні А. Ніковський очолив ще один напрямок державницької роботи: 30 серпня 1920 р. його призначено головою урядової Комісії з вироблення Конституції УНР. Свою роботу комісія розпочала 1 вересня 1920 р. Засідання відбувалися щодня з 9.00 до 13.00 в кімнаті №20 готелю "Брістоль" і з 16.00 до 18.30 в кімнаті засідань Ради Міністрів. Її роботі взяли участь 16 визначних громадсько-політичних діячів і провідних юристів УНР. Серед них – М. Білінський, С. Баран, О. Безпалько, О. Ейхельман, В. Завадський, О. Ковалевський, М. Корчинський, І. Ліпа, П. Пилипчук та ін.⁶³ Комісія розглянула три проекти конституції: Центральної Ради, Всеукраїнської Національної Ради та проект проф. О. Ейхельмана. За основу було взято проект Всеукраїнської Національної Ради, який вона розробила на початку 1920 р. в Кам'янці і 1 червня 1920 р. передала уряду В. Прокоповича. Конституційна комісія А. Ніковського значно доповнила і переробила цей проект і 1 жовтня 1920 р. передала його на затвердження Ради Міністрів⁶⁴.

Протягом всього періоду перебування А. Ніковського на посаді міністра закордонних справ основним об'єктом зовнішньополітичної активності УНР була Польща. У серпні 1920 р. польський уряд почав все більше схилитися до порозуміння з Радянською Росією. Переговори між воюючими сторонами розпочалися у Мінську, а згодом, на вимогу Польщі, були перенесені у Ригу. Від участі українських представників в першому раунді переговорів А. Ніковський відмовився сам, сподіваючись, що польська делегація буде відстоювати інтереси УНР⁶⁵. А от проти участі українських делегатів у переговорах у Ризі, при мовчазній згоді Польщі, активно виступала РСФСР. Незважаючи на це, А. Ніковський все ж таки відправив у латвійську столицю делегацію на чолі з С. Шелухіним, яка, проте, вплинути на хід подій не змогла. Порушивши свої обіцянки, 12 жовтня 1920 р. Польща підписала договір про перемир'я з РСФСР та Радянською Україною, завдяки чому визнала останню та фактично денонсувала Варшавський договір з УНР. Українське МЗС активно виступало проти недотримання інтересів УНР союзною Польщею. В ноті від 11 жовтня 1920 р. А. Ніковський висловив польському уряду протест проти антиукраїнської агітації Польського телеграфного агентства (ПАТ)⁶⁶, яке, між іншим, характеризувало союзню армію УНР "як майже бандитську"⁶⁷. В іншій ноті А. Ніковський виступав проти планів Польщі видати представників української політичної еміграції Радянській Росії в обмін на 30 млн. карбованців золотом⁶⁸. Після підписання польсько-більшовицького договору, 20 жовтня 1920 р. А. Ніковський надіслав до польського МЗС лист, в якому наголошував на порушенні 1-ї і 4-ї статей Варшавського договору і вимагав, щоб у текст майбутнього мирового договору між ПРП і РСФСР було включено пункт про те, що Польща визнає договір 21 квітня 1920 р. "для себе важним і обов'язковим" (рзрядка автора – М.Г.)⁶⁹.

Перебіг і наслідки Ризьких переговорів переконали А. Ніковського в тому, що "Ставка на Польщу була темна"⁷⁰. Він був глибоко переконаний у необхідності зміни зовнішньополітичних орієнтирів УНР, тому 13 жовтня 1920 р. звернувся до Голови РНМ В. Прокоповича з проханням про демісію⁷¹. А вже наступного дня, 14 жовтня 1920 р., С. Петлюра відправив у відставку весь уряд В. Прокоповича. Однак це був тільки тактичний крок: А. Ніковський ввійшов до наступного уряду А. Лівницького, так само як і провідною залишилась орієнтація на Польщу.

Таким чином, діяльність А. Ніковського на посаді МЗС була спрямована головним чином на впорядкування роботи українських дипломатичних представництв за кордоном, пропаганду "української справи" в Європі та на забезпечення міжнародного визнання УНР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1996. – 255 с.; Веденєв Д., Шевченко С. Комісар Києва, який став міністром УНР // Українські Соловки. – К., 2001. – С. 127-133; Стрельський Г.В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917-1920): Біографічний довідник. – К., 2000. – 48 с.; Табачник Д. Історія української дипломатії в особах. – К., 2004. – 640 с.; 2. Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917-1921 років на теренах постімперської Росії. – К., 2002. – 373 с.; Соловійова В.В. Українська дипломатія у країнах Центральної Європи 1917-1920 рр. – Донецьк, 2004. – 172 с.; 3. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття-1939 рік). – К., 2002. – 361 с.; 4. Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Спр. 67098 ФП. – Т. 59. – Ч. 3. – Арк. 621; 5. Там само. – Ч. 1. – Арк. 119; 6. Там само; 7. Там само. – Ч. 3. – Арк. 624; 8. Нарада в Вінниці // Громадське Слово. – К., 1920. – 13 травня. – С. 2; 9. Україна // Воля. – Відень, 1920. – Т. 2. – № 7-8. – С. 329; 10. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917-1921. – К., 2003. – С. 412; 11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1871. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 15 зв.; 12. Стрілець В.В. Вказана праця. – С. 230; 13. Мазепа І. Вказана праця. – С. 414; 14. ДА СБУ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 59. – Ч. 3. – Арк. 626; 15. Там само; 16. ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 72; 17. ДА СБУ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 59. – Ч. 1. – Арк. 126; 18. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 258. – Арк. 4; 19. Там само. – Спр. 123. – Арк. 28; 20. Там само. – Арк. 26; 21. Там само. – Ф. 1871. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 24зв.-26; 22. Там само. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 318. – Арк. 412; 23. Там само. – Спр. 404. – Арк. 7; 24. Там само. – Спр. 258. – Арк. 61; 25. З діяльності уряду: В Міністерстві закордонних справ. // Громадське Слово. – К., 1920. – 8 червня. – С. 2; 26. ДА СБУ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 59. – Ч. 3. – Арк. 647; 27. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 14-14зв.; 28. Там само. – Арк. 23; 29. Там само. – Спр. 12. – Арк. 18; 30. Там само. – Ф. 3581. – Оп. 3. – Спр. 52. – Арк. 189; 31. Там само. – Ф. 3696. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 24; 32. Там само. – Спр. 9. – Арк. 8-8зв.; 33. Там само. – Спр. 50. – Арк. 62; 34. Там само. – Спр. 7. – Арк. 22; 35. ДА СБУ. – Спр. 67098 ФП. – Том. 59. – Ч. 1. – Арк. 22; 36. Яцишина О.Я. Громадсько-політична та наукова діяльність С.П. Шелухіна (1864-1938): Дис... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2004. – С. 104; 37. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 119. – Арк. 2; 38. ДА СБУ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 59. – Ч. 3. – Арк. 648; 39. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 119. – Арк. 1; 40. ДА СБУ. – Спр. 67098 ФП. – Том. 59. – Ч. 1. – Арк. 129; 41. Там само. – Ч. 3. – Арк. 648; 42. ЦДАВО України.

Ф. 3581. – Оп. 3. – Спр. 52. – Арк. 180; 43. ДА СБУ. – Спр. 67098 ФП. – Том. 59. – Ч. 1. – Арк. 129; 44. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 119. – Арк. 13в.; 45. Україна і Польща в документах. 1918-1922. Частина II./ Збрав і зредагував Т. Гунчак. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1983. – С. 124; 46. Там само. – С. 126; 47. Там само. – С. 125; 48. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 119. – Арк. 2; 49. Там само. – Арк. 13; 50. Там само. – Арк. 33в.; 51. Там само. – Арк. 83в., 9, 103в., 11; 52. Там само. – Арк. 133в.; 53. ДА СБУ. – Спр. 67098 ФП. – Том. 59. – Ч. 2. – Арк. 356; 54. Україна і Польща в документах... – С. 127-128; 55. ДА СБУ. – Спр. 67098 ФП. – Том. 59. – Ч. 1. – Арк. 137, Там само. – Ч. 3. – Арк. 657; 56. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 126. – Арк. 35, 36; 57. Табачник Д. Вказана праця. – С. 290; 58. Україна і Польща в документах... – С. 126; 59. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 137-137зв.; 60. Die Ukraine und der Bolschewismus // Deutsches Volksblatt. – Wien, 1920. – 22 August. – G. 2; 61. Die auswärtige Politik der Ukraine. Interview mit der Minister des Auswärtigen Nikowskij // Wiener Mittagspost. – Wien, 1920. – 23 August. – G. 1; 62. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 25-26зв.; 63. Там само. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 55. – Арк. 219; 64. Там само. – Арк. 249; 65. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 404. – Арк. 10; 66. Там само. – Спр. 325. – Арк. 27-27зв.; 67. Bruski J.J. Petlurowcy. – Krakow: Arcana, 2000. – S. 207; 68. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 62. – Арк. 82-82зв.; 69. Там само. – Спр. 325. – Арк. 91зв.; 70. Там само. – Спр. 31. – Арк. 127; 71. Там само.

В.П. Горьовий

СОЦІАЛЬНО-ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА СЕЛА

Соціально-поселенська структура – це одна із різновидностей соціальної структури суспільства. Соціально-поселенська структура села мінлива і рухома по суті, яскраво свідчить про багато ознак, за якими розглядають якісні характеристики й оцінки суспільства і, насамперед, про рівень розвитку продуктивних сил, характер виробничих відносин, рівень загальної виробничої культури, членів суспільства, про можливі тенденції сучасного перспективного, соціального і економічного розвитку, про соціально-демографічні процеси і міру соціальної мобільності тощо.

Характер розміщення й типологія поселень у тих чи інших регіонах залежить від фізико-географічних, економічних, політичних та соціальних умов історичного розвитку. Соціальна сутність соціально-територіальних підсистем полягає в тому, що вони виконують специфічні суспільні функції, забезпечуючи для проживання в їх межах людей обмін основними видами діяльності, необхідними для задоволення індивідуальних і суспільних потреб. Село (селище) як тип поселення відрізняється багатьма ознаками і якісними показниками різноманітної культури, способом життя. Все це обумовлено їх належністю до системи суспільного виробництва, що характеризується специфікою суспільного виробництва, його масштабами, а також особливими вимогами до людей, залучених до виробництва. Сільські поселення відіграють важливу роль у відтворенні відповідної соціальної структури. Сукупність людей, які знаходяться в певних взаємозв'язках та відносинах і відтворюються, тобто функціонують і розвиваються в процесі виробництва і споживання на базі цих комплексів, називаються соціально-територіальними спільнотами.

Об'єктивною основою формування спільноти за поселенням виступають: а) поділ праці, зокрема розподіл працівників за тими чи іншими її видами; види праці завжди територіально локалізовані, що формує постійне місце проживання; в свою чергу це обумовлює перетворення поселення на безпосереднє середовище життєдіяльності населення, в межах якого воно задовольняє свої повсякденні потреби; б) соціально-економічна неоднорідність умов життєдіяльності в різних поселеннях (місто – село; мале сільське поселення – селище; монопромисловий центр – поліфункціональне поселення тощо).

На основі цих факторів у жителів конкретного сільського поселення формується групоутворююча соціальна ознака, складаються спільні інтереси, існування яких і фіксує факт соціально-територіальних відмінностей.

Згідно Законопроекту України "Про територіальний устрій" (2005 р.), поселення – це комплексно заселене місце постійного проживання людей, що склалося внаслідок історичних традицій, господарської та іншої діяльності, має сталий склад населення, власну назву, відокремлену від інших межею забудови територію та зареєстровано в порядку, передбаченому цим Законом.

Сільське поселення(село) – поселення з переважно сільською забудовою і сталим складом населення та чисельністю до 5000 жителів, які в більшості зайняті у сільському, лісовому та рибному господарстві, народних промислах, первинній переробці сільськогосподарської та рибної продукції.

Поселенське утворення – одиничні двори (хутори) або місця проживання, що мають тимчасовий характер, несталий склад населення (військові містечка за межами поселень, будинки лісників, шляхових майстрів та бакенщиків, метеостанції, польові стани, дачні та садові поселенські утворення, фермерські господарства тощо)¹.

Детальне вивчення наукових надбань соціологів, економістів країн з розвинутою економікою, вітчизняних вчених економістів-аграріїв свідчить, що формування соціально-поселенської структури неможливо зрозуміти без врахування і дослідження таких типотворюючих ознак поселення, як:

1) чисельність населення, чи людність. З одного боку, людність поселення визначає міру просторової концентрації людських мас, багатство інформаційного середовища, міру формалізації соціальних контактів, можливості дружнього та професійного спілкування, утворення сімей тощо. З іншого боку, вона слугує базою визначення нормативного рівня розвитку соціальної інфраструктури;

2) соціально-демографічний склад поселенської групи, який відображає її збалансованість за статтю та віком, здатність до природного відтворення (чи, навпаки, потребу у систематичному поповненні зовні за рахунок міграції), сімейний склад населення, його структуру за освітою, кваліфікацією, співвідношенням осіб різних національностей і різних культурних традицій. Якісний склад жителів визначає соціально-психологічний клімат у поселенні, пануючі норми поведінки, традиції, способу життя;

3) адміністративний статус, наданий кожному поселенню, розподіляє, по-перше, села і міста, по-друге, визначає їх конкретні типи. Адміністративний статус села, наприклад, визначається тим, чи є вони центрами районів і сільських рад, чи не виконують функцій центральності;

4) виробничий профіль поселень відображає сміст і професійно-галузеву структуру системи робочих місць у суспільному виробництві, а також соціальну цінність цих місць (рівень заробітної плати, умови праці, важкість, можливість отримання житла, місць у дитячих установах тощо). Ця ознака диференціює, по-перше, багатофункціональні поселення з високою смістю і багатим галузевим різноманіттям робочих місць і багатогалузеві поселення, що мають попит на працю з обмеженого кола професій, по-друге, галузеві поселення різного профілю (сільськогосподарські, лісозаготівельні, шахтарські тощо);

5) рівень соціального розвитку поселень виявляється, перш за все, в забезпеченні найважливішими елементами соціально-побутової інфраструктури, в якості громадського обслуговування населення. Характеристики цього рівня можна поділити на три групи: 1) забезпеченість населення житлом; 2) якість постачання населення продовольчими та промисловими товарами; 3) розвиток побутового та соціально-культурного обслуговування;

6) місцезнаходження поселень по відношенню до транспортних магістралей і громадських центрів. Область реальної життєдіяльності більшості сучасних людей не обмежується рамками свого поселення (навіть якщо це мільйонне місто).

7) комплекс екологічних умов – міра забруднення повітря й землі шкідливими хімічними речовинами, рівень радіації, якість питної води, наявність зон відпочинку на берегах річок та озер, поблизу лісу і озеленення населених пунктів. Сукупність цих умов безпосередньо відображається на здоров'ї і працездатності відповідних груп населення;

8) особливості соціально-економічної політики місцевих органів влади. Хоча основні положення цієї політики визначаються вищими ешелонами управління, конкретна реалізація їх на місцях часто є неоднаковою. Ці особливості місцевої політики суттєво позначаються на положенні поселенських груп.

Соціально-поселенська структура українського суспільства включає декілька рівнів, в залежності від типотворюючих характеристик.

В якості елементів верхнього рівня соціально-поселенської структури можна розглядати сукупності поселень міського і сільського типів, іншими словами, „місто” і „село”. Дійсно, місто і село відрізняються один від одного відразу за трьома важливими критеріями.

1. Перш за все вони виконують принципово різні функції в територіальній організації економіки. Так, сукупність сільських поселень забезпечує територіальне розосередження природних ресурсів (сільськогосподарських угідь, лісових масивів), як і експлуатацію транспортних комунікацій, ліній зв'язку тощо. В силу цього професійно-галузева структура робочих місць на селі є специфічною.

2. Друга відмінність пов'язана з рівнем соціального розвитку міста і села. Оскільки середнє сільське поселення нараховує приблизно у сто разів менше жителів, ніж міське, воно має значно

обмежене коло установ обслуговування і надає своєму населенню найпростіші послуги. Як правило, воно має невеликий магазин, початкову школу, фельдшерсько-акушерський пункт, сільський клуб. Найбільші села мають декілька спеціалізованих магазинів, середню школу, будинок культури, лікарню, кінотеатр, але багатьох видів обслуговування, звичайних для міста, вони позбавлені.

3. Нарешті, міські і сільські поселення мають різний адміністративно-правовий статус і специфічні системи місцевого управління. Сільські поселення управляються районними та сільськими радами. Присвоєння досить розвиненому селу статусу селища міського типу суттєво змінює умови фінансування, капіталовкладень і поточних витрат на його функціонування. Змінюються й деякі права населення (умови оплати праці вчителів, лікарів і деяких інших категорій працівників).

Багатосторонній характер і відносна глибина соціально-економічних відмінностей між містом і селом є аргументами на користь того, щоб розглядати село і місто як висхідні елементи соціально-поселенської структури.

В сучасних умовах місто, село й регіони існують як історично сформовані територіальні спільноти людей, що втілили великі якісні зміни не тільки тих, хто є їх жителями, але й самі є результатом тих культурних, виробничих, соціально-політичних змін, які відбувалися і відбуваються під впливом і безпосередньою участю тих, хто в поселеннях живе, працює й створює себе та своє соціальне середовище.

Село – історично конкретна соціально-просторова сфера існування суспільства, що виникла внаслідок соціального розподілу праці, тобто відокремлення ремесла від сільськогосподарського виробництва і зосередження обміну в руках особливої соціальної спільноти, прошарку людей. Село це територіально розсосереджена форма розселення людей, зайнятих переважно сільськогосподарською працею. Для села характерні малочисельність видів трудової діяльності, висока соціальна і професійна однорідність, специфічний сільський образ життя.

Мала щільність сільського розселення, органічний зв'язок із природним середовищем, велика роль праці в особистому селянському господарстві, менш розвинене громадське обслуговування обумовлюють своєрідність способу життя на селі.

Основна відмінність сільського образу життя від міського: менш розвинена праця в сільському виробництві; її відставання з механізації та енергоозброєності; слабка диференціація застосування праці; менше різноманіття робочих місць і малі можливості для вибору; неорганізованість праці ритмам і циклам природи; нерівномірність трудової зайнятості; важчі умови праці.

Для сільського способу життя також характерні: обов'язковість та трудомісткість праці в особистому підсобному господарстві; мала різноманітність видів дозвілля; слабка трудова зайнятість; значне злиття праці і побуту.

Специфічними є й міжособистісні відносини в селі. Тут переважають соціально-історично-гомогенні сім'ї, відсутня анонімність спілкування, соціальні ролі формалізовані слабо. Велике значення мають сильний соціальний контроль спільноти над поведінкою людей, традиції, місцеві авторитети. Ритм життя на селі менш напружений у порівнянні з містом, людина відчуває менші психологічні навантаження, тут більш прості форми спілкування.

Із цього переліку рис сільського способу життя випливає, що за своїми основними економіко-економічними рисами він відстає від міського, представляючи менш розвинений варіант способу життя. Що ж стосується екологічних та соціально-психологічних відмінностей, то вони не є ознаками відставання чи прогресу, а є проявом іншої субкультури. Остання має високу суспільну цінність і повинна бути збережена в інтересах усього суспільства.

Предметом соціології села є закономірності виникнення, функціонування й розвитку соціальної територіальної спільноти, що проявляється в її соціально-економічній природі, структурі й функціях, зв'язку з природним і матеріально-речовим середовищем, способом життя. Однією з основних проблем соціології села є дослідження процесу соціально-демографічного зростання населення, встановлення міри відповідності умов, цілей і результатів відтворення.

Виявлення і врахування територіального природно-господарського розмаїття – важливий елемент науково обґрунтованого визначення регіонів, яким властива територіально-господарська спеціалізація на виробництві певної продукції. Такі регіони називаються економічними зонами, а сам процес їх визначення – економічним районуванням. Воно здійснюється не за адміністративною, а за природно-господарською ознакою, територіальною спеціалізацією, історично-формованою спільністю.

З точки зору більш детального вивчення сільських територій, на наш погляд, доцільно виокремити наступні типи регіонів:

1. Мікрорегіони, ядро яких складають окремі сільські поселення, а кордони охоплюють територію виробничої діяльності їх населення.

2. Малі регіони, ядро яких складають, як правило, територіально-виробничі комплекси, а кордони співпадають з територією, якою управляє сільська адміністрація.

3. Внутрішні районні "кущі" з яскраво вираженою однорідністю кліматичних та інших умов життя, де історично склалися економічні і соціально-психологічні зв'язки, традиційні дружні і родинні стосунки населення, що там проживає, і ядром яких є великі селища, що мають підприємства і установи.

4. Адміністративно-територіальні райони, що відрізняються більш-менш вираженою однорідністю кліматичних умов, внутрішніми районними економічними зв'язками тощо; ядро їх складають малі та середні міста, селища міського типу, а також великі села. Вони охоплюють територію, якою управляє районна адміністрація.

Всі ці регіони значно відрізняються один від одного за параметрами економічного й соціального розвитку: енерго-фондозабезпеченістю працівників, за часткою фізичної й розумової, ручної й механізованої, кваліфікованої й некваліфікованої праці, за рівнем розвитку інфраструктури, показниками рівня та способу життя тощо.

Для більш повної характеристики та специфіки умов проживання, господарської діяльності та відтворення сільського населення ми дотримуємося визначення (крім сільського поселення) таких понять, як: *сільська місцевість, сільське населення та сільське розселення*. Розуміння цих понять сприятиме більш детальному вивченню становлення та розвитку малих форм господарювання сільських поселень.

Оскільки сільські поселення – це всі населені місця, що розташовані в сільській місцевості, ми поділяємо їх на три типи: сільськогосподарські поселення; несільськогосподарські сільські поселення; змішані сільські поселення.

До сільськогосподарських поселень належать центральні селища сільськогосподарських підприємств, селища їх відділень і ферм, а також населені пункти, головним чином малі, що виконують організаційно-господарських функцій і служать лише для проживання сільськогосподарського населення; в західних країнах – це селища чи окремі ферми селян-власників, орендаторів тощо.

Несільськогосподарське сільське поселення, жителі якого зайняті в промисловості, транспорті, лісовому господарстві, обслуговують місця відпочинку міських жителів тощо.

До змішаних сільських поселень відносяться: аграрно-індустріальні; з функціями місцевих центрів – адміністративних та культурно-побутових; передмістя, з великим розвитком маятникових трудових поїздок їх жителів у міста.

Сільською місцевістю називається вся заселена територія країни та районів, що знаходиться за межами міських поселень, з її ландшафтами (природними чи перетвореними людиною), населенням і населеними пунктами, які належать до категорій сільських.

До функцій сільської місцевості належать: сільськогосподарське виробництво і часткова переробка його продукції; лісове господарство й лісозаготівля; мисливсько-промислове господарство; добувна і обробна промисловість, в тій чи іншій частині, що не володіє міцною утворювальною силою (невеликі підприємства, які орієнтуються на сировину чи сільські трудові ресурси та навички); рекреаційне обслуговування населення (головним чином міського); природоохоронні заходи (заповідники, охоронні зони тощо); просторово-комунікаційна функція: виділення площі землі, трудових ресурсів тощо для створення й експлуатації мережі електропередач, водоводів, нафто- та газопроводів, залізниць, автомагістралей; місце проживання частини населення, яке працює у містах.

Переважаання тих чи інших функцій визначає різні типи сільської місцевості та перспективи їх розвитку.

Сільське населення – це жителі всієї сукупності сільських поселень; постійне населення сільської місцевості; категорія населення, що виділяється при переписі населення та в поточній обліку поряд з міським населенням.

В більшості розвинутих країн світу частка сільського населення коливається від 30-35% (Франція, Чехія, Україна) до 24-27% (Великобританія, Японія, Канада, США); найменша – 12-15% (Німеччина, Австралія).

Сільське розселення – це форма територіальної організації життя населення на позаміських територіях у вигляді сукупності сільських населених місць різних типів, призначених до постійного тимчасового перебування.

Сільське розселення відрізняється від міського тим, що забезпечує виконання головним чином інших господарських функцій (сільське, лісове та лісопромислове господарство, рекреаційне обслуговування міського населення, природоохоронні функції). В зв'язку з цим сільське розселення відрізняється значно меншою людністю поселень, більшою щільністю мережі, наявністю, крім постійних, також тимчасових (в тому числі сезонних) населених пунктів, а також переважанням поверхової забудови і розповсюдженням одно- сімейних присадибних житлових будинків. Як і в сільському розселенні можна зустріти такі форми, як одновірне розселення (наприклад, фермерське, хутірське; лісні сторожки, колійні будки тощо) і малі (100-200 жителів і менше) населені пункти; в той час міра можливої концентрації населення певним чином обмежена певними господарськими функціями сільських поселень і відповідним розосередженням місць проживання праці.

В більшості регіонів України основну частину сільського розселення складають сільськогосподарські поселення, які безпосередньо пов'язані із сільськогосподарським виробництвом. Однак існують і несільськогосподарські сільські поселення: промислові, лісопромислові, транспортні, рекреаційні, а також змішані – агро-індустріальні сільські поселення. В безпосередній близькості від міст в їхніх передмістях, сільське розселення найбільш тісно контактує і поєднується з міським розселенням, набуваючи особливих рис сільсько-міських систем розселення (приміська зона):

У більшості розвинутих країн світу збільшення числа й розмірів сільсько-міських систем, розвиток промисловості в сільській місцевості, формування місцевих обслуговуючих (функціональних, структурних) центрів, сучасні форми благоустрою сільських поселень, безперервно зростаючі потреби в територіях для відпочинку “на природі” жителів міст є характерними тенденціями сучасного розвитку сільського розселення, наслідком процесу урбанізації.

Сільське розселення значним чином відображає суттєві риси суспільних відносин, що існують в тій чи іншій країні.

“Соціальний субстрат” сільського життя є носієм таких важливих характеристик, як потреби (інтереси, орієнтації, позиції), здібності (ресурси, резерви, кадровий потенціал, професійна структура), діяльність (функції людей у системі сільського поселення), соціальні відносини сільських жителів у всіх їх видах, соціальні інститути (установи, організації, партії, заклади, підприємства). Вся ця сукупність і визначається як сільський соціум.

Соціум – це тип соціальності, що існує як стійка спільність людей, котра характеризується стійкістю духовних та інших умов життєдіяльності, генетичним зв'язком поколінь, стабільністю соціальної організації, певною культурою. Він виявляється у формі суспільства, великих і малих соціальних груп, агрегатних утворень.

Сільський соціум історично складається на ґрунті патріархальної землеробської общини у процесі розвитку землеробства, скотарства, рибальства, мисливства, збиральництва та інших способів господарської діяльності. Він характеризується безпосередністю контактів селян, пріоритетністю неформальних відносин перед формальними, генетичною причетністю до загальної долі общини, громади, роду, племені. Усі члени сільської спільноти знають один одного ще з дитинства, а тому пов'язані між собою мораллю відвертості як у дружбі, так і у ворогуванні й горі. Природна циклічність сільського життя, однакова залежність усіх від кліматичних умов існування, стійкість потреб у веденні домашнього господарства та організації сільськогосподарського виробництва породжують особливий соціальний тип селянина, котрий є носієм величезного потенціалу душевної широти – найсуттєвішої психоморальної риси сільського соціуму.

Органічна укоріненість представників сільського соціуму в сільське буття, натуральний спосіб природокористування формують у них традиціоналістичну етику здорового глузду, особливу психологію господаря-годувальника, котрий дбає не тільки про збереження власної сім'ї, а й про державу і суспільство.

Розглядаючи поселення як культурне середовище, в якому розгортається різноманітна діяльність індивіда, де відбувається його первинна соціалізація, формується спосіб життя, можна зробити висновки:

По-перше, тип поселення багато в чому визначає вид трудової діяльності, яким може займатися людина, а отже, вибір професії.

По-друге, нерівномірний розподіл по території органів управління, обмежені можливості місцевого політичного представництва призводять до того, що суспільно-політична активність людей, сама можливість їх участі в ній тісно пов'язані з типом поселення. У периферійних районах та селах політична активність населення надзвичайно низька. Рідко який сільський житель ходить на дискотеку чи в кафе, має в будинку центральне опалення, гарячу воду і газ. Він отримує продукти харчування зі свого присадибного господарства, змушений витратити на обробіток землі та догляд за домашніми тваринами ті години дозвілля, які міський житель може використати для відвідування театрів, дискотек, перегляду телепередач, читання книжок тощо.

По-третє, здійснюючи вплив на вибір професії, село, на відміну від міста, не має такої можливості в отриманні освіти і значним чином можливості у залученні індивіда до цінностей культури (музеї, театри, картинні галереї, наукові центри, університети – все це у містах).

По-четверте, в залежності від типу поселення людям надаються неоднакові можливості для проведення дозвілля й організації побуту.

По-п'яте, місто та село суттєво відрізняються між собою за чисельністю та щільністю населення, що веде до відмінностей в частоті й характері соціальних контактів, до різноманітності типових форм спілкування.

По-шосте, тип поселення здійснює вплив на людину, безпосередньо на її психіку.

Таким чином, вирішення багатьох питань економічного, соціального, демографічного характеру в нашому суспільстві значним чином визначаються тим, якими будуть шляхи використання накопиченого в сільських поселеннях науково-технічного, виробничого і культурного потенціалу. Тільки зростаючий інтерес до проблем села й селянства, до перспектив розвитку й питань формування його соціальної інфраструктури пов'язаний з посиленням їх впливу на масштаби та темпи економічного та соціального розвитку України в цілому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Про територіальний устрій України, Проект Закону України // Урядовий кур'єр – 2005 – 22 квітня – № 75; 2. Збарський В.К. та ін. Словник-довідник підприємця. – К.: НАУ, 2006. – 151 с.; 3. Магдебурга В. Особливості процесів маргіналізації населення України. Україна: аспекти праці. – 1998. – № 6. – С. 27–34; 4. Методология исследования и качество жизни сельского населения России и США / Ред. В.В. Пасиорковский, Дэвид Дж. О-Брайн. – Москва–Калифорния, 1996. – 298с.; 5. Миграция сельского населения / Под ред. Т.И. Заславской. – М., 1970. – 345с.; Рывкина Р.В. Образ жизни сельского населения. – Новосибирск, 1989; 6. Социология села // Социология в России. Под ред. В.А. Ядова. – М., 1998. – С. 148–160; 7. Яхиял Н. Город и деревня. Социологические аспекты. – М., 1968. – 431с.

П.С. Григорчук, В.А. Тучинська

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВНУТРІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ В 1921-1925 РР.

Історичний досвід учить, що стержнем системи економічних зв'язків між виробництвом і сферою споживання є торгівля. Основне її завдання полягає в доведенні вироблених товарів до споживача. Задовольняючи попит на певні групи товарів на ринку, торгівля впливає на виробництво. В залежності від попиту на товари і його прогнозування виробництво одних товарів скорчується, а інших – збільшується. Таким чином торгівля забезпечує пріоритет споживача в відносинах «виробництво – споживання».

Торгівля сприяє ефективності економічних зв'язків між підприємствами. На макрорівні вона здійснює зв'язки між сільськогосподарським та промисловим виробництвом у процесі обміну ними сировиною, напівфабрикатами, засобами виробництва тощо. На мікрорівні торгівля сприяє обміну товарами між групами підприємств добувної та обробної промисловості, між виробниками продукції рослинництва та тваринництва у сільському господарстві.

Торгівля поглиблює та підвищує рівень спеціалізації виробництва окремих регіонів, склалась історично. Завдяки торговельним зв'язкам між окремими регіонами України більш повно використовуються можливості виробництва (природні, матеріальні, соціальні) певного регіону.

Торговий обіг неможливий без участі грошей. Саме вони виступають мірилом вартості товару. Від інтенсивності торгівлі залежить інтенсивність грошового обміну не тільки в регіоні, у цілому в країні. Разом із тим торгівля є одним з важливих джерел прибутку. Від її функціонування залежить формування бюджетів як місцевих, так і державного. Якість торгівлі впливає на настрій різних верств, багато в чому визначає соціальний клімат у суспільстві. Отже, торгівля має соціальне значення.

Такими є основоположні теоретичні підходи до визначення ролі торгівлі в системі економічних і соціальних відносин. Нехтування торгівлею, прагнення підмінити її прями-

товарообміном між промисловістю і сільським господарством призводить до негативних економічних і політичних наслідків.

Деформація торгівлі та ринкових відносин в Україні розпочалася ще в роки Першої світової війни, що викликало необхідність перепрофілювання багатьох фабрик і заводів, призвело до згортання виробництва, особливо товарів широкого вжитку, зруйнувало внутрішній ринок як систему економічних зв'язків між регіонами, негативно позначилася на купівельній спроможності основної маси населення.¹

Після революції, під час громадянської війни й відразу по її завершенню, партія більшовиків, будучи панівною, стала втілювати в практичній діяльності все те, що передбачала марксистська теорія соціалізму, зокрема прямий товарообмін між селом і містом, між промисловістю й сільським господарством. Невдача товарообмінних операцій і початок формування внутрішнього ринку в комплексі з іншими політичними і економічними факторами примусили звернути увагу на торгівлю, яка В.Леніним і комуністичною партією раніше розглядалася як атрибут капіталістичного господарства.

У 1921 р. основним важелем побудови соціалістичного суспільства була проголошена нова економічна політика, яка давала певний простір господарській ініціативі, допускала приватнокапіталістичні елементи в економіці країни. Розвиток різноманітних форм і видів кооперації повинний був, на думку В.Леніна, привести до утвердження ладу «цивілізованих кооператорів».

Кооперативна торгівля, маючи з боку держави режим найбільшого сприяння, перш за все в кредитній (товарами і грошми) і податковій політиці, повинна була в процесі економічного змагання з приватною торгівлею витіснити її й стати основним видом торгівлі. Державній торгівлі при цьому відводилася роль підмоги кооперативній торгівлі. Торгівля, таким чином, ставала найважливішим елементом нової економічної політики, яка проводилася у 1921-1928 рр.

Неп, будучи надзвичайно важливим і цікавим періодом в історії радянської держави, привертая велику увагу дослідників на різних етапах розвитку історичної науки. В підсумку склалася розлога історіографія як по Непу в цілому, так і по торговельній політиці більшовицького керівництва зокрема.² Значну цінність для дослідження питань розвитку державної, кооперативної і приватної торгівлі в зазначений період мають праці С.В. Кульчицького, А.А. Діланяна, О.А. Пиріг, В.В. Лантуха, В.І. Марочка, Т.І. Дерев'янкіна.³ В них досить ґрунтовно показано, що організація торгівлі була однією з центральних проблем непу, розглянуті організація товарообігу в Україні, становлення державної і кооперативної торгівлі, а також процес розробки більшовиками методів обмеження і витіснення приватної торгівлі.

Роблячи висновок про стан вивченості досліджуваної проблеми в історичній літературі, потрібно відзначити насамперед те, що історія становлення державної, кооперативної і особливо приватної торгівлі на Україні і в окремих її регіонах до сьогодення все ще не піддавалися жодному спеціальному дослідженню.

Нині, коли дебатуються питання про шляхи, методи, темпи переходу від централізованого планування до ринкових відносин, дослідження процесів, пов'язаних з формуванням різних форм торгівлі, набуває не лише наукового, а й практичного значення. Звичайно, ототожнювати проблеми 20-х рр. і початку ХХІ ст. не можна, але аналізувати, бачити і використовувати з поправкою на час, позитивний досвід, не повторювати помилок минулого у реформуванні сучасної економіки - необхідно.

Початок створення радянської торгівлі припадає на 1921 р. Вона зароджувалася у двох суспільних формах (державній і кооперативній). Поряд з ними функціонувала й приватновласницька. Дві останні вже мали свою історію. Державна ж торгівля лише створювалася. Пріоритетна роль на даному етапі відводилася більшовиками кооперативній торгівлі. Як бачимо, і в умовах обмеженого відновлення ринкових відносин правляча партія не відмовилася від старої ідеї «воєнного комунізму» про організацію розподілу харчових продуктів і товарів першої необхідності через споживчу кооперацію. Точніше, вона намагалася використати цю систему кооперації для торгівлі. Навесні 1922 р. з метою упорядкування торгівлі було визначено розряди торговельних підприємств. У залежності від характеру торгівлі (торгівля з рук, в рундуках і кіосках, магазинах, роздрібна чи оптова торгівля, кількість найманих працівників) вони були поділені спочатку на три, а потім на п'ять категорій.⁴ Торговці, втім як і дрібні виробники, повинні були купувати патенти і сплачувати прогресивний податок. До середини 20-х рр. було зроблено значний крок до стаціонарної торгівлі - створена широка мережа магазинів і магазинчиків, які займалися роздрібною торгівлею, де головною фігурою був приватник. Для забезпечення керівництва галуззю

був створений Наркомвнуторг.

Вжиті більшовиками заходи сприяли витісненню приватної торгівлі усупільненою торгівлею. Так, якщо питома вага приватної торгівлі в місті і на селі у 1923/24 рр. становила 65,3% в роздрібному товарообігу УРСР, то в 1924/25 рр. вона зменшилася до 45,9%, натомість частка державної торгівлі збільшилася з 14,3% до 18,1%, а кооперативної - з 20,4% до 36%.⁵

Особливістю періоду було те, що бурхливого зростання набула кооперативна торгівля як на селі, так і в місті. Товарообіг у місті по державній торгівлі збільшився в 1,6, по кооперативній - 3,4 рази. Кооперативна торгівля повсюдно витісняла приватну, причому у місті цей процес проходив значно інтенсивніше, ніж на селі. Аналогічні тенденції спостерігалися також у розвитку матеріально-технічної бази торгівлі.⁶ Водночас удосконалювалася і організація кооперативної торгівлі. В серпні 1921 р. відбувся I з'їзд кооператорів (збори уповноважених) УРСР, на якому були обрані постійні керівні органи споживчої кооперації республіки. Наприкінці того ж року з системи Вукоопспілки виділилася промислова кооперація, а на початку 1922 р. - сільськогосподарська, які утворили самостійні республіканські центри. Вукоопспілка стала республіканським центром тільки споживчої кооперації.

Торговельна діяльність споживчої кооперації в 1921 р. - на початку 1922 р. полягала в розподілі товарів, що надходили за нарядами губернських продовольчих комітетів і Наркомпроду. Наприкінці 1922 р. після скасування карткової системи кооперативні установи переходять до організації відкритої торгівлі.

Заготівлі сільськогосподарських продуктів кооперативні організації здійснювали шляхом товарообмінних операцій. Ці операції вели всі кооперативи, передусім - робітничі, які мали більші й придатніші для обміну товарні фонди. В 1921 р. (до 1 листопада) робітничі кооперативи УРСР реалізували 1,2 млн. пуд. зерна, причому понад 3/4 цієї кількості - шляхом товарообміну. Заготівельні операції за договорами з Наркомпродом і Центроспілкою здійснювали також губспілки, райспілки і Вукоопспілка. У 1921 р. губспілки республіки заготовили 2,5 млн. пуд. хлібопродуктів, 185 тис. пуд. м'яса, 60 тис. пуд. риби та інших продуктів.⁷

28 грудня 1923 р. ЦВК і РНК СРСР видали декрет «Про реорганізацію споживчої кооперації на засадах добровільного членства». Декрет скасовував обов'язкову приписку населення до споживчих товариств і запроваджував добровільний вступ до кооперативів, так само як і вихід з них. Це створювало сприятливі умови для дальшого розвитку споживчої кооперації. В УРСР протягом одного тільки 1923/24 р. кількість споживчих товариств зросла до 1650 кооперативів, а кількість кооперованого населення - на 576 тис. чол.⁸

Водночас із заходами щодо розширення кооперативної торгівлі і встановлення певного контролю за її розвитком формувалася система державної торгівлі. Промислові підприємства державного сектора, шукаючи організаційні форми збуту своєї продукції, створювали спеціальні відділи при трестах, які, з одного боку, торгували продукцією власного виробництва, а з іншого забезпечували свої підприємства сировиною. Проте брак спеціальних знань комерційного досвіду породжував збитковість торгівлі трестів. Останні почали шукати більш досконалих форм організації збуту товарів. Такою формою стали синдикати, утворені на основі об'єднання відділів збуту трестів, які займалися лише торговельною діяльністю. З їх організацією трести могли сконцентрувати увагу на проблемах виробництва. Синдикати утворювалися на засадах добровільності. Для координації діяльності було утворено Всеукраїнське бюро синдикатів. Поступово майже вся державна промисловість збувала свою продукцію через синдикати.

Допускаючи певним чином ринкові відносини, більшовики змушені були визнати деякі елементи інфраструктури ринку. Зокрема, на початку 20-х рр. було поновлено роботу бірж, чисельність яких з кожним роком зростала. Якщо 1923 р. в Україні було зареєстровано 70 бірж, то в 1924 р. - 100, а в 1926 р. - 114.⁹ У 1922 р. було затверджено примірний статут товарної біржі, а в 1924-1925 рр. було розроблено єдину номенклатуру товарів для котування на товарних біржах. Вони підпорядковувалися комісії по внутрішній торгівлі та обласним і губернським економічним нарадам. Біржі здійснювали контроль за станом товарообігу в республіці. Найбільшими біржами вважалися Харківська та Київська, їхній обіг дорівнював майже половині обігу всіх бірж України. Контрагентами українських бірж були представники державного кооперативного та приватного секторів економіки. 2/3 біржового обігу у 1922-1923 рр. давали державна промисловість і торгівля. Вони виступали здебільшого продавцями, а представники кооперативної й приватної торгівлі - покупцями.

В умовах лібералізації економічної політики в 20-ті рр. було поновлено функціонування ярмарків. При цьому були збережені традиційні терміни їх функціонування. На Херсонщині

Приклад, з 1 січня по 15 жовтня 1923 р. працювало сім ярмарків. На Поділлі найбільш значущим був Петропавлівський ярмарок у м. Ярмолинці Проскурівського повіту. Тут збереглися чотири ярмаркові корпуси, де раніше розташовувалися понад 380 лавок. На Житомирщині у 1923 р. відбулося 14 ярмарків. На Харківщині поновили ярмарки в Ольшанах, Пересічній, Золочеві, Козачій Лопані, Ізюмі. На них торгували виробами зі шкіри й металу, зерном, борошном, мануфактурою, великою кількістю худобою, кіньми, кустарними виробами.¹⁰ Ярмарки, як і біржі, не лише сприяли розвитку товарообігу, але й полегшували контроль держави за станом внутрішнього ринку.

Підбадьорене економічними успіхами, радянське керівництво здійснило ще декілька кроків на шляху реформ ринку. Були зменшені податкові ставки з метою стимулювання виробництва та дрібної торгівлі, розширені можливості оренди і найму робочої сили. Однак ці заходи не дали суттєвого ефекту. Навпаки, починаючи з 1926 р., в торгівлі почали наростати труднощі й протиріччя, причини яких варто шукати не лише в економіці, але й в інших сферах: соціальній, політичній, ідеологічній.

Благо від Непу в торгівлі, як і в усій економіці, отримали далеко не всі. Ринковими відносинами в торгівлі була незадоволена значна частина партійного та радянського керівництва, сформована в дусі «революційного штурму» і воєнно-комуністичної ідеології, а також службовці апарату держторгівлі, поставлені перед загрозою скорочення. В період Непу збільшувалося число безробітних, викликаючи невдоволення тих, хто ризикував поповнити їх лави. Серед непманів теж було єдності, ремствували ті, хто не особливо був налаштований діяти в умовах жорсткої конкуренції й потрапив у складні життєві обставини. Особливо важко сприймалося збільшення бюрократичних елементів у торгівлі, посилення майнової диференціації, неприйнятні для багатьох настрої перших післяреволюційних років. Невдоволеними були ті, хто розраховував на швидке втілення в життя обіцянок, які щедро роздавалися в період революції й перших років Непу.

За таких умов партійно-державне керівництво України вбачало єдиний вихід у встановленні державного контролю в торгівлі й утвердженні системи державної торгівлі. З 1924 р. розпочався систематичний наступ держави на приватний торговельний капітал. Теоретичною базою цього тиску стали рішення XIII з'їзду РКП(б). В резолюції про торгівлю містився заклик зміцнювати економічні основи державної та кооперативної торгівлі. Податкова система стала засобом витіснення приватного капіталу. Високі податки, а також погіршення умов кредитування привели приватника до банкрутства. До того ж у 1923 р. виникла криза збуту, основною причиною якої стали фінансові ускладнення промисловості і торгівлі. Кошти держави пішли на хлібозаготівлю, і кредитування промисловості скоротилося. Разом із тим, торгівля теж не мала достатньо фінансів для розвитку: великі кошти були вкладені в товар, державне кредитування було обмежене. Купівельна спроможність населення знизилася. Скоротилися обіги торгівлі. Зменшилася кількість торговельних підприємств.

Таким чином, на середину 20-х рр. партійне керівництво фактично відмовилося від підтримки приватної торгівлі, зосередивши всю свою увагу на насильницькому впровадженні лише державної і кооперативної торгівлі. Функціонування ж останньої відбувалося в наступні роки під жорстким контролем держави, аби не допустити виникнення на її базі приватного торговельного капіталу.

І все ж, незважаючи на шалений тиск з боку держави, багатоукладна торгівля першої половини 20-х рр. відіграла важливу роль в економічному житті республіки. Вона пов'язала в один вузол окремі господарюючі об'єкти України - господарства селян разом із промисловими підприємствами різних регіонів, збільшила надходження грошей до бюджету республіки, забезпечила зв'язок господарства УСРР з економікою інших республік та європейським ринком.

Взагалі розвиток торговельних відносин в Україні в початковий період нової економічної політики є досить складною й багатогранною проблемою. В даному дослідженні лише окреслюються основні аспекти цього складного соціально-економічного процесу, які вимагають у подальшому більш ретельного аналізу та систематизації. Зокрема, поглибленого вивчення заслуговують такі питання, як функціонування приватної торгівлі, зовнішня торгівля, формування кооперативної торговельної буржуазії, регіональні аспекти функціонування торгівлі тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія народного господарства Української РСР. У трьох томах, чотирьох книгах. - К., 1983. - Т.1. - С.418-419; 2. Горелик С.М., Малкис А.И. Советская торговля. - Л., 1933; Советская торговля за 30 лет. - М., 1937; Ленинское учение о Непе и его международное значение. - М., 1973; Поляков Ю.А., Дмитренко В.П., Щербань Н.В. Новая экономическая политика: Разработка и осуществление. - М., 1982; Дмитренко В.П. Торговая политика Советского государства после перехода к Нэпу. 1921-1924 гг. - М., 1971; Архипов В.А.,

Морозов Л.Ф. Борьба против капиталистических элементов промышленности и торговли. 20-е - начало 30-ых гг. - М., 1978; Трифонов И.Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. - М., 1975; Споживча кооперація України. - К., 1965; Радянська торгівля в Українській РСР. - К., 1971; Хілько В.О., Калачник А.Я. Споживча кооперація та її місце в народному господарстві - К., 1973; 3. Кульчицький С.В. УРСР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.). - К., 1995; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). - К., 1996; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1933). - К., 1999; Диланян А.А. Проблемы регулирования рыночных отношений в условиях Непз. 1921-1927. - К., 1992; Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації. - К., 2001; Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. - Х., 1992; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). - К., 1995; Деревянкин Т.Н., Толстов Р.Д. Нэп и рыночные отношения (На материалах Украины). - К., 1991; 4. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства Украины (Далі - СУ). - 1922. - №11. - С.187; 5. Радянська торгівля УРСР: Стат. довідник. - К., 1936. - С.204-205; 6. Там само. - С.101; 7. Споживча кооперація Української РСР. 1917-1967. - К. 967. - С.38; 8. Історія народного господарства Української РСР. У 3 томах, 4 книгах. - К., 1984. - Том 2. - С.202; 9. Пиріг О. А. Неп: більшовицька політика імпровізації. - К., 2001. - С.211; 10. Там само. - С.217.

А.В. Денисюк

ПЕРЕСЕЛЕННЯ СЕЛЯН З ПЕРЕНАСЕЛЕНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ ДО СИБІРУ У 20-Х РР. XX СТ.

Протягом 20-30-х років XX ст. внаслідок добровільних та примусових міграцій (депортацій) населення, Україна втратила значну частину найбільш працездатного й економічно активного населення. До того ж природні умови, соціально-економічні відносини в українському селі, вкупі із масовими репресіями 20-30 рр., призвели до невідповідного, витратного і небезпечного виселення людей до неосвоєних земель СРСР.

Історіографія переселень у загальному досить значна, однак окремі питання висвітлені побіжно. Основна маса відомостей черпається із праць істориків радянського часу, що накладає певний відбиток на знайдену інформацію. Серед науковців, які цікавилися питанням переселення до Сибіру у 20-х рр. слід виділити Г.Я. Дубовського, Ф.З. Карих, Н.И. Платунова, П.М. Полян. Оцінка минулих подій, а саме 20-х рр. XX ст., яких торкається дана стаття, має важливе значення в об'єктивному відтворенні історичних реалій, у застереженні від повтору помилок минулого.

На початку 20-х рр. XX ст. у Радянській державі дуже гостро постала проблема так званого «аграрного перенаселення». Так називалася сукупність причин та умов, які обумовлювали безробіття на селі та намагання селян переселитися за межі європейської частини країни на малоосвоєні землі, придатні для ведення господарства, зокрема до Сибіру.

«Аграрне перенаселення» було проблемою загальносоюзною, воно впливало на економіку всієї країни та, у значній мірі, визначало економічну політику радянського керівництва. Безкраї простори Сибіру з величезними природними багатствами здавна цікавили Російську імперію, а потім Радянську державу. Політика переселення малоземельного селянства задля зменшення аграрного тиску давала можливість різкого збільшення виробництва країни. Саме тому цей аспект переселення використав П. Століпін Радянське керівництво, що відчувало потребу в ресурсах, привернуло значну увагу цим питанням. Позитивна оцінка переселення до Сибіру також була дана В. Леніним, як логічного методу зростання землеробського про шарку населення. Він розглядав процес розшарування селянства, яке впливає зі зростання його чисельності. Наслідком цих процесів є переселення селян на неосвоєні землі, окраїни країни. Підкреслювалася така закономірність: процес переселення викликає посилення розшарування селянства завдяки тому, що мігрують, в основному, селяни середнього достатку, а країні групи – найбідніші та найбагатші – залишаються. Таким чином прискорюється розшарування селянства як на місцях виїзду, так і на місцях поселення, адже новоприбулі не одразу і не в усіх випадках по приїзді починають успішно вести господарство. Найчастіше переселенці на перших порах йшли на роботу до місцевих селян¹.

В Україні ситуація із малоземеллям була критичною, особливо у чорноземних губерніях. За даними держплану України в сільському господарстві республіки на середину 20-х рр. нараховувалося до 5 млн. «зайвих» людей². Найбільше страждало від перенаселення правобережжя, особливо Подільська губернія, густота сільського населення тут перевищувала показники всіх інших губерній УРСР і СРСР. За даними губстатбюро на 1924 р., на території Вінницького округу нараховувалося 441789 десятин придатної для сільського господарства землі, придатної для господарського використання, що за умов наявності 144444 дворів складало 3,05 десятин на один двір, а, за кількості 597013 душ землеробського населення на людину припадало 0,74 десятини. Це

... досягало не тільки трудової норми, яка в середньому мала складати 1,8 десятин на члена родини, а й навіть норми споживчої, яка визначалася в 1,1 десятин.³ Взагалі на Україні середній розмір земельного наділу коливався від 3,24 десятини на двір або 0,88 на члена родини у бідніших господарствах до 9,06 та 1,76 десятин у заможних господарствах Степу. За даними Наркомфіну УРСР, у 1926 – 1927 рр. 14,7% українських селян мали землі більше 9, а 26,8% - менше 3 десятин, середніх господарств, які мали 3-6 дес., нараховувалося до 40%.³ За таких умов організація виробничих господарств на подібних ділянках була неможливою. Навіть у кращих районах основна маса господарств мала споживчий характер, була неспроможна існувати без додаткових прибутків. До того часу це питання саме так і вирішувалося: кожного літа з густонаселених районів люди їхали на сезонні заробітки. В середині 1920-х рр. селяни не дуже скаржилися, тому що ціни на хліб, у порівнянні з іншими продуктами, були високими. Керівництво країни розуміло, що це явище може бути тільки тимчасовим. Тим паче, що люди почали тікати з села в місто.³ Існуючий порядок експлуатування, відсталість та інтенсифікація господарств стали стимулом до масового переселення. Тому загалом переселення 1920-х рр. можна охарактеризувати як добровільне.

Переселення у 1920-1921 рр., в основному, було необхідним засобом порятунку населення, страждалого від громадянської війни та інших лих того часу. Більшість населення вбачало у переселенні в сибірських землях можливість порятунку від низки великих природних та соціальних катастроф того часу. Голодні роки, загальне безземелля, громадянська війна змусили тисячі сімей шукати в пошуках кращої долі. Уряд зважав на необхідність переселення до Сибіру, яке мало стати засобом полегшення продовольчої проблеми й зменшення аграрного перенаселення в Європейській частині країни. Це й було основним та першочерговим завданням для країни на початку 1920-х рр.⁶

Також в силу своєрідності сільськогосподарського виробництва (коротке літо, безземелля, далекеземелля тощо) Сибір був одним з основних споживачів вироблених у країні сільськогосподарських машин та реманенту, тож уряд розглядав можливість розбудови промислового комплексу в регіоні. На долю Сибіру припадала приблизно третина продажу всіх сільськогосподарських машин країни, проте на місці вироблялося лише 2% цієї техніки. На її перевезення витрачалися величезні суми. Тільки на транспортування плугів щороку витрачалося більше мільйона карбованців, а це й було однією з причин того, що перевага у переселенні надавалася господарствам, які мали свій реманент. Тому розвиток важкої промисловості був життєво необхідним.⁷ Поповнення міст та, відповідно, промислових об'єктів робітниками теж передбачалося за рахунок переселенців. Адже навіть той, хто переселявся як селянин, нерідко втрачав звичні заняття, що змушувало або йти в найми до більш успішних сусідів, до чого й приходила більшість переселенців, або повертатися назад. В свою чергу, повернення було часто неможливе через брак коштів на переїзд та той факт, що на батьківщині найчастіше земля вже була у іншому господарстві, тобто повертатися було нікуди.⁸ Останньою можливістю була міграція до міста, де вони наймалися на робітничі спеціальності, поповнювали кількість робітників. В Сибіру, де була значна нестача працівників на виробництві, ця тенденція була навіть бажаною.

Проте відсутність вільного колонізаційного фонду та коштів на освоєння нових земель зменшили ефективність ідеї аграрного освоєння. За даними сибірських земельних органів, на початок 1920 р. у Сибіру було приблизно 1065 тис. десятин колонізаційного фонду на 100 тис. чоловік придатного умовно, тобто такого, що потребував підготовчих робіт, але фактично нараховувалося лише 40 тисяч ділянок (до 500 тис. десятин), оскільки на значну кількість вільних ділянок, раніше відмежованих для переселення від старожилів, були пред'явлені претензії з боку місцевих хазяїв. Деякі вільні ділянки були захоплені переселенцями, які йшли з тайгової частини Сибіру на південь. Ситуація ускладнювалася значною кількістю неприписного населення, що осілювалося на сибірські землі протягом громадянської війни й революції та залишилося жити у сибірських поселеннях, які вкупі склали 372 тисяч осіб.⁹ Протягом 1920-1921 рр. до Західного Сибіру прийшло ще не менше 340 тисяч переселенців, більшість з яких оселилися на землях селянського населення. Проблемаю було те, що основна маса переселенців їхала до Західного Сибіру, який був більш обжитий, в той час як вільні землі були, в основному, у Східному Сибіру, де було менше міст, доріг та освоєної землі. Тих, хто переселявся до Західного Сибіру, потрібно було розмістити на селянські землі, «ущільнюючи» місцевих жителів. За офіційними даними, тільки з числа переселених і зареєстрованих переселенців 97% було поселено на територіях вже існуючих селянських спільнот, без врахування стихійного прибуття нелегальних переселенців. Циркуляром НКЗ РСФРР від 21 березня 1921 р. переселення до Сибіру було заборонено.¹⁰

Сибревком, рятуючи старожилів, заборонив ущільнення їх господарств для поселення переселенців. Проте через відсутність підготовлених для заселення земель цей наказ ігнорувався¹¹. Основна маса переселенців з другої половини 1921 р. їхала з районів, які потерпали від голоду – люди пам'ятали, що Сибір завжди вважалася хлібним краєм. Сибревкому було доручено вжити заходів щодо влаштування на нових місцях біженців голоду. Після прийому біженців Сибір знову була офіційно закрито для переселення¹². В 1923-1924 рр. основна увага була зосереджена на влаштуванні раніше прибулих. Однак і в ці роки продовжувалося масове переселення до Сибіру з Європейських губерній СРСР, але воно носило стихійний характер і статистично не враховувалося. В рік таких переселенців-нелегалів могло бути більше ста тисяч, а всього на березень 1921 р. треба було влаштовувати до 500 тисяч неприписних переселенців, основна маса яких проживала у поселеннях старожилів.

Починаючи із 1923 р. місцеві земельні відділи Європейської частини СРСР постійно тиснули на органи НКЗ РСФРР з метою отримання дозволу на переселення селян до Сибіру. Так, з 1 жовтня 1923 до 1 жовтня 1924 р. поступило заявок на переселення від 30170 господарств, що нараховували 154483 особи. Фактична кількість селян, що бажали переселитися, була значно більша від кількості поданих заявок. Завідуючий переселенським відділом НКЗ РСФРР, М.А. Большаков писав: «Під впливом тиску з боку сільського населення ряд земельних органів рішуче наполягає на відкритті переселення у 1924 р., вказуючи на те, що населення почне зриватися з місць самовільно». 17 жовтня 1924 р. Рада Праці та Оборони прийняла постанову «Про найближчі завдання колонізації та переселення», в якому вперше за роки радянської влади були сформульовані основні положення та головні завдання переселення. Так, у першій статті говорилося, що завданням колонізації має бути залучення у господарство необжитих земель з метою збільшення сільськогосподарської та промислової продукції країни. Врешті-решт 6 липня 1925 р. декретом ВЦИК та РНК СРСР було підтверджено постанову РТО про відкриття планового переселення до Сибіру¹³.

В Україні у 1925 р. почали готувати переселення на колонізаційний фонд, яке було заплановано розпочати у 1926 р. На нараді працівників з переселенської справи було оговорено плани, методи та перспективи переселення на схід країни, підготовка територій для заселення новоприбулих тощо. Тепер для держави основною метою колонізації регіону було промислове освоєння, плани переселень пов'язувалися з промисловим та залізничним будівництвом. Навіть було створено перспективний план переселенського руху на 10 років (1926-1936 рр.) та «Генеральний план освоєння Сибірського краю на 15 років (1924-1940 рр.)»¹⁴. Враховувалося, що зростання кількості сільського населення, його подальше розшарування викличе вищезгадані міграції з села, які забезпечать надходження робочих рук у промисловість регіону, тобто сприятиме розвитку індустріалізації¹⁵.

Було вирішено, що в списки переселенців варто включати стійкіші господарства, себто ті, які забезпечені сільськогосподарським реманентом, можуть власними силами обробляти землю, а також проживають у районах гострого малоземелля¹⁶. Тобто, одночасно максимально збільшити можливість виживання господарства на новому місці та зняти напругу в малоземельних районах. Також для забезпечення міцності новоприбулого господарства було вжито ряд заходів, зокрема землю на переселенські господарства мали виділяти не подушно, а на двір. Під словом «двір» малася на увазі сімейно-трудове об'єднання, яке вже міцно склалося й могло на новому місці продуктивно вести єдине господарство без допомоги держави (окрім пільг).

Вимогою до складу родини було дотримання співвідношення між загальною кількістю членів родини та працеспроможними членами родини. Вимагалось, щоб на 5 чоловік було 3 працеспроможних (для артилей 2 до 3-х)¹⁷. «Працеспроможними» вважали жінок у віці від 15 до 55 років, чоловіків у віці від 16 до 60 років. «Напівробітниками» документи називали дітей від 8 до 16 років¹⁸. Вікова структура селянства УСРР у середині 20-х рр. характеризувалася відносно низьким відсотком старших поколінь – віком понад 50 р. – 12,41%. Працездатна група селянства віком 15-49 років складала 49,24%. Отже, половину населення становили люди працездатного віку, що вказує на забезпечення селянського господарства робочими руками з надлишком. Серед селян УСРР переважали українці – їх, за переписом 1926 р. було 89,26%, а в таких округах, як Лубенський, Ніжинський, Чернігівський, Роменський вони складали понад 99%¹⁹. Тож серед переселенців на Північ абсолютну більшість складали українці працездатного віку.

Крім того, для бажаних переселитися існували певні майнові вимоги. Для отримання дозволу на переїзд потрібно було подати сімейно-майнові списки, у яких зазначався майновий статус родини. Для переселення до Сибіру матеріальна забезпеченість мала складати не менше

600 крб²⁰. Окрім наділів з колонізаційного фонду багато хто з переселенців користувався «правом першої займки» - розселялися по краю, самостійно обживаючи незайняту територію²¹.

Керівництво країни розуміло, що переселення до Сибіру є надзвичайно складним і пов'язане зі значними матеріальними затратами. Безземельні або малоземельні селяни не мали таких коштів, а держава, перебуваючи на цей час у досить скрутному матеріальному становищі, не могла надати селянам значну допомогу. Тому у законодавчому порядку до 1927 р. стримувалася міграція найбільшого населення. При цьому виникли деякі проблеми: одразу після оголошення дозволу на переселення посипалися заяви від бажаючих, кількість яких стрімко зростала. Однак вони надходили від безземельних або малоземельних господарств, і майже зовсім не було бажаючих серед заможного населення, на яке держава розраховувала. Від губстатбюро надходили звіти із запитаннями, чи можна в таких умовах витримувати добровільний порядок переселення²².

В квітні 1926 р. Народний комісаріат земельних справ дозволив «ходацький рух» за межі України. «Ходаками» називали людей, яких направляли від переселенського товариства або родини, яка планувала переїзд. Ходаки мали оглянути запропоновані ділянки у вказаних районах і, у разі відповідності їх вимогам, оформити на своє товариство.

Для проведення переселенської кампанії пропонувалося, в першу чергу, виселяти людей із сіл з «найбільш заплутаними земельними відносинами», тих, де були найменші перспективи для меліорації та розвитку кустарної промисловості. Окремим пунктом у цьому переліку стояли населені пункти з прикордонної зони. Саме прикордонну смугу необхідно було мати «стійкою не тільки в політичному, але й у господарсько-економічному відношенні». Земорганам прикордонних районів рекомендувалося терміново проводити відповідну агітацію серед населення, щоб викликати «негайне та посилене переселення» з цих округів²³.

Найбільша підтримка надавалась переселенським товариствам. Наприклад, двори, які входили до колективів, могли мати матеріальну забезпеченість на 200 крб. меншу, ніж інші. Ці товариства мали право на першочергове переселення (за умови виконання всіх вимог) та першочергове отримання кредиту через «Укрсельбанк». Переселенцям, які не входили до товариств, кредити не передбачалися. Держава добре розуміла, що заготівельним організаціям зручніше мати справу не з розпорощеними селянськими господарствами, а з їх кооперативними об'єднаннями²⁴. Крім того, в умовах суворой сибірської природи, саме переселенські товариства були найбільш зручною формою в період будівництва, обробки земельної ділянки тощо. Так, ще до початку загальної колективізації, влітку 1929 р. було скооперовано більше, ніж 32% всіх переселенських господарств. За 1928-1929 рр. було організовано 455 виробничих кооперативів із 10936 господарствами переселенців. Ще однією категорією переселенців-пільговиків були красноармійці та їх родини. Такі пільговики об'єднувалися у товариства і по закінченню військової служби переселялися на виділені землі. На території Сибіру було створено 34 переселенських красноармійських колгоспів²⁵.

Господарства, які переселялися за правилами, користувалися всіма обіцяними пільгами – сплачували за проїзд та перевезення інвентаря часткову вартість перевезення, звільнялися від плати єдиного податку на три роки, військової служби. Під час переїзду вони мали змогу отримати їжу, дітей годували безкоштовно. Також існував занижений тариф для поїздок у найближчі до місця поселення міста для купівлі предметів першої необхідності²⁶. Час і місце відправлення та вбуття суворо регламентувалися. Переїзд був дозволений лише у район, вказаний у документах, місцях новоприбулі в обов'язковому порядку реєструвалися у переселенських пунктах, проходили медичний, а їх домашні тварини – ветеринарний огляд²⁷.

Задля обслуговування потреб переселенців на залізничних магістралях Європейської частини СРСР та Сибіру була створена мережа переселенських пунктів, розташованих на залізничних станціях. У Сибіру вони також були не тільки центрами харчування, санітарно-гігієнічного і культурного обслуговування переселенців, але й агентствами по розселенню для тих переселенців, що висаджувалися на цих або близьких станціях. Ті, хто переселявся самовільно, без отримання вказаного порядку, не могли сподіватись на пільги²⁸.

Швидке зростання темпів міграції примушувало відповідальні органи постійно переглядати плани переселення, оскільки на початку був складений план на 1924-1928 рр., в ході якого планувалося переселити з Європейської частини СРСР 21675 тисяч сімей. Заниженні плани приймалися із метою землеустрою неприписних переселенців, які оселилися тут раніше. Однак вже в 1926 р. був створений новий перспективний план, який передбачав переселити протягом 1926-1931 рр. 615 тис. чоловік. За період планового переселення до початку колективізації (жовтень 1924-

березень 1930 рр.) до Сибіру прибуло близько 960 тисяч переселенців з Європейської частини СРСР²⁹.

В силу розгортання реконструкції промисловості й сільського господарства у Сибіру змінюється й характер переселенського руху. Якщо до 1927 р. характер переселення був швидше «аграрним» і воно головною метою ставило пом'якшення ситуації на селі на теренах СРСР шляхом переселення надлишкового населення Європейської частини СРСР, то вже з другої половини 1927 р. переселенська стихія вводиться у планове русло. Першочерговим завданням переселенської політики з цього часу стає не «розрідження» густонаселених районів, а освоєння природних багатств окраїн, підготовка сировинної бази для індустріалізації Сибіру. Так, з 1927 р. були зняті обмеження на переселення до Сибіру безземельного та малоземельного селянства. Більше того, вони отримали перевагу в праві на першочергове переселення в порівнянні з заможними верствами населення. Матеріальна допомога з боку держави стимулювала переселення бідніших верств селянства. Таким чином були створені умови для масового напливу робочої сили в регіон³⁰.

Розмах промислового будівництва висунув на одне з чільних місць проблему кадрів. Потрібно було залучити на промислові об'єкти нових робітників, дати їм необхідні знання. Переселенці здійснювали значний вплив на розвиток виробництва. За неповними підрахунками протягом 1920-х рр. до Сибіру переселилося не менше 900 тис. чоловік без врахування тих, хто повернувся. Більшість з них осіло в сільському господарстві. Серед переселенців у порівнянні зі старожилами, був вищим відсоток працездатних та молодих осіб³¹.

В контексті дослідження міграції до Сибіру слід звернути увагу на те, що держава в кінці 20-х рр. ХХ ст. починає орієнтуватися на розвиток важкої промисловості, «викачуючи» ресурси з інших сфер народного господарства, тобто бере шлях на індустріалізацію. У 1928-1929 рр., відчувши потребу в коштах для розвитку промисловості, держава намагається вирішити проблему недостатнього освоєння Сибіру й відсутності коштів колективізацією та боротьбою з куркульством. Із 1929 р. починаються масові переселення сімей «ворогів» народу на освоєння практично необроблених земель Сибіру.

Треба зазначити, що за своїми масштабами насильницькі міграції кінця 1920-х рр., що торкнулися десятків тисяч людей, мали досить незначний демографічний і економічний вплив. Їх значення було швидше в іншому: це були перші експериментальні спроби репресивних депортацій, що дали необхідний досвід (в тому числі «технологічний»), що в майбутньому широко застосовували при проведенні справді масштабних операцій³².

Загалом за своїм характером переселення до Сибіру у 20-х рр. ХХ ст. є досить суперечливим. З одного боку, воно призвело до зменшення продовольчого та земельного навантаження у Європейській частині СРСР, зокрема в Україні, перерозподілу продуктивних сил всередині держави, надало можливості бажаючим селянам отримати ділянку на малоосвоєних землях. З іншого, через загальну неорганізованість і недостатнє фінансування ефективність заходів була досить низькою, держава зазнала суттєвих збитків, а переселенці досить часто опинялися без засобів існування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тюкавкин В.Г. В.И. Ленин о переселении крестьян в Сибирь // Очерки истории Сибири. – Т.1. – Иркутск, 1970. – С.115; 2. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Харків, 1997. – С.56; 3. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). – Ф. Р-40. – Оп.1. – Спр.469. – Арк.1,2; 4. Калініченко В.В. Названа праця. – С.115; 5. ДАВО. – Ф. Р-40. – Оп.1. – Спр.469. – Арк.3; 6. Карих Ф.З. К вопросу о заселении Сибири и Дальнего Востока в годы строительства социализма // Исторические аспекты экономического, культурного и социального развития Сибири. – Ч. 2. – Новосибирск, 1978. – С.215; 7. История индустриализации Западной Сибири (1926 – 1941 гг.). Документы и материалы. – Новосибирск, 1967. – С.13; 8. Тюкавкин В.Г. Названа праця. – С.115; 9. Дубовский Г.Я. Переселение в Западную Сибирь в 1920-1921 гг. // Бахрушинские чтения. – Новосибирск, 1974. – С.3; 10. Платунов Н.И. Переселение в Сибирь в годы восстановления и начальный период реконструкции народного хозяйства СССР // Вопросы истории Сибири. – Томск, 1970. – С.62; 11. Дубовский Г.Я. Названа праця. – С.7; 12. Платунов Н.И. Вказана праця. – С.60; 13. Дубовский Г.Я. Названа праця. – С.9; 14. Карих Ф.З. Вказана праця. – С.215; 15. Тюкавкин В.Г. Вказана праця. – С.115; 16. ДАВО. – Ф.1304. – Оп.16. – Спр.7. – Арк.82; 17. Там само. – Ф.Р-39. – Оп.1. – Спр.90. – Арк. 171; 18. Там само. – Ф.1304. – Оп.16. – Спр.7. – Арк.61; 19. Калініченко В.В. Вказана праця. – С.85; 20. ДАВО. – Ф.Р-40. – Оп.1. – Спр.469. – Арк. 16; 21. Платунов Н.И. Вказана праця. – С.60; 22. ДАВО. – Ф.1304. – Оп.16. – Спр.7. – Арк.173; 23. Там само. – Ф.1304. – Оп.27. – Спр.6. – Арк.1-3; 24. Там само. – Ф.Р-39. – Оп.1. – Спр.90. – Арк.170; 25. Платунов Н.И. Вказана праця. – С.61; 26. ДАВО. – Ф.Р-39. – Оп.1. – Спр.90. – Арк.23; 27. Там само. – Ф.Р-40. – Оп.1. –

469. – Арк.24; 28. Там само. – Ф.1304. – Оп.21. – Стр.2. – Арк.19; 29. Платунов Н.И. Вказана праця. – 30. Полян П.М. Насильственные миграции и география населения // Мир России. – 1999. – №4. – С. 102; 31. Кушнин Н.Я. «Раскулачивание» в Сибири (1928-1934 гг.): методы, этапы, социально-экономические и географические последствия. – Новосибирск, 1996. – С.21; 32. Полян П.М. Вказана праця. – С.102.

Н.М. Жулканич

НАПРЯМИ АГРАРНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ В ОБЛАСТЯХ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ (70-ТІ РР. ХХ СТ.)

Історичні етапи функціонування сільського господарства Української РСР в 70-ті рр. цього сторіччя свідчать про суттєві суперечливі процеси утвердження і розвитку соціально-економічних відносин на селі. Слід, однак, відзначити, що комуністична партія як керівна сила радянського суспільства приділяла значну увагу розвитку сільського господарства. У ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції» наголошувалося, що будова сільського господарства на соціалістичних началах – «найскладніше і найважче завдання після завоювання влади пролетаріатом»¹.

Питання розвитку аграрних господарств Українських Карпат у 1970-х рр. знайшли відображення у працях І.Баланюка, Г.Гуцуляка, О.Гуцуляка, М.Лендела, С.Онисько, М.Скопишак² та ін. Метою даного дослідження є визначення основних напрямів господарювання сільськогосподарських підприємств Українських Карпат у 70-х рр. ХХ ст., в статті обґрунтовано доцільність спеціалізації та концентрації виробництва, дано оцінку здобуткам і прорахункам аграрним сектором.

За даними статистики, сільське господарство Української РСР в аналізовані роки мало певні успіхи. Середньорічне виробництво зернових за 1971-1975 рр. становило 40,0 млн. т, або було збільшено порівняно з попереднім п'ятиріччям, на 6,6 млн. т (на 20%). Згідно програми розвитку сільського господарства УРСР за 1971-1975 рр. колгоспи і радгоспи мали виробити м'яса у живій вазі – 3,2 млн. т, молока – 14,2 млн. т, яєць – 4,9 млрд. шт., вовни – 2,6 тис. т. Уже у 1974 р. колгоспи виробили 3,4 млн. т м'яса (у живій вазі), 15,2 млн. т молока, 6,1 млрд. шт. яєць, 26,5 тис. т вовни. Тобто, заплановані завдання були виконані. Проте рівень життя і соціальні потреби жителів села не були забезпечені. Середньомісячна грошова заробітна плата працівників сільського господарства у 1973 р. становила 113 крб., а оплата праці колгоспників – 79 крб. Питома частка сільської торгівлі в загальному обсязі роздробного товарообороту 1974 р. складала 21%, обсяг наданих послуг на душу населення у сільській місцевості становив 15,5 крб.⁴ Низькими темпами зростали стимули продуктивної праці в колективних господарствах.

Аналізований період характеризувався розгортанням спеціалізації та концентрації сільськогосподарського виробництва. Проблеми спеціалізації аграрного виробництва ставали предметом прискіпливої уваги союзного та республіканського партійного і радянського керівництва. У 1976 р. ЦК КПРС прийняв постанову "Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції"⁵. На відміну від попередніх пленумів ЦК, на зібраннях кінця 70-х рр. розглядалися не тільки позитивні сторони, але й недоліки та негативні явища у роботі партійних організацій з виконання вищезгаданої постанови.

Одним із першочергових завдань вважалася інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, оскільки до середини 60-х рр. можливість екстенсивного розвитку в основному була вичерпана. За відсутності вільних земель і неможливості надалі розширювати за їх рахунок посівні площі та за умов зменшення сільського населення необхідно було виробити більшу кількість продукції для забезпечення потреб зростаючої кількості міського населення. Ще більш актуальним завданням інтенсифікації сільськогосподарського виробництва було для західних областей через величезну нестачу орної землі в регіоні та наявності значної кількості сільського населення.

Відповідно до ґрунтово-кліматичних умов, структури і використання земельних угідь в Українських Карпатах склалося певне розміщення виробництва продукції сільського господарства. Сільське господарство кожної з областей та регіону в цілому має свої особливості, зумовлені специфікою природно-географічних та економічних умов. Відмінними є структура та продуктивність сільськогосподарських угідь, кількість зайнятих у виробництві селян, забезпеченість сільськогосподарських угідь, напрями господарювання. В процесі розробки заходів із спеціалізації колективного виробництва враховувалися зональні особливості. А саме птахівництво, свиноводство та овочівництво концентровані в колгоспах низинної зони; м'ясо-молочне скотарство та вівчарство – у

гірських колгоспах. Значну питому частку в одержанні грошових прибутків гірських колгоспів займала реалізація продукції допоміжних підприємств і промислів (переробка деревини, добування каменю, лозоплетіння та ін.). Розвиток цих напрямів господарювання сприяв залученню до праці значних лишків робочої сили регіону. Зростав попит на деревообробні верстати, устаткування для цегельних та консервних заводів, змінювалася структура виробництва.

Однак всі сторони господарської діяльності колгоспів та радгоспів і соціально-побутового життя селян перебували під постійним і пильним контролем органів державного та партійного управління. Системою державного управління охоплювалася вся аграрна сфера виробництва. Через свої органи вона також здійснювала контроль за землекористуванням, карантинні заходи, охорону природи, охорону праці, медичне обслуговування, організацію пенсійного та соціального забезпечення, обов'язкової шкільної освіти, культурно-масової роботи.

Подальший розвиток матеріально-технічної бази сільського господарства на основі прискорення науково-технічного прогресу викликав до життя поглиблення суспільного поділу праці, розвиток спеціалізації, концентрації та кооперування колгоспно-радгоспного виробництва. Серед позитивних тенденцій, які зіграли відповідну роль у розвитку аграрного виробництва в країні зокрема в областях Українських Карпат в аналізовані роки, слід назвати посилення аграрно-промислової інтеграції, процесів спеціалізації галузей та міжгосподарської кооперації. Розвитком вказаних напрямків сільськогосподарського виробництва сприяли й заходи щодо утвердження твердих (п'ятирічних) планів закупівлі продукції та підвищення закупівельних цін.

У 1965 р. були встановлені тверді плани закупок сільськогосподарської продукції п'ятиріччя. Закупівельні ціни були підвищені. За реалізовану надпланову продукцію встановлювалася доплата. Загальний рівень закупівельних цін на кінець 70-х рр. зріс у порівнянні з 1964 р., в колгоспах – у 1,5 рази, в радгоспах – у 1,7 рази⁶. Звичайно, ці заходи позитивно вплинули на розвиток сільського господарства в роки восьмої п'ятирічки (1966-1970 рр.). Однак в наступні роки значення цих заходів було ослаблено. Справа в тому, що ціни на сільськогосподарську техніку та запасні частини, будівельні матеріали, паливе та мастильні матеріали, мінеральні добрива, послуги «Сільгосптехніки» та «Сільгоспхімії» й інших організацій, які обслуговували колгоспи та радгоспи, зростали швидше, ніж закупівельні ціни. Впродовж 1966-1975 рр. ціна одиниці потужності тракторного парку зросла у 1,8 разів, ціна комбікорму – у 2, будівництво одного місця для худоби – у 2,3 рази⁷. Зростала собівартість продукції рослинництва та тваринництва. Так, собівартість зерна в колгоспах зросла в аналізований період у 2,5 рази, картоплі – в 2 рази⁸. Зокрема окремими видами продукції витрати на виробництво виявилися вищими, ніж закупівельні ціни. Внаслідок недосконалої цінової політики, недоліків в організації виробництва, незацікавленості працівників знижувалася рентабельність, а відтак скорочувалися можливості для нарощування темпів розвитку сільського господарства.

На кінець восьмої п'ятирічки (1966-1970 рр.) колгоспники західних областей республіки здійснили перші кроки із спеціалізації та концентрації сільськогосподарського виробництва. В цей час господарства регіону розвивалися як багатогалузеві, що розпорошувало колгоспні кошти, робочу силу, а відтак і знижувало темпи зростання виробництва сільськогосподарської продукції. Враховуючи складні ґрунтово-природні та погодно-кліматичні умови Карпатського регіону, спеціалізація та концентрація виробництва мала сприяти більш раціональному веденню господарювання. Перша спроба підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва шляхом укрупнення окремих галузей господарств була здійснена ще на початку 50-х рр. Зокрема спеціалізацію господарства розпочали з галузі тваринництва. Однак за умови збереження багатогалузевості колгоспів ця спроба виявилася неефективною.

Наступна спроба мала місце у другій половині 60-х рр. 1969 р. 82 колгоспи Львівщини спеціалізувалися на виробництві м'яса (19% до загальної кількості усіх колгоспів) і виробили 51% від загальної кількості реалізованого колгоспами області м'яса. За даними офіційної статистики спеціалізовані господарства Івано-Франківській області у 1970 р. виробили 60% яловичини, 81% свинини, 92% яєць від загальної кількості. Однак області Українських Карпат значно відставали від решти областей республіки в питаннях спеціалізації та концентрації тваринництва. В 1970-1975 рр. тільки умовно можна було вважати, що спецгоспи виробляли і продавали 53% м'яса від загальної кількості⁹. Насправді ця цифра була у два рази нижча. Із зниженням закупівельних цін і зміною умов заохочення за надплановий продаж м'яса, багато господарств регіону скоротили власне виробництво і вдалися до транзитного перепродажу худоби від населення, незаконно одержуючи від держави 35 і 50% надбавки, яка фактично належала товаровиробникам особистих господарств.

У наступні роки процеси спеціалізації виробництва та міжгосподарської кооперації

сільському господарстві області не набули широкого поширення. Так, станом на 1 січня 1977 р. у Закарпатській області функціонували лише 5 спеціалізованих сільгосп підприємств, з них 2 колгоспи по вирощуванню та відгодівлі великої рогатої худоби, 1 колгосп та 2 міжколгоспні підприємства по вирощуванню та відгодівлі свиней. Питома вага спеціалізованих колгоспів і міжколгоспних об'єднань до всіх колгоспів по продажу державі м'яса великої рогатої худоби та свиней становила відповідно лише 4 та 29%.

Однак слід відзначити, що спеціалізовані господарства досягли певних результатів. У 1976 р. середньодобові прирости великої рогатої худоби та свиней в останніх перевищували показники інших господарств на 22,1 та 54,8%. В розрахунку на одного середньорічного працівника в спецгоспах і міжгосподарських об'єднаннях було вироблено 54,4 ц м'яса великої рогатої худоби та 60,6 ц свинини, або у 2,2 та 1,4 рази більше, ніж у всіх інших колгоспах. В цьому ж році спецгоспами і об'єднаннями реалізовано державі 87% великої рогатої худоби та 56% свиней високих кондицій, а середньореалізаційна ціна 1 центнера яловичини склала 221,77 крб., проти 211,06 крб. в інших господарствах. Кожен центнер реалізованої свинини приніс спеціалізованим господарствам 50,66 крб. прибутку. В інших господарствах цей показник не перевищував 29,91 крб.¹⁰

Поглиблення спеціалізації та концентрації у тваринництві вимагало створення міцної промислової бази з виробництва кормів. Будувалися комбікормові заводи, створювалися міжгосподарські комбінати з виробництва кормів, створювалися спеціалізовані кормові господарства, які постачали комбінатам значну частину зелених, концентрованих та грубих кормів. Наприклад, Жидачівський комбікормовий завод Львівської області, який забезпечував комбікормами 26 колгоспів, виробив у 1970 р. 11,6 тис. т. комбікормів, одержавши прибуток 36 тис. крб.¹¹. На кінець 70-х рр. на Львівщині діяло вже 20 міжколгоспних комбікормових заводів, які забезпечували виробництво 300 тис. т комбікормів на рік.¹²

Процеси спеціалізації аграрного виробництва зумовили необхідність збільшення капіталовкладень у розвиток інфраструктури галузей, які обслуговували сільське господарство. В 1966-70 рр. загальний обсяг капіталовкладень в сільське господарство Закарпатської області склав 198,1 млн. крб., в 1971-1975 рр. — 36,4, у 1976-1980 рр. — 396,2 млн. крб. Розрахунки свідчать, що питома вага держави в загальному обсязі цих капіталовкладень становила 48,3, а колгоспів — 51,7%¹³. Зокрема, за аналізований період за рахунок державних капіталовкладень в Закарпатті було створено і введено в дію комбікормовий завод в с. Розівка, Ужгородського району (потужністю 325 т в зміну), млин-завод Виноградівського комбінату хлібопродуктів (115 т на добу), елеватор Ужгородського комбікормового заводу (25 тис. т одноразового зберігання)¹⁴.

Однак, з огляду на те, що в більшості господарств регіону (гірських та передгірних) основною галуззю було тваринництво, для забезпечення його потреб потужностей цих заводів не вистачало. Вихід із ситуації, щодо кращого забезпечення галузі кормами, віднайшли у свій час ще чехословацькі та польські спеціалісти, які планували більш повно використати природні кормові угіддя Карпат. Для цього вони будували мости та прокладали дороги, розробляли заходи з покращення стану полонин. Втілити свої задуми в життя у повній мірі вони не встигли. Із встановленням радянської влади в регіоні всі ці напрацювання було втрачено.

В аналізовані роки основна увага у вирішенні питань інтенсифікації сільськогосподарського виробництва приділялася зміцненню матеріально-технічної бази колгоспів та радгоспів, запровадженню комплексної механізації та меліорації земель, спеціалізації та концентрації галузі. За період 1965-1979 рр. капіталовкладення в сільське господарство республіки склали 57,9 млрд. крб., або у 3,9 рази більше, ніж у попередні 15 років. З них державні капіталовкладення становили 24,6 млрд. крб., або у 4,8 рази більше. Основні фонди колгоспів та радгоспів збільшилися у 3,7 рази і досягли 38,5 млрд. крб.¹⁵

В цілому, за період з 1917 по 1975 р. в сільське господарство України було вкладено 220 млрд. крб., з них 213 млрд. крб. — у 8 та 9 п'ятирічках (1966-1975 рр.)¹⁶. В ці роки капіталовкладення концентрувалися на трьох основних напрямках: механізації, меліорації і хімізації сільського господарства. Основна увага акцентувалася на необхідності покращення віддачі від капіталовкладень та на поглиблення і удосконалення зв'язків сільського господарства з іншими галузями агропромислового комплексу. З року в рік збільшувалися капіталовкладення держави у розвиток аграрної сфери, в першу чергу на об'єкти виробничого призначення. Якщо в роки 7 п'ятирічки сума капітальних вкладень в сільське господарство республіки складала 6 985 млн. крб., то у 10-й (1976-1980 рр.) вона зросла майже у 2,4 рази і склала 20 140 млн. крб.¹⁷

В західних областях України значну увагу було приділено прискоренню технічного

.....
прогресу та зміцненню матеріально-технічної бази господарств. За роки восьмої та дев'ятої п'ятирічок (1966-1975 рр.) державні капіталовкладення в сільське господарство регіону склали 2 645 млн. крб. (або 10,3% від загальної кількості капіталовкладень по республіці). Капітальні вкладення за рахунок власних коштів колгоспів склали за цей же період 1 759 млн. крб.¹⁸

Капіталовкладення в сільське господарство Чернівецької області за період 1965-1979 рр. становили більше 750 млн. крб. За цей період було оновлено машинно-тракторний парк, який кількісно збільшився у 2,5 рази, енергетичні потужності зросли в 2,7, енергоозброєність в 3, а поставки мінеральних добрив – у 2,6 рази.¹⁹ До цього радянська держава ще ніколи не вкладала таких величезних коштів у розвиток сільського господарства.

Однак не завжди ці капіталовкладення використовувалися раціонально. Досить пригадати попередні десятиріччя, коли прожектерські дії керівництва держави (СРСР) щодо освоєння цілинних і перелогових земель Казахстану та Сибіру. Освоєння цілини поглинуло значну частину фінансових коштів, техніки та робочої сили колективних господарств багатьох республік Радянського Союзу, в тому числі й України. Фінансові, технічні та трудові ресурси з України були спрямовані і на надання «шефської допомоги» сільськогосподарським підприємствам Нечорноземної зони Росії. Згідно прийнятої у 1975 р. постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів Союзу РСР «Про заходи по дальшому розвитку сільського господарства Нечорноземної зони РСФРР», лише впродовж 1975 р. українські спеціалісти Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей виконали роботи з проектування комплексу з вирощування їввідгодівлі великої рогатої худоби на 5 000 голів, з виготовлення документації по меліорації земель у колгоспах Волгоградського краю (на 1800 га). 565 осіб працювало на будівництві та меліоративних роботах в названій області. 40 працівників Івано-Франківського міжколгоспного об'єднання з будівництва зводили об'єкти в колгоспах Новгородської області, а 30 українських механізаторів з агрегатами там само проводили вапнування кислих ґрунтів²⁰. Це незважаючи на гостру потребу в меліорації у господарствах Української РСР, на постійне недоосвоєння капіталовкладень, недовиконання планів з меліорації, зрошення та вапнування ґрунтів через нестачу кадрів, фінансових ресурсів та відповідної техніки.

Разом з тим, хоча в Україні фондоозброєність села зростала швидше, ніж темпи зростання виробництва сільськогосподарської продукції, через неефективність самої системи колективного господарювання, відсутність реального господаря власника зменшувалася фондовіддача кожного карбованця, вкладеного в розвиток аграрного сектора.

Під зміцненням матеріально-технічної бази колективних господарств в радянській час розуміли нарощування темпів механізації господарств, іншими словами – збільшення поставок техніки селу. За аналізований період господарствам Карпатського регіону було поставлено 14 317 одиниць техніки, завдяки чому тракторний парк збільшився на 11 501 одиницю. Області Карпатського регіону одержали 10,2 % від загальної кількості поставленої українському селу техніки. Найбільш відчутно збільшився парк тракторів та зернозбиральних комбайнів у Львівській області – на 6 085 одиниць, найменш відчутно – у Закарпатській області – 2 433²¹. Однак, механізація не дала очікуваних результатів. На практиці вона перетворилася на звичайне постачання господарствам низькоякісної малопродуктивної вітчизняної техніки.

Для аграрних підприємств Карпатського регіону, які ведуть господарювання у складних природно-кліматичних умовах, надзвичайно важливим була і залишається меліорація сільськогосподарських угідь. В передгір'ї і низині опади випадають у надмірній кількості, ґрунти важкі, перезволожені, тому тут актуальним є осушення заболочених земель.

Поштовхом до поживавлення меліоративних робіт став травневий (1966 р.) пленум ЦК КПРС, який розглянув питання «Про широкий розвиток меліорації земель для одержання високих і сталих врожаїв зернових та інших сільськогосподарських культур». Вперше в історії розвитку сільського господарства країни так широко розглядалося питання щодо поліпшення якості сільськогосподарських угідь. В областях були створені виробничі управління меліорації і водного господарства, меліоративні будівельно-монтажні управління з використання осушених земель, механізовані колони. Держава виділяла значні кошти на меліорацію земель та будівництво зрошувальних систем. Впродовж 1966-1975 рр. в регіоні було осушено 77,3 тис. га сільгоспугідь, що складало майже 18% від загальнореспубліканського показника, зрошувальні системи було збудовано на 10,4 тис. га – відповідно майже 1,0%.²² Особливо інтенсивно проводилась меліорація земель у 1966-1970 рр. Держава виділила на меліорацію в Закарпатській області 36,6 млн. крб. Уже в 1971 р. площа осушених сільськогосподарських угідь в області становила 134,1 тис. га. На кінець восьмої п'ятирічки (1971 р.) Закарпатська область вийшла на перше місце за рівнем меліоративних

... Тобі. Тут було осушено 84,5% із загального фонду заболочених та надмірно зволжених земель, у Івано-Франківській області – 66,8%.²³ Вважалося, що освоєння своєрідної «української цілини» (за твердженням першого секретаря ЦК КП України В.В.Щербицького) – заболочених і надмірно зволжених земель західного регіону є необхідною умовою піднесення економіки господарств та становою частиною інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Внаслідок здійснених заходів на новоосвоєних землях у 1975 р. середня врожайність зернових в регіоні становила 20,7 ц/га (по Україні – 18,2), картоплі – 70,5 ц/га (по Україні – 84,0)²⁴.

Однак вже до кінця 70-х рр. стало зрозуміло, що намічені березневим (1965 р.) та травневим (1966 р.) Пленумами ЦК КПРС завдання з меліорації та зрошування земель в республіці залишаться недовиконаними. Із 2,57 млн. га земель, які підлягали зрошенню, було задіяно 56%, із 6 млн. га земель, які підлягали осушенню – 63%.²⁵ Вважалося, що така ситуація була наслідком скорочення, з ряду причин, державних капіталовкладень в сільське господарство проти обсягів, визначених рішеннями вищезгаданих пленумів. Однією з причин недовиконання планів було зростання опортуністичної вартості будівельних об'єктів водогосподарського призначення. У деяких випадках зменшення складало до 80%. Далися взнаки прорахунки та помилки в проектуванні, а не підвищення «рівня капітальності» об'єктів, як зазначалося у річних звітах.

В цілому, розширення робіт з меліорації сприяло створенню культурних пасовищ, певному підвищенню ефективності тваринництва. Практика проведення меліоративних робіт свідчить, що освоєна земля має значні резерви для дальшого розвитку землеробства і громадського тваринництва. Однак в умовах Карпатського регіону більш важливим питанням є раціональне використання наявних лук і пасовищ (без значних капіталовкладень).

Однією з особливостей колективного господарювання в областях Українських Карпат була незначна кількість економічно відстаючих колгоспів, розташованих у гірській і передгірній місцевості. Найбільше їх налічувалося у Івано-Франківській – 92 та у Закарпатській області – 98, найменше – 19 у Чернівецькій.²⁶ У постановах ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР, які були прийняті в кінці 60-х рр., для подолання відставання економічно слабких колгоспів було визначено ряд основних завдань. Серед них – впровадження внутрігосподарського розрахунку, гарантованої оплати праці, зміцнення кадрами. Проте для підйому економіки цих господарств необхідно було здійснити додаткові заходи. Оскільки головним джерелом грошових прибутків гірських колгоспів була реалізація тваринницької продукції, то для розвитку галузі основним завданням залишалося покращення природних кормових угідь шляхом проведення культуртехнічних робіт та внесення мінеральних добрив. Необхідно було також виділити додаткові кошти на проведення вапнування та меліоративного покращення земель; встановити відповідні коефіцієнти зустрічного продажу комбикормів за продукцію молока, м'яса, вовни; забезпечити гірські колгоспи технікою і обладнанням для подальшого розвитку допоміжних підприємств і промислів; хоча б частково ушкодовувати колгоспам витрати на транспортування продукції; завершити електрифікацію. Проте більша частина пільг, передбачених постановою ЦК КПУ від 7 квітня 1967 р. «Про заходи по підвищенню економіки відстаючих колгоспів гірських і поліських районів УРСР», як це часто бувало в Радянському Союзі, залишилися лише на папері.

Низькими залишалися урожайність зернових, картоплі, овочів, кормових культур. До того ж собівартість виробництва зростала. Економічна незацікавленість безпосередніх виробників, відчужені від засобів виробництва – безвідповідальність партійних і радянських інстанцій, що приймали непродумані рішення, призводили до негативних наслідків: меліоровані ґрунти засолювалися або заболочувалися, надмірна «хімізація» земель спричинила забруднення земель та отруєння шкідливими хімікатами сільськогосподарської продукції. Все це відбувалося на тлі постійного декларування необхідності вжиття заходів «для охорони і науково обґрунтованого, раціонального використання землі та її надр»²⁷.

Приймалися численні постанови, які, на жаль, не завжди втілювалися в життя на місцях. Так, у березні 1967 р. ЦК КПРС та Радою Міністрів СРСР було прийнято постанову «Про невідкладні заходи по захисту ґрунтів від вітрової та водної ерозії», яка передбачала будівництво гідротехнічних протиерозійних споруд. В областях республіки було розроблено та затверджено партійними та радянськими органами плани робіт із захисту ґрунтів від вітрової та водної ерозії на 1968-1970 рр. Але необхідність підвищення ефективності використання землі вказував і жовтневий (1968 р.) пленум ЦК КПРС. В результаті в західних областях у наступні роки було проведено комплекс протиерозійних заходів. Так, лише у Закарпатській області в роки дев'ятої п'ятирічки (1971-1975 рр.) на укріплення берегів річок та інші гідротехнічні споруди витратили майже 7 млн. крб.²⁸

Важливим економічним і соціальним завданням в областях Українських Карпат завжди було

забезпечення зайнятості трудових ресурсів. Одним з напрямів розв'язання цієї проблеми була організація та розвиток підсобних підприємств і промислів у колгоспах та радгоспах. У 1967 р. Рада Міністрів СРСР прийняла спеціальну постанову «Про дальший розвиток підсобних підприємств і промислів у сільському господарстві», у якій йшлося про можливість створення підсобних галузей для поліпшення використання сезонної надлишкової робочої сили, матеріальних та сировинних ресурсів господарств. Для господарств Карпатського регіону з хронічним аграрним перенаселенням, надлишком робочої сили та наявністю необхідної сировини, розвиток підсобних підприємств та промислів мав особливо важливе значення. У регіоні в 70-х рр. один працездатний колгоспник в середньому був зайнятий не більше 198 днів, замість 290²⁹. В гірських районах цей показник становив в середньому 173 дні, або 59,5% річного фонду робочого часу. Низький рівень використання трудових ресурсів зумовлений, в першу чергу, сезонністю сільськогосподарського виробництва. Найбільш напруженим періодом року є липень-жовтень, найменш завантажені – січень-квітень.

За роки восьмої п'ятирічки, зокрема у Закарпатській області було організовано і створено 483 підсобних підприємства, в тому числі 18 цегельних заводів, 6 консервних, 25 лісопильних, 22 тарних цехів, 13 кам'яних кар'єрів, 8 кахельних цехів, 18 цехів лозоплетіння та ін. В Івано-Франківській області працювало 54 цегельних і 6 кахельних заводів, 5 вапнякових цехів, 32 кар'єри по добуванню каменю і піску, 2 консервні і 6 цехів з виробництва соків, 10 комбікормових заводів, 122 цехи з деревообробки, 7 майстерень художніх виробів³⁰.

У Львівській області кількість підсобних виробництв за аналізований період зросла в 1,4 рази й становила на початок дев'ятої п'ятирічки 2 613 одиниць³¹. З них 300 млинів, 611 підприємств з ремонту сільськогосподарської техніки, 814 – з переробки льону та ін.

Однак мали місце численні випадки відкриття в районних центрах різнопрофільних ремонтних майстерень, не пов'язаних із аграрною сферою залучення до роботи в них осіб, не пов'язаних із колгоспним виробництвом, відсутність належного контролю за використанням коштів на оплату праці працівникам підсобних підприємств, фактичне заниження норм виробітку і завищення розцінок та ін. Це змусило керівні органи вдаватися до певних кроків, зокрема прийняття постанови Секретаріату ЦК КПРС від 25 червня 1971 р. «Про перекручування в роботі допоміжних підприємств і промислів колгоспів і радгоспів». Результатом виконання окремих економічних необґрунтованих рішень останньої стало різке скорочення кількості допоміжних підсобних підприємств. Якщо на початок 1970 р. в Івано-Франківській області функціонувало 244 допоміжних підприємства і промисли, на яких було 8 тис. зайнятих (5 % зайнятих колгоспників), то на початок 1980 р. кількість підприємств скоротилася до 92. В Закарпатській області, відповідно, з 900 підприємств залишилося 317.³²

Розвиваючи підсобні колгоспні промисли, враховуючи особливості Карпатського регіону варто було більше уваги приділяти переробці диких плодів та ягід, грибів, лікарських трав, виробництвом з виготовлення глиняного посуду, художніх виробів з дерева. Загалом, кожен колгоспник регіону повинен би був мати принаймні дві спеціальності, щоб у літній період бути зайнятим на сільськогосподарських роботах, а в зимній – у допоміжних промислах.

Оскільки здійснені заходи не спрацювали, не сприяли швидкому піднесенню сільськогосподарського виробництва, керівництво вдалося до традиційних заходів нематеріального стимулювання. Спроби активізації виробництва сільгосппродукції здійснювалися через створення громадських бюро економічного аналізу, які виявляли резерви виробництва продукції та її здешевлення, запровадженням диспетчерської служби в колгоспах. Останнє покликане було скоротити час на управління виробництвом, більш продуктивно використовувати техніку, автотранспорт та ін.

Спробою щодо підвищення якості виробленої сільськогосподарської продукції була розробка комплексної системи управління якістю продукції. Громадські комісії з якості діяли при обкомах, райкомах партії та в кожному окремому колгоспі чи радгоспі. Вони розробляли рекомендації щодо вдосконалення виробництва, підвищення його ефективності і якості роботи. В багатьох колгоспах вводилися нові штатні одиниці – інспекторів з якості.³³ Однак відомча розпорошеність служб контролю якості виробленої сільськогосподарської продукції, незацікавленість у дотриманні стандартів якості сировини з боку переробних підприємств (і основному державного сектора), не сприяли стимулюванню зростання виробництва в колгоспах та радгоспах, зводила нанівець спроби господарств реалізовувати високоякісну сільгосппродукцію³⁴.

Названі напрями господарювання в аграрному секторі були характерними і для 70-х рр. Однак навіть окремі успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва, які мали місце і

була здійснена. Співвідношення роки, не змогли суттєво вплинути на стабілізацію галузей. Певні організаційно-економічні заходи з боку партійних і управлінських органів щодо підвищення рівня виробництва і життя сільських трудівників не знаходили результативної віддачі. Основними причинами цього становища були істотні недоліки у використанні землі, машинно-тракторного парку, матеріальних, фінансових і трудових ресурсів, а також в управлінні аграрним сектором.

Чимало істотних прорахунків було допущено в напрямку спеціалізації й концентрації виробництва, зокрема у тваринництві. Крупні тваринницькі спеціалізовані комплекси потребували відповідної кількості високоякісних кормів, які в умовах гірських і передгірних господарств Карпат зробити було важко. Будівництво нових і реконструкція існуючих тваринницьких об'єктів приверталася, підрядні і субпідрядні будівельні організації були малопотужними. Прискорене введення сільськогосподарського виробництва на індустріальну основу викликало зростання та збільшення в обсягах і співвідношеннях капітальних вкладень держави і колгоспів, слабкою залишалася економічно-фінансова діяльність як колгоспів, так і державних сільгосппідприємств.

Основним недоліком господарювання досліджуваних років була ситуація, коли пріоритет надавався розвитку виробничої сфери, а соціальна сфера села фінансувалася і розвивалася за експлуатаційним принципом. Домінування командних методів управління в аграрному секторі, економічна неспроможність колективного сільського господарства забезпечити відповідні соціальні гарантії сільських жителів не змогли позитивно вплинути на подальший гармонійний розвиток виробництва і зміну сільського укладу. Тогочасне село потребувало докорінного реформування аграрних відносин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. – К., 1967. – С.14; 2. Маланюк І.Ф. Економіко-практичні аспекти розвитку аграрних відносин у регіоні Карпат. – К., 2000. – 104с.; Гуцуляк Г.Д. Економіко-ресурсний потенціал Карпатського регіону. – Львів., 1991. – 152с., Гуцуляк О.М. Розквіт економіки Закарпаття в єдиному народногосподарському комплексі країни // Історія народного господарства на Закарпатті: Економічна думка Української РСР. – 1983. – Вип.17. – С.3-7; Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: Уроки минулого і сучасності. – Ужгород, 1999. – 275с., Онисько С. Ефективність сільського господарства Карпатського регіону. – Львів., 2003. – 296с., Прокопишак В.К. Стан та перспективи розвитку сільського господарства в Карпатському регіоні. – Львів, 1998. – 124 с.; 3. Сільське господарство Української РСР за останні роки (1965-1975 рр.) Стат. зб. – К., 1975. – С.44; 4. Там само. – С.123,135; 5. За щастя оновленої землі. – К., 1979. – С.130; 6. Комплексная программа развития сельского хозяйства в действии. – М., 1980. – С.158; 7. Аграрные проблемы развитого социализма. – М., 1980. – С.67; 8. Тюрина А.П. Социально-экономическое развитие советской деревни. 1965-1980. – М., 1982. – С.21; 9. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.1233. – Арк.122; 10. Лендел М.А. Вказ. праця. – С.43; 11. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.22. – Спр.2317. – Арк.22; 12. Під зорею радянською. – Львів, 1979. – С.79; 13. Лендел М.А. Вказана праця. – С.41; 14. Народне господарство Закарпатської області: Стат. зб. – Ужгород, 1985. – С.109-110; 15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2086. – Арк.52; 16. Матеріали XXV с'їзду КПРС. – М., 1976. – С.49; 17. Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР. – К., 1988. – С.95; 18. Народне господарство Української РСР у 1975 р. – К., 1976. – С.331; 19. Дикусаров В.Г. Розквіт Радянської Буковини – триумф радянської політики КПРС // УДЖ. – 1980. – №7. – С.50; 20. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.1233. – Арк.186-187; 21. Розраховано за: Народне господарство Української РСР у 1975 р. – К., 1976. – С.169-170; 22. Народне господарство Української РСР у 1965 р. – К., 1966. – 715с.; Народне господарство Української РСР у 1975 р. – К., 1976. – С.236, 238, 229-230; 23. Козлова Т.А., Трегубчук В.М. Економіка меліорации земель. – М., 1972. – С.88; 24. Народне господарство Української РСР у 1975 р. – К., 1976. – С.234, 237; 25. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.384. – Арк.34; 26. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.22. – Спр.1483. – Арк. 27, 48, 114; 27. Конституція Союзу Радянських Соціалістичних Республік. – К, 1977. – С.11; 28. Закарпатська правда. – 1976. – 5 лютого; 29. Долішній М., Дудко О. Розвиток колгоспних промислів на Львівщині// Економіка Радянської України. – 1972. – №9. – С.81; 30. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.529. – Арк.16,23; 31. Долішній М., Дудко О. Вказана праця. – С.82; 32. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.529. – Арк.16, 23; 33. За щастя оновленої землі. – К., 1979. – С.134-135; 34. Поплевкин Т.Т. О партийном руководстве сельским хозяйством // Вопросы истории КПСС. – 1967. – №8. – С.92.

Н.І. Землюліна

ГРОМАДСЬКА ПОЗИЦІЯ І.ФРАНКА КРІЗЬ ПРИЗМУ ГЕНДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Формування і впровадження гендерних принципів як важливого підґрунтя сучасної державної політики у сфері соціальних відносин потребують глибокого вивчення витоків гендерної

історії загалом. У час розбудови демократичної держави та становлення громадянського суспільства в незалежній Україні питання досягнення гендерної рівності як сутнісної риси таких перетворень постали з особливою актуальністю. Це не лише спричинило інтенсивний розвиток гендерних та жіночих досліджень, але й стимулювало переведення їх на якісно новий теоретико-методолігічний рівень.

На початку піднесення жіночих досліджень в історичних науках постало питання не лише нового прочитання класичних джерел історичного дослідження, їх переосмислення та розкриття ролі жінок в історичних подіях, але також і залучення цілком нової джерельної бази, що відтворювала історію повсякдення, висвітлення історичної події крізь окремі жіночі долі та сім'ї – ті джерела, що їх раніше вважали непридатними і надто суб'єктивними для історичного дослідження. Разом із французькою школою Анналів, що першою наголосила важливість вивчення досвіду різних соціальних груп і верств (селян, робітників, учителів, підприємців, жінок) у фокусі історичного дослідження, відбувся радикальний поворот до вивчення усіх деталей людського досвіду, що спричинило бурхливий розвиток таких нових ділянок як "мікроісторія" (історія громад малих населених пунктів) та історія повсякдення. Відтак жінки були визнані повноцінною соціальною категорією, а їх досвід почала активно вивчати соціальна історія. Такий підхід дав змогу значній частині істориків успішно провести дослідження повсякденного життя жінок різних верств і епох, які засвідчили явні відмінності між уявним (часто - ідеалізованим) та реальним їх становищем у суспільстві та сім'ї.

Метою даного дослідження є з'ясування проблем становлення виникнення жіночого руху на теренах Галичини та сприйняття його українською національною інтелігенцією. Представники зарубіжної та вітчизняної історичної думки небезпідставно вважають сучасну гендерну історію спадкоємницею „жіночої історії“, започаткованої науковими студіями XIX-XX ст., присвяченими аналізу внеску жінок у економічний, політичний та культурний розвиток людства¹. В центрі уваги дослідників опинилися також різні аспекти освітньої діяльності українського жіноцтва, де здобутки були чи не найвагомішими.

Дана тема простежується в працях з проблем жіночого руху, які вийшли друком у діаспорі: М. Богачевська-Хом'як, Л. Бурачинська, І. Книш, І. Павликовська, Н. Полонська-Василенко, а також у науковому доробку вчених незалежної України : М. Дядюк, Л. Смоляр, О. Маланчук-Рибак, В. Передрій та ін. Практично однотайним є їх висновок про високий організаційний рівень, масовий характер, національно-громадянську спрямованість діяльності жіночих товариств Галичини періоду входження краю до складу Австро-Угорської імперії та Польської держави (1867-1939 рр.). Власне вона дала поштовх до широких жіночих виступів на всіх західноукраїнських землях.

Основною ідеєю і головним напрямом організаційно-практичної роботи громадські жіночі об'єднання Галичини визначили економічну незалежність, культурно-освітню, а з початку XX ст. і політичну рівноправність жінки, турботу про фізичний і моральний розвиток дитини, захист підростаючих поколінь від денационалізації².

Глибокі роздуми з проблем українського жіноцтва знаходимо у творах і доповідях І. Франка. Зокрема, у березні 1901 р. він писав: „поява цілого ряду українок на літературній ниві, під стягом української мови і нових демократичних і народолюбних ідей, була першим доказом, що національне почуття будиться вже в самому ядрі українського народу, доходить до тих кругів де воно звичайно доходить найпізніше і найтяжче. Відтепер можна було надіятись кращого, швидшого росту нашого розвитку“³.

Особливо шанобливо громадянин І. Франко ставився до активної громадської діяльності Н. Кобринської, яка втілювала його бачення вільної української жінки. Про Н. Кобринську Франко зауважив: „В Галичині на перший план виступає Наталя Кобринська, що кладе собі метою розворушити наше жіноцтво, працює не тільки на полі белетристики, але організує жіноче товариство, агітує за подавання петицій в цілі поширення жіночої освіти й жіночих прав, нав'язує зносини з жінками інших національностей, одним словом, силкується втягти у сферу ідей та інтересів передового європейського жіноцтва“⁴.

Саме завдяки їй були визначені завдання інтелігентного жіноцтва у України кінця XIX ст., і не лише завдання, а й в практичній площині проведені заходи з їх реалізації. На установчих зборах „Товариства українських жінок" 1884 р., на першому з'їзді представниць Галичини й Буковини у м. Стрию 1891 р. та на „загальному" жіночому з'їзді у Львові 1892 р., вона ініціювала організаційно-практичні заходи в сфері допущення жінок до навчання в університетах, заснування в краї хоча б однієї жіночої гімназії, відкриття інституцій для дітей дошкільного віку тощо. У тому що на рубежі XIX-XX ст. австро-угорський уряд вирішив позитивно проблему вищої жіночої освіти, а у Львові

створено першу українську приватну дівочу школу імені Т.Г. Шевченка, є велика заслуга жіночих громадських об'єднань.

Ще наприкінці минулого століття Н. Кобринська проникливе передбачала, що соціалізм без жіноцтва приведе до подвійного навантаження, до праці і вдома, і поза ним. Вона з подивом писала про жіночі рухи в Америці та у Великій Британії. В Україні суспільні погляди Н. Кобринської довго залишались невідомими.

Важливе значення для розуміння національного менталітету українця має одна особливість української родини: становище в ній жінки, зокрема жінки-матері. Саме завдяки їй українська родина зберігає традиції прийняття та осмислення світу, настанови до зовнішніх і внутрішніх зв'язків. Сутність материнства і зміст політичної програми жіночого руху міжвоєнного періоду зриває заклик М. Рудницької: „Будьмо громадянками в чотирьох стінах нашої хати, будьмо матерями в суспільному житті”⁵. Цей заклик залишається актуальним й на сьогодні.

Український фольклор дуже часто зображує ситуацію, в якій жінка домінує над чоловіком, а він побиває його за „ледачість” – виходить, що чоловіки підсвідоме бажають бачити такими своїх дітей.

Українська жінка активна у громадському житті, часом вражає своєю мужністю порівняно з чоловіками. Невипадково Іван Франко назвав Лесю Українку „єдиним мужчиною в нашій літературі”⁶. Надзвичайно шанобливим було відношення І. Франка до жінки і розуміння її ролі у вихованні української держави.

Саме до жінки-матері звернена глибока любов її дітей впродовж усього їхнього життя. Жінка в Україні найчастіше виступає під цим символом: „Україна-мати”, „ненька-Україна”, що вражає характер патріотизму як відданість дітей матері. У релігійному житті більш поширений культ Богоматері, ніж Христа. Ці факти пояснюють „матріархальний” характер української родини, практично вся ефективна влада належить матері, яка, до того ж, повністю бере на себе виховання дітей. Це частково формує концепцію „української вдачі”, що ґрунтується на індивідуалізмі наших звичаїв і звичок, відносно байдужістю їх до загальнодержавних інтересів.

Соломія Павличко проаналізувала стан жінок в Україні на початку ХХ ст., використавши документальні та газетні матеріали. Наголошувала на тому, що громадські діячі обіцяють в пресі: „до змозі йти назустріч потребам українського жіноцтва, що може бути позитивною культурною справою, але через своє безправ'я і несвідомість занедбане і от кинуте в найтемніший куток життя”. А коли справа доходить до реальних дій, то політики-чоловіки стають безпомічними. Відповідно до Конституції Австрії, про що наголошував І. Франко, жінки були позбавлені виборчого права. Жінки Наддніпрянської України лише в 1914 році отримали паспорти, а до цього часу були безправними майном чоловіка.

Отже, на підставі історичних матеріалів і теоретичних розробок можна зробити висновок, що жінка відіграє важливу роль в процесі формування національної свідомості, ставлення українців до влади, до ідеї рівності. Жінка має особливий статус у структурі українського родинного життя, тому варто робити візію чоловічим засадам формування суспільних відносин та ролей в сучасному українському суспільстві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шевченко Н.В. Тендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку тендерних студій в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – №1. – С.30; 2. Боротьба за охорону жінок і дітей // Діло: Жіночий вісник. – 1922. – 16 вересня – С.6; 3. Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки. – Вінніпег, 1956. – С.153; 4. Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки. – Вінніпег, 1956. – С.157; 5. Блажкевич І. Дещо про виховання національних почуттів // Практичний календар-порадник „Жіночої долі” для українського жіноцтва, 1931. – Коломия, 1930. – С.6; 6. Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992 – С. 85; 7. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: Моногр.- 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1999. – С.156.; 8. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. В.Д. Гончаренка. – 3-тє вид., перероб. Уклад. В.Д. Гончаренко, О.Д. Святоцький. – К.: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2003. – С.287.

О.А.Коляструк

РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.

Однією з прикметних ознак української історіографії на сучасному етапі є виокремлення самостійної галузі історичних знань, яку можна назвати «радянїка» або «радянїстика».

Дистанціювавшись не тільки в часі (радянська історія належить уже минулому: громадянської зрілості досягло покоління, сформоване демократичною дійсністю), але й методологічно («марксизм-ленінізм» втратив свій «святцевий» монополізм), радянська історія стала усвідомлюватись і осмислюватись у дослідницьких візіях як окрема історико-культурна реальність. У минуле відходять оціночно-політологічні рефлексії перших років національної незалежності, значним чином подолано «чорно-білу плямистість» історичної картини, хоча й набуто нових історичних міфів (без яких, втім, неможлива жодна історична свідомість). З іншого боку, радянське минуле й далі присутнє у пам'яті й менталітеті старшого і середнього поколінь громадян України, його «цінності» й «мораль» стійкими вкрапленнями дисонують так і не сформовану до кінця державно-національну цілісність чи принаймні суспільну гармонію. Відкинути (перегорнути, як сторінку прочитаної книги) радянське минуле неможливо, не знати його і не осмислювати його уроки нерозумно і навіть злочинно у моральному сенсі перед прийдешніми поколіннями.

У сучасному вітчизняному історіописанні змінюються наукові пріоритети, методології та методики історичного дослідження, істотно розширюється коло зацікавлення. Серед нових предметів вивчення – повсякдення радянської людини¹. Нині все частіше у вчених виникає потреба для з'ясування справжніх реалій радянського минулого звернутися не до офіційної історії, а до її несправедливо затіненої та відкинутої (як казали, банальної) сторони – щоденності. Розвиток радянської історії справді був визначений ідеологією більшовиків, їх політичними й економічними програмами і планами, але соціальне життя унормовувалося не лише цими чинниками, а й зворотними реакціями людей з їх власними, роками (а то й століттями) виробленими ціннісними і моральними орієнтирами. «Якщо ми вивчаємо історію з точки зору діяльності людей, нам неможливо обійтися без вивчення психологічних передумов їх поведінки», – твердить Ю. Лотман².

У перші роки радянської влади в Україні розорена війнами (світовою і громадянською), деморалізована крахом національної революції, позбавлена можливості обстоювати свої ідеали і реалізувати свої знання, соціально знівельована інтелігенція (у переважній більшості) на особистісному рівні зберігала гідність, поборюючи труднощі і приниження.

18 лютого 1922 р. нарком освіти Г.І. Гринько звернувся до наркома земельних справ Дагестанської автономної республіки з проханням: «...ВУКСУ просить відпустити для вчених України (8 тис.) і їх сімей продукти: оселедці – 24 тис. пуд., сир – 24 тис. пуд., масло – 24 тис. пуд., горіхи – 24 тис. пуд., свіжі фрукти – 40 тис. пуд., фрукти консервовані – 46 тис. пуд., вино – 80 тис. пляшок³.

Майже 100 учених Харківського технічного університету та 190 професорів і викладачів Медичного інституту водночас (січень-лютий 1922 р.) зверталися до Комітету сприяння вченим: «Ми не отримували жалування за грудень 1921 р., січень і половину лютого 1922 р. При тій стрімкій швидкості, з якою відбувається падіння вартості паперового карбованця, затримка жалування навіть на кілька днів тягне великі збитки для отримувача. Затримка на два місяці по суті анулює зарплату. ...недбальство у видачі академпайків має надзвичайні розміри (неповно, невчасно) ...стояти в чергах, трата часу; нести по кілька пудів не всякий професор зможе... менш за все має право називатися «академічним» – до нього входять найгрубіші життєві припаси: житнє борошно низької якості, брудне пішоно, крупна сіль, негодяще мило, мокрий цукор... проблема обмундирування – належало отримати 280 комплектів, але нічого не дали»⁴.

Киянка Н.Д. Полонська-Василенко згадувала: «На власному прикладі хочу показати, чим було тодішнє життя. Я була цілком самотня і винаймала три кімнатки в помешканні відомого богослова, колишнього професора університету св. Володимира та Жіночих курсів, П.Я. Світлова. Холод у помешканні був такий, що коли я на початку 1920 р. захворіла на висипний тиф і мене відвідав старий наш приятель, проф. В.В. Виноградов, і хотів дати якихось ліків, то виявилось, що в кімнаті замерзла вода. Він одверто сказав, як стоїть справа зо мною, і додав: до лікарні перевезти неможливо, та й нема рації: буде ще гірше. Лікувати не можна. Все буде залежати від відпорності організму і... від волі до життя. Я видужала. Але влітку знову захворіла — вже на черевний тиф, який дав для студентів навчальний матеріал спеціального роду: проф. Пунін (я лежала в університетській клініці) казав, що моя затяжна хвороба показова для життя наших науковців, які поставлені в такі умови, що їх організм не в стані ставити спротив хворобі. Слід сказати, що в клініці я була оточена зворушливою увагою медичного персоналу, але утримання в клініці було жахливе: тифозні діставали гороховий суп і чорний глевкий хліб. Все треба було купувати. Коли я повернулася додому в супроводі порад лікарів дбати про себе і про своє харчування, в першу суботу в мене було зреквізовано все, що я мала. Залишили мені по парі білизни. То було “изъятие излишков”, яке виконували “робітничі бригади” в т. зв. “суботники”. Пригадую, як один літній

...діанської... обітник, який спромігся непомітно від товаришів децю сховати для мене, сказав мені: "Забираємо у товариш професор, а в цей час, можливо, забирають у моєї жінки"... За тогочасних життєвих умов така реквізиція означала, що користатися з ринку вже не можна, бо вже не стало чого міняти продукти або продавати»⁵.

В.І. Вернадський у щоденнику нотував: «...В будинках 3-5°, рятують у засіданнях, де холодно, але холодно. Кияни в апатії і розчаровані. І холод, і розруха, і дорожнеча, і неможливість виїхати. Стає не краще, а гірше. ... Спостерігаючи все, що коїться довкола, – можуть виступити руки. ... Холодно на вулиці. Заметів. У мене в кімнаті в Академії, куди я переїхав через голод (на Тарасівській 2-3°) [проживав у М.П. Василенка – О.К.], тепло і можна займатися. Настрій другий, тяжкий і тривожний. Стає все гірше жити. Хто може, виїздить і вивозить сім'ї з Києва. ... З'являється на засіданні Українського наукового історико-філологічного товариства, присвяченого професорів. Маса народу, що уважно слухав у холодній неопаленій аудиторії. Всі в шубах, шапках, калошах»⁶. Так, попри відсутність умов для праці і платні вчені продовжували виконувати свої наукові плани, професори читали лекції. «Щось символічне було в цих вечірніх лекціях, коли при світлі кількох каганців, в холоді і сутінках, читалися лекції про вічні цінності культури, про великі твори людського генія. І слід сказати ще те, що професори і студенти жили разом, мали контакт»⁷. О.П. Оглоблін, згадуючи своє студентство на початку 20-х рр., пише, що тоді «бібліотека була правдива "Арктика" і працювати там було справжнім подвигом. Професори сиділи, а більше ходили в шубах і шапках, теплих кашне – що в кого було. ... Уряд, який або не хотів забезпечити високі школи бодай мінімальним утриманням, давав лише 3% від зарплати, а не 10%, як було раніше. На всі заяви й благання правління інституту НКО він відповідав порадою шукати власних ресурсів»⁸.

У зверненні «Духа не угашайте! В справі допомоги голодним на Україні до земляків в Одесі» від 26 вересня 1922 р. М.С. Грушевський пише: «Учені, письменники, артисти вимагають або шукають фізичної праці — хто може працювати фізично. Зубожінне громадянство і українське життя таке страшне, що з виїмком спеціалістів-техніків, люде найталановитіші, цвіт українського мистецтва не можуть заробити собі і своїм дітям куска хліба. Найталановитіші актори працюють по фабриках, працюючи по десять годин. Заслужені письменники і громадські діячі працюють місця машиніста (до переписування). Учені й артисти садять бараболою на призначених їм ділянках ґрунтах, тратячи години на ходження туди і назад, на кілька кілометрові віддалення, та працюють в нічному вартованні своїх плянтацій. Минулий рік вирвав передчасно цілий ряд таких цінних діячів наслідком недоїдання, недостаті опалу, взуття, одягу, і нині залишилися, з страхом думають: невже їх і цього року лишать без помічі?»⁹.

Особливо складним було становище інтелігенції у південних губерніях, які найбільше постраждали від голоду початку 20-х рр. За офіційними даними Центральної Комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК, тут було зареєстровано 3 млн. 793 тис. голодних (40% всього населення), не беручи до числа тих, що загинули і втікали¹⁰. Керуюча справами ВУКСУ С.М. Бойм зверталась до Д.З. Мануїльського 21 лютого 1922 р.: «Частина України визнана голодуючою. В Одесі, Херсоні, Миколаєві, Катеринославі та ін. містах півдня України сконцентровані значні сили працівників науки, що потребують термінової допомоги»¹¹.

Звернемося до мови документів. В Одесі взимку 1921 р. – весною 1922 р. померли від грипу і тифу професори і викладачі Ф.Ф. Клименко, А.С. Філіппов, Є.С. Єльчанінов, І.Д. Кон, М.Д. Дубовський, Зільберг, А.Ф. Нестурх, Л.М. Райміст, В.Д. Зеленський, Н.А. Бачинський¹². Часто після смерті годувальника опинялися на межі життя і смерті. У Херсоні лишилося менше науково-творчих сил. У відповідь на термінову телеграму ВУКСУ про необхідність з'ясування стану найбільш гостро потребуючих директор Херсонського археологічного музею В.І. Гошкевич закликав повідомляти: «Важко було б в короткий термін точно перевірити наявні в мене відомості про стан тих, що залишилися в живих; тому, пропонуючи список з 20 осіб, що невідкладно потребують негайної допомоги, маю за обов'язок якнайшвидше повідомити прізвища тих, хто не був пропущений у ньому. Всі, перераховані у цьому списку, є викладачами середніх шкіл та вищих закладів».

1. Солтан Нарцис Селиванович – 45 років, сім'я з трьох душ. Продавати більше нічого. Погано ходить.
2. Венедиктов Петро Сергійович – 40 років, сім'я з двох душ. Опух. Працювати не може.
3. Пехляр Морис Едуардович – 48 років, сім'я з трьох осіб. Продає на базарі якісь овочі з зелені. Дружина і дочка лежать.

4. Михайлов Володимир Григорович – 40 років, сім'я з чотирьох осіб. Цинга. Безробітний. Діти малі.
5. Катинський Михайло Васильович – 37 років, сім'я з трьох осіб. виснажений. Багато наукових праць в рукописах.
6. Волянський Микола Ананійович – 65 років, дружина. Старий і немічний. Розпродав усе.
7. Індра Федір Федорович – 66 років. Дружина. Крайня нужденність.
8. Семенченко (ім'я, по батькові – ?) – 58 років. Опух.
9. Мамаєнко Євген Пилипович – 38 років. Дружина. Виснажений. Для прохарчування обробляє шматок землі у степу неподалік Херсону. Має невидані наукові праці.
10. Богашев Микола Антонович – 38 років, сім'я з трьох осіб. Серйозно хворіє, але поки що рухається і працює.
11. Тихонова Поліна Борисівна – 35 років. При ній хворий чоловік, завідує природничо-історичним музеєм, де провадить практичну роботу зі слухачами.
12. Герман Михайло Митрофанович – 47 років, сім'я з трьох осіб. Клінічний лікар. Безкоштовні уколи. Завалений роботою. Має низку друкованих і рукописних праць.
13. Міхін (ім'я, по батькові – ?) – 28 років, сім'я з двох осіб. Працює ще на бактеріологічній станції. Злидарює.
14. Васькова Марія Купріянівна – 65 років, сім'я з ? осіб. Довго і тяжко хворіє. Продав всі пожитки. Без служби.
15. Корінь Карл Карлович – 41 рік, сім'я з двох осіб. Все його майно знищено під час військових негараздів.
16. Рудольф Ема Карлівна – самотня старенька. Вкрай виснажена.
17. Рясенський Олексій Вікентійович. Харчується з продажу на базарі своїх і чужих речей.
18. Донік Валеріан Гаврилович – 48 років, сім'я з трьох осіб. Продав усе. Становить дуже важке.
19. Васильєв Дмитро Євгенович – 48 років, самотній. Крім валізи нічого не має. Спить на голих дошках.
20. Бобров Сергій Феофанович – 38 років, сім'я з двох осіб. Схуд. Виснажений. Ходить у лахмітті.

Загальний стан перерахованих осіб може бути охарактеризований так: загинуло або продано все майно і продавати більше нічого. Харчуються малопоживними харчами або кормом для худоби (макуха, лушпайки тощо). У всіх спухли лиця. Часті запаморочення. У багатьох опухли ноги, ледь ходять від виснаження або ледь встають з ліжка. У багатьох цинга та інші важкі хвороби, викликані або загострені голодом. Чимало старих і немічних. У інших – малі діти, що потребують особливого піклування. Але є й такі, сильні духом, що ще борються з усіма жахами життя і безкорисливо провадять наукову діяльність. Лише двоє з двадцяти отримують академпайок. Решта з різних причин позбавлені і цього харчового мінімуму і приречені на муки голодування»¹³.

У листі-доповненні від 2 травня В. Гошкевич назвав ще п'ятьох. 3 травня надіслав ВУКС список особливо нужденних у Миколаєві (26 прізвищ, потім перелік зріс до 60 осіб)¹⁴.

Про власні бідування автор не повідомляв, хоча був уже хворим і голодував. Про стан вченого і його думки свідчить лист від 21 лютого 1922 р. (який швидше скидається на звіт-заповіт) науковий відділ Головмузею. У ньому він детально переповів історію створення музейної колекції її сучасний стан, напрацювання колективу, наукові зв'язки з науковою громадськістю України, Росії, Європи¹⁵. Лист завершувався такими словами: «Подаючи викладене науковому відділу, змушений звернутися до нього за допомогою. Вік мій, стан здоров'я і сам рід занять абсолютно виключають можливість стороннього приробітку. Мікроскопічне жалувannya при колосальних зростаючих цінах на все видається з запізненням на півроку (вчора я отримав 56 тис. крб. за серпень минулого року). Пайки натурою видавалися неакуратно і неповно в минулому врожайному році, а цьому голодному році законне вимагання пайка зустрічає іронічні відмови місцевої "влади". За весь січень видано мені на трьох їдців 4,5 ф. хліба з попередженням, що більш нічого не дадуть. Розпродав без лишку весь свій домашній скарб.

Мої колеги по академпайку одні вже залишили Херсон, інші на днях виїждять, покидаючи свою жалюгідну господарку, вивозять не зважаючи на зимову холоднечу малих своїх дітей. Але це все "північні", чужі Херсону люди, причому вони всі професійні педагоги, праця яких може бути використана у будь-яких навчальних закладах будь-якого міста.

Мені ж виїхати неможливо: я не можу кинути напризволяще і розграбування музеїв, зібраний мною натхненної копіткою працею впродовж всього мого життя. І все-таки я коливаюсь між перспективою продовжувати культурну працю в інших кращих умовах і необхідністю охороняти своє дітище, піддаючи себе, свою хвору дочку і малолітню онуку голодному ризику. Єдиним нормальним виходом з важкого становища є термінова державна підтримка в розмірі, що забезпечить мене з сім'єю від голоду, холоду і гострої скрути. Необхідно і твердо встановити активність своєчасного отримання жалування. По гіркому досвіду минулих літ я маю право вважати, що місцеві виконкоми – повітовий і губерньський, – завалені своєю роботою, не спроможні уявити розміри цінності такого культурного інституту як обласний археологічний музей – і тому безпосередня участь цінностей залежить від дій центральних органів або їх прямих зв'язок місцевим властям»¹⁶. Авторитет директора був настільки значним, що городяни просто звали його «Музеєм Гошкевича». Роком пізніше уповноважений ВУКСУ у Херсоні Мирненко писав до ВУКСУ: «У 1922 р. місцева рада профспілок присудила В.І. Гошкевичу орден героя праці, даному з робітників інтелектуальної праці. Зараз йому потрібне лікування, відпочинок, гарний дієтичний харч. Мною видана одноразова допомога 30 крб., але цього мало. Прошу надіслати 100 крб., щомісячну допомогу на 100% (зараз Гошкевич отримує 20 крб.), щоб дати йому можливість відпочити на Голопристанському курорті»¹⁷.

На ім'я В.І. Гошкевича з Харкова невдовзі були надіслані продукти – борошно і сало. У відповідному листі від 30 травня вчений писав: «Від імені 34 родин голодних працівників освіти Херсону приношу Комітету щирі вдячність за цю допомогу, – і далі продовжував, – тим часом здійснюю подальшу перевірку потреб інших осіб цієї ж категорії для з'ясування їх становища. Ситуація наростає. Донік вже помер; Пехляр, Рясенський, Піотровська – у висипному тифові. Багато хворіють на гостре малокрів'я, розлад нервової системи, послаблення пам'яті»¹⁸. За місяць з Харкова за підписом хворого і ослабленого голодом В. Гошкевича прийшов перелік ще 60 осіб інтелігентів з детальним описом їх відчайдушного становища, а тижнем пізніше – реєстр 46 осіб, що потребували безвідкладної допомоги»¹⁹.

Злиденне і принижене існування не вбивало людської гідності і честі. Серед численних клопотань про негайну допомогу, про збільшення грошових видатків чи продуктивних пайків нерідко зустрічаємо на документи, що засвідчують незбориму жодними обставинами товариськість, щирість, скромність. Під клопотанням асистента зоологічного кабінету М. Хитькова про надання грошової допомоги професору Кам'янець-Подільського ІНО П.М. Бучинському підписалися науковці²⁰. Харківський професор В.Ф. Тимофеев звернувся до наукового комітету 18 червня 1922 р.: «З приватних джерел я довідався, що при розподілі ученого персоналу по групах державного соціального забезпечення, я зарахований до найвищої групи. Якщо це справді так, то прошу Комітет взяти до уваги, що, на мою думку, оцінка моєї наукової діяльності є досить збільшена і тому звертаюсь з категоричним проханням для мого душевного спокою у жодному разі не включати мене до цієї найвищої категорії»²¹. Відомий рентгенолог, професор, завідувач кафедрою Одеського медичного інституту Я.М. Розенблат, всупереч клопотанням наркома охорони здоров'я Росії М. Семашка, відмовився від надісланої йому допомоги: «Прошу довести до відома ВУКСУ, що я не підносив жодних клопотань про надання мені допомоги і нікому цього не доручав. Я надзвичайно зворушений бажанням Комітету допомогти мені і прошу передати мою щирі вдячність правлінню. 100 крб. прошу повернути куди слід або розділити між моїми колегами, що потребують»²².

За документами такого характеру дослідник зустрічається з іншою історією – неофіційною, нестатистичною, не уніфіковано-стандартною, не загально-усередненою (знеособленою та обездушеною), а живою – сповненою реаліями негласливого повсякдення, дійсними людськими життєвими (або їх митями). Вона й прочитується почасти неоднозначною, її факти суперечливі і лінійно не вишикувані, іноді вона видається не пояснюваною і незрозумілою, на наш погляд. Але це теж історія справжня, яку прожили наші предки у містах і селах нашої країни, і завдання історика сучасності збагнути «зрозуміле», «непомітне», «банальне», «невизначальне».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Лавлухіна М. Методологічні засади дослідження повсякденного життя українського селянства в 60-80-х рр. ХХ століття // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 36. ст. – К., 2006. – Вип. 10; Васильчик Г.М. Значення радянської повсякденності 20-30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 36. ст. – К., 2007. – Вип. 11; Ястребук О.А. Повсякденність як предмет історичного дослідження: спроба окреслення // Український

історичний журнал. – 2007. – №1; 2. Лотман Ю.М. Декабрист в повседневной жизни (Бытовое поведение как историко-психологическая категория) // Литературное наследие декабристов. – Ленинград, 1975. – С.25; 3. ЦДАВО України. – Ф.331. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.110; 4. Там само. – Арк.111-111 зв., 142; 5. Полонська-Василенко Н. Київ часів М. Зерова і П. Филиповича // Київські неокласики. Упор. В. Агеева. – К., 2003. – С.180; 6. Вернадський В.И. Дневники. 1917-1921. – К., 1994. – С.178,180; 7. Полонська-Василенко Н. Вказана праця. – С.177-178; 8. Оглоблин О. Спогади про Михайла Зерова і Павла Филиповича // Київські неокласики. Упор. В. Агеева. – К., 2003. – С.240-241; 9. Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді. Упор. Сербин Р. – Торонто, 1995. – С.593; 10. Там само. – С.590; 11. ЦДАВО України. – Ф.331. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 70; 12. Коляструк О.А. До історії Одеського відділення ВУКСУ (за документами ЦДАВО України) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 36. ст. – К., 2005. – Вип. 9. – С.179; 13. ЦДАВО України. – Ф.331. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.21-22 зв.; 14. Там само. – Арк.29-30, 36-38; 15. Там само. – Арк.10-20; 16. Там само. – Арк.19, 19 зв., 20; 17. Там само. – Спр.29. – Арк.7; 18. Там само. – Спр.38. – Арк.42; 19. Там само. – Арк.42 зв., 43-45; 20. Там само. – Спр.48. – Арк.22-23; 21. Там само. – Спр.37. – Арк.98; 22. Там само. – Спр.255. – Арк.223, 181, 185, 224.

О.В. Кондратюк

ЗНАЧЕННЯ СПОРІДНЕНOSTІ ПРИ ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВИХ ПОДІЛАХ МАЙНА ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА У ХІХ СТ.

Роль спорідненості у поділах майна завжди посідала чільне місце при дослідженні інституту власності. Протягом ХІХ ст. точилися гострі наукові дискусії з приводу того, чим саме керувалося українське селянство при поділах майна. В процесі дослідницьких шукань склалися дві концепції, що базувалися на баченні її прибічниками не тільки поняття власності, а й суті традиційної селянської родини. Будучи прибічником першої з них, С. Пахман¹ вважав підставою для спадкування у селянській родині лише кровну спорідненість та шлюб. Прибічники трудової теорії О. Бариков², І. Оршанський³, П. Єфименко⁴ та О. Єфименко⁵ відстоювали думку, що головним у такій справі є особистий трудовий внесок у господарство сім'ї. Нині питання, пов'язані з баченням власності у звичаєво-правовій культурі українського народу ХІХ ст., проаналізувала М. Гримич⁶.

Проблема постає в тому, що користуючись однаковими джерелами, а саме рішеннями волосних судів, дослідники робили протилежні висновки. У цій статті ми спробуємо дати відповідь, в яких саме випадках вступав в дію один принцип, а в яких домінував інший.

Першим нашим завданням буде детально розглянути питання про які саме ситуації говорять дослідники, наводячи приклади на підтвердження своєї теорії.

Основним ідейним сподвижником кровної концепції був С. Пахман. Він був переконаний, що право на спадок мають тільки родичі, тобто особи, що пов'язані між собою кровними зв'язками⁷. Хоча він не применшує значення особистої праці, однак заперечував той факт, що тільки вкладена праця в господарство, навіть за відсутності родинних зв'язків, може стати підставою для претендування на спадок. У такому випадку забезпечувався перехід сімейної власності іншому члену тієї ж родини, а не потрапляння її у чужі руки. Окрім кровної спорідненості, право на спадок давало й укладення шлюбу. Автор зазначає, що існує безліч випадків, коли особи, що прожили в сім'ї протягом довгого часу, однак не були прийняті до неї на правах її члена, не отримували жодного права на успадкування власності⁸. Отже, праця сама по собі не була джерелом набуття спадщини.

С. Пахман визнав, що в різних селянських родинах траплялися такі ситуації, коли одні діти отримували більший спадок, інші менший, а бувало і таке, що й зовсім відлучалися від процесу набуття власності за родичами. Однак це явище було винятком із загального правила, за яким усі отримували рівну частину спадщини.

Отже, прибічники кровної теорії відстоювали генеалогічний принцип набуття спадщини, таким чином майно залишалося у користуванні родини. Однак при визначенні значну увагу приділяли їх особистісним якостям таким, як працелюбність, моральність тощо.

Українського патріархального села ХІХ ст. мали місце ситуації, коли розподіл майна ґрунтувався на основі кровно-родинних зв'язків, а й соціальної ("фіктивної") спорідненості. В процесі дослідження під час визначення ролі трудового вкладу в господарство та набуття спадщини.

В трудової теорії О. Бариков, вважає, що принцип розподілу власності ґрунтується на понятті сім'ї, що є не стільки кровним союзом, скільки кровною спільнотою, де уся власність сім'ї є спільно набутою, а, отже, господар дому тільки

історичний журнал. – 2007. – №1; 2. Лотман Ю.М. Декабрист в повседневной жизни (Бытовое поведение как историко-психологическая категория) // Литературное наследие декабристов. – Ленинград, 1975. – С.25; 3. ЦДАВО України. – Ф.331. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.110; 4. Там само. – Арк.111-111 зв., 142; 5. Полонська-Василенко Н. Київ часів М. Зерова і П. Филиповича // Київські неокласики. Упор. В. Агеева. – К., 2003. – С.180; 6. Вернадський В.И. Дневники. 1917-1921. – К., 1994. – С.178,180; 7. Полонська-Василенко Н. Вказана праця. – С.177-178; 8. Оглоблин О. Спогади про Михайла Зерова і Павла Филиповича // Київські неокласики. Упор. В. Агеева. – К., 2003. – С.240-241; 9. Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді. Упор. Сербин Р. – Торонто, 1995. – С.593; 10. Там само. – С.590; 11. ЦДАВО України. – Ф.331. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 70; 12. Коляструк О.А. До історії Одеського відділення ВУКСУ (за документами ЦДАВО України) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 36. ст. – К., 2005. – Вип. 9. – С.179; 13. ЦДАВО України. – Ф.331. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.21-22 зв.; 14. Там само. – Арк.29-30, 36-38; 15. Там само. – Арк.10-20; 16. Там само. – Арк.19, 19 зв., 20; 17. Там само. – Спр.29. – Арк.7; 18. Там само. – Спр.38. – Арк.42; 19. Там само. – Арк.42 зв., 43-45; 20. Там само. – Спр.48. – Арк.22-23; 21. Там само. – Спр.37. – Арк.98; 22. Там само. – Спр.255. – Арк.223, 181, 185, 224.

О.В. Кондратюк

ЗНАЧЕННЯ СПОРІДНЕНOSTІ ПРИ ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВИХ ПОДІЛАХ МАЙНА ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА У ХІХ СТ.

Роль спорідненості у поділах майна завжди посідала чільне місце при дослідженні інституту власності. Протягом ХІХ ст. точилися гострі наукові дискусії з приводу того, чим саме керувалося українське селянство при поділах майна. В процесі дослідницьких шукань склалися дві концепції, що базувалися на баченні її прибічниками не тільки поняття власності, а й суті традиційної селянської родини. Будучи прибічником першої з них, С. Пахман¹ вважав підставою для спадкування у селянській родині лише кровну спорідненість та шлюб. Прибічники трудової теорії О. Бариков², І. Оршанський³, П. Єфименко⁴ та О. Єфименко⁵ відстоювали думку, що головним у такій страві є особистий трудовий внесок у господарство сім'ї. Нині питання, пов'язані з баченням власності у звичаєво-правовій культурі українського народу ХІХ ст., проаналізувала М. Гримич⁶.

Проблема постає в тому, що користуючись однаковими джерелами, а саме рішеннями волосних судів, дослідники робили протилежні висновки. У цій статті ми спробуємо дати відповідь в яких саме випадках вступав в дію один принцип, а в яких домінував інший.

Першим нашим завданням буде детально розглянути питання про які саме ситуації говорять дослідники, наводячи приклади на підтвердження своєї теорії.

Основним ідейним сподвижником кровної концепції був С. Пахман. Він був переконаний, що право на спадок мають тільки родичі, тобто особи, що пов'язані між собою кровними зв'язками. Хоча він не применшує значення особистої праці, однак заперечував той факт, що тільки вкладення праці в господарство, навіть за відсутності родинних зв'язків, може стати підставою для претендування на спадок. У такому випадку забезпечувався перехід сімейної власності іншому члену тієї ж родини, а не потрапляння її у чужі руки. Окрім кровної спорідненості, право на спадок давало й укладення шлюбу. Автор зазначає, що існує безліч випадків, коли особи, що прожили в сім'ї протягом довгого часу, однак не були прийняті до неї на правах її члена, не отримували жодного права на успадкування власності⁸. Отже, праця сама по собі не була джерелом набуття спадщини.

С. Пахман визнав, що в різних селянських родинах траплялися такі ситуації, коли одні діти отримували більший спадок, інші менший, а бувало і таке, що й зовсім відлучалися від процесу набуття власності за родичами. Однак це явище було винятком із загального правила, за яким усі отримували рівну частину спадщини.

Отже, прибічники кровної теорії відстоювали генеалогічний принцип набуття спадщини, адже лише таким чином майно залишалося у користуванні родини. Однак при визначенні спадкоємців значну увагу приділяли їх особистісним якостям таким, як працелюбність, хазяйновитість, моральність тощо.

Для українського патріархального села ХІХ ст. мали місце ситуації, коли розподіл майна відбувався не лише на основі кровно-родинних зв'язків, а й соціальної ("фіктивної") спорідненості. Це явище було предметом дослідження під час визначення ролі трудового вкладу в господарство й його впливу в праві на отримання спадщини.

Один з прибічників трудової теорії О. Бариков, вважає, що принцип розподілу власності криється саме у визначенні поняття сім'ї, що є не стільки кровним союзом, скільки кровно-артільною⁹. З цього випливає, що уся власність сім'ї є спільно набута, а, отже, господар дому тільки

... як С.25; ська-03. – азана сики. і Р. – с. 70; раїна 31. – мо. – 2 зв., 55. –

... конує роль хазяїна і має досить широкі права на розпорядження майном за життя, однак не може його заповідати чи ділити між членами родини-артілі. Правом господаря дому було призначити наступника, що стане наступним старшим у домі. Як зазначає дослідник, в одних місцевостях ставав брат господаря – начало родове, у іншому старший син померлого – начало сімейне, а в інших влада переходила до старшого за віком, незважаючи на його місце у родинній ієрархії¹⁰.

На думку іншого дослідника звичаєвого права українців та прибічників трудової теорії, головною підставою для набуття спадщини в селянському побуті була лише особиста праця¹¹. Оршанський, як і О. Жариков, при визначенні домінуючих принципів передачі майна у спадок ставав перевагу трудовому внеску в господарство.

Відстоюючи думку про те, що всі правочини щодо устрою та розподілу майна сім'ї здійснювалися виключно на основі трудового внеску, О. Єфименко була переконана, що хоча старійшиною задруги стає старший літами та за мірою споріднення, – це є не основним критерієм, а лише складе свої повноваження “коли він не зможе працювати, якщо не краще всіх, то хоча б на їх місці”¹².

Іншим прикладом домінування володіння власністю на підставі трудового права над правом спадкування за кровною спорідненістю є відносини, що склалися між опікуном, що веде господарство та сиротою. Адже, досягнувши повноліття, така дитина не може вступити в своє спадкування до смерті опікуна чи його добровільної відмови від власності¹³.

Як зазначає П. Єфименко, селянство керувалося власними підставами під час розгляду справ щодо права на власність. Їх система спадкування, головним чином, базувалася на трудовому началі, згідно з яким родичі набували право власності у відповідності до відсотку вкладеної власної праці у створення¹⁴. Хоча автор твердив, що головним при розподілі майна було трудове начало, він зазначав, що такий поділ можливий саме поміж родичів. Отже, першим обов'язковим моментом було спорідненість, а вже наступним – трудовий внесок у господарство.

Однак про такі випадки спадкування ми говоримо не як про загальні випадки, які зустрічалися у XIX ст. повсякчасно, а про певні особливі ситуації, які, звичайно, вимагали єдиних рішень, що були продиктовані доцільністю збереження головного багатства українців – родючої землі.

Більш точно щодо даного явища висловився В. Мухін, ввівши таке визначення, як спадкування особливих членів сім'ї¹⁵. До цієї групи спадкоємців він відносив зятів, пасинків, прийомних і незаконних дітей. Дещо конкретніше окреслив коло приймків Б. Язловський, виділивши кілька основних категорії: “1) передовсім чоловіка, що прийшов жити на жінчину надобу; 2) тих, кого старі приймають до себе з родиною, щоб вони господарювали, годували їх, хазяїли, поважали за батьків та поховали”¹⁶. Перша категорія, яку відносять до приймків і яка ні в чому не викликає сумнівів, – це зяті-приймаки. Як правило, усі умови щодо спадкування зумовлювалися ще до одруження. Однак, якщо зятя приймали до родини без такої угоди, то на розмір спадку впливали різні чинники, зокрема, чи довго він проживав у домі тестя, чи добре працював у господарстві¹⁷, чи шанобливо та “по-синівськи” ставився до тестя¹⁸. Як бачимо, не будучи пов'язаними кровними зв'язками, зяті, за відсутності синів, отримували всі права та обов'язки, що й рідні діти¹⁹. Окрім того, зяті спадкували і за наявності синів, хоча в даному випадку частка була дещо меншою²⁰.

Серед дослідників також не було однозначності щодо розуміння спадкування за звичаєм пасинків. Якщо С. Пахман більше схилився до думки, що пасинки спадкували нарівні з рідними синями, то В. Мухін був категорично проти цієї думки і вважав, що зв'язок пасинків із сім'єю чисто формальний²¹. Серед рішень волосних судів зустрічаємо діаметрально протилежні випадки: одні – коли пасинки спадкували на рівні з рідними, інші – коли вони не спадкували взагалі²².

Найбільш близьким до сучасного бачення спорідненості у теперішньому соціально-антропологічному аспекті на той час був В. Мухін. Наполягаючи, що при розгляді справ про набуття майна праця не сама по собі є джерелом прав на спадкування, а має велике значення за наявності інших умов, якими з одного боку є кровний зв'язок, з іншого – фактична належність до сім'ї²³. Дійсно, звичаєве право було досить гнучким і воно швидко реагувало на всі особливі моменти, що могли виникнути при розподілі спадщини.

У своїй праці “Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX–XX століття” М. Гримич звертає нашу увагу на певні моменти, що є найбільш важливими при дослідженні даного питання, а саме на розуміння загальних особливостей звичаю. “Звичай має не нормативний, а прецедентний характер: люди дотримуються якогось звичаю не тому, що так диктують правила, а тому, що в такий спосіб ту чи іншу справу роблять усі в селі або ж робили діди й прадіди”²⁴. Дійсно,

на відміну від закону, звичай, є явищем надзвичайно гнучким, з одного боку, адже він постійно змінювався, пристосовуючись до нових соціальних умов чи побутових обставин. З іншого, звичай ніс у собі відбиток правової мудрості минулих поколінь, що таким чином вирішували ті чи інші юридичні моменти. Якщо для права визначальною є фраза: "Закон один для всіх", то для народно-правової традиції актуальне зовсім інше: "Що не село, то звичай".

Якщо закон за своєю суттю "сліпий", для нього не важливі особливості конкретних справ, бо він застосовується однаково в усіх ситуаціях, то звичай має гнучкість, варіативність та неабияку чутливість до конкретних умов, зокрема при поділах майна і спадкуванні.

Усю свою гнучкість у випадках спадкування (після смерті господаря дому) та розподілу двору (за життя спадкодавця) за звичаєм в українському селі ХІХ – на початку ХХ ст., набував не у звичайних умовах, коли майно ділиться між кровними родичами, а в особливих "нестандартних" ситуаціях (скажімо, претендування на спадок позашлюбних дітей, вихованців, приймаків, калік тощо). Якщо в першій ситуації звичай більше збігається з законом, то у останньому, він базується на трудовому принципі і керується ідеальними уявленнями про справедливість.

Отже, на відміну від закону, звичай керувався тим принципом, який був найбільш прийнятний у кожному конкретному випадку, чи то генеалогічний принцип розподілу майна, чи за то господарською доцільністю.

Найбільш поширеним способом набуття майна для селянської спільноти ХІХ ст. залишалися спадкування або виділ. Підстави, форми та принципи набування майна в обох випадках подібні. Варто зазначити різницю між цими видами майнових поділів.

Важливим моментом українського патріархального варіанту поділу власності є те, що в разі смерті батька-спадкоємця розпорядником майна переважно ставала його дружина²⁵. Рідше зустрічалися випадки, коли розпорядником ставав улюблений син²⁶ чи старший брат покійного²⁷.

М. Гримич влучно зауважила, що, аналізуючи матеріали волосних судів, не варто шукати в них інформації про полюбовні виділи синів батьками. Як правило, звичай вимагав, щоб майно ділилося між синами навпіл²⁸. Зустрічалися випадки коли волосні суди не самі розподіляли спадщину, а запрошували для цього батька, щоб він сам розпорядився майном²⁹.

При розділах майна враховувалися не тільки висхідні та низхідні лінії кровної спорідненості, а й старшинство від народження. Так, наприклад, немало справ, що були розглянуті волосними судами, стосувалися саме суперечок з даного приводу між братами чи іншими спадкоємцями. Навіть, коли землю записували на одного з братів при розгляді справи у волосних судах усю ділилося навпіл, як диктував звичай, а не закон³⁰.

Окрім того, що діти отримували права на власність батьків, вони брали на себе й обов'язки доглядати старих та достойно поховати їх, коли прийде час. Як правило, такий син отримував більшу частку спадщини³¹. Дуже часто таким сином ставав наймолодший з усіх³².

Тож, при вирішенні такого важливого для родини питання, як розподіл власності, українська громада ХІХ ст. не завжди керувалася виключно чинниками кровної близькості, а зважала також на трудовий внесок, працьовитість, склад сім'ї, моральні принципи, за якими вона живе та ін.

Окрім того, обов'язково варто звернути увагу на випадки, коли кровні родичі, що за законом мали всі права на спадщину позбавлялися її. Так, наприклад, сина-п'яницю³³, чи того, що не допомагав у господарстві³⁴, чи такого, що самовільно відділився від батька³⁵. Особливою категорією кровних родичів, що практично "випадали" з спадкування були солдати, що вважалися "відрізаним куснем"³⁶. Також неоднозначними були права неповнолітніх при спадкуванні. Хоча всі сини й мали рівні права на спадщину, однак у даному разі втручалися інші чинники (трудоий внесок, моральність тощо)³⁷.

Такою була ситуація щодо спадкування майна виключно чоловічої частини населення. Що стосується жінок, то процедура спадкування була дещо іншою. Саме спадкування жінок було засноване суто на засадах кровної спорідненості. Досліджуючи дане питання, М. Гримич згрупувала всі об'єктивні умови, які впливали на отримання частки майна особою жіночої статі³⁸. Тому нам не варто дублювати її працю.

Тож при стандартному "патріархальному" поділі майна були свої особливості. Спадкування відбувалося за принципом кровної спорідненості. На відміну від сучасності, зі спадкоємців перше черги, тобто прямих родичів, пріоритет був на боці низхідних ліній (діти, внуки) над висхідними (батьки, діди). Окрім того, у сімейних і спадкових поділах беруть участь тільки невиділені члени сім'ї, перевагу віддавали повнолітнім, працездатним чоловікам. Також чітко прослідковується домінування чоловічої лінії над жіночою.

Отже, основою звичаєвого спадкового права була не лише біологічна спорідненість, а й господарська доцільність. Однак визначальним моментом при поділі майна, а отже і спадкуванні була кровна спорідненість. Звичайно, перевагу в спадкуванні мав передусім рідний син перед іншим. Однак, якщо рідний син пияк і ледацюга, а нерідний (пасинок, приймак тощо) працьовитий, то ніяка кровна спорідненість не примусить селянина віддати все майно на поталу. Він перед думатиме про свою землю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Пахман С. Обычное гражданское право в России. Юридические очерки в двух томах. Семейное право, наследство и опека. – СПб., Т. 1. – 1876. – 472 с.; Т. 2. – 1879. – 400 с.; 2. Барыков О. Обычаи наследования у государственных крестьян – СПб., 1862. – 100 с.; 3. Оршанский И. Исследования по русскому праву. Семейному и брачному. – СПб., 1879. – 453 с.; 4. Ефименко П. Первобытное общество. – К., 1953. – 276 с.; 5. Ефименко А. Исследования народной жизни. Вып. 1.: Обычное право. – М., 1884. – 383 с.; Ефименко А. Малорусская Русь. Очерки исследования и заметки в двух томах. – СПб., 1905. – Т. 1. – 439 с. Т. 2. – 358 с.; 6. Гримич М. Институт власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – на початку XX століття. – К., 2004. – 587 с.; 7. Пахман С. Вказ. праця. – Т. 2. – 1879. – С. 210; 8. Там само. – С. 211; 9. Барыков О. Вказ. праця. – С. 7; 10. Там само. – С. 9; 11. Оршанский И. Народный суд и народное право // Журнал гражданского и уголовного права. – 1875. – № 4. – С. 144; 12. Ефименко А. Исследования народной жизни. Вказ. праця. – К., 1953. – С. 63; 13. Там само. – С. 64; 14. Ефименко П. Семья архангельского крестьянина // Судебный журнал. – 1873. – Т. 4. – С. 84; 15. Мухин В. Обычный порядок наследования у крестьян. К вопросу об отношении народных юридических обычаев к будущему гражданскому уложению. – СПб., 1888. – С. 168; 16. Язловський Б. Звичаєве рідинне право с. Павлівки на Полтавщині // Праці Комісії для вивчення звичаєвого права України / За ред. проф. А. Кристера. – К., 1925. – С. 26; 17. Труды комиссии по преобразованию местных судов. (Далі – ТКПВС) – Т. 4: Харьковская и Полтавская губернии. – СПб., 1873. – С. 119; 18. Там само. – С. 106; 19. ТКПВС. – Т. 5: Екатеринославская и Киевская губернии. – СПб., 1873. – С. 310; 20. ТКПВС. – Т. 4. – С. 69; Там само. – Т. 5. – С. 88, 114, 295.; 21. Мухин В. Вказ. праця. – С. 174.; 22. Гримич М. Вказ. праця. – С. 270; 23. Мухин В. Вказ. праця. – С. 167 - 168; 24. Гримич М. Вказ. праця. – С. 208; 25. Иванов В. Материалы для изучения обычного права в Харьковском уезде // Харьковский сборник. – Харьков, 1898. – Т. 12. – С. 10, 53, 109, 127, 192.; 26. Чубинський П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленных на основе прилагаемых гражданских прошений // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. – СПб., 1871. – Т. 6. – С. 44; 27. Франко І. Громада і “задруга” серед українського народу в Галичині і на Буковині. Вказ. праця. – С. 494 - 496; 28. Тарновский В. Юридический быт Малороссии // Юридические записки, издаваемые П. Редкиным. – Т. 2. – М., 1842. – С. 42; 29. Мухин В. Вказ. праця. – С. 26, 492, 511, 517, 539, 541, 468; Чубинський П. Очерки народных юридических обычаев и понятий в Малороссии // Записки императорского географического общества по отделу этнографии. – 1869. – № 2. – С. 42; 29. Мухин В. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 86; Чубинський П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 253; 30. Центральний державний історичний архів у місті Києві (Далі – ЦДАК). – Ф. 442. – Оп. 617. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 54, 51, 115-116, 121, 122; Там само. – Оп. 614. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 196; Там само. – Оп. 618. – Спр. 3. – Арк. 134-136; Там само. – Оп. 613. – Спр. 1. – Арк. 114; Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 60; Гражданские решения волостных судов. Вказ. праця. – № 65. – С. 283; Чубинський П. Краткий очерк. – С. 45.; 31. ТКПВС. – Т. 4. – С. 252; ТКПВС. – Т. 5. – С. 14, 46, 68, 73, 82.; 33; 34. ТКПВС. – Т. 4. – С. 11, 96, 106, 324; 35. ТКПВС. – Т. 5. – С. 327.; 36. Мухин В. Вказ. праця. – С. 159.; 37. Чубинський П. Краткий очерк. – С. 175.; Систематический свод юридический обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 656., ТКПВС. – Т. IV. – С. 64, ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 3. – Арк. 124-125, 154-156.; 38. Гримич М. Вказ. праця. – С. 226-227.

С.В. Корновенко

ДЕНІКІНСЬКИЙ, ВРАНГЕЛІВСЬКИЙ ПРОЕКТИ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ПИТАННЯ В УКРАЇНІ (1918-1920 РР.)

Активну участь у подіях національно-демократичної революції 1917-1920 рр. в Україні взяло селянство, яке вимагало вирішення земельного питання. Різні політичні сили – учасники громадянської війни – по-своєму реагували на цю проблему, розробляючи та втілюючи аграрні програми в своїй внутрішній політиці. Одні з них (Центральна Рада, Директорія, більшовики) пропонували українському селянству націоналізацію/соціалізацію. Інші (Гетьманат, Білий рух) – робили ставку на приватну власність, піднесення одноосібного селянського господарства. У контексті вивчення революційного аграрного законодавства, на нашу думку, значний науковий інтерес представляють проекти, розроблені урядами П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля.

Він обумовлений тим, що: 1) тривалий час сама тема Української революції, не говорячи про окремі її аспекти, не була предметом спеціального наукового вивчення; 2) незважаючи на справді „революційний бум”, що мав і має нині місце у вітчизняній історичній науці (за підрахунками В. Верстюка, у 1990-ті рр. в Україні було захищено близько 150 докторських та кандидатських дисертацій [1, 5]), не всі аспекти такого багатогранного явища, як Українська революція 1917-1920 рр., висвітлено рівномірно. Цілком справедливим, на наш погляд, є твердження О. Павлишина про те, що основна увага дослідників прикута до діяльності національних урядів та політичної історії революційного періоду [2, 168-183]; 3) можна простежити схожість між сучасним напрямком реформування і тим, що пропонували вже згадані політики.

Огляд сучасної української історіографії засвідчує, що внутрішньоекономічна політика гетьмана, білогвардійців знайшла належне наукове відображення [3]. Разом із тим, на наш погляд, недостатньо уваги приділено такому аспекту, як схожість та відмінність між цими проектами. Однак вона існує. Згадані нововведення, як й їхні ініціатори, мають не лише чимало спільного, а й відмінне. Наприклад, П. Скоропадський, А. Денікін, П. Врангель – представники генералітету колишньої царської армії, які волею долі опинилися в епіцентрі революційних подій 1917-1920 рр.; всі троє наріжним каменем внутрішньої політики вважали вирішення земельного питання; схожими є мета запланованих реформ, засоби досягнення. Відмінними є ситуації в Наддніпрянській Україні за Гетьманату і Добровольчої армії; різні за сутністю, стратегічною метою їхні режими, території поширення влади, кількісне та якісне співвідношення між селянськими дворами, втягненими у реалізацію тощо.

Автор статті ставить за мету з'ясувати ті аспекти, які є схожими та відмінними у проектах аграрних реформ П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля. Об'єкт вивчення – українське селянство за Гетьманату, Білого руху; предмет – гетьманський та білогвардійські проекти вирішення земельного питання в українському селі, спільне та відмінне у них. Враховуючи обмежені обсяги публікації, вважаємо за доцільне зупинитися на аналізі лише основних, на наш погляд, позицій: 1) розуміння генералами сутності реформ; 2) розробка та основні положення запланованих змін.

Прийшовши до влади, гетьман був свідомий того комплексу проблем, що мав місце в аграрному секторі економіки. 29 квітня 1918 р. у грамоті „До всього українського народу” йшлося про те, що приватна власність – фундамент культури і цивілізації – відновлюється вповні; дозволяється купівля-продаж землі; малоземельні селяни матимуть змогу розширити свої володіння за рахунок викуплених державою у великих власників земель [4]. У заяві гетьманського уряду від 10 травня 1918 р. визначалася основна мета реформи – створення в Українській Державі „селянства здорового, забезпеченого землею і здатного найвищою мірою підняти її продуктивність” [4]. 30 квітня 1918 р. у посланні до делегатів з'їзду хліборобів-демократів П. Скоропадський підтвердив раніше проголошені ідеї щодо примусового розпродажу на користь селян великої земельної власності, а 21 червня 1918 р., під час зустрічі з селянськими делегаціями Харківщини, Херсонщини, Волині, Полтавщини, деталізував окремі аспекти запланованих ним нововведень. Так зокрема, він уточнив максимальні розміри можливих селянських наділів – 25 десятин; надлишки від великого землеволодіння мав скуповувати Державний земельний банк, який потім розподіляв би її між селянами [5]. У своїх спогадах П. Скоропадський відверто писав: „Я – прихильник дрібних господарств, зокрема в Україні, і неодноразово говорив, що мій ідеал – бачити Україну, вкриту одними лише дрібними високопродуктивними, приватними господарствами ...” [6, 137]. Гетьман ставив собі за мету задовольнити не власні інтереси, а досягти „добробуту народу”.

А. Денікін у своїх мемуарах згадував, що в його розумінні майбутні інновації на селі пов'язані із землевпорядкуванням, мали бути вираженими: по-перше, потрібно враховувати інтереси селянства, забезпечуючи його інвентарем, зберігаючи принцип приватної власності та не порушуючи відносин землекористування і землеволодіння, що склалися в ході революції; по-друге, необхідно забезпечити армію провіантом; по-третє, слід стабілізувати ситуацію в тилу білих військ створивши належні умови для їхнього просування вглиб Росії [7, 85].

П. Врангель був свідомий того, що за „специфічності етнографічних, економічних умов серед загальної смуги та кризи” вирішити земельне питання у повному обсязі не реально. У нього викликало сумнівів і те, що будь-який варіант аграрної реформи обов'язково стане об'єктом критики не лише зовнішніх опонентів, а й представників тих політичних сил, які входили до складу Білого руху. З іншого боку, як свідчить зміст мемуарів генерала, зволікати з проведенням інноваційних заходів на селі також не було ніякого сенсу [8, 99]. Тому він обрав єдине правильне рішення: розрубати гордіїв вузол, яким стало земельне питання. Проведення аграрної реформи,

його переконання, дозволило б покращити економічне становище селян, заручитися їхньою підтримкою у боротьбі проти більшовиків, стабілізувати продовольчий ринок, вирішивши тим самим проблему забезпечення населення та армії продуктами харчування, фуражем. Мета реформи, основні положення якої передбачалося розробити та реалізувати, була висловлена бароном чітко та лаконічно: „...підняти, поставити на ноги трудове, але міцне селянство, зорганізувати його, об'єднати і залучити до охорони порядку і державності” [8, 100].

Отже, П. Скоропадський, А. Денікін, П. Врангель за умов революції та громадянської війни планували скористатися вже апробованим досвідом П. Столипіна (ставка на міцного господаря, відновлення приватної власності), початковий етап реформи котрого також припав на суспільно-політичну і соціально-економічну нестабільність Першої російської революції. Кардинальною відмінністю було те, що гетьман економічно сильне селянство вважав опорою Української Держави, а А. Денікін, П. Врангель – російської державності.

Вивчення джерельного матеріалу, що стосується розробки аграрної реформи за П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля, дозволяє виокремити спільні та відмінні моменти у роботі земельних комісій, а також у вироблених ними проектах. Так, наприклад, у їхній діяльності чітко простежується декілька етапів: два за гетьмана (травень-липень 1918 р.; серпень-грудень 1918 р.), два за А. Денікіна (робота земельної комісії під головуванням В. Колокольцова; діяльність земельної комісії О. Билимовича – В. Чилищева), три за П. Врангеля (робота Ялтинської комісії; діяльність Симферопольської комісії; напрацювання комісії третього скликання) [Дет. див. 9, 65-80; 10, 101-111]. За П. Скоропадського і А. Денікіна помітну роль у розробці основ земельної реформи відіграв В. Колокольцов – правий земець, який наполягав на максимальному збереженні великого поміщицького землеволодіння [11]. Участь у роботі земельних комісій у 1918-1919 рр. брали К. Воблий, А. Ярошевич, Р. Будберг.

Між членами цих земельних комісій не було єдності думок із приводу сутності, темпів проведення реформ. Учасники аграрних комісій Міністерства земельних справ, робота яких тривала з 15 серпня до 21 жовтня 1918 р. [9, 65], висловлювали різні позиції з приводу шляхів проведення аграрної реформи. Частина її членів активно обстоювала дореволюційну систему землеволодіння, зводивши продажу селянам надлишків великого землеволодіння другорядне місце, наполягаючи на обмежених функціях держави, які зводилися б лише до добровільної купівлі у поміщиків землі [12, 2-4]. Представники Української демократично-хліборобської партії виступали за прискорені темпи проведення земельної реформи через відчуження угідь у поміщицьких та інших великих землеволодіннях, створення міцних господарств середніх розмірів [12, 11-14]. Однак переважили толоси прихильників довготривалої, багатопланової реформи. Перед комісією В. Колокольцова, на яку покладалося доопрацювання положень “Декларації”, виробленої Особливою нарадою, стояла складна дилема: проводити реформу відразу і рішуче чи обмежитися напівзаходами, підготувавши ґрунт для реформування після закінчення громадянської війни. Джерельний матеріал дозволяє говорити про те, що В. Колокольцов обстоював другий варіант роботи комісії. У цьому його позиція діаметрально розходила з міркуваннями А. Денікіна, який вважав за доцільне розробити положення про зміни у землекористуванні та землеволодінні швидко, у повному обсязі [13]. Попри єдність членства „особливої комісії”, що працювала у Симферополі 21-25, 27 квітня 1920 р. за П. Врангеля, між її учасниками єдності думок не було. Оформилося два табори, які висловлювали діаметрально протилежні погляди на вирішення земельної проблеми. Перша група, очолювана В. Налбандовим, вважала за доцільне лише проголошення реформи з відстрочкою її реалізації. Вони розмірковували приблизно так. З часом ситуація зміниться. У разі перемоги Білого руху Петро Миколайович без їхньої участі, на власний розсуд проведе в життя земельні зміни. У випадку поразки все це взагалі нікому не буде потрібне. Друга група – В. Оболенський, К. Зайцев – виступала за негайне закріплення за селянами орендованих та самозахоплених земель [14, 17].

Тим самим можна виділити ще такі спільні моменти – питання, що викликали дискусії та непорозуміння між членами земельних комісій за П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля: 1) відчуження / не відчуження надлишків великого землеволодіння; 2) норми угідь, що залишалися за экс-власниками; 3) джерела формування державного земельного фонду; 4) шляхи збільшення селянського землеволодіння.

Погляди гетьманських та білогвардійських розробників проектів аграрних реформ на ці питання різнилися. Перші так і не наважилися на примусове відчуження надлишків поміщицького землеволодіння, обмеживши реформу добровільною куплею-продажем угідь селянами у поміщиків, визначивши лише максимальний розмір селянського землеволодіння – 25 десятин [12, 2-4]. Натомість А. Денікін, П. Врангель примусове відчуження надлишків поміщицького, казенного,

державного землеволодіння вважали джерелом утворення державного земельного фонду, з якого за викуп наділялися землею одноосібні селянські господарства. Норми угідь, що залишалися за еквласниками білогвардійським законодавством, залежно від регіональних особливостей, коливалися від 100 до 500 десятин. Розміри селянського одноосібного господарства, як і за гетьманським проектом, не могли перевищувати 25 десятин [15, 84-85; 16, 75-79]. Очевидно, таку позицію гетьмана можна пояснити тим, що: 1) П. Скоропадський не міг не дотримуватися попередніх домовленостей із представниками окупаційних військ в Україні. Шостий пункт цих угод передбачав, що "в інтересах здатності сільського господарства до експорту, великі земельні господарства мають бути збережені до певних, зазначених у законі меж" [17, 31-32]; 2) з іншого боку, він не міг ігнорувати й інтереси Союзу хліборобів-землевласників, котрі привели гетьмана до влади і були прихильниками збереження великої земельної власності. Такі думки схвально сприймалася й членами Ради Міністрів [11]. Отже, у своїх реальних кроках із розробки земельної реформи П. Скоропадський мав рахуватися, на відміну від А. Денікіна, П. Врангеля, ще й з таким фактором, як присутність окупаційних військ на території Української Держави. Лідери Білого руху у своїй діяльності з аграрного питання не залежали від позиції Антанти, їхнього командування на Півдні України.

Ще одним спільним моментом цих проектів було те, що вони передбачали придбання селянами за викуп у власність додаткових угідь. Однак різними були форми розрахунків. Гетьманське законодавство передбачало, що ціноутворенням ділянок буде займатися спеціальна комісія, операції купівлі-продажу регулюватимуться Радою банку та затверджуватимуться міністром фінансів за згоди міністерства земельних справ [18], за денікінським – для відшкодування заподіяних поміщикам збитків, держава випускала білети довгострокової закордонної позички, забезпечені золотом та валютою [15, 84-85], за врангелівським – оплата за отримані угіддя вносилися новими власниками натурою – хлібом, який щороку здавався б у державний фонд (з кожної десятини п'ята частина від середньостатистичного врожаю жита чи пшениці). Хто ж бажав, той міг сплачувати грошима за ринковою вартістю хліба на момент оплати. За підрахунками, нові власники сплачували б меншу суму, ніж за оренду, і через 25 років ставали власниками. Залишалося без змін співвідношення між вартістю хліба, що йшов до держави, і ціною відчуженої десятини. Так, землі до революції, з яких збиралося 40-50 пудів, при ціні пуда пшениці 1 крб., коштували до 200-250 крб. за десятину. Отже, і до реформи співвідношення було п'ятикратним. Гроші, які надходили до бюджету від селян за землю, витрачалися на компенсацію попереднім власникам [16, 75-79].

Важливе місце у запланованих реформах представники Гетьманату, Білого руху відводили Державному земельному банку. 23 серпня 1918 р. (за іншими даними, 16 липня 1918 р. [19]) було затверджено статут Державного земельного банку, а його діяльність розпочалася 1 вересня 1918 р. [20]. Згідно змісту цього документу, він мав виконувати основне завдання – створювати міцні дрібні селянські господарства, надавати їм всіляку підтримку у підвищенні їхньої продуктивності праці. З цією метою банком надавалися позички терміном від 14 до 66,5 років [21]. Банк за свої кошти купував землі, здійснював їхню парцеляцію, продаж. Ціноутворенням ділянок займалася спеціальна комісія, операції купівлі-продажу регулювалися Радою банку та затверджувалися міністром фінансів за згоди міністерства земельних справ. До компетенції банку належали наступні питання: перевірка та оцінка висновків у справах купівлі, використання та ліквідації маєтків; визначення форм правління землями, що належать банку [18]. Прикметно, як за П. Скоропадського, так і за А. Денікіна посаду керуючого банком обіймав Р. Будберг. За проектом О. Билимовича – В. Чилищева (саме вони очолили земельну комісію після підписання А. Денікіним відставки В. Колокольцова), на Державний земельний банк, утворений за рахунок злиття Селянського і Дворянського банків, покладалися такі функції: 1) оцінювання землі, що підлягала купівлі-продажу; 2) розподіл угідь, які внаслідок добровільного чи примусового відчуження перейдуть до банківського земельного фонду; 3) визначення максимального та мінімального розмірів ділянок, що могли придбати селяни у банка [22; 23].

Незважаючи на ряд спільних моментів (підтримка міцних одноосібних господарств, їхнє кредитування), що мали місце у діяльності обох банків, існували і серйозні відмінності: 1) за П. Скоропадського банк сам створював свій земельний фонд шляхом купівлі землі в необмеженій кількості, а за А. Денікіна – оцінював, розподіляв, продавав ті угіддя, що внаслідок відчуження переходили до банківського земельного фонду; 2) за гетьмана банк лише перевіряв висновки у справах купівлі, а за Головнокомандувача – розробив методику оцінювання, сам її здійснював; 3) ціноутворення, що здійснював банк за А. Денікіна, було більше позбавлене бюрократизму, ніж за П. Скоропадського. Це дозволяє стверджувати, що денікінські урядовці, врахувавши уроки

Гетьмана, значно розширили коло компетенції банку, намагаючись якомога більше пристосувати їх до потреб реальності.

Не останню роль у відновленні сільського господарства урядові кола Української Держави та білогвардійців відводили його кредитуванню, а також тих галузей промисловості, що безпосередньо були пов'язані з аграрним сектором, зокрема машинобудування. Гетьманський уряд, розробляючи положення реформи, передбачав відновлення й сільськогосподарського машинобудування. На ці потреби держава кредитувала 20,5 млн. крб. [24]. Особливою нарадою були прийняті рішення про кредитування на 2,5 млн. крб. машинобудівної промисловості для задоволення попиту індивідуальних селянських господарств у реманенті [25]. Отже, заходи Гетьмана й білогвардійців носили широкомасштабний характер, не обмежувалися питаннями землекористування і землеволодіння.

Якщо оцінювати проекти аграрних перетворень П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля з позиції їхньої відповідності інтересам українського селянства у земельному питанні, то, на наш погляд, більше їм відповідав врангелівський проект, трохи менше – денікінський, ще менше – гетьманський. Аргументами на користь такого твердження є: 1) за врангелівським законопроектом легалізовувалися селянські самозахоплення землі, за денікінським це визнавалося, однак не закріплювалося законодавчо, за гетьманським – селяни зобов'язувалися все повернути поміщикам (циркуляр Міністерства внутрішніх справ Української Держави від 18 травня 1918 р., закон від 14 червня 1918 р.) [16, 75-79; 15, 84-85; 26, 86-106]; 2) згідно з третьою редакцією врангелівського проекту, поміщики повністю усувалися від участі у реформі, їм навіть заборонялося обіймати будь-які посади у місцевостях, в яких розташовувалися їхні маєтності [16, 80-81], у варіантах Гетьмана і А. Денікіна про це не йшлося; 3) земельні установи, згідно з врангелівським законом від 25 травня 1920 р., користувалися широкими повноваженнями, на відміну від гетьманських – надто бюрократизованих, у яких домінували великі землевласники [26, 98-106]. Фактично самі селяни, через участь у їхній роботі, вирішували земельне питання; 4) врангелівський "Закон про землю" стосувався не лише середнього та заможного селянства, а й неза- та малозаможного селянства. Гетьманське та денікінське земельне законодавство ці аспекти залишило поза увагою.

Отже, підсумовуючи викладене вище, є підстави стверджувати, що спільними моментами земельних проектів П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля були: а) розуміння політиками сутності реформування – ставка на економічно міцні одноосібні селянські господарства; б) темпи роботи земельних комісій, участь у них тих самих осіб, коло питань, які обговорювалися; в) шляхи реалізації нововведень, що планувалися: кредитування, створення Державного земельного банку, наділення селян землею за викуп; г) розміри угідь одноосібних селянських господарств – 25 десятин. Відмінність полягала у наступному: а) П. Скоропадський міцні селянські господарства вважав опорою Української Держави, А. Денікін, П. Врангель – російської державності, хоча і відмінної від царської; б) гетьманський проект обмежував реформу операціями купівлі-продажу землі, у той час як білогвардійські передбачали примусове відчуження надлишків поміщицьких, державних, церковних, казенних угідь; в) рівень відповідності проектів змін в аграрній сфері інтересам селянства був вищим у врангелівському, трохи меншим у денікінському, ще меншим у гетьманському; г) відрізнялися механізми земельного ціноутворення, реалізації наділів; д) у своїх конкретних кроках із розробки проекту аграрних змін П. Скоропадський більше, ніж А. Денікін, П. Врангель, залежав від позиції командування окупаційних військ, великих землевласників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В. Передмова // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упорядники: В.Верстюк (керівник) та ін. – К., 2003.
2. Павлишин О. Історіографія української революції 1917-1921 рр. / Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Л.Зашкільняка. – Львів: Львівський університет імені Івана Франка, 2004.
3. Проданок Ф.М. Внутрішня політика Української держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року). – Дис... канд.іст.наук. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1997.; Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917-1921 рр.). – Дис... канд.іст.наук. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, 1999.; Крупина В.О. Білий рух в Україні (1917-1920 рр.). – Дис... канд.іст.наук. – К., 2005.; Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920-х років. – Харків, 1996.
4. Державний Вістник. – 16. 5. – 1918. – №1.
5. Селянське слово. – 25. 6. – 1918.
6. Скоропадський П. Спогади. – К. – Філадельфія, 1995.
7. Деникин А. Очерки русской смуты // Вопросы истории. – 1994. – № 4.
8. Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля: в 2-х тт. – т.1. – М., 1992.
9. Дет. див. Ковальова Н.А. Аграрні комісії Української Держави: участь у розробці земельного питання (серпень-грудень 1918 р.) // Придніпровський науковий вісник. – 1998. – №106.
10. Корновенко С.В. Розробка

— Дис... канд.іст.наук. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1997.; Ковальова Н.А. Аграрна політика
країнських національних урядів (1917-1921 рр.). — Дис... канд.іст.наук. — Дніпропетровськ:
Дніпропетровський державний університет, 1999.; Крупина В.О. Білий рух в Україні (1917-1920 рр.). —
Дис...канд.іст.наук. — К., 2005.; Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в
Україні 1917-1920-х років. — Харків, 1996.; 4. Державний Вістник. — 16. 5. — 1918. — №1.; 5. Селянське слово. —
25. 6. — 1918.; 6. Скоропадський П. Спогади. — К. — Філадельфія, 1995.; 7. Деникин А. Очерки русской смуты //
Вопросы истории. — 1994. — № 4.8. Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля: в 2-х тт. — т.1. — М., 1992.;
9. Дет. див. Ковальова Н.А. Аграрні комісії Української Держави: участь у розробці земельного питання
(серпень-грудень 1918 р.)// Придніпровський науковий вісник. — 1998. — №106.; 10. Корновенко С.В. Розробка
білогвардійськими урядами А. Денікіна, П. Врангеля проектів земельної реформи (1919-1920 рр.) //
Український історичний журнал. — 2006. — № 1; 11. Об отставке Колокольцева // Киевская жизнь (далі —
К. Ж.). — 29. 8. 1919. — № 4.; 12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі
— ЦДАВО України). — Ф.1061. — Оп.3. — Спр.13.; 13. Ярошевич А. Земля и деревня // К. Ж. — 12. 9. 1919. — № 4.;
14. Оболенський В. Крым при Врангеле. — М.-Л., 1928.; 15. Центральний державний архів громадських
об'єднань України (далі —ЦДАГО України). — Ф.1. — Оп.20. — Спр.35.; 16. ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.2. —
Спр.428.; 17. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923.: У 2-х тт. — т. 2.; 18. Державний Вістник. — 14. 9. —
1918. — №47.; 19. Селянське Слово. — 21. 07. — 1918.; 20. Голос Києва. — 3. 09. — 1918.; 21. Селянське Слово. —
№ 21. — 1918.; 22. Будберг. Цели и задачи Государственного земельного банка // Южн. край (далі — Ю. К.) —
30. 10. 1919. — № 118.; 23. Будберг. Цели и задачи Государственного земельного банка // Ю. К. — 5. 11. 1919. —
№ 123.; 24. Державний Вістник. — 2. 9. — 1918. — № 9.; 25. Плетнев В. Что дает крестьянину Добровольческая
армия // Заря России. — 17. 9. — 1919. — №1.; 26. Клубний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство
контрреволюційних урядів за час революції на Україні. — Харків, 1926.

О.В. Кривошея

ЕВОЛЮЦІЯ ДУХОВНИХ ЗАПОВІТІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ

Важливим історичним джерелом у вивченні історії Гетьманщини є тестаменти¹ чи заповіти. В архівосховищах зберігається їх значна кількість, але попри велике значення як джерела вони використовуються як попередниками², так і сучасними дослідниками досить рідко³.

В статті пропонується спроба аналізу еволюції внутрішньої структури заповітів на прикладі порівняння тестаментів генерального обозного Івана Волевача 1650 р. і військового канцеляриста Якова Чарниша 1745 р. Тестаменти мали таку внутрішню структуру: інвакація, інтитуляція, нарація, диспозиція, карабарація, кінцевий протокол, субскрипція.

Якщо початковий протокол у 1650 р. розпочинався такою інвакацією: «Во имя отца и сына и светого духа, Святая живоначалняя неразделимая тройца, стаеетсе речь у вечность. Аминь»⁴, то через століття він мав дещо інший вигляд: «Во имя Пресвятая, Единосушняя и Неразделимая Тройцы, Отца и Сына и Святого Духа. Аминь»⁵.

В інтитуляції тестаменту Волевача «Я, раб божий Иван Тихонович Волевач, обозный Войска Запорожского, обиватель чигринский» засвідчується ім'я, титул і місце проживання. У 1745 р. в тестаменті Я. Чарниша інтитуляція йде між протоколом і карабарацією: «Сей мой тестамент подписом руки моей я утверждаю войсковий канцелярист Яков Чарныйш», прихчому місце проживання упускається⁶.

Нарація засвідчує обставини справи з вказівкою випадку написання тестаменту: «будучи мне от господ Бога хоробою обтеженному, и лежачи на смертной постели при конци житие моего, пишу сей мой тестамент» причому вказується на добровільний і правоспроможний характер цього запису «за доброй памяти и з уласного розуму моего, будучи ни от кого ненамовленный и непримущен, леч з доброй воле своей, напред душу свою грешную полешаю господу Богу, а тело мое ко погребению земному, отдаюся у вечную опеку по воле божеской и матери его ж, споручниции Рода христианского, що теж з доброй воле моей, з убогого имення моего рухомого сим тестаментом стверждаю кому що записал ниже сего тестамент а явствует напредь», - писалося в заповіті Волевача⁷. Тестамент Я. Чарниша також не оминав нарацію: «Понеже Создатель мой, Христов Господь даровал мне скалеченем ноги моей немалую болезнь, которую я из 1744 году, от августа месяца по месяц декабрь сего 1745 года, быш одержим, а в декабря месяца не ощущая здоровья и не уповаю болше жить». Тут також вказується на правоспроможність автора заповіту: «но еще маючи добрую память, и здравыш мой разум, сим остатной воле моей тестаментом учинил нижеследующее»⁸.

Основна частина заповіту - диспозиція - містить розпорядження стосовно розподілу майна. Автор стверджував: «А что где якого грунта имеится, предковские и мною куплею набитие заходи то все отказую тож жене своей Парасковей да сину Якову», а також «жене моей Парасковей з сином»

Маємо вказівку на втрачений універсал Богдана Хмельницького стосовно отримання маєтностей колишнього гетьмана Барабаша: «вижеписанние угодия Барабашевские наданий мне за войсковую службу его милости паном Богданом Хмельницким гетманом у вечность з ласки его й всего Войска Запорожского»⁹.

Іван Волевач вказував на чотири шляхи формування своїх статків: батьківські надбання, спадок по безпотомному брату Андрію («Й с опокійного брата моего середулшого Андрея, яко безпотомного, й он по ласце своей братаней все на его спалие предковские грунта й отческие мне три конци жития у вечность отписал»), гетьманським універсалом надані, «мною куплею набитие»¹⁰. У тестаменті Я. Чарниша вказуються лише на один шлях - отримання в спадок від матері.

Тихоній Волевач протягом життя набув: «На Чутце предком набитие грунта й поселение людей, й футор, як в отческой духовной описано». «Над Яничем лес з пасекою, сенокосами, с пахатним полем, предковские». «На Чуте сенокоси й пахатное поле предковское». «В Войтовом селе й Калантаве сенокоси, пахатное поле предковское ж»¹¹.

Іван Волевач розкриває свої купівлі: «А тот лес куплен зо всеми и приналежимоостми с поселением людей у Максима Михайловича, жетеля чигринского за две тисечи коп доброй монети без десяти». «Другий же лес мною куплен у Хведори Андреевой, тож жителки чигринской, за пять сот коп грошей доброй монети литовской лечби к своему ж з сенокосами, степом к реце Макаровце и Ингульцу, с плесами рибними и зверинними ловле, где гребля на Ингульце с поселением людей и с чуторищем, и на тие грунта запис имеем». «Якие же грунтовне с поселением людей и без поселения, жене з сином Яковом в сей духовной ниже описанно: Волевачевские восемь байраков, також и пасека з пчелми, сенокоси по обидва боки Цибульника и пахатное поле с поселением людей, футор, тамо ж де степное поле и тот вижеписаний грунт понад речкою Цибульником, взявши з низшой галови от жбира, где могила, и от Грузкой балки, и от малого Круглого озера вгору до скель, где и млин мною за кошт построен, футор на Березовце з степом и сенокосами и пасеками и з бидлом, Пюский лес куплею мною набитий, на який и запис имеемо, и тамо пасек две з пчелми». «За Днепром в городку Потоку два млина: мною куплений един в трех колах, ставилом лежниковим, в Стефана Сеницкого посредку млинов, а другой крайний от места в чтирох колах з влаклом в Тимка Миколаевича, на якие й записи имеем».

Із заповіту Я. Чарниша ми не можемо знати об'єми його маєтностей, оскільки він передав їх своїй жінці раніше.

Іван Волевач назвав п'ять спадкоємців: дружину, сина та двох доньок - одну заміжню («Зятеви же моему, а мужу Мариному, Гаврилу Коробце, два десят кобил из жеребцев гнедим турецким, да пять коней верхових за всем убором козацким, янчарок добрых пять, панцир дощатий из щитом, а ежели що похоще, жена моя, а их matka, й больше уделит, що изволе себе») і одну удову («А дочке Марии пять тисеч коп доброй монети грошей з двома унуками, й ей дочерми Вацкою й Ганною, й по десеть фунтов сребра, да футор зо всеми приналежимоостми будущий на Шабелниках з божжим, з бидлом рогатим й овцами, пасека на Опанасовце с пчелми дочки же моей Марии»), а також племінника. («Братаничу же моему Якиму Антоновичу пару добрых верхових коней, един сивий мастю, а другой гнедий татарский зо всею зброєю, ронздчик злоцестий с каменцями, янчарок под среблом две, кобил десеть з жеребцем сивим лядским, панцир колчатий з злоцесскою мисюркою й карбаши, тисеча коп грошей»)¹².

Старший брат Івана Антон Волевач у тестаменті названий покійним. Син Антона Яким до повноліття знаходився під опікою дядька Івана, а 1640 р. отримав батьківський спадок («А старшого опокійного брата моего, Антона, син его в опеку нам покойным вручен бил до зросту мне, якого як опекун приведши его до розуму й всю субстанцию покойного брата моего й его отца, Якиму, братаничеви своему, додержавши ву власти прилюдне вручил в року шесть сот четире десятом, на что от его, Якима братанича, й квит имею»)¹³. У козацькому реєстрі 1649 р. Антон Волеваченко фіксується, але його місце засвідчує, що це відносно молода людина, тому ідентифікувати його з Антоном Тихоновичем не вважаємо за можливе. Це інша людина, можливо, старший син Антона, тобто Антон Антонович, який отримав батьківський спадок ще за життя останнього¹⁴.

Я. Чарниш назвав єдиною спадкоємницею свою 21-річну вагітну дружину Марфу Шираївну - можливу майбутню дитину. Мати його Євдокія Костянтинівна Голуб нещодавно померла. Це сталося 31 травня 1743 р. Я. Чарниш вказував «тело же мое по християнскому обычаю погresti в честечку Кролевце, близ костей матки моей»¹⁵.

З інших джерел відомо, що удова Чарниша Марфа Степанівна Ширай (1724-1764.29.02.) у 1746 р. народила доньку Ганну, яка пізніше стала дружиною Григорія Григоровича Фидрикевича.

9 червня 1747 р. Марфа Степанівна повторно вийшла заміж, за Михайла Васильовича, й Скоропадського стала його третьою дружиною. Тому звертаємо увагу на умови виконання V заповіту, які ставив Я. Чарниш: «понеже по исчисленію моему з упомянутою женою моею явилось тое, что уже тому назад месяцев іст четыре, как оная жена моя от мене стала обремененна, для того всем добрам по природному наследію на мене спадающим (зверх записе от мене жене моей определенным) быть за нею ж женою моею Марфой Шираевною й за наследіем от мене понесшим, а ею родячимся, вечно; ежели ж бы тое наше наследіе по воле Божіей умерло, то самой жене моей предпоказанной оними добрами (не считая в то число, что ей записом от мене определено), если она пребудет во удестве, владеть без препятствия, так как о удествующих женах по правам Малороссійским дозволено; если ж бы она имела посагнуть замуж, то оние добра должны спасти во владеніе ближнему моему родственнику, а он должен жене моей то наградить, что она з своего іменія на помяновеніе души моей істерает»¹⁷.

Волевач вказував на чотири церкви у Чигирині: «На церкви же, Спаскую, Пречискую, Петровскую й Николскую, на все чтире, по тисечи коп грошей, да на повиновение священником спаскому чигринскому отцу протопопе Пеште коп сто, пречискому, святопетровскому й николскому по три десеть коп»¹⁸. Я. Чарниш взагалі не згадував жодної церкви і ми не маємо додаткових даних, щоб якось пояснити цей факт.

Карабарацією (звісткою про підтвержуючі знаки) є наступна частина заповіту: «К сей же духовной упросилем его млости пана Зеновия Богдана Хмелницкого, гетмана Войска Запорожского, яко своего покровенного, подпис руки й с приложене печати войсковой гетманской». Наявність свідків була обов'язковою «При котором писанию й правованю сей духовной моей были люде добрие й вери годние». У заповіті свідками перераховані священник пречистенський чигиринський Стефан Яремійович і два покаячених шляхтича Богдан Пешта і Федір Коробка, перший з яких був хоружим військовим, а другий - отаманом городовим чигиринским. Коробка згадувався у реєстрі 1649 р. серед значного військового товариства. «Сей вишшеписанній, з доброй памяти моей учинений, тестамент утверждаю бут вечно при своей силе й для того на нем своеручно подписуюсь й о подписи свидетелей нижеподписавшихся»¹⁹.

Кінцевий протокол (дапіт) засвідчив час написання документу: «Писан сей тестамент священником пречиским Стефаном Еремеевичем року божого тисеча шесть сот пять десятого, м-ця ноябра второго». Місце написання визначається дотично через вказівку пречистенського священника чигиринського як Чигирин. Слово «дня» упущене переписчиками, оскільки сам текст дозволяє це зрозуміти. У тестаменті Я. Чарниша кінцевий протокол передує інтитуляції і карабарації: «такое же по написаню сего тестаменту сторонного человека упросил. 1745 года, декабря двадцать сегого дня»²⁰. Стосовно субскрипції збереглася лише її частина - «Богдан Хмелницкий, рука власна. /Место печати Богдана Хмелницкого». Переписчики залишили поза увагою притиснені до тестаменту печатки (вірогідно, вони були, бо Пешти і Коробки - шляхтичі) і підписи. Субскрипція у тестаменті Я. Чарниша розпочинається так: «У сего тестаменту свидетелем бил генералний подскарбій Михайло Скоропадскій й по прошенію пана Якова Чарниша на оном подписался й печать свою приложил», за цим йшла інформація про другого свідка: «У сего тестаменту свидетелем бил войсковий товариш Иван Пухович й по прошенію пана Якова Чарниша на оном подписался й печать свою приложил», текст закінчувався словами: «Сего тестаменту будучи от его пана Чарниша писал й в том подписался Глуховской ратуши писар Семен Евсеев»²¹.

Отже, духовні заповіти козацької старшини є важливим історичним джерелом приватно-правового походження, які мають високий ступінь інформативності і репрезентативності.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Калакура Я.С. Історичне джерелознавство; Підручник. - К., 2002. - С.357; 2. Модзалевский В. Два старинных духовных завещания // Историко - литературный сборник. Посвящается Л. Й. Срезневскому (1891-1916). - Л., 1924; 3. Попружна А. Духовні заповіти як джерело з історії благодійництва козацької старшини (за матеріалами тестаментів другої половини XVII - XVIII ст.). Матеріали науково-практичної конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII - початку XVIII століття». - Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф». 2006; 4. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. - К., 1995. - С.27; 5. Любецкий архив графа Г.А.Милорадовича. - Вып.1. - К., 1898. - С.18; 6. Там само. - С.19; 7. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. - К., 1995. - С.28; 8. Любецкий архив графа Г.А. Милорадовича. - Вып.1. - К., 1898. - С.18; 9. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. - К., 1995. - С.28; 10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. 11437. - Арк. 114; 11. Там само; 12. Там само; 13. Там само. - Арк. 115; 14. Там само. - Арк. 114;

15. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. – К., 1995. – С.28; 16. Любецький архив графа Г.А. Милорадовича. – Вып. I. – К., 1898. – С.18; 17. Там само. – С.19; 18. Кілессо С. Чигирин – гетьманська столиця // Київська старовина. – 1995. – №5. – С.7; 19. Любецький архив графа Г.А. Милорадовича. – Вып. I. – К., 1898. – С.18; 20. Там само; 21. Там само.

Т.В. Кузнець

ЕПИСКОП ФЕОДОСІЙ ОЛТАРЖЕВСЬКИЙ В НАЦІОНАЛЬНО-ДУХОВНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ-ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Багатовікова історія Православної Церкви складається із подієвої канви та діяльності тисяч священнослужителів, котрі водночас були духовними поводилями своєї пастви та яскравими постатями національно-духовного життя. В час розбудови Української держави нагальним завданням є не лише правдиве відтворення історичної минувшини, поцінування ролі церкви в історії України та створення загального історичного літопису держави і Церкви, але й увиразнення ролі місця в історії визначних церковних діячів. Персоналістичний вимір історії робить її зрозумілішою, яскравішою, різнобарвнішою. Надто коли йдеться про регіональну історію, дослідження якої нині є досить актуальним. Адже регіональні дослідження мають чи не найбільший виховний потенціал, вони водночас доповнюють загальноісторичні висліди і сприяють унаочненню та олюдненню історії.

Метою даної розвідки є узагальнення окремих біографічних даних і створення цілісного життєпису неординарної постаті священнослужителя, який піднявся із звичайної родини парафіяльного священника до високопоставленого служителя Церкви, який був першим **обраним** виділ. авт. – Т.К.), а не призначеним ректором Київської Духовної Академії, який дозволив собі не підкоритися вищому церковному керівництву й не поїхати на нове місце служби, але при цьому не втратити свій авторитет у цього ж керівництва і який, нарешті, був високоосвіченою й духовно багатою людиною, яка навколо себе випромінювала добро, загальнолюдські цінності й гуманізм. Цей священнослужитель був для своїх сучасників зразком для наслідування, його постать і понині залишається досить помітною в національно-духовному житті України ХХ ст.

Стосовно історіографії відразу зауважимо, що окремого цілісного дослідження життя, діяльності і місця єпископа Олтаржевського в духовному житті тогочасного суспільства ще не створено. Окремі фрагменти з його біографії та діяльності друкувалися в церковній періодичній пресі¹, основна хронологія його життя знайшла висвітлення у матеріалах некрологічного характеру², а власні враження і деякі оцінки діяльності Преосвященного Феодосія містять спогади сучасників³. Знайомство з названими публікаціями утвердило авторку в думці, що це непересічна особистість, доля якої пов'язана з Уманщиною, і яка заслуговує на повернення імені із забуття і пошанування його.

За загальною назвою «православне духовенство» стоять сотні постатей священнослужителів, які народилися на благодатній українській землі, виростили серед української природи, зростали разом із селянськими дітьми і упродовж усього земного шляху залишалися вірними традиціям і культурі своїх прашурів. Їх стосунки з православною паствою ґрунтувалися на взаємоповазі, довірі та християнській любові до ближнього. Природні здібності та уроджений інтелект багатьох із них, попри скромність та інтелігентність, підносили їх на вищі щаблі церковної ієрархії. Одним із таких був Преосвященний Феодосій, єпископ Оренбурзький і Тургайський, дитинство якого пройшло на Уманщині, а найбільш плідні роки священницької діяльності стали окремою сторінкою історії Православної Церкви в Україні.

Народився майбутній єпископ Феодосій (в миру – Петро Наркісович Олтаржевський) 1 грудня 1867 року в священницькій сім'ї. Щодо місця його народження, то перш за все хочеться виправити прикру помилку тих дослідників, які називають Уманський повіт Київської губернії. Припускаються цієї помилки тому, що батько Олтаржевського деякий час був настоятелем Уманського міського собору й був досить відомим та авторитетним протоіреєм Уманщини. Сім'я справді деякий час мешкала в Умані й початкову духовну освіту молодий Олтаржевський здобув в Уманському духовному училищі. Та попри ці факти, зіставлення хронології та зібрані документи біографії стверджують зовсім інше.

Батько – Наркіс Олтаржевський – по закінченні Київської духовної семінарії як кращий випускник отримав направлення до Київської Академії, але за станом здоров'я залишив навчання на першому курсі і в 1844 р. прийняв священство в с. Крюковщині Київського повіту. В 1845 р. його переведено на нове місце служби – в м. Жорнище Липовецького повіту Київської губернії, де він

.....
служив до 1889 р. Саме там і народився Петро Наркісович, майбутній Феодосій Олтаржевський. А в Уманського духовному училищі він навчався тому, що парафії Липовецького повіту відносилися до Уманського училищного округу й діти духовенства звідти мали навчатися саме в Умані. В Київській єпархії, межі якої збігалися з губернією, діяло п'ять духовних училищ (Киево-Софіївське, Києво-Подольське, Уманське, Богуславське і Черкаське), а відтак територія була умовно розділена на п'ять училищних округів. У списку вихованців училища за 1878 р. серед учнів першого розряду нижчого відділення значиться ім'я Петра Олтаржевського⁴. Здобувши початкову духовну освіту в Уманському училищі, Петро Олтаржевський продовжив навчання в Київській духовній семінарії.

А сім'я Олтаржевських перебралася до Умані значно пізніше. Наркіс Іустинович Олтаржевський отримав призначення на протоірейське місце до Уманського Собору 1890 р. Упродовж п'яти років він очолював уманське православне духовенство. Його невтомна діяльність на соборній парафії в Умані і багаторічне сумлінне священнослужіння були відзначені в 1894 р. Орденом Св. Володимира четвертого ступеня. Прослуживши загалом п'ятдесят два роки, він звільнився за штат і перебрався з Умані назад у м. Жорнище, де і доживав віку зі своєю хворою дружиною. Коли він помер, то літургію служив його син, на той час вже ректор Волинської духовної семінарії.

А перед цим життєва стежа майбутнього єпископа простелялася так. Закінчивши Уманське духовне училище й Київську духовну семінарію, Петро Наркісович Олтаржевський вищу духовну освіту здобував у Київській Академії. Навчався він там п'ять років, з 1888 до 1893 р., оскільки за станом здоров'я на третьому курсі на цілий рік залишив навчання. Відставши від своїх ровесників на цілий рік, Петро Олтаржевський підлікувався і, повернувшись у стіни Академії, швидко знайшов нових товаришів по курсу, які, як і колишні друзі, відгукувалися про нього як про доброго, **хорошого** товариша з відкритою й прямою душею. Академічну освіту молодий Олтаржевський закінчив зі ступенем кандидата богослов'я. Темою кандидатського дослідження з подачі професора А.А. Олесницького стало «Палестинське монашенство в IV-VI століттях». По закінченню навчання Петро Олтаржевський отримав призначення в Уманське духовне училище, де й учителював майже два роки упродовж 1893-1895 рр. Паралельно з учительською працею він продовжував працювати над темою чернецтва і, напевне, ця прив'язаність і стан здоров'я визначили наступний крок на його життєвому шляху.

Восени 1895 р. в Києво-Печерській Лаврі Олтаржевський приймає чернечий постриг і з цього часу починається стрімке сходження щаблями церковної ієрархії. П'ятого грудня того ж року його призначено смотрителем Києво-Подольського духовного училища. Через три роки, в 1898 р., він – інспектор Київської духовної семінарії, а в 1899 р. – ректор Волинської духовної семінарії. Саме тоді він був возведений в сан архімандрита. І саме тоді він знову повертається до свого наукового дослідження, котре з ініціативи Православного Палестинського Товариства було надруковане в науковому збірнику цього товариства. Попрацювавши ще над цією темою, Олтаржевський у 1900 р. захищає її на звання магістра церковної історії.

У 1901 р. архімандриту Феодосію Олтаржевському довелося з волі начальства обійняти відповідальну посаду ректора Київської духовної семінарії. До цього часу був збудований новий просторий корпус для семінарії на 600 семінаристів. Скупчення такої кількості бурсаків, які до цього квартирували по всьому місту, в одному приміщенні вимагало чимало енергії нового ректора. Як керівник він був розумним, енергійним, наполегливим, уміло утверджував порядок і владу в середовищі вихованців семінарії. Він ніколи не скаржився і сумлінно виконував покладене йому послушання. Ректором він пробув до осені 1903 р., а потім надійшло нове призначення.

З 4-го листопада 1903 р. архімандрит Ф. Олтаржевський став єпископом Єлисаветградським і 2-м вікарієм Херсонської єпархії, а 30 листопада того ж року відбулася його хіротонія в сан єпископа. Для місцепроживання йому був визначений Успенський монастир на Великому Фонтані поблизу Одеси. Там він розгорнув широку духовно-просвітницьку діяльність шляхом церковної проповіді та релігійно-етичних, моральних читань та бесід. Тамтешнє духовенство й православні миряни швидко потягнулися до нього, і невдовзі він мав **уже** значний авторитет. Саме в цей період своєї служби він був особливо діяльним, енергійним, **послідовним** у своїх рішеннях. Сучасники відзначали особливий підйом працездатності та кипучої енергії.

Та єпископу Феодосію не довго довелося жити в Одесі, оскільки 18 липня 1905 р. він отримав нове призначення. На цей раз його **переводили** до Казанської єпархії з призначенням єпископом Чистопольським, вікарієм Казанської єпархії з перспективою на посаду ректора Казанської духовної Академії. Це було досить **високе** і **почесне** призначення, яким підкреслювалися ділові риси та авторитет Ф. Олтаржевського. Та з **невідомих** причин, а офіційно через на хвороби,

.....
 єпископ Феодосій просить Св. Синод відмінити це призначення. Подібний непослух суворо карався й церковні власті звільнили Ф. Олтаржевського не тільки від переїзду в Казань, а й взагалі від єпархіальної служби. Опального єпископа відправили на спочинок в Григор'єво-Бізуков монастир Херсонської єпархії, що для когось іншого означало б кінець усякої кар'єри. Та покарання було нетривалим, досвідченого і авторитетного єпископа було невдовзі повернуто на службу.

З 16 грудня 1905 р. Преосвященний Феодосій був призначений єпископом Прилуцьким, вікарієм Полтавської єпархії. З полтавським єпископом Іоанном він мав добрі дружні стосунки, які нагадували батьківсько-синівські відносини. Та революційні події 1905-1907 рр. втруtilись у життя єпископа Ф. Олтаржевського і вписали нову сторінку в його біографію.

Лібералізація суспільних порядків, що була зумовлена революцією 1905-1907 рр., викликала до життя т. зв. «Тимчасові правила», серед яких був і такий пункт: ректор духовної Академії мав обиратися академічною радою. В Київській духовній Академії 1907 р. був обраний ректором професор-священик, кандидатуру якого Св. Синод не затвердив. Назривала конфліктна ситуація, виходом з якої могло бути обрання більш авторитетної особи. Такою стала кандидатура Ф. Олтаржевського, яку підтримувала і академічна рада, і вища духовна влада. Київський митрополит Флавіан у розмові з Ф. Олтаржевським просив не відмовлятися від цієї пропозиції і прийняти її як нове послухання для блага церкви і Академії. Академічна рада теж просила єпископа Феодосія взяти участь у виборах ректора. І 19 грудня 1907 р. Ф. Олтаржевського було обрано ректором Київської духовної Академії, а 5 січня 1908 р. Св. Синод затвердив цей вибір академічної ради. Так він став першим обраним ректором Академії, з титулом єпископа Уманського, другого вікарія Київської єпархії. Для читання лекцій студентам академії він обрав Канонічне право, як науку найбільш потрібну для врегулювання церковно-суспільних відносин в той революційний час.

На перших порах ректорства Ф. Олтаржевського Київська Академія, як і всі решта три російські духовні академії, підлягала генеральній ревізії. Ректор вважав своїм моральним обов'язком захищати Академію перед ревізорами на всіх етапах ревізії. Не вдаючись в деталі ревізії, підкреслимо, що загальним наслідком перевірки усіх чотирьох академій була відміна „Тимчасових правил“, в т. ч. відміна порядку обрання ректора. Ф. Олтаржевський почав відчувати незручність з цього становища і почав просити про звільнення з ректорської посади.

З 13 серпня 1910 р. Ф. Олтаржевського призначено єпископом Оренбургським і Тургайським. Він попросився з Києвом, залишаючись почесним членом Київської духовної Академії. Та в академічні справи він не втручався, але до кінця свого життя турбувався Церковно-Археологічним Музеєм при Академії. Ще в роки ректорства він заводив мову з Н. Петровим, який став директором музею, про необхідність підготовки ілюстрованого опису колекцій музею. В 1911 р. він передав для цієї справи 500 рублів, але цієї суми виявилось замало. Тому директор музею вирішив підготувати неповний ілюстрований опис, а спочатку „Альбом визначних пам'яток“ і видавати його окремими частинами. В першому випуску альбома була представлена Порфіріївська колекція східних ікон, які були зібрані в музеї і окремі з яких являли собою світову рідкість. Отримавши примірник видрукованого в Києві альбома, Ф. Олтаржевський щиро дякував Н. Петрову і дорікав водночас за згадку про фінансову підтримку єпископом Феодосієм цього видання. В листі до Петрова Ф. Олтаржевський повідомляв про своє життя в Оренбурзі. Віддалік від столиць життя протікало набагато спокійніше, менше було мирської суєти, і більше часу єпископ віддавав добрим справам. Під його керівництвом закінчувалося будівництво храму при архієрейському домі, збудована була й пастирсько-місіонерська школа, пристосовувалися приміщення під притулки для дітей із збіднілих сімей.

Другий випуск „Альбома...“ був присвячений Сорокінсько-Філаретівській колекції ікон. Отримавши цей випуск, Преосвященний Феодосій відіслав до Києва 250 руб. на оплату за його друк. Він наполягав, щоб найближчим часом випустити ще дві книги „Альбома визначних пам'яток“. Кошти для цього він зобов'язувався надіслати. Та здоров'я Феодосія Олтаржевського погіршувалося: ревматичні болі завдавали нестерпних страждань. Він лікувався в Саках Таврійської губернії, а згодом перебрався до Єсентуків. Згідно зі своєю обіцянкою, він відіслав гроші для видання третього випуску „Альбома“, що побачив світ на початку 1914 р. і був присвячений південно-руському іконопису дотатарського і післятатарського періодів. А вітаючи Н. Петрова з нагородженням Російським Археологічним Товариством великою золотою медаллю за публікацію трьох випусків альбома, Ф. Олтаржевський писав у листі, що в кінці 1914 – на початку 1915 р. надішле до Києва ще 250 руб. для видання останнього, четвертого, випуску. Цей заключний том мав містити фотокопії й малюнки найвизначніших експонатів Церковно-Археологічного Музею, які стосувались історії Південної і Південно-Західної Росії та Церкви. Одночасно єпископ Феодосій

..... висловлював бажання, щоб в альбомі йому не висловлювалася подяка за фінансування цього видання. Порядність та скромність цього ієрея дивувала навіть його сучасників.

Кошти для видання четвертого випуску ілюстрованого альбома Ф. Олтаржевський не встиг відіслати до Києва. Життєві сили покидали його, і 26 липня 1914 р. на курорті мінеральних вод в Єсентуках він помер. Відспівував покійного єпископа Владикавказький Преосвященний Антоній Горонівський, знайомий з ним по службі в Києві. Поховання здійснене в склепі під підлогою парафіяльної церкви в Єсентуках.

Так склалася життєва стежа вихідця зі звичайної священицької родини, яких було чимало, і представники яких складали духовну еліту суспільства. Та не багатьом вдавалося так високо піднятися схидами церковної ієрархії і стати такою непересічною особистістю. Природні задатки, освіченість, моральні чесноти та вірність священицькому обов'язку визначили високий злет Феодосія Олтаржевського. Високі принципи загальнолюдської моралі, сповідувані єпископом, відповідальність перед сучасним і прийдешнім поколіннями поставили його в ряд найдостойніших православних священиків, які посідали помітне місце в національно-духовному житті тогочасного суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Церковные Ведомости. – 1903. – № 46. – С.377; 1905. – №31; 1905. – №37. – С.439; 1908. – №3. – С.16-17; 1910. – №34. – С.344; Прибавление к «Церковным Ведомостям». – 1903. – № 51-52. – С.2028-2031; 1914. – №16. – С.767; 1914. – № 31. – С.1398-1399; 2. Преосвященный Феодосий, епископ Оренбургский и Тугайский. (Некролог) // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1914. – №33. – С.812-814; 3. Петров Н. Преосвященный Феодосий, епископ Оренбургский и Тугайский // Труды Императорской Духовной Академии. – 1914. – Ноябрь. – Кн. XI. – С.245-258; 4. Кузнець Т. Православие духовенство Уманщины XIX – початку XX століття. – К., 2006. – С.84.

С.А. Лапшин

КОМПЕТЕНЦІЯ ТА МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ В 1734-1750 РР.

Ліквідація Російським урядом у 1734 р. гетьманства та заснування замість нього колегіальної установи - Правління гетьманського уряду (Далі ПГУ), діяльність якої спрямовувалася на інкорпорацію Гетьманщини до складу Російської імперії, належать до важливих проблем історії України XVIII ст. Це пояснюється тим, що ПГУ продовжило перебудову політико-адміністративної системи Лівобережної України, охопивши всі сфери політичного життя - Вищі державні та місцеві органи влади, суд і судоустрій, юридичні, економічні та соціальні відносини.

В загальноакадемічному аспекті державотворчі процеси, які відбуваються в сучасній Україні в час глибокої ціннісно-нормативної кризи, потребують історичних досліджень різних аспектів державотворення як підґрунтя для формування національної свідомості, створення сучасної системи духовних і культурних цінностей, утвердження гуманістичних ідеалів, відродження духовної спадщини народу.

Крім того, як у середині XVIII ст., так і зараз Україна зіткнулася з проблемою перерозподілу державної влади. Тому слід врахувати історичний досвід державного будівництва, зокрема звернути увагу на суть, характер і наслідки тих державних перетворень, що сталися в органах влади України другої половини XVII-XVIII ст. Такий аналіз сприятиме кращому усвідомленню логіки сучасних державно-правових явищ, допоможе прогнозувати перспективи реформування державного апарату України.

Органи державної влади й управління України другої чверті-середини XVIII ст. – явище недостатньо досліджене. Це пояснюється передусім тривалою відсутністю власної національної держави й пануванням на території України антидемократичного режиму, який не потребував дослідження як демократичних періодів історії, так і традицій демократичного державотворення.

Історіографія аналізованої проблеми невелика. В історії України немає жодного дослідження, присвяченого компетенції та матеріальному забезпеченню ПГУ в 1734-1750 рр. Серед досліджень, які так чи інакше дотичні цього питання, слід виділити роботи О. Апанович, М. Грушевський, О. Гуржія, Л. Мельника, М. Слабченка, В. Смоля

Метою дослідження є вивчення компетенції та матеріального забезпечення ПГУ в 1734-1750 рр. на основі архівних матеріалів та даних наукових розвідок, що стосуються визначеної проблематики.

Найбільш ґрунтовну характеристику реформування вищих органів влади в Україні-Гетьманщині після смерті Д. Апостола дав М. Грушевський в дослідженні „Ілюстрована історія українського народу”: „після смерті Д. Апостола ГВК, в якій зосереджувалося керівництво адміністративно-політичними та військовими справами, формально була об'єднана з правлячою владою (ПГУ - Л.С.) як Вищий державний орган під іменем Генеральної Військової канцелярії (ГВК)»¹.

О. Ханенко – один з небагатьох російських істориків, які досліджували історію України, – стверджував, що після смерті Д. Апостола замість гетьмана було засновано Канцелярію ПГУ, яка злилася з ГВК і стала вищим „присутнім” місцем в Малоросії².

Саме тому деякі дослідники акцентують увагу на розширенні повноважень ГВК після смерті гетьмана Д. Апостола. Така думка доречна, але слід врахувати, що ПГУ перебрало на себе повноваження гетьмана й генеральної старшини, тобто перетворилося на розпорядчу частину ГВК.

Таким чином, з одного боку, ПГУ вилучило з кола діяльності ГВК судові, адміністративні та фінансові справи, але в той же час перетворилося в розпорядчу частину ГВК і всю подальшу діяльність вело під цією назвою, про що свідчить звертання у наказах і листах: „За її генераторською величністю наказом генерал-лейтенанту князю Шаховському з присутніми у ГВК...”³.

Враховуючи те, що ПГУ перебрало на себе повноваження розпорядчої частини ГВК⁴, тобто гетьмана та генеральної старшини, до її компетенції входило насамперед адміністративне, судове, апеляційне й господарсько-фінансове управління Україною-Гетьманщиною, яке вона здійснювала через підпорядковані їй Вищі державні органи - Генеральний Військовий суд (Далі: ГВС), Канцелярію Малоросійських зборів (Далі – КМЗ), Канцелярію Генеральної артилерії (Далі – ГА) та полкові адміністрації, які поширювали дію розпоряджень і наказів ПГУ на підлегли їм управління.

У віданні ПГУ перебували також питання, пов'язані з організацією й функціонуванням внутрішньої та прикордонної служби, встановленням адміністративно-територіальних кордонів між містами і сотнями, проведення перепису населення та власності України.

Важливою функцією ПГУ була адміністративно-поліцейська, тобто контроль за ремонтом і утриманням доріг й мостів, видача паспортів та інших засвідчувальних документів.

До його компетенції входив і нагляд за розшуком та передачею втікачів з Російської імперії, Польщі й Туреччини, а також контроль за тим, щоб населення України-Гетьманщини не вдавалося до втечі⁵.

Водночас ПГУ було вищою в Україні-Гетьманщині судовою апеляційною інстанцією, якій підпорядкований і ГВС.

ГВК зносила з ПГУ за допомогою донесень або повідомлень лише за підписом канцеляриста, який готував зазначену інформацію, що свідчить про підпорядкування виконавчої частини ГВК ПГУ⁶.

Конкретніше повноваження ПГУ розкрито в наказі князю О. Шаховському від 31 липня 1734 р. про збереження в Глухові Канцелярії міністерського правління: 1) Залишити в Глухові Канцелярію малоросійського правління для секретних та інших державних справ: розгляду чобитних з ГВС, контролю за збором грошових та хлібних податків підскарб'їями; 2) розглядати справи чобитників, які направлялися Д. Апостолу, й у випадку неправильного вирішення переглядати⁶. Функціонально ПГУ об'єднувала верховну, апеляційну, законодавчу/розпорядчу, фінансову владу в Україні-Гетьманщині. До її повноважень входило: 1) адміністративне керівництво, формування війська, нагляд за прикордонною службою, облік рангових мастків, призначення чинів; 2) організація, комплектування, озброєння, облік козацького війська, забезпечення його під час походів; 3) контроль за збиранням податків та їх витратами; 4) посередній нагляд за діяльністю ГВС і розгляд апеляцій на його рішення.

Крім того, до компетенції ПГУ входив розгляд частини справ державних злочинів - „слова й дії”. В цій діяльності ПГУ керувався нормами й діяв за судовою практикою, аналогічною до судової Канцелярії в Російській імперії: проводилося слідство за допомогою тортур та виносився

¹ В 1734 році була встановлена офіційна назва „Канцелярія Гетьманського уряду” ми будемо використовувати цю назву. Однак і назва ГВК є правильною, оскільки ПГУ було розпорядчою частиною ГВК.

.....
вирок. Але в особливих випадках винних надсилали до Сенату, а звітти – до Канцелярії Таємних Розшукових Справ.

Виконуючи апеляційні функції (апеляції на рішення ГВС), тобто, ставши „Верховним в праві судилищем”⁷, ПГУ повинен був розглянути справу „без затримок” та повідомити Сенат про прийняте рішення⁸.

Механізм подання апеляцій до ПГУ висвітлив Д.М. Бантиш-Каменський в „Історії Малоросії”: із сотенного суду справи надходили до полковника, від нього до ГВС і, нарешті, передавалися до ПГУ⁹.

До компетенції ПГУ входили також збір і пересилання даних щодо кандидатів на державні посади. Так, 3 пункт „Рішучих статей” Д. Апостола наказував, що на уряди генеральної старшини і полковників обирати 2-3 кандидати й писати до Її Імператорської Величності за наказом про обрання. При затвердженні полкової та сотенної старшини вирішальне слово переходить до Голови ПГУ. Крім того, важливою функцією ПГУ було надання звання значкових товаришів.

Отже, ПГУ контролювало призначення на уряди в полках, тим самим ігнорувало давнє право козаків самим обирати сотників, втручаючись у внутрішнє полкове життя.

Важливою функцією ПГУ був контроль за роботою КМЗ. ПГУ регулярно вимагало від не надання даних про збір податків, а її витрати взагалі не здійснювалися без дозволу ПГУ¹⁰.

До компетенції ПГУ входили розгляд і передача в Сенат чолобитних для одержання грамот й універсалів на землі¹¹.

Таким чином, ПГУ належали всі важелі безпосереднього управління Гетьманщиною найважливіші справи суспільно-політичного та економічного розвитку України-Гетьманщини вирішувалися членами „присутствія” у складі російських чиновників й української козацької старшини¹².

Розглянемо матеріальне забезпечення тогочасного уряду України-Гетьманщини.

В цьому аспекті варто зауважити на наказі імператриці від 18 листопада 1734 р., як зобов’язував жалування членам і канцелярським службовцям ПГУ, ГВС виплачувати малоросійського скарбу¹³.

Відповідно до наказу імператора Петра I від 1724 р. проти армійських офіцерів з раціоналу четверту частину: колезьким членам виплачувати половину жалування армійських офіцерів, так видавати і раціони, які вони отримують проти рангів і Московських окладів¹⁴, заробітна плата членів ПГУ складала: Росіян: генерал-лейтенанта О. Шаховського – 960 крб. на рік¹⁵; князя І. Барятинського – 836 крб. на рік¹⁶; полковника В. Гур’єва – 750 крб. на рік.

Українців: генерального обозного Я. Лизогуба – 600 крб. на рік; генерального підскарбія Я. Марковича – 500 крб. на рік; генерального осавула Ф. Лисенка – 400 крб. на рік¹⁷.

Крім визначеної зарплатні, члени ПГУ отримували додаткові виплати за порції: українці – 170 до 250 крб. на рік¹⁸, росіяни – 800-1000 крб. на рік.

Так, з урахуванням всіх доплат заробітня платня Голови ПГУ О. Шаховського складало 2160 крб.

Крім того, згідно з наказом Д. Апостола від 10.01.1732 р. винагороди ранговою власністю службовцям Гетьманщини проводилися згідно таблиці: 1) Генеральний писар – 453 двори; генеральний обозний – 400 дворів; 3) Генеральним суддям (українцям) – 300 дворів; 4) Третьою частину членам Генерального Військового суду (росіянам) – по 30 дворів; 5) Генеральному підскарбію (українцю) – 300 дворів; 6) Генеральному підскарбію (росіянину) – 30 дворів; 7) Генеральному писарю – 453 двори¹⁹.

Розрахунок розміру платні великоросіянам проводився відповідно чину. Так, 18 травня 1734 р. Сенат наказав князю О. Шаховському виплачувати грошове утримання бригади І. Барятинському, що дорівнювало минулій посаді та чину полковника 1 Московського полку, 2600 крб. та додати 17 раціонів (236 крб.), відрахувавши на медикаменти і лікарню 13 крб. 29 коп. Всього – 2822 крб. 71 коп.

Варто зазначити, що заробітна платня членів і канцелярських службовців ПГУ визначалася Сенатом. Так, коли 31 січня 1737 р. Голові ПГУ О.І. Рум’янцеву було присвоєно звання генерала, одночасно наказано й виплачувати заробітну платню в розмірі 3 тис. крб. Крім затвердженої зарплатні, Голова ПГУ О. Рум’янець шляхом багаточисельних чолобитних добився від Канцелярії Таємних Розшукових Справ Сенату доплати 600 крб. на рік²¹.

Жалування канцелярським службовцям складало: обер-секретар – 150 крб. на рік²²; секретар – 100 крб. на рік; протоколіст – 100 крб. на рік; актуаріус – 100 крб. на рік; регістратор – 100 крб. на рік.

рік; канцелярист – 80 крб. на рік; підканцелярист – 40 крб. на рік; копіїст – 20 крб. на рік; кур'єри – 50 крб. на рік; каптали в ПГУ – 138 крб. на рік²³.

Крім виплати жалування членам та канцелярським службовцям ПГУ, ГВС, ГВК з малоросійської скарбниці виплачували жалування геодезістам, зборщикам, наглядачам за зборами податків: геодезисти отримували по 106 крб. на рік, наглядач за зборами податків в чині капітана отримував 240 крб. на рік²⁴.

Зазначена заробітна платня виплачувалася три рази на рік (в січні, травні та вересні) із відрахуванням коштів на медикаменти і лікарню. Виплата зарплатні відбувалася зі значними затримками. Особливо невдоволеними цим були великоросіяни, які постійно про це писали чолобитні імператриці²⁵.

У Ф.51 „ГВК” ЦДІА України зберігається близько 300 справ-чолобитних до Сенату щодо затримки виплати винагороди. Враховуючи затримки виплати жалування військовим канцеляристам, їм було дозволено відлучатися у свої господарства. Іноді такі „відпустки” затягувалися, про що свідчать численні ордери ПГУ та реверси полкових канцелярій про негайне повернення військових канцеляристів до службових справ.

Заробітна платня канцелярських службовців не була сталою. Так, у зв'язку із значними витратами на війну з Туреччиною уряд Російської імперії в 1747 р. значно зменшив жалування нижчих службовців державних установ Гетьманщини й витрати самих канцелярій, наприклад, Гадяцька полкова і судова канцелярія отримала 42 крб. 20 коп. замість 77 крб. 20 коп.

Середньорічний бюджет ПГУ складав 14-20 тис. крб. Ця сума складалася з податків, зібраних в колишніх гетьманських маєтностях, які після ревізії маєтностей Д. Апостола перейшли до ПГУ, маєтностей Мініха та Головкина, збори з Малоросійських та Слобідських полків. Збори з Малоросійських полків на утримання ПГУ – податки на „булаву” та „кухню”, які збиралися на користь гетьманів, складали: Гадяцький полк – 6.277 крб. 69 коп.; Лубенський полк – 4.032 крб. 2 коп.; Прилуцький полк – 255 крб. 18 коп.; Київський полк – 3.479 крб. 99 коп.; Переяславський полк – 1.246 крб. 67 коп.; Ніжинський полк – 1.458 крб. 5 коп.; Миргородський полк – 3.145 крб. 50 коп.; Стародубський полк – 127 крб. Загалом: 20.021 крб. 99 коп²⁶.

Всього зборів в Малоросії: в мирний час – 95.695 крб. 41 коп.; у воєнний час – 95.895 крб. 41 коп²⁷.

Щорічний бюджет України-Гетьманщини після сплати коштів на утримання російського війська становив: 1730 р. – 33.887 крб.; 1731 р. – 32.860 крб.; 1732 р. – 29.697 крб.; 1733 р. – 27.327 крб.; 1734 р. – 27.750 крб.; 1735 р. – 32.215 крб²⁸.

Велике невдоволення українців викликали „консистентські дачки” на утримання розквартированих в Україні-Гетьманщині російських військ. 23 січня 1734 р. Сенат видав наказ: „Згідно пунктів Військової комісії, наказано в Малоросії та в Слобідських полках вісім драгунських, два піхотні полки, штаб та аптекарських службовців утримувати, стягуючи провіант і фураж з малоросійських жителів безоплатно”²⁹.

Для утримання російських полків в Україні встановлено такі збори³⁰:

Посадовець	Порцій	Рацій
Генерал-аншефу	17	100
2 генерал-лейтенантам	26	120
2 кондукторам	-	6
Генерал-майору	9	46
Аптекарю	6	14
Макленбургський корпус	619	558
На полки	1.214	1.617
Разом на 9 полків	10.926	13.653
ВСЬОГО:	11.603	14.497

Крім того, постійними витратами ПГУ були: жалування вдові Д. Апостола (в середньому 5-90 крб. на рік), витрати полкових канцелярій – 2000 крб., виплати на чини – 1600 крб., канцелярським службовцям – 700-800 крб., витрати на кур'єрів та пошту – 250-300 крб., на транспорт – 250-300 крб., штрафні – 40-50 крб., на шпиталь – 600 крб³¹.

Крім того, згідно з наказами імператриці, з КМС щомісячно виплачували на утримання школи співаків 100 крб. та близько 1000-1200 крб. живими грошима. В середньому на канцелярські потреби ПГУ витрачав 130-150 крб. на місяць³².

Аналізуючи державний бюджет Гетьманщини в 30-40-х рр., приходимо до висновків, що витрати на утримання російського війська складали 70-85% всього обсягу. Така риса була

характерна абсолютистській державі з активною зовнішньою політикою. Проте російський уряд, вимагаючи від України-Гетьманщини утримувати війська, передусім переслідував свої імперські цілі.

Таким чином, ліквідація в 1734 р. інституту гетьманства і створення ПГУ стало логічним продовженням інкорпораційної політики російського уряду щодо України-Гетьманщини. Намагаючись не допустити посилення політичної опозиції в Україні-Гетьманщині, імператриця Анна Іоанівна намагалася нейтралізувати провідних генеральних старшин. З цією метою була використана колегіальна форма устрою ПГУ, яка створювала ілюзію широкої участі старшин в управлінні державою, насправді мінімізувавши цю участь. В результаті створення ПГУ Російська імперія отримала орган, за допомогою якого забезпечила можливість безпосередньо контролювати всі суспільно-політичні процеси в Україні-Гетьманщині й ефективно на них впливати.

Аналіз компетенції ПГУ, яке регулювало суспільно-політичне життя в Лівобережній Україні, керуючись „Рішучими статтями гетьмана Д. Апостола”, указами імператриці, переконливо свідчить, що ПГУ не становило окремої форми управління Україною, а синтезувалося з ГВК. Завдяки поглинанню ПГУ найвищого органу виконавчо-розпорядчої влади України-Гетьманщини, центру налагодженого механізму адміністративного управління, ПГУ не зазнало суттєвих організаційних труднощів у процесі свого становлення і функціонування. Фактично відбулася заміна українських урядовців російськими офіцерами в державних органах України-Гетьманщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – СПб., 1913. – С.270; 2. Ханенко А. Исторический очеркъ межевыхъ учреждений въ Малороссіи. – Черниговъ, 1870. – С.90; 3. Центральний державний історичний архів України (Далі – ЦДІАУК) – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4871 „Справка про назначения до ГВС кн. Андрія Борятинського та про його утримання із зборів Лівобережної України” 3 березня 1738 р. – 59 арк; 4. ЦДІАУК. – Ф.55. – Оп.2. – Спр.22 „Дело о розыске великороссийскихъ бежавшихъ людей и о присылке от полковника Сытина ведомости сколько человекъ бежало”. – Арк.406; 5. Російський державний архів давніх актів м.Москва (Далі – РДАДА). – Ф.248. – Кн.1831. – С.131; 6. Полное собрание законов Российской империи (Далі – ПСЗ). – Т.IX. – Док.№6608 „Указ князю О. Шаховському про залишення в Глухові Канцелярії міністерського правління”. – С.379-380; 7. Інститут Рукописів Центральної національної бібліотеки ім. В. Вернадського (Далі – ІР ЦНБ України). – Ф.227. – Спр.27 „Тяжбы. Выписки по истории и праву на Украине в XVII-XVIII в” 4 арк; 8. ЦДІАУК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 6847. „Выписки з указу Анни Іоанівни за 1734 р. кн. Шаховського та з предложениемъ гр. Румянцеву про порядок оформлення документів, що виходять з Канцелярії”. – Арк.13; 9. Бантиш-Каменський Д.М. Історія Малороссіи. – М., 1830. – С.589; 10. ЦДІАУК. – Ф.55. – Оп.2. – Спр.404. „Дело о выдаче канцелярскимъ Министерского правления служителямъ жалованья”. – Арк.44; 11. ЦДІАУК. – Ф.55. – Оп.2. – Спр.47 „Грамоты и универсалы, данные разнымъ владельцамъ на грунты и угодия” 1738. – 149 арк; 12. Цимбал Т.Н. Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х рр. XVIII ст. – К., 1990. – С.120; 13. ЦДІАУК. – Ф.52. – Оп.3. – Спр.171. „По указу Генеральной канцелярии о выдаче генерал-аншефу Румянцеву со штатомъ за сентябрь треть жалованья” – 39 арк. – Арк.10.; 14. ПСЗ. – т.XI. – №8586 „Сенатскій. О произвожденіи жалованья обрѣтающимся въ Малороссійскихъ Присутственныхъ мѣстахъ Членамъ и приказнымъ служителямъ изъ Великороссійанъ” – С.629-630; 15. ЦДІАУК. – Ф.52. – Оп.3. – Спр.70 „Дело о выплате денег за 1735 г.”. – Арк.5; РДАДА. – Ф.248. – Оп.29. „Дело о выдаче генерал-лейтенанту князю Алексею Шаховскому положенныхъ денег”. – Арк.458, РДАДА. – Ф.248. – Кн.1798 „Справи про выдачу платні московськимъ служилимъ людямъ”. – Арк.150; 16. ЦДІАУК. – Ф.52. – Оп.3. – Спр.70 „Дело о выплате денег за 1735 г.”. – Арк.7; 17. Лазаревський А.М. Выписка по листу господина и кавалера, коимъ представляет, при какихъ великороссійскихъ чиновъ малороссійскимъ равняютъ //Київська старовина. – 1883. – №6. – С.382-385; 18. ЦДІАУК. – Ф.52. – Оп.3. – Спр.70 „Дело о выплате денег за 1735 г.”. – Арк.27; 19. Сава Зеркаль. Руїна козацько-селянської України: 1648-1764 рр. – Відень, 1902. – С.196; Антонович В.Б. Коротка історія козаччини. – К., 2004. – С.115; 20. ЦДІАУК. – Ф.52. – Оп.3. – Спр.74 „О выдаче в Генеральной канцелярии, в суде Генеральномъ и другихъ мѣстахъ по рангамъ ихъ денежного по трети года жалованья”. – Арк.5; 21. ЦДІАУК. – Ф.52. – Оп.3. – №171 „По указу Генеральной канцелярии о выдаче генералу-аншефу А. Румянцеву со штатомъ за сентябрьскую треть 1739 г. жалованья”. – Арк.16; 22. РДАДА. – Ф.248. – Оп.29 „О бытии в Малой России в Канцелярии Министерского правления секретаремъ оной канцелярии Ивану Денисову и о даче ему жалованья 150 р. в год”. – Арк.466; 23. ЦДІАУК. – Ф.55. – Оп.2. – Спр.285 „Дело о выплате денег за 1747 г.”. – Арк.7; 24. ЦДІАУК. – Ф.52. – Оп.3. – Спр.16 „Книга прихода и рас хода денежных сумм за 1739 г.”. – Арк.36-37; 25. ЦДІАУК. – Ф.52. – Оп.3. – Спр.74 „О выдаче в Генеральной канцелярии, в суде Генеральномъ и другихъ мѣстахъ по рангамъ ихъ денежного по трети года жалованья”. – Арк.18; 26. ЦДІАУК. – Ф.55. – Оп.2. – Спр.126 „Экстракт изъ счетной выписи о приходе и расходе Канцелярией Министерского правления денежной казны”. – Арк.1; 27. ЦДІАУК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.10289 „Про організаційну структуру ГВК”. – Арк.5; 28. РДАДА. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.22 „Бумаги Малороссійской коллегии, касающіеся Малороссіи”. – Арк.250; 29. ПСЗ. – т.IX. – №6674 „О взыскивании недоимки в три месяца” – С.468;

30. РДАДА. – Ф.248. – Кн.1755 „О довольствовании осми полков провиантом и солью в Малой России”. – Пр. Нечипоренко Про „порції” та „рації” на Гетьманщині 1725-1750 рр. //ЗІФВ ВУАН. – 1928. – Т. 20. – С.176-177; 31. ЦДІАУК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.5433 „Відомості від 10 грудня 1736 р. про появу і витрату грошей із суми, що підлагає канцелярії”. – Арк.3; 32. ЦДІАУК. – Ф.55. – Оп.2. – Спр.127 „Счетная выписка о приходе и расходе Министерской канцелярией денежной суммы”. – Арк.2.

Ю.В. Лезун

НАДБАННЯ СОБАНСЬКИМИ ЗЕМЕЛЬ У БРАЦЛАВСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ У 1870-Х РОКАХ: ОБСТАВИНИ І ОСОБЛИВОСТІ

Загальному вивченню характеристик і особливостей великого земельного володіння в Брацлавському воєводстві XVIII ст. присвячена чимала кількість досліджень і декілька ґрунтовних монографій¹. Однак донині бракує локальних розвідок, у яких би розглядалися майновий стан окремих магнатських родин і його зміни у розрізі окремих маєтків, фільварків, земельних наділів. Обставини переходів сіл і земель від одного землевласника до другого переважно залишаються для нас таємницею, за якою приховані важливі відомості для вивчення аграрної історії, історії соціальних відносин, краєзнавства. Особливо зростає вартість таких досліджень при врахуванні джерелознавчих підходів. Адже саме майнові документи землевласників-дідичів та орендарів слугують основним джерелом інформації з історії окремих сіл і територій часів Речі Посполитої і Великого князівства Литовського.

Прикладом такої слабо дослідженої теми є набуття наприкінці XVIII ст. однією з гілок родини Собанських великих земельних наділів на південних рубежах воєводства. Ті польські дослідники, які розглядали цю проблему, зауважують непевні обставини проведення згаданої фінансової оборудки, аналіз якої міг би проілюструвати деякі важливі риси розвитку земельного права, формування нового магнатського прошарку, появу перших паростків модерного, товарного виробництва на землях Правобережної України у останні роки існування Речі Посполитої.

Для початку доречно детальніше зупинитися на історії цього шляхетського роду, представники якого займали високе становище у соціальній і економічній верхівці подільського соціуму XIX ст.

Походять вони з Мазовії². Їх прабадьківщина – село Собаниці³ розташоване недалеко від Варшави у закрочимській землі. К. Несецький⁴ коротко згадує про Собанських, пише, що вони жили на Волині і Русі, але навіть не подає їх гербу. Т. Жихлінський⁵, в „Золотій книзі”, за прашура Собанських вважає Миколая з Собаниць, який помер біля 1500 р.⁶ Однак, на підставі документальних свідчень цей дослідник подає історію роду уже десь від середини XVII ст. Ці архівні пошуки доводять зв'язок поколінь роду Собанських від Юзефа з Собаниць, який жив біля 1550 р. Його син Войцех (нар. 1692 р.), люблінський гродський регент, одружився в Любліні 1722 р. з Маріанною Вербицькою. Жихлінський пише, що Войцех Собанський заклав основу майбутньої успішної долі свого дому „набувши розлогі земельні маєтності на Волині і Поділлі, колишню власність Вишневецьких і Калиновських, дощенту зруйновані війнами і нападами козаків і татарів, але які з часом, при встановленні миру і доброму господарюванні нового власника невдовзі значно відорощували...”. Тут Т. Жихлінський подає загальні відомості, не вказуючи детальнішої інформації щодо набуття згаданого майна Войцехом Собанським. Можна лише припустити, що ті набутки прийшли не купівлею, а, відповідно до звичаю тих часів, за допомогою застави маєтків, яка дозволяла надзвичайно швидко багатіти.

Войцех помер біля 1744 р., залишивши чотири дочки і чотирьох синів – Кастана, Еліяша, Келіяна і Павла.

Кастан, вінницький підстолий, летичівський гродський регент (у 1751 р.), летичівський чесьник⁷ і брацлавський стольник, триразовий депутат до Коронного Трибуналу⁸. Був двічі одружений: перший раз з Анною Ортинською, вдруге з Петронелою Солеською. Мабуть, з посагом Кастан отримав і волость Пісочне з прилеглими маєтностями в Кам'янецькому повіті – давні дідичі володіння колись багатого роду Телефусів. У 1754 р. ці землі (можливо частково) продає Йозефу Яковському. Помер у 1798 р., залишивши трьох синів: Матеуша, Міхала і Героніма та три дочки.

Діяльність першого і третього синів Кастана залишаться поза межами нашої розвідки. Можемо тільки зауважити загальні біографічні відомості: Матеуш, володар значних посіlostей в Гайсинському повіті, шамбелян⁹ польського двору, потім маршалок гайсинського повіту. Мав трьох синів: Генріка, Ізидора та Олександра. Третій син Кастана – Геронім, власник Баланівки та інших земель в Ольгопільському і Ямпільському повітах. Вдало господарював, значно збільшивши власні

.....
статки. Був маршалком шляхти Ольгопільського повіту. Двічі одружений, мав чотирьох синів і дві дочки.

З економічним та юридичним хистом середнього сина Каєтана – Міхала (1755-1832) пов'язане стрімке збагачення цієї лінії Собанських. Він починав свою кар'єру як правник при Коронному Трибуналі. Тут набув не тільки фахових знань, але й корисних зв'язків. Зокрема, тісно співпрацював з Феліксом Бжозовським, контактував з Протом Потоцьким¹⁰. Саме за допомогою останнього в 70-х рр. отримав у голландському банку значну позику і купив у Потоцьких великі території на Брацлавщині – Ободівку і Костянтиноград з прилеглими селами. Ці здобутки були оформленні на ім'я батька, а пізніше порівну розділені між братами.

Дослідження, у яких описана ця майнова угода, переважно вказують на Вінцентія Потоцького, як партнера родини Собанських. Казімеж Пуласький взагалі пише про купівлю Ободівського і Ладизинського (а не Костянтиноградського) ключів, причому другого – у Северина Потоцького¹¹. Ретельніше подана інформація у Польському біографічному словнику. Зокрема тут записано, що „...купив від Вінцентія Потоцького... містечка Ободівку і Стіну (Костянтиноград) та 17 чималих сіл”. А купівля Ладизина у Северина Потоцького датується 1808 роком¹².

Однак, така однастайна впевненість у фігурі продавця цих земель ставиться під сумнів інформацією, поданою Р. Афтаназієм: „В 1718 р. власником був Йозеф Потоцький, київський воєвода. Від його внука Вінцентія набув Ободівку в 1786 р. разом з 20 селами Станіслав (Щенсний?) Потоцький за квоту 2754000 пол. зл., але роком пізніше відпродав її Каєтанові Собанському за 2877246 зл.”¹³. Польський автор не посилається на архівну пам'ятку, з якої отримав ці дані, а дякує пані В.І. Курмаковій з Києва, яка люб'язно надала йому ще неопубліковане джерело. Можливо, йдеться про документ з промовистою назвою: „Oblata kopii kontraktu wieczystey przedazy, między JW: Stanisławem Szczęsnym Graffem Potockim WZR (воєводою землі Руської) z iedney, a W: Kaietanem Sobanskim o Dobra klucz Obodowski, y Konstantynogrodzki zawartego”¹⁴ або іншу подібну копію.

Версію Р. Афтаназія і появу у цій справі ще одного відомого представника розгалуженої родини Потоцьких підтверджує інший архівний документ, який зберігається у Хмельницькому обласному архіві – випис з Вінницьких гродських книг воєводства Брацлавського від 2 березня 1786 року¹⁵. З нього ми дізнаємося, що ті самі два ключі – Ободівський та Костянтиноградський були продані Вінцентієм Потоцьким Станіславу Щенсний Потоцькому ще 1 лютого 1786 р. Відтак, саме останній і продавав 20 січня 1787 р. ці землі Собанським.

Причина, що підштовхнула Станіслава до такого придбання невідома. А от позбутися їх, не покористувавшись придбанням і року, міг брак коштів. Адже у 1780 р. Станіслав Потоцький розпочав будівництво величного і дорогого палацу в Тульчині. Можливо, продаж частини маєтків здійснено з метою фінансування цього проекту.

Згадані два ключі включали наступні населені пункти: містечко Ободівку з передмістями, Цибулівку, Слободу Ободівську, Слободу Ободівську, звану Юзефівкою, Крикливець Руський, Крикливець Волоський, Слобідку Ілєве Поле, Слободу Павлівку, Торканівку з Майданом Торканівським, Бондурівку, Каташин, Жабокричку, П'ятківку, Баланівку, Слободу Якубівку, Костянтиноград або Тростянич, Гордіївку, Сумівку, Крушинівку, Кошаринці.

За першим контрактом (1786 р., між С. та В. Потоцькими) зі землі були розподілені на три частини, оцінені у 55555 червоних злотих і 19 польських злотих; 52777 чв.зл. і 14 пол.зл.; 44666 чв. зл. і 12 пол. зл. Очевидно, що тут поєднані різні грошові одиниці. Червоний злотий – це дукат, співвідношення якого з польським злотими незначно коливалося протягом XVIII ст. Оскільки у цих угодах не вказано, скільки злотих містить дукат, мусимо звернутися до інших подібних документів означеного хронологічного проміжку. Так, заставний трирічний контракт 1801 р. між Поляновським і Проскурою на частину передмістя с. Прилуки – Корнину, вказує, „лічити червоних злотих по злотих 18”¹⁶. Нескладні математичні дії приведуть нас до сум, вказаних Р. Афтаназієм – 2 млн. 754000 польських злотих.

Однак зазначені кошти власники маєтків відразу на руки не отримували ні за першим, ні за другим контрактом. Норми Литовського статуту і польських Конституцій вимагали, у випадку застави майна, що продавалося, визначати в угоді обсяг і механізм компенсації цих грошових зобов'язань. І в першому, і в другому випадку Ободівський і Костянтиноградський ключі були обтяжені різноманітними заставними угодами. Цікаво, що Каєтан Собанський був фігурантом уже першого контракту, як отримувач заставної суми у 35102 дукати і 14 злотих за маєтки Ободівку, Цибулівку, Слобідку Ободівську, Павлівку, Торканівку і Бондурівку. Менш ніж за рік він уже сам мусив виплатити, в першу чергу, ті ж самі гроші заставної суми за ті ж самі села.

Взагалі за рік господарювання Станіслава Потоцького обсяг різноманітних боргів і зобов'язань, взятих під заставу цих маєтків, значно зріс. Другий контракт (1787 р., між С. Потоцьким і К. Собанським) наводить об'єднаний підсумок таких першочергових заставних виплат – 73518 дукатів і 16 злотих 7 ½ грошей. Решта суми – 86328 червоних і 1 злотий 22 ½ грошей – сплачувалася продавцеві Собанським відразу. Однак цими коштами витрати покупця не обмежилися. Як свідчать листи Кастана і Міхала Собанських до Станіслава Потоцького у Тульчин¹⁷, вони вважали тягар своїх платіжних зобов'язань (скриптів) надто важким, наводячи приклади неузгодженого збільшення комісійних на одну з сум від 7 до 8% та несправедливої заміни грошовою виплатою квоти на вивезення дерева з Ободівських лісів. Остання норма була зафіксована у контракті і надавала Потоцькому право вирубати в лісах Ободівського ключа 4000 дубів на вибір.

Однак ці епізоди масштабної оборудки не можуть заперечити очевидний факт – рід Собанських переходив до категорії подільської магнатерії, й у цій соціальній ваговій категорії його представникам судилося залишатися аж до 1917 р. Демонструє ця угода і послідовне ослаблення представників давнішої аристократії – у даному випадку деяких представників роду Потоцьких – обтяжених звичкою до надмірної розкоші та дефіцитом новітніх фінансових і правничих методів ведення господарства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гурій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). – К.: В-во АН УРСР, 1962. – 207с.; Гордуновський О.М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.61-71; Маченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1994. – 180с.; Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. – К.: Издательство Киевского университета, 1961. – 235с.; Петренко О.С. Маєткові монополії та їх оренда на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. // Студії з архівної справи та документознавства – 2003. – Т. 10. – С.207-212.; Приходько Е.С. Социально-экономическое развитие помещичьего (поместного) хозяйства на Правобережной Украине во второй половине XVIII в.: Автореф. канд. дис... – К., 1959. – 19с. 2. Мазовія (Мазури, Mazowsze) — центральна частина Польщі, в середній течії Вісли і нижній течії Нарева і Бугу. Головне місто Варшава. Історична область, яка отримала назву від племені мазовшан. До 1526 р. у складі Польщі була окремим князівством, потім стала воєводством. 3. Собаниці — село в Польщі, розташоване в Мазовецькому воєводстві, Плонському повіті, гміні Нарушево. 4. Несецький Каспер (? — 1744) — польський історик? «репн автор чотиритомної праці з генеалогії та ефрагістики Польщі, виданої у Львові: Т.1: "Корона польська" (1728); Т. 2-4: "Герби і фамілії лицарські як в Короні, так і у великому князівстві Литовському" (1738, 1740, 1743). 5. Теодор Жихлінський (1836-1909), офіцер в прусській армії, після звільнення — журналіст, цікавився геральдикой і генеалогією. В 1879 р. розпочав видання *Złotej księgi szlachty polskiej* (далі - ЗК), чергові щорічники якої виходили аж до смерті автора. 6. ЗК. — Т. XIX. — С.280. 7. Чесник (або чашник) — чиновник, який на випадок приїзду короля повинен був улаштовувати йому зустріч і прийом. 8. Трибунал коронний, найвища апеляційна інстанція для шляхетських судів у Польщі, утворена вальним сеймом у Варшаві 1578; обмежив королівську юрисдикцію та розглядав апеляції від гродських, земських і підкоморських судів. Т. к. складався з 27 суддів (депутатів), збираних шляхетськими воєводськими соймками на 1 рік. На тому ж сеймі 1578 утворено для укр. земель Трибунал Луцький, а 1581 — для Литви Трибунал Головний Литовський. Т. к. збирався окремо для В. Польщі — Пйотркові і Познані, а для Малої — у Любліні й Львові. Від 1764 створено окремий Т. к. для Малої Польщі з Любліні. 9. Камергер. 10. Протасій Антоній Потоцький, частіше званий Протом (1761 - 1801) — староста гузівський, київський воєвода, один з піонерів польського капіталізму. У спадок від батька — Яна Проспера отримав чималі багатства, які збільшив пліобом з Маріанною Любомирською. У 1780-х рр. заклав банкові і торгові контори в Варшаві, Махнівці і Херсоні. З 1782 р. керував Чорноморською торгівельною компанією. У період найбільшого піднесення його маєток коштував 60-70 млн. зл. В 1791 р. купив посаду київського воєводи в сенаті. У 1793 р., в зв'язку з загальною фінансовою кризою, збанкрутував. 11. K. Pułaski. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy*. — Warszawa, 2004. — Т.П. — S 224. 12. *Polski Słownik Biograficzny*. — Warszawa — Kraków, 1999. — Т.ХХХІХ/3. — S433. 13. R. Aftanazy. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. — Wrocław, 1996. — Т.10. — S234. 14. ДАВО. — Ф.792. — Оп.1. — Спр.21. — Гайсинсько-Ольгопольський повітовий земський суд. Книга нотаріальних актів (роздільні записи, заповіти, свідоцтва про народження, походження і т.д.). 1803 р. На 1039 аркушах. 15. ДАХО. — Ф.227. — Оп.1. — Спр.507. — Арк.17-22. 16. ДАВО. — Ф.Д-865 „Сквирсько-махнівський повітовий земський суд”. — Оп.1. — Спр.45. — Арк.612. 17. ЦДІАК України. — Ф.49. — Оп.2. — Спр.2425.

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ПІСЛЯ СМЕРТІ МИТРОПОЛИТА АЛЕКСІЯ (ГРОМАДСЬКОГО)

Українська Автономна Православна Церква (АПЦ) знаходиться в центрі уваги майже всіх дослідників релігійного життя в Україні в роки II світової війни. Її коротка, але насичена подіями історія, проблеми канонічного статусу та політичної лінії ще й сьогодні залишаються дискусійними питаннями, що, на жаль, часто використовується у нинішньому міжконфесійному протистоянні на теренах України. Адже лідери Автономної Церкви, підкреслюючи, що вона є Церквою національною, постійно наголошували й на тому, що її главою вони вважають московського митрополита Сергія (Страгородського), витримуючи тим самим гнучку лінію між звинуваченнями у "проросійськості" з боку німців та автокефалістів і можливістю вступити в пряму конфронтацію з Руською Церквою, якби вони пішли на відкритий розкол.

Створення та діяльність АПЦ у 1941 – першій половині 1943 рр., взаємовідносини з німецькою окупаційною владою та іншими релігійними конфесіями (Українською Автокефальною Православною Церквою (УАПЦ), Православною Церквою в Польщі (ПЦП), Руською Православною Церквою (РПЦ), Руською Православною Церквою Закордоном (РПЦЗ)) доволі детально висвітлені у працях вітчизняних¹ та зарубіжних² дослідників українського Православ'я у XX ст. Однак, останні місяці її існування, після смерті митрополита Алексія (Громадського), залишаються своєрідною білою плямою в історії цієї найчисельнішої в роки окупації релігійної конфесії в Україні.

Так, А.К. Світлич, докладно викладаючи історію ПЦП, до якої у 1920-30-ті рр. належала значна частина ієрархів АПЦ, обмежився фразою, що "після вбивства митрополита Алексія Автономну Українську Церкву фактично очолив найстарший за хіротонією Київський єпископ Пантелеймон (Рудик)"³. А в працях ідеолога українського автокефального руху Івана Власовського та офіційного історіографа РПЦ протоієрея Володислава Ципіна зазначається, що останньою подією в житті АПЦ став Ковельський Собор у червні 1943 р., на якому предстоятелем Церкви був обраний Дамаскін (Малюта).

Наукові розвідки останніх років, проведені автором цього повідомлення, насамперед, виявлення листів протоієрея Тихона Войни⁴ та кримінальної справи архієпископа Симона (Івановського)⁵, дають змогу дещо розширити уявлення про останній період існування Автономної Церкви та з'ясувати, ким же насправді вважали себе її клірики та вірні.

7 травня 1943 р. в лісі біля Смиги, на шляху з Кременця в Луцьк вояками одного з загонів ОУН(м) під командуванням Хріна був вбитий глава АПЦ митрополит Алексій (Громадський), який їхав на аудієнцію до гебітскомісара Міллера в його машині⁶. З цієї смертю виникала природна необхідність обрання нового предстоятеля Церкви. Формально, це мав вирішити Священний Синод АПЦ, сформований під час першого її Собору 18-21 серпня 1941 р. в Почаївській Лаврі. До його складу, окрім Алексія, входили архієпископ Чернігівський Симон (Івановський), єпископ Львівський, керуючий справами Київської єпархії Пантелеймон (Рудик) та секретар Синоду єпископ Полтавський Веніамін (Новицький).

Однак, на травень 1943 р. їх участь у загальноцерковних справах була обмежена, адже ще 1 червня 1942 р. Рейхскомісаріат України видав розпорядження "Про правові відносини релігійних організацій", згідно якого все релігійне життя Православної Церкви ставилось у повну залежність від німецької окупаційної влади, а соборне церковне управління стало практично неможливим. Так, § 5 цього розпорядження зазначав, що рейхскомісар може «розпустити релігійну спільноту, якщо її діяльність не обмежуватиметься виконанням релігійних завдань або буде загрожувати публічному порядку та безпеці»⁷. Відповідно в секретаріат Рейхскомісаріату поступили дані, що і архієпископ Симон, і єпископ Пантелеймон висловлювали своє незадоволення⁸, що дало німцям ще один привід наполягати на їх ізоляції від церковного життя поза межами власних єпархій.

Зацікавленість німців у ситуації з АПЦ виявилась і в тому, щоб, скориставшись смертю Алексія, уніфікувати норми внутрішнього церковного устрою до вищезазначеного розпорядження Рейхскомісаріату України.

Як згадував протоієрей Тихон Война, в середині травня 1943 р. Володимир-Волинського єпископа Мануїла (Тарнавського) викликали до себе представники Рейхскомісаріату (хто саме – невідомо) та запропонували йому в короткий термін скласти нове "Положення про управління Автономною Церквою", згідно якого всі заходи церковного життя мали відбуватись лише з відома та дозволу німецької влади. Після появи нового проекту "Положення" окупантами був наданий

дозвіл на проведення у Ковелі зібрання єпископів для обрання формального глави АПЦ. Хід зібрання та його результат також були під повним контролем німецької адміністрації.

Одержавши запрошення на Собор, Мануїл, одночасно, отримав виклик прибути до міської камендатури Луцька, куди на зустріч прийшов якийсь "старший чин", який зазначив, що "Положення" ще буде дороблятися, так як там нічого не зазначено про співробітництво Церкви з німецькою владою, а також відсутні посилання на "Майн Кампф". Однак вибори "старшого єпископа", повідомив офіцер, німецька влада дозволяє. Після цього він запитав Мануїла, за кого з єпископів він збирається віддавати свій голос. Мануїл висловився за кандидатуру єпископа Іова (Кресовича), на що отримав зауваження: "Іов – ні. Дамаскін"⁹.

Наступного дня, 6 червня 1943 р., в Свято-Воскресенському соборі Ковеля відбулося зібрання архієреїв західних областей: єпископів Кам'янець-Подільського Дамаскіна (Малюти), Брестського Іоанна (Лавриненко), Луцького Іова (Кресовича) та Володимир-Волинського Мануїла (Тарнавського). У своєму рукописі "Положення Церкви Православної в Польщі між Першою та Другою світовими війнами" протоієрей Володимир Ковальський зазначає, що в цей час в Ковелі був присутній єпископ Острозький Феодор (Рафальський)¹⁰, натомість Тихон Война, який був секретарем зібрання, називає серед його учасників не Феодора, а Пантелеймона (Рудика)¹¹, а Іван Власовський додає ще й Нікодіма (Максименка)¹². Крім Войни, секретарями були священники Казновецький та Зеленецький.

На зібранні з доповіддю про ситуацію в Церкві виступив Дамаскін, згодом слово взяв Іов, який відразу ж запропонував на пост "старшого єпископа" кандидатуру Дамаскіна, яка, швидше за все, була погоджена німцями не лише з Мануїлом. За Дамаскіна проголосували одностайно.

Також зібрання підвищило його в сан архієпископа та надало йому в управління найбільшу українську єпархію АПЦ – Волинську з перебуванням в Кам'янці-Подільському. Одночасно, Іов був перейменований в єпископа Кременецького та Дубенського і мав виїхати в Крем'янець, звідки був призначений за відсутності Дамаскіна керувати Волинською єпархією¹³.

Втім, цілком очевидним було те, що рішення Ковельського Собору, хоча й з об'єктивних причин, але порушували порядок правонаступності в Церкві, оскільки на ньому не був присутній жоден з членів Священного Синоду (окрім Пантелеймона, участь якого залишається сумнівною), яких на Західну Україну не допустили німці. Отримавши рішення про обрання Дамаскіна, секретар Синоду єпископ Веніамін (Новицький) розіслав наприкінці червня 1943 р. архієреям АПЦ листи, у яких запитував: чи слід після цього продовжувати діяльність Синоду в тому складі, у якому він був сформований під головуванням Алексія? Оскільки більшість ієрархів погодилися з цією пропозицією, на свято св. Володимира 29 липня 1943 р. в Києві була призначена нарада, яка мала б визначити старшинство в Церкві. Очевидно, розраховуючи на розкол в АПЦ, німці дозволили проведення і цього зібрання.

29 липня до Києва прибули 6 архієреїв: архієпископ Симон, єпископи Львівський Пантелеймон (Рудик), Полтавський Веніамін (Новицький), Дніпропетровський Димитрій (Маган), Вінницький Євлогій (Марковський) та Ніжинський Панкратій (Гладков), які того ж дня винесли рішення, що Синод у попередньому складі має приступити до своєї діяльності. На першому засіданні головою Священного Синоду АПЦ був обраний найстарший серед присутніх і за віком, і за хіротонією – Симон, а секретарем єпископ Веніамін¹⁴. Остаточне вирішення церковного устрою знову ж таки вирішено було надати Всеукраїнському Церковному Собору, початок роботи якого члени Синоду запланували на 19 вересня 1943 р., коли мав відкритись Володимирський собор у Києві¹⁵.

Відкриття Церковного Собору зірвав наступ Радянської Армії, яка 21 вересня 1943 р. зайняла Чернігів, в якому залишився Симон, а 6 листопада і Київ.

29 жовтня 1943 р. голова Ради у справах Руської Православної Церкви при Раді Народних Комісарів Г.Г. Карпов передав новообраному Патріарху Сергію (Страгородському) листа від Симона¹⁶, у якому той, очевидно, просив про зустріч. 18 листопада 1943 р. телеграмою Сергія Симон та Панкратій були викликані до Москви, де пробули до 21 січня 1944 р. 4 грудня Симон взяв участь у перерукоположенні обновленського єпископа Корнелія (Попова)¹⁷, а 21 грудня – в процедурі прийняття в РПЦ обновленського архієпископа Андрія (Расторгуєва), протоієрея Іоанна Флерина та архідиякона Віктора Орлова¹⁸. В усіх випадках він фігурує в хроніці "Журналу Московської Патріархії" як архієпископ Чернігівський, тобто правоздатний займати ту кафедру, на яку його призначив Синод АПЦ. Все це свідчить про те, що визначення Собору РПЦ від 28 березня 1942 р. про заборону у священослужінні за співпрацю з німцями голови УАПЦ Полікарпа

(Сікорського) кліриків АПЦ не торкались, і всі вони автоматично переходять під юрисдикцію РПЦ. У грудні 1943 р. навіть обговорювалося питання про призначення Симона на Харківську кафедру¹⁹.

Втім, подальша доля вищих ієрархів АПЦ у переважній більшості була незавидною. Один з організаторів Ковельського Собору єпископ Володимир-Волинський Мануїл (Тарнавський) ще у вересні 1943 р. був вбитий вояками УПА "за зраду". 21 січня 1944 р. Панкратій, а 29 січня і Симон були заарештовані органами держбезпеки в Чернігівській області²⁰. Вже після арешту Симона та Панкратія Патріарх Сергій запитав Карпова, чому вони затримані, отримавши на те відповідь, що вони є зрадниками Батьківщини та посібниками німецьких окупантів²¹. 25 жовтня того ж року Військовим трибуналом Київського ВО архієпископ Симон засуджений до 10 років ув'язнення за ст.ст. 54-1 та 54-10 ч.2 КК УРСР. Основними пунктами в обвинуваченні були його служба в армії Врангеля та зв'язки з білоемігрантами, а також антирадянські проповіді під час німецької окупації. Звільнившись, він до 1961 р. був вінницьким архієреєм. Панкратій (Гладков), помер (ймовірно від тортур) під час слідства²².

Смерть у сталінських таборах спіткала і Дамаскіна (Малюту), затриманого органами НКДБ під час евакуації з Кам'янця. Нарешті, секретар Синоду АПЦ Веніамін (Новицький), також засуджений у 1944 р. до 10 років ув'язнення, до своєї смерті у 1975 р. займав архієрейські кафедри в СРСР і, навіть, опублікував статтю про життя Православної Церкви в часи війни²³.

У 1944 р. за межами України опинились архієпископи Дніпропетровський Димитрій (Маган) та Миколаївський Антоній (Марценко), єпископи Львівський Пантелеймон (Рудик), Житомирський Леонтій (Філіппович), Острозький Феодор (Рафальський) та Вінницький Євлогій (Марковський). Більшість з них увійшли до юрисдикції РПЦЗ, звідки у 1959 р. до РПЦ перейшов Пантелеймон (Рудик). Ще раніше, у 1946 р., з-під юрисдикції ПЦП до РПЦ повернувся Антоній (Марценко). А єдиний в СРСР архієрей АПЦ, який залишився на свободі, – єпископ Іов (Кресович) до своєї смерті у 1977 р. займав архієрейські кафедри, а у червні 1945 р. був нагороджений медаллю "За самовіддану працю у Великій Вітчизняній війні".

Як висновок можна навести слова протоієрея Володислава Ципіна про АПЦ, що "самомовчання Глави Церкви (Сергія – авт.) з приводу їх дій по суті виявляло розуміння того, що і їх статус, і політична позиція вимушені обставинами". Ті ж сумнівні канонічні моменти, які виникли внаслідок проголошення цієї Церкви, в жодному випадку не заважають вважати її складовою частиною РПЦ та фактичною попередницею нинішньої Української Православної Церкви в юрисдикції Московського Патріархату.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Савчук С., Мулик-Луцук Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т.І. – Вінніпег, 1984; Матирологія Українських Церков: У 4 т. Т.І. Українська Православна Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України/ Упор. і ред. О. Зінкевич і О. Воронин. – Торонто; Балтимор, 1989; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т.ІV. Кн. II. – Н.-Й., К., С. Баунд Брук, 1990; Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації. – Полтава, 1997; Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч. I. – Полтава, 1997; Борщевич В. Автономна православна церква на Волині. – Луцьк, 1998; Лисенко О. Церковне життя в Україні 1943-1946. – К., 1998; Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Укр. іст. журн. – 1998. – №3. – С.73-81; Міненко Т. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни, 1939-1945 (Волинський період). Т.І. – Л., 2000; Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розкол і руйнація Української Православної Церкви в пошуках "константинопольського визнання". – Чикаго, 2002; Стоколос Н.Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату "Україна" в 1941-1942 рр. // Укр. іст. журн. – 2003. – №3; Біланич І. Еволюція Української Православної Церкви в 1917-1942 роках: автономія чи автокефалія? – Львів., 2004; 2. Neyer Fr. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. – Köln, 1953; Свитич А.К. Православная Церковь в Польше и её автокефалия. – Буэнос-Айрес, 1957; Alexeev W., Stavrou Th., The Great Revival. The Russian Church Under German Occupation. – Minneapolis, Minnesota, 1976; Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. – М., 1995; Фотиев К. Попытки Украинской Церковной автокефалии в XX веке // Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии. 1917-1950: Сб. – М., 1997. – С.7-85; Цыпин Вл. История Русской Церкви (1917-1997). – М., 1998; Шкаровский М.В. Нацистская Германия и Православная Церковь (нацистская политика в отношении Православной Церкви и религиозное возрождение на территории СССР). – М., 2002; Феодосий (Прощок). Обособленческие движения в Православной Церкви на Украине с 1917 по 1943 гг. – М., 2004; 3. Свитич А.К. Вказана праця. – С.212; 4. Война Т. Письмо к епископу Черновицкому и Буковинскому Феодосию // Ковальский В. Положение Церкви Православной в Польше между 1-й и 2-й мировой войной. – Б.м. – 1949. – [Машинопис]. – Додаток; 5. Архив Управления СБУ в Черниговской области (далі – АУ СБУ). – П.16694 (нині справа передана до Центрального архіву СБУ у Києві); 6. Савчук С., Мулик-Луцук Ю. Вказана праця – С.533; 7. Стоколос Н.Г. Вказана праця. – С.104; 8. Центральний державний архів

...иших органів державної влади України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.475. – Арк.696; 9. Война Т. Вказана праця. – Арк.114; 10. Ковальський В. Положение Церкви Православной в Польше между 1-й и 2-й мировой войной. – М., 1949. – [Машинопис]. – Арк.109; 11. Война Т. Вказана праця. – С.115; 12. Власовський І. Вказана праця. – С.245; 13. Ковальський В. Вказана праця. – С.110; 14. АУ СБУ. – П.16694. – Арк.55; 15. Фотиев К. Вказана праця. – С.82; 16. Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы. 1939-1958 (Дискуссионные аспекты). – М., 2003. – С.12; 17. Акт о воссоединении обновленческого епископа Корнелия (Попова) // Журн. Моск. Патриархии (Далі – ЖМП). – 1943. – №4. – С.10; 18. Воссоединение обновленческих священнослужителей с Православной Церковью // ЖМП. – 1944. – №1. – С.7; 19. Одинцов М.И. Русские патриархи XX века. Судьбы Отечества и Церкви на страницах архивных документов. – М., 1999. – С.305; 20. АУ СБУ. – П.16694. – Арк.3; 21. Барабаш Т.А. Судьбы Русской церкви в годы войны: до и после встречи с генералиссимусом Сталиным // Свобода совести в России: исторические и современные аспекты. Сборник тез. и мат. межрег. науч.-пр. сем. и конф. 2002-2004 гг. – М., 2004. – С.460; 22. Відомості про його смерть виступає лише в усних свідченнях. Див.: напр. Шумило В. Богоборництво і гоніння на Істинно-Православну (катакомбну) Церкву на Чернігівщині // Сіверщина. – 2004. – 22 жовтня; 23. Вениамин (Новицький). Трагические страницы истории Церкви на оккупированной территории (Из воспоминаний очевидца) // ЖМП. – 1975. – №7.

І.В. Мазило

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ СТАНОВИЩЕ РОБІТНИКІВ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ (1943-1950-Х РР.)

В Україні за останній час з історії минулої війни 1941-1945 рр. підготовлено й опубліковано багато наукових праць, які переважно присвячені перебігу воєнних подій¹, періоду німецької окупації², проблемам оstarбайтерів³, військовополонених⁴. По вивченню матеріально-побутових проблем різних категорій працівників України зроблені лише перші кроки⁵. Тому на часі, подальше комплексне дослідження останньої проблеми з залученням широкого кола джерел, в першу чергу архівних. Спроба такого висвітлення зроблена в даній статті на прикладі працівників залізничної галузі.

В роки окупації України німецькі загарбники зруйнували шляхове господарство й соціальну інфраструктуру транспорту. На магістралях Північно- і Південно-Донецькій, Південно-Західній і Південній було знищено 953 будинки⁶. На Донеччині залізничники втратили більше 250 тис. кв. м житлової площі⁷. Також на Північно-Донецькій магістралі до війни працювали 100 лікувально-санітарних закладів, з них 8 поліклінік, 60 здоровпунктів, 7 лікарень, 13 пологових будинків, 22 дитячих ясел, шкіл і дитячих закладів 124⁸, з яких – 68 шкіл⁹. Усі ці установи були знищені.

Руйнування соціальної сфери, труднощі відбудови зумовили досить скрутне матеріальне становище працівників. Так, на магістралях Закарпатської України, які увійшли до складу УРСР, 12 липня 1944 р. заробітна плата була досить низькою. У 1944-1945 рр. на залізницях краю працювало 3376 осіб, серед них – 1125 українців, 1338 росіян, 597 словаків й інші¹⁰.

Негативно відбилася на становищі працівників відсутність організованого забезпечення продовольством та спецодягом. Достатньо високими були ціни на предмети першої необхідності, що негативно вплинуло на формування настроїв як залізничників, так і місцевого населення. Стригла цьому відсутність підприємств робітничого забезпечення, оскільки вони були юридичне не оформлені, бракувало обігових коштів і державних кредитів¹¹. Ці і ряд інших обставин утруднювали набір працівників на дороги Закарпаття.

Важкими були умови проживання. Так, інженерно-технічні працівники 3-ї дільниці УБВР Ковельської залізниці мешкали в основному в невідремонтованих гуртожитках. На тапчанах замість матраців був мокрий очерет, який неодноразово використовувався, тому доводилось спати в одязі через відсутність простирал і ковдр. Штукатурка в приміщеннях відставала, вікна без скла. Майже усіх робітників не забезпечували теплим одягом і взуттям, дошкуляли воші. Майже 116 робітників хворіли на грип і малярію¹². На дільницях дві їдальні: одна для робітників, інша – для комскладу. Перша перебувала в антисанітарному стані, друга – значно чистіша. Не вистачало мила, халатів, рушників, посуду, їжу доводилось вживати з бачків, вироблених з оцинкованого заліза. Меню одноманітне. З крупів – лише пішоно, рідко картопля, м'ясо, хоча воно було у складах підсобного господарства. Працювало дві майстерні – взуттєва і швейна, яких недостатньо забезпечували матеріалами¹³.

Тоді якість харчування залежала від централізованого постачання, через що в працівників Управління БВР Ковельської залізниці в травні 1944 р. гостро постала проблема харчування. Починаючи з червня, як тільки отримали ці фонди, якість приготування їжі різко покращилася¹⁴.

Додатково керівництво Ковельської залізниці клопотало перед МШС, місцевими органами влади надати їм можливість провести децентралізовані заготівлі продуктів харчування у визначених районах¹⁵.

Під час відбудови залізничних доріг України спостерігається тенденція, що поряд із відновленням виробничого потенціалу нарощували матеріально-побутове забезпечення працівників. Так, керівництво Львівської дороги звернулося до Тернопільського міськвиконкому, який своїм рішенням від 5 липня 1944 р. здав в оренду 2567 кв. м корисної житлової площі терміном на п'ять років¹⁶. На Вінницькій магістралі на 1948 р. планували ввести в експлуатацію житловий фонд в кількості 24,8 тис. кв. м.¹⁷ На момент завершення відновлювальних робіт він мав становити 75 тис. кв. м.¹⁸ 3600 працівникам мали покращити умови проживання¹⁹. Звичайно, цього було мало. Для вирішення житлової проблеми при управлінні Вінницької магістралі створили спеціальний відділ, завданням якого на 1944 р. було відновити житловий фонд в розмірі 5 тис. кв. м на суму 5 млн. крб.²⁰ Запланували ще відбудувати 316 житлових будинків, 18 бараків, 48 приміщень культурно-побутового призначення²¹. Станом на 15 березня 1944 р. здали в експлуатацію 33 житлових будинків площею 6706 кв. м. Вартість робіт склала 80 тис. крб. Згодом Раднаргосп виділив 300 тис. крб. на відновлення індивідуального житла²³. Відбудові на залізниці підлягали об'єкти соціального призначення: школи, лікарні, оскільки при нормі вісім лікарняних ліжок на одну тисячу осіб їх було 2,4²⁴. Утримувати хворих майже неможливо. Найвні на залізниці медичні заклади збереглися лише частково. Взимку в палатах використовували тимчасові грубки. В непристосованих приміщеннях знаходилися удільні, пральні, замість ліжок використовували дерев'яні тапчани²⁵. Були відсутні медичні заклади на вузлових станціях Гречани, Шепетівці. Планували відновити лікарні у Вінниці (на 150 ліжок), на вузлах Гречани (на 75 ліжок), Шепетівці (на 50 ліжок), утворити туберкульозне відділення в Козятині, якого взагалі дорога не мала. Після виконання плану будівельних робіт в розпорядженні працівників залізниці знаходилося 650 ліжок з розрахунку 5 на 1 тис. осіб. Ця норма, безперечно, досить мінімальна²⁶. Не в кращому становищі знаходилося поліклінічне відділення станції Жмеринка, яке розміщувалося в п'яти аптечних кімнатах²⁷. У Вінниці запланували побудувати поліклініку на 600 відвідувачів, з введенням в дію туберкульозного, фізіотерапевтичного, дитячого і венеричного відділень, жіночої консультації, лабораторії, аптеки зі складом²⁹. На станції Жмеринка будівництво поліклініки велося у 1948-1950-х рр.³⁰. Для боротьби з епідемічними захворюваннями спорудили санперепустники.³¹ Усього на відбудову медичних закладів для працівників залізниці планували використати 6 млн. крб. При спорудженні вагоме значення мало водне забезпечення, яке на магістралі відновили німецькі військовополонені на станціях Козятин, Вінниця Жмеринка, Рахни, Немерчі, Сухувате, Вікторія, Старокостянтинів³³.

Налагоджувалося медичне забезпечення на інших залізницях. Так, на Північно-Донецькій на ці потреби було спрямовано у 1946 р. 1500 тис. крб. Якість надання допомоги залежала від лікарів, яких було 146 осіб при штатному розписі - 312. Відповідно забезпеченість середнім медперсоналом становила 546 при потребі 612³⁴.

Також Міністерство шляхів сполучення на оздоровчі заходи для залізничників Півдня асигнувало 8937 тис. крб. Використали: Південна-325,7, Північно-Донецька - 101,2, Південно-Донецька - 243,1, Сталінська - 152, Південно-Західна - 130, Вінницька - 207, 7, Одеська-36,5, Львівська- 277,6, Ковельська - 63,2 тисячі. Значні суми коштів залишилися без використання³⁵.

Відновлення житлового фонду було першочерговим завданням. На Північно-Донецькій магістралі колективним договором було передбачено його відновлення у 1947 р. в кількості 14000 кв. м, а відбудували 8140 кв. м або 58,1%. У 1947 р. на житлове будівництво Донецького залізничного округу було передбачено кошторисом 26 млн. крб., із вводом в експлуатацію 40,1 тис. кв. м площ. На перше листопада освоїли 13,8 млн. крб., 53% річного плану, і здали в експлуатацію 19,2 тис. кв. м, що становило 48% плану³⁷. Крім того, на капітальний ремонт будинків на дорогах округу виділили 6,5 млн. крб. На листопад 1947 р. було освоєно 6,63 млн. крб., тобто 102 відсотки від 38 запланованого.

Запланували також кошти на індивідуальне житлове будівництво у сумі 7 млн. крб. На 1 листопада 1947 р. було оформлено позику в банку на 6230 тис. крб., або 58 відсотків. Таким чином, розпочали будівництво 833-х будинків. Вдалося завершити 163³⁹.

За 1945 р. на Ковельській дорозі відновили житловий фонд на вузлах Ківерці, Ковель, Володимир-Волинськ - 4778 кв. м, на які заселились 135 сімей. Також міська влада і районні ради депутатів трудящих для поселення сімей залізничників надали більше 200 квартир площею

5 тис. кв. м. Шляхом індивідуальної забудови відновили чотири житлових будинки площею 85 кв. м, не закінчили відбудову восьми - площею 312 кв. м.⁴⁰

Значного розширення потребував житловий фонд Ковельського залізничного вузла. З цієї метою на дорозі організували 5 гуртожитків.⁴¹

Особливої уваги при вирішенні житлової проблеми приділяли робітникам локомотивних бригад. Із 1160 таких робітників Донецького округу, які до цього проживали в пристосованих приміщеннях і землянках, на 1 листопада 1947 р. в квартири були заселені 954. Однак по Округу 205 сімейств на той момент залишилися без даху над головою.⁴²

Надавали велику увагу підготовці наявного фонду до зими, тобто 3240 приміщень і 445 гуртожитків. На 1 листопада 1947 р. були проведені роботи в 2765 будинках, або 85 відсотків й 365 гуртожитках, або 82 відсотків. Особливо відставали з вирішенням цієї проблеми на Одеській залізниці.⁴³

Значення мало й продовольче забезпечення працівників транспорту. Були проблеми - нерівномірне продовольче забезпечення з огляду на різні категорії працюючих, що викликало невдоволення. Так, в доповідній записці начальник 2-го житлово-ремонтного управління Північно-Донецької залізниці нарікав, що їх, будівельників, які готові виконати любе завдання вважають не ведучою службою, забуваючи, що вони безпосередньо займаються налагодженням виробничих, побутових і культурних потреб усіх працюючих, а забезпечують їх по 2-й категорії, а не по першій, як багатьох. Тому важко утримувати їх і залучати нових до роботи.⁴⁴

В кількісному відношенні закладів надання послуг було, на перший погляд, не мало. На Північно-Донецькій дорозі зареєстровано: їдалень - 92, хлібопекарень - 28, магазинів - 221. Усього на дорозі працювало 639 об'єктів громадського харчування.⁴⁵ Та якість надання послуг низька. На станції Должанська Дебальцевського відділення Північно-Донецької дороги їдальня не функціонувала у житловому будинку. Однак штат спеціальним одягом не забезпечений. Санітарний стан загалом не задовільний. Страви готували несмачно, асортимент з 10 блюд з суп'яних і м'ясних продуктів. Станом на 20 липня 1946 р. в раціоні були відсутні зелень і овочі.⁴⁶ З метою хоч якось покращити продовольче забезпечення залізничників, на цій же станції в житловому будинку почала працювати пекарня із добовою нормою випікання хліба чотири тонни. Однак, в її роботі було ряд недоліків: хліб випікався з неякісного борошна, часто сирий, якістю борошна ніхто не займався.⁴⁷ Крім того, в місцевому магазині отоварювання продуктами на картки працюючих й членів їхніх родин відбувалося нерегулярно. За травень, червень картки на утриманців не забезпечили товаром. Раніше мали місце недодачі, обвішування, обмірювання і грубе ставлення до робітників.⁴⁸

Низькою була якість в інших закладах. Як відзначено в звіті профспілкової комісії станом на перше жовтня 1947 р. "...якість приготування обідів ще дуже низька. В багатьох їдальнях не вистачало тарілок, ложок, виделок, продуктів. На Вінницькій залізниці по плану мало бути закладено на зимове зберігання 2800 тонн картоплі, є - 756. Додатково відділ робітничого постачання направив заявку Облторгвідділу на отримання 2336 тонн картоплі. Задовольнили її лише на 506 тонн."⁴⁹

З метою покращення продовольчого забезпечення працівників залізничних доріг, адміністрація, органи місцевої влади вдавалися до різних способів. Так, на Ковельській залізниці протягом травня 1944 р. гостро постала проблема харчування для робітників через відсутність централізованих фондів постачання. Більш того, з червня становище різко погіршилося.⁵⁰ Щоб певним чином виправити ситуацію, на прохання керівництва залізниці Рівенський облвиконком 7 серпня 1944 р. прийняв постанову про виділення землі під підсобне господарство в Острожському районі площею 507 гектарів.⁵¹ Згодом, 26 липня 1946 р., при управлінні робітничого постачання дороги був заснований радгосп, який мав відіграти важливе значення у справі забезпечення робітників і службовців залізниці. В його розпорядженні знаходилося 474,3 га землі, виробничі і житлові приміщення, які були власністю поміщика Тищенко. На базі його житлових приміщень розквартирували ще й дитячий прийомник.⁵² Залізниця 1946 р. на розвиток господарства асигнувала 114 тис. крб., кількість працюючих була доведена до 118 осіб.⁵³

Начальник Вінницької залізниці наказом від 7 травня 1944 р. передбачив заходи по організації підсобного господарства й індивідуального городництва.⁵⁴ На Львівській дорозі засіяли 19 га зернових при плані 615, засадили картоплею 273 га при плані 230, овочами - 155 при плані 15 га, іншими культурами - 206 при плані 130 га. Усього використали 1380 га при плані 1200. Собирали зібрати врожай: зернових - 395 тонн, картоплі - 1520, овочів - 680, інших культур - 800 тис.⁵⁵ Підсобні господарства певною мірою впливали на покращення якості харчування загалом і,

зокрема, на Запорізькому о. ПРЗ. В квітні-травні організували дев'ять їдалень, в яких харчувалося 2470 осіб, в тому числі учнів - 600. Обід складався з двох блюд, сніданок і вечерея – по одному. Якість їжі була задовільною.⁵⁶

Також з метою покращення продовольчого забезпечення займалися закупівлею значної кількості продовольства. Так, начальник Вінницької залізниці наказом від 25 травня 1944 р. запланував закупити 30 тонн м'яса, 25 тонн риби, 300 тонн картоплі, овочів – 1200 тонн і 8 тонн лікарських ягід⁵⁷. Забезпечення продуктами здійснювалося через відділи робітничого постачання. Для потреб 850 працюючих на лінії Жмеринка-Проскурів було відпущено оселедців - 3960 штук, яєчного порошку – 37 кг, печива – 37 кг⁵⁸. Для 6549 робітників залізничного вузла Жмеринки додатково надали 3037 бляшанок м'ясних консервів, 176 кг кетової ікри, 1872 кг кави, 845 кг цукру⁵⁹.

З моменту відбудови залізничного транспорту України, 1943 р., навколо її об'єктів виробництва відроджувалася й соціальна сфера, через яку покращили умови життя як залізничники, так і мільйони громадян різних регіонів України. Це створило й певні умови і для переживання ними гострої, післявоєнної продовольчої кризи 1946-1947 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Україна в полум'ї війни. 1941-1945 рр. – К., 2005; 2. Архіви окупації. 1941-1944.-Т.І. – К., 2006; 3. То була не воля. Спогади і листи оstarбайтерів. – К., 2006; 4. Чайковський А.С. Пленіє. ^оеннопленніє й интернированніє в Украинє» 1939-1953 гг. –К., 2002; Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-44 рр. – К., 2002; 5. Чернега П.М. Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.). – К., 2004; Соціально-економічне життя у воєнний час//Воєнні сторінки історії України. – Вип.9. – Ч.3. – К., 2005; 6. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945). – Донецьк, 2000. – С.80.; 7. Стальніе пуги Данбасса. – Донецьк, 1970. – С.209; 8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.77. – Спр.7. – Арк.204; 9. ЦДАГО України – Ф.1. – Оп.77. – Спр.32. – Арк.28; 10. Там само. – Ф.1. – Оп.77. – Спр.208. – Арк.5; 11. Там само. – Арк.5-6; 12. Там само. – Спр.378. – Арк.73; 13. Там само; 14. Державний архів Луцької області (Далі – ДАЛО). – Ф.1. – Оп.3. – Спр.735. – Арк.151; 15. Там само. – Арк.17; 16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.77. – Спр.287. – Арк.35; 17. Державний архів Вінницької області (Далі-ДАВО). – Ф.136. – Оп.23. – Спр.81. – Арк.25; 18. Там само; 19. Там само; 20. ДАВО. – Ф.136. – Оп.23. – Спр.16. – Арк.1; 21. Там само. – Арк.2; 22. Там само. – Арк.6; 23. Там само. – Спр.20. – Арк.92; 24. Там само. – Спр.16. – Арк.27; 25. Там само. – Спр.81. – Арк.26; 26. Там само. – Арк.28; 27. Там само; 28. Там само; 29. Там само; 30. Там само; 31. Там само; 32. Там само. – Арк.29; 33. Там само. – Спр.16. – Арк.48-49; 34. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.77. – Спр.277. – Арк.77; 35. Там само. – Спр.354. – Арк.11; 36. Там само. – Спр.234. – Арк.139; 37. Там само. – Арк.165; 38. Там само; 39. Там само; 40. ДАЛО. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.933. – Арк.2; 41. Там само. – Арк.4; 42. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.77. – Спр.234. – Арк.166; 43. Там само. – Арк.165; 44. Там само. – Спр.277. – Арк.7; 45. Там само. – Арк.76; 46. Там само. – Арк.13; 47. Там само. – Арк.14; 48. Там само; 49. Там само. – Спр.354. – Арк.27; 50. ДАЛО. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.569. – Арк.151; 51. Там само. – Спр.735. – Арк.151; 52. ДАТО України. – Ф.1. – Оп.77. – Спр.271. – Арк.75; 53. Там само. – Арк.66; 54. ДАВО. – Ф.136. – Оп.23. – Спр.10. – Арк.25; 55. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.77. – Спр.287. – Арк.72; 56. Там само. – Спр.125. – Арк.90; 57. ДАВО. – Ф.136. – Оп.23. – Спр.10. – Арк.28; 58. Там само. – Арк.206; 59. Там само.

Д.О. Мельников

МОЛОДІЖНИЙ РУХ В УКРАЇНІ: ЕТАПИ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ (80 - 90-ТІ РР. XX СТ.)

Будівництво української правової держави передбачає участь різних прошарків населення в управлінні державними і суспільними справами. В прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН Загальній Декларації прав людини підкреслюється, що кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно вибраних представників. Підтверджує це положення Декларації Конституція України, яка надає право кожній дорослій людині активно впливати на процеси, які відбуваються в суспільстві, брати участь в управлінні державними і суспільними справами.

Вагомий внесок в управління суспільними справами зробила молодь. Через створення нею організацій, спілок, фондів, секцій при політичних партіях вона стала впливовою силою, здатною вирішувати важливі соціально-економічні і політичні проблеми, сучасності. В кінці 80-х на початку 90-х рр. молодіжний рух як складова частина самодіяльного руху в Україні, проявив себе в політичній боротьбі, яка привела до проголошення в 1991 р. Акту про державну незалежність.

Проблема розвитку молодіжного руху в Україні у 80-х – 90-х рр. ХХ ст. стала предметом дослідження деяких науковців. Варто вказати праці таких авторів, як В.А. Головенько, О.А. Корнієвського, М.Ф. Головатого, В.М. Якушика¹. Їх дослідження були в основному зосереджені на найбільш важливих етапах розвитку молодіжного руху в Україні, а саме: кінець 80-х – початок 90-х рр., тоді як аналіз цього руху в першій половині 80-х рр. та другій половині 90-х рр. носив фрагментарний характер.

Враховуюче те, що громадянський рух, а молодіжний є його складовою частиною, вважається необхідною умовою формування громадянського суспільства, автор ставить перед собою мету спробувати дослідити процес зародження молодіжного руху в Україні на зламі двох соціально-політичних систем розвитку – відживаючої за радянським зразком так званої “соціалістичної” та нової демократичної, яка почала формуватися в незалежній Україні, узагальнити досвід практичних дій молоді в цій важливій для розбудови нової української держави справі.

В досліджувальний період молодіжний рух пройшов шлях від неформальних груп та об'єднань, дії частини з яких були спрямовані в основному на задоволення своїх власних потреб та інтересів, до появи нових молодіжних організацій зі своїми програмними намірами і статутними вимогами, створення Українського Національного Комітету Молодіжних Організацій (УНКМО). Тому, на думку автора, доречно виділити три етапи розвитку молодіжного руху на Україні. Перший етап, який охоплює період з 1985 по 1988 р., характеризується появою нових небагаточисельних неформальних груп молоді, в основі діяльності яких було прагнення реалізувати свої потреби через зближення в невеликі групи зі своїми ровесниками, однодумцями, яких в основному задовольняли інтереси особистого характеру. Вони були в той час поширені не тільки в республіці, але й по всій країні. Серед них виділяються такі групи як, фанати, панки, рокери, металісти та інші. Нерідко їх дії викликали зневагу і протест в іншій частині молоді, населення республіки. Їх поява була результатом, відповіддю деякої частини молоді на багаторічну практику державних, партійних і комсомольських органів недопущення створення яких би то не було нових молодіжних груп і організацій, крім існуючої на той час єдиної масової молодіжної організації – комсомолу. Тому поява нових молодіжних самодіяльних об'єднань була відповіддю на цю заборону, волевиявленням значної кількості молоді до самопрояву і самореалізації своїх можливостей.

Другий етап в розвитку молодіжного руху в Україні (1989-1991 рр.) характеризується в основному зародженням молодіжних груп і невеликих організацій, поширенням молодіжних дискусійних гуртків і клубів, які сприяли підготовці юнаків та дівчат до необхідності по-новому сприймати уроки історії, розуміти сучасну ситуацію, яка склалася в країні і республіці, готувати себе до активної боротьби, праці в період переходу суспільства в якісно новий етап соціально-політичного розвитку. Разом з тим в цей період молодь прагнула реалізувати свої потреби через активну політичну діяльність, протистояти деяким чином тим соціальним інститутам, які були не в змозі по-новому організувати роботу, відкинути старі догми і політичні орієнтири, глибше розуміти цілі, завдання і перспективи суспільно-політичного руху в республіці.

З 1991 р. починається третій етап в розвитку молодіжного руху, який триває і по нині. В цей період Україна стала незалежною державою, і як результат цього в країні досить активно почала проводитись політика щодо молоді. Значною подією для розвитку молодіжного руху стало прийняття в 1992р. Закону України “Про об'єднання громадян”, Декларації “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”, в 1993 р. Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, в 1995 р. створення Національної ради з питань молодіжної політики при Президентіві України. В цей період значно збільшилася кількість молодіжних об'єднань. В другій половині 90-х років в Україні діяло понад 30 всеукраїнських та більше 200 регіональних молодіжних об'єднань, розвивалась система державних інститутів, що займалися формуванням та здійсненням державної молодіжної політики.

Помітну роль в молодіжному русі в досліджуваний період займало студентство. Глибше, ніж інші категорії молоді, розуміючи ситуацію, яка склалася в республіці, відчуваючи необхідність власних дій за демократичні перетворення в суспільстві, студенти одні з перших в Україні почали створювати молодіжні групи і організації, проявляти активність в соціально-політичному житті, безпосередньо у навчальних закладах. В їх діях чітко проявлялося прагнення покінчити зі старими формами управління вищими навчальними закладами, надати їм більше прав і свобод у вирішенні проблем вищої школи, захисту інтересів студентів.

В грудні 1989 р. на установчому з'їзді у Києві започаткувала своє існування нова студентська організація – Українська студентська спілка (УСС). В програмі декларації Спілки відзначалося, що

.....
ціллю УСС є боротьба за права студентів, забезпечення їх всіх стипендією, надання бажаним місця в гуртожитках, прийняття демократичних статутів вищих навчальних закладів, можливості студентам брати участь у вирішенні всіх важливих питань навчального процесу. Крім того, студентська спілка виступила проти насадження марксистсько-ленінської ідеології в навчальному процесі, за забезпечення прав українців і надання можливості представникам національних меншин, які навчаються в Україні, отримувати освіту рідною мовою та інше. Особливістю діяльності Української студентської спілки було те, що до її складу входили представники різних, часто протилежних за своїми поглядами, громадських формувань. Членами УСС були рухівці, снумівці, комсомольці, члени "Партії зелених".

Значного розвитку досяг рух студентів в західних областях України. Першими його проявами було створення в травні 1989 р. з ініціативи студентів факультету Львівського університету "Студентського братства". Згодом осередки студентського братства почали діяти в інших вищих навчальних закладах міста. Програмними вимогами студентів було: – деідеологізація навчального процесу, відродження традицій національної вищої школи, захист студентів від неправомірних дій адміністрації вищих навчальних закладів та інше. Підтримуючи дії регіональної організації Руху, "Студентське братство" стало її колективним членом. З часом членами братства стали не тільки студенти вищих навчальних закладів Львова, але й інших міст України – Києва, Тернополя, Івано-Франківська та інших.

Однією з перших дій "Студентського братства" була організація страйку молоді в лютому 1990 р. у відповідь на арешт київських студентів. Досить активно включились у страйкову боротьбу студенти західних областей республіки. Вони не тільки провели масові акції протесту, але й відрядили членів молодіжної організації в інші регіони республіки для підтримки страйкуючих на місцях. Не скрізь їм вдалося це зробити, але сам факт говорить про те, що в студентському середовищі зароджуються і починають діяти принципи солідарності в боротьбі за свої права, досягнення програмних цілей "Студентського братства".

Разом з тим страйк показав, що в його організації був допущений ряд помилок, які негативно вплинули на його хід. Недосконалість єдиного керівництва діями страйкуючих привела до того, що багато студентів довідавшись про страйк, скористались можливістю самостійно розрахувати свій час, роз'їхались по домівках, залишивши в містах своїх товаришів по боротьбі. Але, незважаючи на існуючі недоліки, весняний страйк студентів показав, що в республіці існує досить впливова політична сила, яка в змозі постояти за свої права і інтереси, добиватися радикальних змін в соціально-політичному житті суспільства. Про це говорять осінні події 1990 р. в Києві.

На цей період політична ситуація в Україні особливо загострилася. Це було пов'язано з ситуацією, яка склалася в республіці у зв'язку з підготовкою союзного договору. Відчуваючи серйозність обстановки в республіці і неможливість парламенту вирішити дане питання в інтересах суверенної держави, члени Української студентської спілки і Студентського братства 2 жовтня 1990 р. розпочали безпрецедентну в політичній історії України акцію - протест через політичне голодування в Києві на площі Жовтневої революції (нині майдан Незалежності). Учасники голодування поставили перед Верховною Радою республіки ряд вимог: призначити нові вибори до Верховної Ради на багатопартійній основі; прийняти відставку Голови Ради Міністрів УРСР В.А. Масола; прийняти постанову про націоналізацію майна КПРС та ЛКСМУ; відмовитися від вимог центру щодо підписання союзного договору; прийняти рішення про повернення в Україну всіх громадян республіки, які відбувають військову службу за її межами.

Отримавши підтримку з боку громадськості міста Києва, молоді республіки (про це свідчить матеріальна допомога, телеграми-підтримки), відчуваючи на собі перші фізичні наслідки голодування (деякі студенти, які проводили сухе голодування, почали поступати в реанімаційні відділення лікарень), не бачачи бажання парламенту вирішувати їх вимоги, студенти приступили до активних дій. Так, 10 жовтня був заблокований рух транспорту на Хрещатику і проведений мітинг на площі, де були розміщені палатки голодуючих студентів.

Виявляючи свій протест проти пасивності парламенту щодо вирішення вимог студентів, проявляючи з ними солідарність, деякі депутати Верховної Ради України з числа парламентської опозиції приєднуються до молоді, розпочинають голодування. З 13 по 15 жовтня в багатьох містах України відбувається загальнореспубліканський студентський страйк в підтримку своїх ровесників. Відчуваючи солідарність з боку значної кількості молоді, громадян України студенти 15-16 жовтня влаштовують акцію протесту біля приміщення Верховної Ради.

Побоюючись загострення ситуації, яка склалася в Києві в зв'язку з діями студентської молоді, розглянувши вимоги голодуючих і взявши до уваги результати роботи узгоджувальної

комісії, Верховна Рада 17 жовтня прийняла постанову "Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року", в якій гарантувала виконання їх вимог. Задовольнившись цими гарантіями, студенти 18 жовтня припинили голодування.

Акція політичного протесту студентів через голодування стала важливою подією в боротьбі за демократичні перетворення, прагнення молоді до рішучих радикальних змін в суспільстві. Два тижні активного протесту студентів показали, що молодь республіки представляє досить вагомую і впливову силу, яка в змозі відстоювати поряд з іншими прошарками населення відновлення історичної справедливості, проведення радикальних політичних і економічних реформ в суспільстві, боротися за свої права і свободи. Студентський рух підняв на новий рівень політичну свідомість не тільки молодого покоління, але й людей старшого віку. Підтримка голодуючих студентів з боку деяких членів парламенту республіки, громадян міста Києва, України є свідченням солідарності трудящих з молоддю в боротьбі за національні інтереси та соціальні права.

Політична боротьба, деякі непорозуміння, які виникли між представниками студентських організацій привели до необхідності створення єдиної студентської спілки. 30-31 березня 1991 р. у Києві на об'єднаному з'їзді Української студентської спілки і Студентського Братства був створений Союз Українського Студентства (СУС). Філії СУС почали функціонувати у Вінниці, Чернігові, Рівному, Дрогобичі, Луцьку, Києві, Одесі і ряді інших міст республіки. Оцінюючи позитивну роль створення нового студентського союзу слід підкреслити, що з'їзд вніс у студентський рух і певні складності, результатом яких було послаблення активності студентської молоді весною-літом 1991 р., існування деякого протистояння лідерів студентських організацій.

Значний поштовх до розвитку молодіжного руху дали дії народного Руху України, особливо після його першого з'їзду (1989 р.). При Русі створюється молодіжна секція, в завдання якої входять боротьба проти командно-адміністративної системи, всього того, що гальмувало хід перебудовних процесів в суспільстві. В цей час починають зароджуватися нові політичні партії, при яких створюються молодіжні групи. Найбільш впливовою молодіжною організацією стає Спілка Незалежної Української Молоді (СНУМ). Програмними цілями цієї організації було виховання молоді на традиціях українського національно-визвольного руху, боротьба за вихід України зі складу СРСР, за демонтаж соціалістичної держави і капіталізацію економіки, за створення Української самостійної соборної держави. Щоб досягти своїх цілей, вони влаштовували демонстрації та мітинги, брали участь в страйках, політичних голодуваннях, пікетуваннях партійних та державних установ. Найбільш активно діяли снумівці у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Рівненській, Волинській областях та в Києві.

В травні 1990 р. на I з'їзді СНУМ в Івано-Франківську було заявлено, що обласні структури організації діють в 19 областях республіки і об'єднують майже 1200 молодих людей². Дискусії, які виникли на з'їзді, привели до розколу організації на дві фракції: помірковані і радикали. Помірковані відстоювали необхідність поступового переходу до ринкових відносин, виступали за суверенітет України, за підтримання зв'язків з федерацією. Радикали, які представляли більшість в СНУМ, вимагали негайно розпочати злам існуючої системи в республіці, виступали за повну державну незалежність України. Радикально настроєна молодь створила дві організації - Українську націоналістичну спілку (УНС) та Спілку Української молоді (СУМ) у Львові, Івано-Франківську і Києві. Конфлікти, які виникли між членами СНУМ, привели до того, що частина молоді вийшла з організації.

Підтримку процесу перебудови в республіці виявила і найбільша за своєю чисельністю молодіжна організація - ЛКСМУ. В своїх заявах і зверненнях до молоді України ЦК ЛКСМУ підтримував політику Комуністичної партії і уряду на проведення радикальних реформ. Вперше за багато років свого існування комсомол заговорив про необхідність надання йому можливості самостійно працювати, відійти з-під опіки Комуністичної партії. Поступово між ними склалися відносини, які носили в основному партнерський характер. Критично оцінюючи ситуацію, яка склалася в комсомолі, відчуваючи потреби в радикальних змінах в цій молодіжній організації та її структурах ЦК ЛКСМУ вирішив провести широкі реорганізаційні зміни. Почалося масове скорочення комсомольських кадрів, зміни в управлінських структурах організації. Помилкою керівних органів комсомолу було те, що вони захопилися, в основному, перестановчими процесами на верху, забуваючи про те, що за їх плечима тисячі молодих людей, які потребували активних дій щодо захисту їх інтересів, вирішення їх соціально-економічних проблем. Не зумівши на перших порах зрозуміти глибину перебудовних процесів, комсомол, підтримуючи основні ідеї Комуністичної партії, вчасно не передбачив в цій ситуації свого реального завдання - організувати молодь, показати їй шляхи виходу зі складної ситуації, в якій опинилася ця організація. І ще одне. І

це, мабуть, найголовніше в діяльності комсомолу в умовах перебудови. Проявів активності з боку цієї організації було замало. Хоч багато з них носили прогресивний, гуманістичний характер, але вони, як правило, відбувалися за рахунок активності комсомольських органів та їх працівників. Основна ж частина членів цієї організації проявила пасивність, була інертною.

Вичерпавши свої можливості, не знайшовши підтримки з боку членів цієї організації, враховуючи ситуацію, яка склалася в політичному житті республіки, усвідомлюючи потреби молодого покоління в існуванні нової організації, яка б захистила їх інтереси, зуміла організувати, об'єднати зусилля новостворених молодіжних організацій, ЛКСМУ (МДС) на своєму останньому XXVII з'їзді проголосив про прикорочення діяльності цієї організації і зародження Спілки молодіжних організацій України.

Подальший розвиток молодіжного руху, вирішення молодіжних проблем були неможливі без об'єднання зусиль різних молодіжних формувань, координації їх дій. Першими проявами цього прагнення молоді стали дві світові конференції українських молодіжних організацій, які відбулися відповідно в серпні 1990 і 1991 рр. в польському місті Білий Бор і Києві. Для спільних дій молоді проти підписання союзного договору була створена коаліція молодіжних організацій України. Світові конференції українських молодіжних організацій стали першими кроками до порозуміння, знаходження спільних інтересів щодо залучення молоді до активної роботи в різних сферах суспільного життя. Як наслідок роботи конференцій СУС і СУМ/СНУМ домовилися про створення коаліції в спільних діях проти підписання Україною союзного договору.

Після проголошення Україною в 1991 р. незалежності молодіжний рух набуває нових ознак. Не дивлячись на те, що деякі політичні лідери, державні структури починають ініціювати створення в країні єдиної молодіжної організації, яка дещо нагадувала б комсомольську структуру, в березні 1992 р. ряд молодіжних організацій утворили "Коаліцію недержавних незалежницьких молодіжних організацій" і виступили проти політики одержавлення молодіжних організацій.

Разом з тим пошук шляхів до зближення молодіжних організацій привів до створення в липні 1992 р. Українського Національного Комітету Молодіжних Організацій (УНКМО). Головною завданням, яке ставила перед собою ця молодіжна асоціативна організація – було сприяти залученню молоді до розбудови української держави, створення Центру інформації, таборів для молоді, проведення семінарів, випуск бюлетенів для молодіжних об'єднань тощо.

На час створення УНКМО в Україні вже діяло 26 молодіжних та дитячих об'єднань, які мали статус всеукраїнських організацій та претендували на цей статус біля 200 регіональних, обласних об'єднань молоді. Найбільша їх кількість була зосереджена в містах Києві, Львові, Харкові та Криму³. На середину 90-х рр. кількість молодіжних організацій в Україні значно збільшилася. Тільки зареєстрованих в Міністерстві України на кінець 1996 р. молодіжних об'єднань, які набули статусу всеукраїнських було 41 і кілька сотень регіональних структур⁴.

Кількісні показники щодо молодіжних об'єднань, які існували в Україні ніяк не задовольняли молоді, проблеми якої з кожним роком ставали все відчутнішими. До цього слід додати, що значна кількість молоді проявляла пасивність щодо її участі в громадській роботі. Це засвідчили і соціологічні дослідження Інституту проблем молоді, які були проведені у жовтні 1995 р. Лише 5,3% опитаних юнаків та дівчат заявили про свою участь у роботі тих чи інших молодіжних об'єднань. Із майже 10 мільйонів молодих людей віком від 16 до 29 років в молодіжних об'єднаннях перебувало майже 150 тисяч юнаків та дівчат. Найбільшою серед молодіжних об'єднань була Морська молодіжна ліга, яка об'єднувала майже 60 тисяч чоловік, Українське дитячо-юнацьке товариство "Січ" – 15 тисяч членів, Українська Студентська Спілка – 11 тисяч, українське молодіжне аерокосмічне об'єднання "Сузір'я" – 10 тисяч. Інші всеукраїнські організації мали 2-3 тисячі членів⁵.

Чи можемо ми сьогодні говорити про те, що за п'ятнадцять років нашої незалежності молодіжний рух в Україні як важливий чинник діяльності молоді в управлінні суспільними справами мав тенденцію до розвитку, якісних змін, які б позитивно вплинули не тільки на молодих людей, але й представників інших прошарків населення? На превеликий жаль, – Навпаки, прагнення молоді до участі в управлінні суспільними справами наприкінці 90-х рр. порівнянні з першою половиною цього десятиріччя, маємо тенденцію до зниження. Чому трапилося, де шукати причини інертності молодого покоління?

На наш погляд, їх декілька. По-перше, в Україні ще до проголошення її незалежності відсутня справжня практика участі різних категорій населення, в тому числі і молоді, в управлінні державними і суспільними справами. "Правила гри", які були запропоновані Комуністичною партією щодо дієвості народних мас в управлінні країною через діяльність громадських об'єднань

розвіялись, як тільки криза в політичному житті суспільства набрала свого апогею. Без історичної практики, традицій неможливо було швидко підвищити соціальну активність молоді, залучити її до управління суспільними процесами. По-друге, перехід країни в якісно новий стан розвитку вимагав від молоді напруження духовних і фізичних сил, бажання, в першу чергу, влаштувати своє власне життя. Тому значна частина молоді не проявляла інтересу до політичних процесів, які відбувалися в суспільстві, не бажала, брати участь в діяльності партії, організацій, які росли, як гриби в цей період в Україні. По-третє, державні чиновники ще не забули жовтневих подій 1990 р. в Києві на майдані Незалежності, коли юнаки і дівчата через голодування прагнули добитися своїх вимог. Тому певна частина чиновників робила все можливе для того, щоб не дати можливості молоді, ініціативним юнакам і дівчатам організувати своїх ровесників, проявити себе в управлінні суспільними справами.

Таким чином, бачення автором проблеми розвитку молодіжного руху в Україні дозволяє зробити деякі узагальнення. Молодіжний рух як важливий чинник громадської активності молодих людей, участі їх в управлінні суспільними справами в 80-х-90-х рр. мав тенденцію до розвитку коливного характеру – від прояву активності молоді в кінці 80-х – на початку 90-х рр., кількісного збільшення молодіжних об'єднань в середині 90-х рр. до певного його затухання на кінець останнього десятиріччя ХХ ст. Враховуючи складності в економіці країни і, як наслідок від цього, погіршення життєвого рівня, значної частини населення, політичну боротьбу між різними гілками влади на вищому рівні, можна спрогнозувати підвищення активності громадян, в тому числі і молоді, основна робота якої може бути зосереджена через діяльність молодіжних організацій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Головенько В.А. Український молодіжний рух : історія та сьогодення. – К., 1997; Головатий М.Д. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. – К., 1993; Корнієвський О.А., Головенько В.А. Український молодіжний рух: історія та сьогодення. – К., 1994; Корнієвський О.А., Якушик В.М. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. – К., 1997; 2. Колесникова Ю. Куде идет СНУМ // Правда Украины. – 1990. – 3 июля; 3. Корнієвський О.А., Головенько В.А. Український молодіжний рух: історія та сьогодення. – К., 1994. – С.88; 4. Поточний архів Міністерства України у справах сім'ї та молоді. Довідкові матеріали про становище молоді в Україні та хід реалізації державної молодіжної політики. – К., 1997. – С.18; 5. Головенько В.А. Український молодіжний рух у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів). – К., 1997. – С.102.

О.А. Мельничук

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ У 1930-Х РР.

Соціальне страхування, запроваджене більшовиками в період нової економічної політики, було спробою переконати пролетаризовані верстви населення у готовності виконувати соціальні зобов'язання та перекласти тягар соціальних виплат на приватні підприємства та заможні верстви населення. Про тимчасовий характер таких заходів свідчить подальший розвиток соціального страхування після ліквідації основ непу. Саме тому у своїй статті автор поставив за мету висвітлити основні етапи реформування системи соціального страхування в Україні у 1930-ті рр. та застосування її до більшовицької доктрини суспільного розвитку.

Проблема реорганізації соціального страхування протягом 1930-х рр. не була предметом спеціального історичного дослідження, однак окремі її аспекти знайшли висвітлення в джерелах та літературі того періоду. Так, окремі нормативні акти можна знайти в офіційних збірниках¹. Теоретичний матеріал міститься в підручниках та посібниках із соціального страхування². Загальні тенденції соціального страхування відображені у спеціальних працях³. Значну кількість фактичного матеріалу по Україні можна почерпнути із матеріалів періодики того часу.

Із згоранням непу та відновленням військово-комуністичного штурму, змінилася позиція влади і щодо соціального страхування. Найголовнішим завданням, що стояло перед більшовиками, було зміцнення індустріальної бази. Тому «нерациональне використання коштів» із страхових фондів в постанові ЦК ВКП(б) від 28 вересня 1929 р. розглядалося як «байдужість до інтересів індустріалізації країни та обслуговування індустріальних робітників»⁴. Таємним об'єднанням НКП ВКПРР від 21 квітня 1930 р. страховим органам на місцях пропонувалося дотримуватися таких принципів соціального забезпечення застрахованих: проведення більш чіткої лінії у справі забезпечення пролетарських кадрів; переходу від індивідуальної і грошової допомоги до

.....
колективної і трудової; боротьби із симуляцією та членушкодженнями; обмеження та позбавлення допомоги дрібнобуржуазних елементів⁵.

Фактично даними нормативними актами був покладений початок ліквідації соціального страхування як організаційно-правової форми соціального захисту населення та використання бюджету соцстраху для потреб індустріального будівництва. Економія коштів соціального страхування здійснювалася й за рахунок скорочення страхового апарату. Так, на 1 січня 1930 р. Харківська окрстрахаса, що нараховувала більше 8 000 застрахованих обслуговувалася лише 7 інспекторами-контролерами. Як наслідок, протягом року було піддано перевірці лише кожне десяте підприємство⁶.

Виходом із ситуації партія вважала посилення профспілкового контролю над діяльністю страхових органів. Він мав проявлятися у формах звітних доповідей страхових кас: на загальних зборах підприємств; делегатських зборах; на міжсоюзних конференціях та при виборах комітетів страхових кас; в місцевих радах професійних союзів. Центральне управління соціального страхування зобов'язувалося періодично звітувати про свою роботу перед всесоюзними з'їздами професійних спілок⁷.

Для посилення зв'язку страхових органів із профспілками за положенням НКТ СРСР від 30 січня 1930 р. запроваджувався інститут страхових делегатів. Такі делегати обиралися на загальних зборах підприємств та установ на період виборності фабзавкому. Страхделегати виконували свою роботу безкоштовно в неробочий час на громадських засадах. Делегати висвітлювали роботу у стінній газеті. Не рідше одного разу на три місяці скликалася конференція страхделегатів, яка заслуховувала доповіді ревізкомісії, обговорювала найважливіші проекти⁸.

На березень 1930 р. Цусстрах СРСР запланував скликання Всесоюзного з'їзду із соціального страхування. На порядок денний з'їзду виносилися такі важливі питання, як стан, перспективи і п'ятирічний план розвитку соцстраху. Фактично з'їзд повинен був дати відповідь на найважливіше питання: яким має бути подальше організаційне будівництво страхових органів. Перший шлях – припинення їх існування як самостійних виборних організацій і перетворення в підшефні частини органів праці. Другий – подальше розширення їх виборності аж до Головоцстрахів. З'їзд мав визначити майбутню організаційну систему та структуру страхових органів.

Через невизначеність позиції радянсько-партійного керівництва щодо соціального страхування з'їзд так і не відбувся. Для вивчення питання про реформування органів соціального страхування Інститутом техніки управління НК РСІ СРСР було обстежено 13 округів. В основу реформування покладалося перенесення функцій страхових органів на громадський страховий актив. Е страховому апараті мала залишитися мінімальна кількість інспекторів та контролерів⁹.

В умовах реконструкції народного господарства деякі місцеві органи, забігаючи наперед, робили спроби об'єднати апарати страхових кас з частинами відділів праці. Постановою НКТ СРСР від 21 травня 1930 р. такі дії поки що засуджувалися, вказувалося на необхідність відновлення самостійності страхових органів в оперативному відношенні¹⁰.

Спроби реформування органів соціального страхування викликали ліквідаційні настрої на місцях. Представники відділів праці вважали, що успіхи соціалістичного будівництва дозволяють ліквідувати виборність кас та об'єднати їх у складі апарату НКП. Справа зайшла так далеко, що в деяких місцях приступили до передачі справ страхкас та перерозподілу їх коштів. В тій же Постанові НКТ СРСР з цього приводу зазначалося: «Такого роду бюрократичні проєкти впливають із троцькістського нерозуміння останнього етапу НЕПу і є наслідком недооцінки ролі соціального страхування, яке в реконструктивний період є найважливішим фактором покращення добробуту робітничого класу, а також підняття продуктивності праці та виконання плану великих робіт. При цьому виключне значення і роль соціального страхування має зрости»¹¹.

ЦК ВКП(б) своїм рішенням від 15 липня 1930 р. постановив ліквідувати округи і передати всі їх функції районам. Такий крок, на думку партії, мав наблизити керівництво центральних організацій до місця, ліквідувавши посередницькі органи. З переходом на двохланкову систему управління в УСРР замість 42 окружних було організовано 503 районних страхових каси¹². За директивним листом Головоцстраху від 26 серпня 1930 р. райони із кількістю застрахованих до 1 500 пропонувалося обслуговувати за рахунок апаратів райвиконкомів, понад – штатом, встановленим комітетом, каси за погодженням із райвиконкомом. Більшість голів кас змушені були покинути страхову роботу. З цього часу при кожному райвиконкомі засновувалася посада інспектора з охорони праці, який виконував обов'язки голови районної страхової каси. Такі кроки ще більш вдарили по авторитету страхових працівників. Отримуючи заробітну плату від райвиконкомів, голови райстрахкас більшим чином займалися виконанням різного роду доручень, а

не страховою роботою. Не сприяли роботі відсутність керівництва та інструктажу з боку Головоцстраху. Як наслідок, деякі райвиконкоми почали розподіляти страхові внески на свої потреби¹³.

Керуючись постановами ВКП(б) від 3 та 20 вересня 1930 р. Головоцстрах УСРР першим запропонував принципи корінної реорганізації страхових органів. Серед основних її положень була передача виплати допомоги на підприємства, пенсій – у відання Наркомпочтелю. Поставлено питання про натуралізацію виплати допомоги. Такі форми виплати вже використовувалися в Дніпропетровську, Сталіному, Луганську. Передбачалося скорочення страхового апарату в Україні із 2225 до 1098 осіб (майже на 50%)¹⁴.

Оскільки Україна за своїм економічним станом мала декілька типів районів (промислові, напівпромислові, сезонно-промислові та сільськогосподарські), з 1 січня 1931 р. встановлювалося 4 типи страхових кас: страхкаси Донбасу та Криворіжжя (1 тип); страхкаси колишніх окружних міст (2 тип); страхкаси із кількістю застрахованих від 4 000 до 10 000 (3 тип); страхкаси, що мали менше 4 000 застрахованих (4 тип). Страхові каси перших двох типів мали повний апарат, свій бюджет. Касам третього типу дозволялося мати по 2 працівники, четвертого типу – по 1 технічному працівнику¹⁵.

Перші два типи кас обслуговували в Україні 2/3 застрахованих, однак навіть повний апарат цих кас був значно менший за попередній (у Харкові із 160 залишилося 47 осіб, у Дніпропетровську із 115 – 28 осіб). Подальша робота мала бути перебудована в розрахунку на залучення до роботи самих застрахованих як страхових делегатів¹⁶. Начальник Головоцстраху УСРР Раюшкін В., звітуючи про позитивний досвід реорганізації страхових кас в Україні, повідомляв, що живим інструктажем охоплено усі промислові каси перших двох типів. Періодично намічено скликати міжрайонні наради. За перший квартал 1931 р. Головоцстрахом було обстежено 92 каси, з яких: промислових – 23, сільськогосподарських – 69. За домовленістю, у газеті «Профработник» раз на тиждень друкувалися директивні вказівки¹⁷.

Практичний досвід страхкас України був відзначений V пленумом ВЦРПС (січень 1931 р.), який, працюючи на основі директив XVI з'їзду партії, поставив питання про наближення страхових органів до конкретних умов виробництва, на основі втягнення робітників у професійні спілки. Пленумом було прийняте рішення про реорганізацію соцстраху за галузевим принципом на основі страхових (виплатних) пунктів безпосередньо на виробництві¹⁸. Вказувалося на необхідність посилення контролю фабзавкомів над роботою страхових органів. Для зацікавленості фабзавкомам дозволялося використовувати на покращення культурно-побутових умов підприємства 50% зекономлених коштів. Більша частина коштів спрямовувалася на обслуговування робітників важкої промисловості. У своїй доповіді голова ВЦРПС М. Шверник вказав, що соцстрах «повинен стати потужною зброєю з лігунами, прогульниками, за створення стійких кадрів на підприємстві»¹⁹.

Рішення пленуму знайшли своє втілення в Постанові ЦВК та РНК СРСР «Про соціальне страхування» від 23 червня 1931 р. З метою заохочення основних робітничих кадрів та ударників на виробництві, в місячний термін на великих та середніх підприємствах промисловості і транспорту, великих новобудовах та радгоспах мали бути створені виплатні пункти. Для кращого обслуговування основних галузей важкої промисловості створювалися 7 центральних загальносоюзних галузевих кас (у: машинобудуванні, металургії, вугільній, рудній та хімічній промисловості, залізничному та водному транспорті). Головоцстрахи союзних республік реорганізовувалися в територіальні страхові каси²⁰.

Головоцстрах УСРР знову проявив власну ініціативу. Не чекаючи затвердженого Цусстрахом положення про виплатний пункт, 21 квітня 1931 р. було скликано нараду голів районних страхових кас і дано вказівку по створенню виплатних пунктів²¹.

На 14 червня 1931 р. в Україні вже існувало 269 виплатних пунктів, з них: у вугільній промисловості – 126, рудній – 12, чорній металургії – 15, машинобудуванні – 35, хімічній промисловості – 15. За територіальною системою організовано 64 виплатних пункти. Школою профруху ВЦРПС після закінчення річного факультету соцстраху було випущено 16 курсантів, 7 з яких відправлені завідувачами виплатних пунктів в Донбас та Криворіжжя²².

Однак в багатьох випадках створенням виплатних пунктів завершувалася реорганізація. Завкоми таких гігантів як Маріупольського та Макіївського металургійних заводів до приїзду членів галузевої каси не мали інформації про діяльність виплатних пунктів. «Виділили завідувача виплатним пунктом і далі справа не наша, нам немає коли займатися дрібницями». Не приступили до перебудови соцстраху і страхкаси Запоріжжя. На Дніпрострої із 23 000 робітників більшість

..... становили селяни, які не чули про соціальне страхування. Із 250 страхделегатів було вибрано 50, з яких лише 10 брали участь у громадській роботі²³.

Положенням про органи соціального страхування від 8 липня 1931 р. була узаконена нова страхова мережа та порядок керівництва страховими органами з боку НКП. Реорганізація змінювала, насамперед, обличчя територіальної страхової системи. Основним керівним органом соціального страхування (окрім ВЦРПС та НКП СРСР, які здійснювали загальне керівництво) була союзна рада соціального страхування та її виконавчий орган – Цусстрах. Центральному управлінню соціального страхування були безпосередньо підпорядковані всесоюзні центральні галузеві страхові каси та республіканські територіальні страхові каси союзних республік. В Україні та інших союзних республіках замість головних управлінь соціального страхування були створені республіканські каси соціального страхування. Керівництво касою покладалося на колегію (президія та комітет), обрану на міжсоюзному з'їзді. Голова республіканської каси затверджувався Раднаркомом УСРР²⁴.

Для залучення до своєї діяльності кращих робітників-ударників виплатні пункти проводили свою роботу на громадських засадах через страхових делегатів, що обиралися на цехових та загальних зборах. Норма виборів встановлювалася у розрахунку 1 делегата на 25-100 осіб. Окрім страхових делегатів, до роботи залучали страховиків-добровольців, які вербувалися не тільки з числа робітників, а й із членів їх сімей. На великих заводах страхові делегати розбивалися по групах: з питань допомог і пенсій, медичної допомоги та боротьби із захворюваністю, соціально-побутового обслуговування, бюджету та стягування внесків, страхової освіти та пропаганди. Страхделегати обиралися 1 раз на рік на загальних цехових зборах і затверджувалися фабзавкомом, вони звільнялися від будь-якої іншої громадської роботи та проходили двотижневі курси²⁵.

Для поліпшення боротьби прогульниками та симулянтами за Положенням НКТ від 28 серпня 1931 р. страхові каси організовували робітничий товариський контроль²⁶.

З метою забезпечення потреб робітників провідних галузей промисловості понад обсяги, передбачені соцстрахом, на великих та середніх підприємствах організовувалися каси взаємодопомоги особливого типу (КВОТ), субсидійовані з коштів соцстраху (2/3) та профспілок (1/3). Необхідність створення таких кас визначав ЦК відповідної профспілки²⁷.

Досить швидко реорганізація показала свої результати. У другій половині 1931 р. кількість пропущених днів по хворобі на підприємствах важкої промисловості України зменшилася до 82,8%, що за загальносоюзними підрахунками давало змогу додатково видобути 1 634 454 тони вугілля. В I кварталі 1932 р. держава економила таким чином 1 млн. трудовнів²⁸.

«Боротьба із захворюваністю, плинністю робочої сили, прогульниками та симулянтами» була покликана економити кошти виплатних пунктів. «Дезорганізатори виробництва», які на думку влади зривали темпи індустріалізації позбавлялися органами соціального страхування безкоштовних санаторно-курортних путівок, для них встановлювалися зменшені норми виплати допомоги. Для зацікавленості підприємств в економії коштів соцстраху 50% невикористаних сум залишалися на місцях для покращення культурно-побутових умов робітників, особливо ударників²⁹.

Реорганізація соцстраху передбачала й диференціацію в обслуговуванні робітників. Так, якщо за бюджетом на 1932 р. на одного робітника провідних галузей промисловості припадало 108,8 крб. в рік, то для інших галузей промисловості – лише 84,58 крб³⁰.

Страхові органи в центрі й на місцях чинили пасивний опір перетворенням, вбачаючи в них ліквідацію страхової системи як такої, та передачі функцій профспілкам. Голова ВЦРПС М. Шверник на одному із засідань президії при обговоренні бюджету соціального страхування в 1932 р. заявив: «Галузеві каси і виплатні пункти ще не мають достатньої уваги і підтримки з боку Цусстраху і його органів. Особливо слід відзначити нестерпне становище, коли апарат центрального управління соціального страхування чинить супротив перебудови»³¹.

Необхідність реформування не розуміли, зачасти, й органи на місцях. Так, групу студентів вищої школи професійного руху, які прибули на шахту №19 (Донбас) для реалізації рішень Пленуму ВЦРПС про перебудову страхової роботи, секретар місцевого партосередку Судейко вигнав із словами: «Вам немає роботи, от ви і ходите, гастролюєте»³².

В січні-березні 1932 р. відбулися профспілкові з'їзди та конференції, на яких провели перевибори усіх комітетів кас і ревізійних комісій, підведенні підсумки перебудови соцстраху. І Всесоюзний з'їзд профспілок (квітень 1932 р.) схвалив заходи по перебудові страхових органів і вказівки місцевим організаціям посилити контроль за їх діяльністю. З цього часу страховий апарат на місцях, залишаючись формально в системі органів Наркомпраці УСРР, ставав фактичною органічною частиною роботи профспілок.

Подальші зміни у реформуванні органів соціального страхування були пов'язані із Постановою ЦВК, РНК та ВЦРПС від 23 червня 1933 р., яка передбачала об'єднання Наркомату праці СРСР та ВЦРПС та передачу управління соціальним страхуванням у відання профспілок³³. Оскільки, на думку більшовиків, головною функцією НКП було регулювання ринку праці та розподіл робочої сили, то з ліквідацією безробіття набір робочої сили передавався господарським органам³⁴. III Пленум ВЦРПС (25-29 червня 1933 р.) схвалив таке рішення.

Як наслідок, Постановою РНК СРСР та ВЦРПС від 10 вересня 1933 р. «Про порядок об'єднання НКП СРСР та ВЦРПС» визначалася процедура передачі коштів та майна до професійних спілок. Загальне керівництво державним соціальним страхуванням та контроль над страховою роботою усіх профспілок здійснювала Всесоюзна центральна рада професійних спілок. Безпосереднє керівництво покладалося на першого секретаря ВЦРПС, із створенням при ньому невеликого висококваліфікованого апарату³⁵.

III Пленумом ВЦРПС (червень 1933 р.) було прийнято рішення про ліквідацію територіальних республіканських, обласних та районних кас соціального страхування³⁶. Інструкцією ВЦРПС пропонувалося провести ліквідацію до 15 вересня. Республіканські каси зобов'язувалися закінчити до 1 жовтня організацію галузевих кас, і не пізніше 1 листопада 1933 р. скласти ліквідаційний баланс територіальних кас³⁷.

Ліквідація територіальних кас і створення виплатних пунктів, передача справ соціального страхування профспілкам негативно позначилися на діяльності страхових органів. Страхові делегати, працюючи на громадських засадах, не приділяли належної уваги роботі. Так, на заводі ім. Комінтерну (м. Дніпропетровськ) із 192 делегатів працювали лише 36³⁸. Нарада ВЦРПС у травні 1936 р. констатувала повну формальність роботи ревізійних комісій. Від 20 ЦК профспілок за попередній рік не поступило жодного ревізійного акту, від 64 – по одному, від 54 – по два; від 14 – по три акти³⁹. Не покращило ситуації й створення за вказівкою ВЦРПС спеціальних бригад по перевірці діяльності виплатних пунктів та розширення повноважень страхових делегатів⁴⁰. Рішення IV Пленуму ВЦРПС (лютий 1934 р.) про розкрупнення професійних союзів шляхом виділення із 47 існуючих – 154 професійні союзи теж не активізувало роботу органів соціального страхування⁴¹.

Президія ВЦРПС, заслухавши на своєму засіданні (жовтень 1935 р.) доповіді про роботу Харківської, Донецької та Дніпропетровської рад профспілок, визнала роботу незадовільною. Створення кас відбувалося формально, страхові внески не стягувалися⁴².

Зважаючи на це, з ініціативи окремих профспілок, на великих підприємствах України з другої половини 1936 р. створюються нові організаційні структури – ради соціального страхування⁴³. Ради мали замінити колишні виплатні пункти, які вже віджили себе і не виконували ніяких функцій. На думку ЦК профспілок чорної металургії, нові органи покликані покращити керівництво страховим активом⁴⁴.

VI Пленум ВЦРПС (квітень-травень 1937 р.) вказавши на «відставання керівних профспілкових органів від бурхливих темпів соціалістичного будівництва», вирішив підтримати самодіяльність окремих галузевих профспілок. За його рішенням, для залучення профактиву членів профспілки до соціального страхування при фабрично-заводських комітетах організовувалися ради соціального страхування⁴⁵. За Положенням, затвердженим Президією ВЦРПС 19 вересня 1937 р. ради обиралися на загальних зборах страхового активу в кількості від 9 до 35 осіб. Такі ради створювалися при кожному ФЗК, за наявності не менше 200 робітників та службовців. Загальне керівництво радою здійснював голова ФЗК⁴⁶. Ради працювали за планом, затвердженим фабрично-заводським комітетом. Засідання відбувалися 2 рази на місяць. Звіт про діяльність заслуховувався на пленумі ФЗК⁴⁷.

Отже, реорганізація соцстраху протягом 1930-х рр. мала на меті пристосувати соціальне страхування до завдань індустріалізації країни. З цього часу соціальне страхування перестає бути формою соціального забезпечення незахищених верств населення і покликане забезпечувати лише робітників провідних галузей економіки. В той же час, чітко вироблені механізми давали владі змогу відмовляти у видачі соціальних виплат робітникам, які ще не працювали «по-соціалістичному», пропагуючи соціалістичні змагання, ударництво, підвищення продуктивності праці тощо. Підпорядкування страхових пунктів фабрично-заводським комітетам та передача соціального страхування у відання профспілок, змушували робітників, навіть поза власним бажанням, поповнювати когорти останніх. Галузевий вертикальний принцип побудови страхової системи посилював підпорядкування республіканських страхових органів загальносоюзним. Передача виплат допомоги та пенсій на підприємства дозволила державі значно економити кошти на утримання штатів страхових органів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Догадов В.М. Социальное страхование. Основы советского законодательства о социальном страховании. – М., 1930; Горбунов А.И., Гутерман Б.Н., Усиков А.Я. Действующее законодательство по социальному страхованию СССР и РСФСР. Под ред. проф. Е.Н. Даниловой. – М., 1930; 2. Государственное социальное страхование. Учебное пособие для слушателей школ профдвижения. Под ред. Г.К. Москаленка. – М., 1953; Караваев В.В., Тидеман Я.Г. Организационная система социального страхования. – М.-Л., 1932; Родионова Е. И. История социального страхования в СССР. Под ред. Н.А. Виноградова. Вып. 1. – М., 1966; 3. Караваев В.В. Социальное страхование в СССР. – М., 1955; Горбунов А.И. Государственное социальное страхование в СССР. – М., 1938; Блюмин М.Ф. Реорганизованный соцстрах. – М.-Л., 1932; 4. Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) о социальном страховании. Сборник документов. Подготовили к изданию А. Таубер и И. Ахматовский. – М., 1940. – С.42-46; 5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р. 155. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.14; 6. Максимов Н. Финансовый контроль: проверить работу Харьковской кассы // Вопросы страхования. – 1930. – №1. – С.22; 7. Догадов В.М. Социальное страхование. Основы советского законодательства о социальном страховании. – М., 1930. – С.110; 8. Горбунов А.И., Гутерман Б.Н., Усиков А.Я. Действующее законодательство по социальному страхованию СССР и РСФСР. Под ред. проф. Е.Н. Даниловой. – М., 1930. – С.663; 9. Барит А., Милотин Б. Основы социального страхования. – М., 1938. – С.105; 10. Вопросы страхования. – 1930. – №18. – С.2; 11. Караваев В.В., Тидеман Я.Г. Организационная система социального страхования. – М.-Л., 1932. – С.7; 12. Раюшкін В. Рапортует Главсоцстрах УССР // Вопросы страхования. – 1931. – №6 – С.12; 13. Константинов С. Главсоцстрах УССР не интересуется районированием // Вопросы страхования. – 1931. – №3. – С.24; 14. Інформаційний бюлетень НКП УСРР. – 1930. – №10. – С.12; 15. Раюшкін В. Рапортует Главсоцстрах УССР // Вопросы страхования. – 1931. – №6 – С.13; 16. Горбунов А.И. Государственное социальное страхование в СССР. – М., 1938. – С.35; 17. Раюшкін В. Рапортует Главсоцстрах УССР // Вопросы страхования. – 1931. – №6 – С.15; 18. Блюмин М.Ф. Реорганизованный соцстрах. – М.-Л., 1932. – С.4; 19. Любимов Б. За коренную перестройку работы профсоюзов и соцстраха // Вопросы страхования. – 1931. – №8 – С.6-7; 20. Известия ЦВК СРСР и ВУЦВК. – 1931. – 30 червня; 21. Теодорович П. Профсоюзам некогда // Вопросы страхования. – 1931. – №22. – С.17; 22. Караваев В.В. Социальное страхование в СССР. – М., 1955. – С.121; 23. Горбунов А.И. Государственное социальное страхование в СССР. – М., 1938. – С.29; 24. Положення про органи соціального страхування, затверджене НКТ СРСР 8 липня 1931 р. // Вопросы страхования. – 1931. – №23-24. – С.43; 25. Старошкловская Р. Как должен работать страховой (выплатной) пункт // Вопросы страхования. – 1931. – №20. – С.17; 26. Положення про робітничий товариський контроль, затверджене Цусстрахом та ВЦРПС 28 серпня 1931 р. // Вопросы страхования. – 1931. – №23-24. – С.49; 27. Фрик Л.М., Лившиц В.А. Работа фабзавкома по соцстраху. – Баку, 1936. – С.75; 28. Блюмин М.Ф. Реорганизованный соцстрах. – М.-Л., 1932. – С.6; 29. Караваев В.В., Тидеман Я.Г. Организационная система социального страхования. – М.-Л., 1932. – С.4; 30. Блюмин М.Ф. Реорганизованный соцстрах. – М.-Л., 1932. – С.18; 31. Горбунов А.И. Государственное социальное страхование в СССР. – М., 1938. – С.20; 32. Вопросы страхования. – 1931. – №28. – С.26; 33. Государственное социальное страхование. Учебное пособие для слушателей школ профдвижения. Под ред. Г.К. Москаленка. – М., 1953. – С.36; 34. Блюмин М.Ф. Реорганизованный соцстрах. – М.-Л., 1932. – С.26; 35. СЗ СССР. – 1933. – №40. – Ст.238; 36. Государственное социальное страхование. Учебное пособие для слушателей школ профдвижения. Под ред. Г.К. Москаленка. – М., 1953. – С.37; 37. Про порядок ліквідації територіальних страхових кас і порядку передачі коштів, майна і справ галузевим касам соцстрахування профспілок. Інструкція ВЦРПС від 2 липня 1933 р. // Вісті Всеукраїнської Ради професійних спілок. – 1933. – №16. – С.5-6; 38. Іванченко А. На крупных заводах нужны страховые советы // Вопросы страхования. – 1937. – №16. – С.18; 39. Вопросы страхования. – 1936. – №11. – С.15; 40. Смирнов А. Как подвести итоги годової работы выплатного пункта // Вопросы страхования. – 1935. – №1. – С.31; 41. Караваев В.В. Социальное страхование в СССР. – М., 1955. – С.136; 42. О работе совпрофов по организации отраслевых кас социального страхования. Постановление Президиума ВЦСПС от 11 октября 1935 г. // Вопросы страхования. – 1935. – №9-10. – С.51; 43. Караваев В., Трефилов И. Как организовать работу совета социального страхования // Вопросы страхования. – 1936. – №17-18. – С.24-25; 44. Шварц Г. Каким должен быть страхово совет // Вопросы страхования. – 1937. – №13-14. – С.19; 45. Горбунов А.И. Государственное социальное страхование в СССР. – М., 1938. – С.11; 46. Труд. – 1938. – 21 жовтня; 47. Вопросы страхования. – 1937. – №21. – С.13-16.

В.А. Нестеренко

ДІЯЛЬНІСТЬ УКЦ(Б) НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

В період Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. велику роль у суспільно-політичному житті відігравали політичні партії та об'єднання, які значною мірою виражали інтереси різних соціально-етнічних спільнот і груп. Справедливе вирішення національного питання містилось у програмних документах більшості українських політичних партій, включаючи і тих, які намагались поєднати комуністичні та етнонаціональні гасла.

Традиційно ці політичні сили відносяться вітчизняними істориками до націонал-комуністичних. Метою статті є висвітлення та аналіз діяльності Української Комуністичної партії (боротьбистів) на теренах Правобережної України наприкінці 1919 р. – на початку 1920 р.

Ця історична проблема частково вже знайшла своє відображення в українській історичній науці. Першим історіографом цієї проблеми можна вважати М. Равич-Черкаського. У 1923 р. на шпальтах головного друкованого органу УСРР «Вісті ВУЦВК» була надрукована його праця «Історія Комуністичної партії (більшовиків) України», у якій значна увага приділялася питанню діяльності УКП(б). Автор визнавав, що національна справа була однією з причин селянських повстань проти радянської влади на Поділлі та Волині. Боротьбисти ж, які мали великий вплив на Правобережній Україні, відіграли, на думку дослідника, позитивну роль у плані залучення широких мас до ідей комунізму. М. Равич-Черкаський зробив такий висновок: «В значній мірі під впливом УКП більшовики пройшли еволюцію від РКП на Україні до справжньої Комуністичної партії України»¹. Револьюційний та прогресивний характер діяльності УКП(б) визнавався в період політики «українізації» й іншими дослідниками цього питання.

Проте після масових репресій 1930-х рр., коли більшість колишніх керівників УКП(б) було репресовано, загалом позитивна оцінка діяльності партії змінилася різко негативною. Дослідники змушені були акцентувати увагу на нібито винятковому «контрреволюційному і націоналістичному характері» діяльності боротьбистів². Той факт, що члени партії активно допомагали більшовикам у боротьбі проти загонів А. Денікіна, польської армії, замовчувався радянськими істориками.

Увага до вивчення діяльності українських націонал-комуністів (до яких сміливо можна віднести і УКП(б)) зросла в Україні наприкінці 1980-х на початку 1990-х рр. З'явилося чимало статей та ґрунтовних досліджень з цієї теми. Особливо слід виділити дисертаційні роботи С. Білошицького, О. Єфименка, О. Козака³. Крім того, виключно про діяльність боротьбистів йде мова у дослідженні О. Любовець⁴.

У цих працях проаналізовано основні програмні документи та напрямки політичної діяльності боротьбистів, їхні стосунки з більшовиками, іншими партіями та об'єднаннями. Чимало праць написано про життєвий і суспільно-політичний шлях керівників УКП(б) О. Шумського, Г. Гринька та інших⁵.

Проте, незважаючи на порівняно велику кількість праць з цієї тематики, окремі її аспекти продовжують залишатися малодослідженими. Зокрема слабо висвітлена діяльність регіональних (подільських, волинських) осередків УКП(б) та їх відносин з місцевими більшовиками. У статті ставиться завдання: висвітлити та проаналізувати діяльність «боротьбистів» на Правобережній Україні (в першу чергу на Волині і Поділлі), де вони мали великий вплив на місцеве селянство і набагато більший авторитет, ніж більшовики, котрі часто навіть не знали ні мови, ні культури місцевого населення.

Історія УКП(б) бере свій початок від лютого 1919 р. Тоді внаслідок розпаду Української партії соціалістів-революціонерів її ліве крило, що згуртувалось навколо часопису «Боротьба» (В. Блакитний, О. Шумський, П. Любченко та інші), фактично перейшло на радянські позиції⁶.

3-11 березня 1919 р. у Харкові відбувся перший з'їзд лівого крила УПСР. З'їзд постановив перейменувати УПСР в Українську партію соціалістів-революціонерів (комуністів) – УПСР(к). Було прийнято також рішення «в цілях збереження єдиного пролетарського фронту встановити з КП(б)У найтісніші контакти та координацію дій»⁷. У розвиток цього питання часопис «Боротьба» у квітні 1919 р. надрукував кілька матеріалів, в яких говорилось про необхідність об'єднання двох комуністичних партій України в одну політичну силу. Однак керівництво КП(б)У відмовилося тоді від такого кроку, але домовилося з провідниками УПСР(к) про створення єдиного уряду Радянської України. В травні 1919 р. до його складу увійшли майбутні боротьбисти: Г. Михайличенко (нарком НКО, у листопаді цього ж року загинув у боротьбі з денікінцями), Лебединець (нарком судових справ), Литвиненко (нарком фінансів). Крім того, членам УПСР(к) було надано посади заступників наркомів харчових справ, внутрішніх справ, землеустрою, президії ВУЦВК⁸.

В липні 1919 р. після об'єднання УПСР(к) з частиною так званих «незалежників» (членів лівого крила УСДРП) утворилась нова політична сила - Українська Комуністична партія (боротьбистів).

Влітку 1919 р. взаємини між більшовиками та боротьбистами були доволі напруженими. В першу чергу через централізаторську політику КП(б)У. Однак, до збройної конфронтації справа не дійшла. Тодішнє офіційне ставлення КП(б)У до діяльності боротьбистів було висловлено у доповіді члена Політбюро ЦК КП(б)У А. Бубнова у жовтні 1919 р. Він підкреслив, що за своїм складом УКП(б) була дрібнобуржуазною інтелігентською партією, що майже не мала у своєму складі

робітників індустріальних районів, але включила до своїх лав чимало селян-бідняків. А. Бубнов зауважив, що найбільшим авторитетом боротьбисти користувались серед селянства Правобережної України (особливо Волині, дещо менше Поділля та Київщини) і Полтавщини⁹.

У доповіді також говорилося про те, що збереження окремої партії боротьбистів буде нібито сприяти тільки посиленню їхніх коливань в сторону куркульських елементів та куркульської ідеології. А. Бубнов визначив такі основні прояви „коливань” боротьбистів: 1) орієнтація на внутрішні українські сили, що означало підтримку лозунгу самостійності України під прикриттям формального визнання федерації з Росією; 2) постійна опозиція радянській земельній та продовольчій політиці; 3) об'єднання боротьбистів з «незалежниками», які активно брали участь в антибільшовицьких повстаннях 1919 р.; 4) намагання відмежуватись від КП(б)У, підкреслювання її російського характеру та погляд на себе як на єдиного представника українського пролетаріату¹⁰. Доповідач вважав також помилковим рішення ЦК КП(б)У про включення представників УКП(б) до радянського уряду, пропонував добитися зникнення УКП(б) як окремого суб'єкта політики. Цієї мети можливо було добитися лише шляхом об'єднання КП(б)У і УКП(б).

Питання стосунків з боротьбистами спеціально розглядалося на засіданні ЦК РКП(б), який у резолюції „Про радянську владу на Україні” (21 листопада 1919 р.) наполягав на необхідності створення єдиного всеукраїнського революційного комітету із 5 осіб: 3-х більшовиків та 2-ох боротьбистів. Таке рішення, однак, схвалювали далеко не всі представники ЦК КП(б)У. Свідченням цього є те, що 30 листопада 1919 р. перевагою тільки в один голос (8 проти 7) було прийнято рішення про включення боротьбистів до українського радянського уряду. 11 грудня було утворено всеукраїнський ревком із п'яти чоловік, до якого увійшов представник від УКП(б) Г. Гринько¹¹.

17 грудня 1919 р. після складних переговорів нарешті було підписано угоду про співробітництво між двома комуністичними партіями України¹². Проте, незважаючи на це, стосунки між двома партіями продовжували залишатись досить-таки напруженими. Так, 30 грудня 1919 р. завідувач оргцентром УКП(б) О. Шумський сповіщав членів партії про те, що в той час, коли український пролетаріат під проводом УКП(б) напружує всі сили у боротьбі за визволення України від білогвардійців, в Києві більшовики розпочали пряму „травлю” боротьбистів. Створилася напружена атмосфера, поширювались навіть чутки про те, що в Білій Церкві, Радомишлі і навіть у Києві між боротьбистами та більшовиками уже йдуть бої¹³.

Дещо іншою була ситуація на Волині, де вплив боротьбистів був особливо великим. Там, навпаки, частина співробітників губкому КП(б)У виступила за створення міцного союзу між більшовиками та боротьбистами. На Гомельській партійній нараді (грудень 1919 р.) група відповідальних працівників Волинського губкому КП(б)У на чолі з Г. Лапчинським, П. Поповим, П. Слинком висловилися за створення окремої самостійної Української комуністичної партії, що організаційно була б незалежною від РКП(б). Отже, керівники цієї групи, яких пізніше назвали «федералістами», підтримали один із головних програмних постулатів УКП(б), з якою вони, до того ж вимагали заключити міцний політичний союз. Однак Гомельська партійна нарада більшістю голосів відкинула пропозиції боротьбистів та «федералістів», а через деякий час Г. Лапчинський разом з кількома своїми прихильниками був виключений з лав КП(б)У¹⁴.

Переважній більшості членів КП(б)У зовсім не імпонувало те, що боротьбисти поступово почали завойовувати прихильність робітників багатьох промислових підприємств та заводів Києва, деяких інших міст Правобережної України. Свідченням зростання авторитету УКП(б) серед населення регіону був з'їзд рад у Житомирі, що майже одностайно відкинувши проєкт більшовиків, проголосував за резолюцію, яку запропонував П. Любченко – один із лідерів боротьбистів. У цій резолюції з'їзд відзначив, що два попередні провали соціалістичної революції на Україні відбулися завдяки відірваності керівників КП(б)У від українських пролетарських мас і невикористання більшовиками революційних сил України¹⁵.

На початку 1920 р. між керівниками УКП(б) та КП(б)У продовжувалися напружені та складні переговори. Українські більшовики на чолі з першим секретарем КП(б)У Х. Раковським звинувачували боротьбистів у тому, що вони створили так звану «Волинську Революційну раду», яка виступила проти більшовиків, та на Волині нібито керували збройним виступом колишнього отамана Запорізького корпусу УНР Волоха¹⁶. Лунали також звинувачення в тому, що УКП(б) відіграє контрреволюційну роль в Україні, йде на зустріч «шовіністичній петлюрівській інтелігенції», виступає проти росіян тощо. Регіональні відділи КП(б)У приймали відозви, в яких містилися заклики до рішучої боротьби проти УКП(б) і відкидалася будь-яка можливість укладення союзу з нею. Так, в резолюції Київської міської конференції КП(б)У від 25 лютого 1920 р. містилася вимога викрити контрреволюційну діяльність партії боротьбистів. Підкреслювалось, що

...ні про яке об'єднання партій не може бути в даний момент й мови, оскільки партія боротьбистів налічує 15 тис. членів, в значній мірі із колишніх і не лише колишніх петлюрівців...»¹⁷.

Керівництво КП(б)У добре усвідомлювало, що авторитет боротьбистів серед населення Правобережної України (особливо серед селянства та української інтелігенції) зростає, в першу чергу, через те, що зовсім мало більшовиків знали українську мову, тому не могли навіть виступити належним чином на зборах перед громадянами. Тому 26 лютого 1920 р. правління КП(б)У у своїй відозві вимагало провести негайну мобілізацію всіх комуністів, котрі добре знали українську мову, для проведення партійної праці на Правобережній Україні. Але, судячи із усього, справи з агітаційною роботою українською мовою і надалі продовжували залишатись незадовільними¹⁸.

В цей же самий час ЦК КП(б)У надіслав до всіх місцевих партійних осередків резолюцію, в якій було запропоновано розпочати відкриту кампанію проти боротьбистів. Передбачалось оголосити керівництву УКП(б) ультиматум про необхідність розпуску партії, а одночасно виключити боротьбистів зі складу радянського уряду та місцевих ревкомів. Розпочалася демагогічна пропагандистська кампанія більшовиків проти боротьбистів. Про це, зокрема, писав секретар Київської організації УКП(б) Приходько. Він відзначав, що серед місцевого населення більшовиками поширюється вигаданий циркуляр С.Петлюри про приєднання бійців УНР до лав боротьбистів. Таким чином, робилась спроба компрометації боротьбистів серед населення¹⁹.

Суперечливими та складними були взаємини між більшовиками та боротьбистами й на Поділлі. Наприкінці 1919 р. в умовах білогвардійської окупації тут діяв підпільний ревком, до якого увійшло по одному більшовику, боротьбисту та боротьбисту (представнику партії лівих есерів в Україні). За три дні до вступу червоноармійців до Вінниці він проголосив радянську владу. Але 2 січня 1920 р. Подільський губернський ревком було реорганізовано²⁰. З його складу за виконання бойового наказу було виключено представника боротьбистів, а їхнє місце надано боротьбистам, хоча вони цю пропозицію не прийняли. Оскільки більшовиків на Поділлі було небагато, а допомоги з боку ЦК КП(б)У майже не було, майже всі відповідальні посади у Вінниці зайняли спочатку боротьбисти. І тільки 23 січня 1920 р. з Харкова прибуло 7 відповідальних працівників, відряджених ЦК КП(б)У на Поділля. Саме їм було передано керівництво відділами, основні державні і адміністративні посади, а боротьбистів залишили рядовими співробітниками.

Загалом же на початку 1920 р. у тій частині Поділля, яка була під контролем радянської влади (Кам'янець-Подільський разом з деякими іншими населеними пунктами в цей час фактично знаходився під польською окупацією, хоч формально там знаходились державні та адміністративні органи влади УНР), діяли дві комуністичні партії: КП(б)У та УКП(б). Боротьбисти не були чисельними, але мали великий авторитет серед місцевої української інтелігенції. Крім того, вони проводили ефективну агітаційну роботу серед частин Червоної Української Галицької армії, що опинилися в цей час на Поділлі. З боротьбистами місцеві більшовики проводили скриту боротьбу, намагались ізолювати їх від впливу на село²¹.

У лютому 1920 р. боротьбисти створили свої осередки майже в усіх повітах Подільської губернії, однак їхній вплив у містах і містечках не був значним. Вони робили спроби працювати серед членів профспілок, але успіху там не добились, після чого переключилися на роботу виключно в сільській місцевості. Відносини між боротьбистами та більшовиками були «дипломатичними», але напруженими. Осередками КП(б)У робились спроби перетягнути до себе «найкращих» боротьбистів. І часто вони були успішними²². Серед рядових членів УКП(б) спостерігалися хитання.

Ставлення Подільського губкому КП(б)У до УКП(б) однозначно було негативним. Це яскраво продемонстрував виступ першого секретаря Подільського губернського губкому КП(б)У А. Хвилі на I-й Подільській губернській конференції КП(б)У 13 лютого 1920 р. Він, зокрема, зауважив, що тепер всі ті, хто виступає проти більшовиків, приєднуються до боротьбистів, внаслідок чого УКП(б) чисельно збільшується, і в ній відчувається «петлюрівський дух»²³. А. Хвиля відзначив, що боротьбисти у своїй роботі спираються передусім на національні почуття українського селянства і цю зброю потрібно з їх рук вибити, а саму партію змусити саморозпуститись. У прийнятій губернською конференцією резолюції перед осередками КП(б)У Подільської губернії ставилось завдання: добитись ліквідації всіх організацій боротьбистів та позбавити їх місць у губернському і повітових ревкомах²⁴.

Врешті-решт 16 березня 1920 р. УКП(б) під тиском КП(б)У провела свою позачергову всеукраїнську конференцію, на якій було прийнято рішення: розпустити партію й приєднатися до лав більшовиків. Поділяємо думку тих дослідників, які вважають, що таким чином боротьбисти хотіли уникнути відкритої конфронтації з КП(б)У й намагались реалізувати свої програмні

настанови в межах єдиної комуністичної партії України. 24 березня 1920 р. була прийнята постанова ЦК КП(б)У про ліквідацію партії боротьбистів. Її члени отримували можливість стати членами КП(б)У²⁵.

Щоправда, тимчасове бюро приймало до лав більшовиків тільки тих колишніх членів партії, які вступили до УКП(б) ще до білогвардійської окупації України, інших дуже ретельно перевіряли. Було створено ліквідаційні комісії в складі трьох осіб, куди увійшли і представники ліквідованої УКП(б). Зокрема до подільської «трійки» було включено колишнього боротьбиста Козачука, волинської – Помаленького, київської – Любченка²⁶. Друковані органи УКП(б), зокрема часопис «Боротьба», припинили своє існування.

Вступ боротьбистів до лав КП(б)У призвів до значного збільшення українців у лавах цієї партії, збільшив її вплив на селянство. Хоча прихована боротьба між «українською» та «російською» течіями в лавах КП(б)У спостерігалася протягом усіх 1920-х рр., навіть деякі противники політики «українізації», зокрема Д. Лебідь – автор відомої теорії про «боротьбу двох культур» – поставилися до такого об'єднання позитивно. У своєму виступі на VI всеукраїнській конференції у серпні 1923 р. він змушений був визнати, що «боротьбисти внесли здорове повітря в нашу справу постановки і розв'язання національного питання, бо фактично ми були русифіковані і зовсім не цікавились національними властивостями»²⁷.

Отже, наприкінці 1919 р. – на початку 1920-х рр. осередки УКП(б) мали значний вплив на українське селянство, інтелігенцію, частину пролетаріату Правобережної України. Вони фактично допомогли більшовикам встановити свою владу в досліджуваному регіоні. Але взаємини між керівниками УКП(б) та КП(б)У були складними. В першу чергу, – через різний підхід до вирішення національного питання. Погодившись під прямим тиском більшовиків на саморозпуск, боротьбисти почали втілювати свої програмні положення вже в межах більшовицької партії. Саме вони фактично започаткували політику «українізації» 1920-х рр., але це вже тема для іншого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Равич-Черкаський М. Історія Комуністичної партії (більшовиків) України// Вісті ВУЦВК. – 1923. – 2,7 березня; 2. Лихолат А.В. Здійснення ленінсько-національної політики на Україні (1917-1920). – К., 1967;
3. Білошицький С.В. Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 – перша половина 20-х рр.)// Автореф. дис. канд. іст. наук. Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2001;
- Єфименко О.Г. Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917-1920 рр.)// Автореф. дис. канд. іст. наук. Харківський держ. ун-т ім. В. Каразіна. – Харків, 1998; Козак О.В. Багатопартійність на Україні (1917-1925 рр.). Історіографія проблеми// Автореф. дис. канд. іст. наук. Харківський національний ун-т ім. В. Каразіна. – Харків, 1999;
4. Любовець О.М. Партія боротьбистів в українській революції 1917-1920 рр.// Дис. канд.іст. наук. Київський державний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1993;
5. Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського// Про минуле заради майбутнього. – К.: Видавництво при Київському державному університеті, 1989. – С.319-332; Польовий Л.П. Нарком Григорій Гринько// Там само. – С.332-341 та інші праці;
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 57. – Оп.2. – Спр.260. – Арк.9;
7. Там само. – Арк.15;
8. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.367. – Арк.37;
9. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.260. – Арк.76-78;
10. Там само. – Арк.77-78;
11. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.367. – Арк.128;
12. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.260. – Арк.9, 125;
13. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.260. – Арк.141;
14. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С.184-185.
15. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп.2. – Спр.259. – Арк.17;
16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.470. – Арк.12-13;
17. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.145. – Арк.10;
18. Там само. – Арк.18-19;
19. Там само. – Арк. 45;
20. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.258. – Арк.1, 1 зв;
21. Там само. – Арк.2;
22. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 258. – Арк 6;
23. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 257. – Арк.1, 4;
24. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 257. – Арк.15;
25. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп.2. – Спр.470. – Арк. 141;
26. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.469. – Арк.138, 141;
27. Вісті ВУЦВК. – 1923. – 28 серпня.

Л.В. Нізова

ІНТЕГРАЦІЯ ДРІБНОГО ВЛАСНИКА В РАДЯНСЬКУ СИСТЕМУ ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ (ПОЧАТОК 1930-Х РР.)

Проблема інтеграції дрібного власника у соціалістичну систему господарства не ставилася в історіографії (як у радянський, так і в післярадянський період). У радянський період проблема не вивчалася із розумних причин – за відсутності самого інституту приватної власності, існування

якого всіляко приховувалося. Радянська влада не розглядала дрібне товарне господарство як уособлену форму виробництва. Влада її навіть так і не формувала, а вводила в систему радянського господарства як усупільнену і не усупільнену форму останнього з наступним витісненням з неї капіталістичних елементів.

У 80-90-х рр. досліджувалася кооперативна політика в Україні, захищені дисертації, що дали новий матеріал для поглиблення знань з проблем непу¹. Дрібна власність в українському суспільстві залишилася недослідженою проблемою, в тому числі у кустарно-ремісничому та промкооперативному виробництві. Проблема інтеграції дрібного виробника в радянську систему господарства у такій постановці ще не визначилася в історіографії. Перші спроби її дослідження розпочалися тільки в кінці 90-х – на початку 2000-х рр. Серед сучасних досліджень, присвячених новому етапу вивчення дрібної власності в окремих галузях економіки, є праці О. Пиріг, В. Калініченка, О. Сушка². Відповідно, й автором зроблена спроба вивчення проблеми³.

Метою даної статті є визначення системи заходів радянської влади на початку 30-х рр. по прискоренню залученню дрібного виробника в радянську систему господарювання.

Наприкінці 20-х рр. уряд відкрито повідомляв про плани загальної пролетаризації, за таких обставин одержавлення дрібних товаровиробників стало для партії центральним питанням. Його рішення зв'язували з основним кількісним показником переваги соціалістичних форм у народному господарстві над капіталістичними. Прискореність подій була наслідком уже відрепортованих цифр, що на V з'їзді рад СРСР (20–28 травня 1929 р.) переможно прикрасили зведення великих успіхів у соціалістичному перетворенні приватногосподарського сектора: "З'їзд із задоволенням констатує, що п'ятирічний план народного господарства відзначає сильний ріст частки суспільного сектора у всіх основних фондах країни, охоплення кооперацією 54% у кустарній промисловості, до 85% радянського господарства. Все це повинно завдати нищівного удару капіталістичним елементам і забезпечити справжнє свято соціалістичним формам у господарській системі Союзу РСР"⁴.

Радянська влада підганяла країну під ці високі показники, проголошені на усіх форумах, і прагнула реально завершити першу п'ятирічку зі пролетаризованим населенням, хоча б у межах виставлених процентних показників. Одержавлення дрібних виробників стало для керівників партії однією з важливих питань, оскільки перевага соціалістичних форм господарства над капіталістичними визначала як матеріальну програму індустріалізації СРСР, так і в цілому успіх більшовицького плану побудови соціалізму в окремо взятій країні. Приватновласницька ініціатива, не обмежена владою, на думку більшовиків, мала тенденцію "зростати щохвилини й у великих прогресуючих масштабах". Тому саме в дрібному товарному виробництві сфокусувалися основні проблеми 30-х рр., у яких з політичними завданнями перепліталися економічні, та все разом зтілювалося в народногосподарські плани.

На 1931 р. чисельність зареєстрованих приватних власників-індивідуалів у кустарній промисловості склала 47%. Але партійне керівництво розуміло, що зареєстрована далеко не вся маса дрібних виробників. Значна їх частина вміла ховати свій рід занять від державних органів. Це підштовхувало більшовиків до ще більш рішучих дій. Своєю чисельністю приватники винесли собі вирок. Податкові пільги 1925 р., надання пільг у постачанні сировиною й фінансуванні в 1927–1928 рр., на думку керівництва країни, повинні були підштовхнути кустаря до кооперування, але цього не сталося. Чітко вималювалася найбільш стійка верства (економічно незалежна), що в одержавлену систему промкооперації не вступила би добровільно ні за яких умов. З її представниками більшовики вирішили вести рішучу боротьбу. Україна по кількості дрібних власників-одноосібників як у кустарній промисловості, так і в сільському господарстві займала провідне місце в СРСР. Цим визначалося особливе ставлення до останньої.

Поставлена партією й урядом у 30-ті рр. мета переведення усього населення країни в найманий клас, а приватногосподарського виробництва в одержавлену систему припускала в кустарній промисловості здійснення принципу поступовості: через централізовану промкооперативну систему поступове перетворення виробничих артілей у фабрики і заводи, які базуються на найманій праці. Опір приватних підприємців викликав додаткові заходи з боку партії та уряду. В силу їх протидії держава визначала напрямок тиску на них. Республіки, де існувала велика чисельність дрібних виробників, які увійшли до системи промкооперації, перебували під особливим контролем та тиском. На початку 30-х рр. почався сильний тиск з боку партії та уряду, метою якого було обмеження приватників.

Дії керівників партії безпосередньо щодо дрібних приватників у кустарній промисловості ілюструє постанова кооперативної наради при ЦК КП(б)У, в якій зазначалося, що з метою остаточної боротьби партії з "класовим ворогом" у кустарній промисловості ліквідувалися непмани

.....
як "кровопивці на тілі народу"⁵.

Наступ на приватногосподарське підприємництво кустарів та ремісників здійснювався в двох напрямках. Згори влада знищувала кустарно-ремісничі промисли за допомогою централізованої системи промкооперації, змінюючи її виробничу діяльність. Техніка ослаблення самостійності цих промислів була нескладною. Оголошувався плановий випуск потрібної для держави продукції. При цьому змінювався профіль роботи промислів, але давалася на цей період виробництва держсировина для надолуження нестачі у продукції великої промисловості, яка не вироблялася в необхідній кількості. Знизу урядова влада впроваджувала так звану "чистку соціального складу промкооперації від капіталістичного елемента". Був обраний диференційований підхід у процесі "чистки" кустарів та ремісників "за майновою ознакою", що давав можливість досягати мети.

Цей відстежений партійним апаратом приватногосподарський потенціал викликав появу спеціально створеного механізму знищення приватного підприємництва через систему очищення території внаслідок висилки "куркульських елементів". Це була друга складова в єдиній боротьбі з дрібним приватним виробництвом. Як крайній захід вона застосовувалася в основному напередодні серйозних зовнішньополітичних подій.

Під грифом "цілком таємно" з'явилася директива ЦК ВКП(б) про висилку "ворожого елементу". За підписом секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева було відправлено в ЦК КП(б)У С. Косіору телеграма, у якій говорилося, що відповідно до постанови від 17 травня 1931 р. "по вашій республіці треба провести виселення 30 000 куркульських сімей"⁶. Ця директива ґрунтувалася на загальній постанові РНК СРСР від 1 лютого 1930 р. для всіх приватногосподарських дрібних підприємств.

Кустарі й ремісники за цією постановою відносилися до їх числа. Суто формальне підтвердження наявності механічних двигунів у майстерні або найманої робочої сили включало кустарів і ремісників до класу "ворожих радянській владі елементів" – непманів, призначених для висилки. Як ми бачимо, існувала рознарядка зафіксованої кількості сімей, призначених для виселення. Цифра для республіки встановлювалася не за кількістю цих сімей в Україні, а по заготовленому рішенню центральної влади. Результатом його здійснення мало стати розсосередження українського, приватногосподарського за своєю природою, населення в різні віддалені райони країни, насамперед у Сибір. Але головною причиною вироблення крайніх мір і рішень ЦК ВКП(б) по Україні була стійка непокора дрібних приватників радянській владі. Ця характерна риса самостійних підприємств була діючою і в системі промкооперації. Компартійно-радянське керівництво усвідомлювало, що блискавичного перетворення приватногосподарської природи кустарів домогтися не можна, й тому прагнули спочатку обмежитися одержанням від них продукції за затвердженим планом. Одночасно більшовики створювали умови для поступового згортання приватногосподарського середовища. Таким чином, будь-яку підприємницьку діяльність кустарів і ремісників вони директивно оточували заборонами та постійно «чистили» від осіб, що не підкорялися пролетаризації.

Більшовики невдовзі визначили й третій напрямок боротьби – політику постійних реорганізацій усієї системи промкооперації, попередньо здійснивши її централізацію. За постановою Вукопромради від 30 серпня 1931 р., промислово-кооперативні організації переводилися в господарсько-розрахункові об'єднання. Тобто державне забезпечення сировиною по держрозцінках промкооперативів (як було встановлено постановою від 3 травня 1927 р.) змінювалося. Надання промкооперативам сировини в 1927 р. владою було актом спеціальної тимчасової дії для відтискування скупника-хазяйчика від кустарно-ремісничих промислів.

Сировинне підживлення кустарів і ремісників по низьких розцінках дало можливість радянській владі залучити на свій бік дрібних приватників у 1927 р. Схопивши наживку, найбідніша частина їх прийшла в промкооперацію. Більш заможні дрібні виробники вичікували або створювали лежекооперативи з оформленою на папері діяльністю. Через підставні промислові кооперативи частина дрібних товаровиробників, яка не ввійшла в систему, користувалася дешевою держсировиною. Переконавшись у такій діяльності промкооперативів, у 1930 р. керівні органи підкорегували свою допомогу й ухвалили, що сировина для переробки по держрозцінках надаватиметься тільки за відповідну кількість готової продукції. Випуск останньої по держрозцінках визначив кількість реально існуючих кустарно-ремісничих промислів. Вона виявилася нечисленною.

У серпні 1931 р. керівництво Вукопромради перевело промкооперативи на госпрозрахункову систему. Держава відмовилася фактично від донорського постачання кустарно-

ремісничого виробництва. Спеціальною постановою було затверджено 12 галузевих госпрозрахункових об'єднань: шкіряно-взуттєве, харчове, текстильне, деревообробне, мінеральне, хімічне, паливне, лозно-рогове, по металу, культ-поліграфічне, побутове та транспортне. Крім галузевих нововведень було створено триступінчасте підпорядкування в центральній системі управління: центральна, міжрайонна і низовка⁷.

Кустарну промисловість поставили, таким чином, у повну залежність від державного управління. Кошти промислів центральної промкооперативної структури використовувалися аладою. Остання при перебудові промкооперації забрала в державну казну всі грошові заощадження приватногосподарських промислів, а обібраних посадила на мізерні зарплату й фінансування. Так, у реорганізаційну кампанію 1931 р. вже напрацьовані нові оборотні кошти в системі промкооперації знову експропріювали в держказну. З 1927 р. цю систему було реорганізовано вже тричі. А якщо здійснити екскурс в історію, то діюча за вказівкою правлячої партії промкооперація з 1922 р. була трансформована вісім разів. У всіх випадках радянська влада домогалася цілі, хоча б реквізиції коштів, якщо не вдавалося досягти кінцевої наміченої мети – пролетаризації всього приватногосподарського складу дрібних товаровиробників – кустарів та ремісників.

І знову дрібні приватники в знак протесту тікали з майстерень, переходячи на нелегальне становище, тим самим блокуючи планомірне кооперування. Наприкінці 1931 р. Вукопромрада нарахувала замість 500 тис. дрібних виробників лише 300 тис⁸. Перекроюючи господарську діяльність кустарно-ремісничих промислів, керівництво країни в економічному плані підпорядковувало собі дрібних виробників, позбавляючи їх самостійності, підготовляючи поступово таким чином остаточну пролетаризацію всіх кустарів і ремісників.

Для проведення повномасштабних дій щодо одержавлення дрібних товаровиробників Сталін створив гнучку систему керівних кадрів у країні за принципом: "кадри вирішують усе". Спеціально підготовлені керівники зайняли місця в усіх приватногосподарських системах, у тому числі й у кустарній промисловості. Вони активізували зміну старого керівництва промкооперації та створення нового, необхідного для реорганізації центру кустарно-ремісничого виробництва. Це були нашвидку підготовлені "специ" та функціонери, які проводили політику партії й уряду на місцях. Радянська влада особливо ретельно займалася добором складу номенклатурних працівників. Для них керівництво розробило спеціальну систему так званих привілеїв, що давалися їм за віддану службу.

Крім створення номенклатури та впровадження її на місцях, радянська влада використовувала старий апарат кустарно-ремісничого виробництва, що залишився від дореволюційної системи, поступово прилучаючи його до загального статусу керівних працівників. Спочатку необхідність у ньому була величезна, особливо в період відновлення країни, коли після війни ще не працювала велика промисловість. Будь-яка допомога у виробництві давала додатковий випуск продукції. Тому радянська влада наполегливо створювала свою когорту фахівців-керівників, поступово виховувала відчуженість керівного ядра працівників від дрібних товаровиробників у промкооперації, байдужість його до потреб простих людей. В основу цього було покладено принцип "ліс рубають – тріски летять". За приналежність до категорії керівників такі працівники відзначалися кращими умовами життя, підгодовувалися дефіцитними пайками й іншими привілеями. Як тільки керівник промкооперації потрапляв у державну сферу побутово-постачальної системи, його відразу ж оточувала специфічна атмосфера, привабливе обслуговування (за спецзамовленнями, спецбуфетами, спецскладами). Система номенклатури значно відрізняла його від загального трудового життя, наприклад у майстернях кустарно-ремісничого виробництва. За стінами центру на різних рівнях (чим вище, тим більше) охоплювалися мережею привілеїв керівники низових ланок кустарної промисловості. Привілеї, що давалися останнім, змушували їх згонувати вказівки влади та самовіддано їй служити. В дуже швидкі строки було організовано цю номенклатурну систему. Якщо в травні 1927 р. тільки було проголошене створення об'єднуючої системи кустарної промисловості – промкооперації, то до початку 30-х рр. її керівництво повністю виконувало всі вказівки партії й уряду, навіть ухвалювало зустрічні плани.

Діюча з 1927 р. система "призначенства" керівництва кустарною промисловістю спочатку проводилася на виборних засадах. Вона дала можливість почати впровадження більшовицьких спеціалістів для охоплення ними у дальшому всієї приватногосподарської промкооперації. З 1930 р. це "призначенство" набуло стовідсоткового характеру.

Радянська влада успішно провела відчуженість керівництва від трудового процесу в кустарно-ремісничому виробництві через центр промислової кооперації. Державою було створено цю централізовану систему керівництва, яка з 1932 р. повністю виконувала всі вказівки і

.....
готувалася до завершальної боротьби з приватним виробництвом. Було створено Всекопромраду замість Центрального комітету промислової кооперації та кустарної промисловості при РНК СРСР, що почала існувати з 21 квітня 1930 р.

Крок за кроком йшло одержавлення системи промислової кооперації. З 1932 р. Комітет з питань кустарно-ремісничого виробництва (Всекопромрада) одержав необмежені повноваження: скликати кооперативні з'їзди, вирішувати спірні питання, створювати спецбригади з перевіркою роботи на місцях⁹. Всекопромрада створила по всіх республіках через свої керівні кадри аналогічну систему управління. Український центр (Вукопромрада) вірно служив радянській владі. Це підтверджувалося кожною фразою документів III зборів уповноважених цього органу. У підсумковому звіті цих зборів зазначалося "сумлінне виконання директив партії й уряду в справі ліквідації всієї приватногосподарської системи кустарної промисловості, і, у першу чергу, українських сильних промислів: тютюнового, хромового, деревообробного, черепичного, червонодеревного, крупорушного, мірошницького, соняшникового, лозного, ткацького, вишивального, взуттєвого"¹⁰.

Український центр промкооперації загальною директивою поєднав у собі всі зв'язки кустарно-ремісничої промисловості в республіці та надалі взяв на себе місію її керівника по перетворенню всіх промислів у ширвжиткові майстерні. Квітує у минулому українські промисли системою Вукопромради спеціально реорганізовувалися й були ліквідовані. Замість них Вукопромрада проводила організацію виробництва ширвжитку з утилю, сурогатів, відходів, надалі переводячи ці промисли в майстерні по ремонту взуття, одягу, металевих та інших виробів¹¹.

Радянська влада, що довго добивалася контролю за дрібнобуржуазною стихією, нарешті одержала підпорядковане їй управління кустарно-ремісничою промисловістю. Розроблена система вирощування спеціальних управлінських кадрів вирішила в період 30-х рр. головне завдання — проведення пролетаризації в країні, одержавлення приватногосподарських підприємств. Вона була прекрасним провідником у маси директив партії. Більше того, система вислужування керівними кадрами нових привілеїв породила організацію зустрічних "ініціатив з місць". Це виявилось в зборі коштів на індустріалізацію, у зустрічних планах до річниці, у здійсненні п'ятирічного плану за 4 роки, у зборі зернових у період неврожаю тощо. Особливо наочним прикладом таких ініціатив були різні кампанії по зборах коштів у населення під прикриттям красивих гасел, що дозволяло продемонструвати "свідому ініціативу" населення країни, яке відгукнулося на заклик партії й уряду допомогти державі в справі індустріалізації, у справі боротьби з неврожаєм тощо.

У кустарній промисловості впроваджувалися заклики до виготовлення поза планом певної продукції дрібного виробництва, коли велика промисловість недоопрацьовувала свої програми. Це широко описувалося в газетах, повідомлялося по радіо, висвітлювалося всіма засобами масової інформації. Партія переконувала населення країни, що радянський народ живе спільними інтересами. При цьому використовувалася довірливість населення, в людині намагалися пробудити кращі сторони її характеру, наприклад, бажання допомагати ближнім, тим, хто відстає, хто потрапив в біду не за рахунок надлишків, а шляхом пожертвування найнеобхіднішого. Але значна частина населення країн на початку 30-х рр. ще була далека від подібних ініціатив. На першому плані стояли власні бажання, прагнення здійснювати приватновласницькі ініціативи у кустарній промисловості та сільському господарстві. Віддалені плани партії мало цікавили приватників. Свої кошти вони хотіли вкладати в розширення своїх господарств, а не в економіку міфічного комуністичного суспільства. Вони бачили конкретні дії спецбригад, що приходили збирати у них кошти, зерно, продукти, промислові товари. Романтика революційного життя в країні їх не цікавила.

Для вилучення фінансових заощаджень створювалися спеціальні "ударні бригади". На їхнє створення Наркомфін СРСР виділив значні кошти й надав їм необмежені повноваження. (Постанова НКФ СРСР від 20 грудня 1932 р. "Про роботу з фінансовим активом")¹². Компартійно-радянське керівництво надавало величезного значення збиранню коштів у населення. Для цього вживалися жорсткі заходи. Держава свідомо йшла на "закручування гайок", оскільки криза 1932 р. поступалася масштабами й глибиною кризі 1921 р. Як і в період "воєнного комунізму", ударні бригади забирали всі заощадження в населення, а у селян — зерно. В деякі райони, де було недовиконано "мобілізацію коштів", спецбригади посиляли "фінударників" для посиленого тиску на місцевих жителів. Виконання плану преміювалося як особлива праця по внеску в хід збору коштів. Таким активістам видавали спеціальні почесні книжки "фінударника". Одеський облвиконком був премійований за хлібозаготівлю і мобілізацію заощаджень населення в 1932 р. як кращий республіканський "фінактивіст"¹³.

Саме 1932 р. став роком найрішучих заходів по остаточному одержавленню маси дрібних

приватних виробників країни, які не скорилися владі. Для всіх, хто чинив опір рішенням партії та уряду, не залишалося жодного шансу вижити. Створювався механізм терору щодо дрібних приватних власників. Таким чином формувалося суспільство тотального підпорядкування рішенням державних завдань, де колгоспи відігравали роль головного організаційного способу тоталітарного впливу на дрібних виробників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995; Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу. – К. 1994; Низова Л.В. Развитие промышленной кооперации на Украине в 1920-е годы// Автореф. ... дис. к.и.н. – К., 1988; 2. Пиріг О. Ринок і торгівля України (історичний аспект). – К., 1996; Калініченко В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. – Харків, 1997; Сушко О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємства в Україні періоду непу (1921-1928): історико-теоретичний аспект. – К., 2003; 3. Низова Л. Інтеграція дрібного виробника власників радянську соціально-економічну систему (на прикладі втягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УРСР). – К., 2006; 4. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917–1967. – М., 1967. – Т.2. – С.65; 5. Центральний державний архів громадських організацій України (Далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр.184. – Арк.23; 6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.8. – Арк.83; 7. Російський державний архів економіки Російської федерації (Далі – РДАЕ РФ). – Ф.374. – Оп.8. – Спр.1653. – Арк.6; 8. Промкооперація України за 1929–1932 р. – Харків, 1932. – С.26; 9. РДАЕ РФ. – Ф.5136. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.4; 10. Промислова кооперація України. 1929–1932 р. – Харків, 1932. – С.3-4; 11. ЦДАГО України. – Ф.337. – Оп.1. – Т.3. – Спр.6720. – Арк.6; 12. РДАЕ РФ. – Ф.7733. – Оп.10. – Спр.313 – Арк.124; 13. Економічне життя (Київ). – 1932. – №7. – 24 листопада

В.І. Петренко

„ЧЕРВОНІ ВАЛКИ” В СИСТЕМІ ХЛІБЗАГОТІВЕЛЬНИХ РЕКВІЗИЦІЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

Проблематика голодомору 1932–1933 рр., незважаючи на те, що досліджено десятки раніше невідомих “білих плям”, опубліковано значну кількість наукових праць і сьогодні залишається однією з найактуальніших у вітчизняній історіографії.

Одним із найважливіших напрямків досліджень голодомору є висвітлення його причин. В цьому контексті особливе місце посідає злочинна політика більшовицької влади в здійсненні систематичних, постійно зростаючих, примусових хлібзаготівель, які призвели до трагедії українського народу.

В українській радянській історіографії тема голодомору 1932-1933 рр. була майже не розробленою. Якщо її і розглядали, то лише як проблему, “штучно вигадану буржуазними націоналістами” з метою очорнення політики компартії на селі в 30-х рр. Таке ставлення зводилося тільки до викриття класової суті поглядів українських зарубіжних дослідників.

Ситуація суттєво змінилася з проголошенням незалежності України. Вже на 5-й Всеукраїнській конференції “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України”, яка проходила у Кам’янці-Подільському в 1991 р., сім доповідей стосувалися питання голодомору. Зокрема С. Кульчицький виступив з темою “Смертність населення УСРР у 1933 р.: (територіальний аспект)”, І. Пашук – “До питання фальсифікації правди про голодомор 1933 р. на західноукраїнських землях”, Г. Юхименко – “Голод 1932-1933 рр. на Україні: причини та наслідки”, в якій вказав на злочинну роль примусових хлібзаготівель в українському селі та ін¹.

У цьому ж році була видана праця “33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал”. Дане видання, створене за ініціативи письменника В. Маняка та його дружини Л. Коваленко-Маняк, більше 2-х років поневірялося по різних видавництвах. Цінність його в тому, що в Україні вперше, на основі архівних джерел і 1000 свідчень людей, яким вдалося вижити, національну трагедію правдиво названо голодомором-геноцидом українського народу. В книзі подані наукові коментарі, написані відомими в Україні вченими-істориками І. Шульгою, В. Калініченком, В. Ткаченком, М. Трояном².

Автори монографії “Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу” О. Веселова, В. Марочко і О. Мовчан намагалися віднайти закономірності, спільне і відмінне в українських голодоморах ХХ ст. Частина праці, яка стосується проблеми голоду 1932-1933 рр., заслуговує особливої уваги. Її дослідник В. Марочко наполягав, що трагедія зумовлена широкомасштабними політичними, соціально-економічними експериментами ВКП(б) в Україні³.

Серед причин названі: насильницька суцільна колективізація, хлібозаготівлі, політика розкуркулення, масовий терор проти українських селян³.

Однією з найбільш фундаментальних наукових праць, яка вийшла з друку в 2003 р. до 70-ліття пам'яті жертв голодомору, є "Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки" (керівник авторського колективу В. Марченко). У книзі досліджується історія голодомору, аналізуються технології творення терору голодом (особливе місце в цьому аспекті посідають репресивні хлібозаготівельні кампанії), розкриваються його витoki, простежуються наслідки трагедії для українського етносу, висвітлюється боротьба за повернення українцям і всьому світові правди про голодомор⁴.

На регіональному рівні заслуговує на увагу видання 2004 р. "Голодомор як засіб політичного терору". В книзі подані матеріали науково-практичних конференцій, які відбулися 29.11.2002 р. та 26.11.2003 р. у м. Вінниці. У своїх статтях подільські дослідники даної теми висвітлюють широкий спектр причин голодомору 1932-1934 рр., в тому числі і згубну роль примусових хлібозаготівель. Аналізують маловідомі сторінки української трагедії, як то: дослідження виявлених актових книг реєстрації смертей за 1932-1933 рр., голодомор на Поділлі в 1934 р., злочини місцевих партійних активістів, неефективність розподілу продовольчої допомоги селянам у 1933-1934 рр. тощо⁵.

Але на сьогодні ще не повністю відтворені в історичній науці технології реквізицій хліба в українському селі.

Дослідити та проаналізувати репресивну хлібозаготівельну політику, запроваджену більшовицькою владою в Україні у 1928-29 господарському році, з використанням постійно діючих „червоних валок”, які формувалися у кожному селі, ставить собі за мету автор даної статті.

Продовольче питання, у зв'язку з руйнацією системи господарювання, було постійною проблемою для більшовицької Росії. Вже з появою перших окупаційних військ на території України під командуванням Антонова-Овсієнка в січні 1918 р. голова РНК Ленін телеграфував: "На милість Бога, найбільш енергійними і революційними способами надсилайте сюди хліб, хліб, хліб! Інакше Петроград пропаде. Організуйте спеціальні поїзди із загонами військ і відсилайте разом. Подавайте звістки щодня! На милість Бога."⁶.

Одночасно надійшла телеграма і „Надзвичайному комісару Району України Г.К. Орджонікідзе: Харків. Продовжуйте, ради бога, з усієї сили добувати продовольство, організовувати спільно збір і засипку хліба, щоб встигнути налагодити постачання до бездоріжжя. Вся надія на Вас, інакше голод на весну неминучий..."⁷.

Більшовицький уряд, як і царсько-імперський, продовжував вбачати в Україні свій власний регіон.

Політика "воєнного комунізму", насамперед продрозкладка, яку проводила нова влада з 1920 р., викликала в Україні потужний збройний опір. Майже два роки повстанські селянські загони протистояли регулярним червоноармійським дивізіям. У жовтні 1920 р. Ленін засвідчив: "Ми беремо хліб з Сибіру, беремо з Кубані, але не можемо взяти його з України, оскільки там кипить війна, і Червоній армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить..."⁸.

Після свого утвердження в Україні, більшовики встановили продрозкладку з другої половини 1920 р. в розмірі 160 млн. пудів хліба⁹. Для порівняння, білогвардійцями Денікіна було зібрано в попередньому році біля 8 млн. пудів¹⁰.

В 1921 р. план хлібозаготівельної продрозкладки збільшився до 171 млн. пудів¹¹ і посилено виконувався і, це при тому, коли селяни України зібрали в даному році всього 444 млн. пудів зерна (до I світової війни, в 1913 р., збір українського зерна становив 1 млрд. 145 млн. пудів)¹².

Не дивно, що в країні розпочався голод, головною причиною якого і стала насильницька політика продрозкладки. Одним з перших виявив непокору кремлівській владі М. Скрипник, який у промові на 6-й конференції КП(б)У в грудні 1921 р. заявив: "Хіба це не було очевидно, що ми йдемо до голоду? ЦК затримував це питання. Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем, і тільки тепер ми бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не насмілювалися казати, що у нас, в нашій благодатній Україні – голод."¹³.

Із введенням Нової економічної політики і заміною продрозкладки продподатком (на Поділлі продовольчий податок впроваджувався з 1922 р.)¹⁴ відчутних змін стосовно хлібозаготівель не відбулося. План на 1922 р. передбачав збір зерна в розмірі 150 млн. пудів¹⁵. Але вже в 1923 р. він зріс до 170 млн. пудів¹⁶.

На початку 1928 р. сталінський тоталітарний режим знову повернувся до політики насильницької продрозкладки в українському селі.

6 січня 1928 р. ЦК ВКП(б), виконуючи рішення попередніх партійних форумів (XIV та XV

з'їздів ВКП(б)), прийняв постанову з грифом "Таємно", в якій від республіканських та місцевих партійних організацій категорично вимагалось: "1. негайно виконати річний та місячний план Наркомату торгівлі по хлібозаготівлі у вашій губернії (окрузі)...; 3. Виконати всі попередні вказівки ЦК стосовно вилучення селянських коштів, встановивши максимально короткий термін всіх платежів селянства, а саме: податки, страхування, кредити..., провести збір авансів під товари, розповсюдження селянських позик та збір кооперативних паїв, додаткове стягнення коштів за рахунок самообкладання; 4. Проти невиконавців всякого роду платежів застосовувати репресивні заходи...; 5. Негайно мобілізувати всі кращі сили партії... для наростання і посилення хлібозаготівель, залишивши їх на місцях до вирішального перелому; 6. Встановити особисту відповідальність керівників партійних і радянських організацій..."¹⁷.

13 лютого 1928 р. політбюро ЦК ВКП(б) в черговій постанові з грифом "Таємно. Не для преси" знову наголошувало: "... Потрібно вилучити на селі грошові лишки, використовуючи для цього закони про самообкладання, селянські позики..., продовжувати кампанію посилення хлібних заготівель..., проти утримувачів хліба застосовувати ст. 107 КК РСФРР..."¹⁸.

Обидві директивні постанови надійшли в Україну за підписом секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна.

Партійне керівництво України, в особі секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, не тільки не заперечувало використання репресій щодо селянства, але й активно підтримало їх. Так, в директиві до окружних комітетів КП(б)У від 17 лютого 1928 р. констатувалось: "... Зобов'язати окружками докласти всіх зусиль для посилення хлібозаготівель... Прийняти до неухильного керування директивний лист ЦК ВКП(б) від 13 лютого... Застосовувати 127 ст. КК УСРР по відношенню до куркульсько-спекулятивних елементів..."¹⁹.

З цього часу більшовицька держава остаточно відійшла від політики НЕПу, повернувшись до насильницької продовольчої розкладки в українському селі. Хлібозаготівельні плани для України зідтепер тільки зростали, причому у відчутних розмірах. Статистичні дані хлібозаготівельних планів в роки руйнації сільського господарства такі: 1929/1930 господарський рік – 255 млн. пуд.²⁰, 1930/1931 рр. – 420 млн. пуд.²¹, 1931/1932 рр. – 434 млн. пуд. хліба²².

Але і непомірно високі планові завдання не обмежувалися контрольними цифрами, наприклад, у 1929/1930 господарському році силовими методами в ході так званих зустрічних планів було заготовлено в Україні не 255, а 310 млн. пудів зерна²³. В наступному – 510 млн. пуд²⁴.

Для того, щоб зібрати таку велику кількість хліба в українському селі, республіканське партійне керівництво навесні 1929 р. задіяло (за вказівкою ЦК ВКП(б)) "нові методи" хлібозаготівель, які включали в себе цілий комплекс політичних та економічних заходів, а саме: доведення хлібозаготівельного плану до кожного селянського господарства; створення районних надзвичайних трійок єдиного керівництва хлібозаготівлями; організація в кожному селі "Комісій сприяння хлібозаготівлям"; контроль Наркомторгом СРСР за доведенням і виконанням хлібозаготівельних завдань республіками, округами, районами; виконання хлібозаготівельного плану до кінця поточного року (з початку жнив); мобілізація сільського і міського партійного активу, якому заборонялось залишати села до виконання плану; формування на виробництві робітничих бригад на допомогу місцевій владі; застосування до "злісних" нездатчиків хліба 58 ст. КК УСРР, згідно якої відбувалася конфіскація майна і продаж селянських господарств; позбавлення селян, невиконавців хлібоздачі, виборчих прав; заохочення владою ухвалені сільськими зборами рішень про виселення боржників з сіл; примусове індивідуальне експертне обкладання селянських господарств із сільськогосподарського податку (свою назву отримало саме тому, що здійснювалося групами місцевих "експертів", які на свій розсуд визначали, у кого і скільки ще можна було відібрати); застосування політичного і економічного бойкоту "куркулів"; збільшення площ законтрактowanego зерна з майбутнього урожаю; заборона торгівлі хлібом; організація щотижневих "червоних валок"; відрахування дітей невиконавців хлібоздач з навчальних закладів та з лав Червоної армії; проведення постійної агітації в школах серед учнів з метою їхнього впливу на батьків; посилення ворожнечі до "куркуля" – опори капіталізму на селі²⁵.

Навіть неповний перелік заходів "нових" хлібозаготівельних методів засвідчує той жорсткий тиск, якому були піддані українські селяни.

Сільський люмпенізований актив, використовуючи заклик антиукраїнського тоталітарного режиму про загострення класової боротьби, разом з приїжджими хлібозаготівельними бригадами все частіше здійснював насилля над своїми ж односельцями. Так, у звітах ЦК КП(б)У за перше півріччя 1929 р. відкладалась така інформація: "...Класова боротьба на селі прийняла самі гострі форми. Куркульня веде шалений опір аби не здати лишків хліба... Куркулів, що не виконали свого

.....
 плану, примушували допитувати один одного де він дів хліб, а при цьому шокати один другого по носі, лизати стіни і таке інше...”²⁶

Процес реалізації хлібозаготівельних планових завдань за “новими методами” відбувався таким чином. У кожне село призначався уповноважений райпарткому або райвиконкому. Він діяв разом з сільською “Комісією сприяння хлібозаготівлі”, активом села, частиною зацікавлених незаможників. У разі необхідності, в залежності від ходу виконання хлібозаготівельного плану, на допомогу їм надсилалася робітничка бригада з міста.

Уповноважений отримував у сільській раді списки боржників (списки затверджувалися райвиконкомом) і дані про невиконання ними того чи іншого зобов’язання, а саме: здача сільськогосподарського податку, оплата по самообкладанню, недоотримання коштів за умовами страхування, невіплата компенсації державі за проведення землеустрою, заборгованість по державних позиках, оплата сільськогосподарського кредиту, невиконання умов контрактації (хліба, м’яса, картоплі...), невіплата штрафу, невиконання рішень суду тощо.

Списки складалися в 2-х примірниках. Один вручався старшому сільської хлібозаготівельної бригади, яка направлялася стягувати заборгованість (в кожному великому селі з 1929 р. діяло 2-3 таких бригади, які відповідали за кілька вулиць). Другий примірник списку залишався у сільській раді або в райвиконкомі до ліквідації селянами заборгованості²⁷.

Для збору зерна, здебільшого, використовувалися “червоні валки”. Зазвичай вони рухалися через усе село, зупиняючись біля господарств-боржників, наповнюючись їхнім зерном (нерідко останнім), після здійснення “вдалого” пошуку хлібозаготівельними бригадами. Після цього “червоні валки” прямували на зсипні пункти, які досить часто були невідповідними до прийняття значної кількості хліба. Дану ситуацію підтверджує директива Могилів-Подільського окружного КП(б)У з грифом “Цілком таємно” секретарям райкомів партії від 29 вересня 1929 р., в якій окружком висловлював своє невдоволення станом зсипних пунктів, констатуючи: “Цілком неприпустимою є ситуація у ставленні до складських приміщень, зсипних пунктів і кінцевих приймальних пунктів..., були випадки, коли червона валка з хлібом на пунктах затримувалась на кілька днів лише тому, що не було певного розпорядження для забезпечення цих пунктів відповідною вагою і обслуговуючим персоналом і т.д. (Ямпіль й інші міста). Звідси виникла ціла низка правдивого незадоволення з боку селян до таких “порядків”, що є стимулом для агітації проти червоних валок”²⁸

Взагалі проблема вчасної відправки зерна на експорт з 1929 р. тільки загострювалася. Відібраний у селян хліб часто гинув, а не потрапляв за кордон. Про складну ситуацію з відправкою зерна засвідчила також постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про підсумки заготовчої кампанії міроприємства по підсиленню хлібозаготовок” від 21 вересня 1929 р., вона зобов’язувала: “... в зв’язку з переповненням складських приміщень вважати необхідним в округах, де особливі обмежена складська площа, допускати залишення частини заготівель ячменю і проса на селі і громадських амбарах... Констатувати, що становище з перевезенням хліба погіршується через довготривале повернення північчю відгружених за межами України вагонів і величезні переповнення складів хлібом...”²⁹ (Подібну ситуацію підтверджують архівні джерела і періоду 1932-33 рр., коли зерно пріло і проростало на елеваторах, але його було заборонено повертати вмираючим від голоду селянам).³⁰

Систематично, через два дні, уповноважений району разом із головою сільради заслуховували звіт старшого хлібозаготівельної бригади про виконання поставленого завдання.

Кожних 5 днів райвиконком доповідали окружним виконавчим органам влади про результати хлібозаготівлі та настрої окремих груп селянства. У всіх селах перебували представники кооперації, які забезпечували доставку зерна до зсипних пунктів.³¹

Селянам, які вже виконали державний план хлібоздачі, хлібозаготівельники пропонували продати зерно за мінімальну ціну або обміняти на промтовари. Щодо закупівлі зерна, то окружком КП(б)У дали вказівку райпарткомом “... простежити за раціональним розподілом грошей на хлібозаготівлі серед працюючих у селах, стежачи за тим, аби гроші виключно витрачалися у справу хлібозаготівель...”³² Промислові товари, зокрема крам, окружні парткомітети зобов’язали хлібозаготівельні організації “... відпускати з врахуванням певного коефіцієнту, тобто, здав три пшениці на 4 крб. і одержав мануфактури на 4 крб.”³³

Звичайно, селяни не мали економічної вигоди від такого продажу та обміну: державна політика “ножиці цін”, коли закупівельна ціна на зерно була в кілька разів нижчою його собівартості, а на промтовари – ціни завищені.

Планове ж завдання хлібозаготівельні бригади змушені були виконати за всяку ціну, аби самим не потрапити в сталінські лещата, відповідно, репресії проти селянства все більше

..... посилювалися. Кожному селянину – потенційному утримувачу хліба – надходила повістка з вимогою негайно виконати план хлібоздачі. Наївні спроби ухилитися від отримання таких повідомлень-вироків або ж частково їх задовольняти не рятувало селян від обшуків, насильного вилучення всього наявного хліба та, в разі його відсутності, опису й продажу майна. В Уманській окрузі, наприклад, тільки за перших десяти днів червня 1929 р. було описано і продано “з молотка” 993 господарства так званих “куркулів”.³⁴

Ударним місяцем виконання плану хлібозаготівлі в Україні ЦК КП(б)У визначив серпень, одразу після жнив, акцентуючи увагу ще й на тому, щоб обов’язково був виконаний план по продовольчих культурах, особливо - пшениці.³⁵

Секретар ЦК КП(б)У С. Косіор у липневій 1929 р. секретній директиві “Всім окружкомам КП(б)У” поставив завдання: “... Форсувати заготівлі і вивіз хліба в серпні місяці... Організувати серйозний тиск на куркульські елементи села і відкритий громадський контроль над куркульськими і заможними господарствами, які не здали лишків хліба...”³⁶

Відповідно, Тульчинський окружком КП(б)У закликав районні парткомітети та райвиконкоми “максимально мобілізувати хлібозаготівельний апарат в серпні місяці”³⁷.

Зведена таблиця серпневих хлібозаготівель на Правобережній Україні (на Поділлі) за 1927-1930 рр. свідчить про значне зростання реквізицій селянського хліба саме після жнив (в тис. пудів)³⁸

Округи	Заготівля в серпні 1927/28 рр.	Заготівля в серпні 1928/29 рр.	Заготівля в серпні 1929/30 рр.
Бердичівський	243	695	1272
Вінницький	160	396	1022
Кам.-Подільський	27	123	215
Мог.-Подільський	137	587	961
Проскурівський	112	352	649
Тульчинський	68	304	1043
Уманський	575	504	1367
Шепетівський	67	201	500

Безперечно, збільшення майже в десять разів плану хлібозаготівлі на початку господарського року та погашення селянами минулої заборгованості за рахунок нового урожаю практично не залишали зерна в переважній більшості селянських господарств і все глибше загострило продовольчу кризу в країні. Але, що до того було більшовицькому керівництву – план хлібоздачі виконувався.

Подібні силові “методи” одразу ж дали “позитивні” результати. Донесення, що їх наче фронтові зведення, кожних 5 діб готував Наркомторг УСРР? засвідчували стрімке збільшення обсягів хлібопоставок: якщо з 21 по 25 травня 1929 р. державні хлібозаготівельники зібрали в українських селах 375 тис. пудів зерна, то з 26 по 31 травня (з впровадженням “нових методів”) – 1975 тис. пудів.³⁹

Підсумки 1929/1930 господарського року в Україні засвідчили виконання хлібозаготівлі протягом першого півріччя, тобто до 1 січня 1930 р., як і вимагало Політбюро ЦК ВКП(б). На Поділлі деякі райони виконали планове завдання ще в жовтні 1929 р. Так, Мурафський райпартком в інформації Могилів-Подільському окружкому КП(б)У “Про стан хлібозаготівлі” повідомив про стовідсоткове виконання районом хлібозадачі 15 жовтня 1929 р.⁴⁰

В інформаційному зведенні Вінницького окружкому КП(б)У в ЦК КП(б)У “Про хід хлібозаготівель по Вінницькій окрузі за жовтень 1929 р” зазначалось: “... На 27 жовтня річний план хлібозаготівель виконано по окрузі на 110,2%... Бюро ОПК на своєму засіданні від 19/Х ухвалило вважати за необхідне до 12 річниці Жовтневої Революції організувати по окрузі колективну здачу хліба по всіх селах районів, поверх плану...”⁴¹

Всього з України до кінця 1929 р. було вивезено 310 млн. пудів зерна, що становило 121,5% планового завдання.⁴²

Хлібозаготівельні завдання виконали, але ціною розорення селянських господарств. Так, інформації Вінницького окружного партійного комітету “Про хід хлібозаготівель по Вінницькій окрузі” за перше півріччя 1929 р. відтворюють настрої голодуючих селян, розмови серед них набули такого змісту: “Радянська влада дере останню шкуру й хоче нас залишити без хліба (Літинський район)... Влада вивозить хліб за кордон, а нас і середняків залишила без хліба (Дашівський район)...

Більшовики хотять вивезти з України весь хліб, після чого задусять Україну (Калинівський район)... При проведенні хлібозаготівлі, до 713 господарств примінили опис майна, до 238 господарств – продаж, а 110 осіб – до судової відповідальності за нездачу хліба. На райпартзборах Синявського району (Проскурівська округа) виступив один партієць і заявив, що партія робить помилку, проводячи таку тяжку для селян хлібозаготівлю, селяни сидять на голодному пайку, сільське господарство руйнується... В селі Миколаївці Козятинського району бідняки заявили на сході, що скоро всі здохнуть з голоду, ніде дістати хліба... В одному із сіл Любарського району (Бердичівський округ) Комісія по хлібозаготівлі відмовилася від роботи, заявивши, що грабувати не підуть, а хліба в селі все рівно немає...⁴³

Руйнацію села підтверджує також запізніла постанова Наркомторгу, Наркомюсту та Наркомземсправ УСРР „список речей, на які не можна звертати стягання штрафів, що їх присудив кримінальний суд за відмову здати хліб або за опір проведенню хлібозаготівельного плану”, прийнята 23 жовтня 1929 р.

Грабіж в українських селах набрав таких величезних розмірів, що державні Наркомати нарешті звернули увагу, але тільки на те, щоб довести до відома місцевих експропріаторів, аби ті не стягували штрафи через суд (за невиконання хлібозаготівлі) на таке майно: 1) одяг та взуття, потрібні для оштрафованих і членів їхньої родини, по одному предмету верхньої одяжі, по парі чобіт чи черевиків, по шапці чи кашкетові, хустці...; 2) потрібна для всіх вищезазначених осіб білизна в кількості найбільше по дві зміни...; 3) ліжка, постіль..., на кожного по одному; 4) потрібні всім згаданим особам харчі – найбільше на один місяць та палива для житла – найбільше на два місяці; 5) потрібний посуд у кількості: один чайник або чавун на окріп та одне відро на всю родину, а також по одній тарілці, виделці, ножеві, ложці, склянці або чашці та мисці на кожного з членів родини⁴⁴.

26 жовтня 1929 р. приймається постанова Народного Комісаріату фінансів УСРР, яка підтвердила загострення класового протистояння в українському селі і факт нищення селянських одноосібних господарств. Дана постанова “Список товарів, що за арт. 17 “Правила про опис, арешт і продаж з прилюдних торгів майна неплатіїв державних і місцевих податків, оплат і мита” вимагала від місцевих органів влади, щоб частина конфіскованого селянського майна не розбиралась біднотою і розпродувалась в селах за безцінь, а передавалась кооперативним організаціям, з метою продажу його в інших місцях за вищу ціну.

В переліку речей для реалізації кооперативними структурами вказуються в алфавітному порядку 76 найменувань, а саме: бавовна, борошно, бруси, білило, вовна, взуття, залізо, кава, кислоти, кінський волос, крохмаль, крупи..., лісові матеріали, льон, макарони, масло, махорка, медикаменти, метал, мило, м'ясо, насіння, нитки, овес, одяг, оліфа, олія, оселедці, папір, патока, прядиво, пух-пір'я, рис, садовина, сіті рибальські, сир, скло, спецодяг, спирт, стрічка гумова, тканини..., хутро, цвяхи, цемент, цукор, чай, шкіра, щетина, яйця, ячмінь⁴⁵.

Отже, зазначені архівні джерела засвідчують, що саме в 1928-1929 рр. розпочалась руїна українського села: виконати непомірні хлібозаготівельні завдання ставало неможливим, а це неодмінно призводило до конфіскації майна, розорення і зубожіння селян-одноосібників; з кожним днем бажання продуктивно працювати втрачалось, цьому передували як і страх бути віднесеним до „куркулів” (з перспективою виселення), так і розуміння того, що влада, використавши „червоні валки”, все одно відбере щонайменше усі лишки.

В ході суцільної насильницької колективізації та розкуркулення, які розпочнуться невдовзі, руйнація сільського господарства ще більше посилиться, але саме цього і добивався більшовицький режим - збідніле та голодне селянство покірніше піде до колгоспів.

Репресивні хлібозаготівлі з використанням „червоних валок” будуть систематичними до 1933 р., незважаючи на те, що в Україні вже лютуватиме голодомор. Так, у 1932 р. заступник начальника Вінницького обласного відділу ДПУ Рахліс у доповідній записці секретарю Вінницького обкому КП(б)У Чернявському, повідомляв: „Цілком таємно. В результаті хлібозаготівель... мають місце велика кількість розпроданих селянських господарств та виселення із хат сімей... Чечельницький район – розпродано біля 700 господарств, 90% селян вигнано із своїх домівок... Чернівецький район – в одному лише селі Березівка розпродано 122 господарства... Немирівський район – 250 господарств... Тиврівський район – 265 господарств... Подібне становище і в інших районах... Велика кількість селян залишилась під відкритим небом, голодують, нишпорять по селах...⁴⁶

Подальші наукові дослідження потребують документального підтвердження і аналізу злочинних більшовицьких технологій вилучення в українському селі усіх наявних продуктів

харчування, що призвело до масового вимирання селянства; необхідно також поіменно назвати як жертв голодомору, так і творців-виконавців геноциду українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голод 1932-1933 рр. в Україні: причини та наслідки / В.А. Смолій (голова редакційної ради), В.М. Литвин (відповідальний редактор), В.І. Марочко (керівник авторського колективу), С.І. Білокінь, О.М. Веселова та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – С.111.; 2. Коваленко Л., Маняк В. 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал.– К.: Радянський письменник, 1991. – 584с.; 3. Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. – К., 2000. – 274с.; 4. Голод 1932-1933 рр. в Україні: причини та наслідки / В.А. Смолій (голова редакційної ради)... – 888с.; 5. Голодомор як засіб політичного терору: матеріали наук.-практ. конференції/ Ред. кол.: С.Д. Гальчак (гол.), М.Г. Баландюк, В.І. Лазаренко та ін. – Вінниця: Книга-Вега, 2004. – 156с.; 6. В.И. Ленин. Полн. собр. соч. – М.: Политиздат, 1969. – Т.35. – С.573.; 7. В.И. Ленин про Україну. – К.: Держполітвидав УРСР, 1957. – С.461.; 8. В.И. Ленин. Полн. Собр. соч. – М.: Политиздат, 1950. – т.31. – С.310, 311.; 9. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996. – С.111.; 10. Там само.; 11. Там само – С.194.; 12. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО) – Ф.П.1. – Оп. 1. – Спр.2. – Арк.48.; 13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.51.; 14. ДАВО. – Ф. П – 7, оп. 1, спр. 38, арк. 25. 15. ДАВО, ф. П – 1, оп. 1, спр. 2, арк. 43. 16. ДАВО, ф. П – 1, оп. 1, спр. 5, арк. 177. 17. ДАВО. – Ф.П.29. – Оп.1. – Спр.378. – Арк.7. 18. Там само – Арк.121-123. 19. Там само – Арк.143. 20. Там само – Спр.471 – Арк.79. 21. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакційної ради – В.А. Смолій. Відпов. ред. В.М. Литвин. – К.: Наукова думка, 2003. – С.448. 22. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і І. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр./За редакцією Васильєва В., Шаповала Ю. – К.: Видав. 2001. – С.19.; 23. Голод 1932-1933 років: причини та наслідки... – С.448.; 24. ДАВО. – Ф.П-136. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.17.; 25. Петренко В.І. Хлібозаготівельна політика більшовиків в Україні у 1929 р. //Наукові праці. Історія. /ВДПУ ім. Коцюбинського. – №.10. – Вінниця, 2006. – С.108-117.; 26. ДАВО. – Ф.П-29. – Оп.1. – Спр.473. – Арк.69,92; 27. ДАВО. – Ф.П-29. – Оп.1. – Спр.479. – Арк.155, 156. 28. ДАВО. – Ф.П-31. – Оп.1. – Спр.486. – Арк.30.; 29. ДАВО. – Ф.П-29. – Оп.1. – Спр.475. – Арк.319 зв.; 30. ДАВО. – Ф.П.-136. – Оп.3. – Спр.70. – Арк.252, 253. 31. ДАВО. – Ф.П-29. – Оп.1. – Спр.479. – Арк.155, 156. 32. ДАВО. – Ф.П-33. – Оп.1. – Спр.798. – Арк.234^а; 33. ДАВО. – Ф.П-29. – Оп.1. – Спр.479. – Арк.156.; 34. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки... – С.390.; 35. ДАВО. – Ф.П-31. – Оп.1. – Спр.485. – Арк.217.; 36. ДАВО. – Ф.П-29. – Оп.1. – Спр.475. – Арк.244.; 37. ДАВО. – Ф.П-33. – Оп.1. – Спр.903. – Арк.4. 38. ДАВО. – Ф.П-31. – Оп.1. – Спр.485. – Арк.162.; 39. ДАВО. – Ф.П-29. – Оп.1. – Спр.473. – Арк.51.; 40. ДАВО. – Ф.П-31. – Оп.1. – Спр.489. – Арк.190.; 41. ДАВО. – Ф.П-29. – Оп.1. – Спр.476. – Арк.51, 56. 42. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки... – С.448.; 43. ДАВО. – Ф.П-29. – Оп.1. – Спр.480. – Арк.78, 146, 147, 200.; 44. Збірник закон. та розпоряджень Роб.-Селянського уряду УСРР, 1929. – Арт.114.; 45. Там само – Арт.126.; 46. ДАВО. – Ф.П-136. – Оп.3. – Спр.11. – Арк.52-54.

О.А. Пойда

ПОСТАТЬ ОЛЕКСИ СТОРОЖЕНКА В ЕПІСТОЛЯРІЙ ТА СПОГАДАХ
(ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА МИТЦЯ)

Видатний митець, етнограф, історик, художник, перекладач, яскрава особистість, "останній із романтиків" – Олекся Стороженко – є особливою постаттю на теренах української культури. Досить-таки неоднозначно трактувалась його спадщина у певні періоди: від "гарненькіх бражкотельця, оброблені рукою справжнього майстра"¹ до "явище запізнювання, відставання"². Щоправда, всі відомі критики – від М. Петрова, М. Драгоманова, І. Франка до С. Єфремова, О. Дорошкевича, О. Білецького, Н. Крутікової, П. Хропка та ін. – одностайно стверджували, що О. Стороженко – талановитий оповідач. Останнім часом все більше науковців приваблює його творчість, які роблять спроби прочитати її по-новому.

Літературна спадщина О. Стороженка з успіхом витримала іспит часом і, хоча зазнала упродовж десятиліть вульгарно-соціологічного фальшування, замовчування та догматично-примітивного ярликування, чарує читачів яскравими картинами народного побуту, козацької сільниці, героїчної національно-визвольної боротьби нашого народу. Вона й досі вражає неспідробним народним гумором та "мовою квітчастою,... малюванням розкішним"(П. Куліш)³.

Джерелами глибокого розуміння творчої лабораторії та й самої особистості письменника можуть послужити деякі спогади та його епістолярій, з якого збереглося, на жаль, лише 18 листів до В.І. Білого та по одній кореспонденції до О.В. Нікітенка й А.О. Краєвського. На нашу думку, збереження особливостей стилю та мови джерел є важливим, тому подаватимемо цитати в оригіналі.

Кілька слів про згаданих адресатів нашого земляка. Василь Іванович Білий – відомий одеський видавець та книгар 70-х рр. XIX ст. О. Стороженко заприятелював з ним десь 1873 р., коли той оповістив письменника про видання українського літературного збірника, виручка від якого мала піти на допомогу народній школі в Одесі. Цю школу організував і утримував за власний кошт брат В. Білого Григорій. Жваве ділове листування між цими діячами української культури тривало до кінця життя О. Стороженка. О.В. Нікітенко – російський критик та історик літератури, професор Петербурзького університету редактор часописів "Современник" і "Журнал Министерства народного просвещения", цензор. А.О. Краєвський – відомий свого часу видавець і журналіст.

Відомі також і кілька листів, в яких мова йде про самого письменника. Так, дядько митця Павло Данилович Стороженко, звертаючись до Андрія Яковича Стороженка (двоюрідного брата письменника, що був військовим генерал-поліцеймейстром, а пізніше – міністром внутрішніх справ у Польщі), 16 червня 1833 р., даючи рекомендації для подальшої служби племінника, на той час прапорщика, зауважує: "...он действительно умен, честен, праводелен и трудолюбив; словом, ко всему доброму способен и преспособен..."⁴.

Цікава своєю неоднозначністю оцінка творчості О. Стороженка Пантелеймоном Кулішем. Епістолярій співредактора "Основи" демонструє абсолютно полярні судження щодо автора "Українських оповідань". Так, у приватному листі до О. Барвінського на прохання стисло охарактеризувати видатніших українських письменників, він пише: "Природного дару дуже багачко, та обернув його на речі марні, а не на спасенну працю. Тим критика раз по раз постеріга в його дисонанси або золото, перемішане з сміттям. Ні єдина штучка його не видержує мистецького розбору..." (І це в той час, коли П. Куліш вважає за доцільне друкувати прозу митця чи не в кожному числі журналу!) "Стороженко вже сивий дід, старий гриб. Нехай забавляється, між іншим, і вкраїниною; бо в його справдошньої роботи нема в літературі... Останнім разом прийшов до мене у звідді, і скільки я йому не натякав про галицьку нужду, не догадався і рубляку подарувати... Душа ледача!"⁵.

Ця вбивча характеристика О. Стороженка і його творів заперечується тим же П. Кулішем у листі до М.В. Стороженка від 16 грудня 1884 р. (щоправда, його автор більше пише про свої власні проблеми, хоча адресат звертається до нього із конкретним проханням: дати характеристику О. Стороженкові як письменнику і людині): "...из него мог бы выйти отличный художник. Это был человек талантливый во многом. Сколько могу судить по его воспоминаниям о службе его, он и там отличался способностями редкими... А.П. Стороженко... смотрел на дело так, что военная и гражданская служба требуют еще большей разносторонности в умственном развитии, нежели кафедра и пресса. Там организованные в мышление знания, гражданское мужество, смелость, находчивость и быстрая сообразительность проверяются в самый момент своего проявления. ... такие, как он, люди должны быть опорой успеха. А.П. постоянно носил в петлице Георгия 4-ой степени, и это мне в нем нравилось... склад ума А.П. отличался юмором. Он видел вещи ясно, и его смех был выражением анализирующего ума..."⁶. Однак, у попередньому листі до того ж адресата, від 5 грудня 1884 р., П. Куліш сам собі заперечує: "...я с ним не был близко знаком, и хотя мы виделись много раз, но разговор у нас вращался на предметах общих. Ни его служебная, ни общественная, ни семейная сторона жизни не раскрывалась во время наших свиданий. Я не расспрашивал, он не высказывался. На его лестное для меня внимание старался я отвечать вниманием, и только."⁷ А у листі від 25 грудня П. Куліш взагалі відмовляється писати про О. Стороженка як співробітника "Основи", відсилаючи М.В. Стороженка за інформацією до редактора журналу Василя Михайловича Білозерського: "...я хоть и принимал участие в редакции "Основи", но, работая слишком усердно, едва замечал, что делается вне моей сферы."⁸ Наведені листи наводять на думку, що така неоднозначна характеристика спровокована ще й якимись суб'єктивними, особистісними чинниками.

Найбільший інтерес становлять листи О. Стороженка, які стосуються його роботи над готичним романом "Марко Проклятий". Сам автор називає твір то повістю, то поемою. Так, у листі від 13 грудня 1873 р. до В. Білого читаємо: "Повесть эта в форме поэмы под названием "Марко проклятый" - отверженный скиталец, которого за грехи не принимает ни земля, ни ад"⁹. Отож, визначивши жанр твору, О. Стороженко тут же вказує на його тему. Йдеться про Вічного мандрівника-грішника: 3 українськими національними варіаціями "агасферівського" сюжету письменник був добре обізнаний. Авторська концепція героя звучить так: "Каждый народ имеет своего скитальца: французы — вечного жида Сантенера, испанцы — Мельмота, у немцев и англичан их так много, что не перечтешь, у русских — Кашей Бессмертный, а у нас - Марко. И, кажется, наш-то Марко заткнет за пояс всех скитальцев"¹⁰.

Деякі дослідники закидають О. Стороженкові, що він узявся за історичну тему, не знаючи добре епохи, тому твір його ніби-то слабкий щодо відображення подій далекого минулого. Але ж автор і не ставив перед собою завдання написати історичний твір. Історія йому потрібна лише як фон: «Чтобы придать более живости и разнообразия поэме, я связал ее с войной 1648 года (восстание Хмельницкого). На сцене много исторических лиц: Еремия Вишневецкий, иезуит Залинский, княжна Корецкая, князь Четвертинский, Кривонос, Павлюга, Гуня, Свит и многие другие»¹¹.

У цьому ж листі є вказівка на джерела роману: "30 лет отыскивал я и собирал куски раздробленной легенды и кое-что собрал"¹². Це були легендарні оповідання про Марка Багатого, численні варіанти яких існують у фольклорі східнослов'янських народів, давня великодня драма "Слово о збуренні пекла" та різновиди віршованого бурлескного твору літературного походження "Пекельний Марко".

Отже, О. Стороженко писав не реалістичну повість на історичну тему, а романтичний твір з усіма його художньо-стильовими особливостями та ще й з виразно запрограмованими морально-етичними настановами, твір гуманістичного спрямування. Тут маємо одверте й безкомпромісне засудження всякої жорстокості, людського й соціального егоїзму та несправедливості. Відповідно до вимог жанру й творчого задуму письменник добирав та інтерпретував матеріал, іноді навіть частково "переінакшуючи" його.

Майже в кожному з наступних листів письменник торкається питання про видання твору, ділиться з В. Білим планами подальшої роботи над "Марком Проклятим". А в листі від 8 березня 1874 р. на кількох сторінках описує той матеріал, який, на його думку, дасть йому "золоті сторінки" роману. У пізніших виданнях творів О. Стороженка цей матеріал відомий під назвою "Закінчення Марка проклятого", написане не Стороженком.

Роман "Марко Проклятий" залишився, як відомо, незакінченим. У листі від 13 грудня 1873 р. письменник вказує на одну із причин цього: "...когда обрушился на нас Катон и благонамеренным нашим действиям придала самое безобразное значение сепаратизма, я перестал писать, какое-то тавнодушие к "рідній мові" выказалось повсеместно, и, признаюсь Вам, охладели настолько мои тарывы, что я потерял всякую охоту к тому занятию, которое доставляло мне немалое наслаждение; просто не подымается рука, хотя поэма моя виношена под сердцем"¹³. В іншому ж листі до того ж адресата (від 8 березня 1874 р.) письменник робить ще одне признание: "Я кажется, писал уже Вам, что "Марка" я выносил под сердцем, а между тем не кончил. Какая тому была причина - я Вам признаюсь, и да останется это признание между нами тайной. В 1863 году вышли в свет мои украинские оповідання. Вслед за их появлением явился в "Современнике" не критический разбор, а просто ругня и наглая ложь (идется про анонимну статтю, автором якої був скандальний критик

Дмитрієв, хоча довгий час її приписували О. Пипіну – О.П.). Видно было, что критик даже не читал оповіданий и не знал, что они в двух частях. Я мало обратил внимания на выходку "Современника", но восстали другие, и, представьте, из русских, между тем как наши: Кулиш, Костомаров, Белозерский и tutti quanti занимались восхвалением Марка Вовчка, а за меня не совершилась ни одна украинская душа. С тех пор я дал честное слово прекратить писание на родном языке и, как видите, сдержал свое слово"¹⁴. До речі, в одному з листів (від 13 грудня 1873 р.) митець кадує про високу оцінку твору П. Гулаком-Артемовським: "Наш старый батько Гулак-Артемовский, прочитавши Марка, своею рукою написал: "Зроду лучшого не читав і до смерті вже не прочитаю". Може, старий і шуткував, а може й правду казав, не мені се діло рішати"¹⁵. Про щомність цієї людини може свідчити і прохання до В. Білого: "...цур не титуловать мене тим превосходительством..."¹⁶.

Звичайно ж, дуже шкода, що через певні амбіції письменника ми нині не маємо завершеного готичного роману "Марко Проклятий", не реалізувалися інші його творчі плани, про які маємо лише здогадуватися. Хоча наміри доопрацювати твір у письменника були: "когда Бог подлит веку та у меня сердце отойдет, то можно будет и кончить"(15 лютого 1874 р.)¹⁷, однак він реально оцінював ситуацію: "Продолжать Марка тяжело, не подымается рука, нужно что-нибудь очень сильное, могучее, чтобы двинуло поэму вперед"(13 січня 1874 р.)¹⁸.

Листування О. Стороженка з В. Білим дає підставу твердити, що, хоч письменник і домовився писати українською мовою, але інтерес до національної культури у нього аж ніяк не зменшав. Свідченнями цього є численні зауваження, висловлювання, оцінки щодо тих чи інших творів, які отримував він з Одеси. Так, у листах зустрічаємо імена М. Гоголя, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемовського, В. Білозерського, Т. Шевченка, Д. Мордовця, П. Куліша, М. Хрестовського, А. Скальковського, Ф. Морачевського, П. Ніщинського, І. Нечуя-Левицького та

ін., творчості останнього з них митець дає високу оцінку: "явление в нашей родной литературе весьма отрадное"¹⁹. Нетрадиційною є думка О. Стороженка про причини припинення діяльності "Основи": "'Основа' же прекратилась вследствие неспособности и несостоятельности редактора Белозерского и таких ярых сотрудников, как Кулиш, вооруживших земляков своими непоследовательными статьями против Котляревського, Гулака, Полуботка и проч."²⁰.

Заслугують на увагу роздуми О. Стороженка над українськими перекладами іншомовних творів. Це стосується, зокрема, перекладів Євангелія, що його виконали Ф. Морачевський та невідомий (М. Комаров, публікуючи лист, висловив здогад, що йдеться про П. Куліша). Зіставивши ці два переклади, письменник зауважує: "Перевод Евангелия - весьма трудная вещь, это работа не одного человека, а целого общества" (26 вересня 1874 р.)²¹. А у попередньому листі навіть обіцяє перекласти деякі його розділи, та, очевидно, вільного часу в письменника так і не знайшлося.

Постійна зацікавленість О. Стороженка історією простежується також і в деяких листах. Так, у листі до В. Білого від 17 серпня 1874 р. дослідник героїчного минулого України зізнається: "В молодости у меня было призвание к составлению описания 'Последние дни Запор(ожской) Сечи'"²². А 26 вересня 1874 р. від повідомляє про те, що в Петербурзі "...затевают ученое исследование по случаю 100 лет. юбилея зруйнования коша. Костомаров взялся; что-то пишет или собирается писать"²³. А ще раніше (17 серпня) повідомляє про власні наміри опрацювати матеріали про Запорозьку Січ і "послать на печатание в 'Русскую Старину'"²⁴, однак ці наміри залишились нездійсненими. Не байдужими О.Стороженкові були й сучасні соціальні процеси. Так, про реформу 1861 р. він пише: "...свята правда переважила віковічну неправду і зачарований люд з бидла знов став людом"²⁵. А от думки про державні посади: "Лишко тяжке з тим генерал-губернаторством... Шутка ли – содержание генерал-губернаторства в Одессе стоило казне около 300 т... Сколько пришлось челюстей с зубами положить на полку?"²⁶.

Цінними виявилися додатки до листів, адресованих В. Білому, завдяки яким до нас дійшли уривок із вірша-посвяти "Україна" (22 червня 1874 р.), байка "Кури та Собака" (13 січня 1874 р.) та гумореска "Вивів дядька на сухеньке" (21 жовтня 1874 р.).

Листи до В. Білого дають нам деякі штрихи і до фізичного портрета Олексі Петровича: "Глаза у меня черные, с блеском, лицо смугловато, как выражаются живописцы: 'теплый цвет'"²⁷; "...не так давно еще я сгинул двугривенные, разгинул подковы и носил на гору 10 пудов. Короче – был когда-то козак..."²⁸. Крім того, дізнаємось і про певні мистецькі обдарування письменника: "...за скульптуру получил в Ак. Худ. медаль, а за проект памятника Нестору-летоп. – звание художника"²⁹.

Недатований лист до О.В. Нікітенка (автограф цього листа зберігається у Відділі рукописів Інституту російської літератури (Пушкінський дім) у Санкт-Петербурзі) стосується прохання письменника допомогти в публікації п'єси "Гаркуша", джерелами якої, за свідченням автора, були народні пісні та перекази. Також автор зауважує, що у драмі, на противагу викривленому зображенню українців у більшості тодішніх вистав, "действующие... лица не карикатурны, какие обыкновенно привыкли мы видеть во всех малороссийских пьесах"³⁰. Письменника хвилювала проблема тогочасного національного театру, який мав би бути важливим виховним чинником, джерелом формування національної свідомості. До речі, М. Старицький та М. Лисенко працювали над створення української опери, на основі романтичної драми "Гаркуша" О. Стороженка, що з успіхом виконувалася на домашній сцені. На жаль, до нашого часу ця опера не дійшла.

25 лютого 1872 р. О. Стороженко надіслав листа до А.О. Краєвського, з якого довідуємося про роман "Былое не минувшее (записки русского землевладельца)". Сюжет цього твору нав'яли події польського повстання 1863 р. Автор пише: "Послуживши в крае с самого начала мятежа и до окончания, я был посвящен во все таинства польской интриги и имел возможность собрать все факты, относящиеся к мятежу. Кроме того, 40 лет изучая шляхту, я, признаюсь, вызубрил польскую натуру в совершенстве. Описывая проделки патриотов, я не подводил их, по обыкновению, к одному знаменателю и отмечал и другие личности, которые были исключением из общей массы юрловых"³¹. Інформація, як бачимо, надзвичайно цінна. На превеликий жаль, роман так і не був надрукований за життя автора, хоча про його публікацію повідомляється у листі до В. Білого від 16 травня 1874 р.: "В июне или июле пойдет мой роман в Русском Вестнике 'Былое не минувшее' и еще другая забавная повесть, которую пристроил в Петербурге"³², а по смерті й досі не знайдено його рукопис. Безперечно, цікавий твір О. Стороженка залишився для нас невідомим.

Привертають також увагу мемуари письменника та спогади про нього. Так, у молоді роки він познайомився зі студентом останнього курсу Ніжинського ліцею Миколою Гоголем, про що йде мова в есе "Воспоминание", надрукованому вперше в "Отечественных записках" (1859, кн. 4).

Розповідаючи про різні курйозні ситуації, О.Стороженко дає можливість читачеві зробити висновок, що, можливо, саме Гоголь поклав початок формуванню його художнього обдарування та естетичних смаків, звернувши увагу на те, що український народ з його звичаями, повір'ями, переказами та легендами "источник обильный, неисчерпаемый, рудник богатый и еще не початый"³³.

1884 р. в журналі "Киевская старина" (№ 12) з'явилися спогади про слідчу діяльність О. Стороженка, написані М. Стороженком – "Два эпизода из следовательской деятельности А.П. Стороженко", де зауважується, що письменнику були характерні "глубокое знание народной жизни, тонкий психический анализ и мягкая, завлекательная речь, которую мы наблюдаем в его литературных произведениях"³⁴. Також він відзначався великим мистецтвом розкривати найскладніші судові справи. У спогадах йде мова про два таких випадки: про розслідування вбивства селянина, яким зацікавився імператор Микола I, та крадіжки у відомого аристократа Мусіна-Пушкіна. Слід зазначити, що здатність до аналітичного аналізу відобразилась і в Стороженкових творах з детективними сюжетами, наприклад в оповіданні "Розумний бреше, щоб правди добути".

Збереглися спогади сучасників про останній період життя письменника: "Живя в Бресте, Алексей Петрович посвящал много времени музыке. Часто устраивались в разных домах музыкальные вечоринки, в которых Алексей Петрович принимал всегда самое живое участие... Иногда музыка прекращалась и уступала место литературе; тогда Алексей Петрович вынимал рукопись из кармана и сам читал вслух какое-нибудь, приготовляемое к печати, свое сочинение. Такие же чтения устраивались иногда в местном клубе. Некоторые лица, слышавшие отрывки "Марка Проклятого" в чтении Алексея Петровича, до сих пор с удовольствием вспоминают об этом"³⁵.

Таким чином, листи та спогади, пов'язані з іменем Олексі Стороженка, є неоціненним джерелом для розуміння його творчої особистості, мистецьких уподобань, джерел письменницького надбання, творчих планів та громадянської позиції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сфремов С. Історія українського письменства. – К., Femina, 1995. – С.403; 2. Зеров М. Олекса Стороженко // Зеров М. Твори: У 2 т. – К., 1990. – Т.2. – С.21; 3. Цит. За вид. Стороженко О. Твори. В 4 т. – Харків: Держвидав України, 1928. – Т.I. – С.325; 4. Стороженко О. Твори. В 4 т. – Харків: Держвидав України, 1928. – Т.IV. – С.290; 5. Барвінський О. Образки з громадянського і письменського розвитку русинів. Листи П. Куліша. – Львів, 1912. – С.183; 6. Стороженко О. Твори. В 4 т. – Харків: Держвидав України, 1928. – Т.IV. – С.331-332; 7. Там само. – С.330; 8. Там само. – С.333; 9. Там само. – С.294; 10. Там само. – С.294-295; 11. Там само. – С.295; 12. Там само. – С.294; 13. Там само. – С.295; 14. Там само. – С.300-301. 15. Там само. – С.295. 16. Там само. – С.299. 17. Там само. – С.297; 18. Там само. – С.296; 19. Там само. – С.316; 20. Там само. – С.311; 21. Там само. – С.323; 22. Там само. – С.318. 23. Там само. – С.324-325; 24. Там само. – С.317; 25. Там само. – С.296; 26. Там само. – С.298-299; 27. Там само. – С.324; 28. Там само. – С.299; 29. Там само. – С.308; 30. Там само. – С.292; 31. Там само. – С.293; 32. Там само. – С.313; 33. Там само. – С.348; 34. Там само. – С.358; 35. Н(ауменко). Из записной книжки (Несколько мелочей из жизни А.П. Стороженка.) // Киевская старина. – 1886. – №5. – С.180.

Г.В. Поташнікова

УПРАВЛІННЯ ТА СТРУКТУРА МИТНИХ УСТАНОВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Розроблення оптимальної структури митних органів України є однією з проблем сьогодення. Аналіз роботи митної служби, а також вивчення сучасних тенденцій, що характерні для світового товариства, поставили перед митною службою ряд нових завдань, виконання яких потребує модернізації діяльності митної служби України та постійного удосконалення її структури. Відповідно до «Концепції модернізації діяльності митної служби України» підвищення рівня ефективності механізму управління діяльністю митної служби та удосконалення митної інфраструктури дозволить Державній митній службі України максимально наблизити діяльність до міжнародних стандартів шляхом спрощення та уніфікації митних процедур при переміщенні товарів через митний кордон України, а також сприятиме впровадженню в дію сучасних світових технологій та методів запобігання порушенням у сфері зовнішньоекономічної діяльності, які є основною складовою економічної, соціальної, екологічної та технічної безпеки для держави та

світового співтовариства¹.

Проблема пошуку оптимального механізму управління та структури митних органів не нова у історії України, про що свідчить ціла низка наукових праць та публікацій. Дослідники, звертаючись до питання функціонування митниць, торкалися і даної проблематики.

В. Чорний у праці «Україна і митна політика» подає історію митного відомства, структуру митних установ України кінця XIX-початку XX ст., дає характеристику функціям Департаменту митних зборів, аналізує нормативну базу щодо прав, обов'язків та меж повноважень начальника митного округу, окружного ревізора, управляючого митною установою². Цікаву інформацію про кількість митних округів та митних установ, їх класифікацію за Статутом 1857 р., структуру центрального апарату митного управління Російської імперії у XIX ст. містить «Історія митної справи в Україні»³. Визначення поняття «митні установи», причини виникнення митних установ, основні функції, категорії митних установ кінця XIX – початку XX ст., які діяли у межах Російської імперії, – це інформація, котру можна почерпнути з Енциклопедичного словника Брокгауза, Ефрона⁴. О.В. Морозов у своїй науковій роботі схематично зображує структуру апарату головного митного управління в період з 1811 по 1916 рр.⁵ У статтях С. Єсеніна⁶, М. Полюляка⁷ міститься інформація про організаційну структуру управління митними установами, діяльність митних установ Подільської та Волинської губерній у XVIII-XX ст., штатні посади. У праці російського вченого Ю.Г. Кисловського окремий розділ розкриває питання структури та завдань Департаменту митних зборів, інфраструктури митних установ Російської імперії кінця XIX-початку XX ст.⁸ Важливим джерелом для дослідження структури митних установ Правобережної України кінця XIX-початку XX ст. є певні статистичні видання, як то: «Военно-статистическое обозрение Волынской губернии»⁹ за 1887 р., «Отчет Подольского губернского статистического комитета»¹⁰ за 1886 р., «Обзор Подольской губернии»¹¹ за 1909 р., «Сборник сведений о Подольской губернии» за 1882¹² та 1884 р.¹³, «Юго-Западный край в экономическом отношении»¹⁴.

Вище перераховані джерела дають змогу скласти загальну картину щодо структури митного відомства та митних установ на території царської Росії наприкінці XIX-початку XX ст. Автор статті, використавши ці праці та ряд архівних документів, спробував з'ясувати механізм управління та особливості інфраструктури митних установ на Правобережній Україні, оскільки дана проблематика мало досліджена і потребує додаткової уваги.

В роки „Великих реформ” 60-70-х рр. XIX ст. змінилось управління митною справою. Ці трансформації були тісно пов'язані з реформуванням фінансової системи Російської імперії. В 1860 р. було створено Державний банк, через два роки в руках міністра фінансів були зосереджені всі розпорядчі функції загальнодержавних прибутків і витрат. Департамент зовнішньої торгівлі з жовтня 1864 р. за рішенням Державної Ради було переіменовано у Департамент митних зборів.

У 1871-1884 рр. Департамент митних зборів складався з 5 відділень (15 столів), канцелярії, архіву, у 1906 р. – з семи відділень, 1913 р. – дев'ять.

До цілей і функцій Департаменту відносились: по-перше, фіскальні (митні податки у загальній масі бюджету держави складали приблизно 14%)¹⁵; по-друге, економічні, що обмежували ввезення та вивезення товарів, і якими держава намагалася розвинути деякі з галузей внутрішньої промисловості, а іноді скоротити імпорт по відношенню до експорту і запобігти таким шляхом надто великому вивезенню капіталів, покращити умови грошового обігу та кредиту; по-третє, поліційні, які обмежували й контролювали ввезення предметів, небезпечних із точки зору охорони існуючого державного та суспільного ладу, охороняли деякі галузі промисловості від шкоди, яка могла б бути заподіяна ввезенням окремих товарів. А також охорона державного кордону та боротьба з контрабандою; по-четверте, інформаційно-статистичні, які забезпечували реєстрацію зовнішньої торгівлі, що можлива лише при правильному митному контролі. З точки зору спеціалістів митного відомства лише за наявності повних, різнобічних і правильних даних про рух товарів через кордон можливе було складання доцільного митного тарифу, вироблення раціональних заходів для заохочення внутрішнього виробника, укладання вигідних торговельних трактатів, проведення дійсно необхідних шляхів сполучення. З такою метою підпадали перевірки з документами та огляду навіть такі товари, вивезення яких допускалося безмитно.

Крім того, Департамент через усі свої структури здійснював безпосереднє керівництво митними установами по виконанню митного законодавства, створював необхідні умови для їх діяльності; розробляв з участю своїх дорадчих органів – Особливої установи канцелярії Департаменту і особливих комісій, законодавчі, нормативні документи з митної справи (Статут, правила, інструкції); займався питаннями добору та звільнення працівників митних установ, проходження служби. Так, директор Департаменту надавав подання Міністру фінансів на

призначення і звільнення керівників місцевого митного управління - начальників округів, інспекторів митних ділень, управляючих митницями першого та другого класу. Призначення та звільнення начальників інших митниць та застав Департамент здійснював самостійно, за поданням начальників округів. Підвищення у класні чини, подання до нагород по службі начальники округів також здійснювали через Департамент. Сюди ж подавали й усі свідчення про чиновників, нездібних або в моральності "з худого боку помічених".

Митне відомство, окрім Департаменту митних зборів, складали митні округи, митниці, митні застави, митні пости і перехідні пункти¹⁶.

Ще 1811 р. у Російській імперії було прийнято закон про "Встановлення митного управління по європейській торгівлі", відповідно до якого усі митні установи, в тому числі і ті, що знаходилися на території України, регіонально розподілялися на митні округи.

Усього було засновано одинадцять митних округів, п'ять з яких включали митні установи на території українських земель (повністю або частково): 7-й — Радзивилівський; 8-й — Дубосарський; 9-й — Одеський; 10-й — Феодосійський; 11-й — Таганрозький.

Радзивилівська, Гусятинська митниці III класу, Бердичівська, Волочиська, Київська, Ісаковецька митниці I класу, які розташовувалися на території Київської, Волинської та Подільської губерній, підпорядковувалися 7 митному округу.

З 1842 по 1856 рр. у структурі митних установ Правобережжя відбуваються такі зміни: ліквідовано Бердичівську митницю; створено Новоселицьку митницю I класу 2 розряду та Ліпканську митну заставу; Радзивилівській митниці надано права та обов'язки у здійсненні митної справи як митниці I класу I розряду, Гусятинській як митниці теж I класу, але 2 розряду, Волочиській та Ісаковецькій - III класу.

Протягом 1857-1864 рр. кількість митних установ Правобережжя залишалася незмінною, тільки відбулася ще вужча спеціалізація - митниці III класу поділено на два розряди (Волочиська митниця III класу I розряду, Ісаковецька - III класу 2 розряду).

У листопаді 1865 р. до митного Статуту 1857 р. були внесені зміни відносно класифікації митних установ і штатів, які набрали чинності з 1 березня 1866 р.

Залежно від більших чи менших прав, наданих митним установам у ввезенні та обкладенні митом товарів, вони підрозділялися на: головні складські митниці, митниці першого класу, митниці другого класу, митниці третього класу, митні застави і перехідні пункти.

Так, товари російського походження (як обкладені митом, так і не обкладені), могли вивозитися за кордон через усі митниці, застави та перехідні пункти.

Ділянку кордону Подільської та Волинської губерній з Австро-Угорщиною контролював Радзивилівський митний округ. До якого, відповідно до рішення Державної Ради 1865 р., входили митниці: I класу - Радзивилівська, Гусятинська, III класу - Ісаковецька, Волочиська, Дружпольська. Крім того, було створено Київську головну складську митницю.

До митниць першого класу належали митниці, до яких дозволялося привозити всі, не зборонені тарифом іноземні товари. Термін на очистку цих товарів митом встановлювався один рік, рахуючи з дня ввезення товарів. З цих митниць через усі портові й усі розташовані поблизу залізниці дозволялося вивозити протягом року назад, за кордон, іноземні товари без стягнення мита. Радзивилівській митниці надавалося право відправляти іноземні товари для очистки митом до Одеської митниці.

Митниці третього класу - митниці, до яких дозволялося привозити усі безмитні товари, за винятком машин та апаратів, крім землеробських. Термін для очистки товарів митом у митницях другого класу встановлювався два місяці з дня ввезення товарів. З цих митниць не дозволялося відправляти іноземні товари до інших митниць для очистки митом. Термін на стягнення мита з товарів у митницях третього класу встановлювався один місяць, починаючи з дня ввезення товарів¹⁷.

У 1877 р. кількість митних установ Радзивилівського митного округу збільшено на одну одиницю - поблизу села Колодного почала функціонувати Збаразька митна заставка¹⁸.

У наступні роки склад митних округів неодноразово змінювався. Ці зміни фіксувалися у митних статутах, особливих розпорядженнях Сенату, Державної Ради, Міністерства фінансів.

У межах Волинської губернії на 1878-1879 рр. функціонували три митниці - Радзивилівська, Волочиська, Дружпольська та Збаразька митна заставка¹⁹. У 1883 р. кількість митних установ Волинської губернії збільшилась до п'яти - Радзивилівська, Волочиська та Дружпольська митниці, Збаразька і Мервленська митні застави²⁰. Всі вище перераховані митні установи входили до Радзивилівського митного округу.

На території Подільської губернії в 1884 р. функціонували дві митниці – Густинська, Ісаковецька та Гуківська митна застава, які теж входили до складу Радзивилівського митного округу²¹.

У 1885 р. на території Правобережної України частково або повністю функціонували Радзивилівський (митниці: I класу – Радзивилівська, Волочиська, Гусятинська, Ісаковецька, II класу – Томашевська, III класу – Дружпольська; застави —Збаразька, Гуковська, Мервенська; перехідні пункти: Радзивилівський, Волочиський, Сатановський) та Бессарабський (митниця I класу Новоселицька) митні округи.

У 1896 р. рішенням Державної Ради Бессарабський митний округ було скасовано.

Митний Статут 1904 року встановив нову структуру митних органів. Митна система Росії складалася з Департаменту митних зборів, окружних і регіональних митних управлінь, митниць, застав, постів і пунктів.

На початок XX ст. на Правобережній Україні функціонував Південно-Західний митний округ, який мав зону діяльності сухопутний кордон з Австро-Угорщиною. До нього входили: митниці першого розряду Волочиська, Новоселицька, Радзивилівська; митниці II класу Гусятинська, Ісаковецька, Томашевська; застави Волочиська, Гуківська, Дружпольська, Збаразька, Перебійковська, Сатанівська та Радзивилівський митний пост²².

У 1909 р., порівняно з 1884 р., кількість митних установ Подільської губернії було збільшено на одну одиницю – Сатанівський перехідний пункт.

Щодо структури митних установ, то типовий штатний розклад митниці Російської імперії на початок XX ст. мав такий вигляд: управляючий; помічник управляючого; ревізори 1,2,3 розрядів; контролери 1,2,3 розрядів; секретар; помічник секретаря 1,2 розряду; казначей; помічник казначея 1,2 розряду; бухгалтер; помічник бухгалтера 1,2 розряду; пакгаузний та корабельний оглядач; помічник пакгаузного і корабельного оглядача 1,2 розряду; перекладач; ексекютор.

Штатна чисельність Волочиської митниці на початок XX ст. складала 19 одиниць: управляючий, ревізор 3 розряду, три контролери, секретар, казначей, бухгалтер, помічник бухгалтера, пакгаузний оглядач, помічник пакгаузного оглядача. Тоді як у Ісаковецькій митниці на цей самий період служило лише три працівники: управляючий, контролер, пакгаузний оглядач.

Діяльність працівників митних установ поділялась на дві категорії: служба внутрішня (секретарська і казначейська частини, бухгалтерія), служба зовнішня (пакгаузна, корабельна і оглядова частини).

Служба зовнішня:

1. Секретар займався діловодством з питань по роботі з особовим складом (листування про призначення, службові переміщення, відрядження, звільнення; підготовка подань про нагородження, стягнення, надання грошової допомоги, оформлення відпусток); узагальненням матеріалів та підготовкою доповідей для загальних зборів митниці зі спірних питань по застосуванню митної ставки до товару, реєстрацією та зберіганням зразків товарів; діловодством по поверненню надмірно стягненого мита й інших зборів та по накладенню стягнень за невірні об'яви товарів; конфіскаційним провадженням по порушенню митного статуту; архівним діловодством; діловодством по стягненню зборів за митний нагляд у приватних складах відповідно до ст. 525 Митного статуту; діловодством по руху пасажирів. У підпорядкуванні секретаря знаходилися перекладачі, робота яких полягала в розгляді та перевірці вантажних документів, перекладі скарг, які надходили до митної установи на іноземній мові.

2. Бухгалтерія поділялася відповідно до функціональних обов'язків на товарну та касову. В товарній велися справи: по зберіганню оглядових документів, кожного дня готувалися огляди об'яв товарів і виписки з вантажних документів; по прийому об'яв і виписок повернених на митницю після огляду товарів; по прийому оглядових документів; по спостереженню за строком зберігання на складі; по прийому контрольних шнурових книг; по перевірці об'яв, виписок із книг для огляду товарів, заявлених в усній формі для пересилання в контрольну палату; по прийому наказів, повернених з пакгаузної контори; по перевірці інформації про кількість вивезених вантажів за наданими коносаменами, маніфестами, звітними реєстрами, нарахуванню та стягненню поподного збору за цими документами. Касова бухгалтерія займалася оприбуткуванням сум, котрі надходили до каси митниці по касових книгах, оприбуткуванням платежів за квитанціями казначейства і Державного банку, веденням відомості для порівняння надходжень митних зборів, фіксуванням суми, яка надійшла за прострочку закордонних паспортів та ін. На бухгалтерію також було покладено складання статистичних відомостей про вартість всіх проведених митницьких операцій.

3. Казначейська частина здійснювала прийом грошових знаків та ведення наступних книг: журналу надходжень, по обліку переданих на зберігання до кладової квитанцій Державного банку, по прийому зазначених квитанцій, по видачі митним чиновникам та іншим особам, які служать на митниці, грошового забезпечення, нагородних грошей, допомоги, штрафних.

Служба внутрішня:

На пакгаузних чиновників покладалися обов'язки проводити огляд товарів, завідувати приміщеннями складів і товарами, котрі зберігаються на складах, прийому, випуску товарних місць з відповідним обліком, складанню актів про пошкодження товару, нагляду за прийманням, відпуском залізничних потягів і за перевантаженням товарів, веденню контрольних пакгаузних книг, складання графіків чергування чиновників і оглядачів, нагляду за клеймінням товарів та коженденному обліку клеймильних матеріалів.

Корабельна частина реєструвала прихід та відхід суден закордонного плавання чи каботажних, а також наглядали за вантажними операціями, які ті здійснювали (вивантаження, навантаження і ін.), приймала від шкіперів вантажні документи, вела облік матеріалів для опломбування люків суден і товарних місць, нагляд за опломбуванням, ведення статистики судоходства²³.

Оглядова служба проводила огляд товару для застосування до нього відповідної ставки Митного тарифу.

У 1912 р. було затверджено "Установлення місцевого митного управління", згідно з яким з 1 січня 1913 р. в імперії була проведена реформа митного управління. Відповідно до неї митні установи як прикордонні, так і внутрішні увійшли до складу митних дільниць. Найменування митних дільниць, їх кордони, місце розташування управлінь визначалося міністром фінансів, з подальшим опублікуванням через правлячий Сенат. Було визначено чотири види митних установ - відповідно до обсягу прав у провозі товарів і сплати мита, а саме: митниці першого класу, митниці другого класу, митні застави, митні пости.

Міністрові фінансів надавалося право (у тих випадках, коли не потрібне було додаткове фінансування з державної скарбниці) відкривати та скасовувати митні установи, а також змінювати місця їх розташування; переводити митні місця з одного класу або розряду до іншого. Про свої розпорядження він повідомляв урядовий Сенат для опублікування. Ці заходи Міністр фінансів здійснював, попередньо узгодивши з Міністром іноземних справ, а також з Міністром торгівлі й промисловості.

До митниць першого класу можна було привозити всі дозволені до ввозу товари. Щодо управління, - вони були підпорядковані безпосередньо Департаменту митних зборів.

До митниць другого класу також дозволялося привозити всі дозволені до ввозу товари, але крім тих, застосування яких до тарифу вимагало технічної експертизи або виявлялося особливо складним. Списки товарів, не дозволених до привозу у митниці другого класу, затверджувалися Міністром фінансів з подальшим опублікуванням через Сенат. По лінії управління вони були підпорядковані безпосередньо інспекторові митної дільниці.

До митних застав був вільним привіз усіх дозволених до пропуску через митниці другого класу товарів, якщо вони призначалися для місцевого споживання і якщо сума мита з них не перевищувала п'ятнадцяти карбованців у кожному окремому випадку привозу.

Через митні пости ввезення іноземних товарів не дозволялося. На ці установи покладался виключно пропуск прикордонних жителів.

На українських землях були створені такі інспекторські дільниці: III Південно-Західна; IV Одеська. Митні установи Правобережної України входили до III дільниці.

Отже, на кінець XIX-початок XX ст. відповідно до вимог часу: відбулася спроба удосконалити механізм управління митними установами шляхом проведення двох реформ у 1864 та 1912 рр. Кількість митних установ Правобережної України збільшувалась, що можна пов'язати з: значним пожвавленням торгівлі у даному регіоні; промисловим і технологічним зростанням регіону; посиленням ролі кордону з Австро-Угорщиною як головного експортного напрямку.

Кількість же штатних одиниць визначалася відповідно до інтенсивності товаро і пасажиропотоку через ту чи іншу ділянку кордону, де розташовувалася митна установа.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Наказ Державної митної служби України від 17 жовтня 2006 р. №895 «Про затвердження Концепції модернізації діяльності митної служби України»; 2. Чорний В. Україна і митна справа. - К.: КВІЦ, 2000. - С.80-138; 3. Історія митної справи в Україні. - К.: Знання, 2006. - С.371-375; 4. Энциклопедический словарь. -

Т. XXXI г"а". – С.-Петербург, 1901. – С. 577-588; 5. Морозов О.В. Вплив нової митної політики на соціально-економічний розвиток українських губерній у складі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – 2000 – С. 204; 6. Єсунін С. Історія прикордонних та митних установ Хмельниччини. // Літопис Хмельниччини. Красназвичай збірник. – Хмельницький, 2001. – С. 43; 7. Поллюляк М. Особливості розвитку митної справи на Поділлі наприкінці XVIII – протягом XIX ст. (історичний аспект) // Вісник Академії митної служби України. – 1999. – № 2. – С. 75-79; 8. Кисловський Ю.Г. История таможенного Государства Российского 907-1995. – Москва: „Автор“, 1995. – 276с.; 9. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Ч. I. – К., 1887. – 365с.; 10. Гульдман В.К. Отчет Подольского губернского статистического комитета за 1886 г. – Каменец-Подольский, 1888. – С. 47-52; 11. Обзор Подольской губернии за 1909 г. – С. 77; 12. Сборник сведений о Подольской губернии. – Выпуск II. – Каменец-Подольский, 1882. – 15с.; 13. Сборник сведений о Подольской губернии. – Выпуск III. – Каменец-Подольский, 1884. – 99с.; 14. Юго-Западный край в экономическом отношении. Сборник статей. // Под ред. А.И. Ярошевича. – Выпуск VII. – Киев, 1913. – 101с.; 15. Энциклопедический словарь. – Т. XXXII а. – С.-Петербург, 1901. – С. 585; 16. Чорний В. Україна і митна справа. – К.: КВІЦ, 2000. – С. 118-119; 17. Свод учреждений и Уставов таможенных. Издание 1892 г. Ст. 1, 2. Свод законов Российской империи. Издание 1892 г. – Т. VI. – СПб., 1892. – С. 1; 18. Ми – митники. Альманах. – Тернопіль: Лілея, 2002. – С. 11; 19. Дело о торговле контрабандными товарами в м. Радзивилов. 1870 г. – Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві (далі - ЦДІАУ в м. Києві). – Ф. 442. – Оп. 533. – Спр. 158. – Арк. 39; 20. О поступлении таможенных сборов по Волынской губернии 1883 г. – ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 537. – Спр. 183. – Арк. 17; 21. О поступлении таможенных сборов по Подольской губернии. – ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 538. – Спр. 202. – Арк. 29; 22. Карта таможенных учреждений с обозначением количества и ценности привоза и вывоза товаров, согласно обзора внешней торговли. – ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 274; 23. Там само.

О.Б. Потіха

СТЕПАН БАРАН. ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1921-1939 РР.)

Степан Баран, ім'я якого повертається до нас із забуття, – визначний західноукраїнський політичний та громадський діяч, палкий патріот своєї країни, невтомний борець за її державну незалежність. За фахом – адвокат, захисник галицького селянства, був ентузіастом кооперативного будівництва у Галичині, науковцем і видатним публіцистом. С. Баран – активний діяч "Просвіти", наукового товариства імені Т.Г. Шевченка, автор багатьох досліджень та публіцистичних праць.

Його життєвий шлях (1879-1953 рр.) дуже тісно пов'язаний з історією визвольних змагань галицьких українців першої половини XX століття. Як відзначала М. Рудницька (депутат до польського сейму від Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО)), історичний шлях Галицької України цього періоду, її розвиток, її змагання впродовж кількох десятиліть так сильно позначені печаттю його духа, збагачені його творчою ініціативою, його невсипущою працею, що годі розглядати одне без зв'язку з другим, годі часто навіть розрізнити, чи перед нашою уявою пересуваються картини піввікової політичної діяльності С. Барана, чи може це картини головних етапів політично-державного відродження українського народу¹.

На жаль, сьогодні залишається мало досліджена громадська та політична діяльність Степана Барана, зокрема на Тернопільщині. Окремі її аспекти частково розглядає М. Кугутяк в одній зі своїх статей², а також у першому томі монографії, присвяченої історії української націонал-демократії³. Позицію С. Барана в польському сеймі у справі "пацифікації" частково висвітлює О. Зайцев⁴. Окремі відомості про громадське та політичне життя С. Барана поміщені у біографічному збірнику "Визначні постаті Тернопілля"⁵, в історико-мемуарному збірнику "Шляхами Золотого Поділля"⁶, виданого в українській діаспорі, у книзі І. Сагана "Видатні постаті на карті Мостищини"⁷, а також Б. Головина «Статті. Інтерв'ю. Спогади»⁸. Окремі дані про роботу С. Барана в Українському кооперативному банку у Тернополі подає Л. Бойцун у своїй монографії "Тернопіль у плінні літ"⁹. Таким чином, громадська та політична діяльність Степана Барана на Тернопільщині не стала предметом детального наукового дослідження.

Тому у даній статті на основі конкретних прикладів і фактів зроблена спроба висвітлити окремі сторінки тернопільського періоду життєпису Степана Барана, а саме: його роль у діяльності тернопільської філії "Просвіти", робота в Українському банку кооперативному (Повітове товариство кредитове) у Тернополі; окремі аспекти його видавничої діяльності; членство в Українському національно-демократичному об'єднанні, а відтак і посольська місія у польському сеймі (парламенті) від міста Тернополя впродовж 1928-1939 рр.

Життєвий і творчий шлях Степана Барана надзвичайно багатогранний. Він – уродженець Львівщини (село Крукеничі Мостиського району), але палке бажання якнайбільше прислужитися

рідному народові привело його до Тернополя. Тут він перебував під час польської окупації західноукраїнських земель - від літа 1921 року до осені 1939. За словами М. Рудницької, це був нелегкий період його життя, багатий на дошкульні прикроси і тривоги, що їх раз у раз завдавав ворог, але це був період невсипущої плодотворної праці, безнастанної боротьби з польською окупаційною владою та відданості своєму народові¹⁰.

Відкривши адвокатську канцелярію у Тернополі, С. Баран проводив чималу культурно-просвітницьку роботу. Впродовж цілого періоду перебування в краї він був членом товариства "Просвіта"^{11, 12, 13}, а протягом 1922-1923 рр. очолював Тернопільську філію "Просвіти"¹⁴. Навіть будучи послом до сейму, він завжди брав участь у її засіданнях. Зокрема, 3 травня 1933 р. під час зборів членів Тернопільської філії "Просвіти" С. Баран позитивно охарактеризував її діяльність, закликав членів місцевих читалень, щоб вони "стали світочами і організаторами і повели за собою прочих, тепер іще байдужих" до культурної і освітньої справи народних мас. Під час свого виступу він також закликав "більшу увагу звернути на національне виховання членів читалень через гуртки самоосвітні та курси освітні у формі людських університетів", виклади і лекції з історії, географії, життєписи національних героїв¹⁵. Тернополяни пам'ятали палкі патріотичні промови Степана Барана на могилах Українських Січових Стрільців і вояків Української Галицької Армії на цвинтарі до вулиці Микулинецькій на Зелені свята (Свято Трійці), у дні вшанування пам'яті полеглих борців за волю українського народу¹⁶. Одну з них він виголосив на національному повітовому святі на честь Т.Г. Шевченка, організованому Тернопільською філією "Просвіти" 10 червня 1934 р.¹⁷.

Важливим компонентом особистості С. Барана був його журналістський талант. Він відчував потребу відгукуватись на події писаним словом і за його посередництвом ділитися своїми думками з громадськістю. "Він любив і вмів писати, - говорила М. Рудницька, - хто зна, чи, власне, журналістика не була його властивим покликанням, що найкраще відповідало його темпераментові і вдачі. Вона була нерозривною частиною громадсько-політичної діяльності Степана Барана, від його студентських років, аж по останні місяці його життя"¹⁸. Співпрацюючи з різноманітними періодичними виданнями, він одночасно протягом 1928-1930 рр. у приміщенні Українського кооперативного банку у Тернополі видавав і редагував тижневик "Подільський голос"¹⁹. Ця тернопільська газета була єдиною на всьому Поділлі, що видавалася українською мовою. У програмній статті "Наші завдання", надрукованій в першому номері, видавець С. Баран писав: "Терен нашої праці скромний, обмежений на Поділля і Опілля, на цю нашу етнографічну територію, що сьогодні творить так зване Тернопільське воєводство, і є найбільше заражена на колонізаційні заці. Історична Польща оставила нам глуш повздовж шляху Львів-Тернопіль, а, зокрема, на північному Поділлі свої численні оселі, а нова заселила їх колоністами і осадниками. Австрія продовжувала тут діло історичної Польщі... На кожному кроці буде "Подільський голос" сміливим оборонцем потоптаних прав нашого народу... Оборона економічних інтересів працюючих верств, у першу чергу селянських, пропаганда кооперативної думки, а передусім боротьба з безправством, будуть щоденним завданням "Подільського голосу". Ця газета виконувала поставлені завдання, продовжуючи традиції періодичних видань, що виходили в Тернополі, зокрема „Подільського голосу" (1904-1907 р.) і „Подільського слова" (1909-1912 р.)²⁰.

Одну з важливих сторінок громадської діяльності С. Барана на Тернопільщині займає його участь у кооперативному русі. 4 січня 1921 р. у Львові було створено Крайовий комітет організації кооперативів, до якого від "Просвіти" увійшов С. Баран. Він разом з Ю. Павликовським, А. Говиковичем та М. Заячківським розробили програму кооперативного будівництва в Галичині, а 10 червня 1921 р. Крайовий союз ревізійний, як виконавчий орган Крайового комітету організації кооперативів, скликав у Львові перший Крайовий з'їзд українських кооператорів. На ньому з головною доповіддю про план обнови і організації союзних кооперативів виступив С. Баран. Основою праці в цій організації, вважав доповідач, "має бути устремління власними силами, без жодного диктату творити нові економічні вартості, вкрай потрібні для життя українського народу"^{22, 23}.

Зокрема, 15 квітня 1899 р. окружний суд у Тернополі зареєстрував перше на Поділлі "Повітове товариство кредитове", у майбутньому Український банк кооперативний, членом дирекції якого упродовж 1922-1929 рр. був С. Баран²⁴. Він як адвокат виступав "правним речником" у всіх судових справах банку, а також виготовив проект нового статуту, що був затверджений 10 грудня 1927 р. Ревізійним союзом українських кооперативів у Львові, а окружний суд у Тернополі вніс його до реєстру кооперативів 1 травня 1928 р. Новий статут змінив назву "Повітове товариство кредитове, стоваришення з обмеженою порукою в Тернополі" на "Український банк кооперативний, кооператива з обмеженою відповідальністю в Тернополі"²⁵.

Служіння рідному народові було суспільним дороговказом для С. Барана упродовж всього його життя. З 1899 р. він став членом Української національно-демократичної партії (з 1925 р. - Українського національно-демократичного об'єднання). У 1928 р., коли українське громадянство Галичини вирішило взяти участь у виборах до варшавського сейму, С. Баран був обраний послом від УНДО з тернопільського виборчого округу №54 і виконував цю місію аж до вересня 1939 р.^{26,27}

Працюючи в комісіях сейму (бюджетній, адміністративній та земельних реформ), він активно захищав інтереси українського населення, був автором численних парламентських інтерпеляцій (запитів) і законопроектів, наполегливо боровся проти національного гніту галицьких українців. Почуття національної самосвідомості С. Барана, небажання коритися польському гнітові виявилися під час першого відкриття сейму 29 березня 1928 р., коли першим з українців в алфавітному порядку він був викликаний до складання "посольського приречення" (депутатська присяга), де заявив українською мовою "Прирікаю", а далі додав: "З огляду на те, що арт.3 регуляміну сеймових нарад виключає із сеймових розправ кожну іншу мову і допускає лише польську мову та що з огляду на те ми не маємо можності скласти посольське приречення на рідній мові, себто на українській мові, заявляю, що Український клуб зголосить відповідний проект зміни цього артикулу в тому напрямку, щоби допустити українську мову до нарад у соймі, а сьогодні ми є примушені зложити приречення в польській мові". Після того посол С. Баран повторив по-польськи "слобуен" ("присягаю"). Так чинили усі українські послы і сенатори²⁸.

Спектр діяльності С. Барана у польському сеймі був надзвичайно багатограним. Це захист прав рідної мови та інтересів трудового селянства; боротьба за свободу преси та демократизацію виборчої системи; викриття антизаконного характеру політики "пацифікації"; участь в оборонній акції Української православної церкви^{29, 30, 31, 32}.

Користуючись довір'ям галицьких українців, С. Баран завжди дорожив ним, підтримував тісні зв'язки зі своїми виборцями. Про це свідчить його участь у численних вічах, на яких він систематично звітував про діяльність Української парламентської репрезентації, давав відповіді на численні запитання своїх виборців. Наприклад, 16 червня 1928 р. відбувся повітовий народний з'їзд УНДО у Тернополі, на якому були присутні понад 200 делегатів із 43 громад Тернопільського повіту. На цей з'їзд прибули також і послы з Тернопільської округи о. Л. Куницький, С. Баран, А. Кунько. Зокрема, С. Баран під час свого виступу склав звіт про діяльність Українського парламентського клубу, охарактеризував його нелегке становище у польському сеймі та важливі обов'язки, які взяли на себе послы від УНДО у боротьбі за кращу долю українського народу³³.

Щирим патріотизмом була пройнята діяльність С. Барана у бюджетній комісії сейму, де він не раз гостро викривав польську шовіністичну політику в Галичині і послідовно захищав інтереси українського трудового селянства. Зокрема, 25 квітня 1928 р. під час прийняття бюджету міністерства земельних реформ, С. Баран виголосив промову, в котрій гостро протестував проти тогочасної політики міністерства земельних реформ. Він заявив: "Ствердити мушу, що польське земельне законодавство, почавши від 1919 р. по сьогоднішній день стоїть під знаком суто націоналістичної польської політики, якої вістря вимірене проти життєвих інтересів автохтонного українського населення тих українських земель, що опинилися зараз під польською владою". Він стверджував, що не інтереси економічного характеру були вирішальними під час схвалення законів про земельну реформу 1919, 1920 і 1925 рр., "але виключно Інтереси польського пануючого народу, хоч цієї засади не проголошено виразно ні в одному земельному законі, а це з огляду на закордонну політику"³⁴. Роблячи аналіз польського земельного законодавства, С. Баран відкрито заявив, що польський земельний уряд видав таємну інструкцію, в якій було сказано, що дозвіл на придбання землі може набути тільки поляк, а українське селянство може отримати не більше 4% земель. Отже, земельна політика польського уряду провадилася на шкоду життєвим інтересам українського селянства, і "з цієї причини - заявив С. Баран - цю політику з чисто людського становища мусимо осудити". Саме тому він запропонував вилучення з бюджету суму 200000 злотих, призначену на беззворотну допомогу, а також 1500000 злотих, призначених на інвестиційний кредит для військових осадників. А ще український парламентарій додав: "Український народ боровся за свою землю і в обороні рідної землі пролив море крові. За свою землю буде далі боротися і має надію... що український селянин перечеркне всі дотеперішні наміри і праці польської земельної політики на українських землях"³⁵.

Слід звернути увагу на те, що на літо 1930 р. наростали суперечності в українсько-польських відносинах. З середини липня 1930 р. по селах Галичини і частково Волині під керівництвом ОУН поширилися масові підпали, якими українське населення відповідало на прогресуюче погіршення матеріального становища, зростання безробіття, сваволі польської

поліції. У відповідь на ці події диктаторська влада розпочала масштабний каральний похід поліції й війська по українських селах і містечках, відомий під назвою "пацифікації" - "умиротворення". Українські послы й сенатори розпочали свою діяльність у новому парламенті, обраному у 1930 р., з протестів проти пацифікації. Зокрема, С. Баран на перших засіданнях сейму наводив численні факти, що викривали антизаконний характер цієї акції, запропонував створити для розслідування справи комісію з представників посольських груп, покарати винних і відшкодувати збитки потерпілим³⁶.

Пацифікація на Тернопільщині не пройшла безслідно. У ніч з 20 на 21 вересня 1930 р. проведені масові обшуки в українських установах міста: Українській бесіді, Молодій громаді, Українському кооперативному банку, філіях "Просвіти" та "Рідної школи", Міщанському братстві, гімназії "Рідної школи" та державній гімназії, а також у посла С. Барана, учителів І.Бриковича, І.Талушинського, адвокатів І.Якимчука, О.Олійника та інших. Цього ж дня (21 вересня) було заарештовано понад сотню селян, інтелігенції та багатьох учнів гімназії. До "здобутків" пацифікації додалася ще й ліквідація Української державної гімназії в Тернополі, біля будинку якої 26 вересня 1930 р. було встановлено поліцейський пост, що забороняв прохід навіть директору та педагогам³⁷. Питання про відновлення Тернопільської гімназії не раз піднімалось українськими депутатами у польському сеймі впродовж наступних шести років, але безрезультатно. Не був байдужим до її долі і С. Баран. 7 червня 1936 р. на організованому з цієї причини масовому вічі української громадськості у Тернополі він проголосив доповідь, в якій йшлося про те, що "польська держава проводить політику постійного обмеження українського шкільництва", закликав "домогатися відновлення Української гімназії з поверненням будинку та інвентаря". Рішення віча було передане голові польського уряду, міністрові освіти та президії Української парламентської репрезентації. Проте, на жаль, польська влада так і не проявила доброї волі, не зробила жодного зустрічного кроку у справі відновлення несправедливо закритої української державної гімназії у Тернополі.

С. Баранові не були байдужими події, що відбувалися в радянській Україні. Зокрема, великого резонансу у Борщівському повіті набуло багатолюдне антикомуністичне віче, організоване 7 вересня 1936 р. у відповідь на виступи КПЗУ проти національних свят українців. Політичним референтом на цьому вічі був С. Баран, який висвітлював історію комунізму та його ідеологію. Цього дня була прийнята резолюція, в якій йшлося про те, щоби "безпощадно виступати проти комуністичної гідри, яка під різними видами наступає на наші землі, а також стати під українським національним прапором для цілковитого знищення комуністичної небезпеки"³⁹.

Виконуючи посольську місію у польському сеймі, С. Баран був автором численних запитів. Зокрема, три з них були прийняті на засіданні сейму 8 липня 1938 р. і направлені голові Ради Міністрів Польщі. У них йшлося про надзвичайно важке становище Української православної церкви, її духовенства та вірних на території Люблінського повіту, де проживало українське населення; про систематичну заборону Тернопільським воєводою придбання нерухомості українським населенням, а також про заборону повітовому товариству «Рідна школа» у Чорткові відкрити шістнадцять дитячих садків на території Чортківського повіту. С. Баран вимагав від уряду провести розслідування усіх цих справ та притягнути до відповідальності органи державної влади, в першу чергу повітових старост. Він вимагав припинити руйнування православних святинь, переслідування православного духовенства, дати дозвіл на придбання нерухомості українцям, а також не робити ніяких перешкод товариству «Рідна школа» на відкриття дитячих садків на території Чортківського повіту^{40,41}.

Загалом, період парламентської діяльності С. Барана у польському сеймі був надзвичайно насичений багатьма подіями. М. Рудницька його характеризувала так: "Під час сеймової сесії засідання сойму відбуваються чотири дні в тиждень, від вівторка до п'ятниці - треба тоді бути в Варшаві. Доктор Степан Баран вже в понеділок пополудні мусить виїхати з Тернополя, щоб зстигнути вчас до Варшави, вертається звідтіля аж у суботу перед полуднем. А в неділю треба бути в Тернополі, де його чекає безліч справ, треба бути в своїй виборчій окрузі або у Львові, де призначена політична чи інша важна нарада. І так тиждень за тижнем, рік за роком"⁴². Тернопільський період життя та невсипущої праці С. Барана завершився початком Другої світової війни. У вересні 1939 р., коли на територію західноукраїнських земель вступила Червона Армія, він емігрував на Холмщину (нині - Республіка Польща), потім - до Німеччини, де продовжував відстоювати національні інтереси рідного народу.

Підсумовуючи викладений у статті конкретний фактичний матеріал, можна стверджувати, що Степан Баран впродовж майже двох десятиліть відігравав провідну роль в громадському та політичному житті Тернопільщини. Він користувався великим авторитетом, незаперечним

.....
визнанням серед місцевого населення. Будучи в проводі громадсько-політичних, культурно-освітніх та економічних організацій краю, як посол до польського сейму він наполегливо боровся проти національного й соціального гніту населення краю, самовіддано служив українській національній справі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рудницькі М. Статті.Листи. Документи. – Львів, 1998. – С.336-337.; 2. Кугутяк М. Українське національно-демократичне об'єднання: активізація діяльності, посилення громадсько-політичних впливів (1920-1930 рр.) // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ. – 1999. – №3. – С.26-29;
3. Кугутяк М. Історія української націонал-демократи (1918-1929). Т.І. – К. - Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С.405-408,413; 4. Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922-1939 рр.) // Український історичний журнал. – 1993. – №1. – С.77-78; 5. Визначні постаті Тернопілля. Біогр. збірник. Упор.: О.Г. Бенч, В.М. Троян. – К.: Дніпро, 1998. – С.10-11; 6. Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина. Т.3. – Філадельфія, 1983. – С.591-592. 7. Сатан І. Видатні постаті на карті Мостищини. – Мостиська, 1993. – С.30-31; 8. Головин Б. Нації незгасний смолоскип. Статті. Інтерв'ю. Спогади. – Тернопіль: Просвіта, 2003. – С.28-29, 79-80; 9. Бойцун Л. Тернопіль у плині літ. Історико-краєзнавчі замальовки. –Тернопіль: Джура, 2003. – С.238-241; 10. Рудницькі М. Вказана праця. – С.343;
11. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф.294. – Оп.1. – Спр.65. – Арк.3; 12. ДАТО. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.2; 13. ДАТО. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.1; 14. Головин Б. Вказана праця. – С.29; 15. ДАТО. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.120. – Арк.4; 16. Головин Б. Вказана праця. – С.80; 17. ДАТО. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.134. – Арк.3; 18. Рудницькі М. Вказана праця. – С.346; 19. Головин Б. Вказана праця. – С.80; 20. Бойцун Л. Вказана праця. – С.240-241; 21. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. – С.324; 22. українські кооператори. Історичні нариси. Книга II. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С.145; 23. Витанович І. Вказана праця. – С.325; 24. Бойцун Л. Вказана праця. – С.238-239; 25. Баран С. Трицятьліття українського Банку Кооперативного в Тернополі (1899-1929). – Тернопіль: Накладом Українського Банку кооперативного, кооперативи з обмеженою відповідальністю в Тернополі, 1929. – С.43-44; 26. ДАТО. – Ф.231. – Спр.1209. – Арк.1; 27. ДАТО. – Ф.231. – Оп.1. – Спр.1669. – Арк.3; 28. Бурхливе відкриття сойму // Діло. – 1928. – 29 березня. – С.3; 29. Баран С. В обороні прав рідної мови // Діло. – 1930. – 31 травня. – С.1-2; 30. Баран С. За свободу преси і виборів // Діло. – 1930. – 15 лютого. – С.1; 31. Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України впарламенті Польщі (1922-1939 рр.) // Український історичний журнал. – 1993. – №1. – С.77; 32. Баран С. В обороні церкви і віри // Свобода. – 1938. – 24 липня. – С.2-3;
33. Повітовийнародний з'їзд у Тернополі // Діло. – 1928. – 29 червня. – С.3; 34. В обороні рідної землі.Промова посла д-ра Степана Барана в бюджетовій комісії сойму дня 25 квітня 1928 року //Діло. – 1928. – 5 травня. – С.1; 35. В обороні рідної землі. Промова посла д-ра СтепанаБарана в бюджетовій комісії сойму дня 25 квітня 1928 року // Діло. – 1928. – 6 травня. – С.1; 36. Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламентіПольщі (1922-1939 рр.) // Український історичний журнал.– 1993. – №1. – С.77-78; 37. Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898-1998 //Підбір, упорядкування та редакція текстів і коментарі Степана Яреми. – Тернопіль; Львів:Наукове товариство ім. Т. Шевченка; Львівське крайове товариство "Рідна школа", 1998. – С.62-63; 38. Там само. – С.67;
39. Скочилас І. Повітовий комітет УНДО у суспільно-політичному житті Борщівщини середини 20-х - кінця 30-х рр. XX ст. – Львів, 1995. – С.35-36; 40. Сеймові інтерпеляції посла д-ра Степана Барана // Новий час. – 1938. – 21 липня. – С.2; 41. Соймові інтерпеляції посла д-ра Степана Барана // Свобода. – 1938. – 28 липня. – С.5; 42. Рудницькі М. Вказана праця. – С.346

В.А. Тучинський, П.С. Григорчук

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ 1924-1940 РР.

Молдавська Автономна Республіка була утворена у 1924 р. та існувала в складі УРСР до 1940 р. Її особливістю було те, що молдаване ніколи не складали більшість населення Республіки. Створена із пропагандистською метою впливу на події в Бессарабії, вона включала населені пункти з переважаючим українським населенням. Це було зроблено з метою збільшення її території та населення.

Демографічні процеси в МАРСР залишаються маловивченою сторінкою історії Республіки. Чисельність молдавського населення Півдня України досліджував В. Шипмар'юв. В його фундаментальній праці¹ наведено перелік населених пунктів де проживали молдаване та вказано чисельність є 20-30-х рр. XX ст. Е монографії В. Лисенка², де досліджуються передумови утворення Республіки, розглядаються окремі проблеми національного складу населення Лівобережного Придністров'я. Міжнаціональні відносини у Придністров'ї на початку 20-х рр.

знайшли своє відображення у монографії З. Іванової³. У відомому дослідженні А. Репіди⁴, яке було видано у 1974 р. до 50-річчя утворення МАРСР§ національному складу населення Республіки приділено досить мало уваги. Чисельність та національний склад населення Придністров'я досліджують історики самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки⁵.

Автор статті ставить завдання дослідити динаміку чисельності та національного складу населення напередодні утворення та в період існування МАРСР.

Південна частина Лівобережного Придністров'я, як прикордонна територія, завжди відрізнялася від інших регіонів активними міжетнічними контактами. Приєднання Придністров'я до Росії в середині 90-х рр. XVIII ст. стало важливою подією в історії краю. Придністров'я швидко заселяється українцями, росіянами, а також молдаванами, що переселяються із Бессарабії, рятуючись від гніту молдавських бояр та турецьких гнобителів. На Лівобережжя Дністра активно переселяються іноземні колоністи - німці, болгары, вірмени та ін. У 1795 р. чисельність населення Тираспольського повіту Херсонської губернії складала 23 тис. чоловік, а через 50 років - 100 тис. В середині 60-х рр. XIX ст. на території повіту проживали 34720 молдаван. За результатами перепису населення 1897 р. чисельність мешканців Тираспольського повіту складала понад 300 тис.⁶

Національний склад населення регіону залишався поліетнічним. В середині XIX ст. українці складали 43%, молдавани - 32%, німці - 10%, росіяни - 7%, болгары - 5%, представники інших національностей - 3% населення краю⁷. В містах Придністров'я більшість населення складали євреї та росіяни.

За наслідками перепису населення 1897 р. в Тираспольському повіті проживало 59754 особи молдавської національності, що складало 18% населення повіту. Таким чином, питома вага молдавського населення зменшується, хоча зростає його абсолютна чисельність. На нашу думку це пов'язано із двома обставинами: заселенням Придністров'я українцями, росіянами та представниками інших національностей та процесом посилення асиміляції молдаван переважаючим українським населенням, що чисельно переважає. Саме міграційні та асиміляційні процеси XIX-початку XX ст. визначили основні риси етнічного складу населення Придністров'я в період існування МАРСР.

Вивчення етнічного складу та чисельності населення Придністров'я активно почалося на початку 20-х рр., коли обговорювалися плани утворення Молдавської Республіки. Цю роботу було доручено кільком спеціальним комісіям, які за наслідками роботи вказали різну кількість молдавського населення регіону. Першою за таку роботу взялася Адміністративно-територіальна комісія, створена Народним комісаріатом внутрішніх справ за дорученням ЦК КП(б)У. У Доповідній записці заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Черлунчакевича, що була складена за результатами роботи комісії, загальна чисельність молдаван, що проживали на Півдні України складала 177,7 тис. чоловік. Із них в Одеській губернії - 138,8 тис., в Миколаївській - 18,5 тис., Донецькій - 10,4 тис. Значна кількість молдаван проживали у південних повітах Подільській губернії, однак їх чисельність не вказувалась.

У районі Придністров'я, як зазначалося у записці, проживало 114,8 тис. (14,2%) молдаван, 419,6 тис. (69,2%) українців 72,1 тис. (10,3%) росіян та 41,8 тис. (6,3%) представників інших національностей⁸. Далі у документі відзначалось: "Разом із молдаванами на території Придністров'я проживають українці, які значно перевищують молдаван. Що стосується території де молдавани проживають компактно, то вона займає головним чином Придністров'я, що розтягнулося вузькою смугою шириною 10-25 верст та довжиною 250 верст і по своїй чисельності складає близько половини звичайного українського округу"⁹.

Вивченням кількості молдаван та місць їх розселення займалася спеціальна комісія, створена у 2 кавалерійському корпусі, яким командував Г. Котовський. За її даними чисельність молдавського населення Придністров'я складала 220 тис. чоловік, що більше, ніж на 100 тис. перевищувало дані Адміністративно-територіальної комісії¹⁰. Пізніше діяльність цієї комісії була визнана помилковою, а сама вона була ліквідована.

Ще більш завищені цифри надала московська ініціативна група із утворення Молдавської Автономної Республіки. У листі групи до ЦК РКП(б) зокрема вказувалось: "На лівому березі Дністра в межах колишньої Херсонської та Кам'янець-Подільської губерній компактно проживають не менше 500-800 тис., а за даними румун - до 2-х мільйонів молдаван, що відрізняються своїм національним побутом та розмовляють на румунському діалекті-молдавській мові"¹¹.

ВУЦВК під головуванням Г. Петровського на засіданні 13 квітня 1924 р. обговорив статистичні дані, подані комісіями та ініціативною групою, і прийняв ухвалу: "Рішення про організацію Молдавської Республіки, області, губернії, округу чи району відкласти до того моменту,

коли будуть дані всі вичерпні матеріали з цього питання"¹². Політбюро ЦК КП(б)У 18 квітня 1924 р., взявши до уваги висновок ВУЦВК, висловилося проти утворення Молдавської Республіки. В рішенні вищого органу більшовицької партії в Україні зокрема вказувалося: "Через відсутність даних (етнографічних і територіальних) вважати створення Молдавської РСР не доцільним. Запропонувати НКВС продовжити роботу по вивченню можливості створення адміністративної одиниці з переважаючим молдавським населенням, залучаючи до цієї роботи комісію національних меншин при ВУЦВК"¹³.

Негативне ставлення керівництва УРСР до ідеї утворення Молдавської Республіки не влаштовувало ініціативну групу. Вона розпочинає активну роботу, заручившись підтримкою впливового військового діяча М. Фрунзе. У своєму зверненні до Й. Сталіна він зокрема писав: "Створення хоча б невеликої за територією Молдавської Республіки або області буде в наших руках зброєю впливу на настрої робітничо-селянських мас Бессарабії в розумінні зміцнення надій на позбавлення від румунського іга"¹⁴. Аргументи М. Фрунзе переконали Й. Сталіна і він доручив йому займатися цим питанням. Після приїзду М. Фрунзе до Харкова вище політичне керівництво України змінило своє рішення та зайнялося практичною роботою по створенню Автономної Республіки.

Рішення про утворення МАРСР було прийнято на III сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VIII скликання 12 жовтня 1924 р. у столиці України Харкові. Рішенням сесії було визначено і кордони республіки. Лінія кордону кілька разів уточнювалася і остаточно була встановлена лише 1926 р. До складу Молдавської АРСР увійшла частина районів Балтської та Одеської округ Одеської губернії та окремі населені пункти Тульчинської округи Подільської губернії. Від Балтської округи до складу МАРСР було передано Балтський, Олексіївський, Бирзульський, Рибницький, Ставровський, частина Ананьївського та Крутянського районів, а також три населені пункти Валегоцулівського району. Від Одеської округи – Дубосарський, Григоріопольський, Тираспольський та Слободзейський райони, від Тульчинської округи – Кам'янський район¹⁵. Спочатку територія Республіки була поділена на 12 районів: Балтський, Олексіївський, Бирзульський, Рибницький, Ставровський, Ананьївський, Крутянський, Кам'янський, Дубосарський, Григоріопольський, Тираспольський та Слободзейський. Загальна площа Республіки на час її створення склала 8,1 тис. км².

На заході та південному-заході кордон Молдавської Республіки співпадав з державним кордоном СРСР. Це означало, що до складу МАРСР юридично включалась і територія Бессарабії. Народний комісар юстиції Української РСР М. Скрипник, виступаючи на мітингу в Тирасполі 26 жовтня 1924 р., з цього приводу заявляв: "Ми вважаємо кордоном не Дністер, а Прут. Нехай тимчасово капіталісти тримають у своїх руках Бессарабію - це питання факту, але не права. Право на нашому боці. На нашій карті простою лінією обведена Бессарабія, тому що Бессарабія завжди хотіла стати невід'ємною частиною МАРСР"¹⁶.

В документах, що відображали національний склад населення, організатори Республіки шляхом фальсифікацій збільшили долю молдавського населення республіки до 48%¹⁷. Виступаючи на сесії ВУЦВК у грудні 1924 р., Голова Раднаркому УРСР В. Чубар назвав ще більш завищену кількість молдавського населення Республіки: «Ось карта території цієї області, яка населена молдаванами в розмірі 58% від загальної чисельності у 400 тис. чоловік, тобто в абсолютній більшості»¹⁸. Таким чином, до завищеної цифри 48% В. Чубар для більшої переконаності додав ще 10%, користуючись принципом більшовицької доцільності.

Влітку 1925 р. Голова Ревкому МАРСР Г. Старий офіційно оголосив статистичні дані національного складу населення Республіки. У відповідності з ними в Автономній Республіці проживало 545,6 тис. жителів, із них українців - 38,8%, молдаван - 32,1%, росіян - 11,7%, євреїв - 11,3%, представників інших національностей - 6,1%¹⁹. Найбільш об'єктивні дані, що реально відображали національний склад населення МАРСР, були отримані в результаті перепису населення 1926 р. За його наслідками загальна чисельність населення Республіки склала 572,5 тис. мешканців, із них українців - 277,5 тис. (48,5%), молдаван - 174,4 тис. (30,1%), росіян - 48,9 тис. (8,5%), євреїв - 48,6 тис. (8,5%), представників інших національностей - 24,9 тис. (4,4%)²⁰.

Більше всього українців проживало в семи районах, в п'яти із них вони переважали: Балтському – 94%, Крутянському – 71,7%, Красноокнінському – 66,9%, Бирзульському – 53,1%, Ананьївському – 51,8%. Рибницькому – 48,3%, Кам'янському – 46,6%. Молдавани складали більшість лише у трьох районах Республіки: Дубосарському – 67%, Слободзейському – 64,7% та Григоріопольському – 45,7%. В Тираспольському районі більшість складали росіяни – 41,7%. У містах українське населення переважало в Бирзулі та Ананьєві, єврейське в Балті та Рибниці,

російське у Тирасполі. Молдаване у Тирасполі складали лише 1,4% загальної чисельності населення міста.

Після прийняття закону про утворення МАРСР виникли проблеми, пов'язані з неможливістю розміщення в найбільшому місті Придністров'я – Тирасполі, органів державної влади та управління Республіки через відсутність необхідних приміщень та складну ситуацію, що склалася на кордоні СРСР та Румунії по р. Дністер. Тому в листопаді 1924 р. керівництво України прийняло рішення розформувати Балтську округу Одеської губернії, а Балтський район разом з м. Балта передати до складу МАРСР²¹. Балта була столицею Автономної Республіки з 1924 до 1929 рр. При цьому варто зауважити, що доля молдавського населення в Балтському районі складала 2,5%, а у Балті лише 1,6%. У 1929 р. столицю Республіки було перенесено до Тирасполя. Пізніше більшовицька влада продовжувала маніпулювання не лише чисельністю та національним складом, але й територіями. Без урахування національного складу населення з метою збільшення території Республіки до неї у 1926 р. було приєднано кілька населених пунктів Велико-Кісницького району Тульчинської округи. В результаті такого приєднання територія Республіки склала 8,4 тис. км.²

Дослідити чисельність та національний склад населення Автономної Республіки в 30-х рр. досить складно. Результати переписів населення 1937 та 1939 рр. показали такі результати, що були визнані більшовицькою владою недійсними та засекречені. Лише у кінці XX-на початку XXI ст. окремі статистичні дані, що стосувалися переписів були опубліковані, однак вони не дають можливості встановити національний склад населення МАРСР. Тому автором для з'ясування цього питання використано статистичні збірники, що видавалися в середині 30-х рр. XX ст.

Із них дізнаємося, що у 1936 р. загальна чисельність населення республіки склала 615500 мешканців²², що лише на 43 тис. більше ніж у 1926 р. Національний склад населення Автономної Республіки в цей час був таким: українці – 336679 чол. (54,7%), молдаване – 143412 (23,3%), росіяни – 62781 (10,2%), євреї – 58472 (9,5%), представники інших національностей – 14156 (2,3%)²³. Проте наведені автором статистичні дані не можуть вважатися повністю об'єктивними через значні асиміляційні процеси та недосконалість системи збору інформації. Однак, загальну тенденцію змін національного складу населення Республіки можна простежити. Вона вказує на значне зменшення питомої ваги молдавського населення – із 30,1% у 1926 р. до 23,3% у 1936 р. та збільшення чисельності українського населення – із 48,5% до 54,7%. Це пояснюється, на думку автора, посиленням асиміляції молдаван переважаючим українським населенням, що чисельно переважало.

Таким чином, утворення Молдавської АРСР на території Придністров'я, де завжди переважало українське населення, обумовлювалося не інтересами місцевого молдавського населення, а бажанням повернути Бессарабію до складу СРСР. Більшовицьке керівництво СРСР та УРСР пішло шляхом фальсифікації національного складу населення регіону, а також на значні адміністративні зміни, що не враховували території проживання українського та молдавського етносів на території Лівобережжя Дністра. Отже, ще на початку 20-х рр. було створено передумови Придністровської проблеми, яка залишається невирішеною і сьогодні.

У перспективі подальших досліджень визначеної проблеми актуальним видається вивчення взаємин між трьома найчисельнішими етнічними групами МАРСР – українцями, молдаванами і росіянами та їх вплив на політику більшовицької влади Автономної Республіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шишмарев В.Ф. Романские поселения на Юге России. // Труды архива. Вып. 26. – Ленинград, 1975;
2. Лисенко В.Г. Утворення і розвиток Молдавської АРСР у складі УРСР (1920-1940 рр.) // Український історичний журнал. – 1999. – №9. – С. 41-58; 3. Иванова З.М. Левобережные районы Молдавии в 1918-1924 гг. – Кишинев, 1979; 4. Репида А. Образование Молдавской АССР. – Кишинев, 1974; 5. История Приднестровской Молдавской Республики. – Кишинев, 1996. – Т.1; 6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. – Херсонская губерния. – СПб., 1904. – Т.47. – С.74-75; 7. Підраховано на основі: Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства иностранных дел. Херсонская губерния. – СПб., 1868. – Т.34. – С.62-63; 8. Черлунчакевич Н.А. Национальный состав Советской Украины. – Харьков, 1925. – С.62-63; 9. Там же. – С.109; 10. История Приднестровской Молдавской Республики. – Т.1. – С.88; 11. Начало большого пути. Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и создания Коммунистической партии Молдавии. – Кишинев, 1964. – С.121-122; 12. Репида А. Вказана праця. – С.137-138; 13. История Приднестровской Молдавской Республики. – Т.1. – С.116; 14. Иванова З.М. Вказана праця. –

С.59-60; 15. Начало большого пути.: Сборник документов и материалов. – С.160-161; 16. Скрипник Н. Митинг трудящихся Тирасполя// Правда. – 1924. – 28 октября; 17. Бессарабский вопрос и образование Молдавской Республики. Сборник официальных документов. – Тирасполь, 1993. – С.43; 18. Буценко А. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР. – Харків, 1928. – С.19; 19. Хоменко А. Національний склад людності УСРР. – Харків, 1929. – С.27-28; 20. Всесоюзная перепись населения 1926 г. – М., 1930. – Т.28. – С.237-241; 21. Начало большого пути. Сборник документов и материалов. – С.37; 22. Райони УСРР. Статистичний довідник. – К., 1936. – С.861; 23. Підраховано на основі: Вся Україна та АМСРР на 1936 р. – Одеса, 1937. – С.61-64, 125; Райони УСРР. Статистичний довідник. – С.642, 821-822; Шишмарев В.Ф. Вказана праця. – С.133-136.

Н.М. Хоменко

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ СТУДЕНТСТВА 1950-Х РР.

Реальні суспільно-політичні настрої студентської молоді являли собою різноманітний спектр різних поглядів, ідей, прагнень. Формуванню неординарних суспільно-політичних та морально-психологічних суджень про життя, суспільство, систему людських цінностей сприяло непересічне, критичне мислення молоді, яке підживлювалося постійним потоком нової інформації як із офіційних джерел, так із джерел-табу. Невід'ємними факторами впливу на формування свідомості та громадянської позиції студентства 1950-х рр. були як внутрішньополітичні чинники – війна, післявоєнний період ліквідації її наслідків, рішення партії, смерть Й. Сталіна, XX з'їзд КПРС (1956 р.), «хрущовські реформи», направлені на лібералізацію суспільства, так і зовнішньополітичні – початок «холодної війни», проведення VI Всесвітнього фестивалю молоді (1957 р.), події в Польщі та Угорщині тощо.

Соціально-політичні настрої студентства в контексті повсякденності на даний момент є досить новим та малодослідженим явищем у сучасній історичній науці, тому метою дослідження даного питання є об'єктивний аналіз світогляду студентської молоді в умовах останніх років сталінщини та початку хрущовської відлиги.

Завданнями даної розвідки є з'ясувати, які суспільно-політичні настрої побутували у студентському середовищі в першій половині 1950-х рр.; висвітлити реакцію студентів на смерть Й. Сталіна у березні 1953 р. і на доповідь М. Хрущова на XX з'їзді (1956 р.) та з'ясувати вплив «лібералізації» суспільних процесів на настрої студентства в другій половині 1950-х рр.

Політичні та соціальні настрої населення Радянського Союзу у зазначений період є предметом досліджень багатьох вчених, зокрема Б. Грушина, О. Зубкової, О. Пижикова, Р. Піхоя, С. Сизова¹. В основному вони ставили за мету вивчити громадську думку радянського суспільства щодо особливостей реформування соціально-політичної системи країни в умовах «лібералізації»; суспільно-політичні настрої ж студентської молоді у цих роботах висвітлювалися побіжно та мали епізодичний характер. Значна кількість наукових праць присвячена інакомисленню в середовищі інтелігенції у процесі «лібералізації» суспільства, де, на жаль, питання суспільно-політичних настроїв студентства також висвітлені досить фрагментарно (Л. Алексєєва, О. Бажан, Ю. Данилюк, О. Безбородов, Г. Касьянов²).

Тому для ґрунтовного дослідження даного питання було залучено широке коло архівних документів та матеріалів, монографії, спогади, які відображають повсякденні суспільно-політичні настрої студентства 1950-х рр.

Багато дослідників вважає, що саме доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС (1956 р.) призвела до переосмислення суспільством власних громадсько-політичних та світоглядних принципів і ця доповідь сприяла поширенню опозиційних настроїв серед населення, зокрема студентства. Але ж переосмислення студентами дійсності відбулося ще наприкінці 1940-х рр. Активно цьому сприяла інформація від студентів-фронтовиків про краще життя в країнах Західної Європи, частина яких влилася до студентських лав уже з другої половини 1940-х рр. Саме в цей час у багатьох навчальних закладах Української РСР виникають підпільні студентські осередки.

Так, зокрема, починаючи із 1946 р. і до початку 1950-х рр., у Одесі органами МД неодноразово фіксувалися антидержавні студентські підпільні групи. В серпні 1946 р. був заарештований студент Одеського інституту іноземних мов, який, побувавши під час війни в кордоном, поширював серед однокурсників інформацію про кращі умови життя на Заході. В 1950 р. в Одеському державному університеті було заарештовано опозиційно налаштовану групу студентів-юристів. Об'єктами їх критики були конкретні напрямки державної політики СРСР. Але і після арешту в інституті знову мали факти антирадянських настроїв³.

Саме початок 1950-х рр. характеризується найбільшим неприйняттям молоддю внутрішньої політики СРСР. Наприклад, студент-філолог факультету Одеського університету критикував колгоспну систему, радянську пресу, радіоінформацію, політику соціального забезпечення. Ще один студент цього ж факультету пропагував «селянський соціалізм» (пізніше його звинуватять у «троцькізмі»). М. Маренков – студент юридичного факультету цього ж інституту висловлював невдоволення діяльністю Голови Ради Міністрів СРСР, політикою партії і влади, заявляючи, що в СРСР не існує демократії і свободи слова. Інший студент цього ж факультету схвально відгукувався про американську допомогу Радянському Союзу під час війни, критикуючи комуністичний устрій країни.

У 1949-1950 рр. деякі студенти з недовірою ставилися й до керівництва партії. Наприклад, студент історичного факультету Одеського педінституту І. Мотенко заявляв, що жоден із керівників партії не викликає у нього довіри (пізніше його звинуватили у націоналізмі). Студентка Одеського інституту іноземних мов Т. Семенюк про партійне керівництво відгукувалася так: «всі біди і горе нашого народу відбуваються з вини жидів, які знаходяться при владі, якій скоро прийде кінець». Студент Одеського інституту громадського та комунального будівництва А. Гольдштейн критично підходив до всіх державних заходів, відверто заявляючи: «Я не люблю росіян!».

Комсорг групи Одеського педагогічного інституту іноземних мов, студентка Л. Міхаєва схвалювала західний спосіб життя і засуджувала радянську зовнішню політику. Інша студентка цього ж вчз, захоплюючись американським способом життя, обурювалася: «Як наш уряд може не показувати народу іноземних кінокартин, це ж пропаганда реального життя за кордоном, яке неможливо порівняти з життям нашого народу».

Зневіра до влади іноді набувала містичного характеру. Так, починаючи з 1949 р. до 1950 р., кілька студентів Одеського електротехнічного інституту зв'язку та технікуму при Міністерстві харчової промисловості регулярно влаштовували спиритичні сеанси, на яких «викликані ними духи» передрікали невідворотну поразку Радянського Союзу у «холодній» війні проти США⁴.

Виникнення опозиційних студентських груп на території Західної України безпосередньо було пов'язано із державним курсом СРСР, спрямованим на інтенсивну колективізацію та русифікацію, що супроводжувалися масовими репресіями. Такі дії викликали обурення студентської молоді, тому виникнення підпільних груп стало поширеним явищем у багатьох вчз м. Львова. Здебільшого вони мали націоналістичний характер.

Студенти нерідко демонстрували негативне ставлення і до конкретної соціально-економічної ситуації в країні. Наприклад, другокурсника ветеринарного факультету Одеського університету, яка була родом із Західної України, про колективізацію зауважувала: «Спочатку селян в колгоспи запрошували, а тепер заганяють у примусовому порядку. І взагалі, від колгоспного порядку користі, як від «козла молока»»⁵. А студент другого курсу біологічного факультету Львівського педагогічного інституту Маковський стосовно колгоспного устрою заявляв, що він має змогу навчатися до тих пір, поки його батьки не вступили до колгоспу. Коли студентка Шипович подала заяву на вступ до комсомолу, Маковський висловився з цього приводу так: «Ти, мабуть, хочеш щоб твоїх батьків спалили, коли вступаєш до комсомолу!» Ряд фактів антидержавних настроїв було зафіксовано й у Львівському університеті, й у консерваторії, й у зоотехнічному інституті тощо⁶.

Частина студентської молоді початку 1950-х рр. не мала довіри не тільки до партії та уряду, а й до правоохоронних органів держави⁷. Зокрема ставлення до органів МВС може продемонструвати лист від групи молоді Дніпропетровського університету, який надійшов у 1953 р. до редакції газети «Радянська Україна»: «Органи МВС майже не звертають ніякої уваги на випадки хуліганства та бандитизму у місті. Міліціонери самі бояться. Часто, коли бачать хулігана або чують крик невинної жертви, обходять їх десятою дорогою. Невже на такий безлад уряд так і не зверне уваги?»⁸.

Епохальною подією, яка визначила новий хід радянської історії, стала смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 р. Після його смерті радянське суспільство охопив масовий психоз – люди плакали за ним як за найріднішою в світі людиною. Всіх турбувало єдине питання: як жити далі без «батька» всіх народів? Досить таки несподіваною була реакція на смерть вождя у студентства Одеського університету. В той час, коли суспільство знаходилося в стані прострації, 12 березня 1953 р. на юридичному факультеті цього вчз групою невідомих було пошкоджено університетську стінгазету, присвячену пам'яті Й. Сталіна. Упродовж 1953 р. такі факти не були поодинокими: невідомі студенти зривали стінгазети, вирізали окремі статті, малювали на стінах сіоністські знаки⁹.

Але не можна категорично твердити, що всі студенти були критично налаштовані щодо існуючої системи. Авторитет Й. Сталіна серед більшості студентства був дійсно беззаперечним.

В. Андрушко, який у 1953 р. навчався на третьому курсі Чернівецького університету, ці події згадує так: «Повідомлення про смерть тирана зустріли таким плачем, що я аж не повірив своїм очам та вухам. Якесь дівчина істерично вигукнула: «Краще б я померла, чим до цього дожила!». Разом із студентами плакала щирими сльозами і викладач зарубіжної літератури. ... Тоді я зрозумів, що більшовизм найстрашніший не масовими арештами і розстрілами, не організованим голодом і навіть не людоїдством, а тим дурманом, який він сіяв у голови людей, роблячи з них покірних рабів імперії, готових битися, вмирати за своїх мучителів. Що може бути страшнішим?»¹⁰.

Події, які сталися після XX з'їзду КПРС, сколихнули все суспільство. Розвінчання «культу особи» відобразилося й на морально-психологічному стані українського студентства. Доповідь як закритий лист ЦК читали у всіх партійних організаціях, трудових колективах і у всіх навчальних закладах. П. Тригуб, студент-історик Харківського університету, згадував: «Враження величезні, ми були присутні на поваленні кумира. Однак не всі студенти схвалювали доповідь, старші говорили: «Навіщо ворошити минуле?»¹¹.

На суспільно-політичне сприйняття тих чи інших подій впливали й вікові особливості студентства, адже різниця в 2-5 років іноді мала досить-таки суттєве значення. Ось що про цей момент писав В. Кравцов: «Ми серйозно відрізнялися навіть від студентів найближчої вікової групи, яка виросла після XX з'їзду КПРС. ... Над ними вже не нависала постать Сталіна, їх свідомість не отруїв сталінізм, хоча вони також не були абсолютно вільними від його проявів, – їх тіла і душі не облекла страшна війна 1941-1945 рр. ... Я приступив до занять, будучи повністю впевнений, що все, що нам було повідомлено із історії та основ марксистсько-ленінської теорії, – істина. Всі знали про наближення XX з'їзду КПРС ... Чогось чекали. Але те, що трапилося, шокувало всіх. Сталіна, якого, разом із Леніном, стільки років вважали, – ні, не святим, – богом, Хрущов розвінчав ... Мені здається, що XX з'їзд КПРС ... надав можливість вперше думати. Ми перестали боятися говорити»¹².

За свідченням І. Волгіна: «До того часу він (від авт. – тобто, Сталін) вже не був моїм кумиром. Розмови про масові репресії ходили ... Взагалі XX з'їзд для мене і мого покоління не був таким потрясінням, як для тих, кого називали шестидесятниками, кому було за двадцять, хто встиг сформуватися як особистість (мені на той час було чотирнадцять). Ми подолали шок доволі швидко, без особливої душевної травми. Дійсно, Сталін поганий, він у всьому винний, він бандит, але ідеали соціалізму залишалися непорушні»¹³.

В. Осіпов згадував: «Доповідь нам була прочитана на закритому комсомольському зібранні. Звичайно, я був вражений цією доповіддю. Все одразу набуло знаку „мінус“. Але все таки – я ще залишався марксистом»¹⁴.

Із листів Ю. Сокола додому: «Сьогодні на зборах студентів інституту читали листа Хрущова. Викрили злочини Сталіна. Але кому тепер вірити? Не буде сенсацією, якщо завтра Молотов, Булганін чи й сам Хрущов виявляться американськими агентами. Як легко руйнуються колишні ідеали! А все тому, що ці ідеали формує партійна пропаганда: що вона скаже – в те й треба вірити ... Однак, ми на своєму курсі вирішили підтримати заклик Хрущова і надіслали до ЦК партії листа, в якому висловили протест проти казенних форм викладання, про формальний підхід до мистецького виховання ... Збори були бурхливі, повні надій. А за кілька днів прийшли двоє з апарату і стали заспокоювати, що зміни будуть, але не відразу, на це потрібні роки»¹⁵.

Питання, які виникали у студентів Української РСР після ознайомлення з доповіддю М. Хрущова на закритому XX з'їзді, були типові: «Чому про це не говорили раніше?», «Де було політбюро?». Зокрема, на такі питання студентів Київського політехнічного інституту викладачі безпорадно знизували плечима, посилаючись на те, що їм відомо про це рівно стільки, скільки й студентам. Вони під різними приводами уникали давати відповіді із цього приводу¹⁶.

У доповідній записці ЦК ВЛКСМ «Про покращення виховної роботи серед студентської молоді» зазначалося, що звітно-виборчі збори 1956 р. відрізнялися небувалою активністю комсомольців; вони відверто критикували не тільки комсомольські, партійні, профспілкові організації, а й керівництво та викладацький склад навчальних закладів. Викриття злочинів Й. Сталіна справило сильне враження та вплинули на свідомість і настрої студентів, вони розуміли, що до злочинів були причетні й інші члени партії. Цим ще більше підсилювалися критичні настрої та недовіра студентства до діяльності керівних державних органів.

У доповіді Міністра вищої освіти СРСР В. Єлютіна від 7 вересня 1957 р. в ЦК КПРС про настрої студентської молоді зазначалося: «Розвінчання культу особи Й. Сталіна зруйнувало звичні для багатьох юнаків та дівчат погляди та переконання. У деяких молодих людей з'явилися песимістичні та аполітичні настрої, вони почали сумніватися у правильності політики партії, допускали неправильні висловлювання»¹⁷.

Для кращого ознайомлення з настроями та реакцією молоді на події, що відбулися на XX з'їзді у 1956 р., група працівників ЦК ВЛКСМ побувала в ряді промислових підприємств та деяких внз міста Москви. Питання, які ставилися молоддю Москви в ході обговорення цієї події, були майже ідентичні тим, що ставилися студентами Української РСР: «Чому питання про культ особи не ставило так гостро раніше?»; «Чому до останнього часу художня самодіяльність вважалася поганою, якщо у ній не було пісень, які б славили Й. Сталіна?»; «Як довго ми ще будемо йти до комунізму?»; «Чому про все це розповідають зараз, а не розповіли на XIX з'їзді?»; «Зараз немає охоти читати газети, у них зазвичай все так добре написано, а в житті насправді, на жаль, так багато негараздів». Студенти Московського історико-археологічного інституту запитували: «Чому так мало стали писати про Й. Сталіна?»; «Яку шкоду приносить культ особи?». Питання про те, чому за помилки Й. Сталіна не можна вважати винуватцями і тих, хто його оточував, все частіше піднімалося в суспільстві¹⁸.

У студентів філологічного та журналістського факультетів МДУ виникало багато питань, але більшість обговорювалися в кулуарних розмовах¹⁹. Різке викриття злочинів Й. Сталіна частиною студентства було сприйнято досить стримано, тому вона зайняла позиції вичікування.

Розвінчання культу Сталіна в 1956 р. не було проблемою номер один: молодь більше турбували соціально-економічні негаразди, адже матеріально-побутове становище більшості бажало кращого. В оточенні студентства точилися розмови про те, чому в країні були збої по доставці деяких продуктів харчування та промислових товарів, чому не вирішувалася житлова проблема²⁰, виникали питання: «Чому вже два роки не відбувалося зниження цін?»; «Чому піднялися ціни на м'ясо та шерсть?»; «Коли відмінять плату за навчання? (плата стаціонарного відділу становила 400 крб. у рік²¹)»²².

Події 1956 р. в Угорщині також справили на настрої студентства неабияке враження. Ю. Сокіл згадує: «Настрої студентів усе більше стають неспокійними, – даються взнаки угорські події. Ніби далеко від нас, але близько до серця сприймаються! У нас на курсі тихо, але «вольності» виявляються в тому, що мало хто ходить на лекції. Серед студентів багато балачок. Кожен почав замислюватися над усіма подіями і схилитися до думок, протилежних офіційним»²³.

Безперечно, наслідки «десталінізації» породили нову хвилю інакомислення в середовищі студентства. Ті, хто розуміли абсурдність деяких позицій радянської внутрішньої та зовнішньої політики, отримали змогу дещо відкритіше відстоювати свої погляди, але слід зазначити, що в перші роки «лібералізації» більшість ще обережно висловлювала свої думки відносно гострих питань державної політики.

Як зазначає П. Тригуб: «Ми продовжували обговорювати хрущовські реформи: нормалізація відносин з Югославією, встановлення дипломатичних відносин із ФРН, візити М. Хрущова та М. Булганіна до інших країн, утворення організації Варшавського договору, скорочення армії. З внутрішніх питань нас більше цікавили питання освіти і становища у сільському господарстві. До критики політики партії та уряду ми не доходили, це робити боялися»²⁴.

Після XX з'їзду склалися передумови культурно-духовного відродження країни. Це одразу відчувало студентство, хоча на деякі прояви вільномудства керівництво партійних органів та інституту реагували стримано. Зокрема, студент фізико-технічного факультету Дніпропетровського університету В. Веренев про першу університетську стінгазету «Супутник», яка вийшла у 1957 р., згадував так: «Замість стандартного заклику до пролетарів всіх країн об'єднуватися, студенти помістили лозунг «Хай квітнуть всі квіти». Основний зміст газети зводився до думки, що кожен має право на власні погляди, крім того там містився матеріал, присвячений соціально-історичним умовам появи джазу. Але через день газету зняли. Хтось із партійців знайшов крамолу. Народ обурився, почали вимагати пояснення. ... Вагомих аргументів щодо зняття газети не знайшлося, самим страшним обвинуваченням було те, що начебто у газеті віяло песимізмом у наш щасливий час. ... Мені здається, що якби не наша перевантаженість і не гриф «СС» [«цілком таємно»], багато з нас ... поповнили ряди інакомислячих ще в 1960-х рр. А тоді, будучи студентами, ми на рівні підсвідомості відчували, що щось в цій системі не так, дозволяючи собі такі речі, як ... прийняття рішення визнати роботу комсомольського бюро на другому курсі незадовільною, наперекір всім запевненням райкомівця, що такого не буває; як ... насмішки над такими темами примусових групових комсомольських зібрань, як «Чи готовий ти жити при комунізмі?», «Воюючи міщани ...» і багато іншого, ми не підозрювали, що означали ці пориви і до чого вони призведуть»²⁵.

В період «відлиги» серед студентства все частіше почали з'являтися самостійницькі та опозиційні настрої. Зокрема, студент Львівського педагогічного інституту у 1958 р. намагався

.....
довести, що ленінська теорія із національного питання застаріла, тому Україна має стати самостійною.

Опозиційні настрої охопили й студентів факультету журналістики Київського університету. У 1958 р. вони розробили програму із 32 пунктів, за якими передбачалося змінити Конституцію СРСР та державний лад у країні, відкрити державні кордони та дозволити легальне поширення іноземної преси, дати можливість безперешкодно поширювати «закордонну пропаганду» на території України (слід зазначити, що кожної суботи з 22:00 до 00:00 за московським часом на хвилях радіо «Бі-бі-сі» або «Свобода» транслювалися різноманітні програми²⁶, але радянська влада їх цілеспрямовано глушила²⁷). Такі настрої були непоодинокі вони мали місце і в інших вчз Української РСР, зокрема в навчальних закладах Харкова, Одеси та Львова²⁸.

«Відлига» породила не тільки опозиційні антидержавні настрої серед студентства, а й національні, зокрема сіоністські. Так, 1958 р. у м. Одесі існувала єврейська націоналістична організація, до складу якої входили студенти ряду вчз Одеси. Мета її діяльності полягала у боротьбі проти політики дискримінації євреїв. Члени організації писали антирадянські вірші та таємно поширювали листівки, в яких закликали єврейський народ відстоювати свої права.

Подібна група існувала й у Києві. Ініціатором створення був студент медичного інституту Парташов. Учасники збиралися у нього на квартирі, де критикували існуючий лад, виготовляли та потай поширювали листівки антидержавного змісту²⁹.

У кінці 1950-х рр. молодь активніше продовжувала критикувати ленінську національну політику, а також деякі питання теорії і практики комуністичного будівництва.

Серед студентства з'явилося невдоволення політикою держави в царині образотворчого мистецтва. Так, влітку 1958 р. у Львові було організовано виставку пейзажів та портретів молодих художників, які оголосили свої твори якісно новими та передовими. Але їх роботи одразу було звинувачено у формалізмі. У Львівському інституті прикладного мистецтва частина студентів V-го курсу (О. Кіщенко, Р. Кільдібеков, О. Сопелкін) стали ігнорувати радянську реалістичну школу. Студент V-го курсу Є. Лисик зовсім відмовився виконувати завдання згідно вимог радянської реалістичної школи. Великий резонанс набула новорічна інститутська стінгазета, редактором якої був О. Сопелкін. Газету «За прикладне мистецтво» (160×80) було оформлено в хаотичних барвистих шляхах. На одному з малюнків було зображено хатину на «курячих ніжках», з написом «ЛІПДІ» (Львівський інститут прикладного і декоративного мистецтва), під малюнком слова – «Мистецтво там на курячих ніжках стоїть без вікон та дверей». Інший жарт стінгазети: малюнок дерева – символізував мистецтво – стоїть на роздоріжжі, один із шляхів веде на виробництво. Малюнок показує, що ця дорога найнебезпечніша для митця. На ньому чорною фарбою зображено заводські труби, над якими кружляють зграї ворон. Інша дорога, всіяна могильниками та хрестами, символізувала занедбану комсомольську організацію³⁰.

Отже, серед основної маси студентства переважали лояльні суспільно-політичні настрої. Студенти віддано і свято вірили у правильність рішень партії та істинність марксистсько-ленінської ідеології (старше покоління). Так, смерть Й. Сталіна вони сприйняли як особисте горе, а ХХ з'їзд зруйнував всі їх ідеали та надії, підірвав довіру до інших керівників держави, але характерно те, що вони залишилися вірними «чистому» ленінському соціалізму.

В той же час серед студентства все частіше фіксуються прояви невдоволення умовами життя та політичною системою країни. Основа критичного сприйняття дійсності формувалася під впливом недоліків соціально-політичної, культурної та економічної системи держави. Крім того, серед деякої частини студентства поширювалися чутки про репресії, голод, про зовсім інше життя на Заході. Тому існували ще дві категорії студентських настроїв: «дволикі» (у пізнанні таких студентів уживалися як офіційні, так і неформальні настрої, тому названі вище події вони пережили безболісно) та критично-опозиційні настрої. У післявоєнний період, а потім і в роки «відлиги» середовищі молоді почали відроджуватися національної ідеї, в Західній та Південній Україні виникають опозиційні національні, сіоністські та антидержавні студентські групи, які зазнавали тисків з боку влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушин Б. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времен Хрущёва, Брежнева, Горбачева и Ельцина в четырёх книгах. Жизнь первая. Эпоха Хрущёва. – М., 2001; Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М., 1999; Пыжиков А.В. Хрущёвская «оттепель». – М., 2002; Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945 – 1991. – Новосибирск, 2000; Сизов С.Г. Интеллигенция и власть в Советском обществе 1946 – 1964 гг. (На мат. Зап.

Сибири). – Омск, 2001; 2. Алексеева Л.М. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – М.-Вильнюс, 1992; Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (II половина 50-х – 80-х років XX століття). – К, 2000; Безбородов А.Б. Феномен академического диссидентства в СССР. [Учебное пособие по спецкурсу]. – М., 1998; Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х роках. – К, 1996; 3 Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСП). – Ф.М.-1. – Оп.46. – Спр.123. – Арк.10; 4. Там само. – Арк.6 – 8; 5. Там само. – Арк.6; 6. Там само. – Арк.1; 7. Козлов В.А. Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве и Брежнев (1953 – 1980-х гг.). – Новосибирск, 1999. – С.153; 8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.2925. – Арк.159, 163; 9. РДАСП – Ф.М.-1. – Оп.46. – Спр. 116. – Арк.10; 10. 3 Аудиторії – за колочі драти. Спогади студентів чернівецьких вузів, репресованих тоталітарною системою. – Чернівці, 1995. – С.21; 11. Тригуб П. Стежками власної долі. – Миколаїв, 2005. – С.25; 12. Из ответов на анкету (В. Кравцов).// Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2006. – Вип. 8. – С.208-210; 13. Поликовская Л.В. Мы предчувствие. Предчета ... Площадь Маяковского 1958 – 1965. – М, 1997. – С.43; 14. Поликовская Л.В. Вказана праця. – С.171; 15. Сокіл В. Здалека до близького (спогади, роздуми). – Едмонтон, 1987. – С.248; 16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.17. – Спр.561. – Арк.11, 12; 17. Російський державний архів новітньої історії (далі – РДАНІ). – Ф.5. – Оп.35. – Спр.58. – Арк.124; 18. РДАСП – Ф.М.-1. – Оп.46. – Спр.116. – Арк.18; 19. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4603. – Арк.11; 20. РДАНІ. – Ф.5. – Оп.30. – Спр.179. – Арк.27-29; 21. РДАНІ. – Ф.5. – Оп.35. – Спр.58. – Арк.125; 22. Там само. – Арк.124; 23. Сокіл В. Здалека до близького (спогади, роздуми). ... – С.248; 24. Тригуб П. Стежками власної долі. ... – С.26; 25. Физтех-60. Люди и судьбы. – Днепропетровск, 2000. – С.35, 36; 26. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4716. – Арк.87; 27. РДАНІ. – Ф.5. – Оп.33. – Спр.75. – Арк.31; 28. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4616. – Арк.166, 167; 29. Там само. – Арк.170; 30. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.17. – Спр.566. – Арк.10-13.

Л.В. Чорна

ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ 60-70-Х РР. XIX СТ. У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

У статті розглядаються особливості українського громадівського руху 60-70-х рр. XIX ст. як складової частини другого етапу українського національного відродження.

Суспільно-політична боротьба в Україні 60-70-х рр. XX ст. характеризувалася наявністю різнополярних політичних сил, які умовно можна поділити на радикальні та ліберальні. Кожна з цих сил шукала найефективніші засоби боротьби проти самодержавства, залишків кріпосництва, за модернізацію суспільного життя. Боротьба селян, перші виступи робітників, демократичного студентства, практичний досвід утопічно забарвленої боротьби народників сприяли посиленню опозиційних настроїв у середовищі ліберального дворянства та інтелігенції.

В національних окраїнах Росії, в тому числі в Україні, усі форми суспільно-політичної боротьби визначали подальше посилення національно-визвольного руху. Основною формою цього руху в Україні було національне відродження.

На 40-80-ті рр. XIX ст. припадає другий етап українського відродження, названий дослідниками народницьким [1:178] або різночинсько-народницьким [2:6]. Він характеризується поступовим переходом від культурництва та етнографізму до формування українських політичних ідей та партій кінця XIX- початку XX століття.

В цей час у національній свідомості українців утверджується народницька ідеологія. Справжнім представником народності постає українське селянство, яке після “національної зради” старої української еліти залишається єдиним носієм цінностей народної культури. Іншими рисами українського народництва постають культ рідної мови, усвідомлення мовної та етнічної соборності всіх українських земель, а також ідея окремішності української історії. Одним із головних завдань тогочасного покоління українських вчених стає дослідження соціальної та побутової історії народу (селянської маси), оперте на принципи позитивізму.

Ідеологами народництва та організаторами національного українського руху були так звані “різночинці” – студенти, викладачі, письменники, актори, вчені, лікарі тощо. В своїй діяльності вони підкреслювали демократичний характер української нації, а її селянську основу вважали головним джерелом сили українського руху.

В умовах царських репресій початку 60-х рр. само собою постало питання: що важливіше для українського національно-визвольного руху – підготовка до народного повстання, як це робили народники, чи плідна праця на ниві науки, освіти і культури, спрямована на відродження духовних засад українства, піднесення національної самосвідомості. Кращі представники національно свідомої інтелігенції, як відомо, обрали останнє. Вони мусили пристосовуватися до нових реалій пореформеного життя в Росії та сформувані відповідну ідеологію українського руху в умовах

активного наступу царизму в національному питанні. Ідейним підґрунтям їх діяльності стало звернення до "віри предків", до поняття "народ", причому останній цілковито ототожнювався з селянством, масова частка якого в українському населенні становила не менше 75%. Романтизм та ідеалізація козацької доби поступилися місцем погляду на українське минуле як на низку стихійних народних рухів у боротьбі за землю та свободу.

Сучасний канадський дослідник П. Магочій, відзначаючи бездержавне існування українців у складі Російської та Австрійської імперій, вказує на значну роль інтелігенції в процесі українського національного відродження [3:101]. Він характеризує період 1840-1900-х рр. національного українського відродження "організаційною стадією, коли закладаються культурні організації (читальні, театри, бібліотеки, музеї, національні доми тощо), школи й видання для поширення знання про національну спадщину, яку вже зібрано або яка далі збирається" [3:101].

У кінці 50-х рр. у Києві оформилась українська Громада, членами якої були переважно студенти Київського університету ім. св. Володимира [4:178]. У складі Громади були й колишні кирило-мефодіївці, і хлопомани – В. Антонович, М. Драгоманов, Б. Познанський, М. Зібер, П. Чубинський, І. Касьяненко та інші. Всього Київська громада нараховувала до трьохсот учасників [4:181]. Поступово мережа громад охопила інші міста України: Чернігів, Полтаву, Харків, Одесу.

Консолідації громадівців сприяв літературно-науковий часопис "Основа", який виходив у Петербурзі у 1861-1862 рр. Редактори "Основи" М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський спрямовували часопис на висвітлення українського національного питання. Полемізуючи з російською, польською, єврейською шовіністичною пресою, провідні автори "Основи" обстоювали необхідність розвитку української культури, пропонували створити в Україні широку мережу шкіл з українською мовою навчання, вказували на необхідність систематичного видання науково-популярної літератури українською мовою для освіти народу та формування у нього національної свідомості. Журнал "Основа" наочно показав, що існування української нації, культури, літератури є незаперечним фактом.

Українська національна ідея на сторінках "Основи" знайшла найбільш ґрунтовну розробку у публіцистиці М. Костомарова. У статті "Две русские народности" він виступив проти денаціоналізації українців, служіння української інтелектуальної еліти імперським інтересам. "Доля південноруського племені є такою, - зазначав М. Костомаров, - що ті, які висувалися із маси, зазвичай втрачали і народність; в старовину вони ставали поляками, тепер робляться великоросами: народність південноруська постійно була і наразі залишається надбанням простої маси" [5:98]. М. Костомаров був твердо переконаний, що українці є особним від росіян народом.

"Основа" була трибуною і для київських українофілів М. Максимовича, Т. Рильського, В. Антоновича, П. Житецького, П. Чубинського, К. Михальчука та інших. Вони публікували тут історичні та етнографічні статті, в яких висвітлювали економічне, літературне і релігійне життя Наддніпрянщини та західноукраїнських земель. Провідною думкою цих матеріалів стало обґрунтування української самодостатності та мовної відмінності українців від росіян [6:355]. З цього приводу сучасний російський історик О. Міллер зазначав, що часопис "Основа" на перший план висунув завдання національно-мовної ідентифікації на противагу просвітницьким та інформаційним завданням [7:31]. Однак, швидше, унікальністю "Основи" було поєднання висвітлення освітньо-інформаційних та культурологічних проблем з літературно-публіцистичними, помноженими на суспільні виклики часу, що робило часопис "засобом національної самоідентифікації" [6:355].

Відзначимо, що більшість авторів "Основи" категорично заперечували історичні претензії польської шляхти на українську територію, підкреслювали свою лояльність до російського уряду. М. Драгоманов критикував таке ставлення українофілів до царизму. "Керівники "Основи", - підкреслював він, - ...поставили українську ідею в "Основі" не ширше і не ясніше, чим у програмі братства (кирило-мефодієвського – Л.Ч.), а вужче і темніше" [8:171].

Громадівці розуміли, що неосвіченість мас була значною перешкодою в становленні національної свідомості, тому їхня практична діяльність зводилася переважно до культурно-освітніх заходів. В середовищі громадівської молоді народилася ідея створення недільних шкіл, яку підтримала вся демократично налаштована українська інтелігенція. Мережа недільних шкіл покликана була протистояти не тільки русифікації, але й польсько-шляхетському впливу на шкільництво на Правобережжі України.

Відзначимо, що на окраїнах Російської імперії освітня політика тісно перепліталася з національною, яка була покликана виконати основне завдання – поступове злиття національних частин імперії в єдине ціле, денаціоналізацію і русифікацію корінного населення. Білоруські,

литовські й українські губернії, незважаючи на їх етнічний склад, проголошувалися невід'ємними частинами імперії. Тут не повинно було бути окремих специфічних організацій, які б суттєво відрізнялися від загальних губернських установ. Обов'язковою мовою визнавалася тільки російська. Ці задачі активно впроваджувалися в життя трьома імперськими відомствами – внутрішніх справ, народної освіти та духовним. Політичне становище на Правобережжі України ставило російський уряд перед необхідністю проводити свою політику двома напрямками: регулювати внутрішню ситуацію (у тому числі й у народній освіті) законодавчо та застосовувати репресивні заходи для попередження будь-яких національних проявів.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст., у зв'язку з підготовкою до повстання, діяльність польських організацій і гуртків активізувалася, посилилася їх агітація і пропаганда. Незважаючи на те, що поляки на Правобережній Україні перебували в значній меншості, їхній вплив був серйозним. Шляхта Правобережжя за походженням майже повністю була польською. Більше того, відзначимо, що ставлення центральної російської влади та місцевої адміністрації до поляків на рубежі 50-60-х рр. було досить ліберальним. Так, 6 вересня 1860 р. було дозволено викладання польської мови в гімназіях та дворянських училищах Південно-Західного краю. Початкові школи й університет такого дозволу не отримали [9:32]. Польська шляхта всіляко намагалася обійти цю перешкоду, мотивуючи це тим, що православні священники нездатні займатися викладацькою діяльністю. Київський генерал-губернатор І. Васильчиков у звіті за 1859-1860 рр. вказував, що місцеві поляки спробували прибрати до своїх рук початкову сільську освіту і через поширення серед населення польської грамоти прищепити йому ідею про польську приналежність [10:30-30зв.]. Куратор Київського учбового округу навіть видав розпорядження про негайне закриття таких шкіл. Таким чином, питання про початкову освіту отримувало особливе політичне забарвлення.

Восени 1859 р. в Києві була утворена перша недільна школа в Україні. Із 362-ох недільних шкіл, які працювали в Російській імперії в 1859-1861 рр., більше сотні припадало на українські губернії. Для народних недільних шкіл у 1857-1862 рр. були видані "Українська граматика" П. Куліша, "Арифметика" О. Мороза і О. Кониського, "Українська абетка" М. Гацука та інші. За вісім місяців 1861 р. у двадцяти п'яти містах розійшлося дванадцять тисяч брошур – "метеликів" [11:154].

Для контролю за діяльністю громадівців була утворена спеціальна урядова комісія. Вона дійшла висновку, що громадівці "під виглядом поширення грамотності вселяють в народі антиурядові ідеї" [12:194]. Активними діячами українофільства були члени Полтавської громади Д. Пильчиков і В. Лобода. У березні 1862 р. вони звернулися з листами до громадівців багатьох міст України з відозвою. У них наголошувалося на відмінності мови місцевого населення від російської, "а тому розповсюдження грамотності... серед місцевого сільського населення... необхідно проводити на його власній мові...". Аналогічні думки містилися і у зверненні Київської громади. На думку київських громадівців, народна українська мова повинна була стати протидією намаганням польських поміщиків і католицького духовенства поширити в Південно-західному краї свої школи [13:11-15]. Далі в цьому зверненні йшлося про те, що народу не можна відмовити в його історії і культурі, під впливом яких склалися його духовні і моральні якості, його побут і традиції. Подібне звернення було надруковане і чернігівськими громадівцями у їх часопису "Чернігівський листок", який у 1861-1863 рр. редагував Леонід Глібов.

Українофільство громадівців, цілком зосереджене на вивченні та служінні народу, поступово зі своєї практики стало виключати вивчення і пропагування важливих аспектів української національної ідеї, а саме – ролі Київської Русі як княжої держави та державотворчої діяльності українських гетьманів. Це призводило до певної однобокості і слабкості українофільської ідеології. Громадівська робота, як зазначав М. Драгоманов, "... обмежувалася змаганням до розвитку малоруської літератури та до видавання популярних книг для народу на малоруській мові, з ціллю більш успішного поширення знань серед простолюддя" [14:322].

У своїй роботі Київська громада зміцнювала нелегальні зв'язки з громадами різних міст. Відчуваючи свою слабкість і розпорошеність, українські громадівці прагнули до об'єднання у всеукраїнську організацію з метою посилювати свій вплив на українське національне відродження, намагалися поширити українофільські ідеї з середовища виключно "інтелігентського до широких народних мас". Спільною для всіх громад була українська національна ідея на демократичному ґрунті.

Як легальна, так і нелегальна діяльність громадівців перебувала під пильним наглядом поліції. У жандармських донесеннях до Петербургу вказувалося, що громадівці-українофіли

.....
“зближуються з простим народом, навчають його грамоті та поступово прищеплюють йому думку про колишню славу Малоросії і про принади волі саме з тією метою, щоб згодом, коли уми простого народу підкоряться їхньому впливу, діяти на шкоду монархії” [15:161].

Незважаючи на культурно-освітницький характер діяльності громадівців, російський царизм починає вживати репресивних заходів до їх діячів. Відзначимо, що ставлення офіційної російської влади до України характеризувалося більшою жорсткістю у порівнянні з політикою щодо інших народів Росії. Імперська політика базувалася на запереченні самого факту існування української нації, вважаючи українців (“малоросів”) складовою частиною єдиної російської (“великоруської”) нації. Переважна частина української інтелігенції сприйняла концепцію “єдиної і неділимої”. Вони не підлягали дискримінації, навпаки, ставали частиною російської еліти. Ті ж особи й організації, які проголошували та утверджували українську національну самобутність в усіх сферах суспільного життя, зазнавали нещадних переслідувань. У суспільстві Російської імперії постійно насаджувалася думка, що українська мова не більше, ніж діалект російської. Відстоювання української мови як самостійної розцінювалося як прояв українського “сепаратизму”, що веде до “сепаратизму” політичного. Можна погодитися з думкою дослідника А.Каппелера, який вказував, що мовна політика Російської імперії в другій половині XIX ст. “принципово не відрізнялася від політики західноєвропейських держав і русифікаційні заходи щодо української мови мають паралелі, наприклад у Франції (щодо окситанців) чи у Великобританії (щодо ірландців)” [16:211].

У 1863 р., як відомо, міністр внутрішніх справ П.Валуєв видав і розіслав у всі українські губернії циркуляр про заборону видань наукових, релігійних та освітніх праць українською мовою, а також діяльності недільних громадських шкіл. Речники імперської ідеології розуміли, що лише репресіями український національно-визвольний рух не здолати. Царизм вдався до універсального та надійного засобу розправи з українофілами – нищення національної мови: зникне мова, загине нація. Валуєвський циркуляр завершив розправу з громадівським рухом цього періоду.

У розвитку українського громадівського руху настала майже десятирічна перерва. Однак саме в цей час в середовищі українофілів зріла думка, вдало озвучена П. Житецьким: “Ми вже добре знали, що однієї свободи мало – без науки, без європейської освіти...” [17:180].

На початку 70-х рр. суворий режим самодержавства дещо пом’якшився, послабилася цензура. В цей час у Києві зосередилися кращі сили української інтелігенції, які сформували нове ядро Київської громади. Вона отримала назву Стара громада через те, що включала до свого складу частину громадівців-шестидесятників та людей переважно зрілого віку. Персональний склад українських громад поповнювався за рахунок педагогів, вчених, письменників, службовців та ін. Київська Стара громада не виробила власного писаного статуту, але її склад був виражений чіткіше, ніж у громад 60-х рр.[18:85].

На початку 70-х рр. XIX ст. відновили роботу громади у містах Полтаві, Одесі, Харкові, Чернігові, Єлисаветграді. З метою координації їх діяльності громадівці обрали Раду – центральний керівний орган усіх громад України. До її складу увійшли М. Драгоманов, В. Антонович, О. Русов, П. Чубинський, В. Беренштам та інші. Це дозволяло координувати діяльність громад, посилити їх вплив на молодіжні гуртки – Молоді громади.

У 1873 р. з ініціативи членів Старої громади було засноване українське наукове товариство під назвою “Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства”. У 1874 р. Стара громада придбала газету “Киевский Телеграф” і почала друкувати статті своїх членів [19:48-51].

В середовищі громадівців у першій половині 70-х рр. невпинно відбувалися дискусії щодо програмних ідей. Потрібно було виробити в нових умовах певні загальні принципи і підходи своєї діяльності. Однак реалізація цього ускладнювалася відмінностями та світоглядними розбіжностями серед провідних діячів Київської громади. Так, описуючи відновлення діяльності громадівців початку 70-х рр., М.Драгоманов зазначав: “Потроху виявилися між нами два напрямки: один, котрий я назвав українофільським, а другий – хлопоманським... Перший виходив з пункту національної одрубності українців і ставив у перву голову рівняти з другими самостійними народами, писати, перекладати високе письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі верстви. Другий ставив на першій плані українське мужицтво, готовий і незаперечний національний елемент... і виводив потребу пізнати цей елемент, писати переважно про нього, для нього... В таким поступуванні ми бачили єдину гарантію й того, що ми зробимо не тільки самостійну, але й живу українську культурну мову” [14:162].

Торкаючись питання світоглядних орієнтацій громадівців, один з найактивніших діячів Київської громади П. Житецький відзначав, що царська влада звинувачувала українських національно свідомих діячів “не тільки за те, що вони сепаратисти, але ж і за те, що вони нібито

соціалісти” [17:183]. Він пояснював це тим, що в Російській імперії тоді розгортався радикально-демократичний народницький рух, який ідейно впливав на частину української інтелігенції. За словами П. Житецького, чимало громадівців “... можна назвати політиками, що мали на меті іти шляхом соціального прямування, приєднати до українства людей соціалістичного напрямку” [17:184].

Подібні дискусії щодо вироблення спільних позицій тривали і надалі. Більша частина тогочасної української свідомої наукової та творчої інтелігенції, яка згуртувалася навколо Старої громади і ПЗВ РГТ, у своїй практичній діяльності віддавала перевагу освітній та науково-культурницькій роботі. Утримання старогромадівців від активної політичної діяльності привело до відмежування від українського національного руху значної кількості представників української еліти. Такі активні українські демократи, як Д. Лизогуб, Я. Стефанович, Д. Кибальчич та інші вплилися “в ряди російських соціал-революційних борців, вважаючи національні інтереси українські за щось другорядне” [20:176]. Вони були переконані, що українські національні домагання можна вирішити в руслі загальноросійського революційного руху.

Політично-активні діячі Старої громади М. Драгоманов, М. Зібер, С. Подолинський виступили з власною політичною програмою, яка вимагала встановити в Росії політичні свободи, конституційний лад, запровадити федеративний устрій, широке місцеве самоврядування, що у комплексі забезпечить національні права українського народу. М. Драгоманов підкреслював, що “... якщо слов’ни і українці, ми признаємо себе друзями федеральної системи – себто не стільки федералізму коронних країв, скільки федералізму народностей і широкого самоуправства земського і громадського” [14:550].

Громадівці так і не виробили чіткої, виразної політичної програми. Одні (П. Куліш, М. Костомаров) закликали обмежитися лише культурницькою роботою й підкоритися царизму. Культурницький підхід опирався на романтичний ідеалізм. М. Костомаров започаткував тенденцію до аполітичного просвітництва. Він вірив, що досить підтримувати й культивувати народний дух, щоб самі по собі розв’язалися політичні проблеми. В. Антонович і П. Житецький закликали до пошуків компромісу із самодержавством задля розвитку української культури в тісному зв’язку з російською. Представники молодшого покоління громадівців (Б. Грінченко, О. Кониський) займали більш радикальну позицію, протистояли політичній та національній русифікації.

Емський указ 1876 р. про заборону друкування і ввезення з-за кордону українських книг завдав відчутного удару по легальній подальшій діяльності громад. Окремий пункт Емського указу стосувався персонально М. Драгоманова і П. Чубинського, яким заборонили жити в Україні. Рятуючись від репресій імперської влади, М. Драгоманов, М. Зібер і С. Подолинський виїхали за кордон. Наприкінці 70-х-початку 80-х рр. М. Драгоманов разом з С. Подолинським та М. Павликом організував у Швейцарії видання журналу “Громада”. На сторінках цього журналу М. Драгоманов популяризував ідею українського громадівського соціалізму. Він поєднав західноєвропейське соціалістичне вчення з ідеями українського національно-визвольного руху. М. Драгоманов був федералістом. При цьому він писав, що справді вільними суспільствами можуть бути малі держави або громади чи федерації громад. Гасло незалежності України М. Драгоманов не висував не тому, що воно не узгоджувалося з його принципами, а тому, що політичні сили в Україні в той час нездатні були його реалізувати. Завдяки праці М. Драгоманова, його особистому впливу на інтелігенцію різних країн Європа дізналася про Україну.

Провідні діячі Старої громади М. Драгоманов, Ф. Вовк, С. Подолинський, Ф. Винниченко, Р. Житецький та інші у 70-ті рр. спрямовували діяльність Молодої громади. В свою чергу, молодогромадівці допомагали їм у справі укладання словника української мови, розповсюдженні українських популярних книжок-“метеликів”, женецьких видань М. Драгоманова, у підготовці кореспонденцій для збірника “Громада” тощо. Однак Молода громада, виявляючи певну самостійність у своїй діяльності, переважно була налаштована радикально. Її члени проводили окремі збори, брали участь у розповсюдженні народницької революційної літератури, безпосередньо підтримували тісні зв’язки з народниками, вели агітацію серед українських робітників [18:111].

Вимушена і добровільна лояльність до царизму, національна обмеженість, поміркованість старогромадівців, яку вони виявляли після Емського указу, відштовхувала від них радикально налаштованих діячів Молодих громад.

Громадівський рух другої половини XIX ст. в Україні був складовою частиною різночинсько-народницького етапу українського національного відродження. Сповідуючи демократичні ідеї, члени українських громад розгорнули різносторонню діяльність. Українська

інтелігенція плідно працювала в галузі освіти, культури, наукових досліджень з української історії, етнографії, мови. Це була, по суті, опозиційна національна, політична й соціальна боротьба, спрямована на досягнення світлого майбутнього України.

Кульмінацією громадського руху стали 70-і рр. XIX ст., коли в Києві працював ПЗВ РГТ. Члени Відділу доклали багато зусиль у справі розвитку духовних засад українського національного відродження і цим сприяли піднесенню національної самосвідомості українців. Здобутки в галузі українознавства мали сприяти протидії згубній колонізаторській політиці царського уряду щодо українського народу, допомагати в утвердженні в суспільстві думки, що Україна має велике історичне минуле і значні потенційні можливості для подальшої державотворчої діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. – Т.1. – К.: Основи, 1994. – 554с.; 2. Саржей В.Г. Етапи формування української національної свідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // УІЖ. – 1993. – № 7-8. – С.3-16.; 3. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // УІЖ. – 1991. – №3. – С.97-107.; 4. Іванова Л.Г., Іванченко Р.П. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. – К.: Міжнародний інститут лінгвістики і права, 2000. – 349с.; 5. Костомаров Н.И. Две русские народности / Исторические монографии и исследования. – СПб., 1863. – Т.1.; 6. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси /Смолій В.А.; НАН України. Інститут історії України: У 3-ох т. – Т.1. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проекти в Російській імперії. – К.: Наукова думка, 2004. – 501с.; 7. Миллер А.И. Украинфильство //Славяноведение. – 1998. – №5. – С.28-37.; 8. Драгоманов М. Рецензія на статтю Січовика // Народ. – 1895. – № 11.; 9. Стельмах С.П. Політика самодержавия в области народного образования на Украине в 60-90-х годах XIX ст.: Дис... канд. ист. наук: 07.00.01. – К., 1991. – 231с.; 10. ЦДДА України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 38. – Спр.881.; 11.Жмыр В.Ф. На пути к себе (История становления украинского национального сознания) // Философская и социологическая мысль. – 1991. – № 3. – С.55-69.; 12. Україна крізь віки: В 15-ти т. – Т.9. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К.: Альтернативи, 1999. – 335с.; 13. Шевелів Б. Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотності у році 1862 // За сто літ. – К.: Держвидав України, 1928. – Кн.3. – С.11-16.; 14. Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867-1877) / Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. – К., 1970. – Т.2. – С.151-288.; 15. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. Курс лекцій. – К., 1999. – 387с.; 16. Каппелер А. Українсько-російські стосунки у XIX ст.: гіпотези і відкриті питання // Міжнародний конгрес україністів, Львів, 22-28 серпня 1993 р. – Львів, 1994. – Ч.1. – С.209-214.; 17. 3 історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах // Записки НТШ. – 1913. – Т. CXVI. – Кн.IV. – С.177-189.; 18. Катренко А.М., Катренко Я.А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті р. XIX ст.). – К.: Видавництво КНУ, 2003. – 179с.; 19. Чорна Л.В. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства - науковий і просвітницький центр громадського руху // Науковий вісник ІДПІ. – Ізмаїл, 2000. – Вип.9. – С.48-51.;

Л.В. Чорнодід

ФОРМУВАННЯ КАДРІВ НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У 20-30-ТІ РР. XX СТ. (ДЕЯКІ НАПРЯМКИ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ)

Одним із важливих напрямів діяльності партійно-державних органів у 20-30-ті рр. XX ст. в галузі наукового будівництва стало формування кадрів соціалістичної наукової інтелігенції.

Дана проблема давно знаходилася у полі зору істориків. Активне вивчення цього процесу відбулося за радянські часи, але дослідникам не вдалося подолати позитивізму в висвітленні цього питання. Крім того, формування української наукової інтелігенції не стало самостійною темою дослідження¹.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. позначився новий підхід у дослідженнях. Увагу істориків привернули ті аспекти цієї проблеми, які довгий час вимушено залишалися поза зоною вивчення: взаємовідносини інтелігенції і влади та їх об'єктивна оцінка; новий погляд на політику щодо залучення до співробітництва буржуазних вчених; виживання науковців в умовах тоталітарного режиму 30-х рр.; формування механізму державно-партійного тиску на науку та ін. Це роботи Г.М. Касьянова, В.М. Даниленко, Ю.І. Шаповала, С.В. Кульчицького, В. Оноприєнко, О. Рубльова, Ю. Чеченко та ін.² З'явилися праці присвячені вивченню професійно-фахових загонів інтелігенції, окремі дослідження бібліографічного характеру, нові видання з історії Академії наук України³, але ґрунтового дослідження з історії формування і подальшого розвитку української академічної інтелігенції, на наш погляд, немає і до сьогодні. Багато питань з життя наукової інтелігенції різних періодів української історії потребують свого детального дослідження.

Основною метою нашої статті, є намагання автора показати основні принципи, які були покладені в основу партійно-державного механізму формування української наукової інтелігенції науково-дослідних установ Академії наук України у 20-30-ті рр.

Це був складний та довготривалий процес, який, на наш погляд, відбувався двома шляхами: залучення до співпраці і перевиховання старої інтелігенції та вирошування нових кадрів з представників робітничого класу та селянства. В період з 1920р. до 1941 р. поповнення наукових сил відбувалося через аспірантуру науково-дослідних кафедр, аспірантуру внз, а також з числа тих, хто приходив у науку з народного господарства. До початку 30-х рр., навчання аспірантів відбувалося на науково-дослідних кафедрах, які були самостійними установами і існували незалежно від внз. Але незначний склад співробітників кафедр не дозволяв підготовку кадрів поставити на широку основу. В зв'язку з цим потреби наукових установ в кадрах не задовольнялися. Так, на Харківській науково-дослідній кафедрі геології у 1924 р. було 2 аспіранти, а в 1925р. – 1, в 1926 – 6⁴. В цілому до 1925 р. на 85 науково-дослідних кафедрах було 509 аспірантів, а у 1930 р. їх кількість зросла до 1054⁵. В подальшому, в силу реорганізації кафедр в науково-дослідні інститути, підготовка аспірантів стала здійснюватися їх аспірантурою. Нові перспективи у справі підготовки науковців відкрилися після утворення в 1925 р. інституту аспірантури при вищих навчальних закладах, згідно «Положення про керівництво справою підготовки наукових робітників», яке було прийнято Наркомосвітою РРСФР і затвердженого РНК СРСР у грудні 1925 р⁶. Ще у червні 1925 р. Упрнаука Наркомосвіти УРСР на базі інструкції ЦК РКП(б) про підготовку наукових кадрів при НДІ та внз з прикладних, точних та природничих наук утворила Центральну аспірантську комісію, на яку покладалося завдання прийому та зарахування аспірантів, організація вступних та залоквіумних іспитів. Виходячи з того, що одним із важливіших джерел комплектування аспірантури були випускники внз, передбачалося організація при внз відбірних комісій. Циркулярний лист ЦК РКП(б) « Усім губкомам та обкомам» (1925 р.) спрямовував місцеві партійні органи на створення таких комісій, склад яких повинен був формуватися з представників обкомів, губкомів, комуністів – членів правління внз, представників комфракції секції наукових робітників і професури⁷.

Спочатку підготовка аспірантів до науково-дослідної діяльності здійснювалася протягом 2-х років, в подальшому термін було збільшено до 3-х років. Наукове керівництво здійснювали провідні вчені: В.Г. Шапошников, І.І. Шмальгаузен, Е.Ф. Вотчал, М.М. Кримов, П.А. Тутковський та ін.

У липні 1928 р. Пленум ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про покращення підготовки спеціалістів», де зазначалося, що необхідно готувати спеціалістів, які «дійсно стоять на рівні новітніх досягнень науки і техніки, що в свою чергу потребує в короткі терміни розширити кадри молодих наукових робітників (аспірантура), докорінно покращити підбір керівництва науковою роботою, а також зміцнити матеріальне становище молодих вчених.»⁸ Саме рекомендація партійних органів була вирішальною. Так, у 1930 р. міськими партії м. Києва, Дніпропетровська, Харкова рекомендували до аспірантури 1500 чоловік, з них 900 осіб віддали перевагу технічним та природничим наукам. У 1931- 1932 рр. на курси для підготовки до вступу в аспірантуру партійними організаціями було відібрано і рекомендовано 1800 чоловік, з яких – 1080 на технічні спеціальності⁹. Згідно постанові ВУЦВК та РНК УРСР (1930 р.) закінчення курсів давало першочергове право на зарахування до аспірантури¹⁰. Незважаючи на всі зусилля, справа підготовки наукових кадрів для науково-дослідних установ спочатку не набула широко розмаху. У 1930 р. ВУЦВК прийняв постанову « Про аспірантуру», яка була спрямована на вдосконалення справи підбору та підготовки кадрів для наукової роботи. Крім виявлення осіб, які бажали і могли займатися дослідницькою роботою, курси, семінари, колоквиумні іспити виконували і іншу роль. Так, завданням семінарів підвищеного типу було «забезпечення ... пролетарського складу майбутньої аспірантури»¹¹. Послідовна пролетаризація наукової інтелігенції шляхом поповнення її рядів представниками робітничо-селянського походження, «на які радянська влада могла б опиратися у своїй роботі по будівництву соціалізму»,¹² стала одним із основних напрямів діяльності партійних органів у науковому секторі. Широкому притоку робітничо-селянських мас у науку сприяла постанова РНК СРСР від 2 серпня 1918 р., проект якої був написаний В.І. Леніним¹³. Проголошення класово-партійного принципу у підборі кадрів на наукову роботу та возведення його в ранг державної політики у справі підбору кадрів, відкрило широкі можливості для залучення до наукової роботи народних мас, про що свідчив циркулярний лист ЦК ВКП(б) від 8 червня 1926 р. В зв'язку з цим передбачалося створення спеціальних комісій, діяльність яких спрямовувалася таким чином, що основна перевага при відборі претендентів на наукову роботу віддавалася робітникам,

..... батракам, сільській бідноті, середнякам та їх дітям, а також членам партії, комсомолу, членам профспілок¹⁴. На наш погляд, широке впровадження даного принципу у практику формування кадрів для науки, скоротило поповнення наукових установ представниками династій інтелігенції. Незважаючи на те, що партійні та державні органи намагалися поєднати принцип класового відбору з політикою дбайливого ставлення до кадрів старої буржуазної інтелігенції, все ж не вдалося певним чином забезпечити умови для їх повноцінної наукової діяльності, а також зберегти їх у повному обсязі.

В науковому будівництві класово-партійний принцип було впроваджено не відразу. З цього приводу М.М. Покровський зазначав, що спочатку «... зовсім не звертали уваги на те, кого ми беремо з точки зору соціальної і політичної»¹⁵. В перші роки радянської влади основною базою для поповнення наукових сил були вихідці з професорсько-викладацьких родин, діти крупних спеціалістів, заможних селян. Лише в кінці 20-х – на початку 30-х рр. класово-партійному принципу надається провідне значення. Його широкому застосуванню в практику сприяли зміни, які відбулися у внутрішньому житті країни. Стрімке розширення пролетарсько-селянських верств у науковому середовищі було одним із шляхів формування соціальної опори, на яку б могла опиратися тоталітарна влада, яка формувалася на той час у країні.

Розроблялися спеціальні заходи для реалізації цього принципу в житті. Так, у 1930 р. ЦК КП/б/У розіслав всім губкомам циркуляр, який вказував на те, що необхідно керуватися класовим принципом при підборі кадрів для дослідницької діяльності, в аспірантуру, здійснюючи «направлення до аспірантури осіб, які стоять виключно на боці Радянської влади»¹⁶. Таким чином, висування до аспірантури людей «з певним політичним обличчям, провірених на суспільній роботі, людей, які не були ворожі ідеям соціалізму»¹⁷, стало одним з провідних напрямів у справі відбору та підготовки кадрів для наукової роботи.

Формування соціального складу аспірантури знаходилося в веденні Центральної аспірантської комісії. В планах по прийому визначався відсоток робітничо-селянського прошарку. Так, у 1929 р. передбачалося, що основна частина рекомендованих на навчання, буде представлена вихідцями з пролетарського середовища. 24 липня 1930 р. ЦК КП/б/У прийняв постанову «Про контингент прийому в аспірантуру на 1930/1931 рр.», де місцевим партійним органам давалися вказівки по комплектації складу аспірантів¹⁸.

З різних спеціальностей вони повинні були складати від 30 до 50%, тоді як вихідці з службовців повинні були складати 25-30%.¹⁹ В той же час саме серед представників робітничо-селянського складу аспірантури простежувався значний відсів, що пояснювалося низьким рівнем підготовки серед цього контингенту. На 1930 р. соціальний склад аспірантури по країні був представлений таким чином: робітники складали – 13,9%, вихідці з селян – 32,3% та інші – 53%²⁰. Пролетарський склад серед наукових робітників України дорівнювався 11,5%, а селянства – 34%²¹. Однією з причин недостатнього представництва робітників і селян в наукових колективах – це повільний приток до науки випускників радянських ВНЗ в силу низького матеріального становища основної частини наукових робітників.

Реалізація класового принципу відбувалася через сформований у 30-х рр. так званий інститут висуванства. Висуванство уявляло собою нову форму підготовки кадрів соціалістичної інтелігенції. Його широке впровадження в практику соціалістичного будівництва було пов'язано з тим, щоб задовольнити потреби країни в робітниках державного і партійного апарату. Широке застосування висуванства дало змогу радянській владі створити чисельні ряди керівників, організаторів та спеціалістів. У другій половині 20-х рр. практика висуванства стала розповсюджуватись і на наукову галузь. Курс на висуванство в науковій роботі був визначений «Положенням про інститут висуванства» (листопад 1926 р.), яке було розроблено Наркомосвітою УРСР за вказівкою ЦК ВКП/б/, де зазначалося, що «поповнення кадрів наукових робітників вузів може бути достатньо добре проведеним, без попереднього висуванства, марксистсько-підготовлених студентів і надання останнім можливості готуватися до наукової роботи»²². Вказана форма підбору кадрів сприяла розширенню партійного і пролетарського прошарку в науковому середовищі. Так, у 1934 р. з 19 співробітників Дніпропетровського науково-дослідного інституту геології (філія) представники робітничо-селянського походження складали 13, а інші були вихідцями з службовців та міщан²³. Але вирощування молодих вчених шляхом висуванства могло здійснюватися в таких широких масштабах, як це відбувалося у промисловості.

Паралельно з пролетаризацією наукової інтелігенції стояло питання про розширення партійного складу серед науковців. Важливу роль в цьому відіграла постанова ЦК ВКП/б/ (1929 р.) «Про наукові кадри ВКП/б/», в якій були розроблені заходи по створенню умов, що забезпечували

.....
 підготовку комуністів – наукових робітників і просування їх на наукову роботу в усі науково-дослідні заклади²⁴, куди передбачалося направити 15 тис. комуністів.²⁵ Основна роль в розширенні й зміцненні партійного складу серед наукових робітників покладалася на аспірантуру. У 1930-1931 рр. при планування прийому до аспірантури науково-дослідних установ України передбачалося строго дотримуватися класового і партійного принципів і забезпечити при цьому 50% робітничого і 40% партійного складу аспірантів²⁶.

На наш погляд, до проблеми висування не можна підходити однозначно. З одного боку, використання такої політики як однієї з форм формування кадрів для наукової роботи відкрило широкий шлях у науку представникам робітників та селян, що значно сприяло підвищенню освітнього рівня у цьому середовищі, а також створенню нової соціалістичної інтелігенції. В той же час широке застосування класово-партійного принципу в справі висування кадрів на наукову роботу, призвело до того, що часто в науку проникали люди не зовсім підготовлені до наукової роботи, які не мали достатнього професійного рівня. Але серед висунутих у 20-30-ті рр. на науково-дослідницьку роботу були талановиті аспіранти, вихідці з народу, які в подальшому стали академіками Академії наук УРСР і гордістю української науки. Це – аспіранти Харківського зоолого-біологічного інституту І.М. Бланків (член ВКП/б/, академік з 1951 р.), І.М. Поляков (академік з 1948 р.), В.М. Нікітін (член ВКП/б/, академік з 1967 р.) та ін²⁷.

В той же час висування підірвало монопольне право деяких учених у підборі претендентів на наукову роботу, яке в значній мірі консервувало поповнення наукового середовища талановитою молоддю.

Возведення в ранг державної політики класово-партійного принципу підбору кадрів на наукову роботу не могло не вплинути на якісний стан соціалістичної інтелігенції. Це пояснювалося тим, що освітній і професійний рівень деяких висуваних був надто низьким. Обмежувалися можливості залучення до наукової діяльності представників династій наукової інтелігенції, яка мала великий досвід та традиції в науковій діяльності. Цей факт не можна оцінювати позитивно. Тільки у 1934 р. була прийнята постанова РНК СРСР «Про підготовку науково-педагогічних робітників», за якою встановлювався єдиний порядок прийому в аспірантуру²⁸.

Центром підготовки кадрів для академічних установ стала аспірантура Академії наук УРСР, яка сформувалася на 1930 р. Факторами, які обумовили організацію аспірантури безпосередньо при Академії наук були: нестача наукових сил в республіці, низька професійна кваліфікація основного складу співробітників Академії (дійсні члени з 1928 р. складали 43% від загальної кількості всіх співробітників), зменшення кількості науковців у результаті політичних репресій і подальшої реорганізації Академії, скоротилася кількість провідних вчених, які перебували в стінах Академії. Як зазначає Н. Полонська-Василенко: «Протягом перших 10 років Академія наук, незважаючи на матеріальні злидні, ніколи не почувала нестачі в наукових робітниках. ... більша частина наукових працівників належала до категорії «нештатних», які здебільшого не отримували жодної платні, або, як і одержували, то мізерні суми з «оперативних витрат»²⁹. В основному це були вихідці з династій інтелігенції, ентузіасти наукової справи – всі ті, для кого наукова робота була справою життя. З часом, коли партійно-державний тиск на Академії посилювався, відбулися перші репресії проти вчених старої школи, на керівні посади в Академію були просунуті комуністи, почалося грубе втручання в науково-дослідницьку роботу, кількість бажаючих працювати в стінах Академії, а саме тих, хто мав високий науковий рівень і професіоналізм, значно зменшилася. Тому залучення молоді до наукової роботи через інститут висування стало одним з провідних завдань влади.

Аспірантура при Академії була двох типів: звичайна і вищого типу, куди згідно постанови РНК УРСР «Про підготовку наукових і науково-дослідних робітників» (січень 1934 р.) повинні були вступати ті, хто закінчив звичайну аспірантуру. Однак набір такого роду аспірантів здійснювався дуже складно. Обов'язковою вимогою для майбутнього вченого було знання однієї з іноземних мов. Число аспірантів в Академії не було постійним. Так, в Інституті ботаніки Академії наук УРСР 1936 р. було 25 аспірантів, а 1939 р. – тільки 3³⁰. Така нестабільність у наборі аспірантів була обумовлена обмеженістю матеріальних коштів, що виділялися на підготовку наукових сил, а також деякими недоліками в організації набору. Так, у 1937 р. по плану передбачалося набрати до аспірантури 110 чоловік, але прийшло всього 6³¹. В той же час створення інституту аспірантури при Академії наук відкрило нові можливості для підготовки наукових кадрів високої кваліфікації. Плани набору до аспірантури збільшувалися. У 1939 р. план набору до аспірантури тільки по інститутах Академії складав 82 чол. і 25 докторантів, а у 1940 р. – план набору дорівнював 96 чол. Загальна кількість аспірантів Академії наук УРСР до 1940 р. досягла 265 чол., 50 з них були

докторантами. На початку 40-х рр. Президія Академії наук поставила питання про організацію заочної аспірантури.³²

Професійною підготовкою наукових спеціалістів керували провідні вчені, основоположники наукових шкіл і напрямів. Так, під керівництвом академіка М.М. Доброхотова було підготовлено 26 аспірантів, які захистили свої дисертації в галузі чорної металургії; під керівництвом академіка О.М. Динника було підготовлено 35 спеціалістів в галузі механіки, академік І.І. Шмальгаузен керував підготовкою групи генетиків і в той же час був викладачем ряду спеціалізованих аспірантських семінарів.³³ Поступово, з зростанням партійно-державного впливу на Академію, наукове керівництво стало переходити до вчених-комуністів, які намагалися посісти керівні посади в науці, очолити наукові комітети, секції, кафедри, лабораторії, посуюваючи з цих посад провідних вчених старої буржуазної школи.

За рішенням Наукового Комітету (лютий 1923 р.) обов'язковою вимогою для вступу в аспірантуру було знання основ марксизму-ленізму та здача соціально-економічного мінімуму. Марксистська освіта зберігалася протягом усього терміну навчання. Для цього створювалися спеціальні гуртки, семінари, готувалися спеціальні програми.³⁴

Таким чином, можна сказати, що з боку партійно-державних органів здійснювалися всі можливі заходи, щоб створити віддані владі кадри наукової інтелігенції, яка була б слухняною в її руках і стала б безвідмовним виконавцем всіх її рішень. Особливу роль у досягненні цієї мети відіграло застосування партійно-класового принципу в підборі кадрів на наукову роботу, який, взагалі, став провідним у формуванні соціалістичної інтелігенції протягом багатьох десятиріч існування радянської держави. Даний принцип сприяв залученню до наукової діяльності робітничо-селянських мас, але його односторонність призвела до обмеження поповнення науковців потомственою науковою інтелігенцією, яка була носієм високої культури та традицій в науці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антошин В.И. Коммунистическая партия Советского Союза в борьбе за создание народной интеллигенции. – М., 1957; Лутченко А.И. Советская интеллигенция (Формирование кадров советской интеллигенции/1917-1961 гг./ – М., 1961; Федюкин С.А. Великий Октябрь и интеллигенция. Из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма. – М., 1971; Ульяновская В.А. Формирование научной интеллигенции в СССР. 1917-1937 гг. – М., 1966; Ткачова Л. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К., 1985 та ін.; 2. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція: проблеми вивчення і ретерпритацій.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип.8. – Вінниця, 2004; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.-Едмонтон, 1992; Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки) – К., 1991; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні (20-30-і роки) – К., 1992; Оноприсенко В. Репресована наука України. – К., 1990; Рубльов О., Чеченко Ю. Сталінщина та доля західноукраїнської інтелігенції. – К., 1994 та ін.; 3. Історія національної Академії наук України в суспільно - політичному контексті. 1918-1998. – К., 2000 та ін.; 4. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО) – Ф.2792. – Оп.13. – Спр.4. – Арк.1; 5. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.605. – Арк.124; 6. Справочник аспіранта. – М., РАНИОН, 1928. – С.5; 7. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО) – Ф.1. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.100,109; 8. Коммунистическая партия Украины в решениях и резолюциях – К., 1976. – Т.1. – С.659; 9. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.366. – Арк.76,98; 10. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.7712. – Арк.203; 11. Бюллетень Укрпрофобра. – 1923. – №9-10. – С.5; 12. Научный работник. – 1930. – №2. – С.13; 13. Ленин В.И. Проект постановления Совета Народных Комиссаров. // Полн. Собр. Соч. – Т.37. – С.34; 14. ДАДО. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.760. – Арк.17; 15. Покровский М.Н. Подготовка научных кадров. // Научный работник. – 1927. – №1. – С.20; 16. Державний архів Одеської області (далі ДАОО) – Ф.3. – Оп.1. – Спр.581. – Арк.57; 17. Красницький І. Боротьба за кадри. – Харків, 1930. – С.53; 18. Кадри. – 1930. – №2. – С.44,45; 19. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.7713. – Арк.314; 20. Научный работник. – 1930. – №2. – С.13; 21. Культурне будівництво в Українській РСР. – К., 1959. – Т.1. – С.446; 22. Собрание узаконений і распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – М., 1926. – С.873; 23. ДАДО. – Ф.3995. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.717; 24. Научный работник. – 1928. – №9. – С.125-126; 25. Кравицкий Г., Раевский Б. Научные кадры ВКП/б/. – М., 1930. – С.84; 26. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.7712. – Арк.61, 90; 27. ДАХО. – Ф.2792. – Оп.12. – Спр.32. – Арк.68,69; 28. Сборник законов СССР. – 1943. – №3. – Ст.29; 29. Полонський Ваксиленко Н. Українська Академія наук. (Нарис історії) – Ч.2. – К., 1993. – С.94; 30. Архів Президії національної Академії наук України. – Ф.Р-251. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.8; 31. Вісті АН УРСР. – 1937. – №4-5. – С.30; 32. Архів Президії національної Академії наук України. – Ф.Р-251. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.81,82; Спр.83. – Арк.31 (за підрахунком автора); 33. Там само. – Ф.Р-251. – Оп.1. – Спр.83. – Арк.164; Особова

справа академіка АН УРСР А.М. Динника; Шмальгаузен О.І. Иван Иванович Шмальгаузен. – К., 1988. – С.65,67; 34. Научный работник. – 1929. – №5-6. – С.117.

В.В. Шаповал

РОЛЬ МОЛОДІ У СЕРПНЕВИХ ПОДІЯХ 1991 Р. ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО МОЛОДІЖНОГО РУХУ ПІСЛЯ РОЗПАДУ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Події в Москві 18-24 серпня 1991 р. фактично похоронили комуністичний режим та винесли смертний вирок СРСР. Реакційні сили в керівництві КПРС вчинили спробу державного перевороту. Блокувавши Президента СРСР М. Горбачова в Форосі, група членів ЦК КПРС заявила про створення Державного комітету з надзвичайної ситуації (далі – ДКНС) в СРСР. Цей комітет проголосив про перехід управління країною в “ручний режим”. Фактично це означало згорання демократичних процесів та реставрацію режиму. Проти ДКНС виступили всі демократичні сили в СРСР. Голова Верховної Ради РРФСР Б. Єльцин закликав прогресивні сили столиці стати на захист демократії та захистити Верховну Раду Росії. Так, біля “білого дому” виросли барикади та розпочалося кількадечне протистояння між демократами та ДКНС¹.

На захист демократії виступили й політичні сили в Україні. На заклик Народної ради до стін Верховної Ради прийшли представники різних політичних та громадських організацій, активним учасником яких була молодь. У сучасній українській історіографії питання розвитку молодіжного руху в Україні в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. знайшли своє належне відображення². Разом із тим маловивченою залишається роль молоді у серпневих подіях 1991 р. та розвиток українського молодіжного руху після розпаду Радянського Союзу. У зв'язку з цим авторка ставить за мету з'ясувати ці недостатньо досліджені питання. Об'єкт вивчення – український молодіжний рух кінця 1980-х – початку 1990-х рр., предмет – роль молоді у серпневих подіях 1991 р. та розвиток українського молодіжного руху після розпаду Радянського Союзу.

Вже 19 серпня 1991 р. Київською УСС на основі статті в “Московских новостях” щодо подій у Литві був скомпанований текст звернення до військовослужбовців (російською мовою). Ця листівка була розповсюджена 19 серпня на виходах із військових частин Києва. Автором листівки була студентка I курсу факультету романо-германської філології Київського університету Т. Стрілець. У ній, зокрема, говорилося: “Ми обращаемся только к тебе, к солдату, как к одному из нашего поколения. Диктатура приходит, и приносишь её ты, сидящий в танке!.. В Вильнюс, в Грузию тебя посылали они! Они тебя снова продали! А ты предаёшь нас. Ты снова пешка в грязной игре, песчинка в кремлевском строительстве песочного замка империи”³.

В Києві протягом 20-24 серпня 1991 р. було розповсюджено листівки СУС. У них закликалися “створювати осередки громадського опору” діям ДКНС, вести активно пропагандистську роботу. На майдані Незалежності проходив постійно діючий мітинг протесту, організований СУС. Під стінами Верховної Ради представники Української міжпартійної асамблеї та УНС оголосили про створення загонів Української народної самооборони (УНСО). Рішення про їх утворення було прийняте 19 серпня 1991 р. керівництвом УМА.

22 серпня 1991 р., вже після завершення заколоту, з'явилася офіційна позиція ЛКСМУ (МДС). У заяві секретаріату ЦК ЛКСМУ (МДС) “Про політичну ситуацію в країні” зазначалося: “Керівництво ЦК ЛКСМУ (МДС) підтримує Верховну Раду України – законно обраний орган державної влади – і виходить з того, що без обговорення політичної ситуації, що склалася в країні, на сесії Верховних Рад республік запровадження режиму надзвичайного стану в країні не має конституційного характеру. Ми продовжуємо діяти на підставі Конституції СРСР та УРСР”⁴.

Не залишилися осторонь і українські молодіжні організації в діаспорі. Ряд молодіжних українських структур на Заході виступили із заявами-протестами проти дій ДКНС. Особливо слід відзначити позицію Української молодіжної асоціації, що об'єднувала українців, які проживали на території інших республік СРСР. Із 31 березня 1991 р. рішенням Ради асоціації було створено Київську управу УМА, що включала секретаріат та інформаційну службу. Під час серпневого путчу Київська управа УМА виступила із заявою протесту проти рішень ДКНС та підтримкою захисників “білого дому” в Москві. Слід також зазначити, що з 19 по 21 серпня 1991 р. представники УМА брали активну участь в обороні Верховної Ради Росії у Москві.

30 серпня 1991 р. Комуністична партія України перестала бути домінуючою політичною силою в республіці та була усунена із суспільно-політичного життя. Більшість партій рішуче виступили проти дій ДКНС. 20 серпня 1991 р. республіканські страйками закликали до

.....
Всеукраїнського страйку. До страйку закликала й Народна рада. В регіонах активісти ПДВУ, УРП, УНДП та інших структур розповсюджували заклики до громадянської непокорі⁵.

Суспільство не сприйняло ДКНС, про що свідчить опитування громадської думки. Лише 16% киян визнали законність ДКНС, а 60% - не пов'язували з Комітетом перспективи економічного зростання, 75% взагалі негативно ставилися до ДКНС. Слід зазначити, що опитування проводилося 20-26 серпня 1991 р. і свідчить про те, що більшість громадян у невизначеній ситуації не боялися відповідати на "провокаційні запитання"⁶. Населення не підтримало ДКНС, що й стало однією з причин його поразки.

Після ліквідації КПУ та проголошення незалежності України розпочався новий етап становлення політичної системи, зокрема багатопартійності в Україні. З розпадом СРСР було зруйновано загальносоюзні структури (профспілки, громадські об'єднання, партії), вплив московських політиків на Україну почав зменшуватися. Фактично з серпня 1991 р. розпочалося формування власне української багатопартійної системи. Якщо до цього часу в республіці діяли як національні українські партії, так і загальносоюзні політичні структури ("Демократичний Союз", Ліберально-демократична партія СРСР, Конфедерація анархістів-синдикалістів тощо), то після серпня 1991 р. залишилися лише українські політичні структури.

В періодизації сучасного українського молодіжного руху події серпня 1991 р. відкрили новий етап. Дослідник молодіжного руху О. Корнієвський назвав його "посткомуністичним" і охарактеризував як період, що відкрив для учасників молодіжного руху шлях до реальної інституціоналізації, під якою розумілось отримання широких можливостей формування "інтегрованої сукупності державних і недержавних громадських інституцій, організацій, установ, що ставлять за мету створення необхідних умов для самореалізації молоді, сприяння її соціальному становленню та розвитку"⁷.

В цей час відбулася кардинальна зміна й в самому характері молодіжного руху. На перший план починають виходити демонстративне протистояння державній системі. Це позначилось і на становищі ЛКСМУ (МДС), оскільки, по суті, учасники альтернативного молодіжного руху повністю перехоплювали ініціативу організації й об'єднання молодіжного середовища, поклавши на себе соціально-захисну, патріотично-виховну і комунікативну функції. Таким чином, почався різкий відхід ЛКСМУ як домінуючої сили з політичної арени. ЛКСМУ в 1990 та на початку 1991 рр. значною мірою реформувалася в бік демократизації⁸. У більшості випадків комсомол сприяв розвитку молодіжних неформальних ініціатив на місцях. Однак у травні 1991 р. ЛКСМУ (МДС) розпочинає процес згортання демократичних процесів. ЦК приймає рішення про поглиблення тісної співпраці між комсомолом та Компартією. В результаті з ЛКСМУ вийшла ціла низка регіональних демократичних спілок молоді та цілий прошарок низових активістів. Інша частина комсомольської номенклатури зосередила свою діяльність на комерційних справах. Тому подальша доля комсомолу є цілком закономірною.

21 вересня 1991 р. відбувся XXVII з'їзд ЛКСМУ (МДС). На ньому було прийнято рішення про припинення діяльності Ленінської комуністичної спілки молоді України (Молодь демократичний соціалізм)⁹. Це зумовлювалося тим, що комсомол в останній час постійно встигав за розвитком суспільних процесів у республіці, що форми його діяльності не завжди відповідали змісту програмних заяв, спілка практично вичерпала свій потенціал як громадська політична організація. З'їзд проголосив себе І установчим з'їздом Спілки молодіжних організацій України (далі – СМОУ), яка відразу визнала себе правонаступницею комсомолу з усіма юридичними наслідками. Було оголошено перехідний період до лютого 1992 р., протягом якого обласні організації колишньої ЛКСМУ (МДС) повинні були визначитися у своєму ставленні до нової організації¹⁰.

Таким чином, комсомол було ліквідовано. Для молодіжних структур демократичної орієнтації відкрилися широкі можливості для розвитку та поширення свого впливу на майбутнього політичного устрою України. Відразу після проголошення незалежності України С. СНУМ, "Пласт", УМА та Фонд "Молода Україна" оприлюднили "Заяву молодіжних організацій, де вимагали негайної націоналізації майна ЛКСМУ та зміни керівного складу усіх рівнів республіки.

Проголошення незалежності та департизаційні й деідеологічні заходи у ВНЗ призвели до того, що СУС та УСС реально могли замінити комсомольські організації. В Київському університеті через активну роботу УСС після перереєстрації членів ЛКСМУ серед студентів в 1990 р. комсомол фактично був усунений від впливу на студентський загаль. Після "серпневого заколоту" ректор університету В. Скопенко в червоному корпусі надав приміщення для УСС. Крім того, ректор

сприйняв проект УСС по створенню Студентського парламенту. Ця ідея вже виникала в молодіжному середовищі. Так, ще 1989 р. "Товариство Лева" висунуло ідею про створення Молодіжного парламенту України. Пізніше ця ідея – молодіжний парламент в рамках одного ВНЗ – була реалізована УСС в Київському університеті^[3, 129-132].

Фактично УСС та СУС після проголошення державної незалежності України пішли на конструктивний діалог із адміністрацією ВНЗ та органами виконавчої влади. 3 жовтня 1991 р. лідер СУС В. Чемерис у своїй статті в газеті "Молодь України" зазначав, що "СУС відмовляється зараз від крайніх засобів політичної боротьби, орієнтуючись лише на "парламентські" форми"¹¹.

В цей час в Україні розгорнулася підготовка до Всеукраїнського референдуму та виборів Президента України (1 грудня 1991 р.). Молодіжні організації відразу включилися в агітаційно-пропагандистську кампанію. В другій половині жовтня 1991 р. керівництво СУС розробило план заходів із проведення агітаційно-пропагандистської кампанії до референдуму 1 грудня 1991 р. Він передбачав масовий виїзд агітаторів-активістів Львівського та Івано-Франківського студентських братств, Волинської, Чернівецької та Київської філій СУС до східних областей республіки, проведення масових акцій, концертів, мітингів, зустрічей тощо¹².

Акції розпочалися з другої половини листопада 1991 р. Так, члени Львівського Студентського братства були направлені для проведення агітації до Миколаєва, Херсона, Миргорода, Джанкою, Сімферополя, Черкас, Дніпропетровська. Слід відзначити, що майже в кожній області, де СУС проводила агітаційно-пропагандистську кампанію, були орендовані автобуси для ведення агітації в районах та селах. СУС також організувала виїзд студентів Луцька, Рівного та Чернігова в районні центри з концертами для ведення агітації на низовому рівні. Крім того, СУС організувала радіоролики на підтримку незалежності на місцевому радіо Вінницької, Чернігівської, Рівненської, Донецької, Хмельницької, Дніпропетровської, Луцької, Запорізької, Миколаївської, Харківської, Чернівецької, Одеської області та у м. Києві. По всіх містах, де були осередки СУС, відбулися мітинги напередодні референдуму. За тиждень до референдуму Миколаївська СУС провела музичний фестиваль "За тиждень до незалежності". Акції СУС були підтримані структурами УРП та Руху як у центрі, так і на місцях, їх осередки надавали посильну матеріальну та політичну допомогу. Ідея незалежності виявилася сприйнятливою для української партійної та господарської номенклатури. Влада підтримувала СУСівців і не чинила істотних перешкод. На цей час у лавах СУС нараховувала біля 5 тис. чоловік¹³.

Референдум 1 грудня 1991 р. показав, що більшість громадян України підтримує її незалежність. В той же час підсумки голосування на президентських виборах проілюстрували прихильність переважної більшості громадян до виваженості та стабільності, яку на той час уособлював Голова Верховної Ради Л. Кравчук.

Політичні партії в цей час перебували в піднесеному настрої, який вже наприкінці 1991 р. змінився на розгубленість, а в подальшому – на кризу. Після заборони КПУ опозиційні партії та НРУ втратили образ зовнішнього та внутрішнього супротивника. Окрім того, виконавши своє програмне завдання - досягнення незалежності України, частина активістів опозиційних політичних структур відійшла від громадської діяльності. Наприкінці 1991 – на початку 1992 рр. спостерігалася відсутність "будь-якої значної масової підтримки населенням народжених партій, не кажучи вже про наявність соціальної опори"¹⁴.

Виявилось, що політичні партії, які існували на той час, не мають жодних перспектив, якщо не намагатимуться об'єднувати свої зусилля, не шукатимуть фінансування, власної соціальної бази та не зможуть чітко ідеологічно самоідентифікуватися. В той же час політичні партії виявилися не готовими до процесу розбудови державності, до мирного співіснування та нових форм політичної діяльності. Державницька орієнтація більшості партій спрацювала проти них. Державницький пріоритет примушував партії підтримувати дії Президента та уряду, оскільки будь-які опозиційні виступи означали антидержавну позицію. За цих умов політичні партії та рухи почали переглядати свої ідеологічні концепції та усвідомили необхідність пошуку власної соціальної бази та вироблення нового образу "внутрішніх" та "зовнішніх" противників. Проте процес визначення опонентів та корекції державницької концепції не зміг забезпечити партіям соціальної бази та достатньої підтримки населення. На початку 1992 р. партії в Україні являли собою не чисельні угруповання, які жодним чином не впливали на державну владу¹⁵.

В молодіжному середовищі відбувалися трохи інші процеси. Молодь намагалася пройти у владу, а для цього були необхідні дострокові парламентські вибори. Після проведення референдуму СУС не відмовився від своїх вимог. А підписання Л. Кравчуком угоди про створення Співдружності

незалежних держав викликало обурення в націонал-демократичному середовищі. Зокрема, 10 грудня 1991 р. УСС оприлюднила заяву, де засудила підписання Угоди про створення СНД^[3, 133-134].

Після перетворення ЛКСМУ (МДС) в СМОУ головна маса комсомольських функціонерів перейшла до економічної діяльності. Так, на "комсомольській базі" виросли банки "Аваль" та "Приватбанк", виникли комерційні підприємства та різноманітні СП тощо. Власне, ця база готувалася завчасно. При комсомольських структурах вже довгий час існували різного роду кооперативи, госпрозрахункові та напівкомерційні підприємства, що мали значні пільги для своєї економічної діяльності. Інша частина комсомольської номенклатури відійшла в різноманітні благодійницькі фонди. Протягом 1991 р. таких структур в Україні виникло понад десяток^[10, 223].

У вересні 1991 р. на базі Дніпропетровського відділення Всесоюзного аерокосмічного товариства "Союз" виникло Українське молодіжне аерокосмічне об'єднання "Сузір'я"^[10, 226]. У цьому ж місяці в Києві було створено Фонд соціального захисту учнівської молоді, а на Запоріжжі - обласний позабюджетний Фонд молоді¹⁶.

В жовтні 1991 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову про створення Фонду соціальної адаптації молоді України, який очолив один з лідерів СДПУ Ю. Збітнев. Метою фонду було фінансування державних програм соціального захисту молоді, програм молодіжних та інших громадських організацій по наданню соціальної та матеріальної допомоги молоді.

Ще в січні 1991 р. в Запоріжжі на базі госпрозрахункового підприємства та організації системи платних медичних послуг було створено Південноукраїнське благодійне товариство "Молодь за милосердя". В лютому 1991 р. виник Республіканський молодіжний благодійний фонд допомоги потерпілим від аварії на ЧАЕС та реорганізувався в Українську науково-економічну фірму "Немо" Республіканський штаб будівельних загонів.

Незалежний статус зберегла Демократична спілка молоді Львівщини, яка на своїй II конференції на початку 1991 р. прийняла рішення про вихід із складу ЛКСМУ після заяви ЦК ЛКСМУ Львівської області про поглиблення співпраці з КПУ¹⁷. На кінець 1991 р. ДСМЛ являла собою конгломерат соціальних, туристичних, підприємницьких організацій, які об'єднувалися за віком і бажанням розв'язувати молодіжні проблеми. Наприкінці 1991 р. ДСМЛ налічувала 20 тисяч членів і мала 40 звільнених працівників (12 у Львові, інші по області). На балансі організації перебували автомобілі, гаражі, готель, туристичне бюро тощо. До ДСМЛ на правах колективних членів входили Студентський форум (Львівська Політехніка), Незалежна спілка студентів (Львівський сільськогосподарський інститут). Спілка студентів поліграфічного інституту та ряд інших¹⁸.

У 1991 р. відбулася реорганізація КМО УРСР. Нова структура отримала назву Український міжнародний комітет молодіжних організацій. Того ж року підтвердили свою участь у роботі УМКМО 48 постійних та асоційованих колективних членів. Головним завданням структури було представництво українських молодіжних організацій за кордоном¹⁹.

У 1991 р. в молодіжному середовищі яскраво простежується тенденція до посилення виховної та благодійницької роботи серед підлітків. Це було пов'язано з тим, що ніша піонерської організації була вільна. Ініціатива по розвитку Пласту в Україні, започаткована в 1990 р., ще не знайшла своїх послідовників в інших областях України. Крім того, політизація суспільства та популярність ідеї націонал-демократії потребували організаційних форм національного виховання підлітків. Звідси значна популярність "Пласту" та інших національних виховних організацій²⁰.

13 квітня 1991 р. закінчився трьохетапний з'їзд "Пласту" (Брюховичі, Моршин, Івано-Франківськ). На ньому було прийнято Статут та кілька заяв. Найважливішою з них є "Про зовнішні зв'язки", де йдеться про необхідність налагодження співробітництва з Міжнародним скаутським бюро та іншими скаутськими організаціями в Україні та за її межами. Наприкінці 1991 р. в 30 організаціях 13 областей України налічувалося майже 3 тисяч чоловік. У Тернополі станична організація "Пласту" видавала власну газету "Цвіт України"²¹.

Друга половина 1991 р. була відзначена кризовими явищами як в соціально-економічному і політичному житті республіки, так і в середовищі молодіжного руху. Масові молодіжні структури знаходилися в стані пошуку нових форм та методів роботи, загострювалася ідеологічна дискусія між прихильниками поступового розвитку та революційної боротьби, вичерпувався ідеологічний багаж більшості молодіжних структур. Молодіжні організації вже не могли в короткі терміни змобілізувати молодь на акції протесту. Ентузіазм 90-го почав згасати. Після здобуття незалежності та референдуму 1 грудня 1991 р. від активної діяльності в молодіжних організаціях відійшов цілий пласт молодих людей.

Отже, молодь виявилася активним учасником демократизації суспільно-політичного життя в Україні. Її активісти – учасники різнопланових молодіжних організацій – сприяли демонтажу однопартійності в Україні, усуненню ДКНС від влади, здобуттю незалежності для України. В той же час несподіване здобуття державної незалежності призвело до поширення ейфорії в націонал-демократичному середовищі та серед політизованого молодіжного активу. Це ускладнювало тверезий аналіз ситуації та пошук нових форм і методів роботи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало та ін. (ред.) – К.: Політична думка, 1995. – 363с. – С.97.; 2. Литвин В.М., Слісаренко А.Т. На політичній арені України (90-ті рр.): Роздуми істориків // Український історичний журнал. – 1994. – №2-3. – С.28-54.; Корнієвський О.А., Безулик Т.В. До проблеми визначення механізму взаємодії державних структур та молодіжних громадських об'єднань у формуванні і реалізації молодіжної політики // Молодь України: Стан, проблеми, шляхи розв'язання: Збірник наукових публікацій Укр. НДІ проблем молоді за підсумками виконання наукових програм і проектів у 1993 році. – Вип. 3. – К.: А.Л.Д., 1994. – С. 99-106.; Старовойт Т. Студентський рух в Україні // Молодий будівничий України. – (Матеріали п'ятої міжнародної студентської наукової конференції "Молодь і питання національного відродження та державного будівництва", 20-21 травня 2000 року) . – К., 2000. – №9. – С.559-564.; Маймистова К. Молодіжний дисидентський рух в Україні 60-80-х років // Молодий будівничий України. – (Матеріали п'ятої міжнародної студентської наукової конференції "Молодь і питання національного відродження та державного будівництва", 20-21 травня 2000 року) . – К., 2000. – №9. – С.498-499.; 3.Доній О., Синельников О. Історія УСС мовою документів і фактів (1989-1999). – К.: Смолоскип, 1999. – 324с. – С.127-128.; 4. Заява секретаріату ЦК ЛКСМУ (МДС) про політичну ситуацію в країні // Молодь України. – 1991. – 22 серпня. – С.1.; 5. Михальченко М.І., Журавський В.С., Танчер В.В. Соціально-політична трансформація України: Реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К.: Логос, 1997. – 176с. – С.61.; 6. Головаха Е.И., Панина Н.В., Чурилова Н.Н. Киев: 1990-1991: Социологические репортажи / АН Украины, Ин-т социологии. – К.: Наукова думка, 1992. – 139с. – С.133-134.; 7. Коробов В.К. Економічна поведінка молоді в умовах трансформації суспільства // Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології і методики. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 11-12 жовтня 1995 року. – К.: Вид-во АЛД, 1996. – С.87-89. – С.43.; 8. Про поточний момент та основні напрямки діяльності ЛКСМ України (МДС). Доповідь Першого секретаря ЦК С. Вовченка на III республіканській комсомольській конференції // Молодь України. – 1991. – 18 травня. – С.1-2.; 9. Корнієвський О.А., Безулик Т.В. До проблеми визначення механізму взаємодії державних структур та молодіжних громадських об'єднань у формуванні і реалізації молодіжної політики // Молодь України: Стан, проблеми, шляхи розв'язання: Збірник наукових публікацій УкрНДІ проблем молоді за підсумками виконання наукових програм і проектів у 1993 році. – Вип.3. – К.: А.Л.Д., 1994. – С.99-106. – С.102.; 10. Андрусів І.О., Бородин Є.І., Головоцько В.А., Тимків В.М. Генеза молодіжного руху України (особливості регіонального розвитку) // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання: Збірник наукових публікацій Українського інституту соціальних досліджень за підсумками виконаних наукових програм і проектів у 1997 році. – Вип.7. – Х.: НВФ "Студцентр", 1998. – С.217-229. – С.221.; 11. Чемерис В. Правий центр і "рожеві" зліва // Молодь України. – 1991. – 3 жовтня. – С. 2.; 12. Горбач О. Не забути Україну у бороні за булаву // Молодь України. – 1991. – 10 жовтня. – С.1.; 13. Головатий Н.Ф. Социология молодежи: Курс лекций. – К.: МАУП, 1999. – 224с. – С.146.; 14. Білоус А. Політичні об'єднання України. – К.: Украина, 1993. – 108с. – С.56.; 15. Литвин В.М. Про сучасні українські партії в Україні, їхніх прихильників та лідерів // Політологічні читання. – 1992. – №1. – С.62-102. – С.30-32.; 16. Головатий М.Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення / Укр. НДІ проблем молоді. – К.: Наукова думка, 1993. – 238с. – С.202.; 17. Кушнір Б. "Ситуація, що склалася..." // Молодь України. – 1991. – 27 лютого. – С.1.; 18. Закидальська О. Молоді політики на Україні: політик, інтелектуал і реформатор // Post-Поступ. – 1992. – № 3. – С.11.; 19. Голова Верховної Ради України О. Ткаченко: "Ми той народ, який може не тільки бажати, а й сам робити собі добро" // Молодіжний об'єктив: МО: Укр-й ж-л молодого політика / Укр. Нац. Комітет Молд-х Організацій. – К., 1998. – С.2-3.; 20. Корнієвський О.А., Якушик В.М. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. – К.: Київське братство, 1997. – 130с. – С.76.; 21. Молодіжні об'єднання України (збірник матеріалів). – К.: УкрНДІ проблем молоді, 1991. – 198с. – С.62-63.

І.С. Шатковська

ДО ПИТАННЯ ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ МУЗИЧНОГО СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

Особливого значення сьогодні набувають процеси творення нової зінтегрованої європейської спільноти, єдність якої бачиться через різноманітність типів культур, що входять до її складу, а «європейськість» – через їх взаємовплив. В цьому контексті постає проблема нового самовизначення для багатьох європейських культур, в тому числі й слов'янських. Питання «європеїзації» культур слов'янських народів широко присутнє в науковому дискурсі з різними

наголосами. Так, на думку Івана Лисого, «творення нової, неподіленої і неподільної європейськості має увиразнитись у тому, що тут не домінуватимуть ні Схід, ні Захід, ні Центр, ні Південь, ні Північ і що тут умови для повноцінної реалізації матимуть провансальці, шотландці, фламандці та каталонці; що в ній знайдеться місце для слов'янства, і не доведеться тим чи іншим спільнотам виборювати собі квиток до Європи ледь чи не зреченням від слов'янського первня»¹. Проблема «європеїзації» слов'янських культур з різних сторін опікуються не лише культурологи, літературознавці та історики, але й представники музичної науки. Метою нашої статті є, спираючись на окремі загальноновизнані музикознавчі дослідження, окреслити основні етапи розвитку слов'янських композиторських шкіл у контексті процесів становлення національних культур.

Початок стрімкого підйому культури слов'янських народів у всіх її напрямках, посилення її значення у процесі розвитку світової художньої культури датується межею XVIII та XIX століть, що згодом, в 30-40-х рр. XIX ст., викликало небувалий розквіт класичного музичного мистецтва слов'ян. В цей час у західноєвропейську музику, після майже трьохсотрічної першості в ній Італії, Франції та Австро-Німеччини, органічно вливаються і тим самим збагачують її нові музичні національні школи: російська, польська, чеська, угорська, пізніше – норвезька, іспанська, фінська. Дуже швидко провідне місце серед них за могутністю та новизною посіли саме слов'янські композиторські школи: російська, польська та чеська.

Музичне мистецтво слов'ян суттєво оновило старовинні традиції загальноєвропейської музики, відкрило перед останньою нові художні горизонти, розширило виразові ресурси. Це ще більш важливо, оскільки довгий час культуру слов'ян сприймали як «периферію», додаток до Центральної Європи; лише на деякий період поетикою «слов'янської стихії» зацікавилися західні романтики, сприймаючи її як певну екзотику «інших світів». Навіть видатний діяч Просвітництва Й.Г. Гердер не усвідомлював ролі і місця слов'ян у європейській культурі, зазначаючи, що «слов'янські народи займають на землі більше місця, ніж в історії»², тим часом як вони з доби Середньовіччя перебували в потоці всеєвропейського культурного життя, і перехресні культурні запліднення лише сприяли всебічному оновленню слов'янських національних культур.

Могутнє зростання у XIX ст. нових музичних національних шкіл вимагало усвідомлення цього процесу в музикознавчій думці, котра почала активно діяти паралельно з явищами музичної культури ще у XIX ст., а особливого розмаху набула у XX ст. Проблеми становлення російської, чеської, польської, болгарської композиторських шкіл, формування основ професійної музики південних слов'ян знаходились у центрі уваги багатьох дослідників – як власне вітчизняних представників, так і науковців інших національних шкіл.

Серед монументальних музикознавчих праць варто назвати дослідження В. Одоєвського³, О. Серова⁴, З. Неєдлого⁵, А. Гозенпуда⁶, І. Белзи^{7,9}, Р. Грубера¹⁰, К. Розеншильда¹¹, М. Друскіна¹², В. Гошовського¹³, які пропонують програмний погляд на специфіку становлення і розвитку композиторських шкіл слов'янських народів.

В далеке минуле сягають міжслов'янські культурні зв'язки, засновані на історичній спільності слов'янських народів, близькості їх мов, ментальності, світоглядних позицій. Ця близькість безпосередньо відображена й у музичних процесах. Так, класичне музичне мистецтво цих народів спирається на глибинні національні традиції, широке використання фольклору професійних жанрах, органічне поєднання національних особливостей з надбаннями європейської культури.

З VII ст. починається бурхливий розквіт болгарської держави та культури, котра наступних двісті років не тільки зрівнялася з візантійською, але й перевищила її, значно вплинувши на музику Візантії та інших країн. Слава найвидатнішого композитора другої половини XII – початку XIII ст. Іоанна Кукузеля, який виріс у Болгарії й широко ввів болгарські народні інтонації свої майстерні твори, вийшла далеко за межі Болгарії. Учні відомих слов'янських просвітителів св. Кирила та св. Мефодія заснували у Болгарії перший слов'янський культурно-просвітницький центр, де розробляли основи слов'янської музики.

Польський народ також здавна відрізнявся квітуchoю народною музичною культурою. В добу Відродження польські майстри створили високорозвинену, своєрідну хорову поліфонічну культуру. По всій Європі, починаючи з XVI ст., славились польські лютністи та скрипалі, танці і пісні польського народу стали улюбленими в найважливіших центрах Європи. В Німеччині важко було знайти лютневу табулатуру, де були б відсутні «хороші польські танці». Вагомі свідчення у Й.С. Баха Кірнбергера та одного з перших музичних критиків Матесона узгоджено говорять про значний вплив «польського стилю» (Матесон), «польського смаку» (Кірнбергер) на ри-

європейські жанри. Видатний німецький композитор бахівських часів Г. Телеман заявляв, що в польській музиці він знайшов «багато доброго, часом надзвичайно серйозного, глибокого»¹⁴. Навіть Гендель та Й.С. Бах, особливо його сини, писали музику в дусі польських танцювально-пісенних жанрів.

У Чехії вже в XIV ст. виростає такий могутній музичний центр європейського значення, як Прага. В XV ст., задовго до Реформації у Німеччині, Ян Гус відроджує інтерес до старовинної чеської національної культури, в тому числі і до музики. У вогні релігійних війн у гуситів та таборитів виникає цілий пласт чеської патріотичної пісні, котрий поширився далеко за межами Чехії. В наступні часи високий рівень майстерності чеських музикантів формує передове направлення симфонічної музики, відоме як мангеймська школа, завдяки якій за Чехією залишається пріоритет у створенні сонатно-симфонічного циклу. Відомий чеський музикознавець Вл. Гельферт (1886 – 1945) справедливо вказував: «Не усвідомивши собі роль чеської музики XVIII ст., ми не зможемо будемо зрозуміти і весь генезис європейського музичного класицизму. Увійшовши у європейське музичне життя, чеська музика суттєво вплинула на нього двома шляхами: по-перше, характером творчості чеських композиторів у себе на батьківщині, а по-друге – творчістю тих чеських музикантів, які, залишивши свою батьківщину, творили за її межами»¹⁵.

Усією світовою культурною спільнотою визнані досягнення російської музики від найдавніших часів, особливо російської музичної класики XIX–поч. XX ст., котра у своєму стрімкому самобутньому розвитку вже з 30-х рр. XIX ст. зайняла головуюче місце, здійснюючи плідотворний вплив на інші національні школи.

Такий перебіжний огляд слов'янських культур на етапах їх становлення та змужніння певним чином розкриває той міцний ґрунт, на якому розквітають класичні національні музичні школи слов'янських народів, а також наводить небагатослівні спроби усвідомити значення музичного слов'янства у європейській музичній культурі. Кожна національна професійна музична школа доводила свій генетичний зв'язок із загальнослов'янськими процесами.

У зв'язку з тим, що становлення російської класичної школи майже на декілька десятиріч випередило формування професійної музики інших слов'янських народів, саме у лоні російської наукової думки були зроблені перші кроки системного вивчення слов'янської музики. Найперше вагомий внесок у вивчення музики слов'янських народів був зроблений В. Одоєвським (в його відомих статтях про народну пісню, про Глінку), О. Серовим («Славянський музикальний фольклор», «Музыка южнорусских песен»). Вони розкрили великі багатства та самобутність слов'янської пісенності, показали своєрідність та високу художню красу слов'янських музичних стилів та жанрів.

На сторінках російських музично-критичних видань XIX ст. все частіше точаться розмови про «російську або слов'янську музичну школу», котра покликана сказати нове слово в історії музики. Одоєвський після появи «Івана Сусаніна» у 1836 р. сміливо заявляє про «період російської музики» як новий історичний період у музичному мистецтві. Ширше це питання тлумачить класик російської музично-критичної думки композитор О. Серов, коли вперше застосував термін «слов'янізм» у своїй статті про «Русалку» Даргомижського, одночасно торкнувшись питання проявів «слов'янізмів» у віденських класиків. В числі композиторів, що «на зразок Шопена розробляють слов'янський елемент», Серов назвав імена М.І. Глінки, С. Монюшко та О.С. Даргомижського, відзначивши: «Їх музика в будь-якому творі несе на собі яскраву ознаку «слов'янізму», тому пронизана оригінальністю у порівнянні з музичними творами решти Європи. В їх музиці є свій, самобутній характер, не схожий ні на німецький, ні на французький, ні на італійський»¹⁶. В цій же роботі Серов зазначає, що твором, в якому «вперше (...) виступив слов'янський оперний стиль...»¹⁷, був глінкінський «Іван Сусанін». Проблеми появи національної опери як спільної для слов'янських культур торкається чеський патріот і поет XIX ст. Я. Неруда. В газеті «Народні листи» від 2 червня 1866 р. (рік постановки опери Б. Сметани) року він писав: «...наспівність, чудовий настрій, жвавість ритму та ніжна простота висловлювання, що панують у «Проданій нареченій», надають їй сповна характеру народної музики, і ті, хто тужив за слов'янською оперою, можуть з радістю вигукнути – ось ми вже і маємо слов'янську оперу!»¹⁸.

Багато в чому позиції і думки російської музичної критики поділяв український публіцист, музичний та літературний критик, композитор та фольклорист XIX ст. П.П. Сокальський. Більшість його робіт була приділена шляхам розвитку російської музики, її впливу на європейську культуру. Так, зокрема, висвітлюючи успіхи російських композиторів нової школи Кюї та Бородіна у Бельгії, Сокальський у своїх «Музично-громадських нотатках» цитує тамтешні газети: «Російська музика – це олійна пляма (une tache d'huile), яка помалу заповнює Бельгію. Можна передбачити, що

напрочуд цікаве слов'янське мистецтво невдовзі буде знайоме нам так само добре, як мистецтво німецьке, італійське та французьке...» (*L'art moderne*)¹⁹. Свої власні прослов'янські нахили Сокальський доводить і як журналіст, докладно інформуючи читачів про хід національно-визвольної боротьби на Балканах, безпосередньо з театру воєнних дій; і як музикант, відгукнувшись на хвилюючі його болгаро-сербські події, написавши «Слов'янський марш» та «Слов'янський альбом» для фортепіано.

Ідею слов'янського єднання палко підтримують самі композитори XIX ст., можливо не стільки у музично-літературних працях, скільки у своїй творчості та суспільній діяльності. Це знаходить свій яскравий прояв у фактах взаємних стосунків між представниками слов'янських культур: постановка М. Балакіревим у 1867 р. на I-му Слов'янському з'їзді у Празі двох опер М. Глінки; активна участь того ж Балакірева у вшануванні пам'яті Ф. Шопена у Желязовій Волі у 1894 р.; триумфальні гастролі П. Чайковського у Празі на запрошення А. Дворжака та успішні авторські концерти останнього в Петербурзі та Москві. Поряд з цим на різних національних ґрунтах з'являються твори загальнослов'янського звучання: симфонічна поема М. Балакірева «В Чехії», «Слов'янська тарантела» О. Даргомижського, «Слов'янський марш» П. Чайковського, «Фантазія на сербські теми» та опера на польські мотиви «Пан Воевода» М. Римського-Корсакова, два зошити «Слов'янських танців» та три слов'янські рапсодії А. Дворжака, «Слов'янський квартет» О. Глазунова та ін. Музикознавці зазначають, що прообразом балад Шопена є не західноєвропейська романтична балада, а слов'янська дума.

Музичний феномен слов'янського світу в інтер'європейському просторі культур став предметом спеціальних досліджень тільки з середини XX ст., коли сформувався напрям музичного слов'янознавства. Багатючі напрацювання на цьому полі провідних музикознавців із слов'янських країн – академіка Б. Асаф'єва (Росія), З. Неєдли (Чехія), А. Хібінського та З. Яхимецького (Польща), Н. Мавродінова (Болгарія), І. Белзи (Україна – Росія), В. Гошовського (Україна) – визначили той слов'янський струмінь європейства, без врахування якого порушується цілісність європейського музичного процесу.

Починаючи з 70-х рр. XIX ст., поступово складається музикознавча школа у Чехії на чолі з О. Гостинським. Найбільше уваги чеські дослідники приділяють засновнику національної класичної школи Б. Сметані. В. Гельферт – музикознавець, професор Брнеського університету – крім робіт про Б. Сметану, своєю працею «Історичне значення чеської музики 18 століття» суттєво просвітив європейську музичну спільноту щодо впливу на неї слов'янства.

З кінця XIX ст. чеське музикознавство висуває найвидатнішого вченого-мистецтвознавця, культуролога, академіка З. Неєдлого (1878-1962), учня того ж Гостинського з естетики. З. Неєдл заснував Чехословацьку АН і став її першим президентом, був одним з ініціаторів створення Інституту слов'янознавства АН СРСР у Москві. В числі його робіт – фундаментальні дослідження з історії гуситської пісні, з історії чеської опери, ряд монографічних праць з творчості Б. Сметани.²⁰⁻²¹

Музикознавство Чехії у XX ст. представлено іменем Я. Йіранека.²² Серед радянських музикознавців чеською музикою плідно займаються Н. Сімакова,²³ Л. Полякова,²⁴ С. Павлишин²⁵ тощо.

Музична наукова думка Польщі пов'язана з працями вже згадуваних З. Яхимецького²⁶ та А. Хібінського²⁷; також відомі більш сучасні дослідники – С. Яроцинський,²⁸ Ю. Хомінський,²⁹ З. Лісса³⁰. Окремими проблемами польської музичної культури займаються і наші фахівці: Л. Мазель,³¹ І. Нікольська³² та багато інших.

В Україні осередком музичного слов'янознавства стала школа Б. Лятошинського. Сам композитор – поляк за походженням, українець за народженням, європеець за освіченістю та багатством світовідчуття – протягом життя удосконалював свій особливий «слов'янський стиль», прагнучи до інтонаційного синтезу різних пластів пісенно-танцювальної музики слов'янських народів, збагаченого техніками композиції європейської музики XX ст. Загальнослов'янські мотиви найяскравіше втілені в його симфонічних поемах «Гражина» та «На берегах Вісли», в солоспівах вірші А. Міцкевича, в П'ятій симфонії та «Слов'янському» фортепіанному концерті.

В цій атмосфері слов'янських студій школи Б. Лятошинського розвинулася творча особистість вченого-гуманітарія енциклопедичної ерудиції, різнобічних інтересів, поліглот, блискучого лектора та оратора, композитора і музикознавця І. Белзи, який з часом став визнаним у світі культурологом, присвятивши більшість своїх наукових праць проблемам музично-історичного слов'янознавства.

В 50-х рр. XX ст. у науковому доробку І. Белзи з'являються фундаментальні багатотомні дослідження з історії польської та чеської музичних культур,³³⁻³⁴ культурологічна праця «Пушкин

Мицкевич в історії музичальної культури», низка робіт, що вияснюють діалогові взаємодії у міжслов'янському та загальноєвропейському музичному житті.

На жаль, музично-історична література західноєвропейських авторів (особливо у першій половині ХХ ст.) містить прикрі приклади недооцінки, а то й серйозних помилкових міркувань та відвертих принижень з приводу вкладу слов'янських народів у світову музичну скарбницю. Так, у восьмитомній «Оксфордській історії музики» російським класикам ХІХ ст. відведено по декілька рядків тексту: Римському-Корсакову – 4 рядки, Мусоргському – 3 рядки; у Загальній історії музики французького автора А. Габело, котра увійшла в серію довідникових видань відомої «Бібліотеки Ларусса», пропущено ім'я Чайковського, хоча містяться дані про 261 композитора; у підручнику історії музики німецького автора Ганса Йоахима Мозера, яка витримала у 1953 р. 12 видань, на 460 сторінках тексту всім слов'янським музичним культурам – російській, польській, чеській – відведено всього дві з половиною сторінки; опера Глінки «Іван Сусанін» «знаходиться приблизно на рівні опер» другорядного німецького композитора-романтика Маршнера, а П. Чайковський і О. Бородин, як виявляється, йшли по шляху, вказаному Брамсом.

Поряд з такими псевдонауковими висновками тим більшої ваги набуває потреба у перегляді культурологічних канонів, у перечитуванні «текстів», у переосмисленні явищ культури на рівні нових духовних та естетичних домінант в їх інтегруючому значенні.

У розвитку музикознавчої думки можна спостерігати певну діалектичну закономірність: наукове осмислення музичного явища набирає розмаху майже паралельно з розквітом останнього. Ця тенденція яскраво демонструється новою хвилею розвитку слов'янських музичних культур у ХХ ст., коли складаються професійні композиторські школи Болгарії та Югославії, аналогічно тому, як це відбувалось у ХІХ ст. Шлях «прискореного розвитку» цих культур залучав і самих композиторів стати філософами та дослідниками, теоретиками та музикознавцями. В добу музично-стильового плюралізму та експериментаторства зростаючі слов'янські культури шукали правильні орієнтири і знаходили їх у зв'язку з традиціями слов'янських шкіл ХІХ ст. Так, композитор Л. Піпков-молодший, який був першим, хто вирішив проблему сучасного національного стилю на практиці, у своїй дискусійній статті «Про болгарський музичний стиль» (1934) говорить про «слов'янський дух звучання» болгарської музики, а багатьма іншими публіцистичними та загальноестетичними роботами заклав основи болгарського музикознавства. Питанням історичного розвитку болгарської музики значну увагу приділяли як болгарські науковці В. Кристев,³⁵ Л. Сагаєв,³⁶ І. Хлеббаров³⁷ так і радянський музикознавець Р. Лейтес.³⁸

Для музичного мистецтва Югославії вирішальними стали 1920-1930-ті рр., коли власне професійні композиторські школи формуються у Сербії, Хорватії та Словенії. На цьому етапі «найбільш плідними стали зв'язки із традиціями слов'янських композиторських шкіл – російською, чеською, так само як і з творчістю новаторів національних шкіл ХХ ст. Опері Мусоргського, Сметани, Яначека, симфонізм Дворжака та Римського-Корсакова, звернені до «фольклору» твори Стравінського, Бартока, Прокоф'єва послужили імпульсом для творчих пошуків багатьох композиторів Югославії».³⁹

Важливо підкреслити, що європейське визнання югославської музики, як і за часів Глінки та Сметани, забезпечує саме оперний жанр. Послідовником вокального стилю Мусоргського та Яначека виступає сербський класик П. Коньович у своїй оперній творчості. Народно-комічна опера хорватського класика Я. Готовца «Еро з того світу» на сторінках зарубіжних видань не раз названа «в числі трьох кращих слов'янських комічних опер поряд із «Сорочинським ярмарком» Мусоргського та «Проданою нареченою» Сметани».⁴⁰ Значний внесок у розвиток національної культури робить словенський композитор, педагог і музикознавець Л.М. Шкєрьянц. Шляхам розвитку музичної культури південних слов'ян багато уваги приділяють І. Ямпольський,⁴¹ Д. Цветко⁴² та ін.

Навіть такий короткий екскурс в історію становлення музичного слов'янознавства, при всій неповторності, своєрідності та різних часових паралелях розвитку слов'янських музичних шкіл, дозволяє зробити висновок про корінну, праслов'янську спільність цих народів, їх палке прагнення до єднання у поліфонії слов'янських культур при збереженні самобутності кожної з них. Історики-мистецтвознавці, музикознавці, автори монографій одностайні у своїй позиції, коли розглядають творчість композитора чи окремих творів у трьох вимірах: як самоцінне національне явище, як помітну подію у контексті вирішення загальнослов'янських музичних завдань, і, обов'язково, як невід'ємну сторону музичного життя у загальноєвропейському музичному просторі. Науковий внесок музичного слов'янознавства в історію європейського музикознавства з переконливістю доводить, що без досягнення вкладу слов'янських народів немислимо створення узагальненої

.....
 концепції розвитку європейської культури. Проте, історіографія, хронологізація та систематизація музичної слов'язознавчої думки і до сих пір чекає на свого науковця.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лисий І. Філософська і мистецька культура. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – С.217. 2. Цит по: Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала: Лекція, прочит. в Нац. Ун-ті «Києво – Могилянська акад.», 1 верес. 1999 р. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво – Могилянська акад.», 2005. – С.25.
3. Одоевський В.Ф. Музикально-літературне насліддя. – М., 1956. 4. Серов А.Н. Избранные статьи, тт. I – II, М., 1950, 1957. 5. Неедлы З. Избранные труды. – М., 1960. 6. Гозенпуд А. Леош Яначек и русская культура. – Л., 1984. 7. Бэлза И. О славянской музыке: Избранные работы. – М., 1963. 8. Бэлза И. Из истории русско-польских музыкальных связей. – М., 1955. 9. Бэлза И. Из истории русско-чешских музыкальных связей. – М., 1955. 10. Грубер Р. Всеобщая история музыки. Ч.1. – М., 1956. 11. Розеншильд К. История зарубежной музыки. Вып. 1. – М., 1978. 12. Друскин М. История зарубежной музыки. Вып. 4. – М., 1980. 13. Гошовский В. У истоков народной музыки славян. Очерки по музыкальному славяноведению. – М., 1971. 14. Цит. по: Грубер Р. Всеобщая история музыки. – М., 1965. – С.418. 15. Цит. по: Друскин М. История зарубежной музыки. Вып. 4. – М., 1980. – С. 396. 16. Цит. по: Бэлза И. Пушкин и Мицкевич в истории музыкальной культуры. – М., 1988. – С.9. 17. Цит. по: История русской музыки. Т.6. – М., 1989. – С.41. 18. Цит. по: Мартынов И. Бедржих Сметана. – М., 1963. – С.129. 19. Цит. по: Сокальський П. Вибрані статті та рецензії. – К., 1977. – С.142. 20. Неедлы З. Статьи об искусстве и литературе. – Л., 1960. 21. Неедлы З. Оперы Сметаны (перевод с чешского). «Избранные труды». – М., 1960. 22. Ваницкий Я., Йиранек Я., Карасек Б. О чешской музыке. – М., 1965. – 334с. 23. Симакова Н. Из истории чешской симфонии. – В кн.: Из истории зарубежной музыки. Вып. 2. – М., 1977. 24. Полякова Л. Чешская и словацкая опера XX века. – Кн. 1 и 2. – М., 1978, 1983. 25. Павлишин С. Основные тенденции современной чехословацкой музыки. – В кн.: Проблемы музыкальной науки. Вып. 3. – М., 1975. 26. Jachimiecki Z. Muzyka polska w rozwoju historycznym. Т.1-2. – Кр., 1948-51. 27. Chybinski A. Słownik muzyków dawnej Polski do roku 1800. – Кр., 1949. 28. Яроцинський С. Ideologie romantyczne. – Кр., 1979. 29. Chomiński J. Opera i dramat. – Krakow, 1976. 30. Лисса З. Шопен и Скрябин. В сб.: Русско-польские музыкальные связи. – М., 1963. 31. Мазель Л. Исследование о Шопене. – М., 1971. 32. Никольская И. Шимановский. В кн.: Музыка XX века. Ч.2. К. 5 А. – М., 1987. 33. Бэлза И. История польской музыкальной культуры. В 3-х томах. – М., 1954, 1957, 1972. 34. Бэлза И. История чешской музыкальной культуры. Т. 1-2. – М., 1959-1972. 35. Крыстев В. Очерки по истории болгарской музыки. – М., 1973. 36. Сагаев Л. Болгарское оперно творчество. – София, 1958. 37. Хлебárov И. Процессы формирования болгарской симфонической музыки. В кн.: Из истории музыки XX века. – М., 1971. 38. Лейтес Р. Композиторы Болгарии. В кн.: : Музыка XX века. Ч.2. К. 5 А. – М., 1987. 39. Гордина Е. Композиторы Югославии. В кн.: : Музыка XX века. Ч.2. К. 5 А. – М., 1987. – С.205. 40. Там само. – С.214. 41. Ямпольский И. Музыка Югославии. – М., 1958. – с.139. 42. Цветко Д. Стилиеве искания в югославской музыке XX века. – В кн.: Современные славянские культуры: Развитие, взаимодействие, международный контекст. Мат. Международной конференции Юнеско. – К., 1982.

Історія Поділля

А.П. Антонішин

СЕЛЯНСЬКО-ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ НА ПОДІЛЛІ
(КВІТЕНЬ-ЛИСТОПАД 1918 РОКУ)

Дана стаття висвітлює причини, перебіг і наслідки селянсько-повстанського руху на Поділлі в добу Української Держави Гетьмана Скоропадського.

Актуальність даної статті полягає у висвітленні селянсько-повстанського руху на Поділлі (квітень-листопад 1918 р.) в добу визвольних змагань українського народу 1917-1920 рр.

В українській історіографії відсутні праці, які конкретно стосуються суспільно-політичної ситуації на Поділлі в добу Гетьманату П. Скоропадського. Проте окремі аспекти повстанського руху висвітлені в дослідженнях П. Григорчука, П. Захарченко, К. Гуменюка¹.

Після перевороту 29 квітня 1918 р. одним із завдань гетьманського уряду була стабілізація внутрішньополітичної ситуації в країні. Основні принципи і напрямки діяльності влади в реалізації цього завдання були визначені вже в її перших програмних документах. В гетьманській «Грамоті до всього Українського народу» зазначалося, що авторитет влади буде підтримуватися, не спиняючись перед «найкрайнішими мірами», а в Урядовому повідомленні від 10 травня 1918 р. наголошувалося, що для "...встановлення спокою в Україні..." влада здійснить законодавчі і практичні заходи щодо "...встановлення в країні ладу ..." врятування "... держави від злощасної анархії, грабунків, насильств і вбивств..." Підкреслювалося, що гетьманська адміністрація докладатиме всіх зусиль до боротьби з шкідливою діяльністю агітаторів².

Отже, основні напрямки діяльності виконавчої влади щодо стабілізації внутрішньополітичної ситуації передбачали: а) підняття на належний рівень авторитету державної влади; б) наведення громадського порядку; в) боротьбу із злочинністю; г) боротьбу з політичними противниками режиму.

На Поділлі особливо гостра кризова ситуація склалась у прикордонних повітах: Могилівському, Ямпільському, Балтському та Ольгопільському, де місцева влада втратила будь-які засоби впливу на населення. В Ямпільському повіті ще з початку березня 1918 р. за активної підтримки більшовицьких агітаторів по селах почали створюватися так звані загони самооборони. Їх організацією зайнявся, колишній комендант зимового палацу, більшовик Федір Криворучко.

Перший загін було створено в селі Качківці кількістю до 300 чоловік. Згодом подібні загони було організовано в Дзигівці, Яланці, Писарівці і Клембівці. Головною метою керівників цих загонів було утримання влади більшовиками в регіоні, однак встановлення гетьманської адміністрації на початку травня 1918 р. змусило їх підняти повстання в повіті задля захоплення повітового центру м. Ямпіль.

Важливу роль у повстанні відіграли солдати-більшовики, які поверталися з фронту через Ямпільський повіт. Вони підбурювали й агітували населення краю на збройний виступ, користуючись слабкістю місцевої влади. Однак жителі більшості сіл не приставали до повстанців, толерантно ставлячись до нової адміністрації. В той же час жителі Дзигівки, Яланця, Ратуші і Вербки Ольгопільського повіту готові були підтримати повстання³. Вже на 16 квітня 1918 р. об'єднаний загін Ф. Криворучка налічував сім тисяч чоловік⁴.

20 квітня 1918 р. повітовий комісар Ганько в телеграмі Подільському губернському комісару Центральної Ради повідомляв: «Коли Криворучко візьме Ямпіль, то його підтримає весь повіт. Тому задля уникнення серйозного кровопролиття потрібно зараз зібрати тисячі дві війська і знешкодити центр повстанського руху в селі Качківці, коли не можуть австрійці чи німці просити із Сорок румунські війська»⁵.

Однак повстанцям вдалося випередити регулярні австро-угорські частини. На початку травня групою більшовиків – К. Чорноморцем, Є. Наймушиним, Є. Вакулєнком, Л. Кацовим, Н. Сажовим – за участю місцевих жителів в м. Ямполі було вчинено напад на військову залогу, що розміщувалась в приміщенні школи, в результаті чого весь загін було обеззброєно. Це стало знаком для інших повстанців в повіті. Вже за кілька днів увесь південь Ямпільського повіту був охоплений повстанням. Головні сили повсталих 7 травня вирушили з Качківки до Ямполья, однак регулярні австрійські частини не дали об'єднатися повстанцям⁶. Ямпільських більшовиків було взято в облогу, а загін на чолі з Криворучком відступив назад у район Качківки.

Повстанці протрималися недовго. Вже 18 травня, коли качківські селяни-більшовики захопили австрійські фури з хлібом, австрійці у відповідь 19 травня після недовгого бою

розгромили більшовиків і ввійшли в село⁷. Під час бою було вбито одного австрійця і 60 селян, згоріло 219 хат⁸. 22 травня опір повсталих було повністю зламано. Села Писарівка, Клембівка та Дзигівка було обеззброєно й зайнято австрійськими військами, а Ф. Криворучко з невеликою частиною загону змушений відступити на територію Ольгопільського повіту⁹.

Таким чином, перший із відомих нам збройних виступів подільського селянства супроти гетьманської адміністрації весною 1918 р. призвів до встановлення в повіті більшовицької влади. Австрійські військові в боротьбі з повстанцями нашоухнулися на поки що погано організований, без чітких цілей і певних завдань селянський рух. Проте навіть у цих умовах ямпільське селянство показало себе грізною силою, здатною боронити власні здобутки будь-якими засобами.

Поряд з цим повстанням більшовики організовували ще декілька невеликих виступів. Так, в окрузі містечка Жванця Камянець-Подільського повіту озброєні загони було сформовано у вісімнадцяти селах. Однак австро-угорська контррозвідка вчасно дізналася про нього й попередила виступ. На обеззброєння селян було командировано 240 австрійських солдат з кулеметами та козаків повітової сотні¹⁰. В місті Тульчині Брацлавського повіту 9 травня відбулися загальні збори селян у кількості 3-х тисяч чоловік. Було ліквідовано місцеву владу й обрано тимчасовий революційний комітет, до складу якого увійшло по одному депутату від сіл: Аннополя, Богданівки, Біловусівки, Войтівки, Гути, Журавлівки, Захаряшівки, Клебані, Кинашева, Кирнасівки, Кришинець, Кобилівки, Михайлівки, Мазурівки, Нестерварки, Столипін і Холодівки, три представники від населення Тульчина й чотириох представників старого комітету¹¹. Головою ревкому обрано В.В. Ульріха, а військовим комісаром призначено Є.Ф. Розвадовського. Повстанці утримували владу в місті до початку червня, коли Тульчин повністю перейшов до рук гетьманської адміністрації¹².

До кінця травня по всій губернії ще виникали стихійні виступи селян, які швидше були схожі на спроби пограбування ще уцілілих поміщицьких господарств, ніж на організовані виступи проти нової адміністрації. В той же час по всій Україні йшло налагодження чіткої системи адміністративно-територіального устрою та підпорядкування гетьману органів самоуправління.

19 травня 1918 р. виконувати обов'язки старости Подільської губернії почав С.І. Кисельов¹³. Завдяки його професійним діям на Поділлі швидко був організований міцний адміністративний апарат¹⁴, який взявся до реалізації політичної та економічної програм гетьмана.

Головним завданням нової влади була стабілізація політичної ситуації і встановлення соціальної рівноваги. Саме з метою реалізації гетьманської внутрішньої політики С.І. Кисельов 29 травня видав розпорядження всім повітовим і волосним старостам в обов'язковому порядку ознайомити населення на сходах з усіма пунктами гетьманської грамоти і декларації уряду щодо аграрного питання¹⁵.

Для припинення численних правопорушень С.І. Кисельов застосував засоби правового регулювання суспільних відносин. Вже в своєму першому зверненні "До населення Поділля" від 1 червня 1918 р. він закликав подолян "...до розсудливості, спокою і допомоги уряду у встановленні необхідного державного ладу...", попереджаючи, "...що невиконання вимог урядової влади, порушення ладу..." будуть каратись "...самими суровими засобами..."¹⁶. Губернський староста категорично вимагав від селян повернути награвану власність поміщиків, припинити випаси худоби на посівах землевласників і вирубки лісів. Крім того, влітку 1918 р. губернським старостою було видано ще низку постанов, які, на його думку, мали сприяти стабілізації ситуації в сфері правопорядку. Так, 1 червня 1918 р. видано наказ: всім жителям Поділля здати всю вогнепальну зброю, вибухові речовини та інше військове майно. 3 липня 1918 р. постанова губернського старости закликала населення припинити руйнування і пошкодження державного майна, зокрема засобів зв'язку¹⁷.

З метою підвищення авторитету влади серед населення С. Кисельов звернувся до місцевого ієрарха православної церкви, розгалужена структура якої (1626 церков, що входили до складу 67 благочинних округ Подільської єпархії) забезпечувала реальні засоби впливу в суспільстві. В листі до виконуючого обов'язки єпископа Подільського і Брацлавського Пімена в червні 1918 р. С.Кисельов запропонував йому оголосити звернення церкви до народу про підтримку Гетьмана і згадувати його ім'я при богослужіннях. Тоді ж губернський староста повідомив повітових адміністраторів, що їм необхідно заручитися згодою благочинних, шляхом відповідних з їх боку вказівок духовництву, надавати старостам всебічну допомогу в справі встановлення законності й порядку. Для цього, вважав Кисельов, духовенство повинно в своїх проповідях і в усіх випадках

..... спілкування з вірними закликати до підпорядкування владі, дотримуватися порядку. Як і Пімен, благочинні краю погодились допомагати владі¹⁸.

Однак спроби відновлення порядку наштовхувалися на серйозні перешкоди. Існує принаймні дві найголовніші причини цього. Першу з них висловив після 36 днів діяльності нової влади губернський комендант Поділля С.Я. Сороченко, який зазначав, що більшість населення за часи революції й анархії відвикли підкорятися будь-яким правилам і тому намагання влади повернути їх поведінку в рамки законності викликали протидію¹⁹. Друга причина, що ускладнювала процес відновлення правопорядку, на думку одного з німецьких дипломатів, полягала в гетьманській аграрній політиці, яка відновила поміщицьке землеволодіння, однак нічого не зробила для вирішення проблеми малоземелля селян і тим самим автоматично викликала негативне ставлення селян до нової влади²⁰.

Невдоволене аграрною політикою влади селянство ігнорувало її розпорядження щодо повернення розграбованого поміщицького майна, зброї та ін. Тому для підтримки авторитету влади гетьманська адміністрація була змушена вдаватися до заходів примусового характеру. Оскільки діяльність Державної варти в травні-червні 1918 р. ще не була налагоджена, на прохання гетьманських урядовців примусові заходи забезпечували підрозділи окупаційних військ. Так, 18 червня 1918 р. Кисельов наказав повітовим старостам обеззброювати селян за допомогою австро-угорських військових загонів, не зупиняючись перед застосуванням збройного примусу, включаючи обстріли сіл²¹. Виконуючи це розпорядження, урядовці Поділля разом із загонами австро-угорців з конфіскаційною метою здійснювали рейди селами. Вони часто набували характеру карних експедицій, які накладали на селян за нездачу зброї контрибуції, здійснювали екзекуції (тілесні покарання), арешти, розстріли непокірних.

Загалом відновлення поміщицького землеволодіння за допомогою карних експедицій було типовим явищем для Правобережної України, коли польські землевласники, незважаючи на заборону влади і, зокрема, С. Кисельова в Подільській губернії, самовільно їх організовували для якнайшвидшого повернення свого майна. Таким чином, поміщики ігнорували законні шляхи повернення своєї власності - через земельні комісії. Отже, право приватної власності відновлювалося незаконними методами. Гетьманська адміністрація не змогла перешкодити цьому процесу. Численні протести Гетьмана австро-угорському командуванню в Одесі з вимогою припинити карні експедиції, які вбивали клин між владою та селянством, були безрезультатними.

В цілому, примусові методи наведення громадського порядку, повернення поміщицької власності були лише частково дієвими і, врешті, правопорядок повністю відновити не вдалось. А занадто часте використання силових методів тільки збільшило соціальну напругу в селах. Значне невдоволення гетьманською владою, австро-угорцями і найбільше - поміщиками, які організовували карні експедиції, вилилось у численні правопорушення, що значно посилювало криміногенну ситуацію.

Особливого поширення набули злочини вчинені на ґрунті аграрних відносин. Протести селян відновленню поміщицького землеволодіння набули таких радикальних форм як вбивства й пограбування поміщиків та управителів їх маєтків, підпал економій землевласників. Зазначені правопорушення були зафіксовані ще в кінці травні 1918 р. і продовжувалися майже весь період існування Гетьманату. Так, в травні 6 озброєних злочинців жорстоко вбили поміщика Ф.Ю. Вишневського в с. Вербка-Волоська (Ольгопільський повіт), в червні невідомий злочинець застрелив управителя маєтку в с. Грижинці (Вінницький повіт), в липні 6 чоловік здійснили напад на палац поміщика Л. Раковського в с. Козинці (Вінницький повіт) і викрали значну кількість золотих і срібних речей, в серпні 14 грабіжників напали на будинок поміщиці Ценіної в с. Катюжанах (Могилів-Подільський повіт) і пограбували речей на суму 9 тис. карбованців та вбили управителя її маєтку²². Крім того, в травні 1918 р. в с. Берестовцях (Гайсинський повіт) була "...розбита економія власника Закржевського...", а в с. Печора (Брацлавський повіт) селяни зруйнували й розграбували маєток графа Потоцького. В червні 1918 р. у с. Сутисках (Вінницький повіт) невідомими злочинцями був підпалений палац графа Гейдена²³.

У зв'язку зі складною політичною ситуацією (поширення протиурядової агітації, розвиток повстанського руху) уряд змушений був здійснити розширення функцій Державної варти, реорганізував її структуру. За ініціативою губернського старости Поділля, яку підтримали й інші керівники регіонів, 29 червня 1918 р. було створено губернські освідомчі відділи, основна функція яких полягала у боротьбі з державними злочинами (антиурядова агітація, бандитизм). Начальник відділу призначався директором Департаменту Державної варти й підпорядковувався безпосередньо губернському старості. На новостворену посаду в структурі варти в Подільській губернії було

.....
призначено П.О. Ніколіна. Таким чином, з червня 1918 р. Державна варта поєднувала функції поліції та спецслужби.

Для забезпечення ефективної боротьби з противниками режиму старостам були надані надзвичайні права. Так, 5 липня 1918 р. адміністраторам надано повноваження здійснювати позасудові обшуки, арешти і висилки громадян на примусові роботи за межі України.

Враховуючи суспільну небезпеку протиурядової агітації і повстанського руху, уряд зберіг систему українських військово-польових судів, створену ще Центральною Радою. До неї входили 19 судів, в тому числі Вінницький і Кам'янець-Подільський. Однак компетенція зазначеної системи судів була значно розширена в липні 1918 р., коли їм надали повноваження розглядати справи про всі злочини проти державного устрою України, про напади на урядових осіб цивільних відомств при виконанні службових обов'язків, про навмисне знищення або пошкодження майна²⁴.

Дані заходи центральної та місцевої гетьманської адміністрації тимчасово призупинили анархічні виступи в регіонах. Однак продовження каральних експедицій викликало серед населення нарікання. Цьому сприяла й агітація з боку українських соціал-революціонерів. У донесенні старости Кисельова Міністерству Внутрішніх Справ від 24 червня 1918 р. повідомляється: «Протягом червня 1918 р. масових виступів серед населення не спостерігалось, але посилюється агітація серед населення, особливо в Брацлавському і Ямпільському повітах. В чотирьох волостях Балтського повіту розпочалась активна агітація, спрямована на повалення гетьманської влади в повіті»²⁵.

Ці попередження з боку Подільського старости підтвердилися вже дуже швидко. Найсприятливіші умови для виступів склались у Могилівському повіті, де в м. Могилеві-Подільському військовим комендантом був відомий військовий та громадський діяч УНР Андрій Вовк²⁶. За його активної діяльності в охоронні козаці сотні набиралися прихильники Центральної Ради, проходили там вишкіл, а потім направлялися по селах для проведення агітаційно-підготовчої роботи та створення боєздатних загонів. На комплектацію цих загонів у липні 1918 р. було викрадено з комендантських арсеналів 1467 гвинтівок, 21 кулемет та велику кількість набоїв²⁷.

Планомірній підготовці до виступу завадив арешт 8 серпня у м. Барі 12 козаків та командира охоронної півсотні Могилівського повіту за звинуваченням у грабунках. По даній справі місцева адміністрація одразу почала проводити розслідування, по закінченню якого винних мали передати австрійському польовому суду, вирок якого був передбачуваний і однозначний – смертна кара²⁸.

Тому повстанський штаб, який складався переважно із членів лівого крила УПСР, 12 серпня прийняв рішення розпочати загальне повстання в ніч на 14 серпня²⁹.

Вночі 14 серпня комендантська сотня на чолі з Андрієм Вовком покинула місто й рушила на Бар³⁰. В самому ж повіті повстання очолив член партії українських соціал-революціонерів селянин із с. Серби Біляно-Шаргородської волості Пастухов. Його загін спочатку не перевищував і 50-ти чоловік³¹, однак вже через кілька годин до них приєдналось селяни Кукавської, Вендичанської, Лучинецької та Яришівської волостей. Вже на 15 серпня кількість повсталих становила від однієї до двох тисяч чоловік³². Того ж дня в Струсово бунтівники розстріляли начальника Повітової Державної Варти Данізієвського і його помічника Сьомашко, які направлялись в Кукавку для переговорів з керівниками селянського руху³³.

Місцева влада відреагувала миттєво, сповістивши про такий стан речей в місто Ямпіль командира 35 полку Альтмана, а командир австро-угорської 6 стрілкової бригадної команди Шквара підняв питання перед місцевою адміністрацією про переведення повіту на військовий стан. На придушення повстання було відправлено австрійські частини з Копайгорода на Яришів, Сербинівці, Кукавку, а на Лучинець, Струсово, Вендичани – із Ямпіля. Крім того, вирушили війська із Жмеринки на Вендичани та з Мурованих Куриловець на село Рівне³⁴.

Головні бої розвернулись в районі Кукавка – Рівне – Ялтушків – Біляни-Шаргородські. Зібрані майже з усього повіту повстанські загони вступили в бій з переважаючими силами австро-угорських військ. В результаті чого с. Рівне було повністю знищено артвогнем австрійців³⁵, а повстанці змушені були розділитись – частина загону рушила на с. Сліди, а інша, під тиском австрійців, – на Ольчедаїв. 17 серпня загін повстанців кількістю 500 чоловік зіткнувся з австрійськими частинами поблизу Білян-Шаргородських. Після нетривалого бою залишки селянського загону відступили в села Березівку та Лужок Ямпільського повіту³⁶.

Загін Пастухова пробивався далі на територію Брацлавського повіту, де в районі Холодіївки підняв повстання І. Боб, активний діяч української партії соціалістів-революціонерів, однак поблизу Джурина повстанців вже очікував батальйон австрійців. В результаті запеклого бою бунтівники

були повністю розбиті. Кількість вбитих і поранених сягала близько 400 чоловік, лише невелика частина на чолі з Пастуховим змогла прорватись і влитись в загін Боба³⁷.

З'єднавшись 20 серпня в районі Щуранського лісу повстанський загін нараховував всього до 150 чоловік. Повстанці одразу вирушили в село Кічман, де почали грабувати місцеву економію. Проти них з Брацлава вирушила козака сотня, під тиском якої селяни змушені були розбігтися по домівках³⁸.

Вже на 22 серпня повстання себе повністю вичерпало. В Могилівському повіті заворушення було повністю придушено, а в Ямпільському повсталі ще контролювали частково Шаргород, Зведенівку, Деробчин та Джурин³⁹.

Взагалі повстання підняте 14 серпня, не маючи підтримки в селян, ліквідувалося само по собі, в багатьох селах селяни самі захоплювали і здавали повстанців варті. Вперше серйозно себе проявила й Державна Варта. Саме завдяки зусиллям її агентів 23 серпня було заарештовано А. Вовка і переправлено його до Лук'янівської в'язниці⁴⁰. 27 серпня австрійці в Кукавському лісі захопили в полон ватажків повстання – Пастухова та його двох братів, після недовгого польового суду їх було повішано. Під час боїв села Рівне і Біляни-Шаргородські були повністю спалені австрійськими військами, а на села Бортники накладено контрибуцію в 300 тисяч рублів, Михайлівку – 100 тисяч рублів⁴¹. Загальна сума контрибуції, яку наклали на бунтівні села, склала 2 млн. рублів.

Скористатись ситуацією, яка склалась у губернії, спробували більшовики в м. Ялтушківі Могилівського повіту. Ревком, очолюваний М.Ю. Магдієвим та братами Боднарами, постановив підняти повстання проти влади 19 серпня⁴². Вранці цього ж дня робітники цукрового заводу й місцеві селяни обеззброїли та знищили місцеву варту, заарештували волосне управління і захопили цукровий завод. Повстанці одразу оголосили мобілізацію чоловіків віком від 18 до 45 років. Дві роти австрійських солдат, які дислокувалися в містечку, змушені були з боями відступити. Проте наступного дня прибув батальйон австрійців і угорців з артилерією, який вступив у бій з повстанцями. В результаті – 200 будинків в Ялтушківі і 180 в Слободі Ялтушківській було спалено, а 50 полонених повстанців розстріляно, в тому числі - всіх членів ревкому⁴³.

Значна кількість учасників серпневих повстань на Поділлі була заарештована. Тільки в Жмеринській в'язниці, за спогадами більшовика Тимошука, в серпні 1918 р. утримувалося до 1800 повстанців⁴⁴. В цілому в зоні австро-угорської окупації в Південній Україні, в тому числі на Поділлі було арештовано від 7 до 30 тисяч осіб.

Попри зусилля більшовиків, провід селянсько-повстанського руху на Поділлі влітку 1918 р. у своїх руках міцно тримали українські есери. Велику допомогу в повстаннях есерам надавала Всеукраїнська Рада селянських депутатів, особливо її низові організації. Проте вже наприкінці літа 1918 р. політичні партії втратили надію підняти загальнонародне повстання. Переконавшись у політичній апатії селянства, політичні лідери почали шукати інших шляхів до підняття народних мас проти існуючого режиму.

В перших числах листопада з Австрії прийшли звістки про демократичну революцію, яка там відбулась. Австрійські й угорські солдати з частин, що перебували в Жмеринці, Балті, Кам'янці-Подільському, почали арештовувати і розстрілювати власних офіцерів⁴⁵, а в Ольгополі солдати разом із селянами розгромили в'язницю, спричинивши анархію в повіті⁴⁶.

В Летичівському й Літинському повітах на початок листопада діяло понад 20 партизанських загонів, які в перших числах листопада об'єдналися під керівництвом М.Я. Ревуцького і Н. Сандлера та захопили Летичів, встановивши контроль над значною частиною повіту. На цій території було проголошено Летичівську Радянську республіку⁴⁷. Схожа ситуація склалась у районі Деражні, де діяли загони Д.К. Туза, Л.П. Панасюка та С.Н. Шіндера чисельністю до 400 чоловік. У середині листопада після кровопролитних боїв із Державною вартою вони зайняли Деражню, де проголосили радянську владу й утворили революційний комітет⁴⁸, але всі ці самопроголошені радянські республіки припинили своє існування з приходом військ Директорії.

Повстання, яке підняла в середині листопада Директорія на території України, в Подільській губернії не отримало тієї підтримки, яке від нього очікували. В селах Пенківка, Билини, Яцківці, Іскрень відбулися стихійні мітинги із закликом до повстання супроти гетьманської влади, але через свою політичну млявість і бажання лише громити поміщицькі маєтки селянство фактично само ліквідувало виступи проти місцевої влади, обмежившись погромами ще уцілілих економій⁴⁹.

В цілому в травні-листопаді 1918 р. збройні виступи селян проти влади відбулись у ряді населених пунктів 34 повітів Української Держави⁵⁰. В Подільській губернії у березні - червні 1918 рр. діяв 41 повстансько-партизанський загін⁵¹. Найбільшим селянським виступом в

гетьманській Україні було Звенигородсько-Тарашанське повстання в Київській губернії в червні-липні 1918 р., в якому взяло участь до 40 тис. селян. Загалом, як свідчить німецький фельдмаршал фон Ейхгорн, в тих чи інших формах протесту, в тому числі і в повстанському рухові, взяло участь 10-12% українських селян. Зазначений показник по Україні становить 2,5-3 млн., а на Поділлі – 325,2-390,2 тис. селян. Не менше 10 тисяч громадян України було вислано на примусові роботи до Австро-Угорщини і Німеччини. Значних втрат зазнали й окупанти – 30 тисяч їх військових загинуло в боях із повстанцями⁵².

Таким чином, за гетьманату внутрішньополітична ситуація була певним чином стабілізована. Однак ті методи, якими вона здійснювалась, в тому числі використання сили у відновленні правопорядку, були серйозним прорахунком уряду. А залучення окупаційних військ до виконання деяких внутрішньополітичних функцій держапарату (арешти агітаторів, боротьба з повстанцями) не підвищило авторитет влади серед населення, оскільки у всіх зловживаннях окупантів (реквізиції та контрибуції продуктів у селян під час карних експедицій) звинувачувалась насамперед гетьманська адміністрація. Значною помилкою уряду у вирішенні завдання стабілізації внутрішньополітичної ситуації було те, що для цього не були застосовані комплексні заходи. Зробивши ставку на силові методи у відновленні законності і порядку, режим не встиг дати більшості населення (селянам) найголовнішого для них – землі. А відновивши поміщицьке землеволодіння, влада викликала нову хвилю аграрних правопорушень і зростання повстанського руху.

Не була достатньо налагоджена діяльність Державної варти, на стадії формування перебували українські збройні сили. Все це призвело до того, що у вирішальний момент, із втратою підтримки окупаційних військ, Гетьманат виявився безборонним перед збройним виступом Директорії УНР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Григорчук П.С. Політичне становище на Поділлі в період Гетьманату Павла Скоропадського//Україна: минуле, сьогодення, майбутнє. Збірник наукових праць. – К., 1999. – С.183-188; Захарченко П. – Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – 188с.; Гуменюк К.С. Боротьба трудящих Поділля з австро-німецькими окупантами в 1918 р.// Боротьба за владу Рад на Україні. – К., 1977. – С.149-152; 2. Державний вісник. – 1918. – №1. – 16 травня; 3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.628. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.255; 4. Там само. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.27; 5. Там само. – Ф.628. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.258; 6. Наймушин Є. Боротьба проти петлюрівсько-гетьманського режиму в Ямпільському повіті//В боях за Жовтень. Спогади учасників революційної боротьби на Поділлі – Хмельницький, 1958. – С.225; 7. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.319; 8. Наймушин Є. Вказ. праця. – С.225; 9. Нова Рада. – №83 – 1918. – 24 травня; 10. ЦДАВО України. – Ф.628. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.297; 11. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.): Документи і матеріали. – Вінниця, 1959. – С.41; 12. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972 – С. 633; 13. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.2; 14. Григорчук П.С. Вказана праця. – С.183; 15. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.3 – Арк.4; 16. Там само. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.5; 17. Подільські губерніальні відомості. – 1918 – 2 червня; 18. Ульяновський В.І. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату П. Скоропадського). – К., 1997. – С.254; 19. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО) – Ф.Р.1196. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.6; 20. Крах германської окупації на Україні (по документам окупантов) – М., 1936. – С.92; 21. ЦДАВО України – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.31; 22. ДАВО. – Ф.Д. 192. – Оп.3. – Спр.300. – Арк.1; Ф.Р. 1196. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.62, 219, 261; Слово Подолии. – 1918. – №51 – 17 юлія; 23. ДАВО – Ф.Р. 1196. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.139 зв.; Спр.32. – Арк.9; Спр.33. – Арк.63; 24. Мироненко О. Виняткове судочинство в Українській державі. // Українське державотворення: невitreбуваний потенціал: Словник-довідник. – К., 1997. – С. 50-52; 25. ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.23; 26. Захарченко П. – Вказана праця. – С.100; 27. ЦДАВО України. – Ф.2207. – Оп.1. – Спр.1077. – Арк.19 зв.; 28. Там само. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.86; 29. Там само. – Ф.2311. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.44; 30. Там само. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.81; 31. Там само. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.154; 32. Там само. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.255. – Арк.21; 33. Там само. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.10; 34. Там само. – Ф.1216. – Оп.1 – Спр.76. – Арк.85; 35. Там само. – Ф.2311. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.44 зв.; 36. Там само. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.255. – Арк.22; 37. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.): Документи і матеріали. – Вінниця, 1959. – С.83; 38.ЦДАВО України. – Ф.2311. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.45 зв.; 39. Там само. – Ф.1793. – Оп. 1. – Спр.44. – Арк.155; Ф.2311. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.46 зв.; 40. Там само. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.79; 41. Там само. – Ф.2311. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.47 зв.; 42. ДАВО. – Ф.Р.4205. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.38; 43. ЦДАВО України. – Ф.2311. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.45 зв.; Киевский коммунист. – 1918. – №1 – 22 вересня; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972. – С. 127; 44. ДАВО – Ф.П.138. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.10; 45. ЦДАВО України.

– Ф.1216. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.207; Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – Б.м., 1942. – С.196; 46. ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.228; 47. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920). – М., 1966. – С.83; 48. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.3218 – Оп.1. – Спр.75. – Арк.3; Печенко Г. Партизани Державні в боротьбі проти окупантів та петлюрівських банд//В боях за Жовтень. Спогади учасників революційної боротьби на Поділлі – Хмельницький, 1958. – С.209; 49. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.152; 50. Мироненко О. Крах маріократії П. Скоропадського // Українське державотворення: не витребуваний потенціал: словник-довідник. – К., 1997. – С.255-256; 51. Гуменюк К.С. Вказана праця. – С.150; 52. Захарченко П. Вказана праця – С.52-81.

Л.М. Багас

ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ БІЖЕНЦІВ У ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На випадок війни прикордонні території в першу чергу опинялись у вирі подій. У роки Першої світової війни в такому становищі опинилося Поділля. Воно стала ареною передислокації великої маси військового та цивільного населення. Трудові й фінансові ресурси краю використовувались у цілях війни. Зрештою губернія була окупована. Це викликало значні зміни в економічному і суспільно-політичному житті краю. Цей відносно короткий у хронологічному плані період насичений різноманітними подіями в соціально-економічному і громадсько-політичному житті регіону. Його історія досліджувалася багатьма вченими. Серед них особливе місце займають дослідники В.П. Воловик¹, С.К. Гуменюк², М.П. Костриба³, І.О. Пшук⁴, І.Ф. Слизький⁵. Однак ще залишилося чимало важливих аспектів, які вимагають більш ґрунтовного вивчення, нових підходів та оцінок.

Значимість цієї теми в дослідженні історії Першої світової війни впливає як з точки зору з'ясування внутрішніх соціально-економічних і громадсько-політичних процесів, так і з міжнародного аспекту, оскільки Україні в планах воюючих держав відводилася значна роль. Крім того, в надрах Першої світової війни визрівали процеси, які зумовили революційний вибух, внаслідок якого розвалилася Російська та Австро-Угорська імперії, а в Україні почалося будівництво незалежної держави. Без визначення цього не можна збагнути суть і значимість не тільки національно-визвольного руху, але і державотворчих процесів, що зумовлює актуальність дослідження проблеми „Подільська губернія під час Першої світової війни.”

Із початком війни, що відразу набула світових масштабів, мільйони людей опинились у скрутному становищі. Вона стала великою катастрофою не тільки для воїнів, а й для цивільного населення воюючих держав. Із 65 млн. мобілізованих солдатів на фронтах 10 млн. загинуло і 20 млн. поранено. Жертви серед цивільного населення були майже такі ж самі⁶. Тому приділялася значна увага не лише допомозі фронтовикам, а й допомозі цивільному населенню, в першу чергу нужденним родичам військовослужбовців, дітям-сиротам, інвалідам та особливо такій численній групі постраждалих, як біженці.

Влітку 1915 р. воєнна ситуація на Південно-Західному фронті почала складатись не на користь російської армії. Австро-німецькі війська перейшли в наступ, що призвело до небувалого в історії людства розмаху масового неорганізованого руху цивільного населення – виникла проблема біженців. З наближенням військ противника до кордонів імперії у західних прифронтових районах оголосили тотальну евакуацію. Заполонивши населенні пункти, що знаходились у межах воєнних дій, біженці з усією силою – розоренні, голодні, безпорадні – широким потоком влились у найближчий тил відступаючої армії. Війна, що ввірвалася непроханим гостем у розмірене життя подолян, зруйнувала їх звичний уклад, позбавила житла, примусила цілими селами зриватися з постійних місць проживання і рухатися на схід.

На початку червня 1915 р. вище російське командування видало наказ про негайне виселення людей і вивезення майна з території, що може бути окупована. На ділі це означало примусове виселення селянства, в першу чергу чоловіків призовного віку від 17 до 45 років, щоб зберегти кадри для поповнення армії та позбавити ворога трудових ресурсів. Одночасно в сільського населення реквізувалося, крім місячної норми, все продовольство.

Поряд з цим, біженство з перших днів війни мало й своєрідне психологічне підґрунтя. Уряди країн для досягнення поставлених у війні завдань, окрім мобілізації людських, фінансових, продовольчих і матеріально-технічних ресурсів, звернулися до засобів ідеологічного та психологічного впливу на своїх співвітчизників. Засоби масової інформації супротивних військових

.....
блоків звинувачували дії протилежної сторони у «вандалізмі», «варварстві», нищенні досягнень культури та інших надбань на окупованих територіях. Хоча у більшості випадків армійські частини поводитися з цивільним населенням як окупанти, все ж не було підстав для поголовного переміщення населення з постійного місця проживання⁷.

Уже влітку 1915 р., коли в зв'язку з воєнними подіями на фронті розпочався суцільний потік біженців, справу надання їм допомоги було перенесено з площини доброчинності в сферу опіки державою своїх знедолених громадян. Зрозумівши, що це явище стало першочерговим питанням державної важливості, уряд підготував відповідний законопроект, який був затверджений імператором Миколою II 20 серпня 1915 р. як Закон про забезпечення потреб біженців. Цей документ визначав політику державної опіки останніх аж до жовтня 1917 р. Цим законом визначався статус біженців. Згідно з ним біженцями вважаються особи, які залишили місцевості під загрозою окупації чи вже окуповані противником або виселені за розпорядженням військових чи цивільних властей з району воєнних дій, а також вихідці з ворожих Росії держав, за винятком іноземних підданих німецької й угорської національності. Особи, вислані під наглядом поліції з району воєнних дій, біженцями не вважаються⁸.

Керуючись законом, з 10 вересня 1915 р. розпочала роботу при МВС Особлива нарада з влаштування біженців з метою контролю і загального керівництва у справах останніх. До її складу увійшли представники державних органів, громадських та національних організацій⁹. До її функцій входив розподіл державних кредитів, опіка в справі транспортування й розміщення біженців у нових місцях поселення, їх реєстрація. У разі реєвакації їм надавалася допомога на проїзд і відновлення господарства, проводилась оцінка нерухомого й рухомого майна, залишеного під час евакуації. Особлива нарада повинна була забезпечити відшкодування населенню збитків, надавати кредити. В програмі дій Наради передбачалися також заходи, що забезпечували духовні потреби біженців, зокрема влаштування до шкіл, різних курсів, допомога у встановленні втрачених зв'язків між членами їх родин тощо¹⁰.

30 серпня 1915 р. був прийнятий Закон про біженців. Матеріальна допомога у вигляді «пайкових» та квартирних коштів здійснювалася через численні громадські організації. Для багатьох біженців вони були єдиним засобом існування. Пайок включав перелік необхідних людині продуктів для проживання і видавався біженцям у вигляді гарячого харчування у прифронтовій смузі. Типовий пайок, розроблений спеціально для біженців, як максимум становив для дорослої людини 2 фунти хліба, по 0,25 фунта крупи, овочів, сала або м'яса, 0,5 фунтів солі, чай з 3-а шматками цукру. Вартість такого пайка для дорослого біженця обчислювався в 21,6 коп. в день. Для ослаблених дітей і дітей віком до 8 років передбачалась склянка молока, 1 фунт білого хліба, 0,25 фунта манної крупи. Для дітей віком від 8 до 15 років встановлювалась половинна норма пайка дорослої людини¹¹.

Поділля з перших днів війни стало прифронтовою зоною, що спричинило мобілізацію її сил та ресурсів для потреб армії. Губернія стала місцем дислокації великої кількості військ Південно-Західного фронту і його матеріально-технічного забезпечення. Тут розмішувалися госпіталі, лазарети, військові склади, тилові резерви, формувалися маршові роти й батальйони і велика кількість біженців. Обладнання та забезпечення перев'язочно-харчувальних загонів всім необхідним здійснювалося завдяки асигнуванням Подільського губернського земства в розмірі майже 70000 крб. на 1915 р.¹²

До Подільської губернії постійно прибували біженці з територій, які стали театром військових дій. Вівся їх суворий облік по кожному повіту. Ямпільський розпорядник 3 січня 1915 р. повідомляв Подільського губернатора, що станом на 1 січня 1915 р. в повіті проживало 237 біженців, з яких 81 жінка і 132 дитини. За національністю: 58 чол. – малоросіяни, 125 чол. – поляки, 5 чол. – латиші, 13 чол. – русини, 36 чол. – євреї. З них заробіток отримують – 40 чол., потребують матеріальної допомоги – 7 чол.¹³

Особливо великі потоки біженців були влітку-восени 1915 р. Після стабілізації лінії фронту наприкінці 1915 р. рух біженців майже припинився. Розселення останніх спочатку відбувалося на добровільній основі. Переважна більшість населення селилась у сільській місцевості, де не лише можна було прохарчуватися та знайти заробіток на сільськогосподарських роботах. Населення губернії брало їх до себе на постій. Охоче бралися ті родини, в яких знаходилось більше працездатних членів. Проте чимало біженців розмішувалось у поміщицьких садибах, монастирях, школах та інших приміщеннях.

Список біженців Подільської губернії станом на 1 січня 1916р.¹⁴

№ з/п	Повіт	К-сть біженців	К-сть забезпечених	К-сть потребуючих допомоги
1	Балтський	886	326	90
2	Брацлавський	2390	2193	100
3	Вінницький	702	363	230
4	Гайсинський	497	497	-
5	Кам'янецький	-	-	-
6	Летичівський	199	170	29
7	Могилівський	38	38	-
8	Ольгопільський	235	142	93
9	Проскурівський	427	91	89
10	Ушицький	18	-	18
11	Ямпільський	227	144	83
	ВСЬОГО	5712	3954	656

Голова Особливої Ради з прийняття мір для оборони країни генерал І. Поливанов 14 листопада 1915 р. затвердив правила видачі допомоги робітникам і службовцям підприємств, які евакуйовувалися за розпорядженням військової влади.

Ці правила передбачали: 1. службовці з окладом не більше 2400 крб. в рік і працівники підприємств, що евакуйовуються, отримують за рахунок евакуаційного фонду винагороду: службовці - в розмірі половини місячного окладу, а робітники - в розмірі 2-х недільної плати; 2. видавали евакуаційні посвідчення як окремим особам, так і партіями для безкоштовного проїзду; 3. отримували підйомні: робітники і службовці - 20 крб., жінки робітників і службовців - 10 крб., їх діти до 15 років - 5 крб., робітники і службовці до 17 років - 10 крб., виплачувались підйомні на дітей; 4. допомога виплачувалася заводоуправлінням військово-промислових комітетів, органами Всеросійського Союзу Земств й іншими організаціями.

Біженцям, які не працювали, видавали спеціальні книжки, де робили значки про забезпечення продовольством, одягом. Їм видавали продукти з запасів, які евакуйовували. Біженців відправляли по лінії Деражня-Могилів-Подільський, а саме в Проскурівський повіт - м. Деражня, в Кам'янецький повіт - на м. Городок-Ярмолинці-Михайполь, в Кам'янецький повіт - на м. Дунаївці-Нова Ушиця, в Кам'янецький повіт - Китайгород.¹⁵

Розруха, голод, відсутність елементарних норм забезпечення, недостатня кількість лікувальних закладів, особливо у прифронтовій зоні, безсистемність руху біженців, їх скупченість й антисанітарія, невлаштованість життя цих громадян призвели до спалаху епідемій. Взагалі біженці являли собою групу населення особливо вразливу до останніх. Вони заповнювали всі наявні міські інфекційні ліжка, а в багатьох випадках і госпіталі для поранених, не говорячи про нові, нашвидкоруч відкриті для них лікарні та бараки. Безсистемність і невлаштованість руху біженців, тим більше у літній час, призвели до спалаху інфекційних хвороб у Подільській губернії.

У зв'язку з цим 18 лютого 1915 р. відбулося засідання медичної комісії Губернських Земських зборів, на яких заслухали заходи боротьби з інфекційними хворобами й виділили на боротьбу з тифом і холерою 300000 крб.¹⁶ Вже в 1916 р. витрати на боротьбу з епідеміями в губернії становили 377005 крб.¹⁷

Поява під час війни такого явища, як біженці породила цілу низку проблем соціального, економічного та політичного характеру. Дослідження проблеми біженців є важливою складовою вивчення історії Поділля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воловик В.П. Боротьба за владу Рад на Поділлі. 1917-1920 рр. - К., 1968; 2. Гуменюк С.К. Боротьба трудящих Поділля з внутрішньою контрреволюцією і іноземною інтервенцією в роки громадянської війни. 1918-1920 рр. - К., 1976; 3. Костриба М.П. Боротьба трудящих за встановлення радянської влади на Поділлі. - Хмельницький, 1957; 4. Пшук І.О. Боротьба проти інтервенції та внутрішньої контрреволюції на Вінниччині. 1919-1920 рр. - Вінниця, 1958; 5. Слизький І.Ф. Ревкоми і комбіді Поділля в боротьбі за встановлення і зміцнення влади Рад. 1918-1919 рр. - К., 1953; 6. Герцик Л.І. Рух населення на території Росії під час Першої світової війни і революції. - М., 1926. - С.22; 7. ЦДІА України. - Ф.719. - Оп.1. - Спр.4. - Арк. 277; 8. Закони і

розпорядження про біженців: Вип.1. – М., 1915. – С.2,3; 9. Закони і розпорядження про біженців: Вип.2. – М., 1916. – С.120; 10. Закони і розпорядження про біженців: Вип.2. – М., 1916. – С.120-121; 11. ЦДА України – Ф.719. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.258; 12. Закони і розпорядження про біженців: Вип.2. – М., 1916. – С.20; 13. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.1159. – Арк.16; 14. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.1159. – Арк.94; 15. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.8432. – Арк.254; 16. ДАХО. – Ф.233. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.37; 17. ДАХО. – Ф.233. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.47.

О.С. Барнасюк, І.М. Романюк

ПРОФСПІЛКИ ВІННИЧЧИНИ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ

Історія профспілкових організацій початку 30-х рр., особливо в роки голодомору, довгий час залишалася поза увагою вчених-істориків. Якнайшвидшому відродженню авторитету професійних спілок допоможе всебічний аналіз більшовицької політики одержавлення громадських інститутів, що створила соціальну сутність профспілок та унеможливила повноцінну реалізацію політики соціального партнерства.

Метою даної статті автори ставлять вивчення діяльності профспілок Вінниччини в роки голодомору 1932-1933 рр. У наш час існує необхідність об'єктивного аналізу й нового погляду на дану проблему: Її необхідно розкривати з урахуванням сучасного трактування подій того часу, а це вимагає подальшого розроблення, переосмислення критеріїв в оцінці діяльності громадських організацій і установ.

Пошук нових підходів до вивчення історії профспілкового руху намітився в українській історіографії після проголошення незалежності. У середині 90-х рр. вийшли друком дослідження Б. Андрусишина¹, Г. Касьянова², О. Реєнта³ та інших, які започаткували вивчення історії становлення в Україні системи соціального партнерства, а також процеси одержавлення професійних спілок. У кінці 90-х рр. і на початку ХХІ ст. з'явилися цікаві дослідження, які з нових позицій висвітлюють окремі питання історії радянських профспілок⁴.

Питанням діяльності профспілок Вінниччини, зокрема і в досліджуваний нами період, присвячені нариси і статті В.Баранського⁵, З.Кукурудзи та Є.Олещенко⁶, П.Калоші⁷.

Однак загалом діяльність профспілок Вінницької області в період голодомору 1932-1933 рр. являється малодослідженою і недостатньо вивченою темою в сучасній історіографії.

Особливістю даної статті є те, що вона написана на основі документів Державного архіву Вінницької області.

Починаючи суцільну колективізацію, радянський уряд вважав, що цей захід швидко забезпечить зростання продуктивності сільськогосподарського виробництва. І під колективізацію на 1931 р. (3-й рік першої п'ятирічки) більшовицьким урядом були заплановані для України підвищені плани постачання державі сільськогосподарської продукції.

Колективізація проходила насильницькими методами. Її фактичні темпи у три рази перевищували план на першу п'ятирічку. У доповіді "Підсумки першої п'ятирічки" на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 7 січня 1933 р. Й. Сталін цинічно заявив: "Партія домоглась того, що колгоспи об'єднують тепер більше 60% сільських господарств з охопленням більше 70% всіх селянських площ, що означає перевиконання п'ятирічки в три рази"⁸.

Але результати такої швидкої та бездумної насильницької колективізації виявились плачевними. Вже у 1931 р. продуктивність сільськогосподарського виробництва була дуже низькою. Але більшовицький уряд і не думав зменшувати плани постачання державі сільськогосподарської продукції. Тому весь урожай колгоспів та радгоспів 1931 р. був забраний в рахунок планової хлібозаготівлі. У колективних господарствах Вінниччини не залишилось навіть насінневого фонду. Разом з цим зменшився рівень постачання міського населення сільськогосподарською продукцією.

Ясна річ, такі результати колективізації на Поділлі не задовольняли більшовицький уряд. 1932 р. в області терміново створюється Вінницька обласна профрада, яку очолив О. Ройзман, та оргбюро облпрофради під керівництвом П. Ключко. Перше засідання оргбюро Вінницької облпрофради відбулось 13 березня 1932 р., на якому затвердили обласні оргбюро професійних спілок: цукровиків, МТС, наймитства, держторгівлі та кооперації, робітників тваринницьких радгоспів, землеробських радгоспів, фінансово-банківських робітників, робітників зв'язку та інших⁹. Згодом було організовано обком профспілки робітників освіти (робос)¹⁰, цементників, держустанов, промжитбуду тощо¹¹.

Виходячи з постанов ЦК ВКП(б), оргбюро Вінницької облпрофради та всі профспілки новоствореної області працювали під гаслом “Лицем до виробництва”¹². Проте основною діяльністю профспілок Вінниччини у 1932 р. була шефська допомога колгоспам, радгоспам та МТС, яка зводилась до утворення насінневих фондів в колгоспах та збирання засівматеріалу серед бідняків та середняків. Для кращої організації шефської роботи низові профспілкові організації були закріплені за селом, колгоспом, радгоспом.

Ясна річ, збирання насіння у селян та створення насінневих фондів профспілковими активістами проводилось в області силовими методами. Тому вже навесні 1932 р. в селах Вінниччини почався голод. Нестача насінневих фондів призвела до того, що з березня 1932 р. для робітників області зменшили норму споживання хліба. Серед робітників Вінниччини з’явилися “нездорові настрої та не виходи на роботу”, багато робітників почали звільнятися із роботи. Тому профспілки вирішили боротися з цим явищем через колективний договір, записавши в нього пункт про боротьбу з літунами. На зборах по прийняттю таких колективних договорів деякі робітники, пояснюючи причини звільнення, говорили: “Так як нам в березні місяці зменшили норму хліба, то не можемо виконувати промплан”¹³. Ті колгоспники, які відмовлялись віддавати останні припаси на насіння, оголошувались куркулями – “класовим ворогом”. Оргбюро Вінницької облпрофради вимагало від профспілок області “провести рішучу боротьбу з класовим ворогом куркулем, що подекуди проліз до колгоспів і намагається підривати стан та роботу колгоспів з середини”¹⁴.

Взагалі, керуюча партія так організувала роботу профспілок, що вони разом з господарськими організаціями відповідали за кількісні та якісні показники виконання планів промислового та сільськогосподарського виробництва в області.

Вже на початку жовтня 1932 р. президія Віноблпрофради своєю постановою зобов’язує райпрофради і низові профосередки виконати план хлібозаготівлі до жовтневих свят, всебічно допомогти сільським організаціям в справі підвищення темпів хлібозаготівлі, “не пізніше 29 жовтня відрядити бригади з кращих ударників та активістів до підшефних сіл, на час вирішення плану хлібозаготівель в зазначений термін. Поставити на чолі бригади кращих звільнених робітників. Боротьба за завершення плану... повинна бути спрямована в такий спосіб, щоб профспілчанські організації відповідали б за виконання плану хлібозаготівель в підшефних селах...”¹⁵.

Про те, як виконували ці вказівки профспілкові бригади в підшефних селах, архівні документи замовчують. Зате старожили сіл Вінниччини добре пам’ятають, як діяли ці бригади. В кожній сільській хаті вони безжально витрушували все до зернини, залишаючи дітей, старих селян, ще здорових людей тихо вмирати від голодної смерті.

Ясна річ, для виконання такої брудної роботи необхідно було мати жорстоких та бездушних виконавців. Не всі профактивісти витримували таку безжальну та жорстоку роботу, окремі з них залишили свої посади. Внаслідок цього президія Віноблпрофради видала постанову від 29 жовтня 1932 р., в якій було відзначено незадовільний стан підготовки і якості профспілкового активу та його плінності, намічені шляхи подолання цих “негативних явищ” за рахунок вивчення складу профаكتиву, його підготовки в профспілкових школах та послідовного просування¹⁶.

Восени 1932 р. профспілки Вінницької області активно займалися організацією громадського харчування для робітників радгоспів, але колгоспників це не стосувалось. Так, голова облпрофради П. Ключко у своїй доповідній записці “Про хід копки, возки та готовності до цукровиробництва у Вінницькій області”, повідомляв, що “громадське харчування організовано по всіх радгоспах, але їдальні забезпечено щодо продуктів повнотою лише хлібом і городиною. Рослинне масло є не по всіх радгоспах. Останнім часом рознаряджено: консервів – 72 тис. банок, кондвиробів – 40 т, оселедців – 92 т, бичків – 93 т, олії – 12 т, чаю – 1120 кг.”¹⁷. З цієї доповідної також видно, що продуктами харчування, інвентарем та допомогою робочою силою забезпечувались лише радгоспи, що засіяли буряками до 6% від загальної площі посіву буряками по області¹⁸. Колгоспи та одноосібники продуктами харчування не забезпечувались. Це, ймовірно, відбувалося тому, що більшовицька влада хотіла довести переваги радгоспів – державних сільськогосподарських підприємств – перед колгоспами, тоді як українське селянство у 30-х рр. віддавало перевагу колгоспам.

“Успішне виконання першої п’ятирічки за 4 роки” закінчилось голодомором для України. Найбільше голод захопив сільські райони України, зокрема і Вінниччини. Але і міста відчули, що таке голод. Наприклад, в Бердичеві на 1-му шкіряному заводі на профспілкових зборах робітники говорили: “Мучають нас, з голоду пухнем. Ви б краще забрали дітей на ковбасу і не змушували їх жорити голодом. Йому в голові кіно, театр, а тут з голоду помирають”. По даним профспілок на цьому заводі було 8-9 чоловік опухлих від голоду. На інших підприємствах м. Бердичева на

профзборах говорили те ж саме. Такі виступи, за словами голови міськпрофради м. Бердичева, отримали "рішучу відсіч від більшості присутніх на зборах та були засуджені". Така інформація до Вінницької облпрофради надсилалась під грифом "таємно".¹⁹

Якщо у 1932 р. для профспілок Вінниччини було два основних напрямки діяльності: шефська допомога селу і виконання виробничих планів, то у 1933 р., враховуючи гіркий досвід голодомору, до цих двох основних напрямків додалося ще й створення власної бази робітничого постачання продуктами харчування²⁰.

Якщо у 1932 р. низові профспілкові організації, незважаючи на критику Вінницької облпрофради, поставились прохолодно до створення допоміжних господарств, то у 1933 р. вони ініціювали розширення їх створення²¹.

Для забезпечення керівництва приміськими допоміжними господарствами профспілки міст під керівництвом Віноблпрофради створюють міські робітничі кооперативи (МРК). Такі МРК були створені у найбільших містах Вінницької області: Вінниці, Бердичеві, Проскуріві, Могилів-Подільському, Кам'янець-Подільському, Тульчині, Славуті та Гайсині. Разом з цим обкоми галузевих профспілок, господарчі органи та підприємства для забезпечення своїх робітників продуктами харчування створюють свої закриті робітничі кооперативи (ЗРК). Такі ЗРК були створені обкомами профспілок: лісосплаву, цукровиків, МТС, машбуду, робітників кооперативно-державної торгівлі (РКДТ) та промисловими підприємствами: завод "Прогрес", Вінницький суперфосфатний завод, м'ясокомбінат "Беконка", кравецька фабрика ім. Володарського, держшкірзавод м. Бердичева тощо²².

Вже наприкінці 1933 р. студсекція Віноблпрофради при сприянні господарських організацій області створюють при навчальних закладах власну продовольчу базу – студгороди – для забезпечення продуктами харчування студентів та учнів технікумів, а у великих студентських містах області Вінниці, Бердичеві та Кам'янці-Подільському – закриті студентські кооперативи (ЗСК). По рішенню РНК УРСР для студгородів у Вінницькій області було виділено 229 га. Фактично за ініціативою студпрофорганізацій області на студгороди було виділено землі на 76% більше²³.

Питання масового створення МРК, ЗРК, ЗСК, допоміжних господарств при заводах, містах і навчальних закладах та їх роль у вирішенні продовольчої проблеми в 30-х рр. минулого століття в українській історіографії не знайшло ще належного висвітлення. Тільки автори "Нарисів історії професійних спілок України" дали оцінку закритим робітничим кооперативам (ЗРК)²⁴.

Організація допоміжних сільськогосподарських господарств та коопгоспів проходила у важких умовах: не вистачало насіння, сільгоспінвентаря, фінансів, тягової сили, техніки. Внаслідок цього допоміжні коопгоспи починали посівну пізно, вже після закінчення посівної у радгоспах та колгоспах. Посівні роботи в коопгоспах проводились переважно вручну, а це призводило до зриву плану засіву площ. До винних в зриві посівної в допоміжних господарствах застосовувались суворі міри покарання. Так, за зрив посівної в допоміжних коопгоспах було знято з роботи та віддано до суду директора коопгоспу Бердичівського шкірзаводу та агронома коопгоспу Вінницького хімзаводу²⁵.

Міські робітничі, закриті робітничі кооперативи та допоміжні коопгоспи не мали постійних робітників. Роботи в коопгоспах виконувались, в основному, промисловими цеховими робітниками та членами їх родин. Тому про продуктивність праці в допоміжних коопгоспах та їх рентабельність годі говорити. Для забезпечення рентабельності цих господарств потрібно було збільшити товарообіг. А для цього, в свою чергу, необхідно було збільшити реалізацію промислових товарів через свої магазини та розподільчі пункти. На реалізацію цієї мети необхідні були обігові кошти. А їх, як завжди, не вистачало. Особливо скрутно в цьому плані було в закритих робітничих кооперативах. Через свою закритість їм було важко збільшити товарообіг. Часто організатори закритих робітничих кооперативів після їх створення забували про них. Тому фінансової допомоги закритим робітничим кооперативам організатори більше не надавали. Внаслідок цього були випадки, коли керівники закритих робітничих кооперативів самі вимагали у облпрофради закрити, бо надалі не було "ніякої потреби волокти жалюгідне існування"²⁶.

Діяльність профспілок Вінниччини в роки голодомору 1932-1933 рр. однозначно оцінити неможливо. Їх робота, в основному спрямована на шефську допомогу робітникам, радгоспів, організацію медичного обслуговування, ремонт сільгосптехніки, допомогу кадрами, паливом, запчастинами та участь в насильницькій колективізації, - забезпечила швидку понадпланову колективізацію. Участь профспілок разом з комсомольськими та партійними органами у

наси́льницькій кампанії збирання насіння та хлібозаготівлі призвела до масового голоду в селах Поділля. Проте у містах проблема харчування робітників була частково вирішена за рахунок організації допоміжних приміських та призаводських господарств, а також централізованого та децентралізованого робітничого постачання.

Однак не дивлячись на проведену профспілками Вінниччини роботу щодо зменшення впливу голоду на населення, суттєвих позитивних результатів у 1932-1933 рр. так і не було досягнуто

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусишин Б.І. У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів періоду революції та визвольних змагань. 1917-1920. – К., 1995; 2. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х-1930-х рр.: Соціальний характер і історична доля. – К., 1992; 3. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни. 1917-1920 рр. – К., 1996; 4. 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. – К., 1996; Нариси історії професійних спілок України (за ред. О.М. Стояна). – К., 2002; Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті роки). – К., 2004; 5. Баранський В. Кривава помста...//Вінниччина. – 1999. – 16 січня; 6. Кукурудза З.К., Олещенко Є.І. Нариси з історії освіти і галузевої профспілки в Калиновському районі на Вінниччині. – Калинівка, 2004; 7. Калоша П.І. Нариси з історії профспілкового руху на Вінниччині//Рідна школа – 2002. – №3. – С.48-66; 8. И. Сталин. Вопросы ленинизма. – ОГИЗ. – 1947. – С.381. 9. Державний Архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф.Р.1044. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.12-13; 10. Там само – Спр.31. – Арк.5.; 11. Там само. – Ф.П.113. – Оп.6. – Спр.113. – Арк.1-2. 12. Там само. – Арк.3.; 13. Там само. – Спр.31. – Арк.4-5; Спр.17. – Арк.98-99.; 14. Там само. – Ф.П.113. – Оп.6. – Спр.113. – Арк.6-8.; 15. Там само. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.28.; 16. Там само. – Спр.2. – Арк.28. 17. Там само. – Спр.11. – Арк.1-3.; 18. Там само. – Арк.3.; 19. Там само. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.79-80. 20. Там само. – Спр.2800. – Арк.119-120.; Спр.1067. – Арк.21-24.; 21. Там само. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.81.; 22. Там само. – Спр.1067. – Арк.36-37.; Спр.249. – Арк.32-33.; Спр.290. – Арк.23-24.; 23. Там само. – Спр.1106. – Арк.11-14.; 24. Нариси історії професійних спілок України. – К., 2002 – С.294.; 25. ДАВО. – Ф.1044. – Оп.1. – Спр.1067. – Арк.25.; 26. Там само. – Спр.249. – Арк.34.; Спр.788. – Арк.10-12.

І.М.Батирска

ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАНЬ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ПОДІЛЛЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. НА СТОРІНКАХ МІСЦЕВИХ ТА ЦЕНТРАЛЬНИХ ЧАСОПИСІВ

В історіографії подільської етнології вагомий слід залишили представники Кам'янець-Подільської духовної семінарії. З ними значною мірою пов'язане розгортання історико-етнологічних досліджень на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX ст. Це був народознавчий осередок прогресивної молоді – вихованців та викладачів семінарії, діяльність яких була спрямована на вивчення са́мобутності подільського села, народного побуту, фольклору, народних традицій, звичаїв, що мало визначальне значення для українського національного відродження.

Провідне місце серед періодичних видань у висвітленні етнографічних матеріалів із Поділля займають „Подільські єпархіальні відомості” (далі – „ПЄВ”). За весь час їх видання етнографічні матеріали в середньому складають 20%. Серед публікацій рубрики „Історія, археологія, етнографія” етнографічна спадщина становить 43%. А статистичний огляд щорічних матеріалів часопису показує, що найбільша кількість статей з етнографії, поступово зростаючи від 1865 р., припадає на 1880-1890-ті рр. і становить 76,5% від загальної кількості публікацій „ПЄВ”. Їх продовжувачами стала „Православна Подолія”, на сторінках якої з 1906 р. по 1915 р. розмістилися близько сорока ґрунтовних досліджень із окремих галузей етнології. Що стосується напрямів етнологічних досліджень, то до кінця XIX ст. переважала духовна культура подолян – близько 70% публікацій. Велика кількість досліджень з духовної культури Поділля належать таким відомим етнографам, як М. Симашкевич, Ю. Сіцінський, М. Яворовський, часто зустрічаються на сторінках періодики публікації Є. Струменського, П. Трублаєвича, С. Лобатинського, А. Длугопольського, М. Дороновича, О. Листова, П. Ланевського, З. Моргунова, В. Якубовича, А. Саббатовського, К. Савича, О. Павловича, М. Багинського, О. Лотоцького, О. Прусевича та ін. За час видавництва „Православної Подолії” свою активну дослідницьку діяльність розгорнули М. Доорохольський, С. Венгрженевський, В. Широцький, К. Широцький, М. Ястрембський та ін.

Роблячи статистичний зріз „ПЄВ”, „Подільських губернських відомостей” (далі – „ПГВ”), „Православної Подолії”, „Київської старовини”, в яких протягом 1862-1915 рр. друкувалися

матеріали досліджень подільської традиційної культури, більше 70 публікацій присвячені календарній обрядовості, майже 30 – родинній, майже 50 – стосуються народних знань, вірувань, забобонів, народного світогляду. Як бачимо, найбільше досліджень присвячені календарному циклу свят – це Різдво, Великдень, Рахманський великдень, Стрітіння, грудневі свята Катерини, Андрія, Миколи, також Купальський обряд, Петрівський піст та Розгри, Маковея, Власа та ін¹.

Окрім детального опису свят, автори подають історичні довідки про їх святкування українцями та іншими народами, пояснюють міфічну основу, традиційне світосприйняття, їх відображення в ритуальних обрядових діях, символіці, повір'ях, віруваннях, легендах народу. Найбільшу увагу дослідників привертала саме Різдвяний та Великодний цикли свят. З великодної тематики на особливу увагу заслуговують публікації про великодню атрибутику, головним чином – писанки. Цій темі присвятили свої спеціальні розвідки подільські етнографи І. Зборовський, Ю. Сіцинський, К. Широцький². Найбільш ґрунтовним є дослідження К. Широцького. Автор знаходить витoki писанкарського мистецтва в дохристиянських часах, досліджує вплив грецької та візантійської традицій на подільську писанку; описує техніку виготовлення таких видів декоративних яєць як заливанок, крашанок, квасянок, писанок. Особливу увагу автора привертають різновиди подільських орнаментів, кольорів, їхнє символічне значення, варіанти композиційних поєднань символів-зображень на яйці в різних місцевостях Поділля. Узагальнюючу працю про цей витвір народного мистецтва опублікував М. Сумцов, де серед досліджених і описаних автором українських писанок з різних регіонів України подільські займають одне з перших місць. Чимало для вивчення та збирання колекцій подільської писанки зробили також М. Грейм та С. Венгрженівський. У Коломийському музеї писанки й до сьогодні зберігаються писанки (76 шт.), відтворені за зразками тих малюнків, які у 1894 р. були надіслані з Кам'янецького, Проскурівського та Ушицького повітів, сіл Суржа та Калиня М. Греймом, та у 1895 р. – (126 шт., багато з яких мали власні назви) з Тростянця та передмість Северинівки й Витягайлівки С. Венгрженівським³. Велику колекцію С. Венгрженівський передав Російському музею в Петербург, а малюнки, зроблені за зразками подільських писанок, – в Коломию, де зараз колекція музею, виготовлена за малюнками автора, нараховує 94 писанки з Поділля. Етнограф також зробив спробу класифікувати писанки за типом малюнку.

На сторінках „ПГВ” також з'являлися публікації про календарні свята та обряди: „Громниці чи Стрітіння”, „Русалки і русальний тиждень”, „Свято Пасхи у селян малоросів на Поділлі” А. Соколовського, „Великдень с. Щербівці Подільської губернії Ново-Ушицького повіту” В. Верина, „Травневі народні повір'я, свята і гуляння”, „Травень в народних звичаях і повір'ях на півдні Росії”, „Різдвяні святки в Південно-західному краї” та інші⁴. Публікації мали різний фаховий рівень, але більшість все ж характеризувалася синтезом описовості й аналізу етнографічного матеріалу. З публікацій бачимо, що пропагуючи відродження і збереження давніх традицій, церква ретельно відбирала з народних обрядів і фольклору лише потрібне їй або те, що не змогла викоринити з народу, а решту відкидала, заперечувала, чіпляючи ярлик „поганства”, „язичництва”. Відстоюючи такі позиції, духовенство, на жаль, приділяло мало уваги дослідженню народних обрядів, фольклору, якщо останні не несли християнського змісту, не відповідали церковним канонам і були, на думку багатьох дослідників, не більше, ніж „плід самородної причудливої фантазії” народу⁵. Правда, пізніше, в кінці XIX – початку XX ст., з'являлися публікації, як наприклад М. Доорохольського, на захист народних звичаїв, фольклору як носіїв історії⁶.

Чимало публікацій у подільській періодиці другої половини XIX ст. стосувалися родинних свят та обрядів⁷. Опис кожного свята, обряду супроводжувався аналізом викладених фактів, історичним коментарем, легендами, повір'ями. Щодо весільних звичаїв, то не було вироблено єдиних вимог до їхнього запису: одні автори звертали увагу на саму обрядовість, інші – на запис пісенного матеріалу. Ґрунтовністю відзначається надруковане в „ПГВ” „Селянське весілля в Кам'янець-Подільському і Проскурівському повітах”, де автор детально описав ритуали кожного весільного дня з прикладами пісенного фольклору⁸. Багато публікацій присвячено церковним весільним звичаям, де мають місце замітки про покарання „нечесних” наречених та їхніх батьків⁹, а також поради та настанови священиків щодо шкідливого впливу на українців деяких звичаїв, наприклад „могоричу”, нового весільного звичаю „іти на оренду”, що полягали в укладанні шлюбної угоди через розпивання горілки (в корчмі, шинку)¹⁰. Цікаві дані про шлюб, його розірвання, незаконні шлюби (проблеми двоєженства, двоємужества), появи перших розвідних листів та взагалі про сімейне життя подолан знаходимо в розвідці Ю. Сіцинського „Сімейне життя в Поділлі в першій половині минулого століття”¹¹. Тема сімейних відносин та родинного побуту й

звичаїв привернула увагу В. Якубовича¹². М. Доорохольський зосередив увагу на вивченні родильної обрядовості, забобонів та знань народу при народженні дитини, лікування її хвороб, ґрунтовна праця його присвячена темі виховання дітей у подільських сім'ях¹³. Цілий цикл статей із родинної обрядовості (від народження до смерті людини) належать П. Ланевському¹⁴, родинній тематиці присвятив ряд досліджень Х. Яшуржинський, який надсилав зібрані ним особисто та передані йому від інших дослідників матеріали до „Київської старовини”¹⁵. Цікаві етнографічні дані про родильні звичаї, вибір кумів, хрестини, повір'я, що пов'язані з вагітністю жінки, хворобами дитини, дитячим фольклором подає М. Долінський в „Етнографічних замітках, зібраних в м. Загніткові Ольгопільського повіту”¹⁶. Ця робота стала першою в циклі опису родинних свят і звичаїв, які автор подав у наступних „Етнографічних замітках про весільні обряди, зібрані в м. Загніткові Ольгопільського повіту”, де детально виклав місцеві особливості народних звичаїв українців та молдован при сватанні, весіллі¹⁷. Тут автор також розглянув такі традиційні форми спілкування молоді, як вечорниці. Закінчуючи своє дослідження поховальними обрядами, автор відзначає їхні особливості при похованні одружених, неодруженої молоді, самогубців, нехрещених дітей; вірування і повір'я, пов'язані з потойбічним світом, демонічними силами (мавками, відьмами); наводить приклади прикмет при закладанні будинків, посівах зернових культур тощо¹⁸.

Чи не найбільше публікацій стосується поховальних та поминальних ритуалів, уявлень та легенд про потойбічний світ, смерть як долю людини, перехід від життя земного до вічного. Багато публікацій поховальній і поминальній обрядовості присвятив Ю. Сіцинський¹⁹. Дослідник не лише описував обряди, а й пояснював їхнє походження (як, наприклад, везти покійника на саях, запряжених волами, у будь-яку пору року²⁰), порівнював міфологічні уявлення українців із сусідніми християнськими та мусульманськими народами. Цій темі присвятив публікації й С. Венгрженевський²¹. В дослідженнях поховальної обрядовості подолян знаходимо також цікаві замітки про народні ігри при покійниках „лубок” чи „маланка”, розігрування весілля для поховання неодружених тощо²².

Окремим напрямом досліджень духовної культури подолян можна виділити публікації з народних знань, вірувань, забобонів, світоглядних уявлень. Автори неоднозначно ставилися до явищ цієї тематики у побуті подолян, частіше характеризуючи їх як „поганство”, забобонність. Багатий етнографічний матеріал з теми вірувань, народних знань зафіксований у першому томі „Трудів” П. Чубинським²³ та іншими подільськими авторами²⁴. Зокрема поминальній обрядовості та пов'язаним з нею віруванням, а також темі знахарства, народного лікування подолян присвятив ряд своїх робіт М. Доорохольський²⁵. Багато дослідників констатували, що на Поділлі здавна була відома народна медицина, знахарі, які лікували не лише тілесні хвороби, а й людський „дух”, замовляли, знімали „порчу”, „вроки”²⁶. В народі відрізняли знахарство від „чорних чаклунських” сил (відьом, чаклунів, упирів), а також від досить поширеного шарлатанства – „так званих знахарів”²⁷.

Чимало статей присвячено знанням, зокрема народній метеорології²⁸, та віруванням подолян у небесні світила, Землю, річний календар, дні тижня (наприклад, звичай жінок „понеділкувати”, відзначання деяких четвергів, п'ятниць) та їх впливу на здоров'я, добробут, життя людини²⁹. Автори у своїх публікаціях пояснюють виникнення багатьох ритуалів „змішуванням” народної та християнської основи. Так, в народних замовляннях та гаданнях часто використовується Євангеліє, хрест, ладан, свята вода тощо³⁰. Зафіксовані випадки, коли навіть священики виконували деякі ритуали, що суперечили уставу церкви (відкривання царських воріт при важких пологах жінки, освячення „ленти” для лікування безпліддя)³¹. Світоглядні уявлення породили вірування, які з часом втратили своє первинне значення, але продовжували виконуватися. Їх порушення вважалося гріхом, засуджувалося людьми.

Як бачимо, у періодиці відбивалася широка тематика етнографічних досліджень. При цьому автори робили спроби порівняльного аналізу, узагальнення та систематизації при характеристиці того чи іншого явища традиційної культури. Потрібно віддати належне таким окремим дослідникам, як М. Яворовський, Ю. Сіцинський, К. Широцький, С. Венгрженевський та ін., які співпрацювали з відповідними ученими-етнографами, мали мережу інформаторів; їхні дослідження друкувалися в місцевих і центральних часописах, характеризувалися наявністю наукової методики і стосувалися багатьох аспектів етнографії Поділля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Листов А. Святки – русский простонародный праздник // ПЕВ. – 1877. – №10. – С.10-21; №2. – С.38-49; №4. – С.88-102; Шероцкий В. Несколько слов о местных рождественских обычаях // Православная Подолия. – 1910. – №1. – С.3-9; №2. – С.34-38; Широкий К. Подольские „колядки” и „шедривки” // Православная Подолия. – 1908. – №1. – С.4-10; №2/3. – С.28-39; №4. – С.60-76; Churchman. Местный народный праздник „Рахманський Великдень” // ПЕВ. – 1884. – №18. – С.351-354; №19. – С.378-383; №22. – С. 431-438; Дл-ий С. Простонародные обычаи, соединенные с христианским празднованием св. Андрея и Екатерины // ПЕВ. – 1886. – №47. – С. 957-967; Святитель Николай избавляет от напрасной смерти обращающихся к нему за помощью // Православная Подолия. – 1911. – №16. – С. 3-6; А. С-кий. Простонародный праздник Ивана Купала // ПЕВ. – 1886. – №25. – С. 499-504; Симашкевич М. Местный народный праздник, именуемый „Розгри” // ПЕВ. – 1884. – №23. – С. 467-475; №24. – С. 493-500. 2. Зборовский И. Кое-что о писанках // ПЕВ. – 1902. – №15. – С. 363-367; Сецинский Е. Пасхальные писанки // ПЕВ. – 1899. – №15. – С. 368-373; Шероцкий К. Черты античной и древнехристианской живописи на украинских писанках // Православная Подолия. – 1909. – №15. – С. 425-427; №16. – С. 435-441; №17. – С. 462-467; №18. – С. 490-500. 3. Експедиційні матеріали автора, записані 18 серпня 2002 р. 3'їзд писанкарів в м. Коломиї. Музей писанки. 4. // ПГВ. – 1893. – №41; 1895. – №27, 36, 40; 1896. – №11; 1897. – №102; 1898. – №74, 75. 5. Струменский Е. Некоторые обычаи православных христиан пред праздником Рождества Христова и во время святок на Подолии // ПЕВ. – 1863. – №1. – С. 30. 6. Н.Д. [Доорохольский] Как наши приходские пастыри должны относиться к местным народным обычаям // ПЕВ. – 1902. – №30. – С.669-678. 7. Долинский С. Этнографические заметки, собранные в м. Загниткове Ольгопольского уезда // ПЕВ. – 1885. – №36. – С. 733-736; Павлович А. Очерки некоторых верований и обрядов простонародья в Юго-Западном крае // ПЕВ. – 1868. – №9. – С. 273-280; Шероцкий В. Народные игры при покойниках (этнографический этюд) // Православная Подолия. – 1908. – №36. – С. 757-761. 8. Д.Ф.Т-вич. Крестьянская свадьба в Каменец-Подольском и Проскуровском уездах // ПГВ. – 1898. – №265, 266, 269. 9. А.Н. О так называемом выводе новобрачной // Православная Подолия. – 1906. – №2. – С. 124-137; Старинные пенитенциарные меры против неисправных говельщиков и нецеломудренных невест на Западе России // ПЕВ. – 1887. – №9. – С. 195-199. 10. Беседа к сельским прихожанам о том, как ведут они себя и как должны вести в важнейших случаях их жизни // ПЕВ. – 1863. – №2. – С. 59-64; Обычай „іти на оренду” // ПЕВ. – 1881. – №48. – С. 570. 11. Сецинский Е. Семейная жизнь в Подолии в первой половине прошлого века // КС. – 1891. – Т. 33. – №4. – С.56-67. 12. Якубович В. Исторический очерк семейных отношений до христианства и в христианстве // ПЕВ. – 1903. – №48. – С. 1451-1462; №49. – С. 1483-1493; №50. – С. 1509-1516; №51. – С. 1537-1545. 13. Доорохольский Н. Как наши крестьяне воспитывают наших детей (из пастырских наблюдений) // ПЕВ. – 1903. – № 5. – С. 116-125. 14. Ланевский П. Сопоставление смысла... (I Рождение дитяти, II – Крещение, IV Накануне брака, V Венчание) // ПЕВ. – 1886. – №34. – С. 591-598; №35. – С. 599-606; №37. – С. 729-737; №38. – С. 756-771. 15. Яшуржинский Х. Свадьба малорусская, как религиозно-бытовая драма // КС. – 1896. – Т. 55. – С. 234-273; Його ж. Поверья и обрядности родин и хрестин // КС. – 1893. – Т. 42. – С. 74-83 та ін. 16. Долинский С. Этнографические заметки, собранные в м. Загниткове Ольгопольского уезда // ПЕВ. – 1885. – №36. – С. 733-736. 17. Його ж. Этнографические заметки о свадебных обрядах, собранные в м. Загниткове Ольгопольского уезда // ПЕВ. – 1887. – №40. – С. 900-908; №41. – С. 931-940; №42. – С. 956-959. 18. Там само. – №43. – С. 977-985. 19. Сецинский Е. Сближение смерти с рождением и браком в народной поэзии и обряде в Подольской губернии // ПЕВ. – 1885. – №24. – С. 513-526 та ін. 20. Историческая заметка об одном из древнейших обычаев при погребении (везение покойника на санях) // ПЕВ. – 1881. – №32. – С. 389-390; Побережье Подолии // КС. – 1898. – №9. С. 72; Синицкий А.Д. Погребение на санях // Там само. – 1894. – №10. – С. 457 та ін. 21. Венгрженовский С. Рабочие воли в Брацлавщине и их номенклатура // КС. – 1898. – № 7/8. – С. 37. 22. К.С-ч. Дикая забава „лубок” // ПЕВ. – 1898. – №19/20. – С. 492-496; Шероцкий В. Народные игры при покойниках // Православная Подолия. – 1908. – №36. – С. 757-761. 23. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. – Т. I. – С. 33, 61, 118, 131, 134-135, 193, 198, 203, 205, 210. 24. М.С-ч. [Симашкевич] Одно из древнейших народных суеверий (о пении курицы петухом) // ПЕВ. – 1886. – №7. – С. 144-148; Народная вера в домового // ПЕВ. – 1884. – №12. – С. 259-261. 25. Доорохольский Н. Черты из религиозной жизни народа (из пастырских наблюдений) // ПЕВ. – 1900. – №8. – С. 159-172; Його ж. Из наблюдений над народными предрассудками и суевериями // ПЕВ. – 1901. – №2. – С. 27-35. 26. Багинський М. Сельские чары и заговоры по Подольской губернии // ПЕВ. – 1867. – №20. – С. 689-695; Трублаевич П. Крестьянские заговоры – «вроки» // ПЕВ. – 1868. – №16. – С. 499-503; Симашкевич М. Об обычаях гадать на книгах священного Писания // ПЕВ. – 1890. – №22. – С. 457-465. 27. Доорохольский Н. Заговоры болезней в нашем народном быту // Православная Подолия. – 1911. – №39. – С. 808-814; О колдунах по настоящим народным верованиям // ПЕВ. – 1882. – №48. – С. 591-593; №50. – С. 620-623; Деревенские знахари // Православная Подолия. – 1910. – №20. – С. 460-461. 28. Сердюков Н. Народные приметы погоды и метеорология // ПГВ. – 1849. – №34. – С. 215-217 та ін.; Признаки или предсказания непостоянных, случайных перемен атмосферы // ПГВ. – 1852. – №38. – С. 233-236; №39. – С. 241-243; №40. – С. 242-243; №41. – С. 253-254. 29. Х.Я. [Яшуржинский] Легенда о сотворении земли и злых духов // КС. – 1897. – №7/8. – С. 72-79; Шероцкий В. Народные поверья о будних днях недели и празднование этих дней простым народом // Православная Подолия. – 1910. – №38. – С. 841-849; №39. – С. 857-860 та ін. 30. Народные

заклинання над пчелами // ПЕВ. — 1880. — №20. — С. 249-251; Z.Z. Обычай гадать на книгах св. Писания // ПЕВ. — 1881. — №32. — С.376-378. 31. М.С. [Симашкевич] Заметка об одном из местных религиозных обычаев // ПЕВ. — 1883. — №31. — с. 613-615.

Л.В.Божко

ВНЕСОК ВОЛОДИМИРА ГЕРИНОВИЧА У ВИВЧЕННЯ ЕТНОГРАФІЇ ПОДІЛЛЯ (20-І РР. XX СТ.)

В умовах демократизації українського суспільства поглиблюється інтерес до духовної культури народу, конкретних постатей. Так сталося, що вітчизняна історія часто забувала про конкретних особистостей — людей, як збирали, зберегли, донесли до сучасника багатотомову пам'ять українського народу. Це — прикрий факт, бо саме вони — етнографи, краєзнавці, фольклористи — готували ґрунт для поглибленого вивчення історії, народної культури, світогляду тощо. На жаль, в історії української етнології є ще велика кількість білих плям. Імена багатьох дослідників тривалий час залишалися маловідомими не лише широкому загалу, а й науковцям. Наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. переважна більшість з них була репресована, й імена їхні замовчувалися на сторінках історії. Доробок цих вчених, на жаль, належно не поцінований і мало відомий, значною мірою неопублікований і чекає на дослідників. Адже вони віддали життя, вивчаючи українську культуру, утверджуючи в суспільстві національну ідею. Лише тепер по-справжньому відкриваємо для науки ряд видатних людей, ентузіастів, вчених, подвижників краєзнавчо-етнографічного руху.

Володимир Олександрович Геринович — яскравий представник тієї частини української інтелігенції, яка повністю присвятила себе служінню Україні, піднесенню національної культури, примноженню духовних скарбів українського народу. На жаль, сьогодні не існує ґрунтовного дослідження наукової спадщини Володимира Гериновича. Окремі матеріали про життя, наукову діяльність історика, краєзнавця, етнографа, географа зустрічаємо в працях Л.Баженова, В.Прокопчука¹, книзі "Репресоване краєзнавство"². Можливо, на тлі творчості відомих українських етнографів цеглина, покладена до фундаменту вивчення української народної культури Володимиром Гериновичем, видається не такою вагомою, але не менш значущою. Його історико-етнографічна спадщина заслуговує уваги вітчизняних науковців.

Народився Володимир Олександрович 1883 року біля м. Сокаля в Східній Галичині, на теперішній Львівщині. Про його дитячі та юнацькі роки майже нічого невідомо, крім того, що початкову освіту здобув у рідному містечку, середню — в гімназіях Львова та Перемишля. Вищу освіту здобував на географічному факультеті Львівського університету. Після закінчення університету зайняв посаду вчителя гімназії спочатку у Львові, а потім у Самборі. Підготував і захистив докторську дисертацію з економічної географії України³. В роки Першої світової війни був мобілізований до австро-угорського війська, брав участь у бойових діях, мав п'ять поранень. У 1918-1919 рр. працює референтом з питань освіти в уряді ЗУНР. 17 липня 1919 р. разом з частинами Української Галицької армії прибув до м. Кам'янець-Подільського. За запрошенням І.І.Огієнка з цього часу став працювати спочатку приват-доцентом кафедри географії, згодом професором, деканом місцевого державного українського університету, а з 1921 по 1931 рр. — професором, ректором (1923-1928 рр.) інституту народної освіти. В навчальній роботі доводилося враховувати незабезпеченість літературою, відсутність навчальних посібників, підручників. За короткий час В.О.Геринович розробляє і розмножує в університетській друкарні курси лекцій з фізичної географії України, у 1921 р. — двотомну працю "Нарис економічної географії України, у 1922 — посібник "Географія України"⁴, в яких значну увагу приділено характеристиці подільського регіону.

Після закінчення громадянської війни Володимир Олександрович до 1931 р. майже нерозлучний з інститутом народної освіти в Кам'янці-Подільському. Велика адміністративна завантаженість, викладацька справа не перешкоджали Гериновичу займатися улюбленою справою — краєзнавством, до якого він прилучився в попередні роки. Так, на початку 20-х рр. перед ученими і краєзнавцями міста постало завдання — заснувати наукове товариство нового типу, яке об'єднало б інтереси усіх поділлєзнавців у контексті загального краєзнавчого руху в країні. Натхненником створення такого товариства став завідувач кафедри історії та економіки Поділля ІНО професор П.В.Клименко, який 1923 р. вибув з Кам'янець-Подільського на роботу до Києва в систему УАН. Підтримку в створенні товариства він знайшов у ректора ІНО В.О.Гериновича, з яким постійно підтримував дружні і наукові зв'язки. 2 червня 1925 р. відбулися організаційні, а незабаром, 21 червня, установчі збори, які заснували Кам'янець-Подільське наукове при УАН товариство⁵.

Товариство складалося з наукових секцій: краєзнавчої, історико-філологічної, природно-математичної, педагогічної та соціально-економічної. Для всіх секцій були визначені комплексні програми наукових досліджень: "Подільське село, його історія, природа, техніка й економіка", "Старий Кам'янець", "Бібліографія до вивчення Поділля" і "Археологічні розкопки (дослідження городищ на Кам'янецьчині)". Одержані наукові результати вирішено друкувати в "Записках" товариства та окремими виданнями. Крім організаційно-практичної роботи в галузі краєзнавства Геринович систематично займається і краєзнавчо-етнографічними дослідженнями. Як член наукового товариства при університеті, Володимир Олександрович у 1920-1927 рр. багато уваги приділяє питанням етнографії та географії регіону. Наприкінці 1922 р. він входить до складу новоутвореної науково-дослідної кафедри, яка прийшла на зміну науковому товариству. Кафедра об'єднала кращі наукові сили для вивчення господарства, історії, культури та природи Поділля, а саме професорів В. Гериновича, П. Клименка, П. Клепатського, В. Храневича, наукових співробітників О. Неселовського, Ю. Сіцінського та інших⁶. Складалася кафедра з секцій культури та економіки. Секцію економіки очолює професор В. Геринович. В основі науково-краєзнавчої діяльності кафедри були археологічні розвідки і розкопки, збір та опис архівних матеріалів, вивчення об'єктів природи, фауни і флори, наукові екскурсії по Кам'янецьчині. Серед найважливіших напрямів роботи кафедри було вивчення економічного становища Поділля в минулому і сьогодні (на той час), продуктивних сил краю і шляхів піднесення його господарства. Наукові розвідки проводилися переважно в історико-економічному і краєзнавчому аспектах. Спільним результатом їх діяльності стало видання у 1924 р. ряду великих колективних досліджень, з-поміж яких варто виділити колективну працю "Історичне, політичне, соціально-економічне, культурно-освітнє життя Кам'янця й Кам'янецької округи в ХХ ст."⁷, в якій вміщено цікавий фактичний матеріал й про традиційно-побутову культуру населення регіону. Вагомий внесок у підготовку та видання дослідження вніс професор В. Геринович.

Крім того, починаючи з 1923 р., Кам'янець-Подільська науково-дослідна кафедра разом з історико-археологічним музеєм стали проводити спільні археологічні експедиції та розвідки по дослідженню політичної культури вздовж лівих приток Дністра. Керівником однієї з таких експедицій у с. Велика Мукша був Володимир Геринович. Так, у 1925 р. було здійснено розкопки неолітичної стоянки поблизу с. Велика Мукша, що на Кам'янецьчині. Дослідивши поховання, виявлене в Великомукушанському кар'єрі, в якому знайшли останки двох людей, відполіровані кам'яні сокири і глиняний посуд, В. Геринович переконується, що має справу з пам'яткою трипільської культури, досить поширеної в Придністров'ї, а загалом розвідками зафіксовано 40 трипільських поселень⁸. Варто зазначити, що підсумком експедиції була доповідь Володимира Гериновича "Нововідкриті трипільські стоянки Кам'янецьчини", яку слухали на засіданні Комісії порайонного вивчення історії України при ВУАН у 1926 р.¹⁰. Виступав з цікавими науковими доповідями професор В. Геринович і серед своїх колег: "Причини морфології Поділля", "Підсумки дослідження подільських сіл", "Принципи районування. Завдання і методи краєзнавчої роботи"¹¹, якими заявив про себе як здібний і самовідданий дослідник рідного краю.

Першим державним кроком по розгортанню краєзнавчого руху і його підпорядкуванню стало утворення 3 березня 1921 р. Подільським губ-ревкомом губернського Комітету охорони пам'яток старовини, природи і мистецтва. Першим кроком у діяльності цієї структури було згуртування краєзнавчих сил і залучення до них науковців, взяття на державний облік усіх важливих пам'яток історії та культури, архівних матеріалів, сприянні роботи музеїв і бібліотек¹². Незабаром у Кам'янці-Подільському виник повітовий Комітет охорони пам'яток старовини. Він утворив секцію музейну, бібліотечно-архівну, етнографічну, архітектурну і пам'яток природи. Проте вже в червні 1922 р. повітовий Комітет охорони пам'яток старовини був ліквідований¹³. З цього часу і до утворення Українського комітету краєзнавства роль координації краєзнавчої роботи була покладено, зокрема, в Кам'янці-Подільському, на відділення Секцій наукових робітників (СНР)¹⁴. Наприклад, у квітні 1925 р. загальні збори місцевої СНР головним питанням розглянули стан краєзнавчої роботи на Кам'янецьчині. Доповідач – ректор ІНО, професор В.О.Геринович охарактеризував етапи розвитку науково-регіонального дослідництва на Поділлі¹⁵, висловив схвильованість "партизанщиною в краєзнавчій роботі" і запропонував для її усунення утворити при Секції наукових робітників краєзнавчі секції. Відповідно збори утворили три секції: економіки, культури; природи (очолив В. Геринович). На секції було покладено завдання "налагодити організацію роботи в доручених їм галузях"¹⁶.

Водночас, у зв'язку з підготовкою до проведення установчої Всеукраїнської краєзнавчої конференції у м. Харкові, на відділення Секції наукових робітників у Кам'янці-Подільському припали організаційні турботи по виборах делегатів від міста на даний форум. 22 квітня 1925 р. бюро СНР ухвалило рішення делегувати для участі в роботі Харківської краєзнавчої конференції В. Гериновича. Перша Всеукраїнська конференція відбулася 28-31 травня 1925 р. в Харкові. Для краєзнавчого руху України вона прийняла доленосні рішення: 1) підведені підсумки та накреслені перспективи розвитку краєзнавства; 2) краєзнавчий рух був об'єднаний і скоординований; 3) створена теоретична база розробки Положення, Статуту, інструкції та програми діяльності краєзнавства; 4) керівним органом визначено Український комітет краєзнавства (УКК); 5) зобов'язано делегатів розгорнути роботу по створенню на місцях краєзнавчих товариств та осередків¹⁷. З цього часу краєзнавчий рух в Україні став носити організований характер з чітко установленою структурою і механізмом управління, під повним контролем ВУАН, Укрнауки наркомату освіти та уряду і влади на місцях, особливо партійних органів. Уже 9 червня 1925 р. делегат I Всеукраїнської конференції краєзнавства В. Геринович звітував перед науково-краєзнавчою громадськістю міста про роботу і рішення установчого зібрання в Харкові. 17 жовтня цього ж року дане питання було детально розглянуто на загальних зборах Секції наукових робітників, де В. Геринович виголосив доповідь "Краєзнавча робота", результатом чого стало створення в Кам'янці-Подільському одного з перших окружних краєзнавчих центрів — окружне в краєзнавче товариство підпорядковане УКК.

Обране бюро товариства почало створювати низові краєзнавчі осередки, гуртки в установах, освітніх і культурних закладах, на підприємствах, у селах і містечках округу, координувати їх роботу, спрямувати своїх членів на дослідження і популяризацію історії, культури, природи Кам'янецьчини. Результатом такої діяльності стало проведення 5 червня 1926 року в Кам'янці-Подільському окружної краєзнавчої конференції за участю більше 400 представників міста та районів. Вони обговорили завдання краєзнавства та його роль у соціалістичному будівництві, напрями взаємодії наукових і громадських краєзнавчих осередків. Мова йшла про широке впровадження краєзнавства в практику повсякденного життя¹⁸. Конференція обрала окружний комітет краєзнавства (ОКК) із 30 членів та трьох кандидатів. Головою Комітету став А. Андреев, одним із заступників — В. Геринович; при ОКК були створені секції геології, ґрунтознавства, сільського господарства, географії, ботаніки, зоології, статистики, мистецтва та народної освіти. ОКК працював у тісній взаємодії з професорсько-викладацьким складом інституту народної освіти та Сільськогосподарським інститутом, налагодив зв'язки з науково-краєзнавчими установами України, Білорусії, Російської Федерації, з ВУАН, Кабінетом виучування Поділля у Вінниці, повністю підпорядковувався Українському краєзнавчому комітету, в складі якого з 27 жовтня 1928 р. перебував В. Геринович²⁰.

Про В. Гериновича як краєзнавця, необхідність поширення набутого ним досвіду йшлося на II конференції педагогічних кадрів навчальних закладів Поділля, яка відбулася в 1926 р. Матеріали, підготовлені Володимиром Олександровичем, були покладені в основу доповіді "Краєзнавство в педтехнікумах", з якою на конференції виступив професор Ф.А. Кондрацький²¹.

Ім'я В. Гериновича стає відомим далеко за межами Кам'янця-Подільського. У вересні 1926 р. він бере участь у відзначенні 80-річного ювілею визначного історика, академіка М.С. Грушевського в Києві. А з 1 по 12 червня 1927 р. Володимир Олександрович в складі радянської делегації бере участь у Всеслав'янському конгресі географів і етнографів, який проходив у Польщі²².

Засідання конгресу, наукові експедиції в різні райони, робота в науковій бібліотеці примножили його потенціал, дали поштовх новим творчим задумам. У 1928 р. В.О. Геринович підготував і видав масовим тиражем путівники по історичних місцях м. Кам'янця-Подільського "Екскурсант Кам'янецьчини" та "Порадник екскурсанта Кам'янецьчини. З планом Кам'янець-Подільського замку", в яких помістив перелік і короткий опис Історико-архітектурних пам'яток міста, інших населених пунктів, подав у стислому викладі історію Кам'янця з давніх часів.

В. Геринович разом з аспірантами обстежив чимало сіл Кам'янецької округи. Результатом цієї роботи стало ґрунтовне дослідження "Кам'янецьчина" (1927). Праця складалася з трьох частин: перша — про населення Кам'янецьчини, друга — про його економічну діяльність, третя — про перспективи господарства Кам'янецьчини на той час. Автор використав широке коло джерел для вивчення життя подільського населення від найдавніших часів до початку ХХ ст. Заслуговує на увагу, з огляду на тему статті, друга частина дослідження "Населення і його економічна діяльність", в якій вміщено важливий фактичний матеріал про ремесла та промисли Кам'янецьчини²³.

20-і рр. були плідними у творчому доробку вченого. Досі зберігають актуальність його праці, присвячені розробці минувшини, господарства, природи Кам'янецьчини, "Картини з географії Поділля: Календар на рік 1923" (1923), "Кам'янецьчина. Ч.1. Природа" (1926), "Кам'янецьчина. Ч.2. Населення, його економічна діяльність" (1927), "Неолітичні відривки в Кам'янецькій окрузі" (1926), "Вірмени у Кам'янці (До історії заселення Кам'янецьчини)" (1928), "Євреї у Кам'янці" (1929), "Товтри Західного Поділля" (1930), "Кам'янець на Поділлі" (1930) й чимало інших.

У 20-их рр. вчений поринув у подільське краєзнавство, в руслі якого розвивалося й етнографічне вивчення регіону. Став організатором руху регіональних досліджень, був учасником I Всеукраїнської краєзнавчої конференції 1925 р. у м. Харкові, членом правління УКК з 1928 р., головою, співголовою Кам'янець-Подільського окружного комітету краєзнавства, керівником наукових секцій, археологічних і географічних експедицій, виступив методистом, теоретиком, ідеологом і популяризатором краєзнавства.

У 1931 р. В.Геринович виїхав до Москви, де працював на посаді професора геолого-розвідувального інституту. Проте 12 грудня 1932 р. за вимогою ДПУ України його було заарештовано за обвинуваченням у сфабрикованій справі про "контрреволюційну діяльність". З 1933 до 1946 р. перебував у таборах ГУЛАГу. Його звільнили в 1946 р., після чого з підірваним здоров'ям повернувся до Львова й через два роки – 7 липня 1946 р. – в цьому місті помер.

Отже, Володимир Олександрович Геринович відіграв визначну роль у науково-етнографічному вивченні Поділля у 20-і роки ХХ ст. Крім того, джерела свідчать про активну громадську, організаційну роботу вченого, його внесок у становлення і діяльність краєзнавчих і етнографічних осередків Поділля з вивченню краю. Наукові здобутки вченого, його ідеї та висновки залишаються актуальними і сьогодні, а тому важливими для подальшого і всебічного дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баженов Л. Alma mater подільського краєзнавства (місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІУ-ХХІ ст.) – Кам.-Под. – 2005; 2. Прокопчук В. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К., 1995; Прокопчук В. Під егідою Українського Комітету Краєзнавства. – Кам.-Под., – 2004; 3. Завальнюк О., Петров М. Винним себе визнає... (В.О. Геринович) – Репресоване краєзнавство. – К., 1991 – С.178-183; 3. Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. Вернадського (далі ІР НБУ) – ФХ, №5834. – Арк.31; 4. Баженов Л. Вказ. праця – С.91; 5. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст.) – Кам.-Под. – 1993 – С.48; 6. Державний архів Вінницької області (Далі – ДАВО) – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.1637. – Арк.14; 7. Комаренко Н. Краєзнавча діяльність кафедр історії в інститутах народної освіти в 20-і рр. // II республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1982. – С.16-18; ІР НБУ – Ф.Х. №14948-14949. – Арк.1-2; Геринович В.О. Стоянка неолітичної людини біля с. Великої Мокші Китайгородського району Кам'янецької округи. Записки Кам'янець-Подільського ІНО — Кам'янець на Поділлі, 1926. – Т.1. – С.15-16; 9. Баженов Л.В. Баженов О.Л. Хроніка археологічних досліджень Кам'янецьчини. Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: Науковий збірник. – Кам.-Под., 1997 – Т.1 — С.45; 10. Україна. – 1927. – Кн. 5. – С.183; 11. Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – Т.2. – 1927 – С.20; 12. Мельничук Л. Народні промисли Поділля в дослідженнях наукових осередків краю 20-х рр. ХХ ст. // Етнічна історія народів Європи. – Вип.14. – К., 2003. – С. 72-73; 13. Баженов Л. Вказ. праця – С.87. 14. ДАВО – Ф.Р.522 – О.1. – Спр.38; 15. Там само. – С.47; 16. Там само. – 17. Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція 28-31 травня 1925 р. – Червоний шлях – Х., ч. 6-7. – С.293-296; Перша Всеукраїнська конференція краєзнавства. – Життя й Революція. – ч. 6-7. – С.108-116; 18. ДАВО – Ф.522 – О.1. – Спр.38. – С. 134; Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої роботи на Поділлі. – Вінниця, 1926. – Число 2. – С.11; 19. Життя краєзнавчих організацій – Краєзнавство. – К., 1927. – №1. – С.27-28; 20. Прокопчук В.С. Під егідою Українського краєзнавства. – Кам.-Под., – 2004 – С.166-167; 21. Куреневич М.В. З приводу II конференції педагогічних вузів Поділля. – Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – Т.1. – Кам.-Под., 1926. – С.9-13; 22. II Конгрес слов'янських географів і етнографів 2-12 червня 1927 р. – Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 173; 23. Геринович В. Кам'янецьчина. Ч.2 Населення і його економічна діяльність. Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. 1927. – Т2. – 168с.; 24. Завальнюк О., Петров М. Вказ. праця – С.181-182.

В.М. Василенко

ВІДОБРАЖЕННЯ У НАСТРОЯХ ПОДОЛЯН ПОЛІТИКИ ЩОДО УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ НА ПОЧАТКУ 1920-х РР.

1920-ті роки дають багатий матеріал для дослідження багатьох проблем, що є актуальними й на даний час. Однією із таких є питання взаємин населення та органів влади як центральних, так і

місцевих, вплив діяльності владних структур на настрої жителів країни. Саме політика державної влади має неабияке значення у формуванні духовного світу, утвердженні ціннісних орієнтирів людини.

Радянські історики висвітлювали події в країні на користь правлячої партії та її вождів. Будь-які свідчення, що критикували та паплюжили їх, були вилучені, а автори жорстоко покарані. Лише з кінця 80-х рр. XX ст. дослідники історичної науки отримали право на користування досі недоступними архівними матеріалами, що дало змогу більш об'єктивно оцінити явища, події, процеси, що відбувались у країні.

Дослідженням питання взаємовідносин органів радянської влади та населення України займалися Д. Архирейський, В. Ченцов. Проблема формування в Україні більшовицької партійної номенклатури та становлення апарату радянської влади розглянута М. Дорошко та В. Колесником. Важливими для оцінки та аналізу даного періоду є праці С. Кульчицького. Окремі аспекти взаємин влади й населення на території Поділля висвітлені у дослідженнях І. Шульги, О. Лойко¹. Однак слід зауважити, що усі аспекти взаємин влади та населення повністю не розкриті й потребують подальшого вивчення. Досі об'єктивними для дослідження виступають проблеми аналізу утвердження та діяльності державної влади, взаємини між владою та населенням на початку 1920-х рр.; суспільно-політичні орієнтації жителів.

Захопивши владу, більшовики опинилися сам на сам із суспільством, що за марксистською теорією було не найкращим матеріалом для побудови комунізму. І вже на X з'їзді партії у березні 1921 р. керівництвом було зроблено висновок, що радянський режим прямує до загибелі. Становище в Україні, зокрема в Подільській губернії, на початку 1920-х рр. добре ілюструвало цю тезу. Адже населення вбачало в радянській владі нового експлуататора, який хоче правити й гнобити не гірше попереднього. Повітові, волосні управи змінювались новими радянськими органами. Створюються губернські, окружні, волосні комітети, в селах – сільські ради, комітети незаможних селян, осередки більшовицької партії. Партія більшовиків свою владу поширювала завдяки суворій дисципліні, якої мали дотримуватися всі комуністи. Щоправда, уже в той час це була не стільки влада партії, скільки влада партапарату². Проте жорстке ставлення до членів в середині партії вже 1921 р. спричинило збільшення випадків виходу із неї. Так, в одному із циркулярів ЦК КП(б)У до Подільського губернського комітету зазначалося, що «причинами виходу із партії є бажання демобілізуватись з армії, втома, незадоволення й нерозуміння політики партії у зв'язку з натиском дрібнобуржуазної стихії. На практиці Секретаріат ЦК переконувався, що більшість осіб, які подали заяви на вихід, діють під впливом миттєвого афекту і після переговорів такі товариші беруть заяви назад, погоджуючись із тим, що вони піддалися тимчасовій слабкості»³. При цьому Секретаріат ЦК рекомендує секретарю Губкому в кожному випадку намагатись особисто шляхом виклику і переговорів пояснити ненормальність вчинку. Основним завданням партії було продовжувати закріплювати позиції, які вона зайняла під час перевороту 1917 р. А для цього необхідним було: 1) забезпечити ріст партії за рахунок пролетарського елементу вже дорослого, а також і за рахунок молоді; 2) посилити зв'язок між широкою безпартійною масою й партією; 3) зміцнити відносини селян з робітниками під керівництвом партії більшовиків⁴.

Однією з форм наближення населення до партії і влади була агітаційно-пропагандистська робота. 1922 р. в українських селах з такою місією перебували 7000 комуністів, а в 1923 р. їх кількість збільшилася вдвічі й нараховувала 14 тисяч осіб.⁵ Вони взяли курс на втягнення до лав керуючої партії наймитів, незаможних, не зупиняючись перед прийомом кращої середняцької частини населення, оскільки останні за своєю економічною спроможністю мали бути повністю прирівнені до незаможних.⁶ Також агітаційну роботу серед населення проводила преса. Наприклад, на території Поділля виходила щоденна газета «Червоний край», що майоріла гаслами «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!», «Да здравствует союз рабочих и крестьян!».⁷ Для робітників організовували екскурсії, виставки. Такі заходи давали певні результати. За переписом 1922 р. КПУ налічувала 56 тисяч чоловік, а на 1927 р. кількість її членів і кандидатів у члени партії сягала 182 396 осіб. Дещо збільшилась і парторганізація на Поділлі, про це свідчить така статистика: на 1 січня 1924 р. до партії входило 1945 осіб, станом на 1 червня 1924 р. партійна організація Подільської губернії нараховувала 2146 дійсних членів і 1699 кандидатів.⁸

Хоча лави партії збільшувались, але не вистачало підготовлених кадрів, які б могли зайняти відповідальні посади в партійно-державному апараті. Цей вакуум на початку 20-х рр. стрімко заповнювався особами-висуваннями, які стали на службу до нової влади. Найбільш важливими критеріями добору на роль керівників в органи радянської влади були членство в більшовицькій партії, робітничо-селянське походження, активна участь у боротьбі за встановлення радянської

.....
 влади.⁹ Ні морально-етичні якості, ні освітній та культурний рівень практично не мали ніякого значення. А це, в свою чергу призводило до багатьох недоліків в роботі органів влади, що зумовлювало напруження у взаєминах влади та населення.

У сільській місцевості, де більшовики зовсім не мали коріння, маніпуляції з формуванням рад потрібного складу наражалися на особливо великі труднощі. Цим пояснюється виникнення 1920 р. альтернативних рад комітетів незможних селян (КНС). З їхньою допомогою партапарат поглиблював соціальне напруження на селі¹⁰. Неспроможна самотійно контролювати село, партія вербувала собі на службу місцевих агентів, наділяючи їх широкими спокусливими привілеями. Наслідком було перетворення комнезамів на «кастову організацію», члени якої мали великі переваги¹¹. Проте КНС не виправдали надії партапарату і до середини 1920-х рр. повністю втрачають свій авторитет. Селяни с. Мартинівка Муровано-Курилівського району виступали проти існування КНС, оскільки він не приносить користі¹². Аналогічної думки дотримувалися жителі Станіславського району. У спецзвіті по об'єкту «Селянство» Тульчинського округу зазначено: «будемо всіх комнезамів вішати на телефонних стовпах, довго нам не залишилось терпіти, коли б швидше приходила інша влада».¹³ Звичайно, стверджувати про негативне ставлення більшості подоян до цієї організації неможливо, але те, що вони були поширеними серед населення, свідчать архівні матеріали.

Не набагато кращими були й відгуки про сільради, які існували лише формально. В основному вся влада на селі була в руках голови сільської ради, що давало йому можливість робити все на свій розсуд. Частими були випадки хабарництва, пиятики, що ще агресивніше настроювало населення проти тогочасної влади. В протоколах сільських зборів занотовано: «не помічається, щоб партійна та комсомольська маси жили разом з селянством. На районній конференції жоден представник влади не запитав селянина про його життя... Як прийде якийсь представник влади, зробить доповідь – як піп службу відбуде, тай іде назад нічого не з'ясувавши»¹⁴.

В свою чергу влада на місцях, оцінюючи настрої, зазначала: «Селянин відразу нас звинувачує у всьому, зокрема і в підтримці тих комуністів, які не рахуються з селом. За нашу роботу ми кожен день чекаємо, що якщо нас не повбивають, то сплять»¹⁵. Досить цікавими є факти, які засвідчують зневіру в утопічній ідеї комунізму, переконаннях, що несла з собою жовтнева революція, людей, які представляли місцеву владу¹⁶.

Смерть В. Леніна викликала ще більшу паніку в колах партійного керівництва. Голова Губернської контрольної комісії на VIII Подільській губернській конференції, яка проходила в липні 1925 р., змушений був визнати: в партії наступив моральний занепад. У суспільному житті значного поширення набувають доноси на підозрюваних осіб, досконало вивчаються політичні настрої. Серед населення Вінницького округу поширювалися розмови: «Сьогодні ти хороший, а завтра на тебе донесли про твоє минуле і ти ніде не потрібен, скоріше б зміни, хто б не прийшов, всеодно буде краще»¹⁷. Досить часто політичні погляди населення виявлялися через порівняння радянської влади з іншими відомими або вимріяними формами суспільного устрою. Наприклад, радянська влада порівнювалася із царською владою, радянський чиновник співставлявся з царським чиновником: «Україна знаходиться під гнітом Москви, українцям немає свободи. В цей час такі ж умови існування як при царизмі» (Томашпільський район)¹⁸. В архівних джерелах зустрічаються матеріали, які засвідчують ностальгію людей за дорадянським періодом, хоч і тогочасне життя було не набагато кращим. Тут яскраво простежується конфлікт між старшими людьми, які були носіями традиційних духовних цінностей, та частиною молоді, що підпала під вплив більшовицької пропаганди й характеризувалася своєрідною агресивністю. Замість колективізму, як однією з корінних рис моралі й загальнолюдської цінності, діяльність органів влади сприяла поширенню деформованої колективності. Населення Подільського краю на середину 1920-х рр. можна умовно поділити на три категорії, а саме: 1) жителі, які підтримували політику радянської влади у всіх сферах її діяльності і, в свою чергу, були опорою влади; 2) населення, що ставилося лояльно до радянського керівництва і займало вичікувальну позицію; 3) ворожо налаштована категорія подоян, яка намагалася чинити опір владі у будь-якій формі, відстоювала моральні цінності, сформовані предками.

Реакція населення України, в тому числі і подоян, на політику влади була різноплановою: відвертий опір, інколи збройний, прихований супротив на особистісному рівні, а інколи й зневіра, розчарування, фантастичні надії на якісь міфічні сили¹⁹.

Керівництво продовжувало втілювати в життя утопічні ідеї, внаслідок чого ще більше загострилася соціальна диференціація. Вона, в свою чергу, призводила до напружених стосунків

між різними категоріями населення, які різнилися за соціальним, економічним статусом, політичними поглядами. Масовий наступ радянської влади на традиційні духовні цінності українського народу замість бажаної ідейної монолітності суспільства і комуністичної переконаності призвів, навпаки, до моральної деградації, втрати справжніх ціннісних орієнтирів. Повсюдними стали такі явища, як соціальна апатія, негативне ставлення до державності, анархічні настрої.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архірейський Д., Ченців В. Влада і селянство в Україні у 20-ті роки//З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1999. – №1-2. – С.87-127; Дорошко М.С., Колесник В.Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури у 20-ті роки//Український історичний журнал. – 1993. – №9. – С.40-51; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996. – 268с.; Шульга І.Г. Гірка правда: Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 рр. – Вінниця, 1997. – 152с.; Лойко О.О. Ставлення селян Поділля до політики радянської влади в початковий період непу// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Історія. – Випуск 2. – 2000. – С.127-130; 2. Дорошко М.С., Колесник В.Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури у 20-ті рр.//Український історичний журнал. – 1993. – №9. – С.41; 3. Державний архів Вінницької області.(далі – ДАВО). – Ф.П.1.– Оп.1 – Спр.27. – Арк.3; 4. Там само. – Спр.5. – Арк.110; 5. Там само. – Спр.3 – Арк.14; 6. Там само. – Спр.31. – Арк.5; 7. Там само. – Спр.422. – Арк. 5; 8. Там само. – Спр.31. – Арк. 8; 9. Дорошко М.С., Колесник В.Ф. – Вказана праця. – С.44; 10. Кульчицький С.В.; Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996 – С.268; 11. ДАВО. – Ф.П.31. – Оп. 1. – Спр.58. – Арк.149; 12. Там само. – Спр.52. – Арк.32; 13. Там само. – Ф.П.33. – Оп.1. – Спр.707. – Арк.114; 14. Там само. – Ф.П.1. – Спр.502. – Арк.53; 15. Там само. – Ф.П.29. – Оп.1. – Спр.373. – Арк.55; 16. Там само. – Ф.П.33. – Оп.1. – Спр.775. – Арк.53; 17. Там само. – Ф.П.29. – Оп.1. – Спр.325. – Арк.52; 18. Там само. – Ф.П.33. – Оп.1. – Спр.707. – Арк.100; 19. Удод О. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках. – К., 2000. – С.257.

М.Г.Вороліс

СТАН СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ У 1891 – 1901 РР.

Загальні аспекти розвитку освіти в Україні висвітлюються в історичних працях визначних українців різних епох – М. Грушевського, М. Драгоманова, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, М. Костомарова, І. Огієнка та інших.

У другій половині ХХ ст. зроблені фундаментальні розвідки в галузі історії українського шкільництва та педагогічної думки такими дослідниками як: О.М. Завальнюком, В.В. Малим, В.А. Гурським, А.Г. Філінюком, І.В. Сисаком та ін.

В кінці ХХ ст. в наше життя повернулися з небуття далекого дореволюційного минулого гімназії, ліцеї, колегіуми, недільні школи¹.

Ці навчальні заклади прославили нашу країну іменами багатьох талановитих вчених, видатних особистостей із різних галузей людської діяльності. Вони були символом істинного, класичного фундаментального знання, освіченості і вихованості.

Повернення гімназії й ліцею в наше життя сьогодні слід розглядати не як данину моди, а як прагнення наслідувати кращі вітчизняні традиції і зразки. Для цього необхідно знати історію їх розвитку.

В 1804 р. був прийнятий новий Статут навчальних закладів, який визначив структуру освітніх закладів. Тепер вона виглядала так: університет – гімназія – повітові училища, училища приходські (як форма підготовки до повітових училищ).

Після прийняття нового Статуту і розподілу навчальних закладів на місцях повсюдно почали створюватись різні гімназії – губернські, міські, приватні, імператорські, чоловічі і жіночі.

Перша гімназія на Україні була відкрита в Херсонській губернії 12 березня 1815 р. Відкриття гімназії вважалось важливою громадсько-політичною подією, на честь якої відправлялася божественна літургія, а під час служби стріляли гармати. Всі викладачі складали присягу на вірність імператору².

Навчальні предмети час від часу мінялися: одні знімалися, інші вводилися відповідно до особливих указів і розпоряджень Міністерства народної освіти.

Так, в перші десятиріччя ХІХ ст. в гімназії вивчалися: закон Божий, математика, російська словесність, природнича історія, мови: латинська, німецька, французька, чистописання, малювання³.

У 1852 р. в курсі гімназійного навчання були введені природничі науки. Метою цих нововведень було створити в учнів ясне уявлення про три царства природи, знайомлячи переважно з такими предметами, з яких складається ґрунт, фауна і флора, використовуючи місцевість рідного краю⁴.

Новий гімназійський Статут, який був прийнятий 19 листопада 1864 р., радикально змінив мету і зміст освіти в гімназіях. Тепер гімназії повинні були визначатися, якими їм бути – класичними чи реальними⁵.

На Поділлі, як в цілому в Російській імперії в XIX ст. здобуття повноцінної середньої освіти вважалося прерогативою чоловічої статті. У 1833 р. перша чоловіча гімназія була відкрита у Кам'янці-Подільському, а 1838 р. у Немирові, тоді як перша жіноча гімназія була відкрита у 1867 р. (м. Кам'янець-Подільський)⁶.

На 1891 р. на терені Подільської губернії діяли такі середні навчальні заклади: три чоловічі і одна жіноча (Маріїнська) гімназії, одне реальне училище та одна жіноча прогімназія⁷.

Із загальної кількості учнів в губернії (70392) у чоловічих гімназіях навчалось 820 учнів, із них 363 – в Кам'янець-Подільській і 457 в Немирівській. В Маріїнській жіночій гімназії – 238, Немирівській жіночій прогімназії – 139, у Вінницькому реальному училищі – 187 учнів. Таким чином, у середніх навчальних закладах Подільської губернії на 1891 рік навчалось 1384 учні (1007 хлопців і 377 дівчат) або біля 1,9% від загальної кількості учнів в губернії⁸.

Кількість учнів, які навчалися в середніх навчальних закладах губернії за віросповіданням та станами показано в таблицях.⁹

Таблиця 1. Кількість учнів, які навчалися в середніх навчальних закладах за віросповіданням

За віросповіданням	Навчалось учнів у середніх закладах					
	Кількість учнів чоловічої статті	% співвідношення	Кількість учнів жіночої статті	% співвідношення	Всього учнів	Всього в % співвідношення
Православних	459	45,6	274	72,8	733	52,9
Католиків	437	43,4	45	11,9	482	34,8
Лютеранців	13	1,3	7	1,8	20	1,4
Іудеїв	94	9,3	51	13,5	145	10,5
Інших віросповідань	4	0,4	-	-	4	0,4

Таблиця 2. Кількість учнів, які навчалися в середніх навчальних закладах за станами

За станами дітей	Навчалось учнів у середніх закладах					
	Кількість учнів чоловічої статті	% співвідношення	Кількість учнів жіночої статті	% співвідношення	Всього учнів	Всього в % співвідношення
Дворян і чиновників	564	56	242	64,2	806	58,2
Священиків	74	7,3	31	8,2	105	7,6
Міщан	255	25,3	78	20,7	333	24
Селян	71	7,1	17	4,5	88	6,4
Іноземців	43	4,3	9	2,4	52	3,8

Протягом десяти років стан розвитку освіти в Подільській губернії суттєво не змінився. У 1900 р. була лише відкрита одна жіноча гімназія (м. Ініція) і на 1901 рік у середніх закладах навчалось 2281 учень, що лише на 1,6% більше, ніж у 1891 році.¹⁰

Таблиця 3. Кількість учнів, які навчалися в середніх навчальних закладах у 1901 році за віросповіданням

За віросповіданням	Навчалось учнів у середніх закладах					
	Кількість учнів чоловічої статті	% співвідношення	Кількість учнів жіночої статті	% співвідношення	Всього учнів	Всього в % співвідношення

	статті		статті			
Православних	763	54,5	527	59,9	1290	56,5
Католиків	457	32,6	143	16,3	600	26,3
Лютеранців	28	2	10	1,1	38	1,7
Іудеїв	152	10,9	199	22,6	351	15,4
Інших віросповідань	1	0,1	1	0,1	2	0,1

Таблиця 4. Кількість учнів, які навчалися в середніх навчальних закладах у 1901 році за станами¹¹

За станами дітей	Навчалися учнів у середніх закладах					
	Кількість учнів чоловічої статі	% відношенні	Кількість учнів жіночої статі	% відношенні	Всього учнів	Всього в % відношенні
Дворян чиновників	728	52	433	49,2	1161	51
Священиків	89	6,4	68	7,7	157	7
Міщан	411	29,3	307	34,9	718	31,4
Селян	124	8,8	51	5,8	175	7,6
Іноземців	44	3,5	21	2,4	70	3,0

Порівнявши статистичні дані, можна зробити висновок, що за 10 років суттєво не змінилися кількісні показники розвитку освіти в Подільській губернії, хоча позитивна динаміка й намічалась. На 3,6% збільшилася кількість дітей із православних сімей на 8,5% католиків і 4,9% дітей із єврейських сімей.

За десять років існування гімназії лише на 7,4% збільшилася кількість учнів вихідців із міських сімей, на 1,2% збільшилося учнів із сільської місцевості, на 7,2% зменшилося учнів – вихідців із дворян і чиновників.

Порівняльні дані дають можливість зробити висновок про те, що освіту у зазначених типах навчальних закладів одержувала незначна кількість молоді Подільської губернії, вони не забезпечували потребу в отриманні освіти рідною мовою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Островерхова Н.М. Парадигми управління авторськими закладами освіти – К., 1998. – С.53-248;
2. Кулікова Л. Гімназія як символ кращих традицій у вітчизняній освіті // Історія в школах. – 2000. – №4 – С.9;
3. Кулікова Л. Гімназія як символ кращих традицій у вітчизняній освіті // Історія в школах. – 2000. – №4 – С.9;
4. Кулікова Л. Гімназія як символ кращих традицій у вітчизняній освіті // Історія в школах. – 2000. – №4 – С.10;
5. Почерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. – М., Педагогика, 1976. – С.112-113;
6. Сисак І.В. 3 історії Кам'янець-Подільської Маріїнської жіночої гімназії (1867-1917 рр.). Збірник наукових праць Т.Л. – 1998. – К.-Под. – С.97;
7. Обор Подольской губернии за 1891 г. – К., 1891. – С.125;
8. Обор Подольской губернии за 1891 г. – К., 1891. – С.126;
9. Обор Подольской губернии за 1891 г. – К., 1891. – С.130-132;
10. Обор Подольской губернии за 1901 г. – К., 1901. – С.169;
11. Обор Подольской губернии за 1901 г. – К., 1901. – С.170;

Н.В. Жмуд

ТРАДИЦІ МОЛОДІЖНИХ ГРОМАД НА ПОДІЛЛІ: ЕТНОПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ (ПОЧ. XX – 1960- ТІ РР.)

Соціальні утворення відіграють провідну роль в процесі формування етносу як на екзогенному, так і на ендегенному рівнях – це є одним із актуальних питань для сучасної етнології. Для українського суспільства притаманна орієнтація на внутрішні механізми самоорганізації, одними з яких є молодіжні громади.

Дослідженню питання діяльності дівочих та парубочих громад в Україні в етнологічній літературі було приділено значну увагу, зокрема праці З. Кузеля¹, В. Ястребова², В. Боржковського, В. Камінського³, В. Балушка⁴, В. Борисенко⁵ та ін. Основні проблеми в даних роботах – структура

громади, форми дозвілля молоді, обов'язки, ініціації тощо. Значно менше приділялося уваги етнопедагогічному аспекту цих складових та їх локальній специфіці.

Одним із таких регіонів, який потребує детального дослідження функціонування молодіжних громад та їх педагогічного значення, є Поділля. За свідченням польових та архівних матеріалів, парубочі та дівочі громади, як і по всій території України, на початку ХХ ст. починали поступово втрачати усталену внутрішню структуру. Незважаючи на суттєві зміни, породжені рядом соціально-економічних факторів (вплив молоді із села, демократизація суспільних стосунків, послаблення релігійного впливу і т. ін.), формування та діяльність молодіжних громад Поділля на початку ХХ ст. – 60-х рр. ХХ ст. продовжувало ґрунтуватися на засадах звичаєвого права.

Молодіжні громади мали перед сільською певні обов'язки. Для парубочої, зокрема, будувати гойдалку на Великдень, вирубувати хрест на Водохреща⁶, “на Купала вирубували розкішну купайлицю, на Новий рік – ялинку”⁷ тощо.

Найпоширенішими обов'язками для дівочої громади, крім організації “вулиці”, були такі: під час польових робіт по черзі пекти пампушки й носити в поле всім жниварям⁸, прибирати біля церкви перед великими святами (“старші дівчата білили каплицю, а менші доглядали за квітами у церковному саду, ... співали у хорі”⁹), догляд за немовлятами (яких не було з ким залишити вдома)¹⁰. Впорядковування самотніх могил на цвинтарі перед поминанням померлих, могил загиблих солдат, допомога старим та немічним у селі були спільними справами для хлопців та дівчат.

Батьки іноді відкладали час вступу дітей до молодіжної громади. Приводом міг стати непослух, у такому випадку дозволялося парубочити та одружуватися молодшим. Подібні випадки були нечастими, оскільки громадська думка, як правило, засуджувала порушення звичаєвого родинного права, в тому числі права на позачерговість до парубкування й дівування. Про того, хто це допускав, казали, що він “перебив свого брата”, “підм'яв сестру”, “потоптав старшого”¹¹. З метою закріплення правил першочерговості існував спеціальний соціально-віковий чин “старшого парубка” (“старшої дівки”). На Поділлі переважно були поширені такі назви, як “береза”, “заводило”, “заправило”¹².

З утвердженням егалітарних взаємин між старшими й молодшими братами й сестрами, черговості одруження стали дотримуватися не так строго, що було обумовлено передусім змінами соціально-економічних умов життя. Це призводило до деформації статеві-вікової структури населення, що, в свою чергу, викликало послаблення міжпоколінних зв'язків, соціального контролю та батьківського авторитету, а загалом – традиційного укладу сім'ї.

В першій половині ХХ ст. прийняття до громади почало обмежуватися винесенням могорича, вміст якого залежав від наявності продуктів (польові матеріали переконують, що могорич ставили не заради самої випивки, а з метою відчутти себе дорослими). Побутували звичаї та ритуали, представлені жартівливими елементами випробування парубків: змушували присідати на одній нозі, проспівати пісню, “перестрибнути через коцюбу, яку тримали на висоті”¹³, заставляли битися з хлопцями з іншого села¹⁴, глузувати над дівчатами – сипали в пилюку під ноги червоного перцю¹⁵ тощо. Названі глузування виступали символічним переходом з одного соціального стану в інший.

Цікавими, на наш погляд, є ініціації, пов'язані з випробуваннями водою та через воду, зміст яких втратив першочергове значення, але форма проведення дає підстави говорити про їх дохристиянське коріння: “Придумували такі-сякі іспитання, щоб новачків обмити, але то лише так, для виду. Було, що в озеро з головою нурили, це, значить, що новачок вже чистий, з рідної водиці”¹⁶.

Період парубочтва закінчувався особливими ритуалами. Наприклад, у подільських селах важливим випробуванням була участь новачка у спільних роботах, зокрема косінні сіна толокою, після чого він визнавався повноправним дорослим членом громади.

Названі обряди посвячення в косарі у регіоні, де вони побутували, на час їх фіксації (початок ХХ ст.) не пов'язувалися з парубочими громадами, але, як бачимо, вони є логічним завершенням ініціації юнаків у сільських громадах. Тому є підстави припускати, що такі або ж подібні звичаї завершували колись перебування молодих селян у парубочих громадах. Очевидно, ці обряди є втраченою в інших регіонах України на кінець ХІХ-початок ХХ ст. завершальною ланкою парубочих ініціацій.

До дівочої громади приймали на початку ХХ ст. без особливих ритуалів (лише подекуди дівчата виносили могорич¹⁷), але за умови, що дівчина досягла певного віку та дотримується правил поведінки, прийнятих у громаді. Наприклад, “дівчину перевіряли, чи зможе вона берегти секрети,

якщо через певний час ніхто не взяв, то її приймали до гурту”¹⁸. Як правило, перший раз дівчину до громади приводила старша дівка, яка несла відповідальність за поведінку молодшої.

Для дівчат також були властиві різні прояви ініціативної “антиповедінки”: крадіжки харчів для вечорничих складок, висміювання фізичних вад й рис тощо.

Етнопедагогічні засади простежуються у встановленні вікового цензу вступу до громади, переважно хлопців старалися відпускати пізніше, щоб “дійшов до розуму”, а не піддавався поганому впливові, а дівчат відпускали швидше, щоб “не засиділися в дівках”.

Педагогічна цінність ініціатив полягає не стільки в їх сакральній інформативності, а в тому, що ці знання є певною системою смислів, які регулюють життя даної соціальної групи та формують стереотипи етнічної поведінки на певному віковому етапі.

Народна педагогіка виробила своєрідні форми гуртування молоді в товариства, братства, громади та ін.

Однією з поширених форм спілкування молоді були ярмарки. Окрім господарських функцій, ярмарки служили місцем знайомства молоді, подекуди місцем укладання шлюбних угод (“згоди”, “угоди”, “купна”). Етнопедагогіка виробила чіткі правила дотримання норм поведінки, які в близькій перспективі дозволяли молодим людям відвідати ярмарок: “як збирались на базар, то треба слухатись маму тиждень наперед”¹⁹, “шоб іти на базар, збираю кукурудзу”²⁰, “на ярмарок заранне збирали метелки по лугах, берегах річки та несли на продаж, шоб купити білі трапчані босоніжки”²¹.

Іншим поширеним каналом спілкування молоді була церква, яка мала дещо умовний характер об’єднання молодіжних громад, але більшість основних форм традиційного молодіжного дозвілля (забави, ігрища) починалися саме на майдані біля церкви.

Найпоширенішою формою гуртування молоді були вечорниці. Польові та архівні матеріали подають досить широкий арсенал їх подільських синонімічних назв: “степок”²², “висито”²³, “гопацулі”²⁴, “хурол” (угол), “сидянки”²⁵, “супрядки”, “прядки”, “розхідниця”²⁶, “пляц”²⁷, “обідній смех”²⁸, “масовка”²⁹, “катальня”³⁰, “колодки”³¹, “запусти”³², “балки”³³. В середині ХХ ст. подекуди на Поділлі зустрічаємо таку назву як “розетка”: “проводили світло на вулицю, організовували музику”³⁴ тощо. Така розмаїтість назв свідчить про поширення вечорниць як форми гуртування молоді поч. ХХ – середини ХХ ст. на Поділлі.

Вони являли собою синкретичне явище, орієнтоване на розв’язання цілого комплексу молодіжних проблем: розважального, громадського, родинного плану тощо.

Однією з найголовніших функцій вечорниць була підготовка молоді до сімейно-шлюбних відносин, наприклад, елементи пробного шлюбу проявлялися через звичай “женихання” (спільна ночівля парубків та дівчат).

Батьки заохочували дітей ходити на вечорниці з метою вибору подружньої пари (мати давала дочці продукти, батько виділяв синові певну суму грошей) та сприяли формуванню традицій раннього одруження. Така практика була пов’язана з соціально-економічним статусом сім’ї як головного виробничого осередку суспільства, що потребувала додаткової робочої сили.

Сфера дошлюбного спілкування молоді включала й такі форми як “музики”, “годенки”, “ремізії”, “спацери”³⁵ тощо. Деякі з них мали виробничу основу, але включали розважальні елементи, а подекуди призначалися в основному для розваг молоді, хоча й супроводжувалися виконанням певних видів робіт. Незалежно від цього, вони мали на меті гуртування та забезпечення дошлюбного спілкування молоді.

Проведення вечорниць регламентувалося чіткою системою умов та вимог, що виробили звичаєве право та етнопедагогіка. Так, великого значення надавалося їх тривалості та часу, як правило, у вільний від роботи час, здебільшого після вечірньої служби у церкві.

Етнопедагогіка диктувала стереотипи уникання (“сегрегація статей”) на певному етапі розвитку взаємин молоді: “Якщо сонце сіло, а дівка ще на вулиці, то вона осуждалась”³⁶, “Якщо парубок при людях брав дівку під руку, то це считалось встидним”³⁷.

Форми дошлюбного спілкування молоді, маючи ще на початку ХХ ст. усталені структуру, внутрішні механізми самоорганізації, забезпечували захист від руйнівних процесів, зокрема асиміляційних. Оскільки систематичне безпосереднє засвоєння звичаєво-обрядової культури, етикетних норм та правил сприяло формуванню у молоді етнічних стереотипів поведінки, які були визначальним вектором становлення національного типу особистості.

Репутація молоді в громаді багато в чому вирішувала її подальшу долю, що диктувало відповідний стиль поведінки. Наприклад, у стосунках молоді із старшими високо цінувалися слухняність та доброзичливість. Супротивну поведінку розцінювали як зарозумілість та зухвалість,

що викликало громадську зневагу. В польових та архівних матеріалах зустрічаємо досить багато згадок про моральні та фізичні покарання молоді за численні провини. Так, за хуліганство могли побити привсяклюдно³⁸, за брехню та пиятику часто садили на „допрів” (буцегарня)³⁹, „на шуру”⁴⁰. Подекуди трапляються згадки про відбування покарання у формі виконання різноманітних робіт в людних місцях: „За брехню батько в поле виганяє, туди всіх виганяли, хто збрехав... називалось воно Брехунки... все горбисте і в колочках... було встидно там шось робити, все село з тебе сміялось”⁴¹. Крадія заставляли в присутності односельчан тримати цілий день крадену річ⁴², зустрічаємо нечасті випадки, коли виганяли із села⁴³ та вчиняли фізичні самосуди⁴⁴. Останні були рідкісним явищем на Поділлі, оскільки сільська громада систематично контролювала та регулювала стосунки серед молоді.

Етнопедагогічна роль громадськості полягала не тільки у покаранні, а й у прагненні перевиховати винуватця. Така позиція свідчить про гуманність народно-педагогічних засад звичаєво-правового інституту: „Степан посміявся з Зоськи за гулящу поведінку і відрізав косу, повісив на сливі перед ворітьми. То був такий великий позор, що вона пішла в інше село заміж, а Степана наказали, не пускали до церкви”⁴⁵.

В народному середовищі пропагували ряд заходів, які допомагали зближувати, краще розпізнати молоді один одного.

Одним із таких заходів є факти спільної ночівлі, що зафіксовані в кінці XIX – на початку XX ст. переважно на Поліссі⁴⁶, хоча подібні випадки зустрічаємо й на Поділлі⁴⁷. Як правило, молодь дозволяла певні пестощі, що однак не виходили за рамки моральних засад і звичаїв і не вели до втрати цноти.

Подекуди традиційне звичаєве право дозволяло молодим після сватання жити разом⁴⁸, але без права на статеві зносини.

Система звичаєвого права виробила ряд способів покарань молоді за дошлюбні статеві стосунки, які переважно стосувалися не хлопців („в козака нема знака”)⁴⁹, а дівчат, що пояснюється патріархальним характером взаємовідносин. На Хмельниччині побутовав вислів „замочила фартуха”⁵⁰, що означало „втратила цноту”, оскільки фартух вважали компонентом одягу лише жінок. Зокрема, таких дівчат „чифостили (сварилися, могли побити), що в гобісті дівка безсоромна”, „були случаї, що дівки вішалися”⁵², кидали роздягнутою у воду⁵³, відмовлялись батьки⁵⁴, „зав”язували над головою спідницю, вели всім селом, щоб собаки гавкали, закидали різним непотрібом, біля воріт виливали помій”⁵⁵, відрізали та палили косу⁵⁶, „приносили з її городу кабака на подвір’я, мол, наплодить стільки багато, як кабаків”⁵⁷ (були випадки, коли парубкові також підкидали)⁵⁸, не давали посагу⁵⁹ тощо. Фізичні покарання ніколи не були обов’язковими, а якщо й мали місце, то їх характер залежав від ситуації та ініціативи членів громади.

У весільному обряді обмежувалися сороміцькими піснями на адресу нечесної нареченої та її батьків, афішували предмети, що символізували дошлюбну дефлорацію (посуд без дна, подерте ганчір’я, чорну, а не червону тканину) тощо. Наприклад, „... брали колесо на дручок і крутили... вина вже не дають, а тільки горілки, бо не заслужила”⁶⁰, „...кладуть на псту бутилку кукурузеня, щоб була біла, як рубашка молоді”⁶¹, „...коровайниці розбирали комин”⁶².

Особливо ж негативно ставилися до народження позашлюбних дітей незаміжніми дівчатами, оскільки, згідно з нормами звичаєвого права, ганьба падала не тільки на матір та її дитину, а й громаду. Вважалось, що за такий гріх мешканці села будуть покарані або неврожаєм, або мором. В кінці XIX ст. зустрічаємо випадки, коли прагнули вигнати із села таку „нечесну” дівчину разом з дитиною або ізолювати від громади. Але більш поширеною думкою була така, що „дівчина, яка народила дитину без чоловіка, вже сама себе покарала за цю провину”⁶³. Вона могла вийти заміж, але без дотримання ряду весільних обрядів, наприклад, одягати весільний вінок, що вважався символом дівочої честі.

В першій половині XX ст. погляди почали втрачати свою однозначність на статеві взаємини молоді. Загалом жорсткий соціальний контроль за поведінкою неодруженої молоді зустрічався як виняток.

Девальвація традиційних моральних цінностей українського суспільства, помітне послаблення консервативних родинно-побутових традицій, формування нових концептуальних засад звичаєво-правничого інституту спричинили трансформацію інституту молодіжних громад. Зокрема, ініціаційний вік вступу став значно молодшим, а сама ініціація набула умовного характеру, практично зник статевий поділ громади на парубочу та дівочу, послабився внутрішній та зовнішній контроль за її членами тощо.

Таким чином, на сьогодні ми маємо якісно нову суспільну інституцію з яскраво вираженими домінантами її субкультури, а саме: демократичністю, незалежністю, мобільністю, креативністю і т.д. Молодіжні громади, безперечно, потребують різновекторного дослідження як в історично-культурному, соціальному, педагогічному, так і в етнічному просторах, оскільки як соціальне утворення вони займають одне із чільних місць в структурній ієрархії суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кузеля З. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу // Матеріали до української етнології. – 1907. – Т. IX. – 144 с. 2. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России // Киевская старина. – 1896. – №10. – 11 с. 3. Боржковский В. «Парубоцтво» как особая группа в малорусском сельском обществе // Киевская старина. – 1887. – № 8. 4. Каменський В. Нариси звичаєвого права України. – К., 1928. – 44 с. 5. Балусок В. Обряди ініціації українців та давніх слов'ян. – Видавництво М.П.Коць. – Львів-Нью-Йорк, 1998. – 266 с; Його ж. Парубочі громади в українському селі // Київська старовина. – 1995. – № 5. – С. 84-87. 6. Борисенко В. Дівування й парубкування // Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: Навч. посіб. для студ. виш. навч. закл. – К.: Унісерв, 2000. – С.118-125. 7. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.6: Іллінецький р-н. – Спр.39: Парубочі та дівочі громади. – Арк.4. // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. 8. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.10: Літинський р-н. – Спр.69: Парубочі та дівочі громади. – Арк.2. 9. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.7: Калинівський р-н. – Спр.74: Парубочі та дівочі громади. – Арк.15. 10. Там само. 11. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.19: Тиврівський р-н. – Спр.48: Парубочі та дівочі громади. – Арк.9. 12. Пономарьов А. Дошлюбне спілкування молоді / Поділля: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Видавництво НКЦ “Доля”, 1994. – С.160-175. 13. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.3: Вінницький р-н. – Спр.168: Парубочі та дівочі громади. – Арк.4. 14. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.16: Піщанський р-н. – Спр.18: Парубочі та дівочі громади. – Арк.15. 15. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.ис17: Погрибищенський р-н. – Спр.30: Парубочі та дівочі громади. – Арк.3. 16. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.19: Тиврівський р-н. – Спр.48: Парубочі та дівочі громади. – Арк.12. 17. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.23: Хмельницький р-н. – Спр.33: Парубочі та дівочі громади. – Арк.5. 18. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.8: Козятинський р-н. – Спр.60: Парубочі та дівочі громади. – Арк.4. 19. Ф.22: Хмельницька обл. – Оп.5: Деражнянський р-н. – Спр.23: Парубочі та дівочі громади. – Арк.3. 20. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.19: Тиврівський р-н. – Спр.48: Парубочі та дівочі громади. – Арк.2. 21. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.19: Тиврівський р-н. – Спр.48: Парубочі та дівочі громади. – Арк.10. 22. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.17: Погрибищенський р-н. – Спр.30: Парубочі та дівочі громади. – Арк.8. 23. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.15: Оратівський р-н. – Спр.32: Парубочі та дівочі громади. – Арк.6. 24. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.22: Тульчинський р-н. – Спр.75: Парубочі та дівочі громади. – Арк.3. 25. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.14: Немирівський р-н. – Спр.94: Парубочі та дівочі громади. – Арк.2. 26. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.18: Теплицький р-н. – Спр.46: Парубочі та дівочі громади. – Арк.8. 27. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.17: Погрибищенський р-н. – Спр.32: Парубочі та дівочі громади. – Арк.8-9. 28. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.5: Жмеринський р-н. – Спр.61: Парубочі та дівочі громади. – Арк.11. 29. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.14: Немирівський р-н. – Спр.91: Парубочі та дівочі громади. – Арк.9. 30. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.22: Тульчинський р-н. – Спр.74: Парубочі та дівочі громади. – Арк.7. 31. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.20: Томашпільський р-н. – Спр.42: Парубочі та дівочі громади. – Арк.6. 32. Ф.22: Хмельницька обл. – Оп.5: Славутський р-н. – Спр.4: Парубочі та дівочі громади. – Арк.6. 33. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.6: Іллінецький р-н. – Спр.41: Парубочі та дівочі громади. – Арк.2. 34. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.23: Хмельницький р-н. – Спр.32: Парубочі та дівочі громади. – Арк.3. 35. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.23: Хмельницький р-н. – Спр.33: Парубочі та дівочі громади. – Арк.8. 36. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.24. – Чернівецький р-н. – Спр.29. – „Спаєри”. Дитячий фольклор: колискові, пестушки, побутові пісні, шедрівки. – 2004 р. – Арк.1-2. 37. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.4: Гайсинський р-н. – Спр.56: Жмуд Н. Народна педагогіка: родинний та громадський побут, вірування, прислів'я, приказки про дитину, охоронна магія. – 1999. – Арк.1. 38. Там само. 39. Ф.26: Поділля. – Оп.1: Вінниця. – Спр.54: Парубочі та дівочі громади. – Арк.6. 40. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.3: Бершадський р-н. – Спр.168: Парубочі та дівочі громади. – Арк.5. 41. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.23: Хмельницький р-н. – Спр.33: Парубочі та дівочі громади. – Арк.8. 42. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.26: Шаргородський р-н. – Спр.70: Парубочі та дівочі громади. – Арк.8. 43. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.5: Жмеринський р-н. – Спр.64: Парубочі та дівочі громади. – Арк.3. 44. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.12: Могилів-Подільський р-н. – Спр.44: Парубочі та дівочі громади. – Арк.4. 45. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.14: Немирівський р-н. – Спр.91: Парубочі та дівочі громади. – Арк.5. 46. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.3: Вінницький р-н. – Спр.169: Парубочі та дівочі громади. – Арк.9. 47. Ф.43-5: Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка. – Од. зб. 166. – Загладь Н. Матеріали з етнографічних досліджень Чорнобильського р-ну на на Поліссі. – 1934. – Арк.87-88. 48. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.12: Могилів-Подільський р-н. – Спр.44. – Парубочі та дівочі громади. – Арк.3. 49. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.25: Чечельницький р-н. – Спр.13: Парубочі та дівочі громади. – Арк.10. 50. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.3: Вінницький р-н. – Спр.167: Парубочі та дівочі громади. – Арк.12. 51. Ф.22: Хмельницька обл. – Оп.10: Летичівський р-н. – Спр.34. – Арк.16. 52. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.19: Тиврівський р-н. – Спр.48: Парубочі та дівочі громади. – Арк.14. 53. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.22: Тульчинський р-н. – Спр.66: Жмуд Н.: Народно-

педагогічний досвід українців: родинний та громадський побут. – 1999-2000. – Арк.7. 54. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.25: Чечельницький р-н. – Спр.13: Парубочі та дівочі громади. – Арк.10. 55. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.5: Жмеринський р-н. – Спр.63: Парубочі та дівочі громади. – Арк.5. 56. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.23: Хмільницький р-н. – Спр.32: Парубочі та дівочі громади. – Арк.6. 57. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.14: Немирівський р-н. – Спр.91: Парубочі та дівочі громади. – Арк.14. 58. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.3: Вінницький р-н. – Спр.166: Парубочі та дівочі громади. – Арк.10. 59. Ф.19: Тернопільська обл. – Оп.3: Бучацький р-н. – Спр.1: Парубочі та дівочі громади. – Арк.11. 60. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.5: Жмеринський р-н. – Спр.61: Парубочі та дівочі громади. – Арк.13. 61. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.14: Немирівський р-н. – Спр.91: Парубочі та дівочі громади. – Арк.11. 62. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.7: Калинівський р-н. – Спр.76: Парубочі та дівочі громади. – Арк.10. 63. Ф.1. – Оп.25: Чечельницький р-н. – Спр.12: Парубочі та дівочі громади. – Арк.3.

С. М. Єсюнін

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ У ЗАШТАТНИХ МІСТАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

В історії Подільської губернії друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст. відзначалась надзвичайно динамічним розвитком міських поселень. Дослідження цих процесів є важливою складовою у комплексному вивченні історії подільських міст, що особливо актуально на сучасному етапі в контексті перевидання “Історії міст і сіл України” у новій редакції.

Одним із важливих факторів, що сприяв розвитку міст губернії у зазначений період, виступає прогрес у всіх галузях економіки, й передусім у промисловості, на яку впливало чимало чинників. Не останнім із них був адміністративний статус поселення. З огляду на це, доволі цікаво розглянути, як відбувався розвиток промисловості міст Поділля, що не були адміністративними центрами.

Оперуючи офіційним визначенням міста, бачимо, що на початок 1860-х рр. у Подільській губернії було 17 міст: губернське місто Кам’янець-Подільський, 11 повітових міст – Балта, Брацлав, Вінниця, Гайсин, Летичів, Літин, Могилів, Ольгопіль, Проскурів, Нова Ушиця, Ямпіль, 5 заштатних – Хмільник, Сальниця (Літинського повіту), Бар (Могилівського повіту), Стара Ушиця та Верboveць (Ушицького повіту).¹ Така кількість міст зберігалася до початку ХХ ст., поки у 1903 р. не було надано статус безповітового міста Жмеринці, що для даного регіону на той час стало явищем винятковим.²

Отож, у даній статті, хронологічні рамки якої окреслені другою половиною ХІХ ст. (із моменту початку впровадження реформ державною адміністрацією Російської імперії до 1900 р.), спробуємо простежити етапи та рівень розвитку промисловості заштатних міст Подільської губернії.

Зазначимо, що деякі аспекти та окремі факти промислового розвитку міст губернії у друг. пол. ХІХ ст. знайшли місце в працях таких дослідників як Й. Ролле³, В. Гульдман⁴, В. Филимонов⁵, Н. Григоріїв (псевдонім – Григорєв-Наш)⁶, О. Нестеренко⁷, О. Лугова⁸, А. Гуменюк⁹ та ін. Однак авторами розглядалися здебільшого загальні проблеми розвитку подільських міст, де увага приділяється переважно губернському Кам’янцю-Подільському та повітовим центрам. Таким чином, більш детальне дослідження розвитку фабрично-заводської промисловості заштатних міст у друг. пол. ХІХ ст. не втратило своєї актуальності.

Як зазначено у праці “Экономическое состояние городов Российской империи”¹⁰, станом на 1861 р. із заштатних міст лише Бар визнавався промислово розвинутим. Тут діяло 4 шкіряних та 9 цегельних та черепичних заводи. У Хмільнику промисловість була теж більш-менш розвинутою – працювало 3 сально-свічкових, 3 цегельних, 2 клейових та 1 шкіряний заводи. Така кількість підприємств дозволяла віднести обидва міста до шістки найбільших фабрично-заводських міських центрів Подільської губернії. Разом з тим, у Вербовці, Старій Ушиці та Сальниці у згаданій праці фабрично-заводських підприємств узагалі не зазначено¹¹. Отож, як бачимо, вже у середині ХІХ ст. заштатні міста за рівнем розвитку промисловості можна було умовно поділити на дві групи: Бар та Хмільник – як міста з відносно розвинутою промисловістю, а Верboveць, Стара Ушиця й Сальниця – як міста з нерозвинутою промисловістю.

Проте слід зауважити, що на початку 1860-х рр. фабрично-заводська промисловість не відігравала вирішального значення в економіці будь-якого міста Подільської губернії. Переважна більшість міських мешканців займалися різними видами ремесел, торгівлею та сільським господарством, а всі промислові заклади були напівкустарними та невеличкими. Це стосується й

згаданих підприємств Бара та Хмільника. Так на двох фабриках по виготовленню клею у Хмільнику (до речі, єдиних подібного роду в губернії) працювало 12 робітників та вироблялося продукції всього на 417 руб. на рік¹². Ще менше робітників (як правило 1 – 2) працювало на цегельних заводах. Для порівняння, у ремісничому виробництві Хмільника було задіяно 1034 ремісники (536 майстрів, 297 робітників та 201 учень), із яких лише шевців було 725. Таку саме велику кількість ремісників, що не могла рівнятися із зайнятими у промисловості, мав і Бар – 452 (333 майстри, 76 робітників та 43 учня), найбільше з яких було шевців – 167 чол., кравців – 49 та гончарів – 34. Інші три заштатних міста, мало того, що не мали промислових підприємств, однак і не були ремісничими центрами. У Вербовці ремісників нараховувалось 143 (59 майстрів, 42 робітника та 42 учня), у Старій Ушиці – 65 ремісників (39 майстрів, 10 робітників та 16 учнів), у Сальниці – 48 ремісників (зазначено, що всі вони – майстри)¹³.

У пореформений період нові економічні відносини сприяли більш динамічному розвитку промисловості Бара та Хмільника. Вже до середини 1860-х рр. у цих заштатних містах збільшилася кількість промислових підприємств. За підрахунками губернського статистичного комітету в 1866 р. у Барі діяло 19 заводів і фабрик – це четвертий за кількістю показник у губернії (25 було у Могилеві, по 24 – у Вінниці та Балті). За спеціалізацією вони поділялися: свічковий, 6 шкіряних та 9 цегельних заводів, 2 олійні, горілчаний (гуральня) завод. У Хмільнику працювало 9 підприємств: 3 свічкових, пивоварний, черепичний та 4 цегельних заводи¹⁴. У той же час, статистика не подає відомостей про існування промислових підприємств у Вербовці, Старій Ушиці та Сальниці. Але, тут слід зауважити, що у джерелах даного часу до переліку підприємств не відносили млини (яких навіть у найменшому місті, як правило, було декілька). У відомостях про стан промисловості кінця XIX – початку XX ст. млини фігурують як окремі підприємства.

Подальший розвиток фабрично-заводської промисловості в містах губернії продовжився у 1870-80-х рр., коли інтенсивно почали виникати нові підприємства, збільшувались діючі, а деякі застаріли виробництва припиняли роботу. Проте, вказати точну кількість підприємств у ці роки доволі важко, оскільки різні джерела майже одночасно подавали різні цифри. Похибки у статистиці тих років можна пояснити недосконалістю збору статистичних даних, коли до статистичних звітів не завжди потрапляла інформація про всі існуючі підприємства (бувало, що просто не встигали зібрати потрібну інформацію або підприємство на момент збору даних тимчасово не працювало). Так у 1887 р. подільський статистик В. Гульдман вказував на наявність у Барі 10 підприємств (гуральня, 4 шкіряних, 4 цегельно-черепичних та завод штучних газованих вод)¹⁵. Але, огляд лише двох інших статистичних звітів, вказує на існування у середині 1880-х рр. у Барі наступних підприємств: гуральня купця Штока та К^о (у 1883 р. було викурено 1.015.550 градусів спирту), 3 медоварних заводи – Левітової (у 1883 р. 3 варки меду), Л. Айзенберга (у 1883 р. 4 варки меду), Вайнберга (у 1883 р. 1 варка меду), 4 цегельних заводи – С. Гінаденіка (заснований у 1810 р., у 1887 р. вироблено 10 тис. цегли та 10 тис. черепиці), Б. Ройзенбліта (заснований у 1828 р., у 1887 р. вироблено 10 тис. цегли та 10 тис. черепиці), Л. Фельбергової (заснований у 1840 р., у 1887 р. вироблено 8 тис. цегли та 8 тис. черепиці), З. Шафіра (заснований у 1814 р., у 1887 р. вироблено 8 тис. цегли та 8 тис. черепиці), 7 шкіряних заводів – Морейніса (заснований у 1858 р., вироблено 200 шт. шкір), М. Гельмана (заснований у 1807 р., вироблено 200 шт. шкір), Мейліховіча (заснований у 1840 р., вироблено 150 шт. шкір), Фрідманової (заснований у 1840 р., вироблено 100 шт. шкір), М. Ойхера (заснований у 1800 р., вироблено 220 шт. шкір), Ш. Ражена (заснований у 1847 р., вироблено 100 шт. шкір), Д. Фарбера (заснований у 1826 р., вироблено 120 шт. шкір)¹⁶.

Проте, незважаючи на певний прогрес у розвитку фабрично-заводської промисловості Бара та Хмільника, у 1870-80-х рр. підприємства цих міст так й залишались дрібними, напівкустарного типу, із мізерним числом робітників. У трьох інших заштатних містах Подільської губернії – Вербовці, Старій Ушиці та Сальниці промисловість фактично не розвивалась. Так у Старій Ушиці згадується лише про існування в ці роки двох млинів, які були суто місцевого значення та до губернських статистичних звітів не потрапляли. Міське населення Вербовця, Старої Ушиці та Сальниці продовжували займатися виключно сільським господарством, частково ремеслом та торгівлею.

Принципово новий етап у розвитку фабрично-заводської промисловості настав на Поділлі у 1890-ті рр. та перші роки XX ст. Ці роки відзначилися ще більшими темпами зростання промислового потенціалу більшості міст губернії (у т.ч. Бару та Хмільника), а також появою великих механізованих підприємств.

Серед заштатних міст цей процес особливо торкнувся міста Бар, піднесенню якого сприяло завершення будівництва у 1892 р. залізниці Жмеринка – Могилів¹⁷. Бар поступово перетворювався в

промислове місто. У 1900 . став до ладу цукрозавод – перше велике індустріальне підприємство, на якому працювало понад дві сотні робітників, й яке одразу стало найбільшим у місті. Завод був побудований проскурівським цукрозаводчиком, купцем Соломоном Маранцем, директором-розпорядником був його син Макс Маранц, належало підприємство акціонерному товариству¹⁸. Другим великим підприємством міста стала гуральня Ш.-Л. Мільмана (збудована у 1880 р., вироблено продукції у 1894 р. на 108 тис. руб., мало 12 робітників та 4 спеціалісти)¹⁹. За статистичними даними 1894-1896 рр. у Барі також діяла ще одна гуральня (власник купець Х. Каценеленсон), 2 медоварних (власниці П. Левіт, Ш. Кіперман), 5 цегельних (М. Меринович, І. Меринович, С. Гінаденік, З. Гервиць, Л. Фельбергова), 5 шкіряних (Я. Левіт, Д. Фабер, М. Гельман, Т. Фридманова, Я. Морейніс), 2 миловарних (С. Латишман, М. Есцис) заводи, фабрика сельтерської води (дворянин А. Страус)²⁰.

Певне піднесення у промисловості спостерігалось у Хмільнику. На межі XIX-XX ст. до міста була прокладена залізниця-вузкоколія, що з кращого боку вплинула на економічне життя. У 1894-1896 рр. у Хмільнику діяло 13 підприємств. Найбільшими були: гуральня купця Т. Кемпера (у 1894 р. виробила спирту на 84.200 руб., мала 5 робітників), махоркова фабрика купця Х. Цисіна (у 1894 р. – 1000 пудів махорки на 5.600 руб., 6 робітників), водяний млин (належить місту, в оренді у Е. Мазур, у 1894 р. – 7 тис. пудів борошна на 3.150 руб.), миловарний завод М. Харцмана (у 1894 р. – 600 пудів мила на 1.560 руб., 2 робітника), пивоварний завод Х. Каргера (у 1894 р. – 800 відер пива на 640 руб., 2 робітника)²¹. Інші підприємства були меншими – 2 медоварні (власники І. Вільнер, С. Гіткис), 4 цегельних заводи (В. Бронштейн, Е. Перельман, М. Мощицький, М.-Н. Епштейн), кісткопальний завод М. Мощицького, ткацька фабрика Гера²².

У 1894-1896 рр. у губернських звітах з'являються дані про заводи та фабрики інших трьох заштатних міст. Так у Сальниці згадуються: медоварний завод П. Макаревського (виробив у 1894 р. 250 відер меду на 500 руб., мав 2 робітники), цегельню П.Полонського (у 1894 р. – 1 тис. шт. цегли на 2 руб. 50 коп. (!)), свічко-сальний завод Тортоковської (у 1894 р. – 15 пудів свічок на 95 руб.), гуральня Ш. Гуральника (у 1894 р. не діяла) та 4 дранки (кожна мала по 1-му робітнику та виробляла продукції на рік не більше ніж на 60 руб.)²³. Як бачимо, всі ці підприємства були настільки малі, що не могли суттєво впливати на економічний стан Сальниці. Так само незначними були підприємства Вербовця (найбільше з них – млин М. Голдмана) та Старої Ушиці (найбільші з них – 2 млини П. Беренштейна та В. Регульського)²⁴. Наявність таких дрібних підприємств фактично не бралася до уваги при складанні статтей до словників та збірників. Так, в Енциклопедичному словнику вид. Ефрона та Брокгауза в томах, виданих у 1900 р., у статті про Сальницю промислові підприємства міста не зазначені та сказано, що “мешканці займаються переважно землеробством та селянським господарством”²⁵, у статті про Стару Ушицю є фраза “фабрик та заводів немає”²⁶.

Отож, промисловий розвиток заштатних міст Подільської губернії у другій половині XIX ст. переважно зумовлювали загальні соціально-економічні процеси, що були породжені реформами XIX ст. Але під їх вплив потрапили не всі міста, а ті, що мали певний попередній рівень розвитку промисловості, значний кадровий потенціал виробників, задіяних у ремеслах, виступаючи місцерозташування, наявність шляхів сполучення (особливо залізницю). Такими містами, в другій половині XIX ст. динамічно розвивалась промисловість, стали Бар та Хмільник. Аналіз тенденцій розвитку промисловості в них, дозволяє виділити три етапи. Перший припадає на 60-70-ті рр. XIX ст., коли позитивні зрушення від реформ проявляються ще доволі слабо. Другий – визначний – 70-80-мі рр. XIX ст., та характеризується початком корінних перетворень в економіці міст. Третій етап – 90-ті рр. XIX ст. – початок XX ст. У цей період бурхливо розвивається виробнича сфера, з'являються великі індустріальні підприємства, а одним із головних факторів прискорення розвитку міст виступила поява залізничного сполучення. Інші три заштатних міста – Вербовець, Ушиця, Сальниця, не залишившись осторонь залізниць, так й залишились на рівні малих промислових поселень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольский, 1866; 2. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.117. – Оп.1. – Спр.6531; 3. Гигиенические очерки Подольской губернии // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1869.; 4. Гульдман В. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889.; 5. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. – Каменец-Подольский, 1911.; 6. Григорьев-Наш. Поділля. Географічно-історичний нарис.

Кам'янець-Подільськ, 1918., 7. Несторенко О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. – К., 1952. – 171с.; 8. Лугова О. Міські промислові осередки на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Укр. іст.-геогр. зб. – К.: Наук. думка, 1971. – С.182-187; 9. Гуменюк А. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1992.; 10. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862 гг. – СПб., 1863. – Ч. II. – С.37, 46; 11. Там само. – С.41-44; 12. Центральний державний історичний архів України. – Ф.442. – Оп.367. – Спр.83. – Арк.52 зв.; 13. Там само. – Ф.442. – Оп.367. – Спр.83. – Арк.55 зв.; 14. ДАХО. – Ф.224. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.18-20; 15. Гульдман В. Вказана праця. – С.380; 15. ДАХО. – Ф.224. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.71-75, 86-110; Памятная книжка Подольской губернии на 1885 г. Адрес-календарь и статистическо-справочные сведения. – Каменец-Подольский, 1885. – С.84-100; 16. Юго-Западная железная дорога. Вчера. Сегодня. Завтра. 1870 – 1995 гг. – К., 1995. – С.233; 17. Адрес-календарь Подольской губернии. Составил А. Крылов. – Каменец-Подольский, 1904. – С.237.; 18. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Т.5. – Спр.4512. – Арк.6; 19. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Т.5. – Спр.4512. – Арк.12-38; ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Т.5. – Спр.4488. – Арк.49; 20. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Т.5. – Спр.4511. – Арк.18, 23, 36, 49, 79; 21. Там само. – Арк.20-22, 31, 33-35, 48; 22. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Т.5. – Спр.4511. – Арк.19, 37, 227-229; ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Т.5. – Спр.4824. – Арк.9-16, 23.; Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. Т.2. – СПб., 1897. – С.1638, 1642; 23. Энциклопедический словарь. Издатели А. Брокгауз, И. Ефрон. Т. XXVIII А. – СПб., 1900. – С.166; 24. Там само. – Т. XXXI. – СПб., 1900. – С.440-441.

Є.М.Косаківська

НАРОДНИЙ ОДЯГ У КОЛЕКЦІЯХ ВІННИЦЬКИХ МУЗЕЇВ

У фондів зібраннях музеїв м. Вінниці: обласного краєзнавчого, обласного художнього та етнографічного музеї при кафедрі етнології ВДПУ ім. М. Коцюбинського сформовано великі колекції народного одягу. Вони презентують в основному територію Східного Поділля (Вінниччину), частково Хмельниччину. Окремими зразками представлено одяг інших, переважно сусідніх історико-етнографічних регіонів України.

Крім одягу українців, у музейних колекціях є одяг росіян-старообрядців, чехів та євреїв.

У 1992 р. фондова колекція обласного краєзнавчого музею налічувала майже 72 тисячі одиниць збереження, в тому числі 1858 предметів становила етнографічна колекція. В ній 756 одиниць складала група „Тканини”. Чільне місце серед неї посідав народний одяг, а саме: сорочок – 128, із них 19 чоловічих, гуньок – 17, кожухів – 2. Більшість експонатів надійшли із сіл Шершні, Кобилецьке, Потуш Тиврівського; с. Лопатинці і Політанки Шаргородського; с. Дружелюбівка, Гушинці, Хомутинці Калинівського; с. Микулинці, Дяківці, Гончарівка Літинського; с. Стіна Томашпільського; с. Яланець Бершадського, а також з Чечельницького, Крижопільського та інших районів Вінниччини¹.

На сьогодні колекція одягу цього музею значно поповнилася і становить понад 500 зразків². Найбільш повні колекції народного одягу походять з Бершадського, Вінницького, Жмеринського, Калинівського, Літинського, Тиврівського та Шаргородського районів. Цілісні, але різнопланові етнографічні комплекси, які включають у себе не лише народний костюм, а й різні види тканих виробів (рушники, скатерки, килими, рядна, налавники, залавники), кераміку та інші побутові речі, сформовано на основі численних експедицій до сіл Дружелюбівка Калинівського³, Носківці Жмеринського, Сосонка Вінницького районів⁴.

У Вінницькому обласному художньому музеї зберігається понад 200 зразків, які становлять групу зберігання „Народний костюм”. Основу етнографічної колекції цього музею становлять предмети, які було передано у 1988 р. із обласного краєзнавчого музею в зв'язку зі створенням обласного художнього музею⁵.

Більшість зразків датується кінцем XIX – першою половиною XX ст. В цій колекції є зразки „случьких поясів” кінця XVIII ст. Також тут є плахти, горбатки (обгортки), очіпки, намітки другої половини XIX – початку XX ст. Серед вишитих сорочок є роботи відомих вишивальниць – майстрів народної творчості України – Березовської Параски Олексіївни, 1900 р. н., Брик Варвари Прокопівни, 1908 р. н., Коржук Палажки Йосипівни, 1920 р. н., Ляльки Ганни Денисівни, 1939 р. н. тощо.

В колекції Етнографічного музею (майже 2500 експонатів на початку 2004 р.), що діє при кафедрі етнології ВДПУ ім. М. Коцюбинського зібрано також колекцію народного одягу, яка налічувала 211 музейних предметів, в тому числі 140 сорочок (108 жіночих та 32 чоловічих), 23 хустки, 11 фартухів, дівочий головний убір галянок (виготовлений з бісеру) тощо. Також у цій

колекції є спідниці, запаска (обгортка), чоловічі штани, пояси, кожух, взуття (чоботи, черевики, личаки), прикраси⁶.

Якщо зробити аналіз колекцій народного одягу з вінницьких музеїв, то можемо зробити такі загальні висновки.

– В XIX – на початку XX ст. для виготовлення одягу використовували в основному матеріали домашнього виготовлення. З 30-х рр. XX ст. значного поширення набули матеріали фабричного виробництва.

– Сировиною для виготовлення одягу були коноплі, вовна, шкіра, зрідка стебла та кора рослин. Найбільш поширеним способом отримання матеріалів для одягу було ткацтво.

– Подільські ткачі виготовляли не лише різні види тканин, з яких шили одяг, а й ткали закінчені компоненти костюма – плахти, запаски, обгортки, пояси, намітки, хустки. Ткали також вовняну тканину, з якої на фоліюшах (спеціальних пристроях біля водяних млинів) збивали сукно. Більша частина виготовлених таким чином тканин використовувалася для власного вжитку, і лише зрідка при потребі їх могли продавати. В кінці XIX – на початку XX ст. на півдні Поділля поширилося виготовлення тканин з бавовняних ниток фабричного виготовлення. Це полотно називали „бамбак”. Також зустрічається полотно виготовлене поєднанням конопляних, лляних та бавовняних ниток тощо.

– Для виготовлення дівочих і жіночих сорочок використовували полотна виткані у 11-13 пасем, і називали їх відповідно одинадцятка, дванадцятка, тринадцятка. З десятки, як правило, шили чоловічий одяг: штани та сорочки.

З вовняних ниток ткали запаски, плахти, обгортки, пояси, а також полотно для сукна і тканину для зимових чоловічих штанів (холошнів) та онуч.

– Крім тканин, для виготовлення одягу, взуття та головних уборів використовували хутро та шкіру. Кожухи шили з овечої шкіри та хутра. Зі смушку (виправлена шкіра молодих ягнят) виготовляли чоловічі шапки. Як правило, вони були сірого (для парубків) та чорного (для чоловіків) кольорів. З шкіри волів, коней, свиней та кіз шили постолі, черевики, чоботи. Зустрічається також взуття із лича, соломи, рогами.

– Для одягу, в основному у заможних родинах, використовували мануфактурні тканини місцевого та імпортного виробництва⁷.

– Більша частина зразків народного одягу, представленого у колекціях вінницьких музеїв, датується кінцем XIX – першою половиною XX ст.

Музейні колекції українського народного одягу широко використовуються в науково-дослідницькій, експозиційній та виставковій роботі⁸. Так, окремі зразки народного одягу були представлені на виставках у обласному краєзнавчому музеї: „Символіка Поділля: витоки та історична традиція” (1990-1993 рр.), „Ремесла і промисли подолян” (1994-1998 рр.), „Народний одяг подолян” (1998-2003) тощо⁹. У 1998 р. наукові працівники цього ж музею демонстрували народний костюм на площі перед музеєм під час святкування міжнародного дня музеїв¹⁰. Вже багато років у музеї діє театр народного костюма.

Про особливу зацікавленість українським народним одягом свідчить виставка „Подільський народний костюм”, яка відкрилася 23 лютого 2007 р. в рамках святкування 75 річниці від часу створення Вінницької області. Виставку створено спільними зусиллями Вінницького обласного краєзнавчого музею, Обласного центру народної творчості, навчально-наукової лабораторії при кафедрі етнології ІЕП ВДПУ ім. М. Коцюбинського, колекціонерів народного мистецтва Володимира Козюка, Віктора Косаківського. В експозиції представлений народний костюм зі збірок районних музеїв, приватних збірок учасників фольклорних колективів Вінниччини. Ця виставка дає уявлення сучасникам про таке масштабне явище яким є подільський народний костюм в українському мистецтві, в історії народу, предметно показує той тонкий художній смак, що здавна притаманний подолянам.

Отже, сьогодні колекції народного одягу сформовані у музеях м. Вінниці, є найповнішими зібраннями, на базі яких можна проводити науково-дослідницьку та виставкову роботу. Їх також потрібно значно ширше і повніше використовувати для виховання підрастаючого покоління нашої держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гальчевська Г.С. Етнографічна колекція Вінницького обласного краєзнавчого музею // Етнографія Поділля: Доповіді наук. конф. – Вінниця, 1992. – Ч. II. – С. 34; 2. Вінницький обласний краєзнавчий музей.

Етнографічна колекція. (комплект листівок) – Вінниця, 2003. – 9 листівок; 3. Косаківський В.А., Вовчук Т.І. Ткацтво та вишивка в с. Курава наприкінці ХІХ – першій половині ХХ ст. // Музей і Поділля: Тези доп. наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам.-Под., 1990. – С.74-76; 4. Гальчевська Л.А. Етнографічний спадок одного села в колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею // Народна культура Поділля в контексті національного виховання: 36. наук. пр. / Ред. кол. Н.Л. Іваницька та ін. – Вінниця, 2004. – С.314-319; 5. Косаківська Є. М. Історія формування етнографічної колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 7. Серія: Історія: Збірник наукових праць. // За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2004. – С.152; 6. Косаківський В.А., Косаківська Є.М. Етнографічний музей та рукописні фонди Народознавчого центру Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського // Народна культура Поділля в контексті національного виховання: 36. наук. пр. / Ред. кол. Н.Л. Іваницька та ін. – Вінниця, 2004. – С.288; 7. Косаківський В.А. Одяг подолян ХІХ-ХХ століть // Народне мистецтво.— 2002. – №3-4. – С.36; 8. Юкальчук М.І. Традиційні убори подільських українців та їх роль у весільній обрядовості (ХІХ-ХХ ст.) // Подільська старовина. – Вінниця, 1998. – С.127-142.; 9. Косаківська Є.М. Вказана праця. – С.152. 10. Косаківський В.А. Вказана праця. – С.36-39.

Я.Й.Красовський

ПОДІЛЬСЬКИЙ СЕЛЯНИН ПОРЕФОРМНОЇ ДОБИ В ОЦІНЦІ АВТОРІВ «ПОДОЛЬСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ»

Історія Поділля викликала у його мешканців інтерес з давніх часів. У ХІХ ст. важливим центром історичних, етнографічних та краєзнавчих досліджень стає Кам'янець-Подільський. Саме тут утворилися та плідно працювали фольклорно-етнографічна та історико-краєзнавча наукові школи. Ці дослідники об'єдналися навколо Подільської духовної семінарії, «Подольських епархиальних ведомостей» та Подільського епархіального історико-статистичного комітету¹, перше засідання якого відбулось 8 липня 1865 р.²

В даній статті автор ставить за мету простежити, як оцінював на своїх сторінках в матеріалах дописувачів подільського селянина того часу часопис «Подольские епархиальные ведомости», та спробувати скласти його соціально-психологічний портрет.

Описуючи в своїх статтях селян, автори-священники першочергову увагу приділяли їхній релігійності. Відзначаючи всю складність і неоднозначність феномену народної релігії, єдиної думки з цього приводу дописувачі не мали. Більшість з них не високо оцінювали рівень релігійності своїх парафіян. Як найпростіший приклад наводять відвідування селянами церкви в неділю і святкові дні, що співпадало з проведенням базарів та ярмарок. Так, в номері від 1 серпня 1862 р. читаємо, що дуже часто між храмом та торгом обирали другий: «...в 7 чи 8 годин ранку вже можна зустріти на ярмарковій площі натовп п'яних селян, чути крики, бачити бійки. В церквах же в цей час звичайно бувають лише старі та діти».

Інший дописувач в статті «Нариси з побуту сільських священників» теж скаржиться, що в такий час в церкві нікого, крім причту та ще церковного старости, й тільки по обіді з'являється кілька старих відвідувачів храму.

Причину цього вбачали в нещодавно скасованому кріпосному праві, яке в свій час «...поширювалось на всі робочі дні селян, воно не хотіло дати їм ніякої пільги для найнеобхідніших справ, таких як обмін продуктів на господарські знаряддя, купівлі продуктів, а тому дні божі – неділю і святкові перетворили в дні мирські. На задоволення релігійних потреб народу кріпосне право мало звертало уваги»³.

Всебічно оцінювалося ставлення до релігії в статті «Релігійний бік життя нашого народу». В ній констатувалася відсутність у населення Поділля ворожості до католицизму, релігійна індиферентність, міцне переконання, що віра одна православна чи католицька, що Бог один. Автора статті обурювало те, що були родини, які ходили і в костюл, і в церкву⁴.

Дещо привабливішими були зовнішні ознаки релігійності. Автор «Дорожніх вражень проїжджого по Південно-Західній Росії» звертає увагу на дуже побожний настрій селян, які «всі біля церков хрестяться і моляться», які навіть при надзвичайній бідності на богослужіння приходять в найкращому своєму одязі, всі від малого до старого одягнені чисто. І «...взагалі скромні, вдумливі малороси кожний свій день і кожну свою справу не інакше розпочинають, як із старанної молитви. Перебуваючи завжди і вповні в волі Божій, вони з непорушним спокоєм зустрічають всяке випадкове нещастя»⁵.

Впадала в очі любов до обрядів, що зберігалися строго й свято. Поряд з цим автор теж звертає увагу на відчутний вплив католицизму, що по суботах подоляни ходять в костьол, а в православні церкви приносять стародавні уніатські молитовники, які набагато об'ємніші за московські, і як своєрідний висновок читаємо: «Зовнішні ознаки молитви віддають католицизмом. Непомірне биття себе в груди, простерті до неба руки, посилене кивання головою. Слова православної молитви селяни часто перемішують словами з польських молитовників. Нерідко приходилося зустрічати в сім'ях батька чи мати з настроєм чисто католицьким»⁶.

Один із дописувачів, що деякий час прожив у звичайній селянській сім'ї, був вражений повною відсутністю розуміння святості домашніх щоденних молитов, поєднання їх із найбільш приземленими справами людського побуту, постійним перекирчуванням слів, аж до еретичних додавань⁷.

Показовим в плані релігійності було ставлення селян до духовенства. З численних свідчень ми бачимо, з якою недовірою дивилися вони на свого священика. Й коли все ж виникала необхідність у священнослужителі, то з «якою скорботною, й переважно натягнутою фізіономією він (селянин. авт.) підступає в таких випадках до священика, ніби з нього стануть здирати шкіру... Він принижується перед священиком, приховує своє я, прикидається якоюсь нещасною людиною, а якщо доведеться де-не-будь на стороні йому говорити про священика, то вже неодмінно скаже: «піп - дерун, він дере з живого й мертвого», або: «нема нікому лучше на світі як попові: вони тільки лежать та хліб даремно їдять»⁸.

Навіть на побутовому рівні селяни вважали, що зустріч з священиком приносить невдачу й нещастя, й у такому разі потрібно «кинути від себе хоч чим-небудь з того самого місця, де зустрівся»⁹.

Однією з причин взаємного нерозуміння селян і духовенства було те, що селянин дивився на священика як на «пана і на всю фалангу його управителів і старост, які раніше стояли перед ним, як його карателі і мучителі, і яким він ні в чому не довірявся». Привід же до цього давала та частина духовенства, яка вважала: «Народ дурна, сліпа чернь, що не кажи йому, як не переконуй його, - він до всього цього ставиться по своєму, і ніколи не в змозі зрозуміти тебе», яка не усвідомлювала, де їй доводиться служити. Не розуміла що: «народ південно-руський має свої особливості в характері, яких ви не знайдете в народі північної Русі; народ власне нашого краю має свої відтінки в характері і свої особливості». Не сприяло налагодженню стосунків і покладене на духовенство щодо місцевого населення урядове завдання: «щоб вони обрусіли й перестали дивитись як вовки в лісі»¹⁰.

Очевидно, релігійність подільського селянина була не бездоганно православною, а своєрідним «двовір'ям», успадкованим від дідів та прадідів, з сильними впливами язичництва з колядами та гаївками, зі всеохоплюючим марновірством, схильністю до чар і заговорів, впливом ворожбитів і ворожок, що дозволяло говорити якщо не про чисто язичницьке ставлення до природи, то змішане з християнськими поняттями й поглядами¹¹.

Більш радісну для духовенства картину описує священик села Хрустове Ольгопільського повіту. Він так характеризує селян: «...норову взагалі спокійного, віддані правилам й постановам церкви.»¹².

Оцінюючи в цілому дану сторону життя своїх сільських парафіян, духовенство все ж приходило до такого висновку: «Немає сумнівів, що народ наш до віри примішує багато марновірства, але відомо, що розвиток релігійний залежить не від ступеню розумової освіченості, а від ступеню розвитку морального й сили віри, а також відомо й те, що в народі нашому сільському ще тверда прабатьківська віра, й моральність сільських громад вище моральності міського суспільства, що доводиться святістю сім'ї, меншою в селах кількістю незаконнонароджених дітей й нижчою злочинністю»¹³.

Одним з нових напрямків розвитку духовності стало поширення па Поділлі освіти та вплив її на формування світобачення пореформеного селянства. Варто відзначити: ставлення було неоднозначне. Так, наприклад, ще у вересні 1859 р. при Успенській церкві в Ладижині за участі селян, що з розумінням дивились на справу грамотності й освіти своїх дітей, було відкрито церковнопарафіяльне училище, те ж саме було зроблено 30 серпня 1862 р. і в селі Бабичин Кам'янецького повіту.¹⁴ В усіх селах Вінницького повіту школи працювали ще з 1861 р. Але саме тут відзначалося, що батьки незацікавлені в навчанні, бо воно відриває від сільськогосподарської роботи, що діти відвідують школи з неохотою, адже справа для них це незвична: «Селянські діти й їх батьки ніяковіють й соромляться однієї думки вчитись грамоти, вважаючи цю справу вищою свого стану, справою людей вільних, справою панською»¹⁵.

Правда, з часом така упередженість зникала. Підтвердженням цього є свідчення священника села Лядова Могилівського повіту про те, як неохоче спочатку віддавали до школи селяни своїх дітей, але з часом, бачачи, що деякі з них впевнено читають і дома, і під час богослужіння, не тільки з охотою відпускали їх, але ще й примушували навчених старших вчити грамоти молодших, купуючи для цього за свій рахунок книги. Відзначав він і надзвичайну старанність і охоту до навчання у селянських дітей¹⁶. Про наполегливість у навчанні йшлося в школах сіл Давидківці і Бахметівці Летичівського повіту¹⁷. Про надзвичайну зацікавленість до навчання в народі, що діти рвуться вчитись йшлося в передрукові з газети «День» №19¹⁸.

Дописувачі епархіального часопису не оминали своєю увагою і найтемніших сторін селянського життя. При цьому робили правильний висновок: однією з найбільших бід, що загрожували українському хліборобу, було пияцтво. Тому, для його подолання активно пропагували тверезий спосіб життя та створення відповідних товариств тверезості. Перше з них з'явилося на світ 24 травня 1859 р. в селі Степанівці Гайсинського повіту, потім в Староосівці, Луговому, Старій Вербці Ольгопільського, Багринівці Літинського повітів. В Степанівці ініціатору-священнику Вержбицькому вдалось об'єднати п'ятдесят сімей. В тверезості не можна було не бачити надійної запоруки морального і матеріального покращення селянського побуту¹⁹.

Своєрідний підхід до подолання пияцтва обрали на мировому сході 24 березня 1862 р. жителі села Білорукавка. Вони вирішили, що воно найбільше поширюється шинкарями, які, не дивлячись на заборону, продають горілку не тільки за гроші, а й за речі. Тому просили поміщиків виселити тих зс своїх маєтків, а «корчми доручити людям моральним, тверезим, і по можливості грамотним, які сприяли б тверезості», з селян. Особливо запеклих п'яниць, що дозволяли собі розважатись в корчмі і в день, тим паче літом, вирішили штрафувати (від 3 злотих 10 грошей до 13 злотих 10 грошей), гроші ж витрачати на купівлю книг для місцевої школи. Схоже рішення – віддавати весь прибуток з сільської корчми на школу – ухвалили й жителі села Долиняни.²⁰

Звичайно, радує, що ці селяни розуміли шкоду від пияцтва й готові були виділяти кошти на освіту, але, враховуючи національність корчмарів, це підтверджує нашу думку про Поділля як чотирикутник національно-соціальних конфліктів.

Проте не варто думати, що боротьба за тверезість була нормою. Хоч і прикро, але доведеться визнати: це був швидше виняток. Вживання алкоголю глибоко вкоренилось у побут: родини, хрестини, похорони, весілля, поминки – все з чаркою. Тому поява і поширення тверезості в народі без зовнішніх зусиль при недостатньому розвитку народу явище «ексцентричне»²¹.

Так, в уже згадуваній Степанівці через деякий час кількість членів товариства скоротилось з майже всього села до півтора десятка осіб. Були випадки, коли господар кілька років не пив, а потім пропивав за три тижні всі свої заощадження. Остаточний розвал свого товариства Вержбицький зумів зупинити лише тим, що впросив вступити в нього волосного старшину²².

Загальною була думка, що пов'язувала поширення цього соціального лиха з ярмарковою торгівлею. В статті «Про торги й ярмарки в недільні і святкові дні» про вплив ярмарок на селянство говорилося так: «І вкрасти, і обманути, покривити душею, образити ближнього, лихословити, даремно божитися, проклинати, покричати й побитися – все це вважається справою звичайною, справою ярмарковою... Тут пиятика доходить до шаленства...»²³. Звичка торгувати вже ввійшла в побут народу, але пияцтво займало там набагато більше місця. Боротися з цим було вкрай важко, оскільки «люди, які стоять на нижчому ступені освіти, взагалі не легко відступають від вікових звичаїв і традицій»²⁴.

Непривабливу картину пореформеного селянського життя демонструє стаття «З спогадів після поїздки в село». Автор звертає увагу на все ту ж болючу проблему, на шкідливий вплив шинків, які селяни «...акуратно відвідують кожний день... і несуть туди останню трудову копійку». (Вказується на те, що до Реформи 1861 року такого майже не спостерігалось, бо тоді кожний будній день селян належав поміщику, а в нових умовах вони ще не навчилися розпоряджатися своїм часом, який вони не знали як використати, і тому йдуть до корчми, щоб «побесідувати з добрими людьми»). І песимістичний висновок: «Горілка – національний недолік, з яким ніколи не розстануться»²⁵.

Крім оцінок окремих сторін селянського життя викликають інтерес і ті узагальнюючі характеристики, що ми їх знаходимо на сторінках епархіального часопису. Один з дописувачів так оцінював українців: «...Народ нашого краю – народ південно-руський набагато більше здатний осмислити своє життя й його явища, ніж народ Північної Росії, і його ставлення до церкви, її представників завжди були ближчі, тісніші і навіть, можна сказати, розумніші... Поставлений в особливі історичні умови свого політичного буття, він навчився сам захищати свою мову, свої

громадянські права»²⁶. Правда, щодо подолян він був більш песимістичний: «В народі нашої губернії набагато менше помітно енергії й устремління до свободи й самостійності, ніж у народі Київської й Полтавської губерній, де особливо розвився дух широкого й удалого козацтва»²⁷.

Певні відмінності відзначались і в межах самого Поділля між жителями повітів біля Кам'янця й іншими. В останніх було набагато більше усвідомлення своєї особистості, моральної гідності, а значить і моральної чистоти, критичності в оцінці, й у діяльності їхніх громад більше систематичності, солідності й обдуманості²⁸.

Перечитуючи думки авторів «Подольских епархиальных ведомостей» доводиться зустрічати й гіркі та малоприємні оцінки селян. Нерідко можна говорити про їх безхарактерність, боязливість, заляканість, звичку не сподіватись ні на що, не довіряти нікому, й у той же час вірити всім і кожному, відсутність споконвічного стремління до свободи, самостійності в діях і думках, що розвивають у людині критичний погляд на все оточуюче²⁹. Звертає на себе увагу неосвіченість переважної частини селян, своєрідна лінь, мало діяльність в справі свого суспільного розвитку, меланхолійність, що переросла в апатію, лицемірство³⁰. Причину цього сучасники бачили в кріпацтві, яке призвело до отупіння розумового і до падіння в моральному відношенні³¹.

Проте ті ж селяни водночас шанобливі і скромні, тихі і приємні в спілкуванні з незнайомими людьми, переважно спокійні, вдумливі й розсудливі. Люблять допомагати один одному під час польових робіт, поділитись один з одним тими нехитрими наїдками, що вони їх брали при цьому з собою³².

Багато що про внутрішній світ людини можуть сказати й побутові умови в яких вона живе. Всі сучасники відзначали тихе сімейне життя, відсутність порівняно з Росією, постійних сварок в родині, повагу дітей до батьків. Скромні за розмірами, але приємні, завжди побілені й вичищені хати з іконами та усілякими написаними яскравими фарбами картинами, переважно морально-релігійного чи історичного змісту (при цьому і картини, і ікони в більшості польського походження). Селяни любили спів, спогади та перекази про козацтво. Улюбленим героєм козацьких часів був у подолян гетьман Дорошенко³³.

Дещо відрізнявся побут православних селян від укладу життя їхніх католицьких сусідів (саме селян), яких вони називали мазурами чи латинниками (яких чітко відрізняли від поляків-поміщиків). Ці відмінності були навіть в одязі³⁴.

Отже, узагальнюючи всі відзначені нами риси характеру, ми отримуємо такий своєрідний словесний портрет подільського селянина-українця. Це людина, яка ніби щойно проснулася від тривалого летаргічного сну викликаного кріпацтвом, яка ще перебувала в стані своєрідної апатії та меланхолійності, що поєднувались із безініціативністю та вдумливістю, певного роду ліні, але в якій поступово пробуджувалися нові духовні сили. Разом з тим її очікувало нове лихо, яке стало неочікуваним супутником свободи. Ця легкість і доступність оманливої спокуси та розваги пияцтва ставала значною небезпекою, з якою, хоч і з великими труднощами, знаходили методи боротьби кращі представники селянства, та ті, кому була не байдужа їх доля.

Селянин поступово починав відчувати потяг до знань, і якщо старше покоління, в силу своєрідного консерватизму, навіть затурканості, залишалось у сумнівах щодо освіти, то діти виявляли величезну старанність та здібність.

Суперечливими були релігійні переконання тодішніх подолян: тут висока релігійна духовність поєднувалась із простим виконання обрядів, тим, що для більшості це було лише силою звички, певним неминучим ритуалом, а активність у відвідуванні храмів виявлялася лише на великі свята. Разом з тим відзначаємо релігійну індіферентність, лояльне чи байдуже ставлення до ворожих тоді на Поділлі взаємин православної та католицької церков, глибоку внутрішню переконаність, що «Бог - один», в чому, на думку автора, виявлялася природжена народна мудрість.

Подільський селянин продовжував жити в світі, наповненому сильними впливами прадавнього слов'янського язичництва, що проявлявся у формі різних, ледь прикритих християнством, звичаїв: коляд, гаївок, які були, разом із заговорами та ворожінням, повсякденними супутниками його життя.

Скромний і боязливий, шанобливий і безхарактерний, приємний у спілкуванні і заляканий, вдумливий і неосвічений, розсудливий і мало діяльний, спокійний і нестримний у вияві своїх емоцій – ось такий далеко неповний перелік часто протилежних рис характеру ми помічаємо в нього.

Підсумовуючи, все ж варто оцінити ту величезну позитивну динаміку соціально-психологічних змін, які відбувались із українським селянином Поділля впродовж дуже короткого проміжку часу під впливом нових чинників життя, головним із яких була Велика реформа 1861 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сецинский Е. Город Каменец-Подольск. Историческое описание. — К., 1895. — С.189; 2. «Подольские епархиальные ведомости» (далі ПЕВ). — 1866. — №2. — С.58; 3. ПЕВ. — 1862. — №15. — С.501; ПЕВ. — 1868. — №1. — С.19; 4. ПЕВ. — 1865. — №3. — С.92-94; ПЕВ. — 1868. — №11. — С.346; 5. ПЕВ. — 1866. — №21. — С.784; 6. ПЕВ. — 1866. — №21. — С.785; 7. ПЕВ. — 1866. — №6. — С.222; 8. ПЕВ. — 1862. — №18. — С.578, 579; 9. ПЕВ. — 1862. — №18. — С. — С.586; 10. ПЕВ. — 1862. — №18. — С.580; ПЕВ. — 1865. — №10. — С.423; 11. ПЕВ. — 1862. — №18. — С.581; ПЕВ. — 1868. — №11. — С.337; ПЕВ. — 1868. — №16. — С.499-503; 12. ПЕВ. — 1862. — №16. — С.527; 13. ПЕВ. — 1862. — №15. — С.503; 14. ПЕВ. — 1862. — №21. — С.699, 719; 15. ПЕВ. — 1863. — №1. — С.42; 16. ПЕВ. — 1863. — №3. — С.107, 109; 17. ПЕВ. — 1863. — №4. — С.173; 18. ПЕВ. — 1864. — №6. — С.206; 19. ПЕВ. — 1862. — №13. — С.417; 20. ПЕВ. — 1862. — №13. — С.415-416; ПЕВ. — 1866. — №6. — С.209-219; ПЕВ. — 1868. — №11. — С.335; 21. ПЕВ. — 1862. — №13. — С.418-419; 22. ПЕВ. — 1862. — №13. — С.419; 23. ПЕВ. — 1864. — №17. — С.608; 24. ПЕВ. — 1862. — №15. — С.502; 25. ПЕВ. — 1866. — №6. — С.209-219; ПЕВ. — 1866. — №21. — С.788; 26. ПЕВ. — 1862. — №18. — С.583; 27. ПЕВ. — 1862. — №20. — С.663; 28. ПЕВ. — 1862. — №18. — С.580; 29. ПЕВ. — 1865. — №4. — С.158; 30. ПЕВ. — 1866. — №21. — С.787-789; ПЕВ. — 1868. — №1. — С.21; 31. ПЕВ. — 1865. — №12. — С.519; 32. ПЕВ. — 1866. — №21. — С.790; ПЕВ. — 1862. — №16. — С.527; 33. ПЕВ. — 1866. — №21. — С.786, 787, 790; ПЕВ. — 1868. — №19. — С.618; 34. ПЕВ. — 1868. — №13. — С.411; ПЕВ. — 1868. — №14. — С.463.

Н.П. Кузьмінець

ГОСПОДАРСЬКА ПОЛІТИКА МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ПОДІЛЛЯ В ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ Й ТРАНСПОРТУ (1921-1925 РР.)

Розвиток незалежної української держави став поштовхом до переосмислення наших поглядів на події минулого. За умов структуризації економічних відносин між соціальними верствами та державою виникає необхідність наукового вивчення досвіду позитивного і негативного господарської діяльності органів влади, які існували в 1920-х роках в УРСР. Це буде сприяти виявленню комплексу чинників, які впливають на розвиток економіки, ролі окремих соціальних верств у соціально-економічному житті України на сучасному етапі.

Висвітлення проблеми економічних змін на Поділлі почалося ще у 20-х роках. У радянській історіографії висвітлення цієї теми було необ'єктивне, оскільки дослідники відображали лише успіхи господарського будівництва на Поділлі. Із загальних праць радянської доби слід відзначити книги "Вінницька область" та "Хмельницька область", які є частинами 26-томної праці "Історія міст і сіл Української РСР"¹. Праці радянських дослідників розглядали традиційні проблеми, характерні для радянської історичної науки. Автори змушені були дотримуватися офіційної концепції історичного дослідження.

У 90-х рр. з нових позицій, стосовно даної проблеми, виступили у своїх розробках ряд українських дослідників. Теоретичні аспекти проблематики 20-х рр. на Україні розглядав у своїх працях С. Кульчицький.² Змістовними є праці В.П. Воловика,³ А.М. Каньоси,⁴ І.М. Романюка.⁵ Усі опубліковані роботи аналізують різні аспекти щодо економічних відносин на Поділлі в 1921-1925 рр.

Джерельною базою дослідження є публікації документів. Значну кількість інформації економічного характеру подано в збірниках документів та матеріалів з історії Поділля.⁶ Вони містять чимало конкретних даних про соціально-економічну діяльність влади регіону на початку 20-х рр. Безперечно велике значення мають стенограми та стенографічні звіти з'їздів, конференцій, пленумів на державному, республіканському і місцевому рівнях.⁷ У зв'язку з тим, що дане дослідження носить регіональний характер, то чимало фактичного матеріалу почерпнуто з архівних джерел (фонд 1,2,7,26, 257,401,925,965 Державного архіву Вінницької області). Ці матеріали дають змогу аналізувати та оцінювати діяльність місцевих органів влади різних рівнів.

Проблеми розвитку промисловості і сільського господарства, економічна політика місцевих органів влади Поділля в нових умовах розглядалися на губернських і повітових з'їздах рад, пленумах і сесіях виконкомів, засіданнях їх президій. У 1921-1923 рр. ця робота була зосереджена в економнарадах. Проте усі їх важливі постанови приймалися лише після схвалення партійними комітетами. Виконання цих постанов покладалося на губернську і повітові ради народного господарства (пізніше - відділи місцевого господарства), відділи праці, продовольчі комітети.

Губернський та повітові раднаргоспи у 1920-1921 р. обстежували промислові підприємства, брали на облік їх матеріальні ресурси, сировину, готову продукцію, а також здійснювали їх націоналізацію. Оскільки націоналізації підлягали всі підприємства з кількістю робітників більше 5 при наявності механічного двигуна і більше 10 без нього, тому до кінця 1921 р. на Поділлі були

.....
успільнені не тільки майже всі підприємства великої промисловості, а й більша частина дрібної. У приватних осіб вилучалися технічні матеріали, обладнання й передавалися у розпорядження державних установ.

Цілком зрозуміло, що така масова і форсована націоналізація не тільки не сприяла подальшому розвитку місцевої промисловості, а навпаки, стала однією з причин економічного колапсу на початку 20-х рр. Підприємства були позбавлені належного керівництва і постачання, а у держави не було можливості налагодити їх нормальну роботу. Тому в кінці 1921 р. націоналізацію було припинено, а згодом почалася денаціоналізація дрібної та середньої промисловості⁸.

Промисловим переписом 1923 р. на Поділлі було зафіксовано 1918 підприємств, з яких 818 було розташовано в містах і 1100 в поселеннях міського типу. За групами виробництв перше місце займала харчова промисловість (647 підприємств). Наступне за чисельністю установ займало виробництво одягу та взуття (457), металообробні підприємства – 332, шкіряне виробництво – 157 підприємств. Млинів, круподерок і просодерок було зареєстровано 318, маслобоєнь – 116.⁹ Серед різних груп підприємств Поділля найбільш потужно були представлені цукрові заводи. При загальному числі цукрових заводів України – 180, в губернії їх налічувалось 53, не враховуючи 3-х зруйнованих (Лозни-Літинського, Муровано-Куриловецького і Кальницького), тобто майже 1/3 заводів республіки. Поділля поступалося в цьому відношенні лише Київській губернії і залишало за собою позаду інші губернії УРСР. Цукрова промисловість займала більше 50% всіх ценових промислових підприємств. Найбільше число цукрових заводів було розташовано у східній частині губернії (теперішня Вінницька область): 13-у Вінницькій окрузі, 11 – в Могилів-Подільській, 9 – у Гайсинській і 9 – у Тульчинській. В західній частині (сучасна Хмельницька область): в Кам'янецькій окрузі – 4 і в Проскурівській – 7.¹⁰ Інші галузі промисловості були у своїй більшості у зруйнованому і занедбаному стані, оскільки вся діяльність центральних і місцевих органів влади була спрямована, перш за все, на відбудову і розвиток "ударних" підприємств, переважний розвиток потрібних їм галузей місцевої промисловості⁸.

Питання про відбудову і ремонт цукрових заводів обговорювалися на засіданнях райвиконкомів, економнарад, міських рад. Гострота даного питання обумовлювалась тим, що у 1920-1921 рр. відбувались постійні напади злочинних елементів на заводи, а також деструктивізм робітників, який проявлявся у приховуванні інвентаря та розтраті цукру і хлібофуражу. Боротьбу з цим явищем узяв під своє керівництво Поділляцукор¹¹.

Важливим завданням для місцевих органів влади було виділення земель культрадгоспам, цукровим і винокурним заводам та іншим промисловим підприємствам. До 1920 р. в тимчасовому користуванні підприємств і державних установ перебувало 90 тис. десятин землі. В 1921 р. розподілом земель підприємствам у постійне користування займалися райкомісії з націоналізації земель. Для цукрових заводів виділили 500 тис. десятин орної землі, для винокурних заводів – 17 280 десятин, культрадгоспів – 12 тис. десятин.¹² Оскільки для потреб селян залишалось всього 204 тис. десятин (на 2 млн. 300 тис. селян), то нерідким явищем ставали конфлікти між цілими селами і цукровими заводами¹³.

Місцеві Ради губернії брали участь також у відновленні роботи транспорту. Губекономнарада протягом 1921-1922 рр. вирішувала питання ремонту вагонів і паровозів, забезпечення залізниці будівельними матеріалами, організації своєчасного розвантаження і навантаження вагонів, ремонту шосейних доріг. Місцевим транспортом опікувався Губтранс. В 1921 р. у його розпорядженні було 37 автомобілів, 9 мотоциклів, 164 підводи¹⁴. Подільський Губдорвідділ займався ремонтом доріг та мостів краю. Оскільки льодохід 1922 р. зруйнував великих мостів у Новокопачині, Гайсині, Межиріві, Тиврові, Печорі, Стрижавці, П'ятичанах, губвиконком встановив контроль над їх відновленням у найкоротший термін¹⁵.

Іншою важливою проблемою було відновлення залізничного руху. Найбільш залізничними вузлами на 1924 р. залишались Жмеринка, Гречани, Гайворон, на яких працювало майже 7 тис. робітників¹⁶. Найбільш розгалуженою залізниця була у Гайсинському (212 залізничних колій) і Вінницькому повітах (159 верст залізничних колій). Ці повіти мали й найменшу кількість станцій – по 15. Найгірше залізниця була розвинена в Ушицькому (27 верст, 2 станції), Літинському (29 верст, 3 станції), Летичівському (55 верст, 3 станції), Ямпільському (70 верст, 3 станції) повітах¹⁷.

Одним з напрямків діяльності місцевих органів влади Подільської губернії було відновлення промисловості було забезпечення робітників промислових підприємств продовольством. До 1 вересня 1921 р. робітників цукрових заводів продовольством забезпечу-

продоргани, але загальне забезпечення було поганим. Так, повністю пайок (борошно і крупи) отримали лише 6 заводів, 60 % пайка – 3 заводи, 50 % пайка – 5 заводів, зовсім не отримали пайок – 36 заводів¹⁸.

Місцеві Ради намагалися вирішити продовольчі проблеми промислових підприємств губернії також через надання їм земельних угідь під сади та городи, оренду млинів. На 1921 р. 38 цукрових і суперфосфатних заводів орендували 42 млини¹⁹.

На відновлення роботи великих промислових підприємств і транспорту була спрямована і діяльність місцевих органів влади по розв'язуванню паливної кризи. Губекономрада організовувала забезпечення паливом залізничні станції і заводи, заготівлю дров на зимовий сезон, а також забезпечення паливом промислових підприємств, державних установ і населення. Для цього восени 1920 р. були створені повітові опертрії²⁰.

Важливе значення в цей час мала діяльність місцевих рад щодо забезпечення промислових підприємств робочою силою. В 1920 р. відділи праці місцевих виконкомів здійснювали облік працездатного населення губернії, проводили реєстрації за спеціальностями робітників і фахівців. Одним із заходів нової економічної політики була зміна примусових методів поповнення і розподілу робочої сили добровільним наймом.

Однією з форм залучення населення до відбудови господарства були суботники, організовані комсомольцями. Наймасовішим з них став Всеукраїнський залізничний суботник, проведений з ініціативи ЦК КП(б)У і ЦК КСМУ 2 липня 1921 р. на честь II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу Молоді. В цей день молодь Жмеринки, Козятина, Калинівки та інших міст ремонтували залізничні колії, паровози та вагони²¹.

З 1921 р. місцевими органами влади губернії вживалися заходи щодо реформування управління місцевою промисловістю, а саме денационалізація і концентрація дрібних та середніх підприємств.

Із частини, яка залишалася у розпорядженні раднаргоспів, відбиралися найбільш потужні і найменш зруйновані підприємства. Вони експлуатувалися раднаргоспом. Решта підприємств здавалися в оренду. Підприємства зовсім непридатні для роботи консервувалися²².

Проблемами оренди підприємств займалася Губекономрада. За її дорученням Губраднаргосп (ГРНГ) мав позбутися збиткових підприємств шляхом здачі їх в оренду приватникам. Дрібні підприємства віддавалися переважно кооперативам і артілям. Так, з 8 шкіряних підприємств 5 ГРНГ здав в оренду кооперативам і лише 3 – приватникам.

Щодо оренди млинів, то спочатку Губекономрада передала їх райфіліям Губспілки, але невдовзі доручила спецтрійці провести здачу млинів в оренду з торгів.

За наказом Губекономради ГРНГ організував комбінати та трести, які були переведені на самоокупність і господарський розрахунок. У 1921 р. було створено 3 таких комбінати: 2 - у Вінниці, 1 - у Проскуріві (Хмельницький)²³. На 1923 р. на Поділлі існувало 4 великі трести: "Цукортрест", "Держспирт", "Укрборошно" і "Поділляліс"²⁴. Юридично всі підприємства цих трестів були переведені на госпрозрахунок, отримали більше повноважень в управлінні виробництвом, реалізації продукції, розпорядженні власними коштами. Однак на практиці все це запроваджено не було: відбилася відсутність досвіду роботи в умовах ринку, відсутність кваліфікованих працівників, слабкість управлінського апарату.

Створення трестів і госпрозрахунок разом з діяльністю економрад спричинили повну реорганізацію управління місцевою промисловістю губернії. В 1921 р. були ліквідовані повітові раднаргоспи, в 1922 р. – відділи губраднаргоспу, які не мали прибуткових підприємств або перетворювалися на трести. В 1923 р. усі трести та окремі значимі підприємства перейшли у відання УРІІГ.

Таким чином, участь місцевих органів влади Поділля у відбудові промисловості відбувалася за такими напрямками: допомога у відновленні роботи великих промислових підприємств і організація та керівництво роботою місцевої промисловості. В їх діяльності проявилися характерні риси більшовицької господарської політики в цілому по Україні: здійснення суцільної націоналізації промислових і транспортних підприємств, відбудов, в першу чергу, "ударних" підприємств, нехтування інтересами дрібної і харчової промисловості. Зрозуміло, що така робота місцевих органів влади здійснювалася, в першу чергу, не на користь регіону і його населення, а на користь центру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972; Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1972; 2. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996; Кульчицький С.В. УРСР в добу "воєнного комунізму" (1917-1920). – К., 1995; Кульчицький С.В. Між двома війнами (1921-1941 рр.) // УІЖ. – 1991. – №8; 3. Воловик В.П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX – на початку XX століття // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. Випуск 2. – Вінниця. – 2000; 4. Каньоса А.М. До питання про відбудову народного господарства Поділля (1921-1923 рр.) // Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995; 5. Романюк І.М. Стан будівництва сільських електростанцій на Поділлі у 20-ті – початок 50-х років // Поділля в контексті української історії. – Вінниця: ВДПУ, 2001; 6. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925). Збірник документів і матеріалів. – Вінниця, 1957; Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920). Документи і матеріали. – Вінниця, 1959; 7. Отчет Подольского губернского исполнительного комитета за 1923 г. к 4-му Губернскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Январь 1924 г. – Винница, 1924; Отчет губэкономсовещания Украинскому экономическому совету за август-декабрь 1921 г. – Винница, 1922; 8. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1918-1928). – К., 1996. – С.116-142; 9. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.). – С.283-286; 10. ДАВО. – Ф.147. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.88-90; 11. Отчет Губисполкома Подоли за 1920-1921 гг. – Винница, 1922. – С.285; 12. Там само. – С.121-122. 13. ДАВО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.7. – Арк. 17; 14. Отчет Губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. Октябрь 1921 г. – март 1922 г. – Винница, 1922. – С.12; 15. Отчет Подольского Губернского Исполнительного комитета за 1923 г. к 4-у Губернскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Январь 1924 г. – Винница, 1924. – С.49; 16. ДАВО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.168; 17. Отчет Губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. Октябрь 1921 г. – март 1922 г. – Винница, 1922. – С.11; 18. Отчет Губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. За август-декабрь 1921 г. – Винница, 1922. – С.29; 19. Отчет Губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. За август-декабрь 1921 г. – Винница, 1922. – С.30; 20. Там само. – С.185; 21. Рибалко В. Участь комсомолу України у відбудові промисловості і транспорту в 1921-25 рр. // УІЖ. – 1978. – №10. – С.75; 22. Отчет Губэкономсовещания экономическому совету. За август-декабрь 1921 г. – Винница, 1922. – С.30; 23. Там само. – С.179; 24. Отчет Подольского Губернского Исполнительного комитета за 1923 г. к 4-у Губернскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Январь 1924 г. – Винница, 1924. – С.41-42.

А.К. Лисий

ВІННИЦЯ МІЖ ЛЮТИМ І ЖОВТНЕМ 1917 Р.

Місцева краєзнавча література досить однобічно висвітлювала події, що трапилися у Вінниці після Лютневої революції 1917 р. В різний час вийшли: "Вінниця. Історичний нарис", "Нариси історії Вінницької обласної партійної організації", "Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область". Проте в них відсутній реальний хід подій. То ж зробимо спробу відновити історичну правду.

Перемога Лютневої революції відкрила широкі можливості для легалізації діяльності політичних партій, створення різноманітних громадських організацій. Як і в Петрограді, в Україні в першій декаді березня виникають ради об'єднаних громадських організацій, ради робітничих і солдатських депутатів, а також Центральна Рада¹. Але якщо в російській столиці рада робітничих депутатів становила серйозну політичну силу й мала реальний вплив на Тимчасовий уряд, то в Україні ці ради не відігравали провідної ролі й на владу не претендували, тому про існування тут двовладдя не доводиться говорити. Зазначимо, що ради робітничих і солдатських депутатів фінансувалися Тимчасовим урядом².

Хвиля революційних подій докотилася і до Поділля. Мешканці Вінниці вже 2 березня дізналися про революцію, у місті одразу ж відбулися багатолюдні мітинги і демонстрації. 3 березня вінничани створили Тимчасовий комітет, до якого увійшли по двоє осіб від кожного прошарку населення. Йому було доручено формування місцевих органів влади Тимчасового уряду. Цей комітет 6 березня створив Раду громадських організацій, куди увійшли представники 49 організацій, що презентували широкий загальний населення. До її складу входили представники міської думи, земства, громадських, робітничих, культурних, кооперативних, освітніх організацій, військові. Вони обрали виконавчий комітет на чолі з головою графом З.С. Грохольським³.

4 березня в залах Вінницької міської управи зі стін були зняті портрети колишнього імператора Миколи II, винесено і його погруддя. Залишилось погруддя роботи (скульптора Едвардса) Олександра II як творця Міського і Земського уложень. Прокурор окружного суду

І.М.Якубовський отримав 7 березня телеграму із столиці про негайне звільнення всіх підозрюваних і ув'язнених з релігійних і політичних справ⁴.

8 березня виконком Ради громадських організацій усунув М.В. Оводова від виконання обов'язків міського голови і призначив комісаром в міську управу Й.І. Лозинського. Того ж дня від імені виконкому було послано вітальну телеграму голові тимчасового уряду князю Львову⁵. Згодом міську думу очолив І.Я. Слуцький⁶. 28 березня до складу міської думи було кооптовано 20 осіб від міщан, солдат, робітників і двоє офіцерів. 6 квітня міським головою обрано І.С. Олтаржевського, а його заступниками стали М.О. Литвицький і О.П. Баранов.

3 15 березня міська газета „Юго-Западный край” стала виходити під назвою „Свободный голос” і вже наступного дня надрукувала звернення Центральної Ради до українського народу і відозву про здачу обивателями золота в банк для зміцнення фінансової системи республіки і.

6 березня в приміщенні Вінницької міської думи відбулося перше засідання Ради робітничих депутатів, на якому були присутні 56 представників від 5 підприємств міста. Наступного дня Рада робітничих депутатів обрала виконавчий комітет. В цей же час солдати місцевого гарнізону обрали Раду солдатських депутатів. Незабаром вона об'єдналася з Радою робітничих депутатів. Так виникла Вінницька Рада робітничих і солдатських депутатів⁷.

Оскільки у Вінниці не було профспілок, керівництво виступами трудящих взяла на себе Рада. Вона уповноважила своїх членів керувати страйками робітників, прикажчиків, аптекарських службовців, модисток та ін. Рада докладала багато зусиль для покращання умов праці робітників міста і таким чином вирішувала переважно економічні, а не політичні питання. Виконком Ради послав також комісарів-солдат до міліції, тюрми, військового начальника. Загалом місцева Рада підтримувала Тимчасовий уряд і його адміністрацію.

10 березня 1917 р. поліція була переформована в міліцію. Поліція до революції складалася із трьох поліцейських дільниць, нараховувала 107 поліцейських і 10 чиновників. Її утримання коштувало місту 53110 крб.⁸ Поліцмейстер міста А. Мончинський зробив доповідь про нові штати міліції. Замість поліцмейстера вводилась посада начальника міської міліції. Ним став М.Г. Мілеант – присяжний повірений окружного суду. Значну кількість колишніх поліцейських залишили. В цей же час було ліквідовано і місцеве жандармське управління.

У березні 1917 р. на Поділлі відроджується просвітницький рух. У Вінниці філія культурно-просвітницького товариства „Просвіта” створена 3 березня. Її фундатори організували бібліотеку-читальню й звернулися із закликом до українського громадянства дарувати для неї книжки. Помешкання „Просвіти” тоді знаходилося у будинку N 70 по Миколаївському проспекті. Організація мала чотири кіоски для продажу газет і книг⁸. Польська громада міста створила 15 травня просвітницьке товариство „Польська Мацеж Школьна на Поділлі”. Підручники для неї закуповувались у Києві та друкувались у місцевій польській друкарні.

Щоб оформити політичні вимоги українства, 6 квітня 1917 р. у Києві було скликано Український національний конгрес. На цьому форумі виступали й наші земляки. Форум мав величезне значення для будівництва української державності і становлення її інституцій. У своїх резолюціях конгрес стверджував, що єдиною відповідною формою державного устрою для Росії є федеративна демократична республіка, а одним з головних принципів української автономії визнав повну гарантію прав національних меншин, що живуть в Україні. Делегати форуму закликали не зволікати, а невідкладно творити основи автономії України, для чого утворити крайову Раду з представників громадян різних національностей. Наприкінці роботи конгресу було проведено вибори Центральної Ради, головою якої знову став М. Грушевський. Від Поділля до складу вищого представницького органу увійшли Н. Григорієв, В. Приходько, П. Ведибіда, М. Любинський⁹.

М. Грушевський, підбиваючи підсумки роботи конгресу в газеті „Нова Рада”, виклав програму подальшої діяльності організованого українського громадянства, згідно якої на місцях повинні створюватись українські національні організації - сільські, повітові, губернські комітети, і з їхньої ініціативи повинен розвиватися процес творення територіальних комітетів, які б складалися не тільки з українців, але й з представників національних меншин. Це дало б підстави до організації представницького органу усього населення краю і проведення в життя автономії.

У Вінниці 5 березня відбулися організаційні збори громадського українського клубу. Його учасники проголосили створення „Союзу подільських українців”, прийняли статут, заснували тижневик „Подільська воля” і обрали раду старійшин. Гаслом організації стала „повна воля для розвитку української нації, з забезпеченням прав меншості.”¹⁰

Одразу ж після Українського конгресу, з 9 по 11 квітня у Вінниці проходив Подільський губернський кооперативний з'їзд, на якому обговорювалися не стільки фактові, як політичні теми.

Показово, що перед його відкриттям український хор виконав національний гімн „Ще не вмерла України” та Шевченків заповіт. Бурхливе обговорення присутніх викликала доповідь „Про форми державного управління”. Після дискусії делегати з’їзду одногосно висловились за федеративну республіку в Росії.

Та центральне місце в роботі зібрання посіло українське питання. Його підняв голова зборів Д.В. Маркович. Він визначив основні завдання і засади подальшої громадської праці українства на найближчий період.

Українство Поділля продовжувало організовуватися. Союз Подільських українців за дорученням Центральної Ради скликав 5 травня 1917 р. у Вінниці в приміщенні театру з’їзд громадянства краю, на якому обрано Подільську губернську українську Раду на чолі Д. Марковичем. Форум звернувся до подолян із закликом організовувати повітові українські Ради, засновувати у кожному селі селянські Спілки та товариства „Просвіта” і підтримав національно-територіальну автономію України. Український Подільський з’їзд цілком приєднався до постанов Національного конгресу і визнав Центральну Раду єдиною представницькою всеукраїнською організацією, а також обіцяв усіма силами підтримувати її.¹¹ Відтак український рух захопив найширші кола населення Поділля.

25 квітня 1917 р. створилася Вінницька більшовицька організація на чолі з колишнім студентом Київського університету Св. Володимира М.П. Тарногородським. Робітниче населення міста та солдати гарнізону стали базою для формування місцевої організації РСДРП(б)¹².

Український рух в місті ставав все впливовішим. 23 квітня в приміщенні учительського інституту відбулися загальні збори учнів-українців міських середніх і педагогічних шкіл. Виникла Українська військова спілка, до якої належали всі українці-воєнки місцевого гарнізону. Вони 28 травня провели 2-х тисячне віче солдатів і офіцерів Вінницького гарнізону. Віче визнало Центральну Раду та Український військовий генеральний комітет як найвищу військову владу.

11 травня відбулася українська маніфестація. Тисячі жителів міста та навколишніх сіл, військові частини вінницької залоги з національними синьо-жовтими прапорами зібралися на міському бульварі. У ній взяли участь також учні шкіл у національному одязі та делегати з’їзду селян-солдатів Південно-Західного фронту, що проходив у цей час у Вінниці. Ця демонстрація була виявом рішучої підтримки українцями політики Центральної Ради. Вона закінчилася співом гімну „Ще не вмерла України”.

Вже на другому засіданні Подільської губернської Ради громадських організацій, яке відбулося у Вінниці 8 червня 1917 р., група представників від української губернської Ради була в більшості. Коли на посаду губернського комісара було запропоновано кандидатуру офіцера Шостаковського, то українці заблокували її затвердження і висловили протест, мотивуючи це тим, що „ні одна вища посада на Україні не може бути затвердженою без згоди з Українською Центральною Радою, як представницею всього українського народу”. Відтак, на посаду губкомісара було висунуто українського діяча – лікаря М. Стаховського, кандидатуру якого, дещо пізніше, вимушений був затвердити Тимчасовий уряд.

Тим часом, Центральна Рада 12 червня 1917 р. обнародувала свій 1-й Універсал, який фактично декларував автономію України в Російській державі. У ньому пропонувалося переобирати на місцях адміністрацію, ворожу до українства, а також порозумітися з демократією інших національностей і разом творити нове життя. Втілюючи положення Універсалу Центральна Рада 15 червня 1917 р. утворила Генеральний Секретаріат - уряд автономної України, головою якого обрано відомого українського письменника та громадсько-політичного діяча В. Винниченка. 27 червня Генеральний Секретаріат проголосив себе виконавчим органом влади в Україні.

Україна все далі і далі просувалась по шляху до автономії. Після входження до Центральної Ради делегатів від військового, селянського та робітничого з’їздів, вона провадила свої засідання на зразок звичайних парламентів і стала вищим законодавчим органом українського народу. Після селянського з’їзду в червні 1917 р. до цього органу включили 20 представників від подільських повітів. До Центральної Ради від різних організацій та партій увійшли також й інші подоляни.

У день виходу 1-го Універсалу у Вінниці розпочали роботу XII-ті надзвичайні губернські земські збори. Наступного дня на вечірньому засіданні представник від гласних-українців Д. Маркович, зачитавши з газети Універсал, зробив заяву, що більшість українців „всеціло підкоряються йому” та запропонував зборам резолюцію, згідно якої губернське земське зібрання визнає „для себе обов’язковим бути в найтіснішому організаційному контакті з Українською Центральною Радою”. Ця резолюція була дружно заблокована представниками як правих, так і

лівих політичних течій великоросійського громадянства, які покинули зал. Що вже казати про шовіністів, якщо представник Кам'янець-Подільської Ради робітничих депутатів заявив, що „бачить у виданні Універсалу один з виступів, що вносить анархію”. Серед напруженої атмосфери дебатів прихильників і противників Універсалу слово взяв член Центральної Ради В. Приходько. Він сказав: „...поляки та євреї поставились до руху українців з розумінням, росіяни - менше, прийде час, коли це згладиться, вірю - інші Земські збори віднесуться інакше до українського руху, ніж теперішні.”¹³. Подільські губернські Земські збори не підтримали I-й Універсал Центральної Ради тому, що на відміну від інших політичних і громадських організацій, які постали після революції, земства обирались до лютого 1917 р. і в них основну роль відігравали ліберальні та консервативні елементи. Та й більшість великоруських революціонерів негативно ставились до автономії України, вважаючи її впровадження ударом в спину революції.

У цей час у Вінниці, як і в інших містах України, діяли осередки всеросійських і українських партій, зокрема українських соціал-демократів і есерів. Тут був досить сильний вплив сіоністів і кадетів. На селі популярністю користувалась Центральна Рада.

Вибори до Вінницької міської думи проводилися 27 серпня 1917 р. 350 претендентів були об'єднані в 15 партійних списків, деякі з них виглядали досить екзотично: Демократичний блок (соціал-демократи (меншовики), соціалісти-революціонери, Бунд, Польська соціалістична партія); Польська людність м. Вінниці; Міщани Малих і Великих хуторів; Вінницька філія партії Народної свободи; Безпартійний діловий список; Трудова група; Об'єднана єврейська соціалістична робітничая партія; Блок профспілок службовців урядових установ; Український демократичний блок; Об'єднані квартиронаймачі міста; Єврейський національний блок; РСДРП(б); Блок домовласників і квартиронаймачів; Блок українських соціал-демократів і соціал-революціонерів; Мешканці Замостя.

Вибори проводилися на 19 міських і 11 військових ділянках. Реалізували своє право голосу 15817 осіб. За більшовиків голосувало 3239 осіб; єврейські партії – 2632; українські – 2294 (14,5%). За інші 12 сил – 7648. Таким чином більшість із 61 мандату отримали представники лівоцентристського спрямування, але різної національної приналежності¹⁴.

На 16 вересня 1917 р. було призначено перше засідання Думи, однак воно було практично зірване. Все почалося з „безневинного” питання про мови/ Представник кожної фракції зачитував звернення тією мовою, якою вважав за потрібне. В залі засідань лунала українська, російська, польська та їдиш.

Сяк-так народні обранці дійшли згоди про те, що після виголошення звернень національними мовами вони перекладатимуться російською.

23 вересня головою міської думи було обрано І.Я. Слущкого (соціал-демократ, меньшевик). Заступником голови став Г.М. Бойно-Родзевич (кадет). Членами управи обрані: М.А. Літвицький (український есер); М.А. Метельський і Б.М. Оршанський (Бунд) та доктор В.І. Черняк (російський есер). Представники правих партій, враховуючи свою меншість, вирішили зірвати вибори і відмовитись від участі в голосуванні. Соціалістична більшість без перешкод проголосувала за Слущкого, а їхні опоненти жваво подали скаргу до суду. Через деякий час окружний суд визнав обрання Слущкого недійсним унаслідок відсутності кворуму, але він продовжував виконувати обов'язки голови. А от формування виконавчого органу – міської управи – затяглося аж до середини 1918 р.

28 вересня було створено комісії Думи: військово-квартирну, з охорони міста, фінансово-господарчу, юридичну, санітарно-медичну, культурно-просвітницьку, театральну, шляхо-будівельну, ревізійну, громадської опіки¹⁵.

Незважаючи на те, що Центральна Рада закликала до спокою, влітку 1917 р. в Україні під впливом більшовицької пропаганди почались масові заворушення: селяни підпалювали поміщицькі економії, грабували реманент, худобу, рубали ліси тощо. Те ж саме широко відбувалось і на Поділлі. На ім'я губернського комісара надходила маса телеграм, в яких місцеві адміністрації просили негайно відрядити збройну силу в зв'язку з „гострими аграрними і лісними безпорядками, убивствами і розоренням телефонної і телеграфної лінії”. Селянські заворушення активізувалися на Поділлі влітку та восени 1917 р. Тим часом обстановка в країні загострювалась. Розвал промисловості та транспорту, перебої з постачанням продуктів харчування населенню і армії призводили до широкого незадоволення. В містах і селах Поділля склалося важке продовольче становище. У деяких містах спалахували голодні бунти. Нестача продовольства найбільше відчувалась у Вінниці, де була велика концентрація військ та біженців з прикордонних місцевостей. Внаслідок поганої організації постачання армійські частини забирали у місцевого населення все

..... продовольство, солдати чинили бешкети, грабунки. Нездарма перебування військових частин російської армії на Поділлі порівнювали з монголо-татарським нашествям.

Яскравими прикладами солдатської сваволі, підігрітої більшовицькою демагогією, є декілька випадків з місцевого життя.

14 серпня 1917 р. солдати 15 запасного полку на великому базарі експропріювали 16 відер спирту і в „урочистій” обстановці випили. Після чого влаштували бешкет. Міліції, яка намагалась припинити це неподобство, нам'яли боки. Тільки ескадрон козаків поклав край цьому дійству.

Наприкінці вересня місцеві обивателі підказали солдатам, що на горілчаному заводі є велика кількість спирту в цистернах і горілки в пляшках (завод з початку війни не працював). Розпочався штурм гуральні, який успішно закінчився й ініціатори набрали горілки. Це стало сигналом до „широкого” наступу за спиртним. Посилений караул був не в змозі втихомирити вируючий натовп у декілька тисяч осіб. Були зламані ворота, паркан, навколо валялись п'яні. Для охорони заводу було виставлено два броньовики, один з яких мав гармату. Коли збиралося багато бажаючих і починався штурм, броньовики відкривали вогонь над головами і вгамовували бажання похмелитися. Ця епопея продовжувалася до самих жовтневих подій 1917 р.

Анархія викликала велику тривогу в громадянства краю. У зв'язку з таким становищем 12 жовтня 1917 р. було скликано XIII-ті надзвичайні Земські збори. Вони констатували, що анархія широкою рікою розлилась по губернії. Її причини бачилися в деморалізації армії та відсутності в ній дисципліни, а також безземеллі та безграмотності селянства, підвищенні цін на хліб. Збори висловились за негайне укладення миру, виведення військ з Поділля, створення загонів Вільного Козацтва для боротьби з контрреволюцією та анархією¹⁶.

Представники різних політичних партій і організацій міста створили Раду по боротьбі з анархією. Начальник гарнізону підполковник Борецько видавав накази по боротьбі зі солдатським свавіллям і злочинністю. Проте це мало допомагало. Почалися погроми магазинів і вбивства городян та міліціонерів.

На кінець жовтня 1917 р. соціально-економічне і політичне становище в Вінниці залишалось складним. У місті утворилося двовладдя: Дума, яка підтримувала заходи Центральної Ради, щодо стабілізації ситуації в Україні, і Рада робітничих і солдатських депутатів, в якій верх брали прибічники крайніх протиправних дій. На ґрунті загального невдоволення демагогічні обіцянки більшовиків дати масам „мир, хліб і землю” завойовували все більше прибічників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія України. Під ред. В.А. Смолія. – К., 1997. – С.184; 2. Нова Рада. – 1917. – 25 березня; 3. Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця, 1964. – С. 122; 4. Юго-Западный край. – 1917. – 9 березня; 5. Там само. – 10 березня; 6. ДАВО. – Ф.Д.262. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.169; 7. ДАВО. – Ф.Р. 4364. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.26; 8. Там само. – Арк.232; 9. Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. червень (N22); 10. Свободный голос. – 1917. – 10 квітня; 11. Вісті Подільського губернського виконавчого комітету. – 1917. – 8 липня; 12. Вінниця. Історичний нарис. – С.125; 13. К-ПМДА. – Ф.233. – Оп.1. – Спр.2885. – Арк.1; 14. Подільська воля. – 1917. – 11 вересня; 15. Свободный голос. – 1917. – 1 жовтня; 16. Лозовий В.С. Поділля в добу Центральної Ради (Історичний нарис). – К., 1999. – С.15.

В.М.Мазур

ЕТНОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ЗЕМЛЕРОБСТВА НА ПОДІЛЛІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX-XX СТ.)

З давніх-давен на території Поділля були відомі різні види господарської діяльності людини, зокрема скотарство, мисливство, рибальство. Однак найважливішим завжди залишалось землеробство. Населення Поділля займалося мотичним землеробством ще в епоху Трипілля (IV-III тис. до н.е.). Наявність сприятливих кліматичних умов: помірно холодна зима, літо з достатньою кількістю як теплих сонячних днів, так і дощів; родючі ґрунти – переважно чорноземи; давні землеробські традиції – все це сприяло розвитку традиційної агротехніки та значної різноманітності землеробських знарядь подолан.

В сучасній етнографічній літературі агрокультура українців достатньо повно висвітлена, втім окремі її аспекти, особливо на регіональному рівні потребують більш широкого і поглибленого вивчення. На загальноукраїнському рівні сільськогосподарська культура українців досліджувалась такими відомими вітчизняними етнографами як В.Ф.Горленко, І.Д.Бойко, О.С.Куницький¹, С.П.Павлюк², В.І.Наулко³, С.А.Макарчук⁴, М.Кисельов⁵ та ін. Землеробська культура подолан

представлена лише окремими статтями, автори яких в загальних рисах торкаються окремих її елементів. Зокрема в історико – етнографічному збірнику "Поділля" дано загальну оглядову характеристику землеробства на Поділлі В.Ф. Горленком⁶. Трудові свята, аграрні звичаї та обряди подолян описано в статтях Е.М. Мельника⁷ і С.О. Творун⁸.

Завдання даної статті – схарактеризувати деякі аспекти традиційної технології обробітку ґрунту, посіву та догляду за рослинами.

Сучасні українські етнографи поділяють землеробство на три основні галузі: хліборобство, городництво та садівництво. За циклічністю землеробських робіт упродовж року розрізняються обробіток ґрунту та посів; догляд за рослинами; збирання врожаю та його переробка⁹. У землеробстві виокремлюють дві основні складові: землеробська техніка (знаряддя праці) та агротехнічні знання – народний досвід, традиції й навички вирощування тих чи інших рослин.

Важливе місце в землеробській культурі посідають системи землеробства. На Поділлі найбільш поширеною була трипільна система землеробства. При трипільлі уся придатна для обробітку земля у тому чи іншому селі ділилася громадою на три частини. Одна з них відводилася під озимі культури, друга – під ярові, а третя залишалася на сезон незасіяною, „парувала”, тобто відпочивала і використовувалася як толока – пасовисько для худоби. В наступному році толока засівалася озимими культурами, а на землях, що були під озиминою, сіяли ярові; рілля, що перебувала під яровими, залишалася як толока – таким чином здійснювалося певне чергування. На Поділлі частково було поширене і чотирипільля, при якому одна частина землі залишалася під сінокоси.

Трипільна система була більш прогресивною порівняно з вирубно-вогневою та перелоговою. Вона певною мірою створювала можливість відновити родючість ґрунту та покращувати його структуру. З переходом до цієї системи підвищувалась продуктивність праці селян.

Урожайність ланів, збереження та підвищення їх родючості залежать в значній мірі й від технології обробітку ґрунту, тобто конкретних знарядь праці, послідовності та інтенсивності їх застосування. На Поділлі при підготовці ріллі до посіву застосовувалися здавна переважно плуг і рало. За своєю конституцією й засобом, можливостями оранки – це суттєво відмінні знаряддя. Традиційний український плуг досить трудомісткий. Він вимагав 2-4 пари волів і 2-3-х працюючих¹⁰. Проте його використання давало можливість орати будь-які ґрунти, причому на значну глибину і перевертати шар ґрунту.

Рало, за своєю конституцією, значно простіше, ніж плуг. Для розпушування ґрунту ралом достатньо було мати пару чи навіть одного вола або коня. У ньому відсутня полиця, а відтак це знаряддя праці, на відміну від плуга, не оре, не перевертає шар землі, а лише дряпає її, робить глибоку борозну. За способом розпушування ґрунту рало можна віднести до культиваторів.

Розпушування ґрунту одною технікою з відвальними дошками було проміжним етапом між найпростішою оранкою боронуванням та агрономічно досконалішим способом (із перекиданням ґрунту дерном донизу). Відвальний пристрій на полозовому ралі (плужне рало) уже здатне було не лише борознити поле, але й частково перемішувати ґрунт, поліпшувати його фізичну структуру. Проте найвищим досягненням народної агротехніки стала оранка ґрунтів плужною технікою. Її агротехнічна ефективність полягала у значно вищій продуктивності одиниці поля, продовженні часу виробничої експлуатації ґрунту з високим коефіцієнтом корисної дії, одночасно з'явився простір для господарсько-ефективного використання сільськогосподарських угідь.

Як вважає відомий український етнограф Павлюк С.П., агротехнічний процес підготовки ґрунту за допомогою тяглових орних знарядь пройшов три основні етапи агрономічного вдосконалення. Тобто оранку простішими знаряддями можна назвати боронуванням. Оранку другого, більш досконалішого етапу, оранкою із перемішуванням ґрунту; і, нарешті, третій етап – класична оранка із перекиданням пластів ґрунту, тобто плужна оранка¹¹.

На Поділлі відомий безвідвальний обробіток ґрунту, який практикувався найчастіше у вигляді так званого посіву "наволоком". При цьому зерно сіється не по ораному полю, а по м'якій стерні після гречки або ячменю і потім ралиться ралом, або лише скородиться. Вдаючись до посіву наволоком як доступнішому і простішому, селяни усвідомили й те, що жито, посіяне на ріллі, давало кращий врожай, ніж наволоком. Недарма в народі існувало прислів'я: "Посієш наволоком – вродить як ненароком". Не дивлячись на те, що наволочний посів практикувався на Поділлі, все ж таки селяни віддавали перевагу оранці. Так, у Липовецькому повіті в 90-х рр. XIX ст. селяни засівали поля здебільшого після оранки, аніж до неї¹².

Важливим питанням для землероба була глибина оранки. Зокрема, вважалося недоцільним вивертати на поверхню суглинки, тобто орати глибше родючого шару ґрунту. Однак при достатній

його глибині практикували щорічний поглиблюючий процес, коли плуг захоплював свіжу, невиснажену землю.

Отже, глибина оранки залежала від ряду факторів: характеру ґрунтів, товщини родючого шару, міри розораності ланів, можливостей тягла, культур тощо. Під цукрові буряки орали якнайглибше (від 7 до 9 вершків). Під деякі інші культури, зокрема просо, – навпаки – мілко, до 3-х вершків. (вершок дорівнює 4,5 см)¹³.

Для одержання високих врожаїв важливим є вибір найбільш придатних термінів для висівання тих чи інших культур. На основі багатовікового досвіду українці створили ґрунтовий сільськогосподарський календар. Озиме жито в Україні висівали не пізніше вересня. Цієї традиції дотримувалися й подоляни. Вересень у народі називали “житосієм”, оскільки у цьому місяці сіяли жито.

Весняну сівбу на Поділлі розпочинали на „теплого Олексія” – 30 березня. Найпершим сіяли овес і ячмінь. Селяни вважали, що ці культури особливо чутливо реагують на наявність у ґрунті вологи, стійкі при низьких температурах, і тому рання сівба дає найбільші врожаї. Про це йдеться і в народних прислів'ях: “Кидай мене в грязь, то буду як князь”, “Топчи мене в болото, то буду як золото”¹⁴.

Після ячменю й вівса висівали пшеницю, горох, яре жито та інші культури. Найпізніше сіяли гречку. Українські селяни були добре обізнані з властивостями цієї культури, її ніжністю, чутливістю до змін погоди, заморозків тощо. Гречку сіяли на початку червня, а збирали на початку вересня. Однією з прикмет, якою визначали пору сівби гречки, був період появи густого листя на дубі.

У циклі землеробських робіт значне місце відводилося доглядові за рослинами під час їх вегетації. При цьому, якщо сівба була справою чоловіків, то прополюванням, доглядом за посівами переважно займалися жінки. Просо пололи у фазі кущення, пшеницю, овес, ячмінь – перший раз після виходу рослин у трубку. Городні культури – картоплю, буряки, кукурудзу, моркву, тютюн – пололи („сапали”) сапами, розпушуючи верхній шар ґрунту, що допомагало знешкоджувати бур'яни.

Таким чином, Поділля як територіально значний сільськогосподарський регіон України має давні традиції землеробської культури, що виокремлюється певними особливостями і відмінностями. Заслугує на подальше, більш ґрунтовне вивчення технологія обробітку ґрунту, землеробська техніка (знаряддя праці), агротехнічні знання, сільськогосподарський календар, обряди і звичаї, пов'язані з сільськогосподарськими роботами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців. – К., 1971;
2. Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К., 1991; 3. Наулко В.І. Культура і побут населення України. – К., 1993; 4. Макарчик С.А. Етнографія України. – Львів, 1994; 5. Кисельов М. Феномен землеробства в Українському світі // Генеза. – 1995. – №1. – С.59-65; 6. Горленко В.Ф. Господарська діяльність. Землеробство. Знаряддя праці. Поділля. – К., 1994; 7. Мельник Е.М. Трудові свята та обряди хліборобів Поділля : Науковий збірник. – Кам'нець-Подільський, 1992. – С.71-72; 8. Творун С.О. Весняні аграрні звичаї та обряди українців Поділля // Народна творчість та етнографія. – 1991. – №3 – С.29-34; 9. Культура і побут населення України. За ред. В.І. Наулка. – К., 1993. – С.60; 10. Горленко В.Ф. З традиційного землеробського досвіду українського селянства // Народна творчість та етнографія. – 1987. – №6. – С.44; 11. Павлюк С.П. Етнографічні аспекти традиційної технології обробітку ґрунту на Україні // Народна творчість та етнографія. – 1989. – №6. – С.26; 12. Журнал Киевского общества сельского хозяйства. – 1893. – №9. – С.137; 13. Горленко В.Ф. З традиційного землеробського досвіду українського селянства // Народна творчість та етнографія. – 1987. – №6. – С.46; 14. Там само. – С.47.

Л.Л. Місінкевич

ВКЛАД ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНИХ СТРУКТУР ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В РЕАБІЛІТАЦІЮ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ У 1950-ТІ РР.

В історії розвитку нашого суспільства були такі сторінки, які вимагають пояснень та уточнень, зокрема трагічні події, пов'язані з масовими політичними репресіями 30-х-початку 50-х рр. Реабілітаційні заходи, започатковані в 1953 р., розпочали процес деєгалінізації радянського

Міністерства й відомства УРСР, виконкоми місцевих рад депутатів трудящих зобов'язувалися вжити дійових заходів щодо працевлаштування звільнених за амністією й, у першу чергу, одиноких вагітних жінок та жінок із малолітніми дітьми та неповнолітніх. Одночасно органам прокуратури республіки пропонувалося встановити дієвий нагляд за виконанням цієї постанови⁶.

Незадовільне виконання Постанови Ради Міністрів СРСР у частині працевлаштування осіб, звільнених за амністією, змусило Раду Міністрів Української РСР 6 червня 1953 р. прийняти постанову „Про усунення недоліків у працевлаштуванні звільнених за амністією громадян" за № 1132-88 цт. Цей документ відзначав серйозні недоліки у працевлаштуванні амністованих майже в усіх областях і містах УРСР. Постанова зобов'язувала міністрів, керівників підприємств та будівельних організацій, трудові колективи, яким була потрібна робоча сила, приймати на роботу звільнених із ув'язнення, створюючи їм необхідні виробничі та житлово-побутові умови⁷.

Враховуючи ці обставини, виконком Хмельницької обласної ради депутатів трудящих 20 червня 1953 р. розглянув питання „Про ліквідацію недоліків у трудовлаштуванні громадян, звільнених за амністією". У рішенні зазначалося, що в зв'язку з Указом Президії Верховної Ради СРСР про амністію „необхідно було закінчити працевлаштування амністованих не пізніше 15 червня цього року", але станом на 14 червня 1953 р. із числа прибулих і зареєстрованих у паспортних столах відділів міліції Меджибіжського району працевлаштовано лише 20 осіб, що складало 20 відсотків, Славутського - 62 особи, або 31,5 відсотка, Берездівського - 41 особа, або 40 відсотків, Кам'янець-Подільського - 140 осіб, або 41,6 відсотка, Сатанівського 79 або 70 відсотків⁸.

Були випадки, коли окремі керівники трудових колективів відмовляли у працевлаштуванні амністованих. Зокрема, виконуючий обов'язки директора Проскурівського „Птахокомбінату" відмовив у прийнятті на роботу колишньої працівниці О.Е. Козерській, яка була амністована, мотивуючи тим, що в трудовому колективі всі посади зайняті. Проте в той же час на роботу в комбінат приймалися інші особи. Громадянину С.В. Лазареву, уродженцю м. Проскурова, який після амністії прибув до місця помешкання своєї сім'ї, після триденного оформлення документів щодо працевлаштування в трудові колективи автотранспортної контори та автороти було відмовлено в прийомі на роботу. У Старокостянтинівському районі мав місце випадок безпідставної відмови голови райспоживспілки у прийомі на роботу амністованого громадянина Сковира. Громадянка П.І. Пилипенко із с. Жалобай скаржилася на те, що з вини голови Старокостянтинівського райвиконкому тривалий час не вирішується питання її працевлаштування⁹. За цими фактами органами прокуратури вжито відповідних заходів.

Виконком Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих зобов'язав голів виконкомів районних та міських Рад приймати на роботу звільнених за амністією громадян на загальних підставах, передбачених трудовим законодавством. Для осіб, які не мали спеціальності, було організовано навчання за професіями, необхідними виробництву та будівництву в діючій мережі курсової підготовки й шляхом індивідуального та бригадного навчання.

Ці заходи мали позитивні наслідки. Станом на 20 жовтня 1953 р. в міста й райони Хмельницької області прибули 6 580 осіб, звільнених за амністією, переважна більшість з яких – 6 015 осіб – були працевлаштовані. З них 4 880 осіб - у трудових колективах колгоспів, 729 - на підприємствах та 406 осіб працевлаштовано в порядку оргнабору. Амністованим 332 інвалідам відновлена виплата пенсій, з їхнього числа працевлаштовано 272 особи¹⁰.

Необхідно зазначити, що, починаючи з квітня 1953 р., розпочався обережний підхід щодо перегляду справ репресованих у другій половині 1940-х - початку 1950-х рр. До них були віднесені матеріали: "справа лікарів-шкідників," "про обставини вбивства С.М. Міхоелса й покарання винних," "справа про Мінгрельську націоналістичну групу" та ряд інших.

4 квітня 1953 р. Л.П. Берією підписується наказ, який забороняв проводити арешти безневинних громадян, застосовувати при веденні слідства "бузувірські методи допиту": жорстокі побиття арештованих, цілодобове застосування наручників на вивернуті за спиною руки, тривале позбавлення сну, залишення без одягу в холодному карцері. Зокрема, відзначалося, що, "користуючись безпорадністю заарештованих, слідчі-фальсифікатори підсовували їм завчасно сфабриковані зізнання про антирадянську та шпигунсько-терористичну діяльність". Наказом ліквідовувалися в 9 Лефортовській та Внутрішній в'язницях приміщення, які були організовані керівництвом колишнього МДБ СРСР для застосування до арештованих фізичних засобів впливу, а всі знаряддя, за допомогою яких здійснювалися катування, знищувалися¹¹.

Міністерство внутрішніх справ запропонувало обмежити права Особливої наради при МВС СРСР, що мала право, як позасудовий орган, виносити звинувачувальні засоби покарання аж до

розстрілу, виселяти з у Литовської, Латвійської, Естонської РСР і західних областей України учасників національного підпілля. У службовій записці Л.П. Берії рекомендовано переглянути видані за останні роки ЦК ВКП(б), Президією Верховної Ради й Радою Міністрів СРСР укази й постанови, що суперечили радянському кримінальному законодавству і надавали Особливій нараді широкі каральні функції. Безперечно, такі пропозиції мали призвести до перегляду законодавства й судових справ осіб, засуджених Особливою нарадою.

Реабілітаційні заходи дуже повільно наближалися до України. Про це засвідчує каральна практика, яку продовжували репресивні органи в областях республіки. Зокрема Хмельницький обласний суд у 1953 р. прийняв рішення за 24 кримінальними справами до 42 осіб за статтями Кримінального кодексу УРСР, які передбачали кримінальну відповідальність за контрреволюційні злочини. За цими справами 19 осіб засуджено до 25 років позбавлення волі, 23 - до 10 років виправно-трудова таборів¹³.

Започатковані в державі реабілітаційні заходи аж ніяк не впливали на політичні перегони за лідерство у вищих ешелонах влади. Після смерті Сталіна Л.П. Берія сконцентрував у своїх руках реальні сили у вигляді добре відлагодженого механізму КДБ, у зв'язку з чим він ставав надто небезпечним. Ініційовані ним реформи, які стосувалися внутрішньої та зовнішньої політики, не завжди поділяли його однодумці з Президії ЦК КПРС. Він рішуче став втручатися в національну політику держави й у номенклатурний принцип призначення на посади, прагнучи замінити його особистою політичною доцільністю. Буквально перед викриттям він протягом двох годин замінив на Україні майже всіх начальників обласних управлінь МВС, причому всі призначення заступників міністрів і начальників обласних управлінь МВС проводилися без відома партійних комітетів¹⁴.

Обставини, які склалися в країні, за твердженням Хрущова, вимагали ізоляції Л.П. Берії від державної діяльності. 10 липня 1953 р. газета "Правда" подала інформаційне повідомлення про пленум ЦК КПРС, який відбувся 2-7 липня. Згідно з його рішенням Л.П. Берія був виведений зі складу ЦК КПРС та виключений із партії. Текст постанови розсилався у вигляді "закритого листа" ЦК партійним організаціям. У цьому ж номері була видрукувана інформація Президії Верховної Ради СРСР про звільнення Л.П. Берії з посади першого заступника Голови Ради Міністрів СРСР та міністра внутрішніх справ СРСР.

У трудових колективах, партійних організаціях Української РСР проходили мітинги та збори, на яких трудящі негативно оцінювали діяльність Л.П. Берії, його антидержавну політику та вимагали передачі справи до розгляду Верховного Суду. Так, у Хмельницькій області станом на 25 липня 1953 р. було проведено 1667 зборів та мітингів, у яких взяли участь понад 325 тисяч чоловік, ними були схвалені заходи усунення Л.П. Берії з високих державних постів¹⁵. Скажімо, виступаючи на партійних зборах колгоспу „Комунар” Ружичнянського району, ланкова Н.П. Швед заявила: „Члени моєї ланки, усі трудівники господарства обурені тим, що серед нашого народу довгий час потайки здійснював запродавську справу ворог Берія. Він прагнув зруйнувати щасливе колгоспне життя, але викритий і відданий до суду. Ми ще міцніше повинні згуртуватися навколо ЦК КПРС і Радянського Уряду, посилити свою пильність, домогтися виконання взятих соціалістичних зобов'язань, завершити збирання врожаю, і з честю виконати першу заповідь перед державою”¹⁶.

Аналіз архівних документів дає підстави стверджувати, що в трудових колективах проходило ділове та жваве обговорення державних проблем, звучала конструктивна, відверта критика, яка викривала недоліки в партійній, радянській та господарській роботі. На адресу партійних комітетів надходили пропозиції щодо підняття відповідальності керівників різних рівнів за виконання дорученої справи.

Виступаючи на об'єднаному пленумі обласного та Проскурівського міського комітетів партії, секретар міському Привалов відзначив, що серед серйозних недоліків у роботі міської організації є слабо розвинута критика й самокритика. Він висловив критичну оцінку на адресу обласного комітету партії щодо підбору, розстановки та виховання керівних кадрів, зазначивши при цьому відсутність колегіальності в роботі його бюро¹⁷.

Поряд із проведенням зборів трудящих, у 36 районах і містах Хмельниччини пройшли пленуми райкомів комсомолу з участю в них широкого комсомольського активу. На цих зібраннях були присутніми 1803 членів і кандидатів у члени райкомів комсомолу та 3410 чоловік комсомольського активу. З доповідями про підсумки роботи Пленуму ЦК КПРС про антипартійні дії Берії виступили перші секретарі райкомів і міському партії¹⁸.

Одночасно з цими заходами в містах і районах області проводилася масово-політична робота ідеологічними працівниками партійних організацій. Наприклад, силами агітколективу

парторганізації колгоспу ім. Кірова Городоцького району за два тижні проведено 122 бесіди в трудових колективах та прочитано 7 лекцій¹⁹.

Трудові колективи рішуче засуджували беріївський підхід щодо розстановки кадрів за принципом особистої доцільності. Саме за таким принципом був направлений Міністром внутрішніх справ УРСР його помічник Мешик, а заступником міністра товариш по Грузії Мільштейн, якого в 1946 р. звільнили із правоохоронних органів. Такі кадрові перестановки призвели до тероризування апаратів обласних управлінь внутрішніх справ²⁰.

Порушення соціалістичної законності підтверджувалося великою кількістю скарг про незаконне засудження за контрреволюційні злочини, які надходили від засуджених та їхніх родичів. Лише з серпня 1953 р. до 1 березня 1954 р. в Прокуратуру СРСР надійшло 78 982 скарги. За кожною із цих скарг стояли скалічені долі не тільки окремих людей, але й сімей та цілих родин.

Поряд зі скаргами про беззаконня в діях державного карально-репресивного апарату надходили листи з пропозиціями про створення спеціальної комісії, яка займалася б питаннями перегляду кримінальних справ осіб засуджених за політичними мотивами. Зокрема Г.І. Петровський, родичі якого були репресовані, у листі на ім'я Г.М. Маленкова писав: "Зважаючи на те, що виявлено чимало зрадницьких і провокаційних справ щодо партії та Батьківщини, вчинених Берією, майже те ж саме свого часу було здійснене і Єжовим, усе це вимагає особливо жорсткого правосуддя й контролю над роботою НКВС та МВС. Очевидно, ці временщики мали надто велику владу й перегинали в усіх галузях управління. Вони загубили немало чесних комуністів, які відважилися покритикувати цих сатрапів, за що були перетворені в "табірний пил". Через це необхідно переглянути справи членів партії, репресованих органами МВС і НКВС за час управління Берії та Єжова. Для цього необхідно утворити авторитетну комісію й надати їй право самостійно розглядати кожну справу й заяву членів партії та доповідати про це Президії ЦК КПРС"²².

Реабілітаційна робота щодо перегляду кримінальних справ засуджених за контрреволюційні злочини доручалася Центральній комісії, яку очолив Генеральний прокурор СРСР Р. Руденко. На виконання постанови ЦК КПРС Президія ЦК Компартії України створила комісію, до якої увійшли секретар ЦК М. Підгорний, прокурор УРСР Д. Панасюк, заступник завідуючого відділом адміністративних та торгово-фінансових органів ЦК І. Голинний. Комісії доручалося систематично відслідковувати реабілітаційні процеси та хід виконання постанови ЦК КПРС і, в міру необхідності, інформувати ЦК Компартії України про стан виконання цієї роботи²³.

В усіх областях Української РСР були сформовані комісії з перегляду кримінальних справ спеціальної підсудності осіб, що відбували покарання у виправно-трудових таборах, колоніях та в'язницях МВС СРСР, знаходилися в заслання на поселеннях за вчинення контрреволюційних злочинів. Зокрема, реабілітаційна комісія Хмельницької області була затверджена постановою бюро обкому партії 13 травня 1954 р. в складі: Прокопенка І.М., прокурора області, який очолив її роботу та трьох членів: Кудряшова І.Н. - начальника обласного управління МВС, Руденка М.Л. - начальника обласного управління Комітету державної безпеки та Очеретька М.П. - начальника обласного управління Міністерства Юстиції²⁴. Роботу обласної комісії виконував апарат у складі 15 осіб. До його складу входили по 3 оперативних працівники обласної прокуратури та УМВС, 6 працівників з управління КДБ, 2 - обласного суду та працівник обласної прокуратури. Діяльність комісії забезпечував секретаріат у складі 5 осіб²⁵.

Перегляд справ спеціальної підсудності осіб, які відбували покарання за контрреволюційні злочини, обласна комісія розпочала в червні 1954 р. Архівні матеріали дають нам підстави стверджувати, що не завжди обласна комісія проявляла достатню рішучість та принциповість у виправленні раніше допущених у судовій практиці помилок при розгляді справ цієї категорії засуджених, її формальний підхід при розгляді справ залишав вироки в силі або обмежувався зменшенням міри покарання.

Це, в свій час, призвело до розходження між рішенням комісії та Вухвалами військових трибуналів. Суттєві розбіжності мали місце між ухвалами Військового трибуналу Прикарпатського військового округу та рішеннями комісії. Ці розходження проявилися стосовно кваліфікації злочинів і зниження заходів покарань до 242 осіб.

Розглядаючи архівно-слідчі справи за контрреволюційні злочини, обласна комісія вважала суворим покарання за вироком і виносила шаблонне рішення про зниження терміну покарання до 10 років тоді, коли з урахуванням учиненого та ряду пом'якшуючих обставин доцільно було б

визначати терміни від 8 до 5 років виправно-трудових таборів, а в деяких випадках застосувати дію Указу про амністію.

Основним недоліком обласної комісії було те, що вона, як правило, погоджувалася з кваліфікацією складу злочину, який вказувався у вироку, і лише в окремих випадках вважала за необхідне перекваліфіковувати склад злочину. Оцінюючи ці обставини при перегляді певних кримінальних справ, Військовий трибунал ПрикВО, переглядаючи рішення обласної комісії, був вимушений правильно перекваліфіковувати склад злочину, а це, відповідно, приводило до зменшення міри покарання²⁶.

Організаційні та інші недоліки, які мали місце на першому етапі роботи обласної комісії щодо перегляду справ спеціальної підсудності, були проаналізовані на засіданні секретаріату обкому партії та на нараді робочого апарату комісії. Проведені заходи дозволили провести ротацию та поповнити склад робочого апарату до 17 осіб, призупинити практику відриву його працівників від розгляду архівно-слідчих справ на період роботи комісії. Це позитивно позначилося на діяльності робочого апарату комісії. За період з 1 жовтня 1954 по 1 березня 1955 рр. було проведено 15 засідань, на яких розглянуто 1953 справи щодо 2556 осіб.

Комісія стала більш об'єктивно підходити до кваліфікації складу злочину, враховуючи при цьому міри покарання. Для прикладу, 27 квітня 1955 р. комісія прийняла рішення про перекваліфікацію злочину зі ст. 54-1 Кримінального Кодексу УРСР на ст. 54-12 КК УРСР. У цьому випадку зменшено міру покарання з 10 до 5 років до засудженого військовим трибуналом МДБ Романова за пособництво оунівцям. При перекваліфікації складу злочину комісія взяла до уваги ті обставини, що надання оунівцям продуктів харчування Романов здійснював під силою страху, який йому вселили оунівці²⁸.

За період роботи обласної комісії було розглянуто 3 632 справи щодо 4 985 засуджених²⁹. Вона припинила свою діяльність щодо перегляду справ за списками й скаргами засуджених та їхніх родичів у кінці квітня 1955 року.

Одразу після XX з'їзду партійно-державне керівництво активізувало реабілітаційну роботу щодо жертв сталінізму. Президія ЦК КПРС затвердила пропозицію Голови комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР І. Серова та Генерального Прокурора СРСР Р. Руденка про перегляд кримінальних справ і посмертну реабілітацію 36 незаконно засуджених членів та кандидатів у члени ЦК ВКП(б), які були обрані XVII з'їздом партії. Серед них колишній секретар ЦК КП(б) України М.М. Попов, секретарі Одеського та Донецького обкомів партії Є.І. Вегера й Е.К. Прамнек³⁰.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1956 р. в УРСР було утворено 13 комісій, на які покладался розгляд справ осіб, засуджених за політичні, посадові та господарські злочини. Зокрема, Житомирській комісії в складі трьох осіб: другого секретаря Житомирського обкому партії П.Р. Мапрана (голова), заступника голови облвиконкому Ф.С. Коротченка та прокурора області Н.Я. Хмари - було доручено розглядати справи засуджених, які перебували в місцях позбавлення волі у Хмельницькій області. Комісія розпочала роботу 16 квітня 1956 р.³¹

Комісіям надавалося право на місцях, після особистого ознайомлення із засудженим, приймати остаточне рішення щодо звільнення з-під варті осіб, неправильно засуджених, і осіб, подальше утримання яких у місцях ув'язнення не викликало необхідності. Комісії були правомірні зменшувати строки позбавлення волі засудженим, звільняти їх під особисту поруку родичів. Аналогічно комісії вирішували справи неповнолітніх, які перебували в місцях ув'язнення чи трудових колоніях.

Поряд із роботою комісій Президії Верховної Ради СРСР проводився перегляд архівно-слідчих справ про державні злочини органами прокуратури УРСР. Необхідно зазначити, що переглядалися справи засуджених за політичні злочини лише тих осіб, від яких надійшли скарги чи заяви їхніх рідних або громадянських організацій. Зокрема, у 1956 р. на адресу обласної прокуратури надійшло 1140 заяв та скарг громадян про безпідставне засудження їхніх родичів у 1937-1938 рр. постановами трійок НКВС-УНКВС, Особливою нарадою НКВС СРСР та іншими органами. Майже 60 відсотків заяв надійшли в другому півріччі 1956 р. Збільшення скарг і заяв пояснюється не тільки викриттям Берії та його спільників, а й прийняттям 30 червня постанови ЦК КПРС „Про подолання культу особи і його наслідків" та рішень Уряду щодо перегляду кримінальних справ та зміцнення соціалістичної законності в державі³².

Як правило, робота, що проводилася при перевірці справ у порядку нагляду, була пов'язана з розглядом скарг, у яких нерідко зазначалися доводи, які підтверджували спростування пред'явлених звинувачень. Ось чому в багатьох випадках виникала необхідність перевіряти ці доводи, і залежно

від результатів їхньої перевірки приймалися рішення по справі. У багатьох випадках заяви та скарги не мали будь-яких конкретних обґрунтувань невинності засуджених. Такі скарги надходили в більшості випадків від малограмотних осіб або від їхніх родичів, які зовсім не знали, за що саме були засуджені притягнуті особи, і посилалися лише на свої переконання, що ґрунтувалися на оцінці попередньої діяльності засуджених до їхнього арешту.

Відмічалось чимало випадків, коли такі скарги не мали переконливих доказів проти пред'явлених засудженим звинувачень, і вони залишалися без задоволення. Незалежно від наявності доказів у скаргах, усі архівно-слідчі справи підлягали необхідним перевіркам за обставинами самих кримінальних справ.

Таким чином, з викладеного можна зробити такі висновки: реабілітація жертв політичних репресій, започаткована обласними комісіями в 1954 р., та численні заяви й скарги від репресованих та їхніх родичів розкривали трагедію злочинної тоталітарної системи щодо порушення соціалістичного законодавства при масовому психозі в пошуку ворогів народу; XX з'їзд КПРС, доповідь М.С. Хрущова „Про культ особи і його наслідки" стали очищувальними та пробуджувальними хвилями для всього суспільства. Сумління кожного громадянина в той час піддавалися болісному аналізу відчуття безправ'я, приниження та насильства. Це зобов'язувало партійно-державне керівництво активізувати реабілітаційну роботу безневинно репресованих. Вагомий внесок у справу реабілітації здійснили комісії Президії Верховної Ради СРСР, розглядаючи справи осіб, засуджених за політичні, посадові та господарські злочини; проведення реабілітаційної роботи не завершувалося діяльністю місцевих комісій. Перегляд архівно-слідчих справ проводився правоохоронними та судовими органами, але це був цілеспрямований перегляд кримінальних справ лише тих осіб, від рідних та близьких яких надходили скарги або заяви. На цьому етапі реабілітації активно підключалися творчі спілки, громадські організації, які виступали ініціаторами відновлення чесних імен жертв політичного терору; одночасно з кримінальною реабілітацією вибірково запроваджувалася громадська реабілітація стосовно державних та партійних керівників, діячів науки та культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Правда. – 1953. – №87. 28 березня; 2. Реабилитация: как это было – М.: МФД, 2000. – С.16-18;
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) – Ф.1 – Оп.24. – Спр.2833. – Арк.19-21; 4. Там само. – Арк.21; 5. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХм.О) – Ф.Р.1823. – Оп.3. – Спр.85. – Арк.74,87; 6. Там само. – Арк.57; 7. Там само. – Арк.84; 8. Там само. – Арк.92;
9. Там само. – Арк.93,130; 10. Там само. – Арк.124,129; 11. Охотин Н.Г., Петров Н.В., Рогинский А.Б. Экспертное заключение к заседанию Конституционного суда РФ 26 мая 1992 г. – М., 1992 – С.15; 12. Державний архів Російської Федерації. – Ф.94. – Оп.2 – Спр.416. – Арк.123-125; 13. ДАХм.О. – Ф.Р.1823. – Оп.3. – Спр.71. – Арк.77.136; 14. Шаповал Ю.Л. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – С.136; 15. ДАХм.О. – Ф.П.487. – Оп.6. – Спр.585. – Арк.12; 16. Там само. – Арк.13; 17. Там само. – Арк.16; 18. Там само. – Арк.150; 19. Там само. – Спр.585. – Арк.10; 20. Там само. – Арк.114; 21. АПРФ. – Ф.3. – Оп.57. – Спр.109. – Арк.10-15; 22. Реабилитация: как это было. – М.: МФД, 2000. – С.390; 23. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.74. – Арк.93; 24. ДАХм.О. – Ф.П.487. – Оп.79. – Спр.18. – Арк. 80; 25. Там само. – Ф.Р.1823. – Оп.3. – Спр.89. – Арк.31; 26. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4085. – Арк.169; 27. ДАХм.О. – Ф.Р.1823. – Оп.3. – Спр.104. – Арк.46-47; 28. Там само. – Арк.22; 29. Там само. – Арк.21; 30. Російський державний архів новітньої історії. – Ф.3. – Оп.14. – Спр.4. – Арк.68. 31. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.44306. – Арк.72; 31. ДАХм.О. – Ф.Р.1823. – Оп.3. – Спр.138. – Арк.15.

В.А.Непийвода

СТАНОВИЩЕ УЧИТЕЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.

Сучасна українська історіографія останнім часом значно розширила коло об'єктів вивчення. Серед активно досліджуваних опинилась інтелігенція радянської України 20-30-х рр.¹ З середини 90-х рр. ХХ ст. в Україні розпочалося більш поглиблене вивчення соціально-професійних груп інтелігенції. Передусім, найбільше уваги приділено науково-педагогічним працівникам. Так, М.М. Кузьменко, В.В. Липинський у своїх монографіях² всебічно розкрили політику держави в галузі освіти, напрямки й етапи її реформування, показали умови життєдіяльності вчителів і викладачів навчальних закладів. Місцевій, подільській, освітній інтелігенції приділили свою увагу такі дослідники, як О. Коляструп, О. Лойко, В. Нестеренко, В. Ніколіна та ін.³ Дослідники

П. Кравченко, І. Мельничук, В. Петренко звернулися до джерелознавчого огляду документів стосовно становища сільської інтелігенції краю⁴. Зокрема, в їх публікації відзначено, що вивчення суспільно-політичних настроїв вчителів у перше десятиліття радянської влади потребує більш глибокого вивчення.

Метою даної розвідки є поглиблення й уточнення характеристики становища сільських вчителів Вінниччини у 20-і рр., розширення джерельно-документальної бази дослідження на основі документів Державного архіву Вінницької області.

Становище інтелігенції взагалі, а провінційної особливо, було надзвичайно складним. Її матеріально-побутові умови були далекими від нормальних, попри ухвалені РНК УРСР декрети про підтримку інтелектуальних сил республіки, відповідні розпорядження на місцях.

У циркулярному листі Південного бюро ЦК від 22 лютого 1922 р. до Подільського губернського відділу народної освіти пропонувалося якнайшвидше покращити матеріальні умови професури й наукових працівників. Було передбачено низку заходів по своєчасній (не пізніше 15 числа кожного місяця) виплаті заробітної плати, а також відшкодуванню заборгованості. Гостро й категорично ставилося питання про забезпечення вчителів продуктовим пайком, який у заробітну плату не мав входити⁵.

Основний тягар натурального забезпечення перекладався на місцеві органи. Хоча було цілком очевидно, що господарський безлад, спричинений наслідками імперіалістичної та громадянської воєн, а також голодом початку 20-х рр. майже унеможливлювали виконання цього припису.

До губернського відділу народної освіти надходили від повітових освітніх відділів повідомлення про катастрофічне становище вчителів на місцях. Так, з м. Летичіва повідомлялося, що працівники освіти повіту понад шість місяців не одержують платні. Вони голодують, хворіють і замерзають. Школи в повіті працюють дуже ненормально, а в м. Летичеві вже зовсім закриті. Причиною є важкий матеріальний стан учителів, котрим почасти бракує коштів на елементарне, не вистачає взуття й одягу. Декрети Наркому освіти впроваджуються в життя дуже повільно. Кредиту на 1922 р. до цих пір невідкрито⁶.

Із с. Стрижавки голова профспілкового об'єднання працівників освіти і мистецтва («Робосмис») повідомляв про скруту вчителів, приниження в зв'язку зі збором місцевого податку для Народної освіти згідно декрету. Праця в школах для вчительства стає неможливою й навіть небезпечною через погрози селян: «Вони, – кажуть селяни, – не вчать, а тільки збирають всякі продподатки, геть їх»⁷.

Представники Кам'янецького повітового відділу народної освіти неодноразово зверталися до ГубНО з проханням налагодити виплату платні місцевим вчителям: «У кращому разі повітові вчителі за минулий навчальний рік отримали 10 пуд. зерна, з них половину мішанки; грошей ніхто ніяких не отримував. У сільвиконкомі у плані розподілу натурального пайка школи залишаються на останньому місці або взагалі не згадуються. Стосовно забезпечення мануфактурою учительства і слів витратити не варто. Між тим учительство і голе, і босе. Безумством було б сподіватися, що на таку заробітну платню можна було б хоч мінімально задовольнити потреби, якщо платні учителя стає лише на 95% харчування однієї особи, а не всієї сім'ї»⁸. Повітовий відділ НО, знаходячись не тільки на варті матеріальних інтересів своїх членів, але і стану освіти в цілому, найкатегоричнішим чином звертав увагу Губнаросвіти на абсолютно ненормальне становище оплати праці учителів шкіл і, знаючи їх настрої, попереджав, що надалі учительство вийде зі стану пасивної оборони, або ж почнеться масове залишання ними шкіл і перехід до інших форм праці. Заради утримання від остаточного занепаду шкіл Кам'янецький відділ народної освіти вважав за необхідне збільшити число пайків по Соцвиху і Профосвіті до 750; відкрити кредит на травень, червень, липень⁹. Невипадково на з'їзді працівників освіти та культури Кам'янецького повіту (4-9 травня 1921 р.), який проходив під жорстким контролем місцевого парткомітету, завідувач міського ЧК Лавров звинуватив вчителів у «саботажі та відсутності допомоги у боротьбі за революційні здобутки»¹⁰.

У частині Подільської губернії вчителі не отримували платні протягом 8 місяців, 75% з них голодували в повному розумінні цього слова. Це призвело до того, що вчителі покидали школи, наймалися, де тільки можливо, на фізичну роботу, жебракували по селах¹¹.

Освітняні зверталися по допомогу до місцевих органів влади, а також надсилали свої звернення й клопотання до столиці, передусім – у наркомат освіти, профспілкові органи, а також до Всеукраїнського комітету сприяння вченим. Впродовж березня 1922 р. ВУКСУ отримував з місць повідомлення про затримки грошового і продовольчого забезпечення освітян, в тому числі із Поділля. У зв'язку з цим спільно з НКО УСРР було запропоновано усім губернським відділам

освіти провести обрахунок заборгованості освітянам, рекомендуючи такі форми оплати (Див. табл. 1)¹²

Табл.1

на кожний пайок	продукт	грудень	січень	лютий	березень
	борошно	15 ф.	45 ф.	34 ф.	34 ф.
	крупя	9 ф.	4,5 ф.	4,5ф.	4 ф.
	м'ясо	8 ф.	8 ф.	4 ф.	4 ф.
	цукор	1 ф.	1 ф.	-	-
	сіль	2 ф.	2 ф.	2 ф.	2 ф.
	жири	1 ф.	1 ф.	1 ф.	1 ф.
	гас	5 ф.	5 ф.	-	-
	грошові знаки	129.525	137.350	140.920	587.390

Проблема грошових виплат полягала в тому, що місцеві органи освіти залежали від централізованого кредитування. Почасти кредити затримувалися на два-три місяці, відповідно, у місцевих кошторисах зовсім не було засобів для виплати бюджетникам навіть авансів. На підставі ухвали Центральної Міжвідомчої бюджетної наради при уповноваженому філії НКО для виплати вчителям сільських і повітових шкіл були затверджені додатково кошториси до фонду заробітної плати для робітників, які входять в план продзабезпечення, в розмірі 90 000 зол. крб. на операційний 1922 р. із місцевих фондів. Тому на майбутнє кошти, відпущенні Центром для розрахунку з вчителями сільських та повітових шкіл, не були розброньовані. А розподіл отриманих грошових знаків в межах кожної губернії мав здійснюватися Фондовою трійкою Губвиконкому та затверджуватися Губкомісією фондів заробітної платні¹³.

Через відсутність тарифних ставок, наближених до прожиткового мінімуму для робітників Профосвіти і вищих шкіл, згідно з коштами, наявними в розпорядженні Губпрофосвіти, січневий кредит 1922 р. не розасигнований, що свідчить про зволікання через поетапний вертикальний розподіл коштів¹⁴.

У сільській місцевості вчителі отримували меншу заробітну плату, ніж вчителі міст та робітничих селищ. У 1924 р. фактичний заробіток вчителя сільської місцевості становив 14 крб. 88 коп., але цих коштів вистачало лише на їжу¹⁵.

Таким чином, становище освітянської інтелігенції Поділля на початку 1920-х рр. було складним. Причиною цього були не лише наслідки воєн і соціальних катаклізмів, але й незавершеність і непослідовність реформаційних заходів у галузі освіти, неузгодженість дій центральної й місцевої влад, недосконалість фінансово-бюджетного планування тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коляструк О.А. Проблеми історії національної інтелігенції 1920-х рр. у сучасній українській історіографії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вінниця, 2006. – Вип.11. – С.36-40;
2. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20-30-х рр.: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк, 2004;
- Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки. – Донецьк, 2000;
3. Коляструк О.А. До характеристики становища вінницької інтелігенції у 20-ті рр. // Вінниччина: минуле та сьогодення: краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2005 – С.161-162;
- Лойко О. Інтелігенція Поділля в умовах непу // Тези 15-ої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1996. – С.61-62;
- Несторенко В.А. Українське вчителство Поділля в 1920-1930-ті роки: суспільно-політичний портрет // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т.3. – С.155-159;
- Несторенко В.А., Романюк В.Г. Українська науково-освітня інтелігенція Поділля та влада у 1920-і рр. //

Інтелігенція і влада. – Одеса, 2004. – №3. – С.193-196; Ніколіна І.І. Вчительство Поділля у 1920-х – 30-х рр. XX ст. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2005. – С.156-161 та ін.; 4. Мельничук І.П., Петренко В.І., Кравченко І.М. Документи державного архіву Вінницької області про настрої сільської інтелігенції Поділля у 1920-і рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вінниця, 2006. – Вип.11. – С.340-343; 5. ДАВО. – Ф.Р-254. – Оп.1. – Спр.2. – Арк. 92; 6. Там само. – Арк.42; 7. Там само. – Арк.62; 8. Там само. – Ф.Р-510. – Оп.1. – Спр.129. – Арк.28; 9. Там само. – Ф.Р-254. – Оп.1. – Спр.285. – Арк.96; 10. Ніколіна І.І. Вказ. праця. – С.157; 11. ДАВО. – Ф.Р-254. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.20; 12. Там само. – Арк. 50; 13. Там само. – Арк.118; 14. Там само. – Арк.27; 15. Ніколіна І.І. Вказ. праця. – С.160

В.П. Рекрут

ВІННИЦЬКИЙ ЕТАП ДЕРЖАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДМИТРА МАРКОВИЧА (1918 – 1919 РР.)

Серед видатних діячів Української революції 1917-1921 рр. чільне місце займає постать українського письменника, подвижника кооперативного руху та державного діяча УНР Дмитра Васильовича Марковича (07.11.1848 – 09.12.1920 рр.). Для подільян він пам'ятний тим, що на Вінниччині розкрилися його якості як лідера кооперативного руху, провідника Союзу подільських українців, першого голови Подільської губернської української ради. Саме у Вінниці Д. Марковичу довелося брати участь у становленні Директорії УНР та працювати міністром юстиції в уряді С. Остапенка. Доля розпорядилася так, що у нашому місті 9 грудня 1920 р. скінчилося життя цього вірного сина українського народу, котрий понад 50 років плідно працював на літературній ниві, впроваджував кооперацію на Волині та Поділлі, намагався службою в державних установах УНР наблизити щасливе майбутнє “безцінній коханій Україні”.¹

Постать Д. Марковича широко висвітлена в сучасній українській історіографії. Його діяльність на літературній ниві глибоко розкрили дослідники, зокрема О. Засенко у передмові до перевиданих вперше за більш, ніж шістьдесят років творів письменника, які увійшли в збірку “По степах та хуторах” (Київ: “Дніпро”, 1991).² У кінці 1992 р. визначною подією стала публікація “Я ніколи не забував про свій народ” вінницьких краєзнавців Л. Шпильової і М. Становича.³ У поданому авторами нарисі глибоко і всебічно розглянуті віхи життя і творчої праці письменника і чи не вперше висвітлені маловідомі сторінки його участі в громадських справах і Україні, зокрема Поділлі. Декілька цікавих публікацій про Д. Марковича з'явилися в останні роки в журналах “Слово і час”⁴ і “Дивослово”,⁵ зокрема статтях І. Немченко, Ф. Білецького, В. Сороки та інших.

Подією у дослідженні творчої спадщини Д. Марковича стала дисертація С.А. Панченко “Творчість Дмитра Марковича у контексті розвитку українського літературного процесу кінця XIX – початку XX століття” (Запоріжжя, 2000 р.).⁶ Дисертант з глибоким знанням генези літературної творчості письменника та засобами наукового аналізу спадщини письменника довела неабияке значення його новаторських методів формування новітніх течій у розвитку української літератури.

Комплексний підхід у дослідженні кооперативної, громадсько-політичної діяльності Д. Марковича здійснив автор цієї публікації в книзі “З людьми і для людей...” (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.).⁷ Але у всіх вищезгаданих працях мало висвітлена діяльність Дмитра Васильовича у правничій сфері, особливо в роки Української революції, активним учасником якої він був.

У статті автор ставить за мету висвітлити маловідомі сторінки правничої діяльності Д. Марковича (кінець 1918 – початок 1919 рр.) та акцентувати увагу на його участі у підготовці антипогромницьких заходів Директорії УНР.

Після зречення гетьмана П. Скоропадського у новому уряді Директорії під головуванням В. Чехівського місця Д. Марковичу не знайшлося. Дмитро Васильович склав свої повноваження і відбув з Києва до Вінниці, де він сподівався “одпочити, од’їстися і тоді повернутися” до нових державних справ.⁸ Перебуваючи у Вінниці, листом 31 грудня 1918 р. до С. Шелухина – виконуючого обов’язки міністра юстиції в уряді В. Чехівського – письменник подав низку слушних порад і пропозицій щодо прийняття нових законів, кадрової політики та призначень у міністерстві і поділився міркуваннями щодо власної долі. Зокрема, він радить терміново прийняти закон про мову, наголошуючи про непевність ситуації і необхідність негайного запровадження цього закону, адже, на його думку, “раз ми запізнилися й знову можемо спізнитися”.⁹ Одним із позачергових заходів, на переконання Д. Марковича, потрібно було провести негайну українізацію суду і прокуратури, підібрати й розставити свідомих українців на ключові посади у Генеральному суді і на

місцях. Він запропонував декількох відданих Україні працівників на призначення, але найбільше звернув увагу на противників і пристосуванців у системі судочинства республіки. Зокрема, характеризуючи голову Черкаського суду: “мерзавець і ...бездар, якого давно треба було викинути” і який мав зв’язки з жандармами ще у Житомирському суді, Д. Маркович запропонував його звільнити.¹⁰ До речі, голова згаданого суду К. Конахович продовжував працювати і лише після приходу Д. Марковича на посаду міністра юстиції його 15.02.1919 р. звільнили від займаної посади.¹¹ З іншого боку, Дмитро Васильович опікувався долею прокурора Вінницького окружного суду Якубовського, якого було заарештовано “хлопцями” 17 грудня 1918 р., але йому не пред’явлено ніякого звинувачення. Ймовірно, за клопотанням Д. Марковича, який ознайомився з справою і не знайшов нічого “абсолютно кримінального, чи злочинного”, 30 грудня прокурора звільнили, але він був повністю деморалізований. З цього приводу письменник прохав міністра надати Якубовському відпустку і прийняти його відставку у зв’язку з неможливістю після арешту виконувати обов’язки прокурора.¹² Загалом, Д. Маркович висловив своє бачення подальшої розбудови системи судочинства в державі і у листі повідомив наміри щодо своєї участі в державних справах: “Що торкається мене, то коли мене поставлять і виберуть в Ген. Судді, то я прийму.”¹³ Враховуючи напрямок нового уряду до встановлення влади за трудовим принципом, він повідомив С. Шелухина, що залишається у Вінниці: “Я тут потрібний: треба вибрати до Конгресу кращих і поміркованих людей, а я маю великий вплив і все для того зроблю”.¹⁴

Таким чином, перебуваючи поза державною службою Д. Маркович активно впливав на формування дійової українізованої системи судочинства та правового нагляду в державі, намагався передати новому уряду свій багаторічний досвід діяльності у правовій сфері.

Необхідно зазначити, що питання правового забезпечення діяльності Директорії УНР вимагали негайного вирішення. Відсутність Конституції УНР, нагальна потреба у законодавчій базі щодо земельного питання, наведення порядку у системі влади та на місцях ставили перед Директорією завдання надмірної ваги. На наш погляд, розбіжності у поглядах членів Директорії на майбутній устрій УНР призвели до того, що ці надзвичайно важливі питання залишилися поза першочерговою увагою законотворчої діяльності і, на жаль, мали негативні наслідки для подальшої боротьби українського народу за власну державність. Не останнє місце у кризових явищах правового забезпечення відіграла відсутність національно спрямованого кадрового потенціалу, котрий після подолання Гетьманату потребував оновлення свідомими фаховими спеціалістами. Враховуючи невідкладність цієї проблеми, величезний досвід і відданість українській ідеї, Директорія УНР запросила Д. Марковича повернутись до державної праці (незважаючи на його поважний вік (71 рік)).

Дійсно, на засіданні від 10. 01. 1919 р. під головуванням В. Чехівського, С. Шелухина і О. Мицюка Рада Народних Міністрів ухвалила кандидатуру Д. Марковича на посаду “найвищого судді”, і він був змушений перервати короткий відпочинок та знову приступити до виконання державних справ.¹⁵

У січні 1919 р. під потужним натиском більшовицького війська виникла неминучість втрати Києва, що змусило уряд УНР покинути місто і 2 лютого 1919 р. переїхати до Вінниці. Неспроможність соціалістичного уряду В. Чехівського (він був противником війни з більшовиками) навести лад в країні спонукала до його швидкої відставки. Наказом від 31 січня 1919 р. (Ч. 115) Директорія прийняла демісію уряду В. Чехівського і доручила професору С. Остапенку “скласти нову Раду Міністрів Української Народної Республіки”.¹⁶ Призначенням правого уряду Директорія мала за мету пошук шляхів захисту завоювань Української держави від зовнішньої загрози – військових дій більшовиків, денікінців та стабілізації ситуації у самій УНР. З формуванням Кабінету С. Остапенка, за твердженням В. Верстюка, основна мета нового уряду полягала: “По-перше, у пошуку шляхів до визнання та підтримки Антантою, по-друге, консолідації демократичних несоціалістичних соціальних груп та політичних сил, які бажали будувати незалежну УНР, по-третє, організації української армії, підвищенні її боєздатності”.¹⁷ Але попередній договір України з Німеччиною та Австро-Угорщиною, за висновками С. Литвина, “був ножем у спину Антанті”.¹⁸ Тому всі намагання українських дипломатичних місій встановити дієві контакти з представниками Антанті натикалися на прохолодні обіцянки або відверте приниження української державності та її керівників. Незважаючи на доброзичливу Декларацію уряду від 17 лютого: “Шляхетна Франція, одушевляючись ідеалами свободи, культури і права, вкупі з другими державами Антанті та Сполученими Штатами Північної Америки готова підтримати нас і спільно вступити в рішучу боротьбу з більшовиками”, – французька сторона, серед учасників антантівської коаліції, проявляла

найбільшу зневагу до УНР.¹⁹ Вони не бачили місця незалежній Україні на європейській мапі і залишалися переконаними прихильниками "єдиної неделимої" Росії.

Французька сторона висунула безапеляційну вимогу відставки С.Петлюри й О.Андрієвського та запропонувала надзвичайно принизливі умови для Української республіки. Французи бачили себе повними господарями і бажали взяти під своє загальне керування як фінанси, так і залізницю. Вони не визнавали влади Директорії, пропонували влаштування так званої "української зони" і т. ін. На черговому раунді переговорів в м. Бірзулі (нині Котовськ Одеської області) українська делегація на чолі з С. Остапенком змушена була негайно припинити переговори і, за згадкою І.Мазепи, з "почуттям, що французьке командування – це ворожа нам сила", повернулась додому. Подальші переговори з французами в Одесі не давали для УНР бажаного результату і на вимогу створеного 22 березня Комітету охорони республіки (В.Чехівський) були припинені.²⁰

До складу новоствореного уряду С.Остапенка запросили Д.Марковича. На засіданні Директорії УНР від 13. 02. 1919 р. його кандидатуру затвердили керуючим справами Міністерства юстиції Кабінету Народних Міністрів УНР.²¹ Вже 16 лютого на засіданні Директорії була прийнята постанова про призначення Д.Марковича "заступником голови в засіданні Ради Народних Міністрів" і він активно приступив до законотворчої діяльності та впорядкування правових засад громадянського суспільства.²² За короткий термін новий міністр юстиції провів чистку судового та прокурорського апарату на підпорядкованих УНР територіях, укріпив склад міністерства, зокрема своїм радником і виконуючим обов'язки товариша міністра юстиції запросив А.М.Лівицького.²³ Саме у Вінниці Міністерство юстиції розробило такі закони УНР: 1. Закон "Про полегшення долі громадян, що їх покарано гетьманськими та австро-угорськими військово-польовими судами". 2. Закон "Про амністію осіб, які вчинили на території України за час з 29 квітня до 14 грудня 1918 року нового стилю включно злочини проти влади гетьмана України". 3. Закон "Про скасування Державного сенату та утворення Надвищого суду УНР на підставі Закону Центральної Ради". 4. Закон "Про відповідальність за образу національної честі та достоїнності". 5. Закон "Про відновлення гарантії недоторканності особи на території УНР". 6. Закон "Про спекуляцію".²⁴

Аналіз розроблених законів показує, що законодавці Директорії УНР намагались повернути законодавчу базу країни до чинності правових актів, прийнятих Українською Центральною Радою та захищали права громадян, які постраждали від попереднього гетьманського режиму. На засіданнях Ради Народних Міністрів 17, 20, 22, 25 лютого, на котрих головував Д.Маркович, була прийнята низка важливих рішень та законопроектів. Серед значної кількості документів виділимо положення про єврейське громадське самоврядування, розгляд і затвердження розробленого Д.Марковичем статуту надзвичайної слідчої комісії в м. Житомирі, підготовку тексту звернення Директорії до українського народу щодо негайного припинення єврейських погромів і покарання організаторів погрому в м. Проскурові тощо.

Необхідно зазначити, що за попередні роки своєї діяльності Д.Маркович мав досить великий досвід боротьби проти розпалювання ворожнечі між євреями і українцями. Ще проживаючи на Волині 1900-1913 рр., він жорстко виступив проти тамтешніх провідників "Союзу руського народу", які при підтримці вищих релігійних сановників Почаївської лаври сіяли ненависть до єврейського населення та штучно створювали конфліктні ситуації на території губернії. Його боротьба закінчилася трагічно: релігійні фанатики із числа активістів "Союзу" спалили клуню разом із значними запасами зерна, а влада організувала проти нього кримінальну справу провідником якої, напевно, був вищезгаданий п. К.Конахович.²⁵ На наше переконання, саме за ініціативою Міністерства юстиції, очолюваного Д.Марковичем, реакція Директорії на єврейські погроми була такою рішучою. Зокрема, в листівці УНР, датованою лютим 1919 р., читаємо: "Із-за того, що знаходяться окремі особи спекулянтів, або групи жидів, які стоять на ґрунті большевизму, не можна всіх жидів як націю обвинувачувати... Погром жидів – це сором для всякої свідомої нації, а для нас, українців, особливо тепер, коли ми боремося за те, щоб завести лад, порядок, рівність і братерство всіх, хто живе на нашій землі, будь то жид, татарин, чи циган".²⁶ На жаль, такі застереження не припинили епізодичні погромницькі ексцеси особливо з боку так званих вільних отаманів різної політичної орієнтації.

Серед інших рішень Ради Народних Міністрів УНР під головуванням Д.Марковича виділяються державні акти щодо надання матеріальної допомоги батькам загиблих козаків та постраждалим від більшовицького терору. Так, дочці страченого більшовиками члена УЦР І.М.Пугача була призначена щорічна пенсія у розмірі 3000 крб., вдові члена Вінницького окружного суду Олені Лам та сім'ї колишнього судового слідчого О.Чернявського виділили значні

кошти з державної скарбниці. Значні кошти виділялися на боротьбу з епідеміями, утримання дитячих навчальних закладів та просвітницьку роботу серед селянства тощо.²⁷

Критична ситуація з постачанням продуктів харчування і забезпеченням війська необхідним озброєнням змусила Директорію створити надзвичайні торговельно-фінансові місії для налагодження контактів з іншими країнами світу. Згідно Закону "Про посилку до Франції, Бельгії та Італії надзвичайних торговельно-фінансових місій" Д. Маркович був включений до складу урядової делегації для поїздки в Італію.²⁸ На початку березня 1919 р. місія відбула до Одеси для оформлення візових процедур. На цьому законотворча діяльність Д. Марковича у Міністерстві юстиції УНР припинилася.

Таким чином, за короткий термін державної діяльності на посаді "найвищого судді" УНР та міністра юстиції в уряді С. Остапенка Дмитро Маркович проводив українізацію апарату судочинства і прокурорського нагляду, направляв роботу Міністерства на забезпечення правопорядку на території УНР та займався розробкою законодавчої бази щодо захисту честі і гідності громадян молодшої української держави. Директорія УНР та органи юстиції під керівництвом Д. Марковича в складних зовнішніх і внутрішніх політичних умовах намагалися рішуче протидіяти проявам анархізму та погромницьких настроїв щодо єврейського населення, що в значній мірі вплинуло на скорочення жертв серед єврейського населення на контрольованих Директорією українських територій.

У наступній розробці даної теми перспективними є дослідження діяльності Д. Марковича в умовах присутності на Поділлі у кінці 1919 – середині 1920 рр. польської військової влади та його ставлення до спільної польсько-української боротьби проти більшовиків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Масенко О. "Треба жити по-новому, люблячи людей..." // Маркович Д. По степах та хуторах. – К.: Дніпро, 1991. – С.454; 2. Там само; 3. Шпильова Л., Станович М.. Я ніколи не забував про свій народ // Вісниччина. 1992. 28 листопада, 5, 19, 26 грудня; 4. Демченко І. Вистежуючи іскру добра // Слово і час. - 1993. – №11. – С.61 – 65; 5. Білецький Ф. "Нсабнякий белетристичний талант" (Штрихи до портрета Дмитра Марковича) // Дивослово. – 1995. – №5-6. – С.5-9; 6. Панченко С.А. Творчість Дмитра Марковича у контексті розвитку українського літературного процесу кінця ХІХ – початку ХХ століття: Дис. канд. філолог. наук. – Запоріжжя, 2000. – С.160; 7. Рекрут В.П. "З людьми і для людей..." (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець ХІХ – початок ХХ ст.) – Вінниця: ПП Балюк, 2006. – 408с.; іл.; 8. Нац. б-ка ім. ак. В. Вернадського. Інститут рукопису: Ф. – ХІ. – Спр.1114; 9. Там же; 10. Там же; 11. Центральний державний архів вищих органів влади в Україні (далі: ЦДАВО України). – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.91; 12. Нац. б-ка ім. ак. В. Вернадського. Інститут рукопису: Ф. – ХІ. – Спр.1114; 13. Там же; 14. Там же; 15. ЦДАВО України: Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.43 – 46зв.; 16. Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – №10; 17. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том1/ Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – С.14 – 15; 18. Литвин Сергій. Суд історії: Симон Петлюра... – С.242; 19. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том 1 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – С.15; 20. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – С.95; 21. ЦДАВО України: Ф.1092. – Оп.6. – Спр.2. – Арк.10 – 11; 22. Там же. – Арк.13; 23. ЦДАВО України: Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.91; 24. Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – №8; 25. Рекрут В.П. "З людьми і для людей..." – С.252; 26. Бібліотека державного архіву Хмельницької області. Листівки УНР. – №56; 27. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. – Т.1. – С.269-289; 28. Лисий А.К., Лойко О.Г.. До питання про перебування Директорії в Вінниці у лютому – березні 1919 р. // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє. Збірник наукових праць. – К., 1999. – С.201-207.

Л.М.Романець, Ю.А.Зінко, І.М.Романюк

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ТИСК НА ВЧИТЕЛЬСТВО ВІННИЧЧИНИ У ПОВОЄННІ РОКИ

Повоєнний період був часом широкомасштабного ідеологічного наступу сталінізму, що мав на меті втримати під контролем духовне життя народу, розвиток суспільної думки та суспільних процесів. Під особливо пильним контролем комуністичної влади опинилась система освіти та учительство, від ідейної спрямованості якого, переконливості та політичної активності залежало, яким виросте молоде покоління.

Цілком закономірно, що в різні періоди історичного розвитку нашої країни державні і партійні органи приділяли особливу увагу ролі вчителя в житті суспільства. Цінність цього досвіду, особливо у повоєнні роки, дає можливість побачити, як саме відбувалися процеси, насамперед обставини та специфіка ідеологічного тиску на вчительство Вінниччини.

Дана стаття є актуальною, адже осмислення минулого впливає на зміни сьогодення. У статті автори проаналізували основні методи ідеологічної обробки та вплив на повоєнне вчительство, охарактеризували шляхи тотального контролю за їх навчально-виховною діяльністю та вказали наслідки даних процесів на становленні підростаючого покоління.

Аналізуючи стан наукового опрацювання даної проблеми, слід зазначити, що істотний внесок у наукову розробку питань народної освіти зробили В. Баран і В. Даниленко,¹ О. Замлинська,² Н. Красножон³ та інші. Автори глибоко розкривають форми і методи підготовки учительських кадрів, підходи радянської влади до різних категорій вчительства. У зазначених працях засуджуються репресивні заходи тогочасного керівництва стосовно інтелігенції взагалі, і такої категорії як вчительство зокрема.

Провідне місце у висвітленні підготовки та формування вчительства, зокрема зазначеного періоду, належить також В. Огнев'юку,⁴ М. Романенку.⁵

Проблемам освітянських кадрів, соціально-побутовим умовам освітян Вінниччини, репресіям проти вчительства області присвячено ряд статей Л. Романець.⁶ Основу підготовки даної розвідки склали, насамперед, матеріали Державного архіву Вінницької області, а також матеріали центральних архівів республіки, які допомагають висвітлити політику держави у сфері освіти, механізм управління освітою, діяльність партійних, комсомольських, піонерських організацій, напрямки виховної роботи з вчителями. Через вивчення архівно-слідчих справ репресованих у повоєнні роки розкривається адміністративно-репресивний вплив влади на вчителів.

Апробована до другої світової війни радянська освітня система відновлювалася відразу після вигнанням німецько-фашистських загарбників з України, а разом із нею виправдовувалися адміністративні методи розв'язання життєво важливих проблем навчання та виховання. Уже 25-28 липня 1944 р. в Києві відбулася республіканська нарада активу працівників народної освіти. Серед майже трьохсот її учасників переважали не працівники народної освіти, а партійні та радянські функціонери. Зміст наради був переважаний формальними фразами про необхідність "зобов'язати" органи народної освіти надавати вчителям всіляку допомогу у підвищенні рівня знань, збагаченні їх досвідом, а самих вчителів закликали невтомно оволодівати педагогічною майстерністю, методикою викладання основ наук. Після згаданої наради республіканського активу подібні наради були проведені в усіх областях республіки, у серпні-вересні 1944 р. та у січні-березні 1945 р. відбулися районні наради вчителів Вінниччини, у центрі уваги яких були питання навчально-виховної роботи, особливий акцент зосереджувався на підвищенні ідейно-політичного та фахового рівня вчителів тощо.⁷

Із звільненням України від німецьких загарбників невідкладним вважалося завдання якнайшвидше проводити планомірну роботу по підвищенню ідейно-політичного рівня вчительства. "Треба проводити цю роботу з усією учительською масою, із 160 тис. вчителів, що працюють тепер у школах УРСР, — зауважував Нарком освіти УРСР П.Г. Тичина на початку 1945 р. на республіканській нараді з питань агітації та пропаганди, — форми цієї роботи мають бути різноманітні: самостійна праця кожного вчителя над собою, гуртки, лекції, доповіді, семінари, теоретичні конференції, консультації, товариські бесіди і т. ін."⁸

Зокрема на засіданні Вінницького обласного комітету КП(б)У зазначалося про актуальність ідейного виховання інтелігенції, оскільки вона перебувала під тимчасовою окупацією німецько-румунських загарбників, які "запоганили" їй душу всякими огидними думками. А оскільки радянська інтелігенція є проводирем світла в масі, то треба учителів встряхнути і вибити з голови, що їм вбили в роки окупації, щоб вони правильно виховували покоління в комуністичному дусі.⁹ "Встряхували" по-різному: кого викликали на бесіди до секретарів райкомів і заввідділів пропаганди і агітації, де їх навчали, розглядали з ними питання "Короткого курсу історії ВКП(б)", декого соромили, хто стояв осторонь від політичного життя¹⁰, кого звільняли з роботи, за те, що не працює над підвищенням ідейно-теоретичного рівня¹¹, а кого і репресували за неблагонадійність, особливо це стосувалось тих вчителів, які перебували на окупованій території, в полоні, на примусових роботах в Німеччині. Дана категорія спеціалістів носила незриме клеймо "неповноцінних громадян". В анкеті, яка обов'язково заповнювалася при вступі на роботу чи до навчального закладу, людина змушена була дати відповідь на питання про своє перебування в роки війни¹². Так, одного із вчителів біології Монастирищенського району звільнили за те, що під час окупації працював

директором школи, організував збір теплого одягу для фашистської армії¹³, вчительку Чечельницького району – за те, що її родина під час окупації проводила антирадянську агітацію¹⁴, не кажучи вже про участь у націоналістичному підпіллі¹⁵ і за поширення ідеї самостійної України¹⁶.

Влада розглядала вчителя як безсловесного виконавця волі партії щодо ствердження комуністичного порядку; прагнула перетворити його у популяризатора офіційної ідеології та політики, що у виховному процесі повоєнних років призвело до зменшення чисельності україномовних шкіл; до спотворення змісту підручників з історії, до формування “радянського патріотизму і радянської національної гордості,” що були направлені “на ліквідацію капіталістичних пережитків у свідомості, викорінювання низькопоклонства перед буржуазною наукою і культурою, на формування марксистсько-ленінського світогляду та підвищення загальної культури”.

Основна робота відділу шкіл ЦК КП(б)У, обласних, міських та районних партійних структур зосереджувалася на контролі за ідейним спрямуванням навчально-виховного процесу в школах, на марксистсько-ленінському вихованні і підвищенні ділової кваліфікації педагогічних кадрів, на організаційному зміцненні діяльності партійних і комсомольських організацій школи. Потрібно зазначити, що з кожним роком партійні лави поповнювалися все більшою і більшою кількістю вчителів, що сприяло посиленню контролю (наприклад, у 1945/46 н.р. у школах Вінницької області працювало 514 членів і кандидатів у члени ВКП(б)¹⁷, у 1949/50 н.р. – 678, у 1951/52 н.р. – 1360¹⁸, 1952/53 н.р. – 1650¹⁹, 1953/54 н.р. – 1896²⁰), а через призму жовтеньця – піонерія – комсомол жорстко контролювалась і вся підростаюча зміна.

Особлива увага приділялась роботі по підвищенню ідейно-політичного рівня учнівської маси. Піонервожати разом з класними керівниками сумлінно готували збори піонерських загонів, виготовляли з піонерами альбоми, фотомонтажі, писали про своє враження від прочитаних книг, проводили поточні збори тощо. На допомогу учителям, у даній справі, при кожній школі створювались гуртки по вивченню історії партії та рішень її з’їздів, ленінського вчення про виховання, марксових педагогічних висновків, сталінських праць тощо. Таким чином, всі питання шкільництва знаходились під пильним оком партії, в школі не залишалось місця для вільнот, все, що не вкладалося в рамки комуністичної ідеології, визнавалось ворожим і неприйнятним.

Задля більшого посилення впливу на вчительство відкривались спеціальні відділи вечірніх університетів марксизму-ленізму. Також учителів зобов’язували самостійно працювати над підвищенням ідейно-теоретичного рівня через вивчення творів класиків марксизму-ленізму, педагогічної і методичної літератури, читання художньої літератури, систематичне читання газет і журналів. Виконання планів учителів опубліковувалось і перевірялось керівниками шкіл, які проводили з учителями бесіди, проглядали конспекти, складені при опрацюванні тих чи інших матеріалів, давали їм консультації і поради.

Виконанню рішень вищестоячих органів у справі піднесення, як тоді говорили, “ділової кваліфікації” освітян сприяв і Вінницький інститут удосконалення кваліфікації вчителів. Тут проводились обласні семінари. Усі працівники ОблВНО та інституту удосконалення вчителів брали активну участь у районних нарадах учителів і на місцях перевіряли виконання і ефективність настанов, даних на обласних семінарах.

У містах та районах широко проводилися науково-педагогічні конференції. Скликаючи учителів на конференції, її організатори заявляли, що їх завдання полягає в тому, щоб обмінятися кращим досвідом навчальної роботи. Між тим, конференції перетворювалися в черговий ідейно-виховний захід.

Партійна номенклатура досить часто використовувала учителів для проведення масово-політичної роботи серед населення. Переважна більшість вчителів призначалася партійними органами агітаторами і пропагандистами, змушували їх виступати з лекціями і доповідями на підприємствах, в колгоспах, бригадах і фермах. Так, наприклад, у Гайсинському районі 990 учителів були агітаторами, 230 учителів – членами сільських і міських лекторіїв. За 1952-53 н.р. вони прочитали понад 1600 лекцій і доповідей на політичні та науково-політичні теми (“Основний закон соціалізму”, “Життя і революційна діяльність В.І. Леніна”, “Визвольна війна корейського народу” та ін.). Вони ж, організовували дітей і брали самі активну участь у боротьбі з сільськогосподарськими шкідниками, у збиранні насіння фруктових, лісових, декоративних дерев і кущів, посадці лісосмуг, збиранні жолудів, влаштовували виставки художньої самодіяльності.²¹

Хто не справлявся з поставленими завданнями, тобто не відвідував гурток вивчення короткого курсу історії ВКП(б), не систематично працював над підвищенням ідейного та фахового рівня, проявляв аполітичність (наприклад, при відповіді на запитання чи є на світі Бог, вчителька

відповіла, що ще не дочиталась), не брав активної участі у громадсько-політичному житті села, читав уроки на низькому ідейно-політичному рівні – отримував догани, а то й був звільнений, не дивлячись на педагогічний стаж, на прекрасне знання фактичного матеріалу, володіння методикою викладання.

Отже, вчитель був перетворений у покійного виконавця наказу, розпорядження, незважаючи на ефективність його роботи. Система освіти, що ґрунтувалась на ідеології, позбавляла людину можливості самостійного вибору способу поведінки, нав'язуючи їй єдиний стандарт ціннісної орієнтації, до якого кожному потрібно було пристосувати усі свої рішення і дії. Вчителів перетворювали на "гвинтиків" ідеологічної системи, на слухняних провідників ідей партії. Навіть не будучи членами партії, вони були зобов'язані виконувати рішення партійних і комсомольських органів.

Жахлива обстановка ідеологічного і фізичного терору сприяла виникненню інстинкту самозбереження та підкорі вимогам влади, що штовхало вчителя до зречення від усього українського; від національної школи в Україні не залишалось нічого, бо з першого класу дітей відлучали від рідної культури, вчили служити інтересам партії комуністів, любити імперію, а не Батьківщину.

Однак, завдяки подвижницькій, самовідданій праці народного вчительства, молодь набула важливої загальноосвітньої підготовки, залучалася до громадсько-корисної, виробничої та творчої праці, що вплинуло на позитивно-якісні зміни соціальної структури суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980 роки) // Україна крізь віки. Т.13. – К., 1999; 2. Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943 – 1953 роках // Дис...канд.іст.наук.-К., 1995; 3. Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 1943-53 рр. // Дис...канд.іст.наук. – Переяслав-Хмельницький, 2002; 4. Огневюк В.О. Освіта в системі цінностей сталого людського розуму. – К., 2003; 5. Романенко М.І. Філософія освіти: історія і сучасність. – Дніпропетровськ, 2004; 6. Романець Л.М. Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1944-1958 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Історія. Вип. XI. За матеріалами II Міжнародної наукової конференції "Національна інтелігенція в історії та культурі України у XIX – XXI століттях". – Вінниця, 2006. – С.258-261; II ж. Проблеми поповнення вчительськими кадрами шкіл України в повоєнні роки // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Історія. Вип. X. – Вінниця, 2006. – С.162-164; II ж. Репресії проти вчительства Вінниччини в кінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в XX столітті у контексті національної пам'яті. Матеріали обласної науково-практичної конференції. – Вінниця, 2006. – С.109-115; 7. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. – К., 1967. – С.102-105; 8. Тичина П.Г. Піднести ідейно-політичну роботу серед учителів // Радянська школа. – 1945. – №1-2. – С.4; 9. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф.П.136. – Оп.12. – Спр.178. – Арк.12; 10. Там само. – Арк.7; 11. ДАВО. – Ф.Р.4897. – Оп.4. – Спр.62. – Арк.21; 12. Там само. – Спр.49. – Арк.91; 13. Там само. – Арк.17; 14. Там само. – Арк.254; 15. ДАВО. – Ф.Р.6023. – Оп.4. – Спр.26454. – Арк.81,82; – Спр.16299. – Арк.2,23; 16. Там само. – Спр.26506. – Арк.119; 17. ДАВО. – Ф.Р.4897. – Оп.7. – Спр.140. – Арк.4; 18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.2000. – Арк.3, 108; 19. ДАВО. – Ф.Р.2700. – Оп.6. – Спр.555. – Арк.22; 20. ДАВО. – Ф.Р.4897. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.23; 21. ДАВО – Ф.Р.2700. – Оп.6. – Спр.555. – Арк. 168.

Т.Р. Соломонова

ДОЛЯ БІБЛІОТЕК ПОМІЩИЦЬКИХ МАЄТКІВ ПОДІЛЛЯ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Історія бібліотечної справи в Україні, зокрема бібліотечної мережі, сьогодні активно досліджується. За доби Української революції в цій галузі відбулися особливо важливі зміни. З одного боку, і українська незалежна держава, і більшовицька влада, на свій розсуд, підтримували розвиток нової структури бібліотечної мережі, а з іншого, відбувалося руйнування попередньої, причому зникали навіть окремі види бібліотек, наприклад, бібліотеки в поміщицьких маєтках. Частково цей процес був розглянутий у монографіях вітчизняних вчених Т. Ківшар «Український книжковий рух як історичне явище»¹, О. Нестул «Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні»², С. Заремби «Нариси з історії українського пам'яткознавства»³, а також польських науковців А. Урбанського⁴ і Р.Афтаназі⁵. Кожний з авторів вводив у науковий обіг новий фактичний матеріал про події на Поділлі зазначеного періоду. Чимала цінна інформація міститься у

спогадах свідків – відомих українських культурних діячів Л. Биковського⁶ та І. Филипчака⁷. Але спеціальної узагальнюючої роботи щодо нищення бібліотек у поміщицьких маєтках Поділля досі немає.

Події 1917-1920 рр., що були зламними в історії України, призвели й до революційних змін у культурному житті Поділля. З одного боку, розпочалась вдала боротьба проти неписьменності населення регіону, було організовано значну кількість шкіл, публічних бібліотек і музеїв, а з іншого, було знищено цілий сегмент культурного середовища. Особливо постраждали поміщицькі маєтки, в яких місцеві селяни і солдати грабували або просто знищували твори мистецтва, родові архіви, бібліотеки та предмети побуту. Варто зазначити, що поміщицькі маєтки Поділля почали гинути задовго до подій 1917 р. Масово це відбувалося після реформ 1861 р, поразки Листопадового повстання 1863 р., революції 1905 р. та під час бойових дій на Південно-Західному фронті Першої світової війни. Лютнева революція 1917 р. надала цьому згубному явищу глобальний розмах, який ще підсилила Жовтнева революція з її «Декретом про Землю». Зрозуміло, що основний інтерес «нових варварів» був сконцентрований на господарчих об'єктах, але разом з ними страждали історико-культурні колекції, зокрема книжкові. Київський журнал «Muzeum polskie» (1918, №2) на основі матеріалів вінницького часопису «Życie Polskie» подавав, наприклад, інформацію про осінні події 1917 р. на Поділлі, так звану «Російську Вандею» дезертирство солдат з фронту, що супроводжувалося грабуванням. Часописом зафіксовано 98 випадків нищення маєтків Поділля восени-взимку 1917-1918 рр.⁸ Наприклад, серед солдат запасних полків, які знаходилися на території Летичівського повіту, грабунок став основним промислом, а місцеві селяни тільки скуповувати у них потрібні речі. Так на початку грудня 1917 р. стало відомо про руйнування збірки старовини та бібліотеки у 1 500 томів, серед яких було чимало рідкісних друків, в маєтку В. Козьмінського, вчинене солдатами 283-го запасного полку та місцевими селянами в с. Яблунівці (тепер Літинського р-ну)⁹. Незабаром над збіркою предметів старовини Мазаракі, власника маєтку в с. Голубівці, нависла загроза знищення в зв'язку з діями сільського земельного комітету, що розігнав «службовців і управителів маєтком та його охоронців»¹⁰. Під час цих подій на Поділлі постраждали відомі бібліотеки Соколовських у Северинівці (тепер Жмеринського р-ну), Львових у Чернятині (тепер Жмеринського р-ну), Анциферова у Баламутівці (тепер Ярмолинецького р-ну), Тишкевичів у Сатанові (тепер Городецького р-ну), Барановських у Березівці (тепер Могилів-Подільського р-ну), Залеських у Сказинях (тепер Ярмолинецького р-ну), Маньковських у Юрківці (тепер Тульчинського р-ну), Орловських у Маліївцях (тепер Дунаєвецького р-ну), Меленевських у Нараївці (тепер Гайсинського р-ну), Старжинських у Панівцях (тепер Кам'янець-Подільського р-ну), Урбановських-Стажинських у Загінцях (тепер Деражнянського р-ну), Рудницьких у Новій Синяві (тепер Старосинявського р-ну), Хелмінського у Стрихівцях (тепер Ярмолинецького р-ну), Маркових у Войтовцях (тепер Летичівського р-ну) тощо¹¹. (Короткий огляд деяких родових бібліотек польської шляхти Поділля був зроблений нами у статті «Родові бібліотеки польської шляхти XVIII – початку XX ст.: вінницька сторінка»)^{11-а}.

Розуміння значення цих колекцій, потреби рятування цієї спадщини викликало в певних колах інтелігенції України рух до створення органів охорони культурної спадщини. Перші реальні кроки до утворення загальнонаціонального пам'яткоохоронного центру в Україні були зроблені ще в квітні 1917 р., коли розпочалось формування Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва в Україні, членами якого стали і подоляни: бершадчанин І. Зборовський¹², вінничанин О. Бабенко та кам'яничанин Ю. Сіцинський¹³. 28 квітня 1917 р. у Вінниці виникло Подільське товариство охорони культурно-історичних пам'яток¹⁴.

Завдяки підтримці відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва, створеному у складі Генерального секретарства справ освітніх Української Центральної Ради, В. Вронський у листопаді 1917 р. зумів вивезти в безпечне місце колекцію О. Чарновського, що зберігалася в с. Ташлику Гайсинського повіту (тепер с. Веселівка Теплицького р-ну). На початку 1918 р. В. Стерло-Орлічкий вивіз з розгромленого вже маєтку в с. Нараївці 740 томів старовинної бібліотеки Меленевських¹⁵.

Українська влада намагалася налагодити державну охорону культурної спадщини на місцях. Першим кроком в цьому напрямку стало розроблене восени 1918 р. у відділі положення про місцевих комісарів з охорони пам'яток¹⁶. Причому ще до його затвердження у вищих інстанціях відділ надав тимчасові повноваження комісарів з охорони історико-культурної спадщини на Поділлі А. Мальованому і Є. Сувчинському¹⁷. Їм були надіслані детальні інструкції, в яких визначались першочергові пам'яткоохоронні заходи та особливо наголошувалось на необхідності створення комітетів охорони пам'яток.

Але розгортання наступних політичних і військових подій призвело до того, що невдовзі відділ фактично припинив своє існування. На теренах, які контролювала Директорія УНР, пам'ятки опинилися без державного догляду і охорони.

Трагічна доля, цього разу від рук солдатів армії УНР, спіткала предмети, зібрані в палаці Собанського в м. Бершадь Ольгопільського повіту. В середині лютого 1919 р. член Ольгопільської повітової народної управи І. Христич повідомив Подільське товариство охорони культурно-історичних цінностей (Вінниця), що розквартировані в палаці козаки опалювали приміщення старовинними французькими та польськими книгами. Він намагався привернути увагу членів товариства і до пам'яток у ще не розграбованій садибі Собанських (с. Баланівка, тепер Бершадського р-ну) та інших маєтках повіту. 12 лютого за допомогою цього ж товариства, яке стало пам'яткоохоронним центром всієї території під контролем Директорії УНР, звернувся агроном Літинського повіту М. Михалевич. Він бив на сполох через загрозу знищення цінних колекцій старовини та бібліотек в маєтках с. Чорнявки, Соколовських в с. Северинівці (тепер Жмеринського р-ну), с. Маківки, Левашових-Ксідю в с. Качанівці (тепер Хмельницького р-ну), Колчаків в с. Літинці (тепер Літинського р-ну), Стадницьких в Старій Синяві (тепер Хмельницької обл.) та ін. Про таку ж загрозу пам'яткам в маєтках Ярошинських, Чарновських і Потоцьких в селах і містечках Куна (тепер Гайсинського р-ну), Комарівка (тепер Теплицького р-ну), Теплик, Кублич (тепер Теплицького р-ну) Гайсинського повіту президію товариства у лютому 1919 р. повідомив член Гайсинської повітової управи Ксендзюк. Він також просив допомоги товариства в організації охорони пам'яток краю¹⁸.

Хвиля погромів поміщицьких маєтків 1917-1918 рр., масова міграція населення, тривалі військові дії призвели до того, що багато пам'яток культурної спадщини залишилися на межі загибелі.

Навесні 1919 р. з приходом Червоної Армії на Поділля цю проблему спробували вирішити згідно з радянськими декретами. Так при культурно-просвітницьких відділах губернського і повітового ревкомів було створено комісії мистецтв і охорони пам'яток старовини. 16 квітня 1919 р. Подільський губревком розіслав у повіті телеграму «про охорону пам'яток старовини та предметів мистецтва», про облік «бібліотечно-історичних пам'яток та предметів мистецтва та видачу охоронних свідоцтв на них»¹⁹. Водночас пропонувалося збирки без безпосереднього нагляду власників націоналізувати.

Для збереження націоналізованих книжок у Вінниці при губернському відділі народної освіти було створено міжвідомчу комісію по охороні культурно-історичних пам'яток на чолі з місцевим громадським діячем М. Рененкампом, виділено окреме приміщення на вул. Богдана Хмельницького (тепер вул. Козицького). В новій організації було 12 працівників, серед яких Б. Багінський (завідувач), В. Лойє (головний бібліотекар), І. Филипчак (архівіст), Б. Фанстіль (експедитор), О. Ващенко, М. Купчик, Я. Куровська (бібліотекарі-лінгвісти) та ін.²⁰

За спогадами учасника цієї кампанії І. Филипчака, «сі бібліотеки були переважно власністю польських дідачів, містилася там вся культура польська. Все, що Польща від Рея та Кохановського видала, — все там можна було знайти, аж до найновішої модерністичної літератури. Крім того, була там оригінальна література німецька, французька, англійська, італійська, почавши від Данта та Петрарки, еспанська, шведська, данська etc. Все у перших старинних виданнях, у чудових, інколи фантастичних переплетах. Крім того, було там кільканадцять книжок арабських, перських, був Коран, книжки татарські, книжки до молення на всіх языках та дещо із російського»²¹.

Але з приходом у місто денікінської армії будинок реквізували, а книги викинули на вулицю²². Ймовірно, саме тоді керівник архівно-музейного відділу губнаросвіти Ю. Александрович врятував їх, забравши до приміщення Вінницького архіву (тепер Державного архіву Вінницької області).

Разом з тим під час усупільнення книжкових багатств у віддалених від Вінниці місцях зникли, наприклад, бібліотеки в с. Антополі Ямпільського повіту (тепер Томашпільського р-ну)²³, містечках Куна (12 тис. томів) і Кублич (10 тис. томів) Гайсинського повіту²⁴.

Наприкінці літа 1919 р., коли уряд Директорії УНР більш-менш стало осів у Кам'янці-Подільському, було відновлено систематичні заходи української влади щодо рятування культурної спадщини. Для охорони націоналізованих пам'яток історії та мистецтв 14 серпня 1919 р. подільський губернський комісар Куриленко видав наказ про створення при повітових і міських управах комісій з обліку культурно-історичних пам'яток, які підпорядковувалися архівно-музейному відділу Подільської народної управи²⁵. Комісії повинні були реєструвати пам'ятки і не могли повертати націоналізовані речі нікому без особливого розпорядження.

У серпні 1919 р. запрацював відділ охорони пам'яток Головного управління мистецтв та національної культури²⁶, що намагався організувати охорону культурних цінностей, особливо на територіях, де під більшовицькою владою провели націоналізацію історико-культурних цінностей, але всі його спроби були марними²⁷. Уряд запропонував губернським і повітовим комісарам освіти тимчасово взяти під охорону пам'ятки старовини й мистецтва²⁸. Але масова загибель пам'яток від військових дій, розграбувань військовими, селянами, численними бандами тривала далі.

Ще 15 вересня 1919 р. відділ оприлюднив законопроект про охорону пам'яток старовини і мистецтва державою, який невдовзі було ухвалено Радою Народних Міністрів УНР²⁹. В ньому, зокрема, йшлося про перевезення нерозграбованих збірок старовинних речей, бібліотек, архівів з власницьких помешкань, залишених без догляду, до громадських установ, переважно шкіл або громадських бібліотек та передачу під розписку за описом завідувачам цих установ. Завдяки цій постанові, наприклад Ю. Олександровичу, вдалося врятувати згадані вже націоналізовані більшовиками приватні бібліотек, з яких згодом було утворено Вінницьку філію Всенародної бібліотеки України, а рештки збірок Орловських з с. Курилівки, Старжинських з с. Панівців потрапили до Кам'янець-Подільського державного українського університету³⁰, куди планувалося передати й янівську бібліотеку Холоневських³¹. У грудні 1919 р. Л. Биковському, помічнику бібліотекаря Кам'янець-Подільського державного українського університету, було доручено урятувати колекцію Холоневських. У Янові Биковський завантажив книгами цілий залізничний вагон і рушив додому, але у Жмеринці захворів на тиф. «Поспішно порозумівся з дирекцією української гімназії у Жмеринці. Передав їм вагон з книжками»³², а сам спробував дістатись Кам'янця-Подільського. Бібліотеку було розграбовано того ж дня ще на вокзалі під час гарматного обстрілу³³.

При Головному управлінні мистецтв та національної культури УНР у вересні було створено Комісію охорони пам'яток старовини і мистецтва, до складу якої входили переважно викладачі Кам'янець-Подільського державного українського університету. Й. Пеленський, І. Кревецький, А. Середа, М. Обідний, П. Клименко (голова)³⁴.

На жаль, після 16 листопада Комісія припинила свою діяльність. Її члени, які залишилися в Кам'янці, заснували Подільське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва на чолі з П. Клименком³⁵, згодом Ю. Сіцінським. Вони серед іншого склали перелік маєтків, де до революційних подій знаходилися найцінніші збірки (до реєстру увійшли Янів, Чернятин, Красносілка (тепер Бершадського р-ну), Куна, П'ятничани)³⁶, підготували статут про губернські вчені комісії для охорони і дослідження старовини і культури та положення про ці комісії³⁷. Але активна діяльність товариства тривала лише до 1920 р. — до захоплення поляками Кам'янця-Подільського.

Прихід польської армії на Поділля призвів до вивозу рідкісних друків з колишніх польських бібліотек регіону (Грохольських зі Стрижавки, Потоцьких з Печери, Соколовських з Северинівки) у Польщу.

З поверненням радянської влади у червні 1920 р. при Подільській губнаросвіті було організовано секцію охорони пам'яток старовини і мистецтва, головою якої став О. Бабенко³⁸, але через зростання розрухи, відсутність зв'язку їй важко було провадити роботу. Ситуація стала настільки загрозливою, що з серпня як губернська³⁹, так і повітові наросвіти (Ольгопільська⁴⁰, Гайсинська⁴¹) намагалися налагодити видачу охоронних листів всім, хто зареєструє «культурно-художньо-історичні вартості». До рятування культурної спадщини залучали всіх бажаючих. Так наприкінці року в Ольгопільському повіті цим опікувався професор А. Ярошевич, економіст за фахом⁴². Було поновлено діяльність з націоналізації бібліотек у регіоні.

Активну участь у вивченні книжкових багатств краю брав представник Всенародної бібліотеки України В. А. Камінський. Він оглянув зібрані у Вінниці націоналізовані книгозбірки, особисто об'їхав влітку 1920 р. південну і східну частину Вінницького повіту і у своєму звіті про відрядження констатував: «У порівнянні з Волинню, де я працював в минулому році, тут така сила-силенна книжок і до того ж книжок цінних з боку наукового і побутового, що вважаю святым обов'язком про це докласти. Поруч з тим це багатство мало поруйновано, і упорядкувати його повинно бути святым завданням нашої Національної Бібліотеки, до того ж першим та невідкладним»⁴³. Водночас він повідомляв про знищення бібліотек фон Мекк-Горчакових у Браїлові (тепер Жмеринського р-ну), Д. Гейдена у Сутисках (тепер Тиврівського р-ну), Протасових-Бахметєвих у Станіславчику (тепер Жмеринського р-ну), залишки чернятинської бібліотеки Львових, що зберігалися у жмеринській гімназії⁴⁴. Згодом завдяки зусиллям вінницької інтелігенції,

яка намагалася зберегти місцеві книжкові колекції, за сприяння В.А. Камінського було створено Вінницьку філію Всенародної бібліотеки України Всеукраїнської Академії наук.

В умовах військових дій, економічного розладу, браку транспортних засобів перевезти всі націоналізовані книгозбірні до Вінниці було неможливо. Адже для транспортування, наприклад, тільки частини книг і архівів родини Щербатових-Строганових-Потоцьких з Немирова знадобилося 101 ящик, 4 корзини та 19 сундуків⁴⁵. Тому реквізовані збірки часто ставали основою для творення сільських бібліотек, наприклад в Ольгопільському повіті взимку 1920-1921 рр. було організовано 50 бібліотек⁴⁶. Масовим формуванням подібних бібліотек відзначилися Вінницький (77 бібліотек), Кам'янець-Подільський (78), Новоушицький (50) повіти⁴⁷. Якщо типова сільська бібліотека мала фонд у декілька сотень книжок, то новоутворена книгозбірня у с.Соколівці (тепер Крижопільського р-ну) нараховувала 10 тис. томів, с.Ободівці (тепер Тростянецького р-ну) – 6 тис.⁴⁸

Треба відзначити, що представники всіх ворогуючих сторін добре розуміли значення історико-культурної спадщини, намагалися навіть на державному рівні, хоч і з різними цілями та методами, вирішити проблему її збереження. Але те, що дворянська культура була чужою і незрозумілою для селянського населення, призвело до її безоглядного нищення, тому націоналізація безгосподарних бібліотек, розпочата більшовицькою владою весною 1919 р. і підтримана українською незалежною владою 1919-1920 рр. сприяла збереженню наявних книжкових багатств поміщицьких маєтків регіону. І тому на цьому етапі творення публічних бібліотек і музеїв, доступних широким народним масам, стало чи не єдиним шляхом використання набутої таким чином спадщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923). – К.: Логос, 1996. – 344 с.;
2. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні: Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії. – К., Полтава, 1994. – 242 с.;
3. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства / Центр пам'яткознавства НАН України; Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури. – К., 2002. – 204 с.;
4. Urbański A. Z czarnego szlaku i tamtych rubieży. – Warsz., 1928. – 136s.; Urbański A. Podzwonne na zgłiszczach Litwy i Rusi. – Warsz., 1928. – 162s.; Urbański A. Pro Memoria. – Warsz., 1929. – 154s.; Urbański A. Memento kresowe. – Warsz., 1929. – 156s.;
5. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T.9. Województwo Podolskie. – 2-e wyd. – Wrocław, Warsz., Kraków, 1996. – 458s.; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T.10. Województwo Braclawskie. – 2-e wyd. – Wrocław, Warsz., Kraków, 1996. – 573s.; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T.11. Województwo Kijowskie. – 2-e wyd. – Wrocław, Warsz., Kraków, 1996. – 573s.;
6. Биховський Л. Книгарні-бібліотеки-академія: Спомини (1918-1922). – Мюнхен; Денвер: Дніпрова хвиля, 1971. – 134с.;
7. Филипчак І. Недрукований вірш Петра Артемовського Гулака і бібліотеки України // Літер.-наук. вісн. – 1926. – Т.91. – С.130-139;
8. Pogromy i grabieże // Muzeum polskie. – 1918. – Т.2. – S.211-219;
9. Нестуля О. Біля витоків... – С.70;
10. Там само;
11. Pogromy i grabieże... – S.211-219;
- 11-а. Соломонова Т.Р. Родові бібліотеки польської шляхти XVIII – початку XX ст.: вінницька сторінка // Вінниччина: минуле та сьогодення: Краєзн. дослід.: Матеріали XX Вінниц. наук. іст.-краєзн. конф. 27-28 жовт. 2005 р. – Вінниця, 2005. – С.67-73;
12. Нестуля О. Біля витоків... – С.26;
13. Там само. – С.45;
14. Там само. – С.50-52;
15. Там само. – С.73;
16. Наше минуле. – 1918. – №2. – С.199-200;
17. Нестуля О. Біля витоків... – С.121;
18. Українська старовина. – 1919. – №1. – С.8;
19. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листоп. 1918 – серп. 1919 рр.: 36. документів і матеріалів. – К., 1962. – С.525;
20. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Д-230. – Оп.1. – Спр.1923. – Арк.23;
21. Филипчак І. Недрукований вірш... – С.137;
22. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). Архів НБУВ. – Спр.1. – Арк.287;
23. Пам'ятки: Археогр. щорічник. Вип.1 / Упоряд. К.Климова та ін.; Укр. держ. НДІ архів. справи і документознавства. – К., 1998. – С.127;
24. Там само. – С.129;
25. ДАВО. – Ф.Д-286. – Оп.1. – Спр.98. – Арк.565;
26. Пам'ятки... – С.17;
27. Нестуля О. Біля витоків... – С.206;
28. Там само. – С.210;
29. Пам'ятки... – С.18;
30. Там само. – С.18;
30. Aftanazy R. Dzieje rezydencji... T.9. Województwo Podolskie. – S.180, 296;
31. Биховський Л. Книгарні-бібліотеки-академія... – С.50-51;
32. ДАВО. – Ф.Р-254. – Оп.1. – Спр.722. – Арк.311;
33. Там само. – С.18;
34. Пам'ятки... – С.18;
35. Там само. – С.19;
36. ДАВО. – Ф.Д-230. – Оп.2. – Спр.10. – Арк.38;
37. Пам'ятки... – С.19-20;
38. ДАВО. – Ф.Р-254. – Оп.1. – Спр.227-а. – Арк.3;
39. Там само. – Ф.Р-2625. – Оп.2 – Спр.115. – Арк.79-80;
40. Там само. – Спр.43. – Арк.1;
41. Там само. – Ф.Р-907. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.68-69;
42. Там само. – Ф.Р-254. – Оп.1. – Спр.84. – Арк. 5(зв.);
43. ІР НБУВ. Архів НБУВ. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.51-52;
44. Там само. – Спр.1. – Арк.286-287;
45. ДАВО. – Ф.Р-254. – Оп.1. – Спр.598. – Арк. 134-135;
46. Там само. – Спр.84. – Арк.10-11;
47. Там само. – Спр.146. – Арк.9;
48. Там само. – Спр.84. – Арк.27.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ПОДІЛЬСЬКОМУ СЕЛІ НА
ПОЧАТКУ 1920-Х РР.

Проблема об'єктивного вивчення різних аспектів нової економічної політики до сьогодення залишається недостатньо з'ясованою в українській історичній науці. У зв'язку з цим значний інтерес становлять особливості перебігу суспільно-політичних процесів, що мали місце в українському селі 20-х рр. ХХ ст., адже при всій несхожості політичної ситуації та конкретно-історичних умов періоду НЕПу, він співзвучний нашій сучасності. Більше того, другу половину 90-х рр. минулого століття і початок нинішнього можна розглядати як новий і достатньо цілісний період розробки непівської проблематики, ознаменований насамперед поворотом до дослідження регіонального матеріалу. Істотний приріст документальної бази і вдосконалення дослідницької техніки не тільки дозволили по-новому подивитись на такі проблеми, як місцева влада або регіональна соціальна історія, але й намітити підходи до такої нової для вітчизняної історіографії НЕПу теми, як відносини центру і регіонів, розкриття якої неможливе поза конкретним фактичним матеріалом, який знаходиться у місцевих архівах. Зберігається інтерес і до політичної історії цього періоду. Головним об'єктом дослідження виступає селянське середовище, де мова йде насамперед про масові настрої, в тому числі й по відношенню до різних політичних партій. В цьому контексті цілком умотивованим є звернення до аналізу діяльності політичних партій у непівському подільському селі.

Крім господарських завдань, пов'язаних із виведенням країни з економічної кризи, нова економічна політика передбачала реалізацію політичної мети – утримання влади більшовиками. Процес монополізації політичного життя більшовицькою партією у подільському селі розгортався поступово. В Подільській губернії комуністів було дуже мало, навіть серед промислових робітників, не кажучи вже про село. Станом на червень 1920 р. на Поділлі нараховувалося лише 18 дійсних членів КП(б)У.¹ Однак кількісний склад партії щороку зростав. На червень 1921 р. губерньська парторганізація налічувала вже 1868 дійсних членів та 561 кандидата. Вони об'єднувалися у 12 повітових парткомів, 19 районних та 19 волосних організацій КП(б)У і нараховувала 114 осередків.² В той час це була найчисельніша партія на Поділлі. За 1924 р. губерньська партійна організація виросла на 1811 чол. і налічувала 4606 комуністів, з них 34% становили селяни.³ Помітно зросла кількість сільських партосередків. Якщо на 1 січня 1924 р. вона включала в своїх рядах 2752 чол., у 1925 р. – 4336 чол., то на 1 січня 1926 р. – 7162 чол.⁴ Відбувався ріст партійних осередків на місцях. Так, у Могилів-Подільській організації КП(б)У за 8 місяців 1925 р. кількість її членів зросла на 39,4% і становила 253 чол., причому до 45% зросла кількість партійців-селян.⁵

Партія більшовиків поширювала свою владу завдяки суворій дисципліні, якої мали дотримуватися всі комуністи. Щоправда, уже в той час це була не стільки влада партії, скільки влада партапарату.⁶ Більшовики всіляко підштовхували ріст чисельності своїх рядів, оскільки вбачали в цьому запоруку швидкого насадження системи єдиної ідеології, чіткого виконання розпоряджень згори, можливості всебічного контролю за членами своєї партії та прикріплення до них безпартійних. Основними завданнями партії було продовження закріплення позицій, зайнятих нею під час перевороту 1917 р. А для цього було необхідно: закріпити ряди партії; забезпечити її ріст як за рахунок пролетарського елементу вже дорослого, так і за рахунок молоді; посилити і закріпити зв'язок між широкою безпартійною масою і партією; посилити взаємовідносини селян з робітничим класом під керівництвом партії.⁷

Саме такі завдання ставилися перед місцевими партосередками партійними з'їздами та конференціями. У світлі цих завдань розроблялася програма практичної роботи сільських парторганізацій – участь у зборі продподатку, організація допомоги голодуючим, пропаганда ідей колективізації, боротьба з “політичним бандитизмом” тощо.

Вже з 1921 р. більшовицька організація Подільської губернії взяла курс на зміцнення своїх осередків. Були відкриті губерньська і повітові партійні школи у Кам'янці – Подільському, Вінниці, Гайсині. Для зміцнення сільських осередків було вирішено послати на село 120 комуністів з міста, при оргінструкторському відділі введено посаду заступника завідуючого відділом по роботі на селі, при повітових комітетах створено курси політграмоти, на навчання в губерньську радпартшколу направлено 55 селян-комуністів. Однією з форм наближення населення до партії була агітаційно-пропагандистська робота. У 1922 р. в українських селах з такою місією перебувало 7 тис. комуністів, а у 1923 р. їх кількість збільшилася вдвічі і становила 14 тис. чол.⁸

У своїй роботі сільським комуністам належало дотримуватися принципу класового підходу. Так, на Х губпартконференції, яка відбулася у травні 1924 р., зазначалося, що головним завданням на селі є посилення допомоги незаможному селянству, підтримка комітетів незаможних селян, посилення роботи серед селян-середняків. Конференція вирішила послати велику групу комуністів на села, зміцнити сільські партійні організації за рахунок "свідомої частини селянства".⁹ Губком та окружками КП(б)У відрядили на роботу в села сотні комуністів. Лише за період з 1 червня по 1 вересня 1925 р. на село виїхало понад 190 членів партії.¹⁰ Однак сільським партійним осередкам ставилося в обов'язок виховувати кадри своїх пропагандистів. Зважаючи на те, що пропагандистів не вистачало, були організовані пересувні школи політичного навчання. На кінець 1924 р. у губернії працювало вже 11 таких шкіл. Кожна з них була укомплектована бібліотекою, діаграмами, проєкційним ліхтарем, антирелігійними виставками, плакатами про сільське господарство. Вони займалися проведенням зборів членів профспілок, КНС, сільських Рад, організацією учительських конференцій, обстеженням сільських споживчих кооперацій та організацією колективних господарств.

Внаслідок проведеної роботи в губернії помітно зросла кількість сільських партосередків. Якщо на 1 січня 1924 р. їх було 15, то на 1 жовтня 1925 р. – понад 100.¹¹

На шляху до монополізації влади партійні організації Поділля намагалися отримати більшість у радянському апараті влади. Вже в кінці 1923 р. 10% голів сільрад, 95% голів райвиконкомів і 90% членів волосних виконкомів були комуністами.¹² У Радах Вінницької округи комуністи становили 22%, Могилівської – 18, Гайсинської – 22, Кам'янецької – 25, Проскурівської – 23. У складі радянського апарату Тульчинської округи на 1 січня 1926 р. працювало 618 членів партії.¹³ Проте, оскільки ленінська організація "професійних революціонерів" була надто нечисленною, щоб зайняти всі відповідальні посади в партійно-державному апараті, цей вакуум на початку 20-х років ХХ ст. заповнювався особами-висуванцями і "буржуазними спеціалістами", які стали на службу до нової влади. Однак їм потрібно було довести своє "робітничо-селянське" походження і вступити до лав партії. Не маючи відповідних інтелектуальних сил для побудови "нового суспільства", домінуюча в політичній системі партія змушена була залучати і інтелігенцію. Так, у складі КП(б)У за партійним переписом 1922 р. нараховувалося лише 458 чол. з вищою освітою, тобто 0,9% усіх членів партії.¹⁴ Так починалося втілення в життя давнього задуму більшовицьких лідерів про повне підпорядкування керівних ланок державного, кооперативного, профспілкового та інших апаратів партійного впливу. Забезпечення повного контролю за діяльністю державних та громадських інститутів досягалося шляхом проведення такої кадрової політики, яка давала змогу розставити на всі ключові партійно-державні посади людей, які, за висловом Сталіна, "можуть зрозуміти наші директиви".¹⁵ Найважливішими критеріями добору на роль керівників до органів радянської влади були: членство в більшовицькій партії, робітничо-селянське походження, активна участь у боротьбі за встановлення радянської влади. Ні морально-етичні якості, ні освітні та культурний рівень практично не мали ніякого значення.

Ще з початком формування нового державного апарату надходили скарги на його склад та методи роботи. Так, в одній із доповідей про результати перевірки Подільської губернії зазначалося, що "Губком втратив рівновагу, керівництво припинило роботу. Губком втратив не лише авторитет, але й просту повагу як до вищестоящого парторгану." На одній із окружних конференцій на адресу губернського комітету неслися порівняння "це не губком, а виразка".¹⁶ Деколи директиви губкому вважалися необов'язковими для виконання. Спостерігалася тенденція керувати знизу і впливати на його політику у своїх інтересах.

У сільській місцевості, де більшовики зовсім не мали коріння, маніпуляції з формуванням органів влади потрібного складу наштовхувалися на особливо великі труднощі. В цілому прошарок комуністів серед селян залишався дуже невеликим: в середньому в одному сільському партосередку по Вінницькому округу, наприклад, нараховувалося у 1927 р. всього 7 комуністів. Неспроможна самостійно контролювати село, партія вербувала собі на службу місцевих агентів, наділяючи їх широким привілеями. В основному свою політику вона проводила через КНС. Наслідком цього було перетворення комнезамів на "кастову організацію", яка мала надзвичайні повноваження – вирішувала питання селянського землекористування, збору продподатку, коштів на допомогу голодуючим. За їхньою допомогою партапарат поглиблював соціальні протиріччя на селі,¹⁷ проводив "розкуркулення", придушував "політичний бандитизм". Насправді їх завданням було проведення "зрівняльної революції" на селі, а результатом насильницьких дій, зловживань та свавілля стали масові хвилювання на селі та повна втрата їх авторитету серед селянства на середину 1920-х рр. Так, у спецзвіті по об'єкту "Селянство" по Тульчинській округі зазначено: "Будемо всіх

.....
 членів комнезамів вішати на телефонних стовпах, довго нам не залишилося терпіти, коли б скоріше приходила друга влада.”¹⁸ Протоколи сільських зборів засвідчують той факт, що “не помічається, щоб партійна маса жила разом із селянством. На райконференції ні один з них не побалакав з селянином, не розпитав про його життя.”¹⁹ Аналогічну характеристику дають селяни Гайсинської округи: “Як прийде який представник влади, зробить доповідь – як піп веде службу, так й іде назад, нічого не з’ясувавши.”²⁰

У подільському селі влада була далеко не монолітною, більше того, навіть серед членів КП(б)У спостерігався великий різнобій у розумінні завдань Радянської влади і змісту політики партії. Серед партійного керівництва відбувався розбрат. Голова губернської контрольної комісії на УІП Подільській губ конференції, яка відбулася у липні 1925 р., змушений був визнати, що в партії наступив моральний занепад. Спостерігаються перипетії складних міжособистісних взаємин її членів, широкого розмаху набувають доноси, прискіпливо вивчаються політичні настрої. Крім того, в партію і апарат потрапляє багато випадкових, некомпетентних, малоосвічених та малокультурних людей. Постійна брехня з боку правлячої партії, незрозумілі суперечки між її членами посилюють недовіру до неї серед селянства, вели до соціальної апатії, проявів анархізму.

На початку 20-х рр. ХХ ст. на Поділлі, крім більшовицьких, діяли організації меншовиків, есерів, анархістів, Українська комуністична партія (УКП) та декілька єврейських партій і груп.

УКП організувалася на Поділлі у 1921 р., її осередки були створені майже в усіх повітах губернії. Найактивнішим з них був Брацлавський повіт, де крім осередку УКП діяла молодіжна організація “ком’юна” як альтернатива комсомолу. Укапісти, як і більшовики, виступали за союз незаможного селянства з пролетаріатом для спільної боротьби проти “куркуля”, закликали до боротьби з контрреволюцією та повстанцями. Однак УКП критикувала КП(б)У за те, що її політика спрямована “обличчям до Москви, а задом до України” і домагалася створення не маріонеткового уряду УРСР з усією повнотою влади, виступала за формування української Червоної Армії, а також за те, щоб український пролетаріат у Комінтерні представляв він сам, а не РКП(б). Крім цього укапісти вимагали скликання Всеукраїнського з’їзду профспілок, який би обрав власну Раду профспілок і замінив російське бюро ВЦРПС. УКП вимагала скасування призначеного російською РНК Українського Профбюро і створення Вищої Української Ради Народного Господарства для управління економікою. Отже, УКП виступала за незалежну УРСР, яка мала б “братерські” стосунки з РРФСР як рівна з рівною. Це йшло в розріз з планами більшовиків, тому вони почали планомірний наступ на УКП, створюючи такі умови, за яких партія не могла існувати. У 1921 р. у Подільській губернії нараховувалося 140 членів УКП,²¹ однак весною 1922 р. партія припинила своє існування.²² Спочатку було створено Бюро з ліквідації УКП, яке реорганізовувало її Вінницьку організацію. Після цього організації УКП у повітах проіснували лише до квітня 1922 р. Найбільша на Поділлі Брацлавська організація розкололася, а потім і розпалася. Частина укапістів вступила до КП(б)У. Найбільш активні члени партії С. Симон, І. Кукниченко, О. Вихрь, П. Бевз, А. Фараонов виїхали з Поділля, ті, хто залишилися, активної роботи вже не проводили. Таким чином, організація УКП на Поділлі була ліквідована.

Дещо довше протрималися інші партійні осередки, найбільшими з яких були сіоністські партії та групи. На 1923 р. вони нараховували у своїх лавах 526 чол., з них – сіоністи-соціалісти (Ц.С.) – 250 чол., організація сіоністської молоді (О.С.М.) – 60 чол., Гехолуц – 150 чол., Маккабі – 22 чол., Скаути – 30 чол. Така кількість подібних організацій пояснюється тим, що єврейська партія Поалей-ціон розпалася на 3 угруповання: Цейре-ціон, Беней-ціон та Альгомейне-ціон.²³

У Вінниці розташовувався районний комітет Ц.С. Головну увагу у своїй діяльності він зосереджував на оргпідтанні та на вдосконаленні роботи трудової організації Гехолуц та спортивних осередках молоді Маккабі і Скаутів. Гехолуц щомісяця видавала свій бюлетень, проводила щотижневі збори. При ній були створені артіль ковалів та гуртожиток, який використовувався для зборів. На зборах поширювались бюлетені, журнали, критикувалася політика більшовиків. Свої філії партія мала у Тульчині, Літині, Брацлаві, Хмільнику, Кам’янці, Проскуріві, Вороновиці.

О.С.М. існувала лише в Кам’янецькій окрузі і здійснювала виховну роботу серед молоді у національному дусі, приділяла увагу загальній освіті та фізичному розвитку, що відповідало програмній меті партії.

Членами даних організацій було виключно єврейське населення, серед українців і зокрема селян, вони не мали ніякої підтримки. По-перше, селянство в силу різноманітних обставин – меншої грамотності, зацікленості на господарському житті, природним консерватизмом було менш

політично активним, по-друге, в Подільській губернії мав місце факт ворожого ставлення українського населення сіл до єврейського населення міст. В основі українсько-єврейських відносин лежало вікове закріпачення українців з боку польської, а потім російської державності, які для реалізації своїх економічних і політичних цілей використовували єврейство для їх експлуатації. Тому протягом століть подільське селянство вбачало у євреях лише своїх гнобителів.

Крім описаних вище груп, у 1923 р. на Поділлі перебувало 36 меншовиків, 21 правих есерів, 22 анархісти,²⁴ однак активної роботи вони не проводили. Більшовики вбачали у цих партіях загрозу своєму існуванню, тому всі небільшовицькі організації перебували на обліку в ДПУ, і через деякий час були ліквідовані.²⁵

Таким чином, в період нової економічної політики набуває обертів монополізація влади більшовицькою партією, відбувається становлення її політичних інститутів. Однак масовий наступ радянської влади на традиційні духовні цінності українського народу в 1920-х роках замість бажаної ідеї монолітності суспільства і комуністичної переконаності призвів, навпаки, до моральної деградації, втрати справжніх ціннісних орієнтирів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО).-Ф.П.1.-Оп.1.-Спр.212.-Арк.9; 2. Там само.-Арк.10;
3. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації.-Одеса, 1980.-С.109-110; 4. Известия ЦК КП(б)У.-1926.-№4.-С.47; 5. ДАВО.-Ф.П.33.-Оп.1.-Спр.203.-Арк.6; 6. Дорошенко М.С., Колесник В.Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки //Український історичний журнал.-1993.-№9.-С.41; 7. ДАВО.-Ф.П.1.-Оп.1.-Спр.5.-Арк.110; 8. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації...-С.110; 9. Там само.-С.111; 10. Там само.-С.114; 11. ДАВО.-Ф.П.1.-Оп.1.-Спр.3.-Арк.14; 12. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації...-С.107; 13. ДАВО.-Ф.П.33.-Оп.1.-Спр.203.-Арк.6; 14. Касьянов Г. Диктатура пролетаріату і наукова інтелігенція: Україна, 1920-ті роки//Вісник Академії Наук України.-1992.-№6.-С.90; 15. Дорошенко М.С., Колесник В.Ф. Вказана праця.-С.45; 16. ДАВО.-Ф.П.1.-Оп.1.-Спр.31.-Арк.2; 17. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1929).-К.,1999.-С.261; 18. ДАВО.-Ф.П.33.-Оп.1.-Спр.707.-Арк.114-118; 19. Там само. Ф.П.1.-Оп.1.-Спр.502.-Арк.53; 20. Шульга І.Г. Гірка правда.-Вінниця,1997.-С.17,24; 21. ДАВО.-Ф.П.1.-Оп.1.-Спр.212.-Арк.13; 22. Там само.-Арк.35 зв.; 23. Там само.-Арк.171; 24. Там само.-Спр.57.-Арк.190; 25. Там само.-Спр.492.-Арк.14-15.

Т.В.Стецюк

АНАНІЙ ВОЛИНЕЦЬ – ОРГАНІЗАТОР ПОВСТАНСЬКОГО АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОГО РУХУ НА ПОДІЛЛІ ДОБИ УНР (1919-1920 РР.)

Одним із найвизначніших керівників національно-визвольної боротьби на Поділлі періоду 1919-1920 рр. був Ананій Гаврилович Волинець, отаман Вільного козацтва Гайсинщини, Окремого Гайсинського куреня ім. отамана Симона Петлюри, 61-го Окремого Гайсинського пішого полку, Селянської повстанської армії, Гайсинсько-Брацлавської бригади, 13-го Гайсинського пішого полку, редактор газети «Дзвін», підполковник Армії УНР.

Попри те, що постать А.Г. Волинця була досить добре відома як одного з найактивніших організаторів повстанського антибільшовицького руху на Поділлі доби УНР (1919-1920 рр.) ще в часи Української революції, все ж донедавна майже не було об'єктивних узагальнюючих праць про його життя та повстанську діяльність. Тривалий час у масовій свідомості образ А.Г. Волинця асоціювався з тим, який був тенденційно і однобічно сформований у художній повісті К.Я. Басенка «На крутозламі».¹ Разом з тим, на еміграції у мемуарах таких визначних діячів національно-визвольного руху, як Т. Бульба-Боровець,² О. Доценко,³ М. Середя⁴ та ін. чимало місця відведено змалюванню бойового шляху отамана А.Г. Волинця та окремих епізодів його життя. Однак ці праці не дають повного уявлення про життєвий шлях та повстанську діяльність отамана, оскільки їх автори не мали змоги використовувати широку джерельну базу для своїх досліджень.

Своєрідним рубежем у дослідженні життя та діяльності А.Г. Волинця була стаття у «Вінницькій правді» у 1990 р. письменника В. Тимчука «Волинець: герой чи отаман банди»,⁵ в якій автор, попри залучення нового масиву джерел, віддає данину офіційній радянській історіографії, яка усіх повстанців змальовувала «бандитами». На противагу цій концепції у 1994 р. з'являється стаття професора В.Улянича «Отаман Волинець»,⁶ а у 1997р. - К.Завальнюка «Ананій Волинець – організатор повстанського руху на Поділлі в 1917-20 роках»,⁷ у яких постать А.Г. Волинця розглядалася як одного з талановитих та ідейних ватажків національно-визвольного руху доби Української революції 1917-1920 рр.

Помітною подією у висвітленні згаданої тематики був вихід у світ у 2002 р. книги Р.М. Ковалю і К.В. Завальнюка «Трагедія отамана Волинця», в якій вперше у вітчизняній історіографії на основі багатьох невідомих раніше першоджерел створено цілісний образ отамана.⁸ У книзі широко використані матеріали кримінальної справи на А. Волинця, які зберігаються у відомчому архіві УСБУ у Вінницькій області, документи, що стосуються військової та господарської діяльності 61-го Гайсинського полку, публіцистичні та поетичні твори отамана тощо. Все це робить книгу вищезгаданих авторів цінним набутком вітчизняної історіографії.

У свою чергу автор даного дослідження, використовуючи ряд нових джерел (кримінальну справу тестя А.Г. Волинця, Панаса Федоровича Гринчука, а також метричні книги Свято-Успенської церкви с. Кисляк тощо) збагатила біографію отамана новими деталями. Водночас, праця містить узагальнюючі відомості про життя та повстанську діяльність А.Г. Волинця на території нашого краю.

Народився він 1 (13) жовтня 1894 р. в багатодітній селянській родині в селі Карбівка нинішнього Гайсинського району Вінницької області. Окрім Ананія, в Гаврила Волинця, селянина середніх статків, було ще 3 синів та 4 дочок.⁹ Найстарший син помер ще до 1917 р.. Інший син, Ілько (1887 року народження), був незаконно репресований у жовтні 1930 р. Ще один син Гаврила, Олексій, за участь у повстанському русі був розстріляний ЧК в 1921 р. Одна із сестер Ананія Волинця, Ганна (1897 р. н.), була дружиною відомого повстанського командира Гиви-Плахотнюка. 8 вересня 1937 р. вона була заарештована і засуджена на 8 років таборів.

Про життя Ананія Волинця за період до 1917 р. відомо, що навчався він у місцевій церковно-парафіяльній школі, однокласній міністерській народній школі в Кисляку, а також у двокласній у Гайсині (закінчив її навесні 1908 р.). Після цього майже 3 роки заробляв на життя важкою працею в домашньому господарстві, деякий час був також помічником діловода Гайсинського лісництва. Восени 1913 р. наполегливий юнак вступає до Верхньодніпровського середнього сільськогосподарського училища, де зарекомендував себе здібним учнем (одним із перших за успішністю) та свідомим українцем (був співредактором нелегального шкільного журналу «Наше життя»).

Після падіння царського самодержавства Ананій Волинець повертається додому і одразу ж з головою поринає в тогочасне бурхливе суспільно-політичне життя: вступає до партії українських есерів, а також входить до складу Гайсинського революційного комітету (виконує обов'язки секретаря). В серпні 1917 р. влада у Гайсинському повіті фактично переходить до рук есерів і Волинець стає заступником повітового комісара Тимчасового уряду, а також очолює повітову міліцію.¹⁰ В обласному держархіві зберігається один із документів цього періоду – лист за підписом Волинця (виконував обов'язки повітового комісара) до Гайсинського міського демобілізаційного комітету від 2 жовтня 1917 р.¹¹ Усі свої сили на згаданих посадах Волинець віддавав забезпеченню законності та порядку на території краю. Так, коли у жовтні 1917 р. в Гайсині збунтувалися хворі солдати-венерики і почали чинити єврейські погроми, то лише енергійне втручання Волинця допомогло зупинити грабежі та насильства.¹²

Як свідомий патріот, Волинець відгукується на заклик Центральної Ради про організацію загонів Вільного козацтва. Завдяки його зусиллям, до лав повітового козацтва записується майже 5 тисяч чоловік, які надійно стояли на шляху численних грабіжників та мародерів.¹³

В березні 1918 р. Волинець опиняється у Києві, куди він прибув для лікування гострого запалення легень. Після одужання, за мандатом Центральної Ради, здійснює інспекцію органів місцевої влади у Київській та Подільській губерніях. На Черкащині його застаеть гетьманський переворот, через який він був змушений повернутися додому. В листопаді 1918 р., Волинець, отримавши наказ із Києва, виступає проти місцевої гетьманської адміністрації. В селі Рахнівка із місцевих селян він формує загін у 250 чоловік, при 4-х кулеметах, з якими без бою захоплює Гайсин. Солдати 10 Липовецького піхотного полку, що знаходились у місті, майже повним складом перейшли на бік повстанців. Таким чином, у розпорядженні Волинця опинились значні військові сили у складі 3-х куренів, загону кінноти у 200 шабель, з важкого озброєння – 30 станкових кулеметів та 1 гармата.¹⁴ Дізнавшись від помічника Гайсинського повітового комісара Л. Грановського про успіх Волинця, Головний Отаман Симон Петлюра своєю телеграмою призначає його командиром місцевих повстанців. Невдовзі Гайсинський курінь Національної гвардії (з 3 січня 1919 р. – Окремий Гайсинський курінь ім. отамана Симона Петлюри) підпорядковується 2-му Подільському корпусу генерала П. Ярошевича. Із загону Волинця у Вінниці 25 січня 1919 р. було сформовано 61-й Гайсинський полк, а молодому отаману присвоєно звання підполковника.¹⁵

Перше бойове хрещення полк Ананія Волинця дістав, придушуючи більшовицькі виступи в Літинсько-Летичівсько-Меджибізькому районі, після чого був перекинутий під Рівне у розпорядження отамана Оскілка (лютий 1919 р.). В районі Костополя та Сарнів 19 дивізія Добрянського, до складу якої входив і полк Волинця, вела запеклі бої із червоними, які, зрештою, були відкинуті за Прип'ять (березень 1919 р.). Однак у квітні червоні прорвали фронт, і Волинець із своїм загonom відступає на південь, знищуючи по дорозі червоноармійські загони, склади та комунікації.¹⁶ Невдовзі в районі містечка Ситківці загін Волинця об'єднується із загонами галичанина Голуба та підполковника Лисогора. На базі цих загонів було створено Гайсинсько-Брацлавську бригаду, яка звільнює від червоних Брацлав та Немирів (через деякий час вона розпадається).¹⁷

11 травня 1919 р. бійці Волинця повели наступ на Гайсин, який із великим завзяттям обороняли більшовики. Сильним кулеметним вогнем вони поливали повстанців із церковних дзвіниць, але після запеклого бою, що тривав цілу ніч, місто було взяте українцями.¹⁸ В ході бою загинули більшовицькі керівники – секретар партосередку та голова місцевого ЧК Вдовиченко, а також військовий комісар Міхейкін.¹⁹ Наступного дня в церкві Святої Покрови на честь перемоги було відслужено молебень. Перед повсталими селянами з великою патріотичною промовою виступив сам Волинець, закликаючи їх і далі продовжувати боротьбу за незалежність молоді української держави. Селяни слухали охоче, але були й такі, які, вийшовши з церкви, розійшлися по своїх домівках, як це робили і раніше їхні діди-прадіди. Закурився тоді підполковник і вигукнув: «Люди! Що ви робите? Згадаєте мої слова, та буде пізно». Потім, звернувшись до козаків, що залишилися з ним, сказав: «Клянемося, козаки! Краще померти за рідну неньку Україну, ніж скласти зброю».²⁰

Наче гайдамаки Залізняка і Гонти чи побратими Кармалюка, гуляли після цього козаки Волинця по Поділля, визволяючи один за одним населені пункти: Ладижин, Теплик, Гранів, Дашів, Китайгород, Хмільник та інші. У визволених містах та селах повстанці встановлювали свою адміністрацію, а також вживали заходів щодо підтримання громадського порядку. Ось лише один із документів, які підтверджують сказане (телефонограма осавула Янковського від 22 травня 1919 р.): «По наказу отамана Волинця пропоную Салиській управі, представникам села Гнатівки і Мазепенець взяти весь хліб на учот в економії Одая і зараз приступити до молотби. Весь хліб продати по дешевим цінам біднішому населенню. Охрана Салиська залишається на місці вкупі з охороною, яка прибуде з Хмільника. Ніяких інструкторів не признавати».²¹

Тим часом червоне командування, стурбоване активністю Волинця, знімає з фронту і кидає проти повстанців 7-й піхотний полк. Відступивши з міста, Волинець заманює противника в ліси на північний захід від Гайсина і майже повністю винищує.²² На короткий час у Гайсині та повіті знову встановлюється українська влада. Однак червоні недовзі відновлюють сили і відбивають Гайсин (всього лише з початку травня до середини липня 1919 р. місто 8 разів переходило до рук повстанців).²³ На допомогу 7-му піхотному полку червоних приходить Таращанська бригада (2000 шабел та 800 багнетів). Розуміючи, що з такою силою йому не впоратися, Волинець розпускає хлопців по домівках, а сам із невеликим загonom приймає нерівний бій у селі Кисляк, оточеному звідусіль червоними. З 60 бійців на чолі з отаманом, які кинулись у прорив ворожого кільця, в живих залишилося лише троє козаків. З двома із них отаман заховався у лісі. Вибратися ж з нього вдалося лише завдяки коневі, попустивши повід.

Не спіймавши отамана, червоні вимістили лють на мирних мешканцях, зібравши з них величезну продовольчу контрибуцію. Та до червоного Пітера вантаж не дійшов: вночі на станцію Гайворон, коли замінювали паровоз, зненацька налетів Волинець і захопив увесь ешелон. Після цього він знову захоплює Гайсин і встановлює в ньому українську владу (на цей час таращанці вже пішли на схід).²⁴ 16 червня 1919 р. у Гайсині скликається повітовий селянський з'їзд, який обирає владні органи – повітову раду (70 чоловік). Виконком ради очолює двоюрідний брат Волинця есер Іван Миколайчук.²⁵ Сам Волинець у виконкомі відповідав за військові справи. Крім того, він приступив до випуску часопису «Повстанець», який нині є бібліографічною рідкістю.²⁶

Безперечно, що без підтримки широких народних мас повстанський рух на Гайсинщині не набув би такого широкого розмаху. Свідченням цього є резолюція повітового селянського з'їзду, в якій, зокрема, зазначається: «Отаману Волинцю й всім славним козакам – повстанцям Селянський З'їзд шле свою щирю подяку за боротьбу по визволенню рідного краю від гнобителів – чужинців й доручає президії скласти привітання й адресу».²⁷ Потрібно також відзначити і особистий героїзм та відвагу повстанців, особливо їх провідника: під виглядом старого діда, що йшов до міста продавати цибулю, чи сліпого лірника, він, ризикуючи життям, ходив на розвідку. Славилися мужністю та відвагою і його бойові побратими: Федір Мединський (ад'ютант Волинця, розстріляний у 1928 р.),

Василь Голенко, Хтома Кирилюк, Явдоким Сільвейструк, Сидір Ксендзюк, Пилип Вишнюк та інші. Останній з них брав участь у революційних подіях 1905 р. За вбивство царського стражника був засуджений на довічну каторгу, звідки звільняється після 1917 р. Згодом повертається в рідну Чечелівку і вступає до загону Волинця. В 1921 р. гине від рук більшовиків. І таких, як Пилип Вишнюк, у Волинця були тисячі.²⁸ У липні – вересні 1919 р. з числа українських патріотів створюється 13-й піхотний Гайсинський полк (3000 багнетів і 300 шабель), який підпорядковується Генеральному штабові українського регулярного війська (брав участь в боях під Христинівкою). Надалі, через розбіжність у поглядах щодо тактики військових дій з начальником штабу Юрком Тютюнником, Волинець залишає полк і за наказом військового міністра В. Сальського відправляється на Гайсинщину для організації антибільшовицького підпілля.²⁹

Навесні 1920 р., коли дороги звільнилися від снігу, Волинець оголошує мобілізацію. На його заклик відгукнулося близько 270 чоловік. Згодом, із загonom у 350 піших та 150 кінних козаків він допоміг наступаючим українським частинам під командуванням генерала Омеляновича – Павленка оволодіти Брацлавом (28 квітня), Тульчином та Вапняркою (2 травня).³⁰ Окрім того, ще до зайняття Гайсина поляками (15 травня 1920 р.), його деякий час (до 9 травня 1920 р.) утримує Брацлавсько-Гайсинська партизанська бригада отамана Волинця. Про це свідчить документ: “До п. Гайсинського повітового комісара. На відношення від 18 травня ц/р за ч. 84 міська управа повідомляє, що з виходом з міста більшовиків і на підставі наказу коменданта Брацлавсько-Гайсинської партизанської бригади від 7 цього травня за ч. 1 – Управа розпочала свою працю і її продовжує з 7 цього травня” (до 14 червня, коли місто знову переходить до більшовиків).³¹

Невдовзі Гайсинсько-Брацлавська бригада отамана Волинця приєднується до 7-ої Запорізької дивізії, з якою ділить як радощі перемог, так і прикроші поразок. 13 червня 1920 р., після прориву фронту будьоннівською кіннотою, українські війська розпочинають відступ на захід... Біля села Токи Збаразького району Тернопільської області загін Волинця переправляється через Збруч і опиняється на території, зайнятій поляками. Розпочалась важка доба поневірян на чужині, пошуку засобів до існування. Як і Головний Отаман С.В. Петлюра, Анань Волинець за довгі роки війни не нажив собі ні золота, ні коштовностей, ні рахунків у закордонних банках. Тому він разом із вагітною дружиною Ольгою (Оляною) (1897 року народження, донькою кисляцького селянина Панаса Гринчука)³² поселяється в селі Щаснівка, що біля Тарнова, заробляючи на прожиття важкою працею в заможних господарів, а також лікуючи місцевих селян. Згодом, після багатомісячного перебування у Рівненській в'язниці (1922 рік), куди потрапив за підозрою у антидержавній діяльності, змінює не один вид діяльності. Наглядач шляхового будівництва на Рівненщині, член правління Волинського селянського банку, контролер електростанції, забійник худоби, завідувач канцелярією будівельного відділу, агроном – ось далеко не повний перелік випробувань, посланих йому долею.

Незважаючи на важкі життєві випробування, Ананій Волинець зовсім не цурається громадсько-культурної діяльності: вступає до лав Української народної партії (1923-1928), працює в редакції щотижневика “Дзвін”, підтримує зв'язки з багатьма визначними діячами української еміграції (зокрема, з поетом Володимиром Самійленком), входить до складу правління Волинського українського об'єднання (1931-1939) та культурно-просвітнього товариства “Українська школа” (1938-1939).³³

В 1933 р. у Рівному Волинець познайомився із славнозвісним паном Тарасом Бульбою-Боровцем. Останній дуже високо цинив свого нового знайомого: “Волинець був нашим симпатиком та дуже добрим моїм дорадником у багатьох справах. Він знав про всі плани та дії нашої організації і був дуже поважним співавтором тих чи інших її намірів. Це була високоінтелігентна та далекозора людина, гнучкий тактик. Я дуже багато від нього навчився у галузі воєнно-політичної тактики (бачити те, чого не видно)”.³⁴

Коли восени 1939 р. на Західну Україну вступили червоні війська, Волинець залишився у Рівному. На цей час він працював інспектором з обліку Рівненського повітового земельного відділу; мешкав у селі Басів Кут. Вже 2 жовтня 1939 р. А. Волинець був заарештований енкаведистами, однак, не знайшовши нічого підозрілого, вони були змушені його відпустити. Та все ж всюдишнє око НКВД не дрімало. Завдяки доносу громадянина С.В. Пекаря, який в одному з мешканців Рівного упізнав колишнього грізного борця за волю України, А. Волинця було заарештовано вдруге 20 січня 1940 р.³⁵ Почалися довгі дні допитів і тортур... “Фотографія часів “слідства”, - писали у книзі “Трагедія отамана Волинця” Р. Коваль і К. Завальнюк, - показує, що перед нами вже інша людина, не той, кого ми знали... Мученик, а не герой. Пастозне, збайдужіле обличчя, підбите праве

око, опущені вуса, занедбана борода. І тільки в лівому оці світиться життя. Воно сумно спостерігає, в тому числі й за самим собою, за власною поведінкою. В ньому ще можна вгадати того Волинця, яким ми захоплювалися, якого любили...»³⁶

Трагічна судова вистава, яка відбувалася у Вінниці з 31 січня по 2 лютого 1941 р., наближалася до свого розв'язку. «На процесі, - писав Тарас Бульба - Боровець, - була маса кореспондентів та журналістів. Усі вони аж запінювалися з приводу того, що цей старий "бандит" ще й тепер перед світлим трибуналом "трудящих" поводить ся так само, як 25 років тому в Гайсині. Коли Волинця запитали, чи винен він у тому, в чому його обвинувачують, він спокійно відповів: "Ні".

- Як то ні? Ти не чуєш, що народ говорить?

- Хіба це народ, це ж...

Волинець не просив помилування. Навпаки, він виступив із гострим звинуваченням тих, хто судив його.

- Я знаю, що я вмиру сьогодні, але пам'ятайте, що ви, починаючи від Сталіна, обов'язково визидихаєте завтра!

Таке було останнє слово гайсинського отамана, полковника Волинця».³⁷

2 лютого 1941 р. кримінальна колегія Вінницького обласного суду засудила А. Волинця до розстрілу. Вже після оголошення вироку він, морально і фізично зламаний, 4 лютого пише до катів українського народу прохання про помилування, в якому "широ кається" за своє "злочинне минуле" і висловлював бажання "віддати своє життя для справи служіння трудівникам СРСР"... Однак, "кассарга" А.Г. Волинця відхиляється прокурором і 14 травня 1941 р. його було розстріляно.³⁸ Так завершив свій життєвий шлях один із героїв національно - визвольної боротьби доби УНР, який у пам'яті нащадків, попри окремі допущені помилки та хитання, залишився взірцем у боротьбі за волю для наступних поколінь, про що дуже влучно сказав славнозвісний Т. Бульба - Боровець:

"Він гідно жив і боровся за волю України.

Гідно, незаплямованим лицарем і помер.

Вічна йому пам'ять і слава!"³⁹

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Басенко К.Я. На крутозламі.-К.,1970.-420 с.;
2. Бульба - Боровець Т. Армія без держави. -Львів, 1993.-168с.;
3. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919-6.V.1920).-К.,2001.-376 с.;
4. Серета М. Отаман Волинець // Червона Калина.-1930.-№7-8.-С.21-25;
5. Тимчук В. Волинець: герой чи отаман банди // Вінницька правда.-1990.-5,7 жовтня;
6. Улянич В. Отаман Волинець // Голос України.-1994.-23 квітня;
7. Завальнюк К.В. Ананій Волинець - організатор повстанського руху на Поділлі в 1917-20 роках // Тези доповідей і повідомлення 17-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. -Вінниця, 1997.- С.13-18;
8. Коваль Р.М., Завальнюк К.В. Трагедія отамана Волинця.-К.,2002.- 288 с.;
9. Завальнюк К.В. Провісники волі. -Літин, 2005.- С.34;
10. Його ж .Ананій Волинець - організатор повстанського руху на Поділлі в 1917-1920 роках.-С.14;
11. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО).-Ф.Д-286.-Оп.1.- Спр.264.-Арк.178;
12. Там само.-Ф. Д-192.-Оп.9.-Спр.11.-Арк.1 зв.;
13. Коваль Р.М., Завальнюк К.В. Назв. праця.-С.16;
14. Там само.-С.19-21;
15. Завальнюк К.В. Провісники волі.-С.34;
16. Його ж. Ананій Волинець - організатор повстанського руху на Поділлі в 1917-20 роках.-С.15;
17. Коваль Р.М., Завальнюк К.В. Назв. праця.-С.35-36;
18. Барвінок Ф. Анань Волинець // Вінницькі вісті. -1942.-11 січня;
19. Тимчук В. Назв. праця // Вінницька правда.-1990.-7 жовтня;
20. Барвінок Ф. Назв. праця;
21. ДАВО.-Ф.Р- 4942.-Оп.1.-Спр.8.-Арк.89;
22. Улянич В. Назв. праця;
23. Завальнюк К.В. Провісники волі. - С.34;
24. Серета М. Назв. праця.-С.23-24;
25. Коваль Р.М., Завальнюк К.В. Назв. праця.-С.40;
26. Серета М. Назв. праця.-С.24;
27. Шлях.-1919.-14 вересня;
28. Завальнюк К.В. Ананій Волинець - організатор повстанського руху на Поділлі в 1917-20 роках.-С.17;
29. Коваль Р.М., Завальнюк К.В. Назв. праця.-С.42;
30. Завальнюк К.В. Провісники волі. - С.35.31. ДАВО.-Ф.Д-286.-Оп.1.-Спр.271.-Арк.102-102 зв.;
32. Там само. -Ф.Д-904.-Оп.13.-Спр.103.-Арк.11 зв.;
33. Завальнюк К.В. Ананій Волинець-організатор повстанського руху на Поділлі в 1917-20 роках.-С.17-18;
34. Бульба-Боровець Т. Назв. праця.-С.61;
35. Коваль Р.М., Завальнюк К.В. Назв. праця.-101; Там само.-С.106;
37. Бульба - Боровець Т. Назв. праця.-С.62;
38. Коваль Р.М., Завальнюк К.В. Назв. праця.-С.117-118;
39. Бульба-Боровець Т. Назв. праця.-С.62.

Н.І. Стрельбіцька

ДО ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ МІСТА ВІННИЦІ В ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В сучасних процесах державотворчості, вирішення першочергових завдань перебувало без належного обґрунтування з позицій вивчення краєвих зразків історичного досвіду. Пошуки шляхів

.....
переходу системи міського самоврядування на новий рівень діяльності, шляхів залучення громадськості, шляхів забезпечення матеріально-технічної бази привертають увагу до минулого: системи міських дум та їх виконавчих органів – міських управ на Україні в цілому, і на Поділлі, зокрема.

Діяльність органів міського самоврядування міста Вінниці Подільської губернії в XIX – на початку XX ст. досі не отримала достатнього висвітлення в історичній літературі. Фрагментарне висвітлення цієї проблеми в українській історіографії XX ст. зробили О. Моргун¹, Б. Веселовський², В. Маркус³, В. Дорошенко⁴, сучасні українські дослідники І. Верховцева⁵, О. Кузема⁶, І. Мельничук⁷, П. Слободянюк⁸ та інші. Вони розкрили загальні напрями діяльності органів міського самоврядування Правобережної України, майже не приділивши уваги регіональним аспектам та особливостям діяльності міського самоврядування, одному з видатних явищ суспільного, економічного і культурного життя України. Спеціальні дослідження з історії міського самоврядування періоду XIX – початку XX ст. Вінниці поки відсутні. Саме тому, нами в рамках дослідної програми Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ та дисертаційного дослідження розкриваються загальні напрями діяльності органів міського самоврядування міста Вінниці.

Після приєднання Поділля до складу Російської імперії 22 травня 1795 р. формується нова Подільська губернія. Місто Вінниця входило спочатку до Брацлавської губернії, і було, навіть, до влаштування губернського м. Брацлава, місцеперебуванням губернських органів влади. З 1797 р. Вінниця приєднана повітовим містом до Подільської губернії, яким і залишена при остаточному штаті губернії в 1804 р.⁹

Історія органів міського самоврядування м. Вінниці відноситься до XVIII ст., а подальший розвиток продовжується після запровадження міської реформи. Міське положення 1870 р. відкинуло становий принцип представництва в думі і ввело буржуазний принцип майнового цензу. Думи та їх виконавчі органи - управи перейшли до представників великої і середньої буржуазії. Досліджуючи архівні матеріали щодо діяльності дум в цілому, і Вінницької міської думи зокрема, можемо визначити межі їх компетенції: 1. Використання коштів для благоустрою міста та міського будівництва; контроль за його санітарним станом. 2. Асигнування коштів на утримання адміністративних, судових і поліцейських установ. 3. Збирання податків з місцевого населення; розгляд дрібних та спірних справ купців та ремісників. 4. Нагляд за діяльністю навчальних закладів, медичних установ, їх асигнування. 5. Сприяння розвитку торгівлі.

До однієї з найважливіших сфер діяльності Вінницької міської думи відносився нагляд за санітарним станом міста, використання коштів для міського благоустрою та будівництва. "Стаття 55 Положення 1870 р. визначала повноваження міської думи: порядок утримання у справності та чистоті міської території, пам'ятників, улаштування пристаней, переправ та перевозів, покривель тощо"¹⁰. Аналіз документів, представлених в фондах Державного архіву Вінницької області №230, 262, 494, Державного архіву Хмельницької області № 117, 409, дає чітке уявлення про становище м. Вінниці на рубежі XIX - XX століть. Перед органами міського самоврядування стояли наступні проблеми: проблема брукування вулиць і площ міста, проблема сполучення основної частини міста зі старим містом, контроль за дотриманням норм Санітарного статуту, проблема фінансування закладів освіти.

Досліджуючи архівні матеріали щодо запровадження міських дум та управ, розглянемо ряд особливостей. Насамперед, щодо міст Київської, Волинської та Подільської губернії було видано окреме положення від 29 квітня 1875 р. Спостерігається деяке зволікання з запровадженням нових органів самоврядування в подільських містах. В більшості міст Подільської губернії реформовані думи та управи розпочали свою діяльність в період 1879-1881 рр.. В Вінниці нове міське положення почало діяти з 1879 р.

Населення міста на час запровадження міської реформи становило 23591 чол.; з них православних - 32,0 %, євреїв - 58,5 %, католиків - 9,5 %. Міщан було 78,1 %, військового стану - 12,3 %. Православних церков 5, костьол 1 (римсько-католицький), синагог і інших єврейських молитовень 13. В економічному плані Вінниця порівняно з іншими повітовими містами регіону була достатньо розвинутою. В місті нараховувалось 16 фабрично-промислових закладів: 2 пивоварних, 2 миловарних, 1 свічковосальний, 1 дріжджовий, 1 тютюнова фабрика, 5 цегляно-черепичних, 1 мідночавуноліварний.[11] Наприкінці XIX ст. розвивається нова галузь промисловості — виробництво сільськогосподарських машин. Саме в Вінниці, а також в Могилеві почали працювати перші на Поділлі заводи по випуску сільськогосподарських машин. Також у Вінниці у 1880 р. розпочав

роботу чавуноливарний завод "Молот", на якому виробляли обладнання для цукрових і винокурних заводів, нескладні сільськогосподарські машини та знаряддя. Загальна сума виробництва продукції на фабриках і заводах в 1887 р. становила 84790 руб. Щорічно в місті відбувалось 9 ярмарків, але за обсягом продажу товарів вони були незначними. В галузі розвитку освіти відбуваються позитивні зміни. З Могилева-Подільського в Вінницю було переведене реальне училище, також діяло 1 двокласне єврейське училище й кілька початкових шкіл. В галузі охорони здоров'я діяли три лікарні, з них одна єврейська. В 1887 р. прибутки в міський бюджет Вінниці становили 54942 руб., а витрати - 38004 руб.. Місто витрачало 10083 руб. на міське самоврядування, на благоустрій 4429 руб., на добродійність 901 руб., на медичну частину 1066 руб. У м. Вінниця на 1 січня 1888 року міський капітал становив 18329 руб.; землі 2939 дес., у тому числі орної - 2250 дес.¹¹

Подільський губернатор намагався прискорити введення міського положення 1870 р. в найбільших містах Подільської губернії. Він писав клопотання в Міністерство Внутрішніх Справ і визнавав можливим по місцевим обставинам ввести в містах Подільської губернії: Вінниці, Проскурові, Могилеві, пропонуючи відомості про ці міста, «...покірно прошу про введення в означених містах нового міського положення».¹²

Подільський губернатор надає статистичні відомості по Вінниці: мешканців міста - 9420 чол.; з них: православних - 2402, католиків - 371, євреїв - 6647. Всього: домовласників-1697; з них: православних - 930, католиків - 205, євреїв - 562. Прибутки міста становлять 13966 руб. 81 коп., витрати - 13712 руб. 51,1/2 коп.¹³

Міське положення в Вінниці було запроваджено, але одразу ж виникли значні проблеми, насамперед щодо проведення виборів. Далеко не всі були задоволені результатами перших виборів. Крім того, міські виборці «бажають користуватися ділянками міської землі по заниженій ціні», що є порушенням.¹⁴

На рубежі XIX - XX ст. в Подільській губернії відбулося декілька перевірок. Ревізійні комісії працювали в більшості повітових міст губернії. Так за висновками комісії в 1898 році «повітова лікарня в Вінниці утримується в блискучому порядку», міська лікарня утримується в відмінному стані, їжа і хліб чудові, нестачі білизни не спостерігається. Тюрма утримується задовільно. Ревізія відмітила, що «діловодство по військовій повинності введеться правильно і знаходиться в порядку»¹⁵. Але під час перевірки Вінницьких органів міського самоврядування були виявлені окремі недоліки. Управа допустила неправильні витрати грошових сум коробочних зборів, що знаходились в її розпорядженні, поповнювала ними витрати на міські потреби. Справи були настільки заплутані, що перевіряючий Крилов попросив на допомогу чиновників Бахтіна і Студенця. В результаті довгострокової перевірки ревізори прийшли до висновку, що «встановити в теперішній час порядок в справі коробочного збору може тільки Губернське правління».¹⁶ Отже, документи по коробочних зборах Вінницької управи перебували в такому стані, що подільський губернатор змушений був просити генерал - губернатора «командувати для вказаної вище потреби ще когось із підлеглих».¹⁷

Також перевірка збрала інформацію відносно інших питань, що стояли на порядку денному в органах міського самоврядування окремих міст Подільського краю. Так було розглянуто питання відносно побудови в Вінниці постійного моста для з'єднання із Старим містом основної частини міста. Вінницька міська дума зволікала з будівництвом. Був розроблений проект моста і складений кошторис, і справа вже була близька до впровадження. Але на одному із засідань думи було піднято питання про будівництво залізного моста. На такий міст потрібно 50-70 тис. рублів. Так як таких вільних коштів місто не має, дума прийняла рішення вважати подібне будівництво недоцільним, «...так як прибутки, що надходять в міську касу від Старого міста не перевищують 1000 рублів в рік».¹⁸

Аналізуючи протоколи Вінницької міської думи, приходимо до висновку, що дума, насамперед, вирішувала поточні питання і проблеми благоустрою, а вже потім проблеми освіти. Так, гласні Ліщинський, Бабанов, Стасюк, Конюхов, Корженівський, священик Мишевський (всього 20 гласних) поставили питання про збереження в цілісності грошових сум, отриманих з податку на нерухоме майно на утримання в м. Вінниця прогімназії. Але міський голова пояснив, що існує гостра необхідність в поточних витратах на облаштування колодязя, на завершення бруківки по Купецькій вулиці 1000 руб., на облаштування моста по Соборному провулку 100 руб., на розширення бруківки по Соборному провулку 285 руб. 79 коп.¹⁹ Саме тому міський голова вважає, що немає можливості виділяти кошти на утримання прогімназії.. Гласні підтримали рішення міського голови.

Отже, ревізійними комісіями: 1898 р., 1902 р, 1906-1907 рр., було виявлено ряд недоліків при веденні документації, фінансових звітах, сумах коробочних зборів. Комісіями також було помічено деяке зволікання органами міського самоврядування в прийнятті важливих рішень щодо благоустрою, розвитку освіти та медицини в містах Подільського краю.

Міська дума Вінниці захищала свої інтереси. В 1899 році виник справжній конфлікт між міською владою і Подільським Губернським по міським справам Присутством. Ще в 1894 році було підняте питання про продаж міської землі в розмірі 108 дес. по 350 руб. за десятину для потреб Вінницької окружної лікарні. Але дане питання не було тоді вирішене і постало заново тільки через 5 років. Міський голова М.В. Оводов, піклуючись про інтереси міста, вважав, що вимога Подільського Губернського по міським справам Присутствія про продаж землі за старими цінами не є правомірною, так як «...за своїми наслідками може принести суттєву матеріальну шкоду місту». Міський голова, мотивуючи тим, що Вінницька міська лікарня заснована не тільки для Вінниці, а й для всього Південно – західного краю, вважає, що неможливо допустити, щоб «... вигоди скарбниці опирались на більш, або менш значних втратах для міського господарства»²⁰. Міська дума наводить аргументи, що ціна на землю, закріплення якої бажає Губернське Присутствіє, невідповідно низька. Вінницька влада відстояла інтереси міста, так як Подільський губернатор погодився і прийняв рішення, «... що ціни є не правильними і підлягають відміні».²¹

Міська дума та управа час від часу допомагала найбільш нужденним міщанам Вінниці. До органів міського самоврядування Вінниці досить часто надходили прохання на зразок наступних: «...просимо віднайти хоч найменшу можливість для підтримки моєї сім'ї». Подібні прохання надійшли від наглядача Вінницької міської лікарні Т. Панкевича, прохання від міщанина Шпака та ін.. Так, в грудні 1897 року дума надала матеріальну допомогу у розмірі 25 руб. сріблом вінницькому міщанину П. Самборецькому, який «...залишився нещасним з усією родиною без даху і хліба»²². Міська дума намагалася по можливості допомогти усім, хто звертався, надаючи допомогу в кількості, яку дума віднайде можливим.

Міська влада в Вінниці намагалась йти в ногу з часом. Так, міська управа визнає корисним облаштування в Вінниці телефонного зв'язку. Збереглася переписка між Подільським губернатором, начальником Кишинівського поштово-телеграфного округу, товариством російських інженерів-електриків про облаштування в Вінниці телефонної сітки. Органи міського самоврядування склали список осіб і закладів міста, що підлягають телефонізації. У Циркулярі Міністра Внутрішніх справ про порядок облаштування списку абонентів на телефонний зв'язок Вінниці нараховується 43 абонента. Серед них такі установи: бюро сільськогосподарського товариства, поліцейське управління, перша і друга поліцейські дільниці, повітовий справник, міська управа, окружна лікарня, центральна аптека, цегельний завод Мар'яновського, аптечний склад, п'ять готелів (Бельв'ю, Франція, Центральна, Європейська, Гранд - Готель), маслобійний завод; міська лікарня, реальне училище. Серед приватних осіб першими виявили бажання стати абонентами лікарі Шафір, Маковський, Зеленай; гласні міської думи К. Подлевський, Б. Ліщинський, Чагін, Л. Сапіра і Беренштейн».²³ Міська Дума оголосила конкурс на умовах концесії. Розгорнулась серйозна конкурентна боротьба між бажаючими отримати концесію на телефони в Вінниці. Свої послуги запропонував підприємець із Бердичева С.Зусман, що був представником швейцарської фірми «Дюфур і К.» і в місті «влаштував телефонну сітку, даний час діє 130 телефонів»²⁴. Зацікавився співпрацею з Вінницькою владою електротехнік із Санкт-Петербурга М.В. Іляшенко, з товариства «Володимирська електрична станція.» Так, в вересні 1903 року він цікавився «...в якому стані знаходиться справа по заяві, щодо влаштування телефонів в м. Вінниця». Свої послуги запропонував інженерне бюро «Розеня» з м. Києва. В січні 1904 року Розень просить міську думу «... дозволити мені влаштування і експлуатацію телефонів в Вінниці на концесійних началах на 25-30 років».²⁵ Були і інші пропозиції після тривалої переписки міської влади з начальником Кишинівського поштово-телеграфного округу і товариством російських інженерів-електриків, міська дума прийняла рішення про вибір проекту інженера Фазли. Подільський губернатор відповів, що «... не зустрічає перепон до влаштування в м. Вінниці інженером Фазли мережі телефонного сполучення».²⁶ Інженер Фазли досить оперативно взявся до справи, і в жовтні 1906 р. телефонний зв'язок в Вінниці почав свою роботу. В кінці липня того ж року надійшла скарга в Вінницьку міську управу від повітового справника. « Телефонною мережею в м. Вінниці в теперішній час з'єднані військові казарми, майже всі приватні заклади і посадові особи, крім поліцейського управління і моєї квартири». Мотивуючи «...нинішніми тривожними часами і ставлячи на перший план інтереси безпеки громадян Вінниці, справник просить прискорити

можливість встановлення телефонів». ²⁷ Інженер Фазли старався оперативно виконати усі замовлення, особливо урядових установ. По всіх питаннях щодо вибору місця для стовпів та інших телефонних споруд на площах і вулицях м. Вінниці він радився з міським правлінням. Передовим досвідом Вінницької міської влади зацікавилася Могилівська міська дума. Міський голова звертається з проханням «... не відмовити повідомити, яким способом в м. Вінниці влаштований телефон: на кошти міста, чи на умовах концесії. На даний запит Вінницький міський голова дає відповідь, що телефонний зв'язок ще не функціонує, але як тільки буде працювати, він повідомить усі подробиці. ²⁸ Могилівська міська влада, переймаючи досвід, однією із перших на Поділлі запровадила міські телефони. Усе було гаразд, поки не виник конфлікт із введенням трамвайних ліній, так як телефонні споруди перешкоджають влаштуванню трамвайних колій. Інженер Фазли від 17 травня 1905 р. зобов'язувався, що «... в випадку будівництва в місті нових приміщень та інших електричних підприємств буде перебудовувати свою мережу, як вимагає місто і техніка. Али Фазли, не зважаючи на прохання управи і думи, та економлячи кошти, повідомляє, що «... телефонна станція буде проводити роботи, одночасно з трамвайними роботами, але ніяких затримок від електричних проводів не буде». ²⁹ Але, незважаючи на запевнення інженера, восени 1912 р. управа змушена була припинити роботи, так як в деяких місцях Миколаївського проспекту телефонні проводи заважали прокладенню колій, відбувалася затримка «... в влаштуванні і відкритті руху трамваю, що пов'язана з великими втратами. Нарешті було знайдене спільне рішення і конфлікт було вичерпано. Було вирішено «... замінити частину дротів підземними кабелями і продовжити роботи по Миколаївському проспекту і до мостів». ³⁰ Перший трамвай в Вінниці був пущений 29 жовтня 1913 року. Роботи по переобладнанню телефонних ліній по Миколаївському проспекту відбувалися в серпні 1914 р. Інженер - електрик М.В. Фазли проводив телефонні лінії, крім Вінниці, в інших містах Подільської губернії. Так, на листопад 1913 р. телефонна сітка працювала вже в Могилеві, Проскурові, Жмеринці, Барі, Гайсині. До початку Першої світової війни місто перетворилась на великий адміністративний, соціально-економічний та культурний центр всього регіону.

Отже, м. Вінниця значно зросла і змінилась за досить невеликий період часу – за 50 років. Значну роль в ці зміни внесла діяльність органів міського самоврядування. Таким чином, саме завдяки тісній та ефективній співпраці Вінницької міської думи, її виконавчого органу – міської управи і громадськості в період 1870-1914 рр. відбулися значні зміни в усіх сферах життя міста, зросла чисельність населення, місцева громадськість відчула позитивні результати своєї співпраці. Тому сучасним органам народовладдя варто враховувати традиції співпраці органів влади і громадськості минулого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Моргун О. Земство на Україні, неоцінений осередок українства. „Українська Дійсність“. В 4-х ч. – Берлін, 1945.; 2. Веселовский Б. История земства за 40 лет. Т. I-IV. – П., 1909-1911.; 3. Маркусь В. Земства, Земські установи // Енциклопедія Українознавства-II. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 790-792; 4. Дорошенко В. 3 історії земства на Україні // ЗНТШ. Студії з поля суспільних наук і статистики. – Т. II. – Л., 1909.; 5. Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.). Автореф. канд. дис... к. і. н. – 2004. – 18 с; 6. Кузема О.Л. Документи Кам'янець-Подільського міського державного архіву про самоуправління міст Поділля на початку XIX століття // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 3. В 3-х томах. – Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – Т. I. – С. 30-33.; 7. Мельничук І.П. Документи державного архіву Вінницької області про історію органів самоврядування на Поділлі (XIX-поч. XX ст.) // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Абетка НОВА, 2002. – С. 215-219. 8. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витoki, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад. Історико-етнографічне видання. – Хмельницький: Поділля, 2004; 9. Задорожнюк А.Б. Адміністративний устрій та правовий статус міст і містечок Поділля наприкінці XVIII - на початку XX ст.; 10. ПЗЗ Російської імперії. 3.2, Т.14., С-П., 1874., С.828.; 11. «А.Ф.С.». Вінниця // Брокгауз А. и Ефрон Н. Энциклопедический словарь. CD-RV I. - 2002.; 12. Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІА України).- Ф. 442.- Оп. 548. - Спр.21.- Справа про введення міського положення 1870 в містах. Вінниця, Проскурові і Могилеві Подільської губернії. (30 квітня 1879 р.-16 вересня 1881р.) – Арк.1; 13. Там само.- Арк.2; 14. ЦДІА України.- Ф.442.- Оп.628.- Спр.528. - Справа про ревізію губернаторами ввірених їм губерній.(23 листопада 1898р. – 17 грудня 1898р.) Записка про огляд Подільським губернатором, генерал – майором Семякіним в серпні – вересні 1898 р. повітів Подільської губернії: Літинського, Вінницького, Брацлавського, Ямпільського, Ольгопільського, Балтського і, частково Ново-Ушицького і про результати

ревізії в цих повітах діловодства, і про діяльність належних закладів і посадових осіб. /К. -П. Типографія Под. Губ. Правління, 1898. - Арк.11.; 15. Там само; Арк.11-12.; 16.ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп.660. - Спр.260. - Канцелярія Київського, Волинського і Подільського Генерал-Губернатора. Справа про командировання діловода Канцелярії Колежського радника Крилова і помічника діловода колежського асесора Бахтіна в міста Могилів і Вінницю для ревізії діловодства Вінницької і Могилівської міських управ (21 травня 1907- 11 серпня 1909 рр.) - Арк.20 - 21.; 17. Там само.- Арк.24.; 18. Там само.-Арк.21.; 19.Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). - Ф.230. - Оп.3. - Спр.80. Проект правил про порядок діловодства і протоколи Вінницької міської думи (14 січня 1882р. - 6 листопада 1885р.). - Арк.24-25.; 20.ДАВО. - Ф.230. - Оп.1. - Спр.85. - Рішення міської думи і скарги міського голови в правлячий Сенат на постанови Подільського губерньського по міським справам Присутствія. (26.11.1899 - 18.10.1900). - Арк.15. 21. Там само.- Арк.21.; 22. ДАВО. - Ф.230. - Оп.1. - Спр.63. -Постанови міської управи про видачу грошових допомог сиротам та інвалідам війни. (10.06.1880 - 19.01.1889). - Арк.75.; 23.ДАВО. - Ф.230. - Оп.3. - Спр.11. - Переписка с Подільським Губернатором, начальником Кишинівського поштово-телеграфного округу, товариством російських інженерів-електриків про облаштування в Вінниці телефонної сітки. Циркуляр Міністра Внутрішніх справ про порядок облаштування електричних споруд. Список осіб і закладів міста, що підлягають телефонізації. - Арк.14-15.; 24.Там само.- Арк.27.; 25. Там само.- Арк. 27-30. 26. Там само.- 49.; 27.Там само.-Арк.58.; 28.Там само.- Арк.40-41.; 29. Там само.- Арк.107-109.; 30.Там само. - Арк. 121.

А.М. Трембіцький

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА СІЧИНСЬКОГО

До урівноважених талантів на українській культурній ниві, коли один талант домінує над іншими, можемо сміливо віднести архітектора, графіка, енциклопедиста та мистецтвознавця, уродженця Поділля Володимира Січинського (1894-1962)¹. Вчений, не зважаючи на несприятливі умови еміграції, страхіття Другої світової війни та повоєнної репатріації, своїми працями, енциклопедичними статтями і гаслами з українського мистецтва, намагався показати усьому світу всю велич української культури². Завдяки своєму таланту, працьовитості, витривалості, скромності, переживаючи страхіття війни та живучи у важких моральних і матеріальних умовах, відчуваючи свою відповідальність українця, він писав про українське мистецтво, народну культуру, переконуючи світ у повноцінності української нації, доводячи, що українці є окремим самостійним народом, який нічим не поступається іншим народам³.

Вчений твердо вірив, що настане час, коли Україна стане вільною державою і його доробок стане їй у пригоді. Сучасна Україна пізнає багату спадщину В.Січинського, зусиллями українських істориків і краєзнавців проведено декілька науково-практичних конференцій, опубліковано більше 100 наукових, науково-популярних статей та краєзнавчих розвідок. Проте такий напрям його творчості, як участь у творенні енциклопедичних праць про Україну, ще й досі залишається не дослідженим та мало вивченим. Тому нами вперше висвітлюється енциклопедична діяльність В.Січинського.

Певні аспекти діяльності Володимира Січинського як енциклопедиста висвітлили відомий канадський мистецтвознавець І.Кейван у праці "Володимир Січинський - архітект, мистець-графік, мистецтвознавець, дослідник" (1958)⁴, професор Пряшівського університету, доктор філологічних наук, закордонний академік НАН України М.Мушинка в монографії "Володимир Січинський і русини - українці Східної Словаччини" (1995)⁵, а також С.Костюк у бібліографічному покажчику праць В.Січинського, виданому Львівською Науковою бібліотекою НАН України ім. В.Стефаника (1996)⁶, де подано згадки про 18 енциклопедичних мистецтвознавчих гасел ученого. Однак нами встановлено, що в цьому бібліографічному покажчику відсутні гасла В.Січинського "Кераміка: Історичні відомості" та "Ткацтво і вишивкарство", подані ним в "Енциклопедії Українознавства-I" (1949)⁷.

У 1930 р. відомий вчений, голова НТШ І.Раковський писав, що „ми, українці, мусимо зважитись видати свою власну енциклопедію і то не переклад чужої, невідповідної для нас, а своєї рідної, відповідаючої потребам нашого загалу. І коли довкола видання тієї першої нашої енциклопедії згуртувалися люди, що належать до найліпших наших знавців і дослідників поодиноких ділянок людського знання, коли між тими співробітниками є письменники, які довголітньою своєю працею дали вже наглядний доказ, що вміють писати приступно й загально зрозуміло, навіть про найтяжчі наукові питання, коли між ними є також і суспільні діячі, які добре знають сучасний стан нашого народу й його потреби, коли вкінці між ними є й такі, які були співробітниками енциклопедії чужих культурних народів - то ми можемо сміло приступати до видавання нашої першої книги знання і можемо бути певні, що вона буде культурним ділом гідним

нашого Народу"⁸. В.Січинський відгукнувся на заклик І.Раковського і разом з 136 українськими ученими із Західної України та еміграції прийняв активну участь у написанні мистецтвознавчих статей і гасел для першої українознавчої енциклопедії - „Українська Загальна Енциклопедія. Книга Знання”, яка протягом 1930-1935 рр. вийшла у Львові-Станіславі-Коломиї в трьох томах. Ця перша українська енциклопедія мала своїх попередників, які відповідно до часу, потреб і обставин намагалися подати в певній системі відомості про Україну, її народ і культуру. Так перші спроби викладу енциклопедичних знань про Україну зробили українські науковці у своїх українознавчих статтях⁹ для поважних польських енциклопедій „Encyklopedia polska”, виданих Оргельбрантом (Warszawa) і Польською Академією наук у Кракові. Значно об'єктивніше подано українознавчий матеріал в „Енциклопедическом словаре Брокгауза А. и Ефрона Н.”, „Большой энциклопедии под ред. С.Н. Южнина” (СПб., 1902), в інших тогочасних енциклопедіях, за винятком чеської („Ottův Slovník Nauky”), подавалися про Україну незначні, переповнені неправдивою інформацією гасла¹⁰.

„Українська Загальна Енциклопедія” (УЗЕ), хоча й була побудована за зразком іноземних енциклопедій, проте мала самостійне значення і вперше подала майже 8000 загальних гасел та добре впорядковану оригінальну інформацію про Україну та українознавство на 322 сторінках¹¹, увібравши в себе все найкраще, що було на той час для таких видань. Ця, видана в 30-ті рр. ХХ ст., УЗЕ не втратила своєї цінності і сьогодні, хоча радянська влада відносила видання до особливо крамольної націоналістичної літератури, а за її зберігання засуджували на значні терміни¹². На радянській Україні українські вчені також намагалися створити та видати українознавчу енциклопедію, проте над цим «паспортом самостійної держави» тривалий час висіла лиха доля. Перший її головний редактор М.Скрипник застрелився, а початковий наклад унікальної книжки безслідно зник¹³. Сучасні дослідники історії творення УЗЕ В.Микитчук, М.Савчук, Т.Романюк, Н.Черниш, Т.Гуцаленко, М.Трегуб¹⁴ у своїх працях висвітлюють історію її видання, проте у них відсутні матеріали про творчу співпрацю В.Січинського з колективом редакції, хоча вчений-енциклопедист написав 12 гасел про українське мистецтво та його творців. Сьогодні архівні матеріали редакції „Українська Загальна Енциклопедія” зберігаються у фонді № 252 відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника та фонді № 328 Центрального державного історичного архіву України у Львові¹⁵. Збережена в архівних джерелах інформація про життя й діяльність українців має неоціненну вартість і слугує відображенню багатовікової історії України.

В 1941 р. у Кракові українські енциклопедисти у видавництві „Бистриця” розпочали друкування розрахованої на 5 випусків „Енциклопедії Українознавства” за редакцією І.Раковського і Є.Пеленського, але все скінчилося невдачею, вийшов тільки перший том, присвячений природі і демографії України із статтями В.Січинського, І.Раковського, В.Кубійовича та багатьох інших¹⁶. Українські науковці зробили спробу відновити видання „Енциклопедії Українознавства” в Україні під час німецької окупації у роки Другої світової війни, але вона була невдалою¹⁷.

Після закінчення Другої світової війни В.Кубійович зумів організувати найкращі наукові сили української діаспори, науковців з різних ділянок українознавства, фахівців найрізноманітніших галузей знань. Вони створили своєрідний українознавчий інститут – Інститут Енциклопедії Українознавства, що діяв без статутів та офіційних засідань, на засадах конкретної праці. Науковці часто наражалися на критику з боку тих, хто, замість правдивої інформації і даних, волів ідеалізувати в патріотичному сенсі українську дійсність, проте енциклопедисти на такі концесії не йшли, бо це, на їх думку, знижувало б науково-об'єктивний рівень книги знань про Україну та її народ.

Вже в 1949-1952 рр. українські науковці-енциклопедисти, перебуваючи в еміграції, видали у трьох томах за редакцією В.Кубійовича і З.Кузелі „Енциклопедію Українознавства. Загальна частина” (ЕУ-І). У написанні статей та редагуванні гасел взяли участь 120 вчених. Перероблене і скорочене видання вийшло в США англійською мовою¹⁸. В радянській Україні це видання не було доступне науковцям, лише в незалежній Україні в 1994-1995 рр. вона була перевидана¹⁹. У цій енциклопедії подано згадки про 56 найбільш значних праць В.Січинського, а також вміщено 12 його статей про українське мистецтво і культуру: „Назва території і народу: найстаріші назви”²⁰, „Ткацтво й вишивкарство: історичні відомості”²¹, „Ткацтво й вишивкарство: вибійки”²², „Кераміка”²³, „Металеві вироби”²⁴, „Архітектура мурована: архітектура грецького Причорномор'я”²⁵, „Архітектура дерев'яна: вежі, дзвіниці, церковне будівництво, міське (міщанське) будівництво”²⁶, „Різьба (грецькі часи, княжа доба, ренесанс, бароко, класицизм, реалізм, нова українська різьба)”²⁷, „Малярство (княжа доба, XIV-XVI, бароко)”²⁸, „Графіка і гравєрство (княжа доба, XIV-XVI, бароко, класицизм, новітня українська гравюра)”²⁹, „Вироби й прикраси із скла: історичні відомості”³⁰, а також у співавторстві з Я.Рудницьким „Назва території і народу:

.....
 назва „Україна“³¹ та „С.Ю.“ „Архітектура мурована: готика і ренесанс, бароко XIX сторіччя, відродження українського національного стилю, конструктивізм і радянський стиль в архітектурі на Україні“³². Про вартість цих мистецтвознавчих гасел свідчить і той факт, що для їх написання В.Січинський використав 209 історико-мистецтвознавчих праць.

У радянській Україні лише в 1957 р. визначному класику української літератури М.Бажану вдалося організувати і відновити видання українознавчих енциклопедій³³. Так, у 1959-1965 рр. було видано в 17 томах Українську Радянську енциклопедію, яка охоплювала 45000 гасел, у 1977-1985 рр. вийшло її 2-е видання в 12 томах³⁴, проте у них відсутні відомості про енциклопедиста і мистецтвознавця В.Січинського та його творчі здобутки.

1955 р. учені української діаспори за редакцією В.Кубійовича почали видавати другу, заплановану на 5 томів, словникову частину „Енциклопедії Українознавства“ (ЕУ- II)³⁵, пізніше її розширили до 10-и томів, які вийшли протягом 1955-1984 рр. Автори енциклопедії для написання 36 українознавчих статей-гасел використали 63 найбільш відомі праці В.Січинського. Крім того, в 12 таких мистецтвознавчих гаслах, як „Турток Діячів Українського Мистецтва (ГДУМ) у Львові“³⁶, „Екслібрис“³⁷, „Етнографія“³⁸, „Мистецтвознавство“³⁹, „Мистецтво українське“⁴⁰, „Мистецька освіта“⁴¹, „Прага“⁴², „Українська книга“⁴³, „Українська Студія Пластичного Мистецтва“⁴⁴, „Українське Товариство Прихильників Книги в Празі“⁴⁵, „Український Громадський Видавничий Фонд у Празі“⁴⁶, „Червона калина“ (видавничий кооператив)⁴⁷ подали згадки про наукові здобутки знаного дослідника українського мистецтва і культури В.Січинського.

В.Січинський, як і сотні патріотів з української діаспори різних країн, що збирали кошти, ставали фундаторами і безпосередніми творцями цієї великої патріотичної справи на славу України, також взяв активну участь у підготовці матеріалів для „Енциклопедії Українознавства-II“. Він разом з Л.Бурячинською, Б.Кравцівим, З.Кузелею, П.Одарченком і Я.Пастернаком опрацьовував значні українознавчо-мистецтвознавчі матеріали до розділу „Етнографія-фольклор“, а спільно з Я.Гніздовським, С.Гординським і С.Янівим – до розділу „Мистецтво“⁴⁸. Особисто вчений подав 16 статей-гасел про українське мистецтво та культуру. Серед них варто відмітити статті про найвизначнішого українського різьбяр Олександра Архипенко (*1887-?)⁴⁹, відомого портретиста Володимира Боровиковського (1757-1825)⁵⁰, одного з найвидатніших українських малярів, знавця українського орнаменту і народного мистецтва Сергія Васильківського (1854-1917)⁵¹, маляр-філософа французького роду, вихованого на Поділлі Миколу Ге (Gay) (1891-1894)⁵². А також цінні мистецтвознавчі гасла „Архітектура на Україні“⁵³, „Бароко (або барок) в образотворчому мистецтві“⁵⁴, „Вишивки“⁵⁵, „Графіка“⁵⁶, „Грецьке мистецтво на Україні (від 7-6 ст. до Р.Х. до XIX ст.)“⁵⁷, „Туцульщина: історія, назва, етнографія, архітектура, мистецтво“⁵⁸, „Готика або гостролучний стиль“⁵⁹, „Дереворит (відбитки з дерев'яних кліше)“⁶⁰, „Десятинна церква в Києві X ст.“⁶¹, „Дзвони (як людвигарство)“⁶² та „Екслібрис“⁶³, а в співавторстві з Я.Пастернаком гасло „Емаль“⁶⁴. Про наукову цінність статей свідчить те, що для їх написання В.Січинський використав 23 мистецтвознавчі праці.

Всі українські енциклопедисти, вчені, ентузіасти, меценати і спонсори, які творили „Енциклопедію Українознавства-II“ за редакцією професора В.Кубійовича, в т.ч. і В.Січинський, заслуговують на нашу вдячність і шану. В радянській Україні продовжувалися заборони на українські енциклопедії. Так, сірий кремлівський кардинал М.Сулов заборонив друкувати Шевченкову енциклопедію, тому що УРСР небезпечно мати свою енциклопедію, а замінив її скороченим Шевченківським енциклопедичним словником⁶⁵. Глибоко усвідомлюючи потребу відродження інтелектуального й духовного потенціалу української нації та з метою прискорення, стимулювання цього процесу, Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові перевидало в 1993-2000 рр. одну з найбільш авторитетних у світі українських енциклопедій - „Енциклопедію Українознавства-II“. Яка сьогодні є цінним джерелом правдивої інформації про минуле й сучасність українського народу, яке більшовики замовчували або фальшували. Такі енциклопедичні видання це своєрідний барометр інтелектуальної напруги нації, промовисте свідчення рівня мислення перспективного бачення сучасних українських науковців. У перевиданій в Україні „Енциклопедії Українознавства-II“ подана характеристика 57 значних праць і статей В.Січинського. Крім того, вчений не тільки писав гасла для „Енциклопедій Українознавства“, а рецензував інші гасла в таких виданнях, як „Київ“ (Філадельфія, 1951)⁶⁶, „Свобода“ (Нью-Йорк, 1955⁶⁷ і 1956⁶⁸), „Українське слово“ (Париж, 1957)⁶⁹.

Енциклопедичні гасла В.Січинського про українське мистецтво і культуру в подальшому активно використовували для своїх праць знані українські дослідники. Так, видатний історик

Н.Полонська-Василенко для своєї "Історії України" (1976, 1993)⁷⁰, використала 38 його праць, в т.ч. такі мистецтвознавчі гасла, як "Готика і ренесанс"⁷¹, "Різьба"⁷², "Малярство"⁷³, "Графіка-граверство. Дереворит"⁷⁴, "Архітектура"⁷⁵, "Архітектура дерев'яна"⁷⁶, "Граверство"⁷⁷, "Графіка і граверство"⁷⁸.

Враховуючи наукові і творчі здобутки В.Січинського, його ім'я ще за життя було занесено в такі енциклопедичні видання, як "Nowy Wielki Ilustrowany Słownik" (Прага, 1932)⁷⁹, "Українська загальна енциклопедія" (Львів, 1934)⁸⁰, "Encyklopedie ved technických" (Прага, 1949)⁸¹, "Українська мала енциклопедія" (Буенос Айрес, 1959)⁸², в цю видатну пам'ятку нашої культури, справжній життєвий подвиг видатного вченого-енциклопедиста Є.Онацького, що вийшла в 16 книгах у 1957-1967 рр. накладом Адміністратора УАПЦ. Вона висвітлює українську духовну культуру, етнографію й фольклор, етику, релігію, психологію й філософію, літературу й історію, подає біографії знаних українських діячів⁸³.

Вже після смерті Володимира Січинського, всі емігрантські українознавчі енциклопедичні видання постійно вміщують відомості про нього, серед них англomовна "Encyclopedia of Ukraine" (Торонто, 1973), створена канадським Інститутом Українських студій (КИУС)⁸⁴, "Encyclopedia of Ukraine. Під ред. Д.Струк" (Австралія, 1984-1993)⁸⁵, "Енциклопедія Українознавства-II. Словникова частина" (1955-1984, перевидана в 1993-2000), де С.Гординський в гаслі, присвяченому Володимирі Січинському, вказав 22 його найбільш цінні праці⁸⁶ та багатьох інших. Все це свідчить про визнання дослідника і творця української культури та мистецтва Володимира Січинського в усьому світі.

За останні тридцять літ в Україні було видано понад 200 енциклопедій, енциклопедичних довідників і словників. Проте в олігархічний період української незалежності вийшли лише дві енциклопедії – юридична та української мови, адже енциклопедія як збірка знань не в пошані, особливо тому, що вона українська та ще й україномовна, а на території, що іменується Україною, тривалий час не було місця українській ідентичності та її культурним цінностям, українці могли обійтися і без енциклопедії⁸⁷. На жаль, на теренах сучасної України досі відсутнє енциклопедичне видання, яке б відповідало новим історичним, суспільно-політичним і культурно-духовним реаліям. Адже Українська Радянська Енциклопедія становить неабиякий інтерес лише як документ-свідчення ідеологічного маніпулювання суспільною свідомістю, хоча вона й подає величезний фактологічний матеріал. На жаль, в УРЕ, як і в довіднику "Митці України" (1992), відсутні відомості про В.Січинського. Лише коротке гасло подано біографічному довіднику "Мистецтво України" (1997)⁸⁸.

Лише 2003 р. у результаті цілеспрямованої і копіткої праці великого колективу науковців, очолюваного академіком В.Смоліс, вийшов перший том "Енциклопедії історії України" (ЕІУ), що містить 2060 статей, 766 ілюстрацій та 48 карт. Новітні напрацювання інституту найповніше презентують сучасний стан і основні тенденції розвитку вітчизняної історичної науки. Видання такої енциклопедії свідчить про подолання вітчизняною історичною наукою системної кризи кінця ХХ ст. і динамічного розвитку цієї важливої галузі гуманітарних наук. При підготовці ЕІУ було критичного опрацьовано енциклопедично-довідковий доробок попередників, в т.ч. "Енциклопедії Українознавства-I" та "Енциклопедії Українознавства-II". Сучасна "Енциклопедія історії України" подає біографічні довідки про українських і зарубіжних державних, політичних та військових діячів, учених, письменників, митців, служителів культури. Її науковий та інформаційний потенціал значно розширить уявлення українців про своє минуле, регенерує їхню історичну пам'ять, вплине на формування національної самосвідомості⁸⁹. Вона, подаючи відомості про сучасну незалежну Україну, допоможе науковцям, дослідникам та іншим зорієнтуватися в проблемах економічного, політичного і культурного життя України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кейван І. Володимир Січинський-архітект, мистець-графік, мистецтвознавець, дослідник. – Торонто: Євшан-зілля, 1958. – С. 7-8; 2. Там само. – С. 9; 3. Там само. – С. 25; 4. Кейван І. Володимир Січинський... – 64 с.; 5. Мушинка М. Володимир Січинський і русини-українці Східної Словаччини. – Пряшів: Союз русинів-українців Словаччини, 1995. – 122 с.; 6. Володимир Січинський. Бібліографічний покажчик / Укладач С.Костюк. – Львівська Наукова бібліотека НАН України ім. В.Стефаника, 1996. – 124 с.; 7. Енциклопедія Українознавства-I. Загальна частина (ЕУ-I). В 3 т. 1949-1952 рр. Перевид. в Україні. – К., Т. 1. – 1994-1995. – С. 301-302; 8. ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 270 (І.Раковський). – Спр. 133. – Арк. 8; Раковський І. Якою буде наша енциклопедія? Деякі сумніви й їх розв'язка // Діло. – 1930. – 8 лют. – № 30. – С. 3; 9. Кузеля З. Вступ. Дотеперішні українські енциклопедії // Енциклопедія Українознавства-I. Загальна частина. В 3 т. (далі ЕУ-I) – Т. 1. – С. 9; 10. Там само. – С. 10; 11. Українська Загальна енциклопедія / Енциклопедія Українознавства-II. Словникова частина (далі ЕУ-II). В 10 т. 1955-1984 рр. Перевид. в Україні.

— Л., 2000. — Т. 9. — С. 3359; 12. Романів О. Довгий тернистий шлях українства до самопізнання // ЕУ-І. — Т. 1. — С. XI-XII; 13. Жулинський М. Енциклопедія сучасної України // Голос України. — 1995. — № 177. — 20 вересня. — С. 11; 14. Трегуб М. Епістолярій архіву редакції „УЗЕ” — джерело української біографістики // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. — Львів, 2003. — Вип. 11. — С. 303-310; 15. Українська загальна енциклопедія. — Львів, 1930-1935; ЦДІАУЛ. Ф.-328. — Оп.-1. — Спр. 104. — Арк. 20; 16. Кузеля З... — С. 11; 17. Жулинський М... — С. 11; 18. Енциклопедії // ЕУ-ІІ. — Т. 2. — С. 639; 19. Енциклопедія Українознавства-І...; 20. Там само. — Т. 1. — С. 13; 21. Там само. — С. 288; 22. Там само. — С. 292; 23. Там само. — С. 301-302; 24. Там само. — С. 308-310; 25. Там само. — Т. 3. — С. 801-802; 26. Там само. — С. 815-820; 27. Там само. — Т. 3. — С. 821-824; 28. Там само. — С. 824-828; 29. Там само. — С. 833-839; 30. Там само. — Т. 1. — С. 305-306; 31. Там само. — С. 14-16; 32. Там само. — Т. 3. — С. 804-815; 33. Жулинський М... — С. 11; 34. Українська Радянська енциклопедія // ЕУ-ІІ. — Т. 9. — С. 3386-3387; 35. Енциклопедії // Там само. — Т. 2. — С. 639; 36. Там само. — Т. 1. — С. 463; 37. Там само. — С. 624; 38. Там само. — С. 646; 39. Там само. — Т. 4. — С. 1541-1544; 40. Там само. — Т. 4. — С. 1553-1555; 41. Там само. — С. 1556; 42. Там само. — Т. 6. — С. 2307; 43. Там само. — Т. 9. — С. 3365; 44. Там само. — С. 3400-3401; 45. Там само. — С. 3416; 46. Там само. — С. 3422; 47. Там само. — Т. 10. — С. 3700-3701; 48. Там само. — С. 4011; 49. Там само. — Т. 1. — С. 69; 50. Там само. — Т. 1. — С. 161-162; 51. Там само. — С. 215-216; 52. Там само. — Т. 2. — С. 473; 53. Там само. — Т. 1. — С. 71-72; 54. Там само. — С. 94-95; 55. Там само. — С. 263; 56. Там само. — Т. 2. — С. 425-426; 57. Там само. — С. 433-434; 58. Там само. — С. 469-470; 59. Там само. — С. 479; 60. Там само. — С. 497-498; 61. Там само. — С. 504-505; 62. Там само. — С. 508; 63. Там само. — С. 624; 64. Там само. — С. 628-629; 65. Жулинський М... — С. 11; 66. Володимир Січинський. Бібліографічний покажчик... — С. 62; 67. Там само. — С. 74; 68. Там само. — С. 76; 69. Там само. — С. 78; 70. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. 2-е вид., — К.: Либідь, 1993; 71. Там само. — Т. 1. — С. 415, 434, 531; 72. Там само. — Т. 1. — С. 415-416; Т. 2. — С. 229; 73. Там само. — Т. 1. — С. 417, 434; Т. 2. — С. 229; 74. Там само. — Т. 1. — С. 419; 75. Там само. — Т. 1. — С. 434; Т. 2. — С. 226; 76. Там само. — Т. 1. — С. 512-513; 77. Там само. — Т. 1. — С. 515; 78. Там само. — Т. 1. — С. 516; Т. 2. — С. 231; 79. Володимир Січинський // Nowy Wielkij Ilustrowany Słownik. — Praha, 1932; 80. Володимир Січинський // УЗЕ... — Т. 3. — С. 103; 81. Володимир Січинський // Encyklopedie ved technických. — Praha, 1949; 82. Січинський Володимир // Онацький Є. Українська мала енциклопедія. — Буенос Айрес, 1959. — Т. 7. — С. 1751-1752; 83. Українська Мала Енциклопедія // ЕУ-ІІ. — Т. 9. — С. 3367; 84. Володимир Січинський // Encyklopedia of Ukraine. — Торонто, 1973. — Т. 3. — С. 706; 85. Володимир Січинський // Encyklopedia of Ukraine. Під ред. Д. Струк. (Австралія), 1984-1993; 86. Володимир Січинський // ЕУ-ІІ. — Париж-Мюнхен, 1976. — Т. 8. — С. 284; 87. Жулинський М. Енциклопедія сучасної України... — С. 11; 88. Мистецтво України. Біографічний довідник. Упоряд.: А.В. Кудрицький, М.Г. Лабінський; За ред. А.В. Кудрицького. — К.: Укр. енцикл., 1997. — С. 541; 89. Пиріг Р. Українська історична енциклопедія, або Квінтесенція історичної думки // Урядовий кур'єр. — 2004. — № 133. — 17 липня. — С. 8.

О. Черкашина

ПОДІЛЬСЬКИЙ МИТЕЦЬ ВОЛОДИМИР ПЕРЕПЕЛЮК ЯК ПРЕДСТАВНИК КОБЗАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ ХХ СТ.

Творчий шлях та основні види мистецької праці подільського кобзаря В.Перепелюка (1910–2000 рр.) розглянуті у контексті розвитку фольклористики, українського кобзарства ХХ ст. та концертно-просвітницької діяльності Державного українського Народного хору ім. В.Верьовки.

У світоглядних традиціях української культури є звичним той факт, що постать кобзаря завжди викликала зацікавленість, доброзичливість, повагу та любов до себе зі сторони народу, виразником дум і настроїв якого були саме народні співаки. Кобзарське мистецтво є невід'ємною частиною музичної культури українського народу. Любов до України, української поезії завжди спонукала кобзарів до створення нових творів. Сьогодні, як і в давні часи, кобзарі складають і виконують народні пісні та думи. З удосконаленням інструменту розширилися технічні можливості у виконанні творів (народних і класичних), створюється новий, оригінальний, різний за жанрами репертуар. Специфічною особливістю кобзарського мистецтва є поєднання різновидів музичного виконавства - співу, інструментального супроводу та сольного інструментального виконання на бандурі.

Свого часу Спілка письменників зробила свій внесок у пропаганду кобзарського мистецтва. Як відомо, народних співців шанували й підтримували Т.Шевченко, П.Куліш, М.Старицький, І.Франко, Леся Українка, Г.Хоткевич, а пізніше у популяризації та поширенні мистецтва кобзарів і лірників брали участь М.Рильський, П.Тичина, М.Стецьмах, М.Шумило, Д.Косарик та інші. Серед плеяди славетних кобзарів ХХ століття, які розвивали та примножували давні традиції Остапа Вересая, Федора Холодного, Андрія Шута, Івана Кравченка-Крюковського, Гната Гончаренка, Терентія Пархоменка, Михайла Кравченка, Григорія Кожушка можна назвати Федора Кушнерика, Єгора Мовчана, Євгена Адамцевича, Павла Носача, Олександра Маркевича, Петра Древченка,

Степана Пасюгу, Павла Гашенка, Григорія Цибку. Серед славетних діячів кобзарського мистецтва другої половини ХХ ст. примітною є постать митця з Поділля Володимира Максимовича Перепелюка, який репрезентує новий соціальний тип кобзаря. Метою статті є визначення основних напрямків творчої діяльності В.М.Перепелюка у світлі традицій національного музикування. На сьогодні творчість подільського митця не знайшла свого ґрунтового дослідження ані в працях музикознавців, ані в наукових розвідках фольклористів. Окремі відомості про життя і творчість кобзаря містяться в статтях Щоголя М.Т.¹, Маюка Д.Ф.^{2,3}. Свої власні погляди на творчість М.Перепелюк виклав в автобіографічній "Повісті про народний хор"⁴ та статті «Вічна кобзарська пісня».⁵

На жаль, Федір Лавров у своїй книзі "Кобзарі" обминув постать В.Перепелюка⁶.

Володимир Перепелюк був не лише чудовим бандуристом, але й співаком, автором багатьох музично-поетичних творів (пісень, дум, частівок тощо), фольклористом, письменником, майстром народного мистецтва (коренепластики). Він є автором чотирьох книг, більше 100 віршів і пісень. Його твори знають не лише на Україні, а й далеко за її межами.

Народився Володимир Максимович у листопаді 1910 р. в с. Боришківці (тепер Кам'янець-Подільського району Хмельницької області) в убогій селянській сім'ї. За любов до народної музики й співу, за майстерність виконання українських пісень сім'ю Перепелюків здавна в селі прозивали "музиками". Дід Андрій чудово грав на скрипці, як і на трубі, від якого й навчився грати батько Володимира Максимовича. Гра діда та батька викликала у хлопця щире захоплення та любов до музики. Мати привила любов до українських народних пісень, які добре знала і все життя співала.

У 1927 р., вступивши до колективного господарства, брав активну участь в сільській художній самодіяльності, створив вокальний дівочий та струнний ансамблі. До цього періоду відносяться його перші поетичні спроби.

Ґрунтовною освітою майбутній Перепелюк почав займатися лише повернувшись з армії 1933 р. Після закінчення школи його призначили завідувачем бібліотекою Вороновицького сільськогосподарського технікуму, де нараховувалось 53 тисячі книжок. Вони й стали йому університетом.

Справжня музично-поетична діяльність В.Перепелюка почалась у 1937 р., коли він на вечорі художньої самодіяльності студентів сільськогосподарського технікуму виступив із власними піснями "Доріженька", "Перше кохання", "Верба" та інші. Колишні учні й досі пам'ятають змістовні, цікаві вечори, читальні конференції, проведені В.Перепелюком.

Першим знайомством із кобзарським мистецтвом був виступ тріо бандуристок Вінницької філармонії, який визначив подальший шлях майбутнього митця.

Грати на кобзі Володимир Максимович навчився самотужки, не знаючи нотної грамоти. Зібравши певну кількість грошей, поїхав до Києва і придбав собі бандуру. Почав брати участь у виступах на районних і обласних оглядах художньої самодіяльності, за що був неодноразово нагороджений грамотами, преміями; за виконання власних пісень у супроводі бандури одержав першу премію на районній олімпіаді, а навесні 1939 р. – цінний подарунок на обласній олімпіаді.

Під час святкування 125 річчя з дня народження Т.Г.Шевченка драмгуртківці вирішили поставити на сцені сільського Будинку Культури п'єсу Д.Бедзика "Тарасова ніч", в якій роль кобзаря Михея було доручено В.Перепелюку. В п'єсі кобзареві необхідно було заспівати пісню "Нема гірш, як у неволі" на слова Т.Шевченка. Музики до цих слів не було, тому її вирішив створити В.М.Перепелюк. Твір сподобався слухачам, і незабаром її вже співали в районі. Чутки про цю пісню та талановитого виконавця дійшли й до Києва.

У квітні 1939 р. Інститут фольклору АН УРСР скликав Республіканську конференцію народних співців і поетів, учасником якої був учасником і Володимир Перепелюк. Майстерність його співу і гри високо оцінили учасники конференції, серед яких були професор М.Грінченко (ним було зачитано реферат про мелодію пісні "Нема гірше, як в неволі"), кобзарі Ф.Д.Кушнерик, Є.Х.Мовчан, П.В.Носач. Від них В.Перепелюк поповнив свій репертуар та навчився більшій майстерності гри на кобзі та виконання давніх і сучасних дум з їх давніми співами, рецитаціями. Незабаром він виступав на пленумі Спілки Радянських письменників СРСР з нагоди шевченківського ювілею, де виконав цілий ряд власних творів на слова великого поета.

У 1940 р. В.Перепелюк був запрошений до Києва, де він став учасником ансамблю "Сліпці – кобзарі" Київської філармонії. До складу ансамблю входили Є.Мовчан, П.Носач, П.Гузь, І.Іванченко, О.Маркевич, керівником був заслужений діяч мистецтв О.Грінченко. В репертуарі ансамблю були історичні пісні, пісні про революцію, громадянську війну, про народних

.....
полководців – Ворошилова, Будьоного, Щорса, Котовського, думи. Виступи ансамблю проходили з величезним успіхом.

Володимир Перепелюк разом з прославленими українськими кобзарями Мовчаном, Носачем, Іванченком створив поему “Слава кобзареві”, яка вперше прозвучала у авторському виконанні у квітні 1940 р. з нагоди 100-річчя виходу у світ Шевченкового “Кобзаря”.

За дорученням Інституту фольклору у червні 1941 р. ансамбль виїхав на батьківщину О.Вересая - Чернігівщину, в село Сокиринці Срібнянського району, збирати матеріали про славетного кобзаря. Там і застала В.Перепелюка Велика Вітчизняна війна, яка розпочалась 22 червня.

Серед населення тимчасово окупованої фашистськими загарбниками території України В. Перепелюк часто виконував думу “Плач невольників”, історичні народні пісні “Зажурилась Україна”, “Нема гірш, як у неволі”, одночасно писав вірші. В той період ці твори звучали як заклик до боротьби з ворогом. Газета “Соціалістична Срібнянщина” (за 29 червня 1941 р.) надрукувала його поезію “Гей, гуртуймось, брати мої!”⁷. Весь окупаційний період В. Перепелюк працював над “Думою про визволення України”, “Ой здригнувся рідний Київ”, “Про Олега Кошового” та інші. Незважаючи на репресії окупантів, кобзарі переходили від села до села, співаючи радянські пісні. В. Перепелюк, наприклад, часто виконував пісню на слова Т.Г. Шевченка “Нема гірше, як в неволі”.

1943 р. Перепелюк повернувся на Вінниччину до с.Вороновиці, де працював у місцевому клубі, керуючи хором та оркестром, продовжував грати і співати пісні й думи.

11 вересня 1943 р. вийшла “Постанова № 264 Ради Народних Комісарів УРСР “Про організацію Державного українського народного хору” в кількості 134 чоловік (84 співаки, 34 артисти оркестру українських народних інструментів, 16 артистів балету. Художнім керівником та головним диригентом новоствореного Державного українського народного хору був призначений 48-річний Григорій Гурович Верьовка; директором - Олександр Мінківський.

У Харкові та його околицях Г.Верьовка та О.Мінківський знайшли кількох співаків, співачок, музикантів – Тамару Савченко, Галину Бережну, Івана Гур’їва, Марію Гришину, Наталку Лепетун, Лідію Заболотну. Підібрати артистів у воєнний час виявилось нелегко. Григорій Гурійович згадував: “Аж у Полтаві натрапив на справжній “скарб” - ансамбль бандуристів”. Вони й заклали фундамент Народного хору, іменованій “харківською групою”⁸.

1943 р. Григорієм Верьовкою був створений хор. В.Перепелюк, за розпорядженням міністра освіти УРСР Павла Тичини, повинен був негайно прибути до Міністерства освіти УРСР міста Києва. Володимир Максимович згадував: “Сім днів добивався до Києва. Павло Григорович мене обняв, розцілував і порадив зараз же йти у філармонію... Виявляється сам Григорій Гурійович клопотався перед Тичиною, аби той розшукав мене. Так, 1 квітня 1944 р. я став солістом прославленого хору”⁹.

З цього часу почався новий етап творчої роботи кобзаря В.Перепелюка. Він дістав призначення на посаду кобзаря-соліста в Державний український народний хор імені Г.Верьовки. Як провідний спеціаліст В.М.Перепелюк співав у хорі впродовж тридцяти років.

В перші роки роботи в хорі Володимир Максимович створив думи “Про Олега Кошового”, “Про партизанського генерала Руднева”; пісні “Про Ковпака”, “Про закінчення війни” тощо.

У своїх піснях та думах В.Перепелюк осмислено та реалістично відтворив картини сучасного життя рідної України. Крім власних творів, В.Перепелюк виконував українські народні жартівливі пісні “Пісня про Солоху”, “У сусіда біла хата”, “Ти казала прийди, прийди”, “Казав мені батько”, “Била жінка чоловіка”, “Ой, кум до куми залицявся”, “Як був я не жонатим” (сатирична пісня) та інші.

У день річниці свята Перемоги над фашистською Німеччиною 1946 р. українські кобзарі – Єгор Мовчан, Павло Носач, Володимир Перепелюк разом з народними співцями інших республік Радянського Союзу виступали на московських багатолюдних площах, в залі імені П.Чайковського, прославляючи в думах і піснях велику перемогу радянського народу над лютим ворогом¹⁰. У перервах між виступами М.Перепелюк вів детальні щоденники, з яких народилася “Повість про народний хор”.

Із сторінок щоденника: “Я заспівав “Думу” Григорію Верьовці. Боженку мій! Як він вхопився за неї. Такі великі полотна як думи співали тільки кобзарі й лірники. А Верьовка зробив мою “Думу” на мішаний хор, соліста й у супроводі оркестру народних інструментів. Вийшов класичний монументальний твір, який прожив до 1951 р.”¹¹. Цією “Думою” Г.Верьовка зробив сміливий крок у коректі жанрів, адже до нього думи ніколи не аранжувалися для хорів.

З часом до хору прийшло 16 бандуристів на чолі із Іваном Скляр. Цей Миргородський ансамбль стає основою хорівського оркестру українських народних інструментів. Керівником призначають Івана Антоновського. Ще одна знахідка хору – готовий концертний ансамбль, так звана троїста музика, у складі Івана Безуглого (скрипка), Михайла Скляренка (цимбали), Петра Горбенка (бубон). Запросили співати й відомого педагога-музиканта, крупного знавця бандурного мистецтва Володимира Кабачка. “Хоч він уже літня людина, та й досі володіє сильним, приємного тембру, голосом. Усіх зачаровує грою на бандурі... Та й “за живе” ж бере він співом своєї “Сиріточки” – української народної пісні. Вони дуєтом її співають, разом із Людмилою Лісневською. Сльози очі слухачам заступають, як почують вони ту пісню – така вона душевна, щира”¹².

Перший виступ народного хору відбувся для визволителів Києва.

Мандруючи з хором по Закарпатській Україні В.Перепелюк скомпонував пісню “Доріженька”, яку Г.Верьовка, прослухавши, включив до програми концертів.

Натупною була подорож до Одеси, Молдовії, Буковини та Москви. Повернувшись з гастролей хор отримав постанову про відновлення роботи Державної української капели бандуристів, де художнім керівником і головним диригентом її було призначено директора хору Олександра Мінківського.

До 30-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції В.Перепелюк підготував “Думу про двох сестер”, а Володимир Кабачок – українську історичну пісню “За горою за крутою”.

Народний хор “став своєрідною лабораторією, де досліджується й “настоюється” і українська народна пісня, і створена сучасними композиторами”¹³.

Майстер бандур Іван Скляр, працюючи в хорі, після багатомісячних пошуків робить винахід – оригінальний механізм для перестройки бандури. Тепер з діатонічної бандура стає хроматичною і в оркестрі народних інструментів стає в ряд з іншими інструментами.

1957 р. газета “Вечірній Київ” писала: “Державний український народний хор – колектив складний. В єдиний ансамбль з’єдналися співаки, оркестр народних інструментів, танцюристи.... Багато у хорі здібних виконавців. Це, справді, народні співаки – найкращі з тих, кого відшукали у містах і селах, у колективах художньої самодіяльності... бандуристи Іван Скляр і Володимир Перепелюк, сопілкар Євген Бобровник і бубніст Павло Дубровенко...”¹⁴.

1962 р. концерт для делегатів Всесоюзної наради фольклористів розпочав патріарх українського кобзарства (так його завжди називав М.Рильський) Єгор Мовчан. Він натхненно, проникливо загравав-заспівав історичні думи “Невольницький плач” та “Про трьох братів самарських”¹⁵. Враження від його виступу М.Перепелюк висловив таким чином: “То не дзвони дзвонять на сполох, не орел клекоче в високості – то народний співець історію свого краю оповідає, словами вимовляє... Живий голос запорозьких кобзарів Михайла Сокового і Василя Варченка, Івана Стручка і Андрія Шуга, Івана Кравченка і Остапа Вересая!”. У цьому ж концерті взяли участь бандуристи з українського товариства сліпих, якими керував ветеран сучасного кобзарства Михайло Полотай. Володимир Перепелюк для делегатів Всесоюзної наради фольклористів виконав свої “Думу про Дніпро і Каховку”; “Колискову” та українські народні жартівливі пісні “Ти сказала: прийди”, “Була жінка чоловіка”, “Як пішов я Дуньку сватать”.

1963 р. у Києві для учасників Всесоюзної наради працівників палаців культури, клубів в республіканському Будинку літераторів було організовано кілька вечорів, які згодом були проведені в інших аудиторіях (Київський університет, видавництво “Дніпро”, Будинок актора). На одному з таких вечорів у Спілці письменників України брали участь: Олексій Чуприна (Черкащина), який виконав “Пісню про Радянську Конституцію”, слова народні, музика власна; “Різдвяний псалм” та жартівливу антирелігійну пісню “Про святе письмо”; Георгій Ткаченко (85 років, мабуть, чи не останній, що грає харківським способом і трактує твори в дорійським ладі) – думи “Про Хведора Безродного” й “Про Морусю Богуславку”; Василь Литвин – “Думу про матір”, мелодія власна, текст Б.Олійника й жартівливу народну “Ой кум до куми залицявся”; Віктор Лісовол – “Нащо мені женитися”, мелодія власна, на вірші Т.Шевченка, старовинну думу “Про трьох братів самарських”; Андрій Бобир – “Як упав же він з коня”, музика власна, вірш П.Тичини, старовинну думу “Про вдову”; Павло Чемерський (незрячий лірник) – народні пісні “Сирітка”, “Ой по горі”; Володимир Перепелюк (Вінниччина) – “Думу про Леніна” на слова й мелодію Є.Мовчана, “Молитва до сонця” на власну мелодію й текст та інші¹⁶.

У 60-х роках, коли В.Перепелюк ще працював у колективі Г.Верьовки, збагатився, розширився інструментарій останнього за рахунок введення групи бандур, цимбал, скрипок, сопілок, бубонів, басоль, баянів, троїстих музик, ліри тощо. В цей період репертуар хору становить

понад 1000 художніх творів 22 країн світу корейською, китайською, індійською, російською, азербайджанською, грузинською, болгарською, французькою, фламандською, іспанською, німецькою, англійською, фінською та іншими мовами. За свою плідну багаторічну концертну діяльність хор Г.Г. Верьовки нагороджений 70 орденами, медалями СРСР та інших країн, одержав понад 700 грамот.

В.Перепелюк - один з небагатьох кобзарів, який у складі колективу хору неодноразово бував у Росії, Білорусії, Естонії, Латвії, Литві, Румунії, Кубані, Сибіру, на Буковині, Поділлі, Уралі, Фінляндії, Бельгії, Німецькій Демократичній Республіці та Федеративній Республіці Німеччини, Казахстані, Югославії та інших країнах. Багато творів Володимира Максимовича Перепелюка увійшли до репертуару професійних та самодіяльних хорів (пісні "Про ковпака", "Про відбудову Хрещатика", "Нам гукнула партія", "Пісня про цілинні землі", "Тихо над річкою" та інші). Його пісні та думи надруковані в кількох десятках видань. Йому належить ряд публікацій у періодиці. Видавництво "Музична Україна", за ініціативою М.Рильського, в 1970 році видало книгу "Повість про народний хор".

Неодноразово праця В.Перепелюка була відзначена урядовими організаціями: до 40-річчя Великого Жовтня Міністерство культури УРСР та Український республіканський комітет профспілки працівників культури нагородили В.Перепелюка почесною грамотою; за багатогранну корисну роботу та виконавську діяльність - двома медалями "За трудову відзнаку", медаллю "За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років"; за активну культурно-шефську діяльність в частинах Радянської Армії - грамотами КВО та Севастопольського Будинку офіцерів флоту.

Перебуваючи на пенсії, В.Перепелюк працював лісничим у с.Вороновиці. На основі спостережень за птахами, тваринами, рослинами писав для дітей оповідання про природу. Так народилися "Синича дружба", "Поспішив", "Чому плакав лось?" та інші, які друкувалися в газетах "Вінницька правда", "Сільські вісті", "Комсомольське плем'я", "Подільська зоря" тощо. Оповідання В.Перепелюк зібрав у дві книжки для дітей "Ой у лісі, лісі зеленому" (1969р.) та "Ось вони які" (1981р.). На жаль, більшість рукописів залишилася до сих пір не виданою.

Відомий кобзар В.Перепелюк був і майстром народного мистецтва – коренепластики. З гілочок, коренів, дерева та інших природних матеріалів виготовляв і створював різні композиції, які об'єднав під назвою "Геніальна художниця Природа"; окрім того - писав картини, виготовляв сопілки, скрипки. Спробував себе В.Перепелюк і в акторському мистецтві. Як кобзар, брав участь у зйомках кінофільмів "Тарас Шевченко", "Сліпий музикант", "Зачарована Десна", де зіграв роль кобзаря Куліка. Про нього знято документальні фільми, – "Любов до природи", "Кобзар", "Молитва до сонця"(за мотивами однойменної пісні кобзаря).

Помер В.Перепелюк у 2002 році, до останніх днів працюючи над книгою "Вийшов кобзар з Поділля", яка, на жаль, таки досі ще не видана.

8 листопада 2000 року на честь вшанування 90-річчя українського кобзаря В.М.Перепелюка на базі музею авіації ім. Можайського у селі Вороновиця Вінницького району було відкрито кімнату-музей, присвячену народному музиканту. 2002 р. до 92-річниці з дня народження В.Перепелюка в музеї відбулося свято кобзарського мистецтва "Струни вічності". До цієї події Третяк Віра Іванівна, Заслужена артистка Кабардино-Балкарії, доцент Вінницького державного педагогічного університету, бандуристка, написала вірша "Не забудь, синочку", присвячений чудовій людині, істинному українцю Володимиру Перепелюку.

До програми свята увійшли огляд експозиції кімнати-музею В.Перепелюка, перегляд відеофільму "Молитва до сонця", виступи провідних бандуристів області та письменників Вінниччини, "круглий стіл" на тему "Стан розвитку кобзарського мистецтва на Вінниччині та створення всеукраїнської спілки кобзарів". У листопаді 2003 року вперше у місті Вінниці відбувся перший Всеукраїнський фестиваль-конкурс кобзарського мистецтва ім. В.М.Перепелюка, у якому брали участь музиканти різних вікових категорій з усієї України. Свято проходило у два етапи: виступи капел, ансамблів малих та великих форм та галаконцерт найкращих учасників у театрі імені М.Садовського.

На святі були присутні донька Володимира Максимовича Олеся та син Тарас. Тепер кожного року відбувається свято кобзарського мистецтва "Струни вічності" у місті Вінниці.

Зростання інтересу до творчості В.Перепелюка свідчить про нову хвилю інтересу до кобзарського мистецтва не лише на Поділлі, але й в Україні взагалі. Це дозволяє з оптимізмом поглянути на подальшу долю кобзарського мистецтва. Історія кобзарства переживала різні етапи

свого розвитку. Весь час змінювався і образ кобзаря, його інструмент. Сьогодні продовжуються і розвиваються кобзарські традиції вокального та інструментального виконавства. Новий підйом кобзарства проявляється не лише в організації фестивалів і свят, серед яких є "Струни вічності", але й у відродженні майстром В.Герасименком бандури харківського типу; реконструкції способу рівноправної гри обома руками, який на високому рівні демонструють Дмитро Губ'як і Тарас Лазуркевич; у розшифруванні Т.Лазуркевичем давніх фонозаписів З.Штокалки; у появі сучасних оригінальних творів для бандури різних форм тощо. Таким чином, справу розповсюдження і пропаганди кобзарського мистецтва, якій все своє життя віддав В.Перепелюк, ефективно продовжують сучасні митці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Щоголь М.Т. Кобзар Володимир Перепелюк // Народна творчість та етнографія. – 1960. – №4. – С. 89-96.
2. Маюк Д.Ф. Шляхи співця // Народна творчість та етнографія. – 1980. – №6. – С.93-94.
3. Народні співці Радянської України. – К., 1955. – С.87-111.
4. Перепелюк В. Повість про народний хор. – К., 1970. – 260 с.
5. Перепелюк В.М. Вічна кобзарська пісня // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі. – Хмельницький, 1995. – С. 71-72.
6. Лавров Ф. Кобзарі. – К., 1980. – 256 с.
7. Щоголь М.Т. Кобзар Володимир Перепелюк // Народна творчість та етнографія. – 1960. – №4. – С.92.
8. Перепелюк В. Повість про народний хор. – К., 1970. – С.7-12.
9. Перепелюк В.М. Вічна кобзарська пісня // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі. – Хмельницький, 1995. – С.71-72.
10. Перепелюк В. Повість про народний хор. – К., 1970. – С.162-169.
11. Перепелюк В.М. Вічна кобзарська пісня // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі. – Хмельницький, 1995. – С.71-72.
12. Перепелюк В. Повість про народний хор. – К., 1970. – С.27.
13. Там же. – С.40.
14. Там же. – С.88.
15. Там же. – С.136.
16. Немирович І. Кобзи рокомом натхненний // Київ. – 1988. – № 6. – С.145.

В.О. Юрченко

ВПЛИВ ЯРМАРКІВ ТА БАЗАРІВ НА РОЗВИТОК РЕМЕСЕЛ І ПРОМИСЛІВ
ПОДІЛЛЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Активне вивчення традиційної культури населення Подільської губернії, його занять та кустарних промислів розпочалось у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Стимулювало ці дослідження значне піднесення та розвиток традиційних народних промислів. Початок цього процесу пов'язаний із проведенням реформ 1861-1870 рр. та підвищенням уваги з боку держави до розвитку кустарного виробництва. Серед дослідників матеріальної культури населення Поділля важливе місце займають О.Прусевич¹, Г.Александрович², якими зібрані відомості про місцеві промисли кустарів; огляд сільського господарства, промисловості та торгівлі подолян подає В.Гульдман³; детально описує асортимент товару, що вивозиться на продаж, Н.Яворовський⁴; О.Афанасьєв-Чужбинський⁵ у своїй праці присвячує окремий розділ опису Могилева-Подільського як торгового пункту, який є місцем збуту товару, виготовленого ремісниками.

У кожному населеному місці традиційно працювали ремісники: ткачі, ковалі, бондарі, кравці, чоботарі, які задовольняли потреби місцевого населення. Природним місцем збуту виробів був ярмарок. Вивчення асортименту продукції, особливо ремісничої, яка була широко представлена на ярмарках, є свідченням того, що населення Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., виготовляючи той чи інший промисловий виріб, окрім задоволення своїх потреб у одязі, домашньому начинні, приладді та знаряддях для сільського господарства, займалося виробництвом товару на продаж.

У зв'язку з цим значний інтерес становлять ті населені пункти губернії, мешканці яких займалися виготовленням товару переважно для збуту на ярмарках та базарах. Огляд продукції, що вироблялася ремісниками, також дасть змогу прослідкувати, які саме ремісничі вироби були представлені на ярмарку.

У дуже малій кількості розпродавалися на базарах ткацькі вироби – їх виготовляли в основному для власного використання. Ціна їх на базарах була за 1аршин полотна від 10 коп. до 50 коп., враховуючи ширину, якість і місце продажу. На продаж ішли також рушники прості, без візерунків та з візерунками. Останні ткали у Заньковецькій, Овсянікській та Борковській волостях Літинського повіту. Ткали також скатертини. Ціна їх була від 20 коп. до 3 руб. На базарі можна було придбати так звані «нафрами» – покривала на голову з паперу і льону з візерунками, які ткали в деяких містах Балтського повіту. Коштували вони 5 руб. за виріб. Груба напівшерстяна тканина використовувалася для штанів, що називалися «холошні», і придбати її на базарах можна було за 2-

5 руб. З шерсті також ткали сукно і запаски, ціна останніх становила від 40 коп. до 3 руб. Дорогоцінними вважалися килими, оскільки вони могли слугувати у використанні до 50 років, їх ціна становила до 20 руб., хоча у Балтському повіті килими в основному ткали для власного вжитку⁶.

За свідченням Н. Григоріїва, килимарство – досить поширений вид промислу на Поділлі. Виготовлені килими часто реалізовувалися на ярмарках. Тут слід відзначити славетний торг килимами в Кам'янці–Подільському, де проходив Іванівський ярмарок, який у народі називали “Іванцем” (24 червня за ст.ст.), а також в селі Великих Крикливцях Ольгопільського повіту, куди звозили килими зі всього Поділля⁷.

Той факт, що селянам сіл Ольшанка та Іванківці Проскурівського повіту матеріал для ткання полотен доставлявся з навколишніх поселень, свідчить про те, що на ярмарку можна було придбати не лише готову продукцію, а й матеріал для її виготовлення⁸.

Слід зазначити, що селяни надавали перевагу ткацьким виробам не фабричного, а власного виробництва, оскільки вони були більш якісними⁹. Це свідчить про попит на ткацькі вироби, виготовлені у домашніх умовах. Разом з тим на початку ХХ ст. кустарне виробництво зазнало зниження художніх цінностей його виробів. Для свого збуту вони потребували художнього поліпшення та пристосованості до ринку. На допомогу народним ремісникам стали приходити інтелігенція та земство. Цікавим результатом впливу інтелігенції на народну працю був широкий розвиток вишивального промислу в селі Клембівка Ямпільського повіту, де місцева землевласниця Маньківська навчала селянок виготовленню вишивальних виробів, які користувалися попитом, і забезпечувала їх збут¹⁰. Отже, тогочасні вимоги ринку ставали визначальними у створенні того чи іншого народного витвору.

Окрему групу ярмаркового товару становлять плетені вироби. Риболовні сітки й неводи потрапляли на ярмарок із населених пунктів Побужжя та Дністра. Рукавиці в'язали в Радовицькій, Маніковецькій, Овсянікській та Почапинецькій волостях Літинського повіту. Продавались вони по 20 коп. за пару. Також групу плетених виробів складали пояси (так звані «кушаки»), що коштували від 50 коп. до 1 руб. 50 коп., зимові рукавиці з шерсті, шнури, мотузки, «тасьма» для обшиття свитки, кінська зброя та ін.¹¹

Особлива роль серед усієї ярмаркової ремісничої продукції належала гончарним виробам, оскільки серед багатьох промислів саме гончарство займало провідне місце як одне з самобутніх занять населення краю. Поділля славалося значною кількістю осередків народної кераміки, а також різноманітністю гончарних виробів. Дослідженню гончарства присвячена монографія подільського етнографа Л.Мельничук, яка вказує на деякі аспекти проблеми, що нас цікавить. Автор монографії вказує також на те, що скасування феодальних відносин, деградація цехів стали причиною занепаду міського гончарства. На противагу цьому зміцнювало свої позиції сільське ремесло. Із села до міста постачалися кустарні вироби, які забезпечували попит внутрішнього ринку. Цьому сприяла саме ярмаркова торгівля, яка досить жваво розвивалася на той час¹². Гончарні вироби успішно збувалися й на численних базарах та торжках, яких у 1895 році налічувалося майже 6,5 тисяч у 147 населених пунктах Подільської губернії¹³. Звісно, безпосередня участь гончарів у реалізації товару була не лише вигідною з економічної точки зору, а й давала їм змогу “вивчати кон'юнктуру ринку та випробувати власні сили у зростаючій конкуренції на ньому, запозичуючи професійний досвід більш вправних ремісників і прилучитися до самобутніх мистецьких шкіл краю”¹⁴. Це вже свідчення позитивного впливу ярмарку як центру передачі та набуття досвіду, професійних вмінь та навичок ремісниками. У другій половині ХІХ ст. предметом зовнішньої торгівлі була значна кількість подільської кераміки: у 1886 році через Гуківську та Густинську митниці з Поділля було експортовано 7450 пудів гончарних виробів¹⁵.

Також варто зазначити, що з середини ХІХ ст. до середини ХХ ст. на Поділлі існували три економічних форми гончарного виробництва, однією з яких було сільське ремісничє керамічне виробництво з ринковим збутом продукції¹⁶. О.Бобринський виокремлював три види таких виробництв: із збутом продукції на місцевому ринку в тому ж населеному пункті або у сусідніх селах, віддалених на 1 - 8 км; зі збутом товару на базарах по селах, розміщених на відстані 20 - 30 км, подолання якої займає один день дороги; зі збутом продукції на базарах у місцевостях, що знаходяться на відстані сотні і тисячі кілометрів, щоб її подолати, – витрачався не один день¹⁷. Важливою є інформація про те, що подільська кераміка більше експортувалася з губернії, ніж ввозилася із сусідніх регіонів. Пояснюється це наявністю попиту на керамічні вироби, їх здатністю до конкуренції¹⁸.

Внаслідок того, що кустарі ставили за мету збільшення кількості виробів на продаж, значно знижувалася їхня якість. Причиною цього був економічний чинник, оскільки збільшення кількості населення та нестача землі змушували селян взятися за кустарні промисли не стільки задля отримання додаткового прибутку, скільки для того щоб вижити. Кустарні промисли здебільшого ставали єдиним заробітком. Особливо це стосувалося міщан. До того ж ремісники за зразки брали маловартісні фабричні вироби, оскільки вони набагато легші у виконанні. Натомість народні зразки вимагали більшої затрати часу та професійних умінь. Ці твердження належать Н.Григорієву, який у своїй праці "Поділля. Географічно-історичний нарис" вказує на прояви негативного впливу ярмарків та фабричного виробництва на розвиток кустарних промислів, що проявлялось у низькій якості ремісничої продукції¹⁹.

На ярмарок гончарні вироби доставлялися з міст Смотрича, Кучинова і Городка Кам'янецького повіту, Замехова і Міньковців Ушицького повіту, Зінькова, Митковців і Трубова Летичівського повіту, Дашковецької та Почаївської волостей Літинського повіту, Вапнярки, Кришинців, Тростянця, Штилівки та Байраковки Брацлавського повіту, Фліоріни і Малої Кирівки Ольгопільського повіту, Курячої Лози і Станіславчика Балтського повіту. Гончарний асортимент товару складав: горщики, миски, глечики та ін. посуд. На базарах вартість горщика становила 25 коп., (залежно від розміру), миска – 30 коп., глечик – 10 - 30 коп.²⁰ У Вінницькому повіті – в селах Гушинцях, Сосонці та Великому Острозі – гончарне виробництво було розвинене більше ніж в інших місцях. Вироби збувалися на базарах найближчих містечок²¹.

Вироби зі шкіри також продавали частинами і партіями на місцевих базарах. Матеріал закуповували у сирому вигляді від промисловців Бессарабії і частково на найближчих базарах, інколи за допомогою перекупників і поставальників. Це є ще одним свідченням того, що на базарах та ярмарках можна було придбати сировину для виготовлення готового товару. Торговці-євреї скуповували у мисливців шкіру вбитих звірів за цінами: вовка – 1р. 50 коп., лисиці – від 1руб.50 коп. до 2 руб. 25 коп., куниці 3 - 4 руб., борсука 30 - 50 коп., зайця – 15 - 20 коп. Потім віддавали для вичинки місцевим кушнірам, а далі пускали на продаж²². На ярмарки Ольгопільського та Балтського повітів, а також Бессарабської губернії вироби кушнірського промислу потрапляли з містечок Рашкова Ольгопільського повіту, де вичинка шкіри і овчини існувала здавна і занесена туди вірменами. Крім того, цей промисел був поширений і у містечках Сатанові та Миколаєві Проскурівському повіту, де жителі займалися виробленням овчини, пошиттям кожухів та чобіт. Селяни займалися роботою у себе вдома. Вироби реалізовувалися частково на ярмарках у Могилівському та Ямпільському повітах (від 5 - 16 руб. за кожух і 2 - 4 руб. за чоботи), а частково у Привіслянському краю²³. У 60-х роках XIX ст. виникло єврейське товариство, члени якого робили замовлення особам, які займалися пошиттям кожухів. Причому євреї давали готову шкіру, і таким чином селяни опинялися у становищі робітників, які були пов'язані важкими умовами та обтяжливими боргами. Промисел цей виник ще у XVIII столітті і викликаний вигідним збутом у Привіслянський край (головним чином у Варшаву, Лодзь, Сосновиці)²⁴. Отже, наявність вигідного місця збуту товару сприяло виникненню промислу. Виробництво це здійснювалось без особливих знарядь, витонченого крою, оскільки вироби призначалися для простих селян. На ярмарках кожухи продавались за ціною від 5 руб. до 30 руб., залежно від якості шкіри, кольору шерсті та розміру²⁵. На ярмарок доставляли від 500 до 800 кожухів, по 30-40 кожухів у возі²⁶.

На базарах та ярмарках були широко представлені товари шевського промислу, які вирізнялися своїм різноманіттям: свитки, плаття, шапки, картузи та ін. Шевці шили на замовлення із матеріалу замовника. Готовий одяг можна було придбати за цінами: свитка – за 3-12 руб., шапка з барана – 2 руб., шапка 75 коп., кашкет – 50 коп., полотняна сорочка 1-3 руб., полотняні штани – від 75 коп. до 1руб. 50коп. Також в основному на замовлення шили чоботарі. Товар купував сам замовник на ярмарку. Чоботарство існувало з промисловою метою у містах Миколаєві, Рашкові, Літині, Хмельнику, Янові, Калюсі, Мурованих Курилівцях і Вербівці. На ярмарках пару чобіт продавали по ціні 2 -10 руб., пару черевиків – 1-2 руб.²⁷ Товари кушнірського промислу на ярмарках Балтському повіту збували також міщани міст Крутих і Кодимі, які поставали чоботи та кожухи. Їх виготовлення відбувалось за участі найманих робітників. У виробництві також брали участь і діти до шістнадцяти років. Матеріал отримували здебільшого з Балти через посередництво перекупників²⁸.

З південної частини Літинського повіту, сіл Івашкова, Британки, Попової Греблі, Тарканівки, Криквивки і Лугів Ольгопільського повіту, а також з Проскурівському повіту на Балтську ярмарку відправлялися ободи для коліс. Продавали свої вироби на ярмарку і бондарі, які доставляли свій товар із Ольховки, Коніщева, Калюхи Ушицького повіту. В селі Лугах

Ольгопільського повіту виготовляли дерев'яні вироби: бочки, відра, кружки, ложки. Виготовленням коліс, возів і саней займалися також селяни суміжних з Лугами поселень: Івашківців, Британки, Попової-Греблі, Торканівки, Павловки і Крикливців. Виробництво це існувало здавна і обумовлене як достатньою кількістю лісу, так і близькістю не лісистих місцевостей Балтського повіту та Херсонської губернії, куди ці вироби направлялися через посередництво Балти і Тирасполя, в яких вони закуповувалися торговцями єврейської національності і потім продавалися в роздріб²⁹. У місті Літині були дві великі бондарські майстерні, які утримувалися євреями. Там виготовляли бочки для цукру, вина тощо. На базарах малу бочку продавали по 40-90 коп., бочку 90 коп. - 10 руб., відро 12 коп. - 30 коп. Слід також зазначити, що столярством, як і бондарством, у губернії займалися більшим чином на замовлення. Це ремесло не мало промислового значення. Спеціально цими ремеслами займалися в містечках Калюсі, Ольховці та селі Гулях. Ціни на базарах були такі: стіл - 1руб. 50 коп. - 3 руб., стілець - 50 коп. - 1руб., ліжка - 1-2 руб., шафа - 2-6 руб., двері 40-50 коп.³⁰

Виготовлення возів, саней та їх частин - це вироби стельмаха, які в основному вивозилися на ярмарки з міста Літина, сіл Івашкового, Бритавки, Попової греблі, Тарканівки, Павловки, Крикливців та Лугів Ольгопільського повіту. На базарах продавали: простий віз 8-20 руб., окований віз - 15-20 руб., сані - 4-6 руб., простий візок без оковування - 8-12 руб., окований візок - 15-20 руб. З села Лугів Ольгопільського повіту та села Лозьни Літинського повіту на ярмарок постачали веретена, кружки, ложки, тарілки. Окремо на ложках спеціалізувалися майстри слободи Цапівки Брацлавського повіту. Ложка на базарі коштувала від 2 к. до 6 к.³¹

В Ямпільському повіті в селах Бандишівці, Мервинцях та Іванівці здебільшого займалися обробкою камення, яке видобувалося на місці, виготовляючи жорнове камення; а в Дзиговом Броді, Русаві Дзиговецькій Ямпільського повіту виготовляли з камення пам'ятники, плити, бруски і точила. Збут усіх цих виробів здійснювався частково на місці, частково в суміжних повітах та губерніях³².

Там, де не було кузні, населення купувало всі необхідні залізні предмети на базарах за наступними цінами: за леміш платили 2-3 руб., чересло до плугу - 70-90 коп., наральник - 25 коп., заступ - 25 коп., сапа - 10 коп., сокира - 70 коп. 1руб., ніж - 10 коп., пара підків до чобіт - 8 коп., підковування коня коштувало 20 коп. Ціни на місці були такі: заступ - 30 коп., серп - 25 коп., підкова - 15 - 35 коп., сокира - 75 коп., наральник - 1руб., леміш - 1руб. 50 коп., борона - 3 руб., плуг - 7 руб., оковування возу - 6 - 10 руб. Отже, порівнявши ціни на товар, що продавався на базарі і на місці, стає очевидним, що деякий товар для майстра вигідніше було продати на базарі за дорожчою вартістю, а селянам, навпаки, купити на місці³³.

Торгівля предметами кустарного виробництва була можлива лише на базарах та ярмарках. Ярмарки давали змогу дрібному виробнику - чи реміснику, чи сільському господарю - укласти самостійні угоди, вільно обирати партнера, тим самим звільняючи його від економічного розорення внаслідок залежності від перекупника. Ремісник на ярмарку часто збував товар без посередника, виходячи прямо на покупця. Проте ремісник не завжди мав можливість реалізувати власну продукцію і збував її "баришникам" (скупникам, перекупникам) за невідгідною для нього низькою ціною, а ті перепродували товар на базарах навколишніх міст чи місцевих ярмарках. Так, в гончарному промислі головну роль відігравав збут на базарі, а потім через скупника; кушнірський та чоботарський промисли передбачали перевагу змішаної форми збуту - на базарі та на замовлення; в ковальському промислі надавалася перевага роботі на замовлення місцевого споживача; в деревообробному промислі - змішана форма збуту, хоча досить розвинена і робота на скупника³⁴.

В кінці XIX ст. авторами, які досліджували торгівлю та народні промисли, висловлювалися пропозиції, звернені до земств щодо перспективи розвитку кустарних промислів. Так, І.Фесенко зазначає, що ярмарки і базари мають характер виставок, а тому земства всіма силами повинні прагнути до того, щоб ці "виставки народної праці" були відомими і доступними всім. В області торгівлі кустарними виробами володіють скупники, які тримають у полоні кустарів-виробників, внаслідок цього лише вони і ніхто крім них, не знає де, що і як можна купити. Тому між скупниками не існує конкуренції, яку ті ж скупники розвивають і підтримують між кустарями. Тому правильно організовані ринки збуту створять конкуренцію між скупниками і докорінно підірвуть пагубний вплив на зниження цінності виробів кустарів³⁵.

Отже, здійснений нами огляд товарів, які продавалися на базарах та ярмарках Поділля у другій половині XIX - на початку XX ст. свідчить, що реміснича продукція була важливою складовою цієї торгівлі. Вона вирізнялася своїм розмаїттям, широким асортиментом товару.

Особливо поширеними були гончарні вироби, вироби із шкіри, товари шевського промислу. У меншій кількості продавалися на базарах та ярмарках ткацькі вироби, вироби столярів та бондарів. Розвиток ремісничого виробництва і розвиток торгівлі – це взаємопов'язані процеси, які виражаються у взаємовпливі, адже роль ремесел та промислів у становленні як внутрішнього, так і зовнішнього ринків була безсумнівно вагомою.

Ярмарки та базари відігравали велику роль у задоволенні матеріальних потреб суспільства, оскільки саме на них кожен селянин міг придбати усе необхідне. У селянському побуті ярмарки та базари були невід'ємним атрибутом життя та виробництва. Функціонування господарства було неможливим без постійного зв'язку з ними. Незважаючи на деякі негативні впливи ярмаркової торгівлі на якість виробів ремісників, в цілому ж ярмарки та базари стимулювали виробництво тих чи інших видів товарів та розвиток кустарних промислів загалом, а отже й розвиток традиційної матеріальної культури народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии. – Камянец – Подольский, 1913. – 32с.; 2. Александрович Г. Кустарные промыслы // Юго – Западный край в экономическом отношении. Сборник статей, под ред. А.И. Ярошевича. – К., 1913. – С.69-71; Александрович Г. Культурно-исторический отдел музея Подольской губернии // Экономическая жизнь Подольи, 1915. – №4. – С.9-18; 3. Гульдман В. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. – Каменец – Подольский: Подольский губернский статистический комитет, 1889. – 514с.; 4. Яворовский Н. Католический отпуск и народная ярмарка в м.Тынной Ушицкого уезда Подольской губернии // ПЕВ. – 1884. – №39. – С.827-838, №40. – 851-866, №41. – 8873-886; 5. Афанасьев – Чужбинский А.С. Поездка в Южную Россию. – СПб., 1863. – Ч. II. Очерки Днестра. – 438с. 6. Прусевич А. Вказ. праця – С.8-9; 7. Григорієв Н. Поділля. Географічно-історичний нарис. – Кам'янець – Подільський: Оіом, 2003. – С.55; 8. Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. II. Изд. Под. стат. комитета. – Каменец – Подольский, 1882. – С.72; 9. Прусевич А. Вказ. праця. – С.-9; 10. Александрович Г. Кустарные промыслы // Юго – Западный край в экономическом отношении. Сборник статей, под ред. А.И. Ярошевича. – К., 1913. – С.70; 11. Прусевич А. Вказ. праця. – С. 10; 12. Там само. – С.140; 13. Обзор Подольской губернии за 1895 год. – Каменец – Подольский, 1896. – С.42-64; 14. Мельничук Л. Вказ. праця. – С.140-141; 15. Гульдман В. Вказ. праця. – С.194-195; 16. Мельничук Л. Вказ. праця. – С.142; 17. Бобринский А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. – М., 1978. – С.26; 18. Мельничук Л. Вказ. праця. – С.143; 19. Григорієв Н. Вказ. праця. – С.54; 20. Прусевич А. Вказ. праця. – С.12; 21. Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. II. Изд. Под. стат. комитета. – Каменец – Подольский, 1882. – С.72; 22. Прусевич А. Вказ. праця. – С.16; 23. Гульдман В. Вказ. праця. – С.159; 24. Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. II. Изд. Под. стат. комитета. – Каменец – Подольский, 1882. – С.72; 25. Прусевич А. Вказ. праця. – С.16-17; 26. Яворовский Н. Вказ. праця. – С.854; 27. Прусевич А. Вказ. праця. – С.17; 28. Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. II. Изд. Под. стат. комитета. – Каменец – Подольский, 1882. – С.73; 29. Там само. – С.73; 30. Прусевич А. Вказ. праця. – С.14; 31. Там само. – С.14 – 15; 32. Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. II. Изд. Под. стат. комитета. – Каменец – Подольский, 1882. – С.70 – 74; Прусевич А. Вказ. праця. – С.12; 33. Прусевич А. Вказ. праця. – С.18; 34. Александрович Г. Вказ. праця. – С.70; 35. Фесенко И. Земство, народные промыслы и торговля. – СПб., 1896. – С.20.

Л.В. Ясинецька

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС «СЕЛО БОРСКОВ» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ТРАДИЦІЙНО-ПОБУТОВОЇ КУЛЬТУРИ СТАРООБРЯДЦІВ КРАЮ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Проблема походження та традиційної культури російських старообрядців в окремих регіонах залишається до нашого часу ще мало дослідженою. На жаль, ця проблема не привертає увагу місцевих краєзнавців та етнографів. Таке ставлення можна пояснити тим, що ця тема є порівняно вузькою і сприймається як явище чисто російське, хоча старообрядці впродовж століть проживають в Україні, і їх культурна спадщина належить до культури етносів, які населяють нашу країну.

Наша стаття присвячується дослідженню побутової культури старообрядців Поділля, зокрема мешканців села Борсків Тиврівського району Вінницької області.

В ХІХ ст. значну увагу питанням побуту старообрядців Подільської губернії приділяли священики, які друкували свої статті у “Подільських єпархіальних відомостях”¹.

На початку ХХ ст. на сторінках газети «Православная Подолия» з'явилася стаття «Старообрядницькі поселення в Подільській губернії». Її автори В. Лотоцький і Л. Юр² приділили увагу історико-етнографічним проблемам.

В даний час привертає увагу монографія С.В. Таранця³, в якій автор висвітлює питання історії сучасного старообрядництва Поділля, називає місця їх проживання, чисельність, розкриває відносини з пануючою церквою, характеризує сучасний стан старообрядницьких общин регіону.

У статті «Традиційне житло старовірів Поділля»⁴ Т. Косміна зробила спробу порівняння традиційного житла українців і старообрядців, які були дуже схожими, що є результатом тривалих міжетнічних контактів.

Метою статті є дослідити матеріал, що міститься в рукописі під назвою «Село Борсков», який був написаний краєзнавцями Т. Красільниковим і А. Мартиновим і виданий у формі машинопису в 1959 р. в м. Санкт-Петербурзі⁵.

Даний історичний нарис складається з двох частин. Перша частина присвячена обставинам появи старообрядців на Подільських землях, їх походженню, місцю церкви в їх житті, а друга частина – звичаям і традиціям даного етносу, що й послужило джерелом для написання даної статті.

Автор описує дім і двір старообрядців. Спочатку будинки будували з дерева в зруб, але таких будинків нині майже не залишилося у зв'язку з частими пожежами. Пізніше, коли ліс став дорожчий, будинки робили з делів. Делями називали розколоті на чотири частини поліна довжиною до двох метрів, які обмотували джгутами з нем'ятої соломи, просоченої густим розчином глини, і закладали їх в пази стовпів. Таким чином економили дерево, пізніше зводили споруди із "лампача". Лампачем називали велику цеглу з глини, перемішану з м'ятою соломною і висушену на сонці. В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. лампачів вже не робили, а глину, перемішану з соломною, накладали між дошками, давали їй висохнути кілька днів і клали новий шар і т.д. Потрібно відзначити характерну особливість будівлі в зруб: дерево не було голим, як це спостерігалось в північних областях, а обмашено глиною і побілено, так що зруб можна було розпізнати тільки по виступаючих кінцях колод на рогах будинку.

Дах покривали соломною, але часті пожежі змусили населення перейти до жерстяних дахів⁶.

Характерною особливістю села було те, що помешкання будували дуже близько одне до одного, двори ділили на маленькі шматочки, а іноді будувалися на косогорі біля річки, часто і возом не було як розвернутися. Важко пояснити таке явище: можливо боялися грабіжників, а можливо кріпаків-втікачів та гайдамаків, які ховалися у лісі, що оточував село.

Вікна в будинках робилися на дві сторони. Одні вікна зазвичай виходили у двір, а інші – на вулицю, якщо це була сонячна сторона. Якщо ж це була північна сторона, то будинок ставили глухою стіною до вулиці. Дім завжди будувався на кордоні ділянки і одночасно слугував огорожею. Будівлі будували довгими, вони включали в себе не тільки житлове приміщення, а й хлів для корови, свині, а іноді й коня. Вхід до житлового приміщення робили через сіни, тут же був і вхід до комори. В інші господарські приміщення вхід робили з боку двору.

Житлове приміщення, в більшості випадків, складалося з однієї кімнати, яка служила і кухнею, і їдальнею, і спальнею. Біля дверей, примикаючи до глухої стіни, стояла велика російська піч. Далі – запіччя завширшки 70-80 см, де майже завжди була лежанка, ще далі стояла опалювальна піч, і накінець - дерев'яне ліжко власної роботи з невибагливим фігурним різьбленням. Ліжко доходило до передньої стіни. Від ліжка до переднього кута і від переднього кута до задньої стіни стояли лавки, які робили з широких дощок, із спинками або без них. До задньої стіни вперта шафа, що служила буфетом, де зберігався посуд та інші предмети їдальні. Зазвичай шафа однією стороною стояла на лавці, а іншою – на кронштейні, вмурованому в стіну. В передньому кутку ставили стіл, засланий домотканою скатеркою. На стіні висіло багато ікон під склом. Перед іконами на стелі підвішували лампадку. Над ліжком кріпили жердину, на якій вішали верхній одяг. Жердина одним кінцем була вбудована в передню стіну, а другим кінцем підвішена на залізному стержні, що кріпився до балка. Між жердиною і глухою передньою стіною знаходилася маленька поличка, де зберігалися хустки, сарафани та інші речі. В деяких житлах біля печі робили другу жердку, де вішали рушники, хустки та ін. Біля печі ставили рогаці, сковорідки, дерев'яну лопату для випічки хліба. Над дверима вбивали дерев'яні кілочки, на які вішали шапки. Підлога майже у всіх помешканнях була земляна, тільки дуже заможні люди мали змогу постелити дерев'яну підлогу⁷.

На ліжках матраців не було. Замість них на ліжко стелили нем'яту соломну, яку зверху прикривали рядном. Кінці рядна підгинали і зверху покривали ковдрою. В головах лежали дві

великі, на всю ширину ліжка, подушки. Солома згодом перетиралася і крізь щілини висипалася на підлогу.

Заможні сім'ї мали велике житлове приміщення, яке ділили навпіл, і – таким чином мали кухню і кімнату.

Подвір'я зі сторони вулиці обгороджувалося високою огорожею. Над хвірткою чіпляли мідну іконку або розп'яття. Той, хто приходив, обов'язково мав помолитися перед тим, як зайти у двір.

Значне місце в праці відведено опису одягу старообрядців, який своєю красою відрізняв росіян-старообрядців від інших. Жінки одягали широкий яскравий сарафан із ситцю в сім і більше смуг, який підв'язували тканим поясом з довгими кетягами. На поясі підвішувалася прикрашена різноколірними латочками кишенька, де лежала хустинка. Поверх сарафана завжди надягали фартух, навіть коли йшли на гуляння. Влітку поверх сарафана одягали кофту, прикрашену стрічками. Пізніше шили кофти на «міський манер» і називали їх «зябчиками». На голову пов'язували хустку.

Коли було прохолодно, жінки одягали «літники». Цей старовинний російський одяг зберігся без змін аж до ХХ ст. Молоді жінки і дівчата шили собі короткі літники з червоного шовку, а пізніше – з чорного. Прикрашали літники широкими золотистими стрічками. Літник шили дуже широкий донизу, якщо б його розкласти, то він мав вигляд кола з невеликим вирізом посередині для голови. Рукави літника були довгі, щоб сховати руки від холоду. Літник, одягнений на плечі, звисав рівномірними складками. Літники старанно зберігали в скринях, попередньо закріплюючи складки стрічкою, щоб не розійшлися.

Немолоді жінки носили літники довші і прикрашали їх звичайною стрічкою. Також літники шили на ваті і носили навіть взимку при невеликих морозах.

Ще раніше носили фуфайки з червоного або зеленого оксамиту. Відрізнялися вони від літника тим, що щільно прилягали до тіла. Т. Красільников відзначає, що на початку ХХ ст. фуфайки вже не носили, і він навіть не міг знайти жодної для музею, а от літники були⁸.

Взимку жінки носили шуби. Шуба являла собою широку донизу овечу шкуру, поверх якої було нашито сукно. Поли шуби внизу іноді прикрашали лисячим хутром.

На ноги взували чоботи з ялової шкіри, причому місцеві шевці вміли робити дуже майстерні волани гармошкою-вісьмигранкою. Ці волани збирали спеціальними шпильми навколо халяви. Складки надавали чоботям стрункого вигляду.

Влітку на свята жінки взували півчобітки, іноді їх робили зі скрипом. В будні ходили босоніж, а коли йшли в поле, то на ноги щоб не наколотися на стерні, замотували онучі.

Прикрасами дівчат були намиста з бурштину, штучні перли в дві, а то й більш ниток, залежно від достатку батьків. Крім того, дівчата самі собі плели з бісеру плетінки на груди. У вухах носили великі бурштинові сережки у вигляді жолудів.

Заміжні жінки зав'язували волосся в м'яку кичку, так тісно, щоб волосся не могло вилізти з під неї, інакше жінку вважали б неохайною. Кичку жінка не мала права зняти, навіть спати лягала у ній.

Чоловіки білизни не носили. Сорочку-косоворотку надягали на голе тіло і підперізували паском з пензликами або просто шнурком. Ховати в шаровари сорочку заборонялося. Сорочку шили з ситцю або домотканого полотна. Шаровари теж одягали на голе тіло і зав'язували шнурком. Взувалися в ялові чоботи зі складками гармошкою. Верхнім одягом була «сибірка» – старовинний російський одяг з складками ззаду. При повсякденному носінні її звичайно підв'язували шерстяним паском. Взимку, при великому морозі, надягали дублений кожух, підперезаний паском.

Головним убором був капелюх або шапка, кепок не визнавали¹⁰.

На початку ХХ сторіччя молодь стала носити піджаки й пальта, але сибірка ще довго продовжувала існувати, її одягали головним чином до церкви, куди в пальті не дозволялося заходити.

Для дітей – як дівчаток, так і хлопчиків – спеціального одягу не було. Для них шили, як для дорослих – дівчаткам сарафанчики, а хлопчикам – штаниці й сорочки.

Значне місце в дослідженні відведено опису занять чоловіків і жінок, обрядів. Не обминув своєю увагою автор і забобонів, притаманних старообрядцям. Кожна людина, яка не належала до старообрядців, вважалася нечистою, вони навіть не одружувалися з іновірцями. Ніколи не зверталися до лікарів, своїх хворих одновірців лікували самі. Також старообрядці негативно ставилися до паління тютюну.

Отже, підводячи підсумок всього сказаного вище, варто зазначити, що історичний нарис «Село Борсков», служить цінним джерелом до вивчення історії традиційно-побутової культури російських старообрядців Подільського краю кінця XIX – початку XX ст., яка нині є вже частково втраченою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Михневич Н. Заметка о лжеепископе Варлааме балтском // Подольские епархиальные ведомости (Далі ПЕВ).- 1868.- №15; О раскольниках Подольской губернии // ПЕВ.-1869.-№20; Старообрядческий мужской монастырь и женский скит в с. Куреневке Ольгопольского уезда // ПЕВ.-1881.-№48; О раскольниках Подольской губернии в настоящее время // ПЕВ.-1882.-№22; К истории Куреневского старообрядческого монастыря и состоящего при нем женского скита // ПЕВ. – 1884.- №29; 2. Лотоцкий В, Юр.Л. Старообрядческие поселения в Подольской губернии. Историко-этнографический очерк // Православная Подолия. – 1909; 3. Таранец С.В. Старообрядчество Подолии.- К., 2000.- 239 с.; 4. Косміна Т. Традиційне житло старовірів Поділля// Етнос. Культура. Духовність: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційні моделі розвитку туристичної інфраструктури України. Буковинське та світове старообрядництво: історія, культура, туризм» – Чернівці, 2006. – Ч.2. – С.100-1006; 5. Т.Красильников, А. Мартынов. Село Борсков. Исторический очерк. – Санкт-Петербург, 1959. – 124 с.; 6. Там само. – С.56; 7. Там само. – С.57; 8. Там само. – С.60; 9. Там само. – 64 с.; 9. Там само. – С. 75; 10. Там само.- С.76.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ РОСІЇ ЩОДО ФІНЛЯНДІЇ

Лютнева революція 1917 р. в Росії призвела до загострення національно-визвольних рухів на території Російської імперії. Зокрема, гостро постало питання про подальші взаємини між Росією та Фінляндією, що перебувала у складі імперії. Фінські політики покладали великі сподівання на новий російський уряд, що проголошував право на самовизначення націй.

Політика Тимчасового уряду щодо Фінляндії досліджувалася багатьма авторами й отримала різну оцінку. Серед радянських істориків національну політику Тимчасового уряду стосовно Фінляндії вивчали С. Гессен, С. Свечніков, В. Смірнов, Н. Новікова¹. Окремо потрібно відзначити колективне дослідження сучасних російських істориків «Национальная политика России: история и современность», в якому приділяється значна увага взаєминам Фінляндії та Тимчасового уряду². Цій проблемі приділяли увагу фінські історики, що працювали на принципово іншій джерельній базі, ніж російські та закордонні дослідники. Найбільш змістовними є праці Т. Полвінена, О. Юссіні, С. Хентіля, Ю. Неваківі, П. Лунтінена, В. Расіла, Є. Ютіккала та президента Фінляндії М. Койвісто³. Слід зазначити, що 80-90-і рр. XX ст. у фінській історіографії російської національної політики відзначені прагненням до відображення реальної картини, відмова від викривальних тенденцій, що були характерні для радянських вчених. Цю думку підтверджує стаття доктора політичних наук Ейно Кетова, в якій розглядаються події 1917 р. в Фінляндії⁴. В українській історіографії відносини Тимчасового уряду та Фінляндії розглядаються лише у порівнянні з Українською Центральною Радою.

Автор публікації ставить за мету зробити огляд взаємовідносин Тимчасового уряду та Фінляндії, порівняти становище Великого князівства Фінляндського з іншими територіями Російської імперії.

Фінляндія була приєднана до Російської імперії 1809 р. в результаті російсько-шведської війни та перебувала в складі імперії як Велике князівство Фінляндське, а російський імператор одночасно був Великим князем Фінляндським. Функції уряду Великого князівства Фінляндського виконувала спеціальна канцелярія, котру 1816 р. перейменували в сенат, чим зовні прирівняли його до вищого органу управління імперії. Царя в Фінляндії представляв генерал-губернатор, що вважався головою сенату. Все це відрізняло Фінляндію від інших територій, що знаходилися під владою Росії і не мали жодних ознак автономії⁵.

Лютнева революція спричинила різкі зміни у ставленні Росії до Фінляндії. Як зауважив фінський історик Л.Крузіус-Аренберг, Фінляндія була європейським фасадом Росії, котрий мав показати західноєвропейським країнам, що входження до складу Російської імперії має позитивний характер⁶. 15 березня 1917 р. «міністром» Фінляндії в Тимчасовому уряді призначили Ф. Родічева, але після того, як вирішили, що цю посаду повинен займати громадянин Фінляндії, «міністра» почали називати тимчасовим комісаром. Ф. Родічев займався фінляндськими справами до того часу, поки Карл Шенкель не отримав у квітні призначення на посаду міністра статс-секретаря⁷.

5 березня 1917 р. фінляндський сейм направив свою делегацію для переговорів з Тимчасовим урядом про першочергові справи, що стосувалися Фінляндії. До складу делегації входили представники різних політичних сил. Делегація надала Тимчасовому уряду два проекти маніфесту від буржуазних партій та від соціал-демократів. В результаті переговорів Тимчасовий уряд, до складу якого ввійшов міністр у справах Фінляндії, видав два урядових акти: маніфест про «Затвердження конституції Великого князівства Фінляндського» від 20 березня 1917 р. і грамоту про скликання сейму, який в останні роки перед революцією зовсім не скликався, на 22 березня у м. Гельсінгфорсі. В маніфесті йшлося про те, що Тимчасовий уряд як носій верховної влади бажає цим актом «знову скріпити і гарантувати основні закони Фінляндії і ті права та привілеї, котрі належать громадянам Фінляндії». «Цим державним актом, - зазначалося в кінці маніфесту, - ми гарантуємо народу Фінляндії на основі його конституції майбутню самостійність, недоторканість його культурного життя та прав мови»⁸. Цим маніфестом Тимчасовий уряд також відмінив всі акти, що суперечили основним фінляндським законам. Після цього рішенням уряду було призначено новий склад фінляндського сенату за пропозицією Оскарі Токоя, одного з лідерів соціал-демократичних сил. Формально призначення нового сенату відбулось у відповідності до існуючих правил: генерал-губернатор вручив грамоти при посередництві статс-секретаря, але не імператору, а Тимчасовому уряду та його прем'єр-міністру Г. Львову.

Все це свідчить про те, що Тимчасовий уряд прийняв на себе всю повноту влади, яка належала російському імператору і великому князю Фінляндському. Законність цієї влади первинно визнавалася як сеймом, так і сенатом. Тимчасовий уряд, як спадкоємиць старої російської влади, був зобов'язаний підготувати установчі збори. Позиція уряду перед країнами Антанти щодо Фінляндії була іншою, ніж по відношенню до Польщі, а саме – збереження прийнятої у спадок території Фінляндії безпосередньо до установчих зборів, які мали визначити її подальшу долю⁹. Ця точка зору підтверджується заявою, яка була зроблена міністром закордонних справ П.М.Мілюковим англійському послу Дж.Бьюкенену в розмові про Фінляндію: «Буде складений проект її звільнення, але ніякого рішення не буде прийнято до скликання установчих зборів»¹⁰.

Зважаючи на вищесказане, постає питання про різні за своїм змістом політичні рішення Тимчасового уряду щодо волевиявлення населення імперії. З точки зору фінських істориків Т. Полвінена, О. Сейткарі, Р. Роппонена, таку політику спричинив військово-стратегічний фактор. Безпека Петербурга вимагала інтеграції Фінляндії в єдину загальноімперську систему¹¹. На думку автора, також важливим є економічний фактор. Фінляндія була основним постачальником паперу до Росії. В 1916 р. лише фірма «Кюммене» обслуговувала 167 російських газетних видавництв і більше, ніж 70 різних установ, починаючи з морського міністерства у Петрограді, закінчуючи Київською конторою Державного банку і штабом Туркестанського військового округу¹².

На основі березневого маніфесту для розробки пропозицій до нової конституції, а також для визначення форми зв'язку Фінляндії з новою Росією був створений конституційний комітет під керівництвом Столберга. Одночасно розпочалися переговори з Тимчасовим урядом про відмову Петрограду від верховної влади на користь Хельсінкі. В той же час у Фінляндії йшла жорстока боротьба по питанню про те, до кого – сенату чи парламенту – має перейти верховна влада. Після попереднього розгляду питання про владу було передано на розгляд Юридичній дорадчій комісії при Тимчасовому уряді під керівництвом професора Ф.Ф.Кокошкіна. Комісія надала різко негативну відповідь і нагадала фінам про те, що зв'язок між Фінляндією та Росією був встановлений на основі двосторонньої угоди, тому лише майбутні Установчі збори можуть змінити її¹³.

Наприкінці травня, коли поновився склад Тимчасового уряду, фіни знову зробили спробу вибороти більше влади. Однак політика, яку проводив Тимчасовий уряд, залишилася незмінною. Навесні більшовики у боротьбі проти Тимчасового уряду використовували лозунг про право націй на самовизначення і, таким чином, вимагали права на «незалежність» і для Фінляндії. За пропозицією соціалістів на розгляд сейму був винесений Закон про верховну владу, однак у ньому не згадувалося про Установчі збори і, відповідно до його змісту, Росія позбавлялася права на верховну владу на користь Хельсінкі, передаючи її не сенату, а парламенту. Закон розпочав відкритий конфлікт з Тимчасовим урядом, оскільки не був надісланий йому на затвердження: фінські законодавці помилково чекали, що спроба липневого перевороту буде вдалою і призведе до падіння Тимчасового уряду. У відповідь Тимчасовий уряд розпустив фінський парламент та призначив нові вибори. Соціал-демократи визнали розпуск незаконним і наполягали на виконанні Закону про верховну владу. Парламент і його голова К. Маннер намагалися продовжувати роботу, але поліція заблокувала вхід до зали засідань¹⁴. Пізніше у серпні 1917 р. корніловський заколот похитнув становище Тимчасового уряду і 12 вересня фіни отримали листа, в якому йшлося про передачу сенату Фінляндії деяких справ – так званий «Корніловський» маніфест.

У жовтні в Хельсінкі пройшли переговори між конституційним комітетом Столберга та юридичною дорадчою комісією Тимчасового уряду. В основу переговорів було покладено склали пропозиції комітету Столберга по новій конституції і так званому «державному» акту, в якому визначався характер відносин між Фінляндією та Росією. Під час переговорів делегація Тимчасового уряду відмовилася від адміністративної влади в Фінляндії, залишаючи за собою право на керівництво зовнішньою політикою. Фінляндія також не могла вносити в односторонньому порядку зміни до військового законодавства; генерал-губернатор переставав бути посадовою особою Фінляндії, так, зокрема, він більше не був головою сенату. Але Тимчасовий уряд було повалено ще до того, як це компромісне рішення досягло Петербурга.

У перспективі подальших досліджень актуальним видається дослідження політики Тимчасового уряду стосовно Польщі та Середньої Азії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гессен С.Я. Крайные государства: Польша, Финляндия, Эстония, Латвия и Литва. – Л.: Изд-во «Прибой», 1926; Свечников С. Революция и гражданская война в Финляндии 1917-1918 годы. // Воспоминания

и материалы. – М., 1923; Смирнов В. Из революционной истории Финляндии 1905, 1917, 1918 гг. – Л., 1933; Новикова И.Н. Великое княжество Финляндское в имперской политике России // Имперский строй России в региональном измерении (XIX - начало XX века). – М., 1997; Новикова И.Н. Особое государство или провинция империи: проблема государственно-правового статуса Финляндии в российско-финляндских отношениях XIX в. // Пространство Власти. Сб. статей. – М., 2001; 2. Национальная политика России: история и современность. – М., 1997; 3. Полвинен Т., Юссина О., Лунтинен П. Від Великого князівства до сучасної держави: Політична історія Фінляндії – від 1809 року. – К.: Унісерв, 2002. – С.53; Юссина О., Вентіля С., Невакиви Ю. Политическая история Финляндии. – М., 1998. – С.22; Luntinen P. Sotilasmiljoonat. – Helsinki, 1984. – S.147; Юттикала Э. История Финляндии с древности до стабилизации самостоятельности в 1939 г. // Прибалтийско-финские народы. Ювяскюля, 1995. – С.53; Расила В. История Финляндии. Петрозаводск, 1996. – С.59.; Россия и Финляндия в XVIII-XX в. Специфика границы. СПб., 1999. – С.26-35; Койвисто М. Вехи пути: взгляды на внешнюю политику Финляндии. – М., 1987. – С.43; Койвисто Майно. Русская идея. Перевод с финского – М.: Издательство "Весь Мир", 2002. – С.143; 4. Меттала Э. Революция 1917 года и обретение Финляндией независимости: два взгляда на проблему // Отеч. история. – М., 1993. – №6. – С.27-36; 5. Юттикала Э. Вказана праця. – С.97-105; 6. Krusius-Arenberg L. Finnischer Separatismus und Russischer Imperialismus im vorigen Jahrhundert // Historische Zeitschrift – 1959. – S.273; Ropponen R. Die russische Gefahr. – Helsinki, 1976. – S.70; 7. Архив новейшей истории России. Журналы заседаний Временного правительства: Март-октябрь 1917 года. В 4-х т. Том 1. Март-апрель 1917 года. Отв.ред. Б.Ф. Додонов. – М., 2001. – С.52-54; 8. Меттала Э вказана праця. – С.48; 9. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы первой мировой войны (1914-1917). «Российская политическая энциклопедия» – М., 2004. – С.254; 10. Милуков Павел Николаевич Воспоминания (1859 – 1917). В 2 т. Под редакцией М.М. Карповича и Б.И. Элькина. – Нью-Йорк., 1955. – С.26; 11. Полвинен Т. Держава и окраина. Н.И. Бобриков - генерал-губернатор Финляндии 1898-1904 гг. СПб., 1997. – С.7-15, 247-259; Venäläisten sortokausi Suomessa. – Porvoo-Hels., 1960. – S.19-23, 35; Ropponen R. Die russische Gefahr. – Hels., 1976. – S.71; 12. Бобович И.М. Русско-финляндские экономические отношения накануне Великой Октябрьской социалистической революции. – Л., 1968. – С.6; 13. Юссина О., Хентіля С., Невакиви Ю. Вказана праця. – С.103-105; 14. Сюкияйнен И.И. Революционные события 1917-1918 гг. в Финляндии. – Петрозаводск, 1962. – С.36; 14. Смирнов В. Вказана праця. – С.79-81.

А.В. Войнаровський

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ В ПОЛЬЩІ

Аналізуючи утвердження у 1944-1948 рр. у Польщі тоталітарного режиму радянського зрізця, варто наголосити, що дана тема є складною для системного дослідження. Одним із таких суперечливих аспектів є неузгодженість термінології щодо політичної системи, яка постала в Польщі у зазначений період. В історіографії існують найрізноманітніші дефініції характеристики польського суспільства та державної системи, яка сформувалась на 1948 р. Частина істориків вважає, що це – класичний тип тоталітаризму. Альтернативною є точка зору, що певні ознаки адміністративно-командної системи були, але полякам вдалося зберегти певні демократичні інституції, а тому неправомірно класифікувати дану систему як тоталітарну. Окремі польські історики взагалі заперечують наявність суверенної держави з 1939 р. до 1989 р., характеризуючи зміни 1944-1948 рр. як заміну одних окупантів іншими¹. Відповідно до цієї точки зору, необхідно вести мову про 50-річчя окупації і повну залежність системи політичної влади в Польщі від метрополії, тобто СРСР.

Стосовно природи формування державного ладу в Польщі у другій половині 40-х рр. в історіографії склалось кілька підходів: Представники радянської історичної науки й їхні послідовники в ПНР класифікували суспільні процеси другої половини 40-х років ХХ ст. як розбудову соціалістичної системи, що є теоретично обґрунтовано марксистським вченням і цілком закономірним аспектом еволюції суспільства від нижчої форми до вищої. Більшість спиралася на класичні тези про загострення класової боротьби, передову роль пролетаріату і його перемогу над реакційними силами, які гальмували розвиток польського суспільства. Теза про загострення класової боротьби явно не вписується у формат країни, звільненої з-під нацистської окупації, де власне привілейовані класи (буржуазія, поміщики – використаємо радянську термінологію) були відсутні. Адже німецькою адміністрацією під час окупації фактично вся економіка була взята під контроль, частина представників привілейованого класу була знищена фізично, частина – позбавлена права власності, частина емігрувала. Відразу після звільнення від нацистів було проведено аграрну реформу, тобто поміщиків як класу не було, а велика і середня промисловість перейшли до державного управління². Тому теза про класову боротьбу є нічим іншим, як вигадкою

.....
радянських істориків, які просто були зобов'язані дотримуватися канонів марксизму, спотворених сталінізмом. Отже, про еволюцію суспільства за п'ятичленною марксизму вести мову не доводиться.

Представники польської історичної науки в еміграції, переважна більшість західних дослідників зводили всі суспільно-політичні перетворення та розбудову державного ладу в Польщі до окупаційної політики СРСР та, відповідно, насадження в Польщі маріонеткового комуністичного режиму. Дане обґрунтування видається, на перший погляд, цілком доцільним, якщо врахувати особливості польського суспільства. Польська компартія, ліквідована у 1938 р. і поновлена у 1942 р. під вивіскою робітничої, не мала суттєвого впливу ні до війни, ні після свого поновлення. Отже, провідної самобутньої потужної сили, яка би здійснювала комуністичну реформацію, не було. Більше того, польське суспільство було налаштоване антикомуністично, антиросійськи. Поляки з острахом сприймали прихід визволителів, будучи обізнаними з політикою колективізації та войовничим атеїзмом в СРСР. Проте активну співпрацю з СРСР вела не лише залежна від Москви ППР. До комуністів активно долучились соціалісти³. Частина представників інтелігенції пішли на співпрацю з ППС та ППР. Окремі представники польської спільноти, які до війни в залежності від свого соціального статусу, були позбавлені доступу до влади, почали співпрацю з кон'юнктурних міркувань. Таким чином, редукція формування влади лише одним радянським чинником теж, щонайменше, видається не зовсім об'єктивною.

В окремих дослідженнях простежується прагнення поєднати роль зовнішніх і внутрішніх факторів відновлення польської державності після війни. Поєднати роль внутрішніх чинників та зовнішнього впливу, але, як правило, не з міркувань історичної науки, а відповідно до політичних уподобань того чи іншого автора⁴. Наприклад, в окремих російських публікаціях є спроби виправдання: роль СРСР була другорядною, а першочерговий чинник - це активна діяльність самих поляків. І навпаки, - в польських публікаціях не зникають звинувачення в бік Росії.

Особливістю досліджуваної проблеми є надмірна політизованість, емоційність. Характерна риса частини досліджень і публікацій - їхній мозаїчний характер, тобто досліджено лише окремі аспекти.

Поєднання цих двох груп факторів, політичної боротьби і соціальної дезорганізації, й зумовило становлення тоталітарного режиму в Польщі.

Характеризуючи політичні події в польському суспільстві у зазначений період, необхідно виділити його складові.

Вагомий вплив на внутрішньополітичне життя мав чинник зовнішньої політики. Фактично кожна із польських політичних сил намагалася заручитися підтримкою чи то СРСР, чи то США й Великобританії⁵. Показовою є проблема територіальних змін у країні після війни, коли кожна політична сила мала певне бачення розв'язання цієї проблеми і, відповідно, орієнтувалася на певне коло міжнародної підтримки.

Фактично всі польські політичні сили, за винятком ППР, бачили оновлену Польщу в межах 1939 р. Відповідно, орієнтуючись на таку територію, необхідно було враховувати те, як розв'язати національне питання та як оцінити приєднання у 1939 р. до складу СРСР західноукраїнських та західнобілоруських земель⁶. Особливо гострою була остання проблема. В разі повернення цих територій Польщі дії Радянського Союзу у 1939 р. можна було б кваліфікувати як акт агресії. Для країни, яка зробила найбільший внесок у боротьбі з нацистською Німеччиною, це було недопустимо. Та й навряд чи Сталін би погодився на такі територіальні зміни, хоча на переговорах тиск з боку Великобританії і США був. Важливо те, що перемога сталінської дипломатії щодо територіального облаштування одночасно виключає з арени внутрішньополітичної боротьби польський уряд в еміграції, який не визнав рішень Ялтинської конференції. Натомість польські комуністи зі своєю програмою творення польської держави для поляків та визнання перед етнічних українських, білоруських та литовських територій де-юре отримують привілеї для подальшої політичної боротьби. Таким чином, розстановка політичних сил починає змінюватися на користь комуністичних сил.

Варшавське повстання та операція «Буря» не виправдали сподівань демократичного табору, що СРСР підтримає або хоча б визнає АК як представників польської влади. Більше того, людські втрати істотно послаблять АК і Делегатуру. Натомість СРСР активно підтримує штучно створену ПКНВ. Остаточного нищівного удару по Делегатурі та формуваннях АК буде завдано арештом керівництва у березні 1945 р⁷. Отже, за координаційних, а частіше безпосередніх дій Радянського керівництва найбільш потужні сили опозиції було виведено з боротьби. Як такої легальної сили, яка могла би протистояти комуністам, у Польщі не стало.

Проте вона починає активно формуватися з приїздом колишнього прем'єр-міністра уряду в еміграції С. Миколайчика. ПСЛ має стрімкі темпи зростання чисельно, її вплив на поляків найбільший, оскільки це єдина легальна сила, що протистоїть комуністам⁸. Розпочинається активна підготовка до виборів, але, враховуючи всю складність ситуації та можливість поразки лівих сил, які в той час становлять більшість у коаліційному уряді ТУНС, вибори відтягують на пізніший термін.

Істотно послаблювала позиції демократичного табору у їх протистоянні з лівими силами відсутність єдиної консолідуючої національно-демократичної програми дій. Проекти реформ, які пропонували демократичні партії, були запізнілою реакцією на дії прокомуністичних сил.

На цей момент політичні сили поділяються на два табори – промосковський (ППР, ППС, СЛ, СН) та опозицію ПСЛ. Але картину не можна сприймати настільки спрощено⁹. Найпотужніші партії орієнтовані на СРСР, а саме ППС і ППР характеризуються внутрішнім розколом. У таборі ППС більшість схильна до співпраці з партією Миколайчика, між ними не існує особливих ідеологічних розбіжностей. Але тут знову проявляється зовнішній чинник. ППС прагне брати активну участь у міжнародному соціалістичному русі і виступає з антинімецькими гаслами, а конкретно проти участі німецьких соціалістів у Соцінтерні. Натомість більшість західноєвропейських соціалістів сприймають польських соціалістів негативно за співпрацю з СРСР. За таких обставин ППС просто змушена була піти на співпрацю з лівим блоком.

У ППР теж окреслюються дві течії. Це прихильники копіювання радянського шляху розвитку та ті хто виступає за самобутній польський шлях побудови соціалізму. Ситуація потребує арбітражу та координації дій, і таким «арбітром» виступає Сталін. Делегації від цих партій регулярно виїждять до Москви. Необхідно зазначити, що напередодні виборів Сталін схвалює концепцію польського національного шляху до соціалізму, чим безумовно підкупив тих політичних лідерів, які мали сумніви щодо доцільності об'єднання в лівому блоці¹⁰. Особливо важливим це було з тактичної точки зору, адже вихід ППС із блоку робив сподівання на успіх украї примарними. Однак сильні позиції Миколайчика не залишають у спокої комуністів, особливої актуальності набуває та обставина, що сільське населення в абсолютній більшості підтримує ПСЛ. Для внесення розколу серед селян комуністи створюють партію-двійника ПСЛ «Нове Визволення». ППР максимально активізує агітаційно-пропагандистську діяльність на селі.

ППР використовує подвійні стандарти. Здійснюється активна інфільтрація комуністів до влади. Захопивши провідні посади в силових структурах, адміністрації, управлінні підприємствами, встановивши контроль над профспілками; ППР декларує гасла демократії, а на практиці активно розгортає карально-репресивну діяльність. До неугодних політиків застосовують стереотипні шаблони фашистів або ж фашистських поплічників, терористів, бандитів. У суспільстві нагнітається атмосфера страху. Прояв подвійного стандарту був власне і в питаннях ідеології та практики робітничої партії¹¹. Фактично ППР використовувала ідеологічні гасла соціалістів, що, до речі, викликало непорозуміння у багатьох політиків, адже є ППС, а на практиці намагались уживати заходів, апробованих більшовиками в 20-30-х рр. в СРСР.

Апробацію свого потенціалу лівий блок здійснює на референдумі 1946 р., де розглядаються питання територіальних змін (щодо приєднання північних і західних територій до Польщі), доцільність здійснюваних соціально-економічних реформ, структура майбутнього парламенту. Питання були сформульовані таким чином, що вони мали б отримати загальносуспільне схвалення. Окрім того, це давало попереднє бачення майбутнього державного ладу. За офіційними даними всі питання було схвалено. Опозиція (ПСЛ) категорично заперечувала такі дані, заявляючи про фальсифікацію¹². Проте її протести було ігноровано, провладна ліва більшість розпочала активну підготовку до виборів. Готувалася до виборів і ПСЛ: Миколайчик заявив, що партія буде власними ресурсами проводити паралельний підрахунок голосів.

Вибори 1947 р., за офіційними результатами, стали блискучою перемогою прокомуністичних сил. ППР використовувала найрізноманітніші методи, щоб оголосити про перемогу. Було розгорнуто широку агітаційно-пропагандистську кампанію, у більшості виборчих комісій працювали представники ППР і ППС, в частині округів ПСЛ було взагалі усунуто від виборів за порушення законодавства, активно працювали силові структури. Фальсифікація результатів виборів була очевидною. Протест С. Миколайчика і оголошення паралельних підрахунків результатів виборів ніхто не брав до уваги, не мали жодного впливу і «Акції Станіслава», тобто протести перед польськими посольствами в країнах Західної Європи¹³. Так званий блок «демократичних партій» розпочав формувати уряд, було обрано Президента. Тиск проти ПСЛ дедалі посилюється.

Розгортання «холодної війни» спонукало до змін і політику Москви. Якщо раніше було намагання спілкуватись у консультативному тоні, хоча й характер консультацій був наказним, відтепер стиль спілкування набуває імперативного характеру. Розгортаються репресії проти ПСЛ, змінюється характер звинувачень, інкримінується шпигунство на користь США. Миколайчик був змушений виїхати за кордон, після чого партія продовжує існувати суто номінально¹⁴.

Паралельно ведеться боротьба проти «ухилів» всередині ППР і ППС, різкій критиці піддаються прихильники національної концепції розбудови соціалізму. Єдино правильним визнається радянський шлях. Ведеться активна підготовка до об'єднання робітничих партій (ППР і ППС). Результатом є утворення Польської об'єднаної робітничої партії у 1948 р. фактично зберігається багатопартійна система, але по суті своїй вона є номінальною. ПОРП зливається з державним апаратом і по суті стає вищою ланкою державної влади, а це - одна з головних ознак тоталітарного режиму. Отже, дані факти є свідченням становлення жорсткої унітарної ідеології.

Становлення змін в оновленій польській державі було можливим за радикальних трансформацій у соціальній структурі польського суспільства, оскільки соціальні процеси і політичне життя - явища взаємопов'язані і взаємообумовлені. Одним із проявів цієї трансформації було явище маргіналізації.

Найголовнішим чинником, який спричинив соціальну дезорганізацію, безумовно, є Друга світова війна. Країна зазнала колосальних людських втрат - величезна кількість інвалідів, поранених і психічно травмованих. Було зруйновано економіку, структуру комунікацій. Давалася взнаки тривала окупація території. Зруйнованою була система освітніх установ, пограбовано установи культури¹⁵.

По-друге, втрата еліти державців. Найбільших втрат зазнали представники політичної та інтелектуальної еліти. Частина політиків не повернулася з еміграції, не погоджувались працювати з новим, неприйнятним для неї режимом. Тому постала потреба у формуванні нових управлінських кадрів. Комуністична ідеологія передбачала активне залучення до політичної та управлінської діяльності представників соціальних низів. На кадрові посади призначають не за критерієм професійних якостей, а за ознакою політичної належності¹⁶. Таким чином, у польському суспільстві розпочалася трансформація політичної еліти. Багато хто вступав до лав ППР не з ідейних переконань, а суто з кон'юктурних міркувань. Тому фактори виснаженості війною і оновлення управлінського апарату можна вважати вагомими чинниками оптимізації умов для становлення комуністичного режиму.

Інший чинник соціальної аномії був штучно реалізований владою. Йдеться про масові примусові переселення у 1945-1948 рр. з приєднанням до Польщі північних і західних територій, які раніше належали Німеччині, постала необхідність їх заселення. Німецьке населення, яке мешкало на цій території, рятувалося втечею перед загрозою помсти і репресій. Тих, хто залишався, виселяли примусово. Натомість на ці території переселяли мешканців південних і східних регіонів. Результати виборів показали, що саме тут комуністи отримали найбільшу підтримку. Відповідний резонанс мала операція «Вісла», внаслідок якої було розпорошено і переселено українське населення¹⁷.

Міграція мала також соціальний характер. Під час війни загинуло 76% міського населення, а одним із головних завдань була відбудова економіки, в першу чергу промисловості. Тому істотно змінюється статус польського робітника¹⁸. Це вчорашній селянин, який теж перебував у ситуації порубіжжя і був дезорієнтований. Цей фактор теж сприяв встановленню нової влади.

Нова влада намагається здійснити радикальні перетворення і в духовній сфері. Це були спроби максимально дистанціювати церкву від суспільства¹⁹. Однак особливих успіхів у цій сфері досягти не вдалось. Церкву усунули з освітніх і медичних установ, але вплив її залишався вагомим.

Розглядаючи процес становлення режиму пропонуємо таку періодизацію. Перший етап - це 1944-1945 рр., коли боротьба між політичними силами за майбутню форму суспільного ладу розгорталася в умовах визволення теренів Польщі від німецької окупації.

Другий етап - від звільнення у 1945 р. до поразки ПСЛ на парламентських виборах у 1947 р. До цього часу, хоч і доволі відносно, але зберігалася проголошена владою можливість визнання хоч якихось опозиціонерів, йшла орієнтація (знову ж лише декларативна) на розбудову польського варіанту «народної демократії» зусиллями Блоку демократичних партій, відсутні акції антизахідної пропаганди. Ідейно протилежним комуністичному блоку політичним силам не вдалося здобути належного представництва під час виборів до парламенту, за умов неймовірно жорсткого контролю та фальсифікацій тимчасового прорадянського уряду.

Третій етап – 1947-1948 рр. Під впливом активного розгортання «холодної війни» СРСР змусив прискорити реформацію на радянський кшталт у Польщі. Ці дві обставини є ключовим моментом початку наступного етапу становлення тоталітаризму. До 1948 р. було встановлено монополію Польської об'єднаної робітничої партії (фактично – комуністичної) в країні. Цей часовий відрізок характеризується більш жорсткими методами, категоричною окресленістю політичного курсу, максимальним посиленням контролю за громадським життям.

Отже, можна зробити висновок, що реформування польського суспільства на комуністичний кшталт стало можливим за поєднання кількох факторів. Слід виокремити такі: експансія комуністичної ідеології з боку СРСР та відповідне формування маріонеткових польських комуністичних структур, сам факт радянської військової присутності, дипломатична перемога СРСР щодо відновлення польської держави в територіальних рамках, вигідних СРСР, усунення можливої опозиції, радикальна соціальна дезорганізація польського соціуму.

Наступний аспект – характер політичного режиму, який склався в Польщі на 1948 р. Окреслимо головні риси. Встановлено монопольну владу комуністичної партії, спочатку під вивіскою блоку демократичних партій, який потім трансформується в ПОРП. Отже, одна з перших ознак тоталітарного режиму – наявність масової партії з ієрархічною організацією, яка проголошує жорстку ідеологію, – у Польщі проявляється. Заради об'єктивності варто підкреслити, що формально зберігалася багатопартійна система, але по суті це була лише декларація.

Наявна й інша ознака тоталітаризму – ПОРП встановлює контроль над державною владою. У самій партії постає авторитарний лідер Б. Берут.

Черговий фактор – у країні розгорнуто систему терору. Репресіям було піддано політичних опонентів, національні меншини, діячів церкви, активістів АК, а згодом і соратників по партії. Можна стверджувати, що польські карально-репресивні структури скопіювали радянський досвід у кращому виді.

Характерним є й згортання діяльності незалежних засобів масової інформації та встановлення державного контролю над мас-медіа. Також держава намагається не допустити до інформаційного простору іноземну періодику, за винятком радянської. З 1947 р. цей процес прискорюється, і фактично на 1948 р. західна преса відсутня.

Факт контролю партії над збройними силами є очевидним. Спочатку польські комуністи проходили підготовку у відповідних спеціалізованих навчальних закладах СРСР. Тому з самого початку в силових структурах і збройних силах домінували представники ППР.

Також в державі впроваджується планове господарство та централізоване керівництво економікою. Ступінь тоталітаризації визначають наявністю вільних недержавних організацій. У Польщі до таких на 1948 р. з досить серйозними застереженнями можна віднести хіба що церкву.

Звичайно, було б необ'єктивно ставити в один ранг тоталітаризм у СРСР і Польщі. Польща мала свої відмінності: даний тип політичного режиму розвинувся неорганічно, а був експортований. Психологічний аспект, якщо у випадку Італії, Німеччини, СРСР йдеться про ефект переростання народу в «натовп», який прагне нового ладу, має реваншистсько-агресивні плани, то у випадку Польщі варто говорити про ефект виснаженості війною, який згладжувався тим, що була відроджена держава. Для поляків, які мали досвід втрати державності, її відновлення, хоч і номінальне – було вже успіхом.

Таким чином, у Польщі склалася політична система, яка мала свої особливості, але за характером була тоталітарною. Частина суспільства категорично не сприйняла її, але змушена була змиритись. Окремі ж представники щиро повірили в ідеї соціалізму і сприйняли їх як належне. Але сприйнявши ідеї соціалізму, поляки зберегли антиросійські настрої. Особливість тоталітаризму проявляється не лише у фізичному терорі, але й у пануванні над умами людей, встановленні духовного контролю, доведенні людей до самообману. Політичний і фізичний терор у 1948 р. проявився вповні, боротьба за панування над душами людей лише розпочиналась, але успіху в польському суспільстві не мала.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войнаровський А.В. Джерела та історіографія проблеми становлення комуністичного режиму в Польщі у 1944-1948 рр.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 10. Серія: Історія: Збірник наукових праць/ За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2006. – С.374; 2. Там само – С.376; 3. Волокитина Т., Мурашко Г., Носкова А. Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе. 1944-1948 гг. – М., 1993. –

C.281; 4. Polczak A. Walka komunistów o przymat polityczny w Polsce w latach 1945–1950; od «demokracji» do stalinizacji. – Gliwice, 1992. – S.82; 5. СССР – Польша. Механизмы подчинения. 1944–1949 гг. Сборник документов. – М., 1995. – С.241; 6. Акція «Вісла»: Документи / Упоряд. Є. Місила / Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. – Львів-Нью-Йорк, 1997. – С.412; 7. Żeńczykowski T. Samotny bój Warszawy. – Lublin, 1990. – S.95; 8. Mikołajczyk S. Zniewolenie Polski: przykład sowieckiej agresji. – Warszawa, 1984. – S.89; 9. Wrona J. System partyjny w Polsce. 1944–1950. – Warszawa, 1995. – S.102; 10. НКВД и польское подполье (По особым папкам И. Сталина) / Отв. ред. А. Носкова. – М., 1994. – С.134; 11. Hemmerling Z., Nadolski M. Opozycja antykomunistyczna w Polsce 1944–1956: Wybór dokumentów. – Warszawa, 1990. – S.427; 12. Fałszerstwa wyborcze 1947. Pod red. D. Pasiak-Wasik. – Warszawa, 2000. – T.1. – S.91; 13. Там само – S.145; 14. Dziennik Stanisława Mikołajczyka. Opr. D. Pasiak-Wasik. – Warszawa, 2002. – S.84; 15. Зуев Ф. Польша в период общего кризиса социализма. Возникновение и развитие ПНР. – М., 1955. – С.35; 16. Komunizm. Ideologia, system, ludzie. Pod redakcją Tomasza Szaroty. – Warszawa, 2001. – S.73; 17. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. / Відп. ред. Ю. Сливка. – Львів, 1998. – Т.2. – С.187; 18. Szczepański J. Polskie losy. – Warszawa, 1993. – S.102; 19. Fijałkowska B. Partia wobec religii i Kościoła w PRL. 1944–1955. – Olsztyn, 1999. – T.1. – S.301.

В.Ю. Годлевська

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ІСПАНІЇ: РОЗВ'ЯЗАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-РЕГІОНАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

Демократизація Іспанії, що розпочалась після смерті Ф. Франко у листопаді 1975 р., поставила на порядок денний остаточне розв'язання проблеми національно-територіальної організації держави. Оскільки стосунки між центром і периферією в Іспанії часто виступали причинами політичних конфліктів, то ця проблема була одним з основних факторів, від якого вирішальним чином залежало встановлення та утвердження демократії.

Процес автономізації Іспанії є ґрунтовно досліджуваний у зарубіжній науці. Серед останніх наукових досліджень, в яких увага приділяється вивченню цього питання, необхідно виділити праці іспанських науковців Х.П. Перес-Льорки, Х. Соле Тура, Х.П. Фусі, Б. Герреро, Х. Ногейри, Х. Валлеса, Ч. Пауела, англійців Р. Кларка, Дж. Хупера, американських дослідників Р. Гюнтера, І. Сані, Г. Шабада, росіян А. Кожановського, Е. Черкасової, І. Данилевич та ін. Проблема територіальних автономій як моделі децентралізації держави висвітлена в статті української дослідниці Т. Татаренко. Більшість науковців одностайні в тому, що в Іспанії національно-регіональна проблема в процесі демократизації була вирішена відносно вдало та ефективно¹.

Евристична цінність даної статті та її наукова новизна полягають у теоретичному прирошуванні матеріалу з вказаної проблеми.

Зростання значущості національно-регіональної проблематики і радикалізація домагань національних і регіональних еліт мають місце в моменти загострення боротьби навколо основ політичного устрою, при ослабленні позицій центральної влади. Відомо, що Друга Республіка (1931–1939 рр.) зробила важливі кроки у формуванні більш справедливих і рівноправних відносин між центром і регіонами, долучивши відповідні статті в Конституцію (1931 р.). Були розроблені статuti політичної і адміністративної автономії Каталонії і Басконії. Проте в умовах переважаності невідкладних завдань соціально-економічного характеру республіканський уряд розглядав національно-регіональні проблеми як другорядні.

Перемога Ф. Франко в громадянській війні значно погіршила становище національних та історичних регіонів. Для каудильйо всі національні і територіально-автономні рухи були носіями антидержавницької ідеї та сепаратизму. Ф. Франко скасував автономії Каталонії і Басконії, ліквідував інститути регіонального і місцевого самоврядування, заборонив національні і регіональні партії і організації.

Після смерті диктатора виступи за відновлення регіональних урядів посилились, особливо в Каталонії і Країні Басків, де висувалась вимога визнання права націй на самовизначення.

Безумовно, в різних історичних областях Іспанії мова йшла про різні «типи національної ідентичності» і неоднаковим впливом на соціокультурне життя різних ступенем національної ідентичності і неоднаковим впливом на соціокультурне життя регіону чи країни в цілому. Прояви регіональних прагнень, національних почуттів, настроїв, що висувалися на їх підставі, мали в кожному регіоні свій особливий вигляд².

В цілому процес розв'язання національно-регіонального питання в інституції можна поділити на три основні етапи: 1) 1975–1978 рр. – перехід до парламентської демократії; основному відбувся; зроблені певні кроки по створенню «доавтономного» режиму в Країні Басків; 2) 1978–1981 рр. – «золотий вік» регіональної автономії, створені три

регіони – Каталонія, Країна Басків та Галісія з автономними парламентами та урядами, готується перехід до автономії інших регіонів; 3) 1981-1983 рр. – уряд Іспанської соціалістичної робітничої партії завершив затвердження статутів всіх 17 регіональних утворень.

У своїй більшості реформатори усвідомлювали необхідність заміни централізованої унітарної держави системою децентралізованого управління.

В цьому процесі слід було враховувати ряд неоднозначних, а іноді й суперечливих моментів. По-перше, йшлося про необхідність збереження єдиної держави ("цілісної інтегральної нації") і забезпечення права регіональних співтовариств на свободу і самоврядування. По-друге, – про нетотожність регіональних структур, їх різноманітність і відмінність в наборі чинників, що визначають їх специфіку, неоднаковість їх прагнень. По-третє, про невідповідність співвідношень між центром і регіонами для представників різних політичних сил.

Пошук вирішення цих завдань був пов'язаний з вибором між федералізмом і автономізацією. Приваблива для багатьох ідея федерації, підкріплена посиланнями на досвід деяких країн Заходу, врешті-решт була відкинута. Іспанія, з її порівняно низьким рівнем розвитку економіки і політичної культури, з серйозними диспропорціями в розвитку регіонів, як вирішили політики, не була готовою до федерального устрою, зреалізованого в Західній Європі. До того ж в умовах політичної нестабільності такий устрій продукував сепаратизм. Тому зусилля політиків були спрямовані передовсім на пошук моделі, проміжної між авторитарним централізмом і розвиненою федерацією³.

Перший демократичний уряд А. Суареса одразу визнав право національних меншин на автономію і надання їм автономного статусу. В новій Конституції, ухваленій всенародним референдумом в грудні 1978 р., вводився термін "національності", і, таким чином, стверджувався багатонаціональний характер Королівства Іспанія.

Конституція встановила систему розподілу компетенцій між державою й автономними співтовариствами і конкретизувала зміст двох видів автономій: територіальної (регіональної) і місцевої (адміністративної). Як відзначає Х. Котарело, під територіальною автономією розуміються автономії, носіями якої є „національності і регіони”. Автономія їм надається у формі автономних співтовариств через відповідні статuti автономій. Ця автономія якісно вище місцевої. Вона передбачає рівень рішень максимально сумісний із принципом єдності держави. Автономні співтовариства можуть мати своє юридичне законодавство, представницькі і виконавчі органи влади. Під місцевою автономією мається на увазі визнання інтересів місцевих корпорацій, діяльність яких відповідно до Конституції не вимагає надання їм функцій політичних рішень. Вони не мають власного законодавства⁴.

У свою чергу, територіальна (регіональна) автономія має свої два рівні, продиктовані 143 і 151 статтями Конституції. Зміст статті фактично (хоч і не явно) припускав і тип автономії. У кожній із статей визначалися не тільки особливі, але і загальні для першого і другого типу автономії процедури. В обох випадках ініціатива постановки питання про автономізацію повинна була надходити від політичної еліти — депутатів, представників політичних партій і передпарламентів, а проект статуту — вироблятися на місці спеціальною асамблеєю з представників партій і рухів, міжурядових організацій (передурядів). Проте в першому випадку (ст. 143 Конституції) ініціативу повинні були схвалити дві третини муніципалітетів і більшість громадян в кожній з провінцій. У другому випадку (ст. 151) ініціативу повинні були підтримати три чверті муніципалітетів, а сам проект приймався загальнорегіональним референдумом. Після цього документ розглядався в Кортесах більшістю депутатів обох палат, і після парламентського схвалення статут отримував юридичну силу. Зміни до статуту автономій першого „розряду” могли вноситися після закінчення п'яти років від дати його ухвалення. У другому випадку автономії мали право вносити поправки до свого статуту у будь-який час⁵.

Можливість отримання дворівневої автономії мала істотне значення через різну готовність регіонів узяти на себе більшу або меншу міру самостійності і відповідальності. Таким чином, враховувалися різні інтереси, прагнення політичних і соціальних сил усередині кожного регіону, розмаїття цілей політичної еліти і широких верств населення.

Найважчою виявилася проблема підготовки, узгодження і ухвалення конкретних регіональних статутів. Згідно з Конституцією, ці акти не передбачали суворої регламентації прав, обов'язків, компетенцій регіонів. Статут повинен був містити лише чотири обов'язкові пункти: а) назва, територія, спільності, яка найкраще віддзеркалює її історичну ідентичність; б) визначення меж її території; в) назва, структура і місце розташування регіональних автономних інституцій; г) перелік функцій та служб, які забезпечують їх реалізацію (стаття 147.2)⁶.

Власне, процес автономізації стимулювався знизу, на рівні провінцій. Ще у вересні 1978 р. депутатська група каталонців подає на розгляд до парламенту проект статуту про автономію, який у листопаді цього ж року був затверджений. 25 жовтня 1978 р. у Каталонії відбувся референдум на підтримку цього статуту. 88,2 відсотка громадян проголосували “за” і тільки 7,8 – “проти”. Цікавим є дослідження, проведене під час цих подій у даному регіоні. За його результатами 55 відсотків каталонців надали перевагу автономії, 20 – виступили за централізм, 10 – за федерацію, і 11 – за незалежність Каталонії. 18 грудня 1979 р. було прийнято “Органічний закон про автономний статус Каталонії”, який врегульовував питання повноважень місцевого парламенту, управління, фінансів і економіки. Невдовзі 20 березня 1980 р. відбулися вибори до автономного парламенту. Коаліція каталонських націоналістів “Конвергенція і Союз” на чолі з Х. Пухолем здобула 28 відсотків голосів (43 місця у парламенті), Соціалістична партія Каталонії спільно з Іспанською соціалістичною робітничою партією (ІСРП) – 22 відсотки (33 місця), Об’єднана соціалістична партія Каталонія – 19 відсотків (25 місць), Ескерра республікана де Каталонія – 9 відсотків (14 місць), Союз демократичного центру (СДЦ) – 11 відсотків (18 місць)⁷.

Нагадаємо, що каталонський “націоналізм” має давню історію і характеризується поміркованістю, толерантністю і навіть доброзичливістю до переселенців з інших регіонів країни. Тому провідною регіональною партією стала “Конвергенція і Союз”, яка презентувала місцеві бізнесові кола, пов’язані з центральною владою, культурно-освітню еліту і церкву, певною мірою відокремлену від центральної ієрархічної верхівки. Каталонія одержала автономний статут швидко і без великих суперечок, що пояснюється досвідом функціонування автономії, хоч і короткочасним, в період Другої Республіки, відносною розвиненістю громадянського суспільства, розумністю домагань національних рухів і налаштованістю еліт на діалог з центром.

Дещо інша ситуація склалася довкола Країни Басків. Вироблення і затвердження її автономного статуту відбувалося з великими труднощами. Це було пов’язано насамперед зі складною політичною ситуацією в регіоні, неоднорідністю баскського національно-регіонального руху і руйнівною діяльністю екстремістських воєнізованих організацій. Укладення угоди між центром і Басконією супроводжувалося обоюсторонніми діями з обох сторін, спрямованими на припинення активної діяльності баскських терористів та їх політичну і моральну ізоляцію. У зв’язку з цим статут Басконії відрізняється від аналогічних регіональних документів. Загальним для регіональних статутів було те, що правоохоронні органи були складовою частиною загальнодержавних служб. У Басконії ж було дозволено функціонування силових структур регіонального підпорядкування. Ця новація виявилася серйозним подразником для реакційних сил в армії і в загальнодержавних силах безпеки, але сприяла примиренню в самій Басконії⁸.

Проект автономного статуту Країни Басків вивчався парламентською конституційною комісією Кортесів протягом червня-липня 1979 р. і був схвалений Конгресом депутатів 21 липня. Референдум на підтримку проекту статуту відбувся у Країні Басків 25 жовтня 1979 р., на якому 90,2 відсотка громадян висловилися “за”; 5,2 – “проти”. 18 грудня 1979 р. було прийнято “Органічний закон про статус автономії Країни Басків”. Вибори до автономного парламенту відбулися 9 березня 1980 р. Найбільшу кількість голосів і місць у парламенті отримала Баскська націоналістична партія (БНП): 38 відсотків і 25 місць. СДЦ отримав 8,5 відсотка голосів (6 місць), ІСРП – 14 відсотків (9 місць), Еррі Батасуна – 16 відсотків (11 місць), Еускадіко ескерра – 10 відсотків (6 місць), Національний альянс – 5 відсотків (2 місця), Комуністична партія Іспанії (КПІ) спільно з Комуністичною партією Еускаді – 4 відсотки (1 місце).

Перші демократичні вибори продемонстрували, що басконський електорат розділився на основні групи: перша – з чітко визначеною національною самосвідомістю з орієнтацією на БНП; друга – ліва інтернаціоналістична з орієнтацією на ІСРП і КПІ; третя – іспансько-центристська, що підтримувалась СДЦ. За результатами соціологічного дослідження 41 відсоток басконців надавали у цей час перевагу автономії Країни Басків, 21 – виступали за незалежність, 16 – за централізм, 13 – за федералізм⁹. Проте, незважаючи на надання Країні Басків широкої автономії, яка включала право на створення власного уряду, легалізацію всіх баскських політичних партій, надання баскській мові відповідного статусу, розвиток національної культури, ідеологи ЕТА стверджували, що демократизація Іспанії є фікцією, а головним ворогом басків залишається, як і раніше, Іспанська держава.

Традиційно відсталим національним регіоном Іспанії була Галісія. У грудні 1980 р. тут на референдумі був ухвалений проект регіонального автономного статуту згідно зі 151 статтею Конституції. Цікавим є те, що абсентизм громадян склав 70 відсотків. 73,3 відсотка тих, хто

голосував, висловились „за”, і 19,8 (майже кожен п'ятий) – „проти”. Це була „моральна перемога” тих, хто розглядав процес децентралізації як непотрібний і небезпечний. 6 квітня 1981 р. був прийнятий „Органічний закон про статус автономії Галісії”. У жовтні 1981 р. відбулися вибори до автономного парламенту, на яких Народний альянс здобув 30,2 відсотка голосів (26 місць у парламенті), СДЦ – 27,5 відсотка (24 місця), Галісійська соціалістична партія разом з ІСРП – 19,4 відсотка (16 місць), Галісійський народний націоналістичний блок – 6,2 відсотка (3 місця), Ескерда Галлега – 3,3 відсотка (1 місце), Комуністична партія Галісії – 2,9 відсотка (1 місце)¹⁰.

В Галісії консерватизм і традиціоналізм виявились міцнішими, ніж націоналізм, який, по суті, не мав тут політичного спрямування. Слабкість галісійських національних партій була спричинена їхніми твердженнями на кшталт того, що економічна відсталість регіону – це результат централізації. Громадян Галісії турбували найбільше соціально-економічні, а не політичні проблеми. Галісійці були переконані, що ці питання потрібно вирішувати не на місцевому рівні. Тому тут навіть на місцевих виборах перемогла загальнонаціональна партія – Народний альянс, а не національні партії, що пропагували децентралізацію.

Проголошена в січні 1978 р. тимчасова автономія Андалусії не принесла остаточного розв'язання цього питання на референдумі, проведеному 28 лютого 1980 р. Справа в тому, що місцеві політичні лідери, переймаючись не стільки регіональними потребами, скільки особистими амбіціями (прикриваючись гаслами захисту національних інтересів), активно проводили пропаганду на користь автономізації за першим типом. Через це вони змушені були винести свій проект на референдум. Результати його показали, що більшість населення не підтримує проект. Так виявилася необґрунтованість домагань місцевих політичних еліт, що привело до втрати авторитету регіональних партій і до зміцнення престижу загальноіспанських партій і їхніх лідерів на теренах Андалусії.

Лише у жовтні 1981 р. на референдумі в Андалусії проект статуту про автономію даного регіону був підтриманий 89,3 відсотками голосів громадян, лише 7 відсотків висловились проти. „Органічний закон про статус автономії Андалусії” був прийнятий 30 грудня 1981 р., а вже у травні 1982 р. пройшли вибори до автономного парламенту. ІСРП Андалусії отримала 52,5 відсотка голосів виборців (66 місць у парламенті), Народний альянс – 17 відсотків (17 місць), СДЦ – 13 відсотків (15 місць), Комуністична партія Андалусії разом з КПІ – 8,5 відсотка (8 місць), Соціалістична партія Андалусії – 5,3 відсотка (3 місця)¹¹.

Наприкінці 1981 р. і протягом 1982 р. набрали юридичної сили автономні статuti Кантабрії, Астурії, Ріохи, Мусії, Валенсії, Арагона, Кастильї-Ла Манча, Канар, Наварри; протягом 1983 р. – Естремадури, Балеарів, Мадриду та Кастильї-Леону. До травня 1983 р. Іспанія була поділена на 17 автономних утворень, а конституційна децентралізація іспанської політичної системи завершена¹².

В Іспанії був реалізований ефективний спосіб розв'язання національно-регіональної проблеми, традиційно вкрай конфліктної. Законодавці, прагнучи децентралізувати державу, використали диференційний підхід. Національним областям та регіонам було надано право отримання одного з двох рівнів автономії. „Держава автономій” стала проміжною, компромісною формою між унітарною державою і федерацією. Незважаючи на те, що ця форма врегулювання національно-регіональних протиріч задовольнила не усі впливові національні меншості, вона довела свою життєздатність, уберегла багатонаціональну країну від дезінтеграції, послабила націоналістичні і сепаратистські тенденції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Spain in the 1980s: The Democratic transicion a new international role. – P. 10,34,148, 151; Fusi J. El desarrollo autonómico. El desarrollo autonómico // Tusell J., Soto A. Historia de transición 1975-1986. – Madrid, 1996. – P.444-464; Nogueira J. Vilas. La organización territorial del Estado // Transición política y consolidación democrática. España (1975 – 1986) – Madrid: Centro de investigaciones sociológicas, 1992. – P.219-243; Valles Josep M. La política autonómica como política de reforma institucional // Transición política y consolidación democrática. España (1975 – 1986). – Madrid: Centro de investigaciones sociológicas, 1992. – P.365-389; Blas Querrero A. de. Estado de las autonomías y transición política // Transición política y consolidación democrática. España (1975 – 1986). – Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, 1992. – P.105-121; Hooper J. The New Spaniards. – Penguin Books., 1987. – P.40-45; Powell Ch. España en democracia. 1975 – 2000. – Barcelona: Plaza Janes, 2001. – 688 p.; Кожановский А.Н. Народы Испании во второй половине XX в.: (опыт автономизации и национального развития). – М.: Наука, 1993. – 189с.; Черкасова Е. Испания: переход к демократии и национальный вопрос // Международная экономика и международные отношения. – 1994. – № 4. – С.121-127; Данилевич И.В. Автономизация Испании // Полис. – 1995. – №5. – С.121-129; Татаренко Т. Територіальні автономії в Іспанії як

.....
модель децентралізації держави // Людина і політика. – 2001. – №6. – С.24-25; 2. Данилевич І.В. Вказана праця. – С.121; 3. Там само – С.124; 4. Cotarelo R. Valores y principios de la Constitución de 1978 // Transición política y consolidación democrática. España (1975 – 1986). – Madrid: Centro de investigaciones sociológicas, 1992. – P.199-200; Калинин В.В. Испанская конституция 1978 г. // Из истории европейского парламентаризма: Испания и Португалия /РАН, Институт всеобщей истории/ С.П.Пожарская (отв. ред.) – М., 1996. – С.123-125; 5. Испания. Конституция и законодательные акты. – М.: Прогресс, 1982. – С. 78, 79, 86; 6. Там само – С.80; 7. Prego V. Diccionario de la Transición. – Barcelona: Plaza Janez, 1999. – P.651, 654; Soto A. La transición a la democracia. España, 1975 – 1982. – Madrid: Alianza Editorial, 1998. – P.201; Powell Ch. Вказана праця. – P.250; 8. Данилевич І.В. Вказана праця. – С.126; 9. Prego V. Вказана праця. – P.655; Powell Ch. Вказана праця. – P.249; 10. Ноорег J. Вказана праця. – С.45; Prego V. Вказана праця. – P.658; Soto A. Вказана праця. – P.201; 11. Prego V. Вказана праця. – P.657, 659; 12. Fusi j. Вказана праця. – P.463; Soto A. Вказана праця. – P.201-202.

О. Жукова

ПРОБЛЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У 1997-2001 РОКАХ

Пенсійне забезпечення є однією з головних складових частин соціальної політики держави. Пенсійна система поширюється не лише на літніх жителів країни, вона також охоплює інвалідів та людей, які втратили годувальника або ж тривалий час не працювали внаслідок хвороби чи травми, отриманої на виробництві. Однак, ми вирішили зосередити свою увагу саме на пенсіях за віком. Наш вибір зумовлений тим, що в Україні зараз існує ситуація схожа на британську. Адже і в нашій на Батьківщині, і у Сполученому Королівстві люди отримують державні пенсії, що створюються завдяки солідарній схемі накопичення коштів. Це створює певні проблеми, зокрема рівень пенсій нижчий, ніж рівень заробітної плати, що, звичайно, не може забезпечити життя, до якого людина звикла за роки своєї праці.

Велика Британія на шляху вдосконалення своєї пенсійної системи зробила чимало важливих кроків. Зокрема, запровадила пайові пенсійні фонди, в які майбутні пенсіонери мають змогу відкладати ягом життя і користуватися ними після виходу на пенсію. Зараз в Україні відбувається розробка схожої системи накопичення пенсійних коштів, що дасть змогу людям самостійно впливати на розмір своєї пенсії і час її виплати. Сполучене Королівство практикує таку систему з 80-х рр. ХХ ст., а тому досвід Великобританії у цьому напрямку є досить корисним для нашої держави.

Питання пенсійного забезпечення у Великобританії широко висвітлене у працях вітчизняних та російських дослідників Т.В. Семігіної, В.Ф. Сорокіної, П. Шевчука, Н.В. Калити. Серед британських видань спеціально присвячених проблемам пенсій слід відзначити книгу за редакцією Алана Дікона «Обговорюючи пенсії: особистий інтерес, громадянство та суспільне благо»¹. Фундаментальними працями, що висвітлюють загальні питання розвитку Великої Британії і пенсійної системи зокрема є книга Джона Рентоула «Тоні Блер. Прем'єр-міністр»² та четверте видання щорічника «Сучасна британська політика»³, які містять багато цінної інформації і важливі факти з історії.

Кінець ХХ ст. позначився формуванням досить несприятливих тенденцій у системі державного пенсійного забезпечення у Великобританії. Багато жителів туманного Альбіону вийшовши на пенсію, зрозуміли, що їх теперішній дохід – це лише децима від того, що вони очікували отримувати. Така ситуація є наслідком різниці у 27 млрд. ф. ст. між тим, скільки платники податків заощадили собі на пенсію, і сумою, необхідною для гідного життя.⁴ У 2000 р. середній розмір основної державної пенсії за віком одинокого пенсіонера, який повністю виплатив пенсійні внески, складав 67,50 ф. ст. на тиждень, а подружньої пари – 107,9 ф. ст. – що складає відповідно 16 і 26 % від середньої заробітної плати у країні.⁵ (Для порівняння у 2002 р. ця сума вже складала 75,50 ф. ст. на тиждень для одинокого пенсіонера і 120,70 ф. ст. для подружньої пари⁶.) Виникнення такої ситуації пов'язано з кількома причинами. По-перше, населення Сполученого Королівства швидко старіє, люди живуть довше, а отже, вони більш тривалий час отримують пенсії. Пенсійний вік для жінок у Сполученому Королівстві складає 60 років, а для чоловіків – 65, зважаючи на те, що обов'язковий трудовий стаж становить 44 роки для жінок і 49 – для чоловіків⁷. У 1995 році був прийнятий закон, згідно якого передбачається поступове підвищення пенсійного віку для жінок до 65 років⁸. Таким чином відбувається своєрідне «відтягування» часу, з якого починається виплата пенсії. Це також дасть відчутну економію, якщо врахувати той факт, що жінки традиційно складають більшість серед людей похилого віку.

Однак, не зважаючи на вжиті заходи, з кожним роком державні витрати на пенсійне забезпечення неухильно збільшуються, і одночасно зростає фінансове навантаження на працюючих людей. Так, витрати на пенсійне забезпечення у 1970 р. склали 35 млрд. дол. США, а у 1997 р. зросли до 78 млрд. дол. США, що складає відповідно 5,3 і 6,6% ВВП країни або 28 і 25% усіх соціальних виплат.⁹ За даними на 2001/02 рр. Британія витратила 52% від усіх соціальних виплат на утримання літніх людей¹⁰. Співвідношення осіб 60-річного віку і старших, не зайнятих суспільною працею, і зайнятого населення (на 1000 осіб) у 1980 р. становило 348 чол. на 1000 працюючих, у 1990 – 350 чол., а у 2000 – 344 чол.¹¹

Кожна працююча людина у Великобританії має право на державну пенсію. Кожний роботодавець відраховує 3% від суми заробітної платні на пов'язані з роботою пенсійні схеми¹² протягом усього трудового життя людини. Така пенсійна система у Великобританії була запропонована у 1945 р. соціальним реформатором лордом У. Беверіджем¹³. Пенсії виплачуються з поточних доходів держави та індексуються за рівнем інфляції у країні. Ця система має назву «pay-as-you-go» («платимо-коли-ти-пішов»)¹⁴. Хоча людина все життя платить внески до пенсійного фонду, вона не отримує тих грошей, які сплачувала. Пенсії виплачують з майбутніх внесків ще працюючих осіб. Така схема називається солідарною, на відміну від накопичувальної, в якій всі внески збираються у спеціальні фонди, і саме з них людина отримує пенсію – рівно стільки, скільки встигла відкласти за все життя.

Солідарна схема пенсійних заощаджень передбачає перерозподіл ресурсів, в результаті якого вони передаються від одних людей до інших. У теорії соціальної політики існує два види перерозподілу: горизонтальний і вертикальний. Перший з них визнає перерозподіл коштів від осіб, з якими ще не відбулася певна страхова подія протягом певного часу, до тих у кого вона вже настала. Вертикальний перерозподіл ґрунтується на частковому переміщенні коштів від осіб з високим рівнем доходів до осіб які мають нижчі доходи¹⁵. Останні дослідження державного соціального захисту у Великобританії показують, що насправді перерозподіл відбувається не від багатих до бідних чи від однієї групи іншої, а швидше, від однієї фази життєвого циклу індивіда до іншої, так званий «договір поколінь»¹⁶. Однак, як вже було сказано вище, в силу збільшення кількості пенсіонерів збільшується навантаження на працюючу частину населення і одночасно зростає видаткова частина бюджету, спрямована на погашення соціальних виплат. Проте, саме солідарна система має державні гарантії, які забезпечують постійність і фіксованість виплат, на відміну від накопичувальної.

Солідарна схема пенсійних виплат Великобританії пройшла тривалу еволюцію. У 40-х рр. ХХ ст. програма запроваджена У. Беверіджем передбачала однакові внески для працівників і їх господарів протягом 20 років трудового стажу. Вже у 50-х рр. стало очевидним, що розмір пенсій є недостатнім, оскільки складає лише незначну частину заробітної плати. У зв'язку з цим у пенсійну систему були внесені зміни – збільшені внески у національне страхування з боку робітників та роботодавців. Частина населення країни почала отримувати державну пенсію з урахуванням рівня заробітної плати.

На зміну уряду лейбористів у 60-х рр. прийшли консерватори, які погодилися зі змінами попередників і розробили на їх основі нову пенсійну програму, яка враховувала рід занять (Occupational pension scheme)¹⁷. Вона брала за основу для нарахувань суму заробітної плати, яку людина отримувала протягом всього трудового стажу. У середині 70-х рр. державна пенсійна система знову піддала змінам. На цей раз вже лейбористський уряд, який прийшов до влади у 1974 р., запропонував внести деякі корективи у реформу 1961 р. По-перше, встановити формальний зв'язок між розмірами базової державної пенсії і заробітною платою працюючого населення шляхом проведенням щорічної індексації; по-друге, вдосконалити пенсійну систему впровадивши так званий «другий щабель»: залежність розміру пенсії від заробітної плати була розповсюджена на все населення країни. при цьому розмір пенсії був встановлений нарівні 25% від найвищої заробітної плати, яку людина отримувала протягом 20 років своєї праці. Уряд консерваторів, який прийшов до влади у 1979 р., вніс чергові поправки у пенсійну програму. Він відмінив формальний зв'язок між розмірами базової заробітної плати та пенсіями і встановив його між державною пенсією та роздрібними цінами. Таке рішення було продиктоване економічною кризою у Великобританії у 1980 р. Наступним кроком було зменшення рівня пенсії до 20% від заробітної плати¹⁸. І, нарешті, уряд М. Тетчер уперше провів у життя програму приватних або накопичувальних пенсій. Таким чином, традиційну солідарну систему було доповнено накопичувальною. Кожний британець отримав право вкладати у пенсійний фонд частину своїх доходів до відрахування з неї податків.

Приватні пенсійні фонди, що інвестують кошти у британську економіку, отримали велике розповсюдження по всій країні особливо за часів перебування при владі партії Е. Блера. У 2001 році загальна сума коштів у таких фондах складала 830 млрд. ф. ст. (1,4 трлн. долл.) – більше ніж у пенсійних фондах європейських країн разом узятих¹⁹.

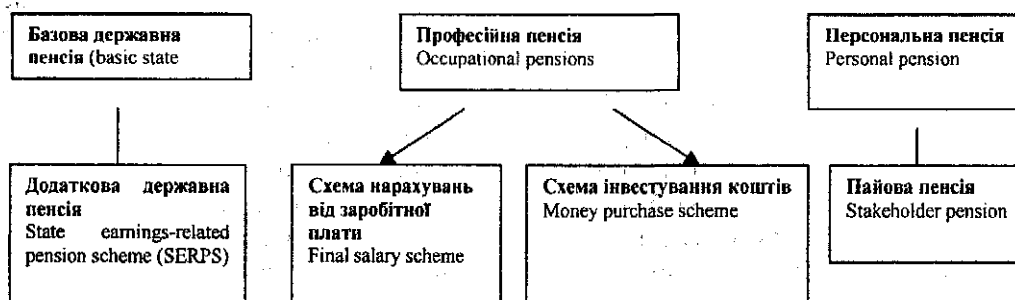
Таким чином, у Великобританії було створено дворівневу систему пенсійних виплат. Перший рівень забезпечує однаковий для всіх мінімальний дохід, який розподіляється між усіма пенсіонерами тоді як другий рівень передбачає пенсійне забезпечення прямо пов'язане з заробітками. Приватні роботодавці можуть вибирати між першим і другим рівнем соціального захисту або ж залучити своїх працівників до окремої пенсійної програми, яка забезпечуватиме еквівалентний рівень доходів майбутніх пенсіонерів. Відповідно до «Огляду сімейних ресурсів» за 2000/01 Міністерства соціальної політики, 56% роботодавців і 43% самозайнятих осіб брали участь у пенсійних програмах, що враховували рід занять чи отримували державну пенсію або ж були учасниками обох схем²⁰.

За оцінками учасників приватних пенсійних програм у Великій Британії існує майже 50% працюючих по відношенню до загальної чисельності населення. Такий приватний варіант отримання пенсій зменшив державі соціальні зобов'язання більше, ніж на 30%²¹.

Лейбористський уряд Е. Блера напрацював свої пропозиції по пенсійній програмі. Вони включали: створення «нового пайового пенсійного фонду» (ПФ) (stakeholder pensions), який об'єднує і використовує найкращі характеристики раніш прийнятих у країні програм, забезпечує введення гарантованого мінімального доходу для всіх пенсіонерів і організацію щорічної публікації відомостей про збільшення майбутніх допомог. Цей новий план будується на частковій приватизації системи соціального забезпечення. Фактично було підтверджено, що кожний громадянин може інвестувати свої внески у приватний пенсійний фонд. Подібно до організацій, що займаються професійними пенсіями, пайові ПФ керуються опікунськими радами. На них покладається відповідальність за інвестиційну політику. Членами ПФ можуть бути робітники, що отримують від 9 до 18 тис. ф. ст. на рік (14 850-29 700 дол.) У той же час уряд вживає заходів для залучення у фонди робітників, які отримують менше 9 тис. ф. ст. на рік. Державний секретар А. Дарлінг відзначав: «У перспективі, ми плануємо збалансувати державні та приватні пенсійні системи, щоб переконати якомога більшу кількість британців зареєструватися на отримання приватних пенсій. І у наступні 50 років доля державних витрат на пенсійне забезпечення по відношенню до ВВП зменшиться, оскільки значна частина населення зможе накопичити кошти у пенсійних фондах.»²².

До основних переваг системи приватного пенсійного забезпечення слід віднести незалежність від несприятливих демографічних тенденцій, більш справедливу диференціацію пенсій, підвищення ефективності використання пенсійних заощаджень внаслідок їхнього реінвестування в економіку, створення додаткових джерел внутрішніх інвестицій. Портфелі пенсійних активів презентують значну частину внутрішнього боргу та фінансових активів підприємств; великі, професійно керовані пенсійні фонди впливають на функціонування, конкурентоспроможність і диференціацію на ринку капіталів. Пенсійні фонди є значним ресурсом для інвестицій і підтримки ринку цінних паперів. Вони сприяють зростанню кількості фінансових посередників, які ефективно регулюють взаємовідносини між працівниками і роботодавцями, стимулюють зростання заощаджень населення у межах країни; поліпшують систему відносин «людина-капітал», зменшують державні витрати на соціальну підтримку літніх людей тощо²³.

Отже, головною особливістю пенсійної системи Сполученого Королівства є велика розгалуженість пенсійних схем. Загалом на 2001 р. у Великобританії існували такі пенсійні схеми:

Що собою являє державна пенсія, ми вже розглянули. Вона нараховується зі щорічних внесків громадян.

Тепер приділимо увагу професійним пенсіям (Occupational pension scheme). Майже 10,3 млн. роботодавців пропонують своїм робітникам професійні пенсії.²⁴ Існує два типи утворення професійної пенсії: схема нарахувань від заробітної плати (final salary schemes) та схема інвестування коштів (money purchase scheme). Перша схема пропонує наперед визначений рівень пенсії, що виражається у фіксованій пропорції від загальної річної зарплати, яку отримав робітник за кожний рік праці. Ця схема дає можливість конвертувати частину своєї пенсії у неоподатковану суму грошей, яку людина буде отримувати в якості пенсійного забезпечення або одноразово виплачує певну суму, яка звільняється від оподаткування. Схема інвестування коштів (Money purchase scheme) передбачає, що внески працівників і роботодавців інвестуються в економіку країни. Розмір фондів залежить від кількості внесків і виконання інвестицій. Коли людина виходить на пенсію чи вирішує залишити схему, він чи вона отримує певну частку фонду у кількості певної неоподаткованої суми грошей, а решта використовується для того, щоб купити ренту. Рента – це угода між страховою компанією і вкладником. Компанія використовує залишок коштів для того, щоб інвестувати його, і з отриманих прибутків платити відсотки страхувальникові в оплату страхової премії. Всі угоди на отримання професійної пенсії, що уклалися після 6 квітня 1997 р., захищені від інфляції. З 6 квітня 2001 р. члени схем по отриманню професійних пенсій також отримали змогу стати учасниками пайового пенсійного фонду (stakeholder pension), що дало можливість створення додаткової пенсійної допомоги²⁵.

Персональні пенсії пропонують інший шлях для створення регулярних пенсійних заощаджень. Фінансові компанії, зокрема страхові товариства, банки, інвестиційні компанії, будівельні товариства, створюють різні плани для збереження та інвестиції заощаджень робітників, на додачу до пенсійних схем, які впроваджуються кожним роботодавцем для своїх працівників. Ці кошти інвестуються для того, щоб примножити капітали людини до того часу поки вона вийде на пенсію і має змогу ними користуватися. Пайова пенсія (stakeholder pension) впроваджена урядом у квітні 2001 р. для тих людей, які не мають доступу до професійної чи персональної пенсії. Не зважаючи на те, що уряд дав дозвіл з квітня 2001 р., пайові фонди почали функціонувати лише з жовтня через те, що протягом півроку тривали консультації з робітниками і громадські слухання. Пайова пенсія заснована для людей зі скромними доходами (10 000-20 000 ф. ст. на рік). Однак вона не обов'язкова, у тому сенсі, що жодна людина не примушується державою до входження у цю схему. Вона обов'язкова лише для тих роботодавців, які мають 5 і більше працівників і які не пропонують їм професійної чи персональної пенсії, (для якої необхідно робити внески не менше, ніж 3% від заробітку працівника). В такому разі роботодавці повинні запропонувати робітникам вступити до пайової пенсії і надати їм механізм, за допомогою якого вони будуть сплачувати внески до ПФ. Цікаво, що працівники, які заробляють менше мінімальної заробітної плати, а також робітники, що працюють менше 3-х місяців не вважаються працівниками, що мають право на цю пенсію²⁶.

Якість пайової пенсії визначається стандартом CAT (cost, access and terms) - вартість, доступність, строковість. Це й же стандарт передбачає, що пайова пенсія повинна бути гнучкою. Вкладники сплачують 20 ф. ст. на місяць протягом всього часу свого членства. Крім того, кожна людина може взяти гроші з пайового фонду і вкласти їх в іншу пенсійну схему без додаткової оплати. Пайові фонди керуються двома шляхами: спостережними радами або спеціальними менеджерами, які отримали дозвіл. Людина також може брати участь у пайовій пенсії, якщо отримує професійну пенсію і заробила менше, ніж 30 000 ф. ст. за рік, у один з останніх 5 років. Крім того, залишається можливість отримати додаткову державну пенсію разом із пайовою.²⁷

Однак організація виплат і приватних і професійних пенсій має низьку надійність. По-перше, кошти, що знаходяться у фондах, інвестуються у формі цінних паперів, а, отже, їх вартість дуже залежить від обстановки на фондовому ринку країни. За час перебування при владі лейбористів спостерігається нестабільність фондового ринку, і прибутки страхових компаній не такі високі, як очікувалось. У зв'язку з цим, вони зменшують свої виплати, коли настає час платити за вкладками. Процентні ставки також незначні через те, що їх рівень не змінювався вже багато років, а це, в свою чергу, тягне за собою зменшення підсумкової річної ставки. Оскільки пенсіонери залежать від річної ставки процентів, вони отримують менший дохід. Також багато компаній переходять від final salary schemes до money purchase scheme. Перша схема передбачає для роботодавців стабільне процентне відрахування майже 2/3 від підсумкової заробітної плати, беручи до розрахунку кількість років, які пропрацювала людина і сплачувала страхові внески. Money purchase scheme - це більш

ризикована схема, оскільки вона залежить і від котировок на фондовому ринку, і від річних ставок на час виходу людини на пенсію. Таким чином, якщо ставки низькі, персональний пенсійний фонд страхувальника буде незначним. Саме цей фонд людина повинна використати, щоб купити annuity – угоду на отримання персональної пенсії, згідно якої вона вкладає ці кошти у певну фінансову установу, яка їх інвестує. В результаті він або вона будуть отримувати пенсію у вигляді фіксованих процентів від суми фонду. Якщо процентна ставка буде невисокою, той річний дохід буде низьким, А, отже, і сума пенсії буде дуже скромною.

Окрім вище наведених пенсійних схем у Великій Британії розроблено ряд пільг і допомоги для людей похилого віку, які є частиною пенсійної системи. Так, існує державна пенсія, не пов'язана з внесками людини. Кожний пенсіонер, який досяг 80-річного віку і не має державної пенсії або живе на межі бідності отримує додаткові 45,20 ф. ст. на тиждень. Крім того, для людей похилого віку, які недостатньо забезпечені матеріально, існує так звана Гарантія Мінімального Доходу (Minimum Income Guarantee - MIG). Вона виплачується людям віком від 60 років і їх тижневий дохід підвищується до 98,15 ф. ст. – для одинокого пенсіонера і до 149,80 ф. ст. – для сімейної пари. Причому MIG стає набагато вищим для людей, які є інвалідами або мають на утриманні дітей. Крім того, у Сполученому Королівстві діє програма підтримки доходу (Income Support). Щодо пенсіонерів, то вона починає діяти, якщо у людини на час виходу на пенсію заощаджень менше ніж 12 000 ф. ст., а також для інвалідів і людей, що потребують сестринського догляду, якщо їх дохід менше 16 000 ф. ст.

Якщо поглянути об'єктивно на пенсійну систему Великої Британії слід відзначити, що вона, як і будь який соціальний інститут, має і позитивні здобутки, і негативні риси. Однією з головних позитивних рис є те, що кожна людина у Сполученому Королівстві отримує допомогу від держави, при цьому маючи змогу самостійно підвищувати рівень своєї пенсії завдяки приватним пенсійним фондам. Держава гарантує кожній людині певний мінімальний рівень доходу. Якщо людина бажає підвищити його, вона повинна потурбуватися про це заздалегідь і заощадити собі на пенсію. З іншого боку, в останній час у Британії проявилася криза пенсійного забезпечення. Вона пов'язана з вищезгаданою Гарантією Мінімального Доходу - MIG, яка призвела до того, що часто людина, яка не заощаджувала собі на пенсію, отримує майже таку ж суму грошей, як людина, яка все життя відкладала кошти. Одночасно MIG дає право на ряд додаткових пільг у системі охорони здоров'я і на транспорті, що, звичайно, приводить до обурення тієї частини пенсіонерів, які не входять до числа «малозабезпечених». Запроваджена урядом програма пайових пенсій охоплює лише 10% низькооплачуваних робітників, для яких, власне, і була запроваджена, а інша частина населення, яка має бажання підключитися до цієї програми, позбавлена такої можливості. Лорд Канцлер посилив пенсійну кризу, скасувавши звільнення від оподаткування персональних пенсій та депозитних рахунків, а це, в свою чергу, призвело до ще більшого зменшення сум пенсій²⁸.

Лейбористський уряд шукав вихід з кризи у ідеї Френка Філда про «універсально захищені пенсії» (Universal Protected Pension - UPP). Суть його пропозиції полягає у тому, що всі працюючі люди будуть змушені брати участь у новій пенсійній схемі. Внески передбачається підняти до рівня заробітків, але при виході на пенсію людина буде отримувати значно вищий дохід. Ця пенсія буде виплачуватися всім на однаковому рівні, завдяки перерозподілу ресурсів від багатших пенсіонерів до бідніших. Однак такий підхід Філда одразу наštовхнувся на ряд заперечень. Його звинуватили у тому, що він намагається примирити дві непримиренні істини: перша – людина діє під впливом особистого інтересу і вигоди, і якщо вона вкладає у щось свої кошти, вона сподівається саме їх і отримати; друга – забезпечення соціального блага для жителів країни неможливе без перерозподілу ресурсів від багатих до бідніших. Однак виникає питання: як змусити багату людину робити внески набагато більші, ніж це їй потрібно, щоб забезпечити соціальне благо для бідного чи непрацездатного, коли кожна людина керується власною вигодою? Філд апелює до того, що всіх жителів країни можна поділити на 2 групи. Перша – ті, хто роблять внески з надією на те, що вони дадуть їм дохід значно вищий за рівень, передбачений MIG (на даний час лише незначна частка жителів Британії отримує такий дохід після виходу на пенсію). Він також стверджує, що перерозподілу ресурсів неможливо уникнути, якщо країна не бажає залишити частину людей за межею бідності. Тому друга група – це люди, для яких пенсії будуть виплачуватися не з податків, а з внесків інших людей. При чому пільги для них будуть зменшені або відмінені взагалі. Таким чином, розуміння, що хтось отримує пенсію за твій рахунок, але при цьому в нього менше пільг, повинно спонукати до переходу на нову систему пенсійного забезпечення.²⁹

Ці ідеї були викладені в книзі Ф. Філда „Як платити за майбутнє”, яка була опублікована в жовтні 1996 р., в ній говорилося наступне: для того, щоб забезпечити собі безбідне існування на старості, кожна людина протягом життя повинна робити внески у свій власний накопичувальний фонд (як додаток до державної пенсії, яку отримує кожний британець). Але, разом з тим, були запроваджені щедрі пенсії і для тих, хто не може робити таких внесків. Отже, в результаті такої політики планувалося збільшити податки і обов'язкові страхові внески до 3 млрд. ф. ст. на рік для тих, хто заробляє більше 15 000 ф. ст. на рік³⁰. Не зважаючи на те, що ця ідея знайшла прихильників в уряді Е. Блера і зустріла гарячу підтримку самого прем'єр-міністра у країні, нараховується багато критиків цієї ідеї. На деякий час призупинилися розмови про можливість впровадження цієї схеми, однак після переобрання Е. Блера на другий строк дискусія відновилася.

Отож, пенсійне забезпечення Великобританії в принципі діє доволі ефективно. Пенсіонери в основній своїй масі живуть у достатку завдяки державній основній і додатковій пенсії, програмам підтримки доходу, професійним і приватним пенсійним схемам. Лейбористський уряд Е. Блера намагається вдосконалити систему виплати пенсій. І якщо перед Україною стоїть завдання підняти рівень пенсій до рівня прожиткового мінімуму, то перед британськими політиками стоїть завдання ще більшого покращення добробуту пенсіонерів за рахунок зменшення навантаження на працюючу частину населення. Цьому, зокрема, сприяє введення пайової пенсії і загальне покращення стану економіки країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1. *Debating Pensions: Self-Interest, Citizenship and the Common Good.* Edited by Alan Deacon. - London: Civitas: Institute for the Study of Civil Society, 2002;
2. Rentoul John. Tony Blair. Prime Minister. - London: Little, Brown and Company, 2001;
3. Coxall Bill, Robins Lynton, Leach Robert. *Contemporary British Politics* (4th edition.) N.Y.: Palgrave Macmillan, 2003;
4. Coxall Bill, Robins Lynton, Leach Robert. *Contemporary British Politics* (4th edition.) N.Y.: Palgrave Macmillan, 2003. - P.385;
5. Сорокина В.Ф. Социальное обеспечение в Великобритании.// Современная Европа. - 2002 - №1. - С.56;
6. UK 2003. *The Official Yearbook of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland.* - London, 2002. - P.143;
7. Семигіна Т.В. Порівняльна соціальна політика. - К.: МАУП, 2005. - С.61;
8. Сорокина В.Ф. Социальное обеспечение в Великобритании.// Современная Европа. - 2002. - №1. - С.56;
9. Калита Н.В. Формування систем приватного пенсійного забезпечення: світовий досвід і Україна// Актуальні проблеми економіки - 2002 - №6. - С.49;
10. UK 2003. *The Official Yearbook of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland.* - London, 2002. - P.143;
11. Калита Н.В. Формування систем приватного пенсійного забезпечення: світовий досвід і Україна// Актуальні проблеми економіки. - 2002. - №6. - С.49;
12. Семигіна Т. Соціальна політика у глобальному вимірі. - К.: Пульсари, 2003. - С.51.;
13. Шевчук П. Соціальна політика. - Львів: Світ, 2003. - С.128.;
14. Спікер П. Соціальна політика: теми та підходи. - К.: Фенікс, 2000. - С.238;
15. Шевчук П. Соціальна політика. - Львів: Світ, 2003. - С.129;
16. Спікер П. Соціальна політика: теми та підходи. - К.: Фенікс, 2000. - С.76;
17. Сорокина В.Ф. Социальное обеспечение в Великобритании.// Современная Европа. - 2002. - №1. - С.55;
18. Сорокина В.Ф. Социальное обеспечение в Великобритании.// Современная Европа. - 2002. - №1. - С.55;
19. Сорокина В.Ф. Социальное обеспечение в Великобритании.// Современная Европа. - 2002. - №1. - С.55;
20. UK 2003. *The Official Yearbook of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland.* - London, 2002 - P.145;
21. Калита Н.В. Формування систем приватного пенсійного забезпечення: світовий досвід і Україна// Актуальні проблеми економіки. - 2002. - №6. - С.50;
22. Сорокина В.Ф. Социальное обеспечение в Великобритании.// Современная Европа. - 2002. - №1. - С.55;
23. Калита Н.В. Формування систем приватного пенсійного забезпечення: світовий досвід і Україна// Актуальні проблеми економіки. - 2002. - №6. - С.50;
24. UK 2003. *The Official Yearbook of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland.* - London, 2002. - P.145;
25. UK 2003. *The Official Yearbook of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland.* - London, 2002. - P.145;
26. *Debating Pensions: Self-Interest, Citizenship and the Common Good.*/ edited by Alan Deacon. - London: Civitas: Institute for the Study of Civil Society, 2002. - P.20;
27. *Debating Pensions: Self-Interest, Citizenship and the Common Good.*/ edited by Alan Deacon. - London: Civitas: Institute for the Study of Civil Society, 2002. - P.21;
28. Coxall Bill, Robins Lynton, Leach Robert. *Contemporary British Politics* (4th edition.) N.Y.: Palgrave Macmillan, 2003. - P.385;
29. *Debating Pensions: Self-Interest, Citizenship and the Common Good.*/ edited by Alan Deacon. - London: Civitas: Institute for the Study of Civil Society, 2002. - P.4;
30. Rentoul John. Tony Blair. Prime Minister. - London: Little, Brown and Company, 2001 - P.374.

**ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ РУСИНІВ У АВСТРІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
В 50-Х РР. ХІХ СТ.**

Період після революції 1848-1849 рр. і ліквідації “Руського округу” 1849-1850 рр. в історії русинів часто називають періодом діяльності будителів – Олександра Духновича, Олександра Павловича, Івана Раковського, Антона Рубія, Івана Ріпи, Миколи Надя, Андрія Балудянського, Анатолія Кралицького, Олександра Митрака та інших. Своєю увагою вони сконцентрували на створенні власної літератури русинів, заснуванні літературних та інших товариств, виданні книг і журналів, розширенні сітки народних шкіл і підвищення їх рівня. Ця їх діяльність була спрямована на збереження культурно-національних здобутків періоду “весни народів” та їх подальший розвиток.

Питання національного руху русинів в Австрійській імперії в 50-х рр. ХІХ ст. ще не знайшло свого глибокого дослідження в історичній літературі, хоча ряд істориків України, Словаччини та Угорщини досліджували ті чи інші його аспекти. Серед них слід назвати праці Д. Данилюка¹, О. Мишанича², словацьких істориків О. Рудловчак³, Бабота Любиці⁴, Й. Шелепець⁵, угорського історика Й. Перени⁶. В 1965 р. в Пряшеві (Словаччина) відбулася наукова конференція, присвячена 100-річчю з дня смерті О. Духновича, де з цікавим доповідями виступили М. Ричалка., М. Коваль, І. Іваньо, Й. Дзендзелівський, О. Рудловчак⁷. Певні аспекти цього питання знайшли своє відображення в Нарисах історії Закарпаття (з найдавніших часів до 1918 року).⁸ Опираючись на джерела і дослідження істориків та філологів України, Словаччини та Угорщини, автор цього наукового доробку прагне показати роль будителів у створенні власної літератури русинів, їхній внесок в галузі освіти і культури. Центром діяльності будителів на деякий час став знову східнословачкий Пряшів. Тут діяло “Літературное заведение Пряшевское”, засноване О. Духновичем. За короткий період свого існування воно видало 12 титулів книг на “руській мові”. Не випадково сучасники порівнювали це товариство з такими національними організаціями народів Австрійської імперії, як “Матиця чеська”, “Матиця словацька”, “Матиця сербська”. О. Духнович хотів заснувати в Ужгороді також кириличну типографію, мрію всіх його попередників. На початку 1851 р. він представив на засіданні Ужгородської греко-католицької капітули план організації типографії, узгоджений ним перед тим з місцевими властями. Але нашоствхнувся неждано на різкий опір єпископа В. Поповича, який вимагав від О. Духновича документів про повноваження. Характерно було для цієї суперечки і те, що дискусію з Духновичем єпископ вів уже латинською мовою. Своє розпорядження з 1850 р. про заведення “руської мови” як офіційної в єпархії єпископ уже “забув”. В результаті кирилична типографія в Ужгороді заснована не була.

Культурно-просвітницька діяльність будителів була позначена тим, що практично всі будителі були священиками. Так марамороський діяч цього ж напрямку С. Мустіянович писав, що в “Угорській землі із світських осіб хіба що два-три підтримують національно-літературні змагання... бо інтелігенцію і аристократію (мав на увазі дворянство – дис.) у русинів представляють виключно греко-католицькі священики”⁹. Те ж саме підкреслював і поет А. Павлович¹⁰. Тому не випадково, що будителі службу на користь церкви вважали корисною і в просвітницькому, національному розумінні. Священик із Зарічова М. Маркош писав, що якщо священики будуть проводити просвітницьку роботу, то “наш народ буде вірним вірі своїх батьків, любитиме богослужбу нашої східної церкви і не піддається чужим впливам”¹¹.

Літературна діяльність більшості будителів обмежувалась творами моралізаторсько-церковного характеру: укладали молитвенники, катехизиси, збірники недільних проповідей. Серед цієї літературної продукції різко виділявся тільки О. Духнович. Ми вже вказували, що одним із головних завдань у своїй творчій праці О. Духнович вважав написання підручників. Його “Книжица школьная для начинающих” незважаючи на те, що офіційно не була затверджена як підручник, витримала декілька видань і була популярною не тільки серед угорських русинів, але і в Галичині¹².

В 1853 р. неоабсолютистський режим, що особливо негативно реагував на рухи національного відродження, заборонив діяльність Духновичового “Літературного заведення Пряшевского”. Але це не налякало будителя, але стало імпульсом до його ще активнішої просвітницької діяльності. Як просвітитель О. Духнович переоцінював роль ідей освіти і науки в людському суспільстві. Пропагуючи освіту і культуру серед народу, О. Духнович вважав, що ліквідація неписьменності та підвищення освітнього рівня мас населення посилить його боротьбу за

свої права, відкриє дорогу до матеріального достатку, культури і цивілізації. Ці ідеї наповнюють його найбільш відому драму "Добродетель превышает богатство", вірш "Счастье жизни"¹³.

Свої філософсько-гуманістичні погляди О. Духнович виклав у трактаті "Естественно-духовные рассуждения". В центрі його уваги – людина соціально безправна, що живе у світі, де "людина людині – вовк". Зображувану автором боротьбу за існування, порівняння відносин між людьми і відносин у світі звірів нагадує біологічно-соціологічні теорії другої половини XIX ст., нав'язані жорстокостями соціальних відносин періоду капіталізму раннього нагромадження капіталу. Гостро критикує будитель умови, в яких справедливий закон нічого не значить, не забезпечує прав людини, бо всюди панує влада золота. Для бідної людини залишається, за словами Духновича, тільки "карабельный закон", "сильные чествуют закон настолько, насколько им полезен бывает" ("Дело от безделия")¹⁴.

О. Духнович змушений був писати і на історичну тематику, бо серед його сучасників не було професійного історика. Його головною історичною працею є "Истинная история Карпато-России или Угорских Русиновъ изданная Народолубцемъ, Александромъ Духновичемъ"¹⁵. Крім того він написав "Историю Пряшевской епархии", "Биографию Василия Поповича епископа Мукачевского", "Устав Пряшевской капитулы". "Истинная история Карпато-России" носить полемічний характер, її автор виступає проти легенд угорської й німецької історичної науки про заселення Дунайського басейну, але і сам вдається до легендарного викладу¹⁶.

Найбільш відомий О. Духнович як літератор. Відомий український літературознавець О.В. Мишанич дає наступну оцінку О. Духновичу: "О.Духнович був вченим-педагогом, автором ряду шкільних підручників і букварів, поетом, прозаїком, драматургом, організатором літературних сил, видавцем перших літературних альманахів на Закарпатті, збирачем скарбів усної народної творчості, помітним для свого часу істориком і етнографом. Така багатогранна діяльність дала всі підстави І. Франкові назвати О. Духновича людиною без сумніву доброї волі і не малих здібностей. О. Духновичу належить честь, що він у добу національного і соціального лихоліття виголосив знамениті слова, які принесли йому славу народного "будителя":

Я русин був, есьм і буду,

Я родився русином.

Чесний мій рід не забуду,

Останусь його сином.

("Вручання")

Про яку обмеженість світогляду О. Духновича можна говорити? Так, революціонером він не був. Своє покликання він бачив у культурно-просвітницькій та літературній діяльності. Він дотримувався принципу, хоч і не говорив це вголос, що література не повинна виконувати функції, а повинна наповнювати душу людини красою, підносити її над буденністю життя"¹⁷. Слід додати, що Духнович-літератор вступив у русинську літературу не як до порожнього, замкнутого від навколишнього світу, простору. Він був спадкоємцем ідейного і культурного розвитку як народу, представником якого був, так і тих літературних течій, які в той час існували і розвивались у середовищі слов'янських і неслов'янських народів Європи¹⁸. Проте літературна творчість у О. Духновича мала не тільки естетичну спрямованість, але й функціональну. Найвищий розвиток її припадає на період глухої реакції неонабсолютистського режиму, тому будитель використовує літературні твори, щоб через їх посередництво донести свої ідеї, які сміливо можна вважати політичними, до свого читача.

О.Духнович-літератор свою діяльність починав у 20-30-х рр. як поет, що писав трьома мовами: угорською, латинською і руською. Уже в ранніх поезіях, написаних в дусі романтизму, він зарекомендував себе як поборник громадянських свобод і виразник гуманних ідеалів. У 40-х рр. в період, коли він працював в єпископських канцеляріях в Ужгороді і Пряшеві, – в його творчості переважають релігійно-філософські і дидактично-моралізаторські мотиви. Тут переважає вплив літератури класицизму, але він залишається в творчості Духновича тільки епізодом. Пізніше в творчості Духновича проявляється вплив слов'янського романтизму, поезії А. Пушкіна, Ю. Словацького, А. Міцкевича, німецьких поетів групи "Бурі і натиску", західноукраїнських літераторів. Після революції О. Духнович прагнув очолюваний ним літературний рух пов'язати з життям, зробити літературу знаряддям суспільної боротьби, "будити літературне життя на базі сучасності"¹⁹.

Новим явищем в літературі угорських русинів були мотиви громадського патріотизму, що зазвучали уже в перших творах О. Духновича. Своєрідним шляхом ішов розвиток мотивів національної самосвідомості в поезії Духновича, які в зрілих його творах стали присягою вірності

своєму народу, декларацією його політичних прагнень, симпатій до ідеї єднання слов'янських народів, гострого заперечення космополітизму і національної зради, заклику до громадської активності. Значний внесок зробив О. Духнович і в розвиток прози, особливо в розвиток драматургії. Його мрією був т.зв. "музицький театр". Виняткове місце в закарпатській літературі належить О. Духновичу як автору дитячої літератури з її реалістичним спрямуванням, романтичним піднесенням, суспільно-виховними мотивами. Невипадково його буквар, ця поема про школу і школяра, був улюбленою книжкою багатьох поколінь русинських дітей, а їх першим декламованим віршем був вірш О. Духновича:

Мамко, мамко, куп ми книжку,
Тинту, папір и табличку,
Бо я пойду до школи,
Учитися по воли.²⁰

Слід констатувати, що, незважаючи на непересічну культурно-національну, просвітницьку активність О. Духновича, він, як і його сучасники, не зміг вирішити мовного питання, точніше питання літературної мови. О. Духнович вживав т.зв. два "стилі": "низький", що мав народнорозмовну основу і вживався ним в творах для народу, і "високий", "слов'яно-руську мову" (точніше суміш російської, церковно-слов'янської і діалектного словника, що одержала назву "язычіє"), характерної для його наукових праць. В цьому О. Духнович продовжував традиції своїх попередників, Г. Тарковича, І. Фогорашія, М. Попа-Лучая.

Не розумів О. Духнович, в силу обмеженості інформації того часу, процесу трансформації "руськості" в українську національну самосвідомість, що вже здійснилась у Наддніпрянській Україні і проходила в Галичині і Буковині. Вірив, що "Бо свої то за горами, – не чужі", але зв'язки підтримував тільки з галицькими "старорусинами", русофілами (Б. Дідицький, І. Наумович, Я. Головацький і ін.).

Русофільство-москвофільство О. Духновича та інших його сучасників, а також пізніших закарпатських культурних діячів найбільш точно розшифрував і пояснив визначний український національний діяч Михайло Драгоманов: "Націоналізм угороруський мусив узяти форми москвофільські власне тому, що він був і є "чистим націоналізмом", без примішки соціальної. Такий націоналізм завше тягне до держави, а не до народу, – і коли держави українсько-руської нема, а московсько-петербурзька є, то архінатурально, що націоналісти угороруські потяглись думками до сеї держави"²¹.

Високу оцінку ролі О. Духновича в духовному і культурному відродженні угорських русинів дав Августин Волошин у своєму виступі з нагоди 120-річчя з дня народження поета: "Не можемо ми нашого Духновича поставити в один ряд з великанами поезії, з Пушкіном, Шевченком або Петєвфієм, не писав он так много, як на пр. Крылов або Франко, або мадярський Томпа, не є таким совершенным стилистом, як на пр. Гоголь, або мадярський Арань, еднако для нас большего значѣня має, як сїи великаны для своего народа. Ибо Духнович засіяв нам звѣздою своеѣ поезіи тогда, коли начинався час быстрого упадка нашої народної жизни, коли стали пропадати всѣ скарбы руського самосознанья. Духновичова поезія подавала нам инъекції в часах Летаргії, его сильный голос будил нас в нощах найглубшого нашого народного сна, и причинив то, что зоря народного воскресенія встрѣтила туй нас еще пред полным вынародовленьем. Устами Духновича говорит к нам поправдѣ геній нашего народа, его очи душевнѣ позерали в далеку будучность, он был пророком народноѣ правды, наших народных идей. Талант поэта, то дар Божій, дар не для поэта, но для народа, для сучасных и будущих поколѣнь. Такой дар Божій значить для нас и поезія Духновича. Его идея подносять нас ко высотам моральности, наповняють нас любовію ко своему народу, отворають перспективу порозумѣня наших будущих задач. Кто познав его, або хоть чув про него, кто читав его популярнѣ верши и науковѣ книги, тож и сам почув теплоту народноѣ солидарности. Так воспитав он в нашей интеллигенції народну свѣдомость, проганяв погорду над своим, и возбуждал надѣю на льпшу будучину. Отцы наши в своих хатах спѣвали его "Думы", его гимны и тѣшили теплотою чувства народного, их упадаюча народна надѣя не упала цѣльком, засѣянное им семя послѣ догвоѣ зими гнета, сохранилося для весны одродження. Особливо за се маеме мы бы благодарнѣ Духновичови и славить его дорогу память"²².

Послідовно русофільську лінію проводив І. Раковський (псевд. Панноніан) (1815-1888) священик (Вишня Рибниця, 1839-1844, Іза, 1859-1885), педагог (віце-ректор учительської семінарії в Ужгороді, 1844-1850), автор декількох підручників, редактор "Земского правительственного вестника для королевства Оугорщины" в Будапешті (1850-1856), редактор "Церковной газети"

(пізніше "Церковний вестникъ для русиновъ Австрійской державы" 1856-1859). Спочатку підтримував у мовному питанні "слов'яно-руську" традицію, бо її основу, церковно-слов'янську мову, аналогічно латинській в католицькій сфері, вважав "священною мовою" (*lingua sacra*). Він був твердо впевнений в тому, що ця мова "зрозуміла кожному русинові". Свої погляди змінив в період існування "Руського округу" під впливом А. Добрянського і його російських друзів. А. Добрянський вважав, що сучасність вимагає і сучасної мови. До того ж на його думку не треба було створювати для угорських русинів якусь нову літературну мову, бо вже функціонує новітня парость церковно-слов'янської мови – великоруська, що завоювала уже визнання в Європі, бо вона є урядовою в могутній державі²³. Невдовзі на бік А. Добрянського став і І. Раковський. Гостро виступав проти "діалектної мови" деяких своїх сучасників. Він вказував, що "нарѣчій у нас неизчислимое множество", а тому необхідно "принять великороссійский языкъ для распространения народнаго просвѣщения"²⁴. Не признавав І. Раковський і "язычія" О. Духновича, сам почав писати виключно російською літературною мовою. Цю лінію проводив і в редагованих ним газетах. Як ми вже вказували, в цьому йому допомагав російський священник В. Войтковський, що служив біля Будапешту в Уромі. Незважаючи на цю послідовність І. Раковського, він мало сприяв пізнанню читачами редагованих ним газет російської культури, бо в рубриках з життя Росії друкував лише взяті з київських і московських газет статті релігійного характеру (Воскресное чтение, Жития св. Отцов і др.)²⁵.

В цілому русинська спільнота в післяреволюційний період, відомий як період національного відродження, досягла на культурній ниві порівняно мало. Не вдалося ні "визволення угорських русинів", тобто виділення території ними заселеної в окрему адміністративну одиницю, ні створення організаційних основ "русинського руху". Первісний прояв активності русинських діячів в боротьбі за "народну справу" в 1849-1851 рр. міг викликати враження, що йдеться про широкий національний рух, який спинити вже не можна. Проте ця "масовість" не витримала вже перших ударів неонабсолютистського режиму, продемонструвавши вузькість соціальної основи цього "руху", двоякість його учасників, головним чином духовенства. Національне відродження залишилося справою одиноких відданих народним інтересам діячів на чолі з Олександром Духновичем. Навіть Адольф Добрянський за весь період неонабсолютистського режиму залишався пасивним. Його брат Віктор Добрянський важко переживав крах надій, пов'язаних з "Руським округом", у відчаю від глухоти абсолютизму до національних проблем важко захворів і спробував покінчити життя самогубством. Русинська інтелігенція не змогла вирішити ні проблему національної орієнтації, ні питання літературної мови. Значна частина її поступово мадяризувалася.

Непослідовність рішення аграрного питання буржуазною революцією 1848-1849 рр. дуже вплинула на розвиток ситуації в русинському селі в післяреволюційний період. Незабезпеченість селян землею, що стало найбільшою перешкодою самостійного господарювання селян, обтяженість їх феодальними залишками не давали можливості остаточно звільнитися від залежності від поміщика і самостійно включитись у товарно-грошові відносини. До того ще й у післяреволюційний період поміщикам все ще вдавалося забирати землю від селян. Так вони спритно використали т. зв. сегрегацію (розділення пасовищ і лісів на поміщицькі і общинні) і комасацію (об'єднання клаткових учасків, ("дарабів"), в одне ціле) і далі присвоювали собі кращі землі. З цього виникли довгорічні судові процеси, які вже вели села в цілому проти сваволі поміщиків. Та навіть такі колективні зусилля рідко були успішними.²⁶ Все ж деякі зміни в позитивному напрямку не обійшли і русинське село, хоча і приходили повільно, з великим запізненням. І тут виникали відносно сильні господарства ("газдівства") на Притисянській рівнині, а також у закарпатській Гуцульщині. Разом з тим вони демонстрували сильний процес розшарування на селі, зявилися навіть перші випадки еміграції селян за океан. Але основна маса сезонних заробітчан щороку мігрувала до угорської рівнини, де в поміщицьких господарствах наймалася на збирання врожаю і одержавши, як правило, плату натурою, намагалася забезпечити свою сім'ю найнеобхіднішим – хлібом – до наступного сезону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку ХХ ст.). – Ужгород, 1997.; 2. Мишанич О. Карпати нас не розлучать. – Ужгород, 1993.; 3. Рудловчак О. Біля джерел сучасності. – Братислава-Пряшів, 1981.; 4. Бабота Любиця. Закарпатоукраїнська проза другої половини ХІХ ст. – Братислава-Пряшів, 1994.; 5. Шелепець Й. Літературні витоки Олександра Духновича // Наукові записки Музею української культури в Свиднику. – Т. 12. – Братислава-Пряшів, 1985.; 6. Перени Й. Из

истории закарпатских украинцев: 1849 – 1918 // *Studia Historica Scientiarum Hungaricae*. – Т. 14. – Budapest, 1957.; 7. Олександр Духнович. Тези доповідей до наукової конференції присвяченої 100-річчю з дня смерті О. Духновича. – Пряшів, 1965.; 8. Нариси історії Закарпаття (з найдавніших часів до 1918 року). – Т. 1. – Ужгород, 1993.; 9. Церковная газета – 1857 – №14.; 10. Церковная газета – 1858 – №13.; 11. Церковная газета – 1856 – №27.; 12. Ричалка М., Коваль М. Духнович як освітній діяч // Олександр Духнович. Тези доповідей до наукової конференції, присвяченої 100-річчю з дня смерті О. Духновича. – Пряшів, 1965 – С.48-49.; 13. Іваньо І. Соціальні і філософські погляди О.В.Духновича // Олександр Духнович. Тези... – С.12-15; Дземдзелівський Й. До характеристики лексичного складу драми О.В.Духновича “Добродетель превышает богатство” // Олександр Духнович. Тези... – С.32-33.; 14. Іваньо І. Соціальні і філософські погляди О.В. Духновича // Олександр Духнович. Тези... – С.13; 15. Духнович О. Вибране. – Пряшів, 1963 – С.139; 16. Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку ХХ ст.). – Ужгород, 1997 – С.140-143; 17. Мишанич О. Карпати нас не розлучать. – Ужгород, 1993 – С.32.; 18. Шелепєць Й. Літературні витоки Олександра Духновича // Наукові записки Музею української культури в Свиднику. – Братіслава-Пряшів, 1985 – Т.12 – С.183.; 19. Рудловчак О. Літературна спадщина Духновича // Олександр Духнович. Тези... – С.27-29; Рудловчак О. Біля джерел сучасності. – Братіслава-Пряшів, 1981 – С.14-18.; 20. Нариси історії Закарпаття (з найдавніших часів до 1918 року). Т.І. – Ужгород, 1993 – С.269-271; Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку ХХ ст.). – С.140-143; Бабота Любиця. Закарпатоукраїнська проза другої половини ХІХ ст. – Братіслава-Пряшів, 1994 – С.78.; 21. Драгоманов М.П. Вибрані твори. Т.І. – Прага, 1937 – С.91-92.; 22. Волошин Августин. Памяти Духновича // Поздравление Русинов. – Ужгород, 1923 – С.8-9; 23. Недзельский Е. Очерк карпаторусской литературы. – Ужгород, 1932. – С.141-142.; 24. Вістник. – 1858 – №48.; 25. Францев В.А. Из истории борьбы за русский литературный язык в Подкарпатской Руси в половине ХІХ ст. // Карпаторусский сборник. – Ужгород, 1931 – С.1-49; Попов А.В. Карпаторусские писатели: очерки жизни и творчества. – Мукачево, 1931; 26. Перени Й. Из истории закарпатских украинцев: 1849-1918 // *Studia Historica Scientiarum Hungaricae*. – Budapest, 1957 – Т.14 – С.33.

О.М.Кравчук

СЛОВАЧЧИНА В ЕКОНОМІЧНІЙ ПОЛІТИЦІ УРЯДУ ЧСР (1918 – 1929 РР.)

Важливе місце в економічній політиці ЧСР посідала Словаччина. Насамперед це пояснюється необхідністю інтеграції економіки регіону з чеськими землями. Крім того, враховуючи відставання Словаччини від Чехії на 30 – 70 рр.¹, в силу специфіки історичного розвитку в складі Угорщини, влада ЧСР постала перед завданням модернізації економіки краю.

В історіографії зазначена проблема висвітлена неоднозначно. Праці міжвоєнного періоду ідеалізували економічну політику ЧСР в Словаччині (І. Карваш², Я. Козак³, видання „Десять років Чехословацької республіки” (1928 р.)⁴ і „10 років звільненої Словаччини” (1928 р.)⁵). Історики соціалістичної Чехословацької республіки стверджували, що чеська буржуазія експлуатувала свою „колонію” Словаччину, яка залишалась „аграрним сировинним придатком” чеських земель⁶ (А. Бартлова⁷, В. Пруха, Я. Фалтус⁸). Сучасні історики більш об’єктивно підходять до вивчення економічної політики ЧСР щодо Словаччини, але й вони не дають її однозначної оцінки (Л. Галлон (Словаччина)⁹, В. Лацина¹⁰, Р. Голец¹¹ (Чехія), Д. Ротшильд (США)¹², Ф. Сеїбт (ФРН)¹³.

З огляду на все вищезазначене, автор статті поставив перед собою мету проаналізувати головні напрями економічної політики уряду ЧСР у Словаччині в 1918–1929 рр.

Проголошена 28 жовтня 1918 р. Чехословацька республіка об’єднала доволі відмінні за рівнем економічного розвитку регіони. Це поставило перед урядом ЧСР завдання інтегрувати промислові чеські землі (79 000 кв. км.) та аграрні регіони – Словаччину і Закарпаття (61 508 кв. км.) в єдиний господарський механізм. Здійснення цього завдання передбачало створення національної грошової одиниці, об’єднання сходу і заходу країни новими шляхами сполучення (в Словаччині вони були спрямовані на Угорщину), зміцнення позицій чеського словацького капіталу, модернізації економіки, в тому числі інфраструктури краю, ліквідації залежності Словаччини від Будапешту, уніфікації господарського правового поля у всіх регіонах ЧСР (в Чехії – діяли австрійські норми, в Словаччині та Закарпатті – угорські)¹⁴.

Головні напрямки загальнодержавної економічної політики ЧСР, що найбільш активно здійснювалися в Словаччині в 1918–1929 рр., спрямовувалися на комплексне виконання зазначених завдань.

Важливим кроком в економічній інтеграції Чехії і Словаччини, у зміцненні позицій чеських словацьких банкірів стало запровадження національної грошової одиниці – чехословацької крони (25 лютого 1919 р.)¹⁵.

Посиленню чеського і словацького елементу в аграрній сфері сприяв закон від 15 квітня 1919 р., за яким кооперативи в Словаччині повинні були вийти зі складу будь-якої іноземної організації і ввійти до аналогічної місцевої¹⁶. Таке ж значення відіграв закон від 16 квітня 1919 р., що розпочав аграрну реформу, яка обмежила економічні позиції угорської аристократії.

На модернізацію економіки, зокрема інфраструктури в Словаччині, були спрямовані закони від 23 травня 1919 р. (виділяв на розбудову місцевих шляхів 3 951 400 крон, а державних – 2 746 065 крон¹⁷), від 22 липня 1919 р. (на електрифікацію передбачав видатки в сумі 75 000 000 крон¹⁸), від 30 січня 1920 р. (на доповнення мережі державних шляхів виділяв 90 млн. крон¹⁹), від 30 березня 1920 р. (на будівництво залізниць виділяв 6 431 050 000 крон)²⁰.

Головною основою в процесі ліквідації економічної залежності Словаччини від Угорщини став нострифікаційний закон від 11 грудня 1919 р.²¹. Згідно з ним, акціонерні товариства, що діяли в ЧСР, повинні були перемістити свої центральні управління з Відня або Будапешта на її територію. На практиці це означало, що чеські або, щонайменше, словацькі підприємці брали під свій контроль діяльність цих товариств²². Цей процес мав і негативні наслідки. Так, у 1922 р. угорські власники в Словаччині закрили 76 підприємств, обладнання яких було вивезено до Угорщини²³.

Уніфікація правових норм проявилася в декількох заходах. Так, суттєво ускладнювали розвиток торгівлі Словаччини з Чехією високі залізничні тарифи, особливо в приватному транспорті. Враховуючи це, уряд ЧСР 1 серпня 1921 р. скасував у Словаччині транспортний податок, що на 5–7% перевищував аналогічний податок в Чехії²⁴. Закон від 21 грудня 1921 р. встановлював однакові норми пенсійного забезпечення в Чехії, Словаччині та Закарпатті²⁵. 10 жовтня 1924 р. було прийнято „Промисловий закон для Словаччини та Підкарпатської Русі”²⁶. Згідно з ним, правові норми про підприємницьку діяльність, які діяли в чеській частині ЧСР, поширювалися на її східні регіони.

Крім того, 15 червня 1927 р. було ухвалено закон про прямі податки²⁷. Він уніфікував податкові норми в Чехії, Словаччині і Закарпатті²⁸. На законодавчому рівні це був один з найбільших уніфікаційних заходів ЧСР²⁹.

Суттєву підтримку промислому розвитку країни надав закон від 9 червня 1927 р. про податкові пільги при об'єднанні або при зміні юридичної форми деяких підприємств³⁰.

Зазначені заходи економічної політики ЧСР призвели до позитивних змін в усіх сферах життя регіонів держави, зокрема і в Словаччині у 1920-х рр.

Наприклад, 1920 р. в Словаччині було електрифіковано 73 населених пунктів (2,2%), в яких жило 14% населення³¹, а в 1929 р. – вже 241 населений пункт (6,9%), де мешкало 25,6% населення³². Певні успіхи в Словаччині мала урбанізація. В 1921 р. у містах краю проживало 23,99% населення, а в 1930 р. – 26,11%³³. У результаті вдосконалення інфраструктури мережа залізниць у Словаччині збільшилася з 3249 км (1921 р.) до 3316 км (1930 р.)³⁴. В регіоні було збудовано 287 мостів (до 1928 р.)³⁵.

Із 1925 р. в Словаччині відновився процес заснування промислових підприємств. Хоча вони недостатньо компенсували потужності, ліквідовані в краї в процесі реорганізації економіки в перші роки ЧСР³⁶. Так, у 1920–1929 рр. в краї було закрито 167 заводів (13 386 робітників), а виникло 184 підприємств з 7 000 робочими місцями³⁷. Але статистичні дані свідчать, що розвиток промисловості в краї не зупинився. За показником індексу промислової продукції у 1920-х рр. Словаччина перевищила рівень 1913 р. на 8% (Чехія – на 23%). Збільшилася кількість осіб, зайнятих у промисловості: в 1910–1930 рр. на 25,5 % (з 83 375 до 104 600 осіб)³⁸.

Внаслідок державної підтримки виробництво аграрної продукції в Словаччині у 1920-х рр. зросло на 18%³⁹. Не в останню чергу цьому сприяла і земельна реформа. При її проведенні в краї було конфісковано 1 424 594 га землі (орної – 502 065 га). До 1 червня 1930 р. було розділено 292 392 га орної землі. Зокрема, 174 710 осіб придбали дрібні наділи загальною площею 242 675 га, 312 особи отримали мастки площею 35 220 га, 495 осіб – 627 мастків бл. 30 га кожен⁴⁰. Позитивним результатом аграрної реформи було зменшення частки дрібних господарств, що володіли до 1 га землі (з 105 137 до 95 178)⁴¹, збільшення кількості середніх (площею від 1 до 5 га – з 180 149 до 201 750 господарств, розміром від 5 до 10 га – з 81 420 до 94 877 господарств, розміром від 10 до 20 га – з 38 734 до 45 068 господарств, площею від 20 до 30 га – з 6 874 до 7 400 господарств) і заможних господарств розміром від 30 до 50 га – від 3 372 до 3 739, а від 50 до 100 – з 2 161 до 2 574 господарств⁴².

Тривали позитивні зміни в розвитку системи охорони здоров'я регіону. Це, в свою чергу, сприяло збільшенню населення. Наприклад, в 1920-х рр. чисельність населення Словаччини

збільшилася з 2 978 534 осіб (1921 р.) до 3 254 189 осіб (1930 р.), тобто на 11%. Зокрема, кількість словаків збільшилася з 1 970 059 осіб до 2 282 225, а саме на 15%.

Велику роль у розвитку Словаччини відіграли фінансові вклади ЧСР. Фактично дефіцит бюджету краю покривався із податкових надходжень з Чехії. Загалом, за даними Верховного контрольного рахункового управління ЧСР, в 1919–1932 рр. уряд витратив у Словаччині 18 339 772 988 крон (з них інвестиції – 1 621 690 671 крона), а зібрав податків на суму 15 412 466 269 крон⁴³.

Таким чином, в 1918/1929 рр. економічна політика ЧСР в Словаччині спрямовувалася на загальнодержавну мету інтеграції економіки краю з чеським землями та її модернізації. В зв'язку з цим можна погодитися з думкою сучасного вченого Ф. Сеібта (ФРН), що в складі ЧСР Словаччина була не колонією, а регіоном розвитку⁴⁴. Певні успіхи економіки не означали подолання всіх проблем в житті Словаччини, що залишилась аграрним краєм. Економічні програми уряду ЧСР в Словаччині були спрямовані на перспективу, перше повоєнне десятиліття стало тільки початком її модернізації.

Звичайно, вивчення зазначеної теми потрібно продовжити. Повноту її вивчення забезпечить аналіз діяльності місцевих державних структур у сфері господарства та приватного сектору чеської економіки та іноземних інвесторів з країн Заходу в економіці Словаччини.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Průcha V. a kolektiv Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918 – 1992. 1. Díl. Období 1918 – 1945. – Brno, 2004. – S.43; 2. Karvaš I. Sjednocení výrobních podmínek v zemích českých a na Slovensku. Praha, 1933.; 3. Kozák J. Československá finanční politika. Nástin vývoje v letech 1918 – 1930. – Praha – Brno, 1932.; 4. Deset let Československé republiky. – Praha, 1928.; 5. 10 rokov osvobodného Slovenska. Zpracoval a sostavi: Milan Janota. – Bratislava, 1928.; 6. Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918–1945. – Praha, 1961. – S.21, 28; 7. Bartlova A. Integrační proces československé ekonomiky v mezivojnovom období // Historicky časopis. – 1988. – Ročník 36. – Číslo 3. – S.365; 8. Faltus J., Průcha V. Přehl'ad hospodářského vývoja na Slovensku v rokoch 1918–1945. – Bratislava, 1969. – S.81; 9. Hallon L. Industrializácia Slovenska 1918 – 1938 (Rozvoj alebo úpadok?). – Bratislava, 1995. – S.88-89; 10. Lacina V. Formování československé ekonomiky 1918–1923. – Praha, 1990.; 11. Holec R. Hospodářský vývoj Slovenska bezprostredne po vzniku ČSR v kontexte česko-slovenských vzťahov. // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve střední Evropě. – Praha, 1999. – Sv.1.; 12. Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. – К., 2001.; 13. Seibt F. Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy. – Praha, 1996.; 14. Lacina V. Zlatá léta československého hospodářství (1918-1929). – Praha, 2000. – S.45.; 15. Lacina V. Zlatá léta československého hospodářství... – S.28-29; 16. Zákon ze dne 15. dubna 1919 o úpravě poměrů družstev na Slovensku. Čís. 210. // Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. – 1919. – Částka XLII. – S.281-283; 17. Zákon ze dne 23. května 1919, kterým se povoluje další naklad na nouzové práce silniční. Čís. 319 // Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. – 1919. – Částka LXVII. – S.423-427; 18. Zákon ze dne 22. července 1919 o statní podpoře při zahájení soustavní elektrisace. Čís. 438 // Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. – 1919. – Částka XCI. – S.624-629; 19. Zákon ze dne 30. ledna 1920 o doplnění sítě státních drach na Slovensku. Čís. 78 // Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. – 1920. – Částka XV. – S.133; 20. Zákon ze dne 30. března 1920 o stavbě nových železných drah na statní útraty a stanovení stavebního a investičního programu na leta 1921 az včetně 1925. Čís. 235. // Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. – 1920. – Částka XLV. – S.524-526; 21. Zákon ze dne 11. prosince 1919 o podnikách, které mají sídlo mimo území československého státu. Čís. 12 // Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. – 1920. – S.13-14; 22. Lacina V. Zlatá léta československého hospodářství (1918-1929). – Praha, 2000. – S.36-37; 23. Мурашко Г.П. К вопросу об экономическом развитии Чехословакии и положение рабочего класса в 1921 – 1923 гг. // Учёные записки Института Славяноведения. – М., 1961. – Т.XXII. – С.150; 24. Holec R. Hospodářský vývoj Slovenska bezprostredne po vzniku ČSR v kontexte česko-slovenských vzťahov. // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve střední Evropě. – Praha, 1999. – Sv.1. – S.276; 25. Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. – 1921. – S.1813-1814; 26. Živnostenský zákon pre územie Slovenska a Podkarpatskej Rusi zo dna 10. oktobra 1924. Čís. 259 // Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. – 1924. – S.1575-1626.; 27. Zákon ze dne 15. června 1927 o přímých daních. Čís. 76. // Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. – 1927. – Částka 37. – S.513-602; 28. Holec R. Hospodářský vývoj Slovenska bezprostredne po vzniku ČSR v kontexte česko-slovenských vzťahov. // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve střední Evropě. – Praha, 1999. – Sv.1. – S.276; 29. Kozák J. Československá finanční politika... – S.94; 30. Zákon ze dne 9. června 1927 o poplatkových ulevách při splnutí (fusi) nebo při přemene právního útvaru některých podniku. Čís. 88 // Zbírka zákonů a nařízení státu Československého. – 1927. – S.627-629; 31. Průcha V. a kolektiv Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918–1992... – S.155; 32. Lacina V. Zlatá léta československého hospodářství... – S.89; 33. Kárník Z. České země v éře První republiky (1918–1938). – Díl první. – Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918-1929). – Praha, 2003. – S.297, 508, 509; 34. Polstoročie Slovenska v spoločnej vlasti. Štatisticko – ekonomicky

prehľad. – Bratislava, 1969 – S.188; 35.10 rokov oslobodeného Slovenska... – S.107; 36.Fabricsius M. Vývoj názorov na postavenie Slovenska v hospodárstve Československa (1918-1938). // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha, 1999. – Sv.1. – S.288; 37. A. Integračný proces československej ekonomiky v medzivojnovom období... – S.365; 38. Hallon L. Příčiny a průběh restrukturalizace průmyslu v krajínách střednej Evropy v medzivojnovom období. // Historicky časopis. – 1997. – Ročník 45. – Číslo 4. – S.595; 39. Průcha V. a kolektiv Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918–1992... – S.165; 40. Karvaš I. Sjednocení výrobních podmínek v zemích českých a na Slovensku... – S.29-30; 41. Dějiny Slovenska V (1918 – 1945) / Vedecký redaktor Cambel S. – Bratislava, 1985. – S.125; 42. Statistická ročenka Republiky Československé. – Praha, 1935. – S.47, Mimořádné zprávy Statního úřadu statistického Republiky Československé. Ročník I. – Praha, 1931. – S.332; 43. Národní archiv, Praha. Fond Nejvyšší účetní a kontrolní úřad – Karton 2327. – Složka 1. Sumáře 1919 – 1932. 1919 – 1-33. 1919 – 1934. 1919 – 1935.; 44. Seibt F. Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy. – Praha, 1996 – S.219.

О.А.Неприцкий

ПОЗИЦІЯ ЛЕЙБОРИСТСЬКОЇ ПАРТІЇ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ НА ВИБОРАХ 1997 Р.

Загальні парламентські вибори 1997 р. у Великій Британії викликали особливу зацікавленість всієї Європи, бо їх результати були важливими не лише для Великої Британії, а мали значення для європейської та міжнародної політики загалом. Ключовим моментом для європейської історії стало питання позиції Великої Британії щодо Європейського Союзу наприкінці ХХ ст. Актуальність теми зумовлена впливом зміни британського уряду 1997 р. на європейське політичне і економічне будівництво наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

До виборів 1997 р. у Великій Британії була прикута увага політиків, журналістів, економістів, політологів, істориків. Хід, передумови і наслідки виборів широко висвітлювалися у британських спеціалізованих суспільно-політичних виданнях. Дана тема становила предмет дослідження британських, російських і вітчизняних вчених (зокрема, С.Фелла¹, С.Перегудов², А.Трубайчук, О.Черевко³). Увага дослідників концентрувалася на соціально-економічному становищі Великої Британії напередодні виборів, відмінностях у позиціях консервативної і лейбористської партії, міжнародних відносинах Великої Британії.

Метою даної статті є дослідити позицію лейбористської партії щодо європейської інтеграції і вплив європейського питання на волевиявлення британських громадян під час загальних парламентських виборів 1997 р.

Європейське питання було одним з основних на виборах до парламенту Великої Британії 1997 р. Європа втомилася від постійної війни з консервативним урядом і чекала зміни влади. Нова Лейбористська партія звичайно органічніше вписувалася в європейські тенденції розвитку. Вона не відкидала соціальне законодавство Європи, яке відмовилися приймати Торі. Прийняття закону про мінімальну заробітну плату було для консерваторів зрадою принципів розвитку ринкової економіки, а Тоні Блер (лідер лейбористів) заявив про свою готовність зробити цей крок. Так само він погодився відмовитися від британського вето на деякі статті в сфері охорони здоров'я, але жорстко дотримувався права Британії на вето в області зовнішньої політики, поставивши вище всього національні інтереси Великої Британії.

Європейське питання в даній виборчій кампанії спрацювало виключно на користь лейбористів і в налагодженні стосунків з представниками великого бізнесу. Британський великий капітал був вже достатньо тісно пов'язаний з Європою. Обсяг торгівлі з країнами-членами ЄС для Великої Британії напередодні виборів становив понад 51% всієї торгівлі країни⁴.

Представникам бізнесу потрібна була чітка позиція уряду щодо Європейського Союзу. Керівництво Торі не могло зайняти чітку виражену позицію через засилля євроскептиків у партії. Лейбористська ж партія не могла бути звинувачена в надлишковому євроскептицизмі (як консерватори), але й не мала недоліку безоглядного єврофілства (на зразок ліберальних демократів). Їх прагматичний європеїзм переконав людей великого бізнесу, що лейбористи реалістично підходять до питання європейської інтеграції та відстоюватимуть інтереси британської економіки в спільному ринку.

Особливістю загальних парламентських виборів 1997 р. у Великій Британії було те, що Лейбористська партія отримала перемогу в країні, де економічна ситуація завдяки діяльності їх політичних опонентів була однією з найкращих у Європі.

Напередодні нових парламентських виборів економічна ситуація у Великій Британії була кращою, ніж в багатьох інших країнах Європи. Шостий рік поспіль спостерігалася економічне

зростання. Збільшувався ВВП, знижувався рівень безробіття, незначний був рівень інфляції. В квітні 1997 р. Національне управління статистики подало свої прогнози зростання ВВП між третім і четвертим кварталом 1996 р. і відсоток становив 0,8%, виключаючи видобуток нафти і газу у Північному морі. Безробіття з третього кварталу 1996 р. скорочувалося на 60 тисяч щомісячно і становило на лютий 1997 р. 6,2% робочої сили. Курс фунта піднявся на 16% відносно кошика валют з літа 1996р. Випуск заводської продукції зріс на 0,7% за останній рік, а продукція сектору послуг – на 3,6%. Зростання середніх доходів у секторі послуг з середини 1995 р. подвоївся, а в промисловості зріс майже на чверть⁵. Безумовно, це свідчить про заслуги консерваторів у керуванні країною за 18 років, які безперервно перебували при владі.

Проте перемога дісталася лейбористам. Це стало логічним продовженням розколу в Консервативній партії з приводу європейського питання та непослідовної зовнішньої європейської політики уряду Джона Мейджора. Забезпечивши економічне процвітання й успішне функціонування політико-економічної системи всередині країни, він програв вибори, зігнувавши зміни в тогочасному світі й не узгодивши дії членів своєї партії з тенденціями міжнародної інтеграції. Це яскравий, хоч надзвичайно болісний для Торі приклад ролі ЄС і впливу європейського питання на внутрішню ситуацію в країні.

Лейбористська партія Великої Британії підійшла до виборів оновленою. В попередні роки Лейбористська партія була прихильником повного суверенітету британського парламенту, як гаранта збереження їх соціалістичних ідеалів від оточуючого світу⁶.

Нові лейбористи відкинули застарілі соціалістичні погляди і їх макроекономічна платформа була фактично ідентична з консервативною. Так само можна сказати і про мікроекономічну програму.

Напередодні виборів гостро стояло питання приєднання до єдиної європейської валюти. Уряд, сформований партією, що перемогла на виборах 1997 р., мав приймати рішення стосовно приєднання до єдиної валютної зони. Тоні Блер, як і його опонент Джон Мейджор, намагався говорити на цю тему якомога менше. Але коли першому це мовчання було вигідне, то останньому – навпаки. Виборці вже знали про розкол в партії торі. Мовчання ж лейбористів створювало враження, що партія всередині не має розбіжностей з даного питання. Хоча, насправді, велика група – близько 50 членів парламенту – лейбористів чітко заперечувала проти тісної інтеграції з Європою. І не з огляду на загрозу британському суверенітету, як у випадку з торі, а через жорсткі вимоги до бюджету та фінансові критерії відповідності економік членів угоди про єдину валюту⁷.

Передвиборчий маніфест консерваторів практично виключав участь Великої Британії в європейському валютно-фінансовому союзі, що передбачав введення єдиної загальноєвропейської валютної одиниці⁸. Посилаючись на виступ міністра іноземних справ Великої Британії Малкольма Рікфінда в Бонні та Парижі, автори маніфесту зазначають, що Лондон не допустить, щоб Великобританія стала частиною "федералізованого ЄС". На думку Торі, Брюсселю потрібно сконцентруватися на посиленні ролі національних парламентів, процесі розширення Європейського Союзу та реформуванні судових структур Союзу. В маніфесті зазначалося, що консервативний уряд і надалі буде стояти на сторожі британських інтересів у Європі та всьому світі⁹.

Лейбористи у своєму маніфесті заявили, що після приходу до влади вони проведуть референдум з питання приєднання Сполученого Королівства до європейського валютно-фінансового союзу, а також підтримають розширення Європейського Союзу при одночасному зміцненні спільного та внутрішнього ринків¹⁰.

Ліберальні демократи (третя за величиною політична партія Великої Британії) традиційно виступали за федералізацію Європейського Союзу. Партія послідовно дотримувалася своїх поглядів.

За підсумками виборів лейбористи отримали блискучу перемогу, а Консервативна партія отримала найжорстокішу після 1832 р. поразку. В процентному вираженні голоси розподілилися таким чином: Лейбористська партія – 45%; Консервативна партія – 31%; Ліберально-демократична партія – 17%; інші – 7%.

Середній рівень переходу голосів від консерваторів до лейбористів склав 10,5%, причому найбільший відсоток переходу голосів був зафіксований серед виборців віком менше 30 років (близько 19%)¹¹.

Від Уельсу та Шотландії не було обрано жодного депутата-консерватора, а вісім неосновних партій, що представлені у парламенті, – це регіональні партії Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії.

Європейські лідери, навіть споріднених по духу з консерваторами партій, з полегшенням зустріли звістку про поразку консерваторів. Вони втомилися від постійного 18-річного напруження в стосунках зі Сполученим Королівством (як за часів правління Маргарет Тетчер, так і Джона Мейджора, який вів "яловичу війну" не гірше своєї попередниці). А на одному з передвиборчих плакатів консерватори зобразили Тоні Блера в образі маленької ляльки на колінах німецького канцлера Гельмута Коля¹². Такі витівки образили канцлера Німеччини та ще більше зашкодили добрим стосункам Німеччини з урядом Торі.

Перемога лейбористів на загальних виборах у травні 1997 р. означала, що партія з великою парламентською більшістю, котра переважно підтримувала напрямок повної інтеграції, мала вершити європейську політику Британії. Дотримання Лейбористською партією напрямку подальшої інтеграції було найбільш чітко означене постійним положенням необхідності відігравати "повну та лідируючу роль в Європі". Очевидне домінування цього напрямку всередині лейбористського уряду затвердило новий напрямок в європейській політиці Британії. Британія вступила до соціального протоколу та підтримала включення розділу по боротьбі з безробіттям. Вона також стала гнучкішою щодо поширення обмеженого голосування більшості у більшій кількості сфер першого блоку питань Маастрихтського договору (єдиного ринку). В той самий час вона зберігала консервативну політичну лінію по відношенню до другого та третього блоків, що базувалася на продовженні уявлень про відігравання важливої ролі держави. Питання спільної зовнішньої політики, політики безпеки й оборони тощо залишалися для Лейбористів особливо пріоритетними в державному регулюванні.

Тоні Блер як молодий амбітний політик, який досяг значних успіхів у національних межах, хотів, щоб Велика Британія була "лідером" у Європі¹³. Цю ж ідею він знову повторив і напередодні головування Сполученого Королівства в ЄС у першій половині 1998 р.

Консервативна партія після розгрому на виборах змушена була провести перевибори голови і консолідувати ті сили, що залишилися в неї. Також постало питання подальшого вирішення дилеми європейського питання для британських Торі. Спадкоємцем Мейджора на посту лідера партії став прихильник класичних для консервативної партії правоцентристських поглядів, досить молодий політик Уільям Хейг, якому на той час виповнилося лише 36 років.

У британському політикумі кінця 1990-х рр. XX ст. Консервативна партія міцно зайняла нішу скептичного ставлення до європейської інтеграції, що пізніше продемонстровано на прикладі боротьби з приводу введення єдиної європейської валюти. Така позиція Торі була заздалегідь програшною, оскільки йшла врозріз із тенденціями світового розвитку, що переконливо засвідчили наступні загальні парламентські вибори 2001 р.

Як бачимо, вибори 1997 р. у Великій Британії принесли перемогу Лейбористам, при тому, що у країні шостий рік поспіль відбувалося економічне зростання під проводом Консерваторів. Причиною став розкол у лавах Торі на „євроентузіастів" і „євроскептиків", через що політична сила втратила образ „єдиної партії всієї нації".

Лейбористи змогли реструктурувати свою партію, позбавилися іміджу „соціалістів", врахували міжнародну європейську кон'юнктуру і процес етнобілізації у Шотландії, Уельсі і Північній Ірландії, населенню яких теж імпонувала ідея європейського об'єднання на противагу сильній національній державі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Fella S. A Europe of the peoples? – New Labour and democratizing the EU // Democratizing the European Union. Issues for the twenty-first century. – Manchester and New York: Manchester University Press, 2000.;
2. Персгудов С. Великобритания после выборов 1997 года: обычная смена власти или прорыв в XXI век? // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – №3. – С.74-84;
3. Трубайчук А.Ф., Черевко О.С. Особливості соціально-економічної політики британських консерваторів у 1979-1990 рр. // Український історичний журнал. – 1999. – №2. – С.125-133; №3. – С.88-96.;
4. Britain and Europe. Hopping on the juggernaut. // The Economist. – 1998. – January 3. – P.29.;
5. Чорт Р. "Financial Times", №33.248. После выборов придется нажать на тормоза // Компас. – 1997. – №18. – С.62-64. – С.62-63.;
6. Fella S. A Europe of the peoples? – New Labour and democratizing the EU // Democratizing the European Union. Issues for the twenty-first century. – Manchester and New York: Manchester University Press, 2000. – P.4-92. – P.4.;
7. Великобритания: Тони Блер и новые левые. Энн Эпплбом, политический обозреватель лондонской «Ивнинг стандарт», в журнале «Форин афферс», март-апрель 1997 г., с сокращениями. // Компас. – 1997. – №16. – С.3-14. – С.11.;
8. Euro: keep out. Why Britain must leave the EU after rejecting EMU // International currency review. – 1999. – Vol.25, №2. – P.33-46.
9. The Conservative Manifesto 1997. You can only be sure with the Conservatives. – London, Conservative Party, 1997. –

39р.; 10. New Labour because Britain deserves better. Labour Party manifesto, general election 1997. – London: Labour Party, 1997. – 36р.; 11. Загальні парламентські вибори в Сполученому Королівстві. – К.: “Британська Рада в Україні”, 1997. – 26с. – С.3.; 12. Лукін В. Триумф Тоні Блера і доля британського лейборизму // Демократична Україна. – 1977. – 13 травня; 13. Britain and Europe. Hopping on the juggernaut // The Economist. – 1998. – January 3. – P.27-30. – P.27.

Л.Г. Нерушева

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ ІБН ХАЛЬДУНА

У 2007 р. виповнюється 675 років від дня народження відомого середньовічного арабського мислителя Ібн Хальдуна. Абу Зейд Валі-д-Дін Абд-ар-Рахман Ібн Хальдун (27.05.1332 – 17.03.1406) в своїй творчості поєднав різні види діяльності. Він був політиком, державним діячем, дипломатом, юристом, істориком, літератором, філософом. Інтерес до його різноманітної спадщини зумовлений двома факторами: з одного боку, це розвиток академічних досліджень його внеску в арабо-ісламську і світову культуру, а з іншого – це зростання ролі ісламського фактору в сучасному світі й необхідність в більш глибоких знаннях не тільки про сучасний стан мусульманських країн, але і про витoki їх культури та ідеології. Тим паче, що, ще починаючи з Вольтера, в Європі існує тенденція на подолання європоцентризму в історіографії і в цілому в культурі. Широке знайомство з поглядами Ібн Хальдуна починається в XIX ст., й відразу європейці захоплюються його ідеями, з'являються публікації, присвячені його творчості. Другий етап поживлення інтересу до поглядів мислителя починається після другої світової війни. Крах колоніальної системи, становлення державності в багатьох ісламських країнах посилює інтерес до витоків арабо-ісламської культури. В сучасному суспільстві вже проявляється третій етап в переосмисленні поглядів Ібн Хальдуна, який пов'язаний з розпадом Радянського Союзу й руйнацією світової соціалістичної системи. Політична ситуація в сучасному світі дуже нестабільна. Економічна, культурна, політична й релігійна роль ісламських країн зростає. Тому і на Сході, і на Заході посилюється інтерес і до теорії Ібн Хальдуна, яка опинилася в епіцентрі ідеологічної боротьби. В статті увага зосереджується на суто академічних моментах аналізу спадщини мислителя. Використання його імені в ідеологічній боротьбі – це тема окремого дослідження. Малий обсяг статті не дозволяє цього зробити. З превеликим сумом слід зазначити, що твори Ібн Хальдуна не перекладались українською мовою й українська традиція в тлумаченні поглядів арабського мислителя ще має сформуватися, його ідеї ще чекають своїх українських дослідників. Безумовно, що з часом в Україні сформується своя арабістика й ісламознавство, а поки що це вузьке місце в нашій науці. Звичайно, цей факт породжує певні труднощі при написанні статті, доводиться користуватися російськомовною літературою. В Росії ще за часи існування Російської імперії була сильна арабістика, це, насамперед, було зумовлено тим фактором, що арабський Схід входив до кола державних інтересів Росії; продовження досліджень арабо-ісламської культури за радянські часи було пов'язане з національно-визвольним рухом. Тому не тільки академічні центри східнознавства в Москві, Ленінграді, а й Інститут суспільних наук при ЦК КПРС активно займалися вивченням історії, арабської суспільної і філософської думки. На це виділялися значні кошти, фахівці з гарним знанням арабської мови могли працювати в бібліотеках різних країн світу. Після 1991 р. арабістика в Росії продовжує інтенсивно розвиватися, з'явилися нові власні публікації, багато перекладається іноземної літератури. Автор статті по можливості враховує й публікації за останні роки із зазначеної тематики.

Дослідники спадщини Ібн Хальдуна високо оцінюють внесок мислителя як в арабо-ісламську, так і в світову суспільно-політичну думку. Навіть в енциклопедичній літературі теорія Ібн Хальдуна оцінюється як перша спроба в історії суспільної думки утворити самостійну науку про суспільство, або як її називав Ібн Хальдун, “науку про культуру”, яка служить керівництвом для політичної діяльності¹. Відомий у Росії знавець східної філософії М.Т. Степанянц захоплюється поглядами філософа, вона вважає, що Ібн Хальдун – “мислитель такого калібру, який дозволяє деяким історикам стверджувати, що саме він є засновником соціології. Його також називають попередником історичного матеріалізму, “марксистом до Маркса”, або ж “арабським Марксом”², за значенням своїх поглядів він може бути поставленим в один ряд з Макіавеллі, Віко, Монтеск'є³. Звичайно, зустрічаються й більш стримані оцінки. Так, подружжя Сурдель у праці “Цивілізація класичного ісламу” висловлює думку, що в поглядах мислителя “спробували побачити зародки соціології і зробити з Ібн Хальдуна арабського Монтеск'є, але його неповторні оригінальності міркування слід розглядати як ідеї людини, що порвала зв'язки з традиційними юридичними і теологічними дисциплінами”⁴. Останнім спалахом середньовічної арабської культури називає

теорію Ібн Хальдуна О.Г. Большаков⁵. А.Б. Халідов вважає, що в середньовічній арабській філософії єдина спроба природничо-наукового пояснення історичного процесу була запропонована Ібн Хальдуном, але не була скільки-небудь послідовно реалізована навіть в його власних працях⁶. Це розмаїття думок зумовлене не тільки власними смаками авторів тих чи інших публікацій, а і більш вагомими причинами: гострою ідеологічною боротьбою, що точиться навколо спадщини Ібн Хальдуна, належністю дослідників до західної чи східної культури, часом і метою публікацій, загальною філософською і політичною позицією авторів, їх зв'язків з відповідною традицією в тлумаченні поглядів мислителя. Але перш ніж говорити про долю спадщини Ібн Хальдуна в сучасному світі, потрібно детально проаналізувати його ідеї та їх зв'язок з середньовічною арабською культурою.

Життя й діяльність Ібн Хальдуна пов'язані насамперед з Магрибом (Арабським Заходом), хоча вчений дуже багато подорожував, часто змінюючи місце проживання, а в останні роки свого життя після зустрічі з Тамерланом в Дамаску перейшов на службу до завойовника і навіть збирався переїхати до Самарканду (в силу різних обставин це бажання залишилось не здійсненим). У XIV ст. на мусульманському Сході неоханбалізм (найбільш консервативний напрям ісламської ортодоксії), перемагає в напруженій боротьбі не тільки філософію, але й навіть схоластичну теологію. В цій ситуації творчість Ібн Хальдуна була єдиним винятком з правила. Вже згадувалося, що спадщина мислителя має майже енциклопедичний характер. Але особливо виділяють 2 аспекти його вчення: 1) коментування й критику арабського перипатетизму; 2) утворення першої (принаймні в історії мусульманства) філософії історії. Найчастіше згадують книгу "Мукаддіма", назва якої перекладається як "Вступ" чи "Пролегомени". Ця праця дійсно є вступом до "Всесвітньої історії" (інший переклад "Великої історії") Ібн Хальдуна, що складається з 8 томів. Приблизний час написання "Мукаддіми" (1370-1375 рр.).

Проблеми культурно-історичного процесу, що аналізуються в соціально-економічному й філософському вченні арабського мислителя можна умовно поділити на три групи питань: 1) проблема характеру історичного процесу, його рушійних сил і закономірностей, тобто проблема філософії історії; 2) проблема ролі й впливу географічних і природних факторів на культурно-історичний процес; 3) значення матеріального виробництва в розвитку суспільства та його вплив на різні аспекти соціального життя⁷.

Арабський мислитель незадоволений станом традиційної історіографії, що обмежується викладанням документів, переліком імен і описом подій. Така історія, на думку Ібн Хальдуна, заслуговує на назву "зовнішня". Завдання ж справжньої історії – виявлення й пояснення внутрішніх причин історичного розвитку. Саме тому необхідна нова наука (яка в сучасному світі називається соціологією). Ця наука, на думку мислителя, має свій предмет – людське суспільство, людську культуру і закони їх розвитку, це не історія, але передумова можливості історії як науки. В "Мукаддімі" філософ писав, що це "нова наука, яка ніби-то виникла сама по собі, і клянусь життям – я не знаю слів про цей предмет ні в кого у створених Аллахом"⁸. Ібн Хальдун підійшов до проблематики, притаманної соціології і філософії історії, випередив на 350 років Віко і Монтеск'є і на 500 років Конта і Маркса.

«Хальдунівська теорія історії й цивілізації є результатом в цілому позитивістської методологічної установки, що поєднується з релігійними і навіть містичними поглядами середньовічного мислителя, – вважає М.Т. Степанянц. – Незважаючи на визнання залежності історичного процесу від волі Всемогутнього, Ібн Хальдун будує свою теорію історії, спираючись на емпіричні дані географії, клімату, екології, культури»⁹. Навіть термін "соціальна фізика", яким він називав свої теоретичні побудови, вказує, що мислитель орієнтований на сучасну йому фізику, яка розвивала аристотелівські уявлення про світ. До речі, О. Конт також спочатку називав соціологією соціальною фізикою. В розвитку суспільства Ібн Хальдун виділяє 3 основні етапи: 1) первинний стан дикунства; 2) сільське життя (сюди входить життя в пустелях, степу і в горах); 3) міське життя. Перший етап розвитку близький до тваринного і не заслуговує на увагу. Сільське життя характеризується як малопродуктивне і примітивне господарство з низьким рівнем життя і культури. В свою чергу, міське життя пов'язане з розвинутим і різноманітним виробництвом, високим рівнем життя і всебічно розвинутою культурою. Ці два стани людського суспільства знаходяться в постійному антагонізмі, що проявляється як боротьба між "містом" і "селом", "культурою" й "пустелею". Ця боротьба є не тільки ведучою закономірністю культурно-історичного процесу, але й головною рушійною силою суспільного розвитку, головним фактором зародження й загибелі держав, цивілізацій.

Особливе місце у вченні Ібн Хальдуна займає проблема етичної еволюції суспільства в ході його розвитку від бедуїнської (сільської) форми до міської. Дуже цікавою в розумінні цього питання є праця С.М. Бацїєвої “Бедуїни і міські жителі в Мукаддімі Ібн Хальдуна”⁹. Мислитель вважав, що для бедуїнського життя притаманний такий тип соціального зв'язку як асабія (солідарність), орієнтований на реальні родинні зв'язки, а також на уявні (наприклад, клієнтелу), на владу старшин (вождів), чий вплив на суспільство зумовлений авторитетом, простотою і природністю звичаїв, що породжені суворим життям і зберігають міжособистісні типи соціальних зв'язків. Міське життя пов'язане з товарним виробництвом і орієнтацією на забезпечення суспільства не тільки необхідним, як на етапі сільського життя, але і предметами розкоші. Влада тут будується не на авторитеті, а на насильстві й ієрархічно організованих сосунках панування і підкорення. Мораль ускладнюється і деградує, що, зрештою, призводить до поступового внутрішнього розладу суспільства, а також до втрати солідарності. Міські жителі роз'єднані майновою нерівністю, нестримним індивідуалізмом, ворожнечею, що виникає в боротьбі за матеріальні блага і вигоду. Кочові племена, які знаходяться на більш низькому рівні розвитку, ніж населення багатих міст, відносно легко підкорюють своїх більш розвинутих сусідів саме завдяки асабії, мужності, суворому способу життя, мобільності, агресивності, а також тому, що не обтяжені майном (їм нема чого втрачати). Ібн Хальдун вважав бедуїнів (і взагалі представників кочових племен) водночас руйнівною і креативною силою в історії. Проте після завоювань бедуїни самі стають міськими жителями, цивілізованими людьми з усіма їх позитивними і негативними рисами, завоювальники засновують нові династії і держави. Але, на думку філософа, через 3-4 покоління завоювальники вироджуються і самі стають об'єктами завоювань нових кочових племен. Таким є повний цикл розвитку, який дорівнюється приблизно 120 рокам. За цей час держава проходить 5 етапів розвитку: 1) виникнення нової влади замість попередньої; 2) концентрація влади в одних руках після того, як правитель розправиться з усіма своїми сподвижниками (сподборниками), що допомагали йому прийти до влади; 3) розквіт держави, в якій панує порядок, спокій і впевненість в доброму майбутньому; 4) перехід до насильства і деспотичних методів правління для боротьби з опозицією; 5) занепад і загибель держави¹⁰. Держава в Ібн Хальдуна є показником, формою, критерієм і проявом цивілізації. Особливістю вчення мислителя про державу й політику є поєднання філософського і юридичного підходів до держави з історико-соціологічним і навіть історіософським аналізом. Вчений вивчав не ідеальну державу, а реально існуючу мусульманську державу вже тоді, коли правителі в своїй політиці дуже далеко відійшли від принципів мусульманського права. На цій основі він зміг простежити історичну еволюцію халіфату й розробити оригінальну класифікацію форм правління. Безсумнівно, що Ібн Хальдун говорив про циклічну закономірність розвитку династій і держав. А чи дає це підставу вважати мислителя творцем теорії циклізму? Тут точки зору дослідників розходяться. Американський філософ Дж. Кенз визнає двох попередників культурно-циклічних теорій ХХ ст. – Віко в західному світі та Ібн Хальдуна в східному. Саме ці два філософи передбачили більшість ідей Шпенглера, Сорокіна, Тойнбі¹¹. А згадана вже в статті С.М. Бацїєва досить категорично стверджує, що зовсім неправомірно вважати Ібн Хальдуна одним з творців теорії циклізму. Швидше за все в “Мукаддімі” теорія циклічного розвитку історії все ж таки присутня. А позиція С.М. Бацїєвої можливо пов'язана з бажанням побачити більшу єдність в поглядах К. Маркса і Ібн Хальдуна ніж це було насправді. Тим паче, що навіть в ті часи дослідник середньовічної філософії народів Близького і Середнього Сходу С.Н. Григорян вважав, що основи теорії циклічного розвитку Ібн Хальдуном закладені¹².

Дуже важливою, хоча й не вирішальною, на думку філософа, є роль природних факторів і географічного середовища в розвитку культури і цивілізацій. Але ці фактори діють не самі по собі, а зумовлюють господарчу діяльність людей, що, в свою чергу, визначає політичну та соціальну організацію суспільства. Впливом клімату (а основних кліматів філософ виділяє сім) і їжі, що споживають люди, Ібн Хальдун пояснює психологічні властивості не тільки окремих людей, а цілих народів. Ці погляди мають багато спільного з географічною школою Ш. Монтеск'є.

Але вирішальним фактором соціального розвитку є, на думку філософа, трудова діяльність, причому спільна трудова діяльність людей – це основа життя суспільства. “Людина – це істота політична за своєю природою, – повторює Ібн Хальдун думку Арістотеля, – тому вона потребує об'єднання з іншими людьми... Здатність однієї людини недостатня для задоволення її потреб в їжі і не може забезпечити її всім необхідним... Тому необхідно об'єднання багатьох синів людських для того, щоб отримати їжу кожному і всім, а також отримати захист”¹³. Ібн Хальдун добре знав товарне виробництво свого часу, роль товарно-грошових відносин в суспільстві. Цей факт реалізує

можливість відкриття двоїстого характеру товару, трудової вартості, функції грошей, механізму ціноутворення. Прибуток, на думку філософа, – це вартість праці. Досягнення автора “Мукаддіми” в економічній теорії дають підставу вважати, що Ібн Хальдун передбачив соціально-економічне вчення Маркса, принаймні деякі його аспекти. Про це вже згадувалося на початку статті. Й безумовно, філософ багато в чому передбачив погляди Адама Сміта, якого вважають засновником теорії трудової вартості.

Теорія суспільного розвитку в арабського мислителя багатofакторна: вирішальна роль належить суспільній праці як основі суспільства й держави; значну роль відіграють клімат і географічне середовище; впливовим є і культурний фактор; релігія – одна із рушійних сил історичного процесу. Філософія історії Ібн Хальдуна внутрішньо суперечлива, але це – найвище досягнення суспільної думки арабо-ісламського середньовічного світу. Погляди філософа значним чином зумовлені конкретно-історичними реаліями тогочасного суспільства.

Які ж саме причини дозволили арабському мислителю прийти до згаданих вище ідей і сформулювати свою теорію? На мій погляд, це, насамперед, – більш високий соціально-економічний і культурний рівень розвитку ісламських країн в епоху середньовіччя (до XII ст. включно) у порівнянні з європейськими країнами того часу. Навіть той факт, що Ібн Хальдун жив в епоху занепаду арабо-ісламської культури, дозволив йому розробити філософію історії, бо перехідні епохи дають дуже багатий матеріал для аналізу історії, тут чітко виявляється динамізм історичного процесу. Формуванню поглядів мислителя значно сприяв статус філософа-мудреця в ісламському суспільстві. Арабо-ісламські філософи знаходилися не в ізоляції, а в самому центрі суспільного життя, вони займали значні посади при правителях і мали достатньо реальні уявлення про проблеми сучасного їм суспільства. Починаючи з Харуна ар-Рашида та його сина аль-Мамуна халіфи та державні чиновники високо цінували освічених людей, платонівський ідеал філософа-царя й наближали до себе філософів. У боротьбі за вплив на представників влади філософи конкурували з богословами. Заангажованість філософа при дворі правителів формувала більш м'яку, суперечливу позицію (слід було й виконувати соціальні замовлення та демонструвати лояльність). Але і це не завжди допомагало: фаворит дуже легко міг перетворитися на ворога. Любов і прихильність правителя мінлива. Так Ібн Хальдун служив при дворі майже всіх правителів Магрібу, але свою “Мукаддіму” писав, знаходячись у вигнанні. Філософи в арабо-ісламській культурі знаходилися на перехресті двох культур: ісламської й античної, де знання тлумачилося не в богословському, а раціональному: науково-практичному і соціально-політичному розумінні.¹⁵ Тому коментування творів античних філософів було можливістю висловити думки, що відрізнялися від ідеології ісламу.

Закономірним є й питання, чому ж, маючи такі позитивні риси і переваги, вчення Ібн Хальдуна не сформувало відповідної традиції в арабо-ісламській культурі? Тут можливими є декілька пояснень. Філософ, як вже згадувалося, жив в епоху занепаду арабської культури. За життя йому не вдалося сформувати власної школи. Смерть Ібн Хальдуна була тяжкою втратою для ісламської філософії. Остаточо перемагає ханбалізм. Для арабського Сходу починаються “темні віки”, які розтягнуться на 4 століття. Центром суспільного життя стає релігія. І тільки значно пізніше починається в країнах арабського Сходу повернення до ідей мислителя. Європа також в XIV-XV століттях не була підготовлена до сприйняття ідей Ібн Хальдуна. Не дивно, що більшість ідей, висловлених мислителем, у європейських філософів і науковців з'являються на 4-5 століть пізніше, коли розвиток європейських країн створює умови для їх появи. Натуралізм, реалізм і де в чому навіть матеріалізм поглядів арабського мислителя могли знайти необхідне підґрунтя лише в умовах кризи релігійного світогляду. А наприкінці XIV ст., коли була написана “Мукаддіма”, можна говорити про кризу і занепад держави, культури, але аж ніяк не про кризу ісламу. Ібн Хальдун не був атеїстом, в його творах є постійні посилання на аллаха. Але в його системі поглядів ідея бога вже не є необхідною. Незважаючи навіть на таку трагічну долю спадщини філософа, можна зробити висновок, що його внесок у світову філософську й суспільну думку був дуже значущим. Це свідчить і про геніальність Ібн Хальдуна, і про високий рівень розвитку середньовічної арабської культури, який надихнув мислителя на створення його ідей. І хоча авторство багатьох ідей, висловлених філософом, в історії філософії пов'язується з іншими іменами, це аж ніяк не заперечує того факту, що першим їх висловив Ібн Хальдун.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Философский энциклопедический словарь – М., 1983. – С.194; 2. Степанянц М.Т. Восточная философия. Вводный курс. Учебник-антология. – М., 2001. – С.64; 3. Там само. – Арк.42; 4. Сурдель Д., Сурдель Ж.

Цивилизация классического ислама. – Екатеринбург, 2006. – С.477; 5. Большаков О.И. Средневековый арабский город // Очерки истории арабской культуры V-XV вв. – М., 1982. – С.214; 6. Халидов А.Б. Книжная культура // Очерки истории арабской культуры X-XV вв. – М., 1982. – С.241; 7. Феокистов А.М. Проблемы культурно-исторического процесса в социально-экономическом учении Ибн Хальдуна // Проблемы философии. Межведомственный научный сборник. Вып. 41 – К., 1977. – С.127; 8. Башиева С.М. Историко-философский трактат Ибн Хальдуна «Мукаддима». – М., 1966. – С.121; 9. Степанянц М.Г. Восточная философия. Вводный курс. Учебник-антология. – М., 2001. – С.65; 9. Башиева С.М. Бедуины и горожане в Мукаддиме Ибн Хальдуна // Очерки истории арабской культуры V-XV вв. – М., 1982. – С.355; 10. Сюкияйнен Л.Р. Средневековая политико-правовая мысль арабского Востока // История политических и правовых учений. Средние века и Возрождение. – М., 1986. – С.184. 11. Феокистов А.М. Проблемы культурно-исторического процесса в социально-экономическом учении Ибн Хальдуна // Проблемы философии. Межведомственный научный сборник. Вып. 41. – К., 1977. – С.131.; 12. Григорян С.Н. Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока. – М., 1966. – С.8; 13. Протегамены // Игнатенко А.А. Ибн Хальдун. – М., 1980. – С.127-128; 14. Игнатенко А.А. В поисках счастья. Общественно-политические воззрения арабо-исламских философов Средневековья. – М., 1989. – С.48; 15. Фролова Е.А. Проблема веры и знания в арабской философии. – М., 1983. – С.37.

Ю.І.Поп, О.М.Кравчук

СЛОВАЧЧИНА І СЛОВАКИ В „НОВІЙ ЄВРОПІ” Т.Г. МАСАРИКА (1918 Р.)

Не одне десятиліття увагу істориків привертає національно-державне відродження слов'янських народів внаслідок Першої світової війни. Не є винятком і процес утворення острівця демократії в Центральній-Східній Європі міжвоєнного періоду – Чехословацької республіки. Основу її створення становила чехословацька ідея Т.Г. Масарика. Вона відіграла доленосну роль в історії обох народів, але, разом з тим, не позбавила їх лідерів від багатьох непорозумінь в період першої ЧСР. Ускладнення у відносинах чеських і словацьких лідерів були головною складовою національного питання в першій республіці. Всебічне розуміння його змісту вимагає аналізу рецепції словацького питання представниками чеської еліти, оскільки в її руках перебували важелі політичного впливу в новій державі. Особливу цікавість викликає сприймання словацького питання Т.Г. Масариком. Це обумовлено тією безпрецедентною історичною роллю, яку він відіграв в процесі утворення ЧСР, розробці ідейних основ і практичних заходів національної політики цієї держави щодо Словаччини.

З фактологічної точки зору зазначена проблема розкрита доволі ґрунтовно, але зі значною диференціацією її оцінок. З одного боку, визнавалося те, що фікція чехословацької нації полегшила чеським емігрантам пояснення західним політикам необхідності створення держави чехів і словаків (А. Гаянова) [4, 16–17], а чехословацька держава, „що об'єднала два братських народи”, врятувала від асиміляції словацький народ. (Л. Голотік) [24, 47, 118]. Але водночас чехословацька ідея, що була названа „чехословакізмом”, серйозно критикувалася. Так, словацький історик В. Кулішек оцінив його буржуазною ідеологією. Вона, на думку науковця, офіційно маскувала панування чеської буржуазії над словацькою нацією [11, 50].

Проте, як справедливо підкреслив сучасний чеський історик Я. Опат, термін „чехословакізм” зовсім не слід приписувати першому президенту ЧСР: „Масарик про „чехословакізм” ніколи не говорив і не писав. Для нього чехи і словаки завжди були етнічно дуже близькими народами... „Чехословакізм” як термін є історичним продуктом в першу чергу противників і ворогів Масарикового розуміння демократії зліва і справа” [16, 8]. Сучасні чеські історики наголошують на політичному значенні чехословацької ідеї (М. Беднарж [1, 62–68], З. Карнік [7, 22], Р. Квачик [12, 733], Я. Ріхлік [18, 60, 61], М. Шестак [21, 190]). Підкреслюється й один з її мотивів – потреба слов'янської більшості в багатонаціональній державі (М. Йохн) [6, 58]. Зокрема, Я.Опат схаактеризував чехословацьку ідею Т.Г. Масарика як регіональний проект демократичного європеїства [15, 14]. Натомість словацькі науковці підкреслюють не тільки політичне значення чехословацької ідеї (В. Бокош [2, 112], М.С. Дюріци [3, 41], Д. Ковач [8, 34], М. Пекнік [17, 227]), але й прагнення деяких представників чеської еліти досягти етнічної єдності чехів і словаків.

Історики з країн Заходу теж висловлюють доволі суперечливі оцінки. На думку Ф. Сеїбта (ФРН), таке широке об'єднання, як чехословацька нація, було сумнівним синтезом, особливо з боку словаків [19, 253]. Американський історик чеського походження І.Ковтун стверджував, що Т.Г. Масарик вважав чехів і словаків двома гілками одного національного племені. Але під „національною єдністю” Т.Г. Масарик розумів „політично єдине суспільство”, поєднання сил, яке б чехам і словакам підтверджувало спільну позицію більшості в новій державі [9, 410–411].

Д. Ротшильд (США) писав, що ідеологія „чехословацької” національності виникла, щоб правити за знаряддя для чеського панування [28, 23–24]. Натомість А. Тейлор, назвавши ЧСР багатонаціональним проектом, підкреслив, що головні принципи Чехословаччини виявилися новим варіантом „австрійської ідеї”, метою якої було згуртувати різні народи в одну державу [29, 246, 251].

Українські історики акцентують увагу на політичному підтексті чехословацької ідеї Т.Г. Масарика (С. Віднянський [23], М. Кірсенко [25], Ю.І. Поп [27], В. Фісанов [30], І.О. Шніцер [32]).

Враховуючи актуальність зазначеної проблеми, її неоднозначне висвітлення в історіографії, автори даної статті прагнули висвітлити концепцію словацького питання Т.Г. Масарика в праці „Нова Європа”.

На момент завершення написання „Нової Європи” (1918 р.) Т.Г. Масарик пройшов значний відрізок своєї політичної діяльності, під час якого сформувалися його погляди на словацьке питання. Їх аналіз є передумовою об’єктивного висвітлення „Нової Європи”.

Слід відзначити, що інтерес Т.Г. Масарика до національного питання був обумовлений особистим чинником. Його батько був словаком, а мати походила з чеської онімеченої родини. Зростання в багатомовному й національно строкатому середовищі спонукало інтерес Т.Г. Масарика до національної проблеми. Тому, перебуваючи з 1882 р. в Празі, політик почав, зокрема, цікавитися програмою єдності чехів і словаків. Під час зустрічей зі своїми університетськими колегами він „завжди відстоював думку, що нам чехам, варто в політичному відношенні об’єднатися із словаками.” Т.Г. Масарик заперечував ті положення чеського історичного права, згідно з якими „Словаччини зрікалися” [31, 97–98]. Політик прагнув поєднати історичне право з природним. Використання останнього було наслідком чеського розуміння словацького питання в дусі концепції „чехословакізму”. За цією концепцією чехи і словаки вважалися відгалуженнями західнослов’янського племені. Подібні погляди висловлювалися ним і пізніше, а в теоретичній площині їх докладно висвітлено в праці „Карел Гавлічек–Боровський” (1904 р.). В цій праці союз чехів і словаків обґрунтовувався необхідністю чисельного посилення як чехів, так і словаків в їх політичній боротьбі.

Початок ХХ ст. позначений еволюцією політичної програми Т.Г. Масарика. Він поступово відходить від австрославізму. Вже у 1907 р. Масарик розмірковував над можливістю створення самостійної чеської держави з словацькими землями [26]. Передумовою цього, на його думку, було поширення в Європі демократії і соціальної еволюції. Остаточна зміна політичної концепції Т.Г. Масарика відбулась з початком першої світової війни.

Особливістю політичної програми Т.Г. Масарика було те, що вона з самого початку війни була чехословацькою. В жовтні 1914 р., у розмові з Р. Сетоном–Уотсоном, а в більш розгорнутому вигляді – у меморандумі „Незалежна Богемія”, направленою урядам держав Антанти в травні 1915 р., Т.Г. Масарик відзначив, що після поразки Німеччини може бути створено демократичне і конституційне Чеське королівство, яке в своїх історичних кордонах мало бути об’єднане з етнічно словацькими районами Угорщини [5, 251, 274].

Вимогу приєднання Словаччини до Чеського королівства Т.Г. Масарик аргументував природним правом [12, 723]. Т.Г. Масарик вважав, що „Держава і нація мають бути єдиними. Національність сама собою є другорядною. Дуалізм є не що інше, як присяга відносно нас чехо–словаків і слов’ян загалом”, стверджував політик [10, 17]. Він стверджував, що „словаки є чехами, однак використовують своє наріччя як літературну мову” [5, 266]. Цього вимагала сама теза про те, що багатонаціональні держави не виправдали себе і тому необхідно створити держави національні. Інакше було б неможливо переконати держави Антанти в доцільності виникнення держави чехів і словаків [18, 54]. Звичайно, те, що словаки в меморандумі були названі чехами, не обов’язково означало етнічний підтекст, адже самі чехи були означені богемцями, що було територіальною ідентифікацією [18, 44].

Одночасно, прагнучи здобути підтримку словацьких емігрантів у США, Т.Г. Масарик дав згоду на укладення емігрантськими організаціями (Чеським національним об’єднанням і Словацькою лігою) 22 жовтня 1915 р. Клівлендської угоди. Вона передбачала „об’єднання чеської і словацької нації в федеративному союзі держав з повною національною автономією Словаччини”, тобто створення федеративної Чехо–Словацької держави [17, 231]. Цією угодою визнавалось існування окремої словацької нації.

Політичне об’єднання чехів і словаків Т.Г. Масарик обґрунтовував взаємовигідністю,

потребою кількісного посилення слов'янської більшості відносно меншин. В статті „Чехословацька єдність” (часопис „Чехословацька самостійність” від 10 грудня 1916 р.) Т.Г. Масарик відзначив, що об'єднання чеських земель зі Словаччиною буде корисним обом сторонам: „Об'єднанням зросте слов'янська більшість населення всіх земель майже до 9 мільйонів і буде відповідно сильніша відносно меншин.” [14, 43–45].

При цьому Т.Г. Масарик і далі продовжував акцентувати увагу на тому, що політичний союз чехів і словаків має національну основу. Так, в січні 1917 р. в лондонському часописі „Нова Європа”, у розділі „Про назву чехословацької держави” Т.Г. Масарик зауважив, що „Словаки є чехами” (в англійському оригіналі тексту чехи знову були названі богемцями) [22, 25]. Т.Г. Масарик акцентував увагу саме на політичному союзі етнічно близьких народів – чехів і словаків, підкреслював державотворче розуміння чехословацької нації. В тому самому часописі 22 лютого 1917 р. він писав: „Слово „чехо–словак”, будучи більш пізньою мовною формою, застосовується для позначення тісного союзу...” [30, 85].

Найбільше уваги Словаччині і словакам Т.Г. Масарик приділив у своїй програмній праці – „Нова Європа. Слов'янська точка зору.” [20, 23]. Роботу над нею було завершено у Вашингтоні в жовтні 1918 р. „Нова Європа” писалась як пропозиції повоєнного мирного врегулювання, містила чимало просвітницьких, гуманістичних поглядів політика на національне питання. Одна з найголовніших засад Т.Г. Масарика полягала в наступному: „Насильницьке пригноблення, денационалізація, національні суперечності у всіх змішаних державах є великою втратою сил і зниженням морального рівня; пануюча нація, яка пригнічує, завдає собі шкоди тим, що допустила насильство і тим, що приймає не найкращі риси пригніченої нації.” [13, 106].

У „Новій Європі” Т.Г. Масарик виходив з переконання, що чехи й словаки є однією нацією „смути менших і малих народів” [13, 82], але зауважив, що „Дехто вважає словаків окремою нацією...”. Політик використовував як термін „чехословаки”, так і термін „чехи і словаки” [13, 102], відзначав неусталеність поняття „нація”, „народ”. Перше поняття він трактував у політичному розумінні, як сукупність громадян однієї держави, під другим – „народ” – „маси народу в демократичному розумінні” [13, 93].

Розглядаючи різні способи врегулювання національного питання, Т.Г. Масарик писав, що федералізації Австрії та національної автономії „не вистачить для національної більшості, цілої нації” – чехословаків [13, 107]. Політик наголосив, що „чехи мають історичне право на самостійність чеських земель... Крім того, мають природне і історичне право на приєднання Словаччини, брутально пригніченої угорцями...” [13, 149–150]. Розкриваючи історичні аргументи політичного об'єднання чехів і словаків, він писав, що „Словаччина, що утворювала ядро Великоморавської імперії, угорцями була відрізана в 10 столітті, пізніше на короткий час своїми співплемінниками була політично об'єднана, певний час була самостійною. Культурно словаки залишились постійно в тісному зв'язку з чехами”.

Торкаючись майбутнього статусу Словаччини і словаків в їх спільній з чехами державі, Т.Г. Масарик твердив, що „Словаки будуть в школах і в усій цивільній адміністрації використовувати свою мову; мовного питання немає, тому що кожен словак, і неосвічений, розуміє чеську і кожен чех – словацьку.” Політик вважав, що „Словацька мова є архаїчним діалектом поряд з моравським і центральним діалектом чеським (празьким). Словацька мова не могла під угорцями літературно вільно розвиватись і в значній мірі чеська мова була в своєму розвитку затримана політичним занепадом. Кожний чех розуміє словацьку і навпаки; різниця полягає тільки в архаїчних формах і в окремих словах; словацька мова має такий самий акцент як чеська. Словацька була запроваджена як літературна мова в кінці XVIII ст. Між чеськими і словацькими літераторами були сильні суперечки про словацьку мову, самі словаки, як Коллар і Шафарик, побоювались національного роз'єднання; сьогодні ці суперечки практично вирішені, для молодшої генерації на обох сторонах мовного питання не існує, національна і державна єдність використання словацької мови ніяким чином не є під загрозою” [13, 149–150].

Розглядаючи питання економічного становища Словаччини, Т.Г. Масарик підкреслював відмінний ступінь її розвитку порівняно з чеськими землями. Крім того, він відзначив: „Так гірста північ має багато природного багатства, особливо залізної руди... і великих лісів, які невикористані, край міг би бути вельми вигідно індустріалізований. Міг би допомагати іншим чеським землям тією сировиною, якої їм не вистачає, як залізною рудою, міддю, золотом і оловом. Край той так само є добрим для розведення вівців і рогатого скоту; схожий з Сілезією, сьогодні він промислової, і міг би так само розвинутиись” [13, 156]. Політик наголосив і на актуальності проведення аграрної реформи в Словаччині [13, 159].

В підсумку „Нова Європа” допомогла в обґрунтуванні необхідності створення ЧСР на Паризькій мирній конференції. В інтересах обох народів Т.Г. Масарик офіційно ставив на порядок денний тільки чехословацьке питання. Враховуючи принцип „одна держава – одна нація”, Т.Г. Масарик вживав категорії „чехословаки”, „чехословацька нація”. Цим політик підкреслював союз двох націй у визвольній боротьбі, їх державотворчість. Проблема Словаччини Т.Г. Масариком розглядалася тільки в адміністративному, економічному, культурному аспектах. Він не піднімав питання правового статусу Словаччини в „Новій Європі”.

Практика ЧСР показала відсутність офіційних спроб центральних владних структур нової держави чехізувати словаків. Однак неточне формулювання ідеї чехословацької нації уможливлювало її етнічне розуміння. В період першої республіки чеські політики неодноразово висловлювалися про перспективу етнічної єдності чехів і словаків. Свідченням цього є вживання етнографічної конструкції „чехословаки” при переписах населення в ЧСР. За відсутності державно-правових форм регулювання відносин чехів і словаків це призвело до напруженості між їх лідерами [2, 107–108].

Позитивна роль чехословацької ідеї є незаперечною на етапі виникнення ЧСР [21, 195]. Союз зі словаками зміцнював позиції чехів відносно багаточисельної німецької меншини, а словаків – відносно угорців, зміцнював міжнародні позиції нової держави. Для словаків чесько-словацька концепція звільнення була найоптимальнішою, але вважалась тільки тактичним засобом звільнення і конституювання Словаччини в міжнародно визнаних кордонах.

Чехословацька ідея, не дивлячись на авторитет Т.Г. Масарика, не виправдала випробування часом, остаточно не вирішувала словацького питання. Негативним моментом в 75-річному державному співжитті з чехами стали втрат 600 тисяч чехізованих словаків і 400 тисяч словаків-емігрантів. Але демократизм ЧСР об'єктивно створив можливість словакам відстоювати власну національну ідентичність. Словаки змогли досягнути небувалого розмаху і структурного до конституювання [10, 30, 57–58]. Свідченням цього є створення Словацької Республіки в 1993 р.

Звичайно, зазначену тему досліджено ще далеко не повністю. Еволюцію поглядів Т.Г. Масарика в словацькому питанні необхідно дослідити в широкому контексті політичної діяльності названого вченого і державника як в теоретичній (до Першої світової війни), так і в практичній площині – в період боротьби за незалежність чехів і словаків і на посаді президента ЧСР в 1918–1935 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Bednař M. Masarykova idea československého státu. // T.G. Masaryk a situace v Čechách a na Moravě od konce XIX. století do německé okupace Československa. Sborník příspěvků z mezinárodního vědeckého kolokvia pořádaného ve dnech 31. května – 2. června 1996 v Praze ve vile Lanna. – Praha: Ústav T.G. Masaryka, 1998.;
2. Bokoš V. Poznámky k čechoslovakizmu jako ideologii // Slovensko v politickom systéme Československa. (Materiály z vedeckého sympozia). Časť 11–13 novembra 1991. – Bratislava, 1992.;
3. Durica M. Nazionalizmus v historickom vyvoji Slovákov // Historicky zborník 8 (1998). – Martin: Matica slovenska, 1999.;
4. Gajanová A. ČSR a středoevropská politika velmocí (1918–1938). – Praha: Akademia, 1967.;
5. Galandauer J. Vznik Československé republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy. – Praha, 1988.;
6. John M. Čechoslovakismus a ČSR. 1914 – 1938. Praha, 1994.;
7. Kárník Z. České země v éře První republiky (1918–1938). – Díl první. – Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929). – Praha, 2003.;
8. Kovač D. T.G. Masaryk a slovenská otázka // T.G. Masaryk a střední Evropa. – Brno, 1994.;
9. Kovtun I. Masarykův triumf. Příběh konce velké války. Praha, Odeon, 1991.;
10. Krajčovič M. Medzinárodnopolitické koncepcie riešenia slovenskej otázky 1914 – 1922. // Historické štúdie. 39. – Bratislava, 1998.;
11. Kulisek V. Uloha čechoslovakizmu ve vztazích Čechu a Slovaku (1918–1938). // Historicky časopis. – 1964. – Ročník XII. – Číslo 1.;
12. Kvaček R. Ke vzniku Československa // Český časopis historický. – 1998. – Číslo 4.;
13. Masaryk T.G. Nová Evropa / Stanovisko slovenské / Brno, 1994.;
14. Masaryk T.G. V boji za samostatnost. Uspořádal Prokop Maxa. Státní nakladatelství v Praze, 1927.;
15. Opat J. T.G. Masaryk, evropan, světoobčan. Praha, Ústav T.G. Masaryka, o.p.s., 1999.;
16. Opat J. Teze k masarykově národnostní a státoprávní filozofii do roku 1918. // Masarykova idea československé státnosti v světle kritiky dějin. Sborník příspěvků z konference konané ve dnech 24 a 25 září 1992 v aule Obchodní akademie v Hodoníně. – Praha, 1993.;
17. Pekník M. T.G. Masaryk a niektoré aspekty slovensko-českých vztahov za prvej svetovej vojny // První světová válka, moderní demokracie a T.G. Masaryk. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference pořádané ústavem T.G. Masaryka ve dnech 22.–24. září 1994 v zámku v Liblicích u Mělníka. – Praha, 1995.;
18. Rychlík J. Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945. – Bratislava, 1997.;
19. Seibt F. Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy. – Praha: Academia, 1996.;
20. Sládek M. Němci v Čechách. Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848–1946. – Praha, 2002.;
21. Šesták M. Českoslovanství a jihoslovanství do roku 1918. // První světová válka, moderní demokracie a T.G. Masaryk. Sborník

príspevků z mezinárodní vědecké konference pořádané ústavem T.G. Masaryka ve dnech 22.-24. září 1994 v zámku v Liblicích u Mělníka. – Praha, 1995.; 22. Білак П., Петрищев П., Шворц П. Доля й недоля „старої країни” (Державотворчі концепції американських словаків та русинів (1900 – 1918 рр.)). // Карпатський край. Травень–1994. – № 5– червень – 6 (105). Річник 4.; 23. Віднянський С.В. Чехословацька республіка // Історія Центрально-Східної Європи. – Львів, 2001.; 24. Голотик Л. Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Словакии в 1917–1918 гг. – Москва, 1960; 25. Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років. Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки. – К., 1997.; 26. Масарик Т.Г. Світова революція за війни й у війні 1914–1918. Споми́ни. – Львів, 1930.; 27. Поп Ю.І. Перша світова війна і чеська політична програма // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції 14–15 травня 1998 р. – К., 1998; Його ж. Словацьке питання в чеській політичній програмі в роки Першої світової війни. // Університет. – листопад–грудень. – 2005. – № 6 (8).; 28. Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. – К., 2001.; 29. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів, 2002.; 30. Фісанов В. Програме суперництва (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). – Чернівці, 1999.; 31. Чапек К. Бесіди з Т.Г. Масариком. – Львів: Каменяр, 2001.; 32. Шніцер І.О. Місце і роль Словаччини в житті та діяльності Т.Г. Масарика // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія “Історія”. – № 7. – 2002.

О.В. Разиграсв

ПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВНА ПОЛІЦІЯ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В ОХОРОНІ СХІДНОГО КОРДОНУ

Особливе місце в новітній історії України посідають українсько-польські стосунки міжвоєнного періоду. Активній розробці проблематики значною мірою сприяло проголошення незалежності України, котре скинуло ідеологічний тягар над пером дослідника. Поряд із наявністю досить ґрунтовних досліджень щодо суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного розвитку Волині у вказаний період, ми можемо констатувати відсутність поважних розвідок щодо функціонування структур державної адміністрації, суду та прокуратури. Одним з важливих, а разом з тим малодосліджених питань залишається проблема діяльності підрозділів державної польської поліції на теренах Волинського воєводства, а особливо роль і місце правоохоронних органів у охороні східного кордону II Речі Посполитої.

Зауважимо, що вітчизняними науковцями проблема діяльності органів державної польської поліції в охороні східного кордону майже не піднімалася. Винятки можуть становити поодинокі згадки про репресії поліції проти націоналістичного, робітничого та комуністичного руху. Натомість серед польських істориків спостерігається значний поступ у дослідженні правоохоронних органів. Діяльність поліції у охороні кордону з СРСР вивчали: Г. Домінічак¹, Р. Літвінський², А. Місюк³, А. Пеплонський, Я. Прохвіч⁴, Я. Пшибильський⁵, Я. Тюлішка⁶.

З огляду на актуальність теми, її малодослідженість, потужну джерельну базу ми поставили за мету з'ясувати роль, місце та значення підрозділів польської поліції Волинського воєводства у охороні східного кордону II Речі Посполитої.

Нагадаємо, що польський адміністративний апарат, судові структури, фінансові організації, повітова адміністрація, як і органи поліції, розпочали свою діяльність на Волині ще з літа 1919 р. Незважаючи на те, що згаданий доробок був перерваний внаслідок наступу більшовицької армії та відповідної евакуації в липні 1920 р., вже у вересні 1920 р. польські війська повторно зайняли волинські терени і відновили своє панування. Функції адміністративного апарату виконувало „Управління земель етапових та прифронтових”. Слід відзначити, що в період польсько-української та польсько-радянської воєн східний кордон II Речі Посполитої визначався лінією фронту. Натомість завершення військових дій у жовтні 1920 р. закріпило польську присутність на Волині, а мирний договір у Ризі від 18 березня 1921 р. між Польщею та трьома радянськими республіками – Росією, Україною та Білоруссю – остаточно визначив майбутнє Волині на найближчі двадцять років, а разом з тим засвідчив перемогу так званої „інкорпораційної” концепції державного устрою II Речі Посполитої, сформульованої ендеком Р. Дмовським⁷.

Логічним закінченням повоєнних адміністративних перетворень у нововідродженій державі стало утворення 1 березня 1921 р. Волинського воєводства зі столицею у місті Луцьку. Нормативно правове підґрунтя вказаній події склав закон від 4 лютого 1921 р. „Про унормування юридично-політичного стану на землях, приєднаних до Речі Посполитої на підставі мирного договору підписаного у м. Ризі від 12 жовтня 1920 р.”. Зауважимо, що де-юре Рада Послів Ліги Націй визнала

східний кордон Польщі 14 березня 1923 р., тим самим підтвердивши свою згоду на приєднання Волині, Східної Галичини, Західної Білорусії та Віленщини до II Речі Посполитої⁸.

Система охорони державних кордонів була одним з важливих чинників, який визначав внутрішню безпеку та стабільність у II Речі Посполитої протягом міжвоєнного періоду. Остання залежала від політичних та економічних відносин із конкретно визначеним сусідом (СРСР, Литва, Латвія, Східна Прусія, Німеччина, Чехословаччина, Румунія). Необхідно відзначити, що Польща мала дві моделі організації державного кордону: цивільну (охоплювала західний, північний та південний кордони) та військову (стосувалась виключно східного кордону). Загалом система кордонів II Речі Посполитої з точки зору оборонної безпеки була дуже невигідною. Молодій державі на етапі становлення потрібно було на раціональних засадах узгодити стосунки з сусідами⁹. На першому місці стояло налагодження відносин з СРСР який мав мілітарну перевагу щодо Польщі. Разом з тим, для Західної Європи II Річ Посполита відігравала роль „санітарного кордону”, створеного для відгородження СРСР від решти Європи¹⁰.

Кордон II Речі Посполитої з СРСР або так званий „східний кордон”, мав протяжність 1412 км., що становило 25,5% від загальної протяжності усіх кордонів держави. Чималий його відрізок припадав на Волинське воєводство. Незважаючи на завершення у жовтні 1920 року військових дій, вказана ділянка залишалась неспокійною протягом усього міжвоєнного двадцятиліття. Особливо важкими видались перші повоєнні роки, коли постала необхідність вибору формації, котра мала б відповідати за охорону кордону. Сусідство із СРСР унеможливило створення прикордонних структур цивільного характеру, як це було у випадку польського кордону із Східною Прусією, Німеччиною, Чехословаччиною та Румунією. Загалом „східне пограниччя” мало свої виразні особливості, які були наслідком вищезгаданих військових подій 1918-1920 рр.¹¹.

Серед факторів, котрі визначали стан безпеки на ділянці кордону, яка територіально було прилегла до Волинського воєводства, варто виокремити: а) відмінність політичного устрою між Польщею та СРСР; б) значну активність антипольських підіривних організацій (підтриманих СРСР); в) складну національну ситуацію (домінацію непольського населення: 68,4% - становили українці, 16,8% - поляки, 10,5% - євреї, 1,7 - німці та 0,1% - білоруси); г) концентрацію значної кількості зброї, боеприпасів та амуніції серед місцевого населення; д) важкі економічні умови, спад морального бар'єру і, як наслідок, зростання грабіжницьких угруповань та проявів контрабанди¹².

В охороні східного кордону після підписання Ризького мирного договору 1921 р., в залежності від формації, яка пильнувала безпеку, дослідники умовно виокремлюють чотири періоди. Перший охоплював 1921-1922 рр. і характеризувався діяльністю митних батальйонів. Під час другого етапу (1922-1923 рр.) безпеку на кордоні забезпечувала прикордонна охорона, а згодом у 1923-1924 рр. вказані функції перейшли до державної поліції. Нарешті під час третього і найдовшого періоду (1924-1939 рр.) східний кордон перебував у віданні корпусу охорони прикордоння¹³. Люблінський дослідник минувшини органів внутрішніх справ II Речі Посполитої Р. Літвінський визначає 1920-1924 рр. як період пошуку найоптимальнішої моделі формації для охорони „східного пограниччя”.

Зауважимо, що де-юре державна поліція як самостійна одиниця розпочала свою діяльність в охороні кордону з СРСР лише влітку 1923 р., однак фактично пильнувала безпеку на згаданій ділянці з 1920 р. Справа полягала в тому, що, відповідно до інструкції від 3 вересня 1921 р. (за підписом міністра внутрішніх справ, міністра фінансів та міністра збройних сил), на теренах Волинського, Поліського, Тернопільського та Новоградського воєводств східний кордон було доручено охороняти митним батальйонам, але при допомозі підрозділів державної поліції. Як наслідок, в прикордонній смузі були створені додаткові постерунки поліції та спеціальні патрулі. Серед головних завдань, котрі були поставлені перед поліціантами, варто відзначити контроль над переміщенням громадян, запобігання проникненню комуністичних діячів та агітаційних матеріалів з СРСР¹⁴. Прикордонна охорона, яка заступила митні батальйони у травні 1922 р., згідно нормативно-правових актів теж була зобов'язана співпрацювати з державною поліцією. Згадана співпраця, головним чином, торкалася спільних дій по розкриттю кримінальних та політичних злочинів, патрулюванню кордону, перевірці документів, затриманні підозрюваних осіб¹⁵.

Незважаючи на те, що прикордонна охорона проводила свою діяльність на якісно новому рівні, у порівнянні із митними батальйонами, влада все-таки не була задоволена діяльністю останньої. Після проведення комплексної оцінки стану безпеки на кордоні (на випадок збройного конфлікту з СРСР) військова рада починає схилитися до доручення охорони згаданої ділянки кордону державній поліції. Передбачалося, що поліція стане єдиним органом для утримання

безпеки під час „надзвичайного стану та загальнодержавної мобілізації”. У зв’язку з тим, що чисельність правоохоронних органів була недостатньою (на одного поліціанта припадало 1000 громадян), міністерство внутрішніх справ вирішує подвоїти особовий штат поліціантів у Волинському, Поліському, Тернопільському та Новоградському воеводствах. Однак військову раду не задовільняв „вузько-цивільний” характер поліції, позаяк згідно нормативно-правової бази МВС кожен службовець поліції міг за власним бажанням, будь-коли залишити ряди поліції¹⁶.

Незважаючи на певні дискусії, 24 травня 1923 р., за поданням міністра внутрішніх справ генерала В. Сікорського, Рада міністрів прийняла рішення про доручення державній поліції виконувати обов’язки у сфері охорони східного кордону II Речі Посполитої. У постанові було записано: „З 1 липня поточного року ліквідовуються, на східному кордоні, утворені на підставі рішення Ради міністрів від 3.09.1921 та 22.05.1922 рр. митні батальйони прикордонної охорони... З 1 липня охорону кордону буде забезпечувати державна поліція, останній допомагатиме військові жандармерія... засади співпраці визначатимуть міністерства внутрішніх та військових справ”¹⁷.

Підрозділи поліції, які пильнували службу на кордоні, були сформовані на військовому взірці, а разом з тим послуговувались поліційною нормативно – правовою базою, де розпорядження та інструкції щодо функціонування правоохоронних структур базувалися на основі закону „Про державну поліцію” від 24 липня 1919 р.¹⁸. Кандидатів на службу у прикордонних загонах рекрутували на загальних умовах вступу до лав поліції. Насамперед вимагалось польське громадянство, некримінальне минуле, вік від 23 до 45 років, міцне здоров’я та відповідна будова тіла, вільне володіння польською мовою (усно та письмово), а також елементарні математичні навички. Для підготовки кадрів, окружні команди організовували спеціальні курси, де стажери навчали специфіки служби на кордоні та навиків поведінки зі зброєю.

Згідно організаційних засад прикордонна поліція була поділена на 6 секторів, які територіально відповідали воеводствам. Волинська окружна команда державної поліції пильнувала сектор польсько-радянського кордону, котрий був територіально прилеглий до воеводства. Окружній команді підпорядковувалися повітові команди, які відповідали за безпеку на східному кордоні в межах повіту й становили так звані „підсектори”. На Волині функціонували рівненський, острожський та кременецький „підсектори”. Повітовим командам, в залежності від кордону, підпорядковувалось від 2 до 10 „компаній”, останні складались з 8-12 постерунків (варт). При кожному підрозділі прикордонної поліції, на відстані 25 км створювались резервні загони, котрі включали 15 службовців. Такі формування, крім допомоги прикордонним постерункам, були зобов’язані патрулювати терени на відстані 10 км від кордону з РСР¹⁹.

Загалом державний кордон поділявся на прикордонну лінію та власне кордон. Останній складався з двох ліній: прикордонної і лінії кордону. Прикордонна лінія мала протяжність 2 км від кордону. Натомість лінія кордону простягалась на 4 км від прикордонної лінії. Перебування в межах прикордонної лінії було суворо заборонено (за винятком осіб, які проживали в межах прикордонної лінії протягом 6 місяців, або постійно там мешкали). Крім того, в межах прикордонної лінії дозволялося перебувати державним чиновникам та військовим особам із спеціальними посвідченнями, а також громадянам, які володіли документами подорожі, дипломатичними та прикордонними паспортами або перепустками. Зауважимо, що у прикордонній зоні було заборонено перебувати в нічну пору від 22.00 до 4.00 години. Відповідний дозвіл отримували лише державні чиновники та військовослужбовці із визначеними службовими посвідченнями. На лінії 30 км від кордону на термін від 1 до 3-ох років могло бути заборонено проживати особам, які були покарані на засаді судового або адміністративного вироку за контрабанду або перевіз речей, які згідно закону перевозити заборонено, а також тим, котрі незаконно перетнули кордон²⁰.

Серед головних завдань прикордонної поліції Волинського воеводства можемо виокремити наступні: контроль руху осіб і недопущення перетину кордону поза спеціально встановленими пунктами; пошук, переслідування та затримання контрабандистів, допровадження останніх до відповідних органів; затримання на прикордонних річках човнів та плотів, котрі наближались до заборонених для перетину ділянок прикордонної смуги; нагляд над будівництвом у прикордонній смузі у зв’язку із вимогами відповідних служб²¹.

У досліджуваній нами період у Волинському воеводстві тривали репатріаційні процеси як наслідок радянсько-польської війни. В даному контексті прикордонні поліціанти займались обліком населення яке залишило II Річ Посполиту разом з радянськими військами²², виселенням окремих неблагонадійних осіб з прикордонної місцевості²³, а також тих, які нелегально перетнули радянсько-польський кордон²⁴. Осіб, котрі порушили процедуру перетину державного кордону,

...на прикордонних стовпах (Волинська ділянка кордону). Справ мала та
негайно застосувати оперативні дії. У листі МЗС наголосило, що охорона прикордонних
одним з найголовніших обов'язків органів охорони східного кордону – поліції. Ди
зазначили, що нищення радянськими солдатами таблиць із державним гербом становить
авторитету та загрозу суверенності держави, спричиняє матеріальні збитки й дезорієнтації
кордоні. У випадку натрапляння на такий факт, службовці поліції були зобов'язані перешко
протиправним діям аж до використання зброї проти порушників²⁸. Розпорядження Волинськ
зружного коменданта поліції Гуджевського дають підстави стверджувати, що очевидно вимо
зломатів були почуті, адже вже у лютому 1924 р. воєвода Сроковський висловив подяк
прикордонному постерунковому П. Маліборському за відмінне пильнування служби на кордоні біля
прикордонного стовпа №50 й використання, згідно приписів, зброї проти громадянина СРСР
Щукова з метою арешту останнього²⁹.

Слід зауважити, що з другої половини 1924 р. рух комуністичних диверсантів та партизан
набуває поважних розмірів. У відповідь влада розпочинає пацифікацію „східних кресів”. На посади
воевод призначаються генерали польського війська з широкими повноваженнями у внутрішній
діяльності. Проте у щоденній дійсності постійно давалася взнаки бідна матеріальна база, кадровий
голод та відсутність досвіду³⁰. На думку державної адміністрації у м. Луцьку за тогочасних умов
навіть добре організована система варт не могла забезпечити безпеку на кордоні. Траплялися
випадки, коли диверсанти переважали не тільки чисельно, але й у озброєнні. Так, 5 вересня 1924 р. о
22.20 на відрізок прикордонного постерунку в Закотах (Волинське воєводство) група з 25 чоловік
намагалась силою перетнути кордон, проте змушена була відступити під натиском прикордонної
поліції. Збільшенню ефективності заважала слаборозвинута система поліційної розвідки.
Наприклад, 1924 р. із 189 нападів вдалося попередити лише 18. Затримано 146 і вбито 15
диверсантів, натомість втрати поліції становили 54 вбитих і 28 поранених³¹.

Слід відзначити, що заміна прикордонної охорони підрозділами державної поліції була
вмотивована Кабінетом Міністрів необхідністю пов'язати охорону кордону із громадською
безпекою, а також наявністю у поліції кращого кадрового потенціалу у порівнянні із працівниками
прикордонної служби. Однак термін на перехід повноважень був дуже короткий, відчувався брак
досвідчених кадрів. МВС не володіло жодними резервами, які можна було б направити на східну
ділянку кордону. Згідно офіційної документації, на кожен кілометр мало припадати 7 піших
службовців поліції та 2 кінних. Разом це становило 20500 поліціантів (на весь кордон). Зауважимо,
що, незважаючи на зусилля керівництва, кадрова політика не виправдалась. На східному кордоні
спостерігалось погіршення безпеки. У зв'язку з цим, Волинська воєводська команда поліції
отримали наказ виділити якнайменше 15% особового стану для охорони кордону. На кордон були
„перекинуті” й коні, котрих теж відчувався поважний брак. Слід відзначити, що така кадрова
політика погіршила й так незадовільний стан безпеки всередині держави³².

Зауважимо, що поліціанти без ентузіазму сприймали перспективу служби на східному
кордоні держави. Останні трактували це як своєрідне „заслання”. У зв'язку з таким станом справ
керівництво вирішило рекрутувати до лав поліції представників національних меншин. Однак ця
ідея себе не виправдала, адже вищезгадані кадри не бажали маніфестувати своєї лояльності до П
Речі Посполитої. У підсумку головна команда поліції відмовилась від такої практики³³. На думку
люблінського дослідника минувшини польської поліції Р. Літвінського, означення служби на
кордоні як „заслання” мало свої підстави. Насамперед такий стан справ мав місце у зв'язку з тим,
що з однієї сторони поліціанти не були забезпечені найнеобхіднішими промисловими товарами,
невирішеною залишалась житлова проблема, а разом з тим діяльності поліції поважно

допитували у спеціальному порядку на базі повітових команд поліції²⁵. Разом з тим, поліція проводила таємний нагляд за особами, які сприяли у вищевказаних протиправних діях²⁶.

Ще однією важливою проблемою, яка перебувала у віданні прикордонної поліції була боротьба з економічною злочинністю на східному кордоні. У зв'язку з економічними кризами, відсутністю внутрішньої стабільності, зубожінням населення у післявоєнні роки контрабанда сягнула надзвичайно великих розмірів. Займались згаданим ремеслом переважно місцеві мешканці. Серед товарів які користувались найбільшим попитом можна виокремити: шкіру, одяг, хутро, домашні тварини, чай, какао, жир та алкоголь²⁷.

На початку 1924 р. загальнодержавного розголосу набула справа нищення більшовицькими солдатами, а також спеціально засланими диверсантами таблиць із гербом II Речі Посполитої, які були розташовані на прикордонних стовпах (Волинська ділянка кордону). Справ мала таку вагу, що змусила дипломатичне відомство звернутись до волинського воєводи Сроковського з вимогою негайно застосувати оперативні дії. У листі МЗС наголосило, що охорона прикордонних стовпів є одним з найголовніших обов'язків органів охорони східного кордону – поліції. Дипломати зазначили, що нищення радянськими солдатами таблиць із державним гербом становить образу авторитету та загрозу суверенності держави, спричиняє матеріальні збитки й дезорієнтацію на кордоні. У випадку натрапляння на такий факт, службовці поліції були зобов'язані перешкодити протиправним діям аж до використання зброї проти порушників²⁸. Розпорядження Волинського окружного коменданта поліції Гуджевського дають підстави стверджувати, що очевидно вимоги дипломатів були почуті, адже вже у лютому 1924 р. воєвода Сроковський висловив подяку прикордонному постерунковому П. Маліборському за відмінне пильнування служби на кордоні біля прикордонного стовпа №50 й використання, згідно приписів, зброї проти громадянина СРСР Лешукова з метою арешту останнього²⁹.

Слід зауважити, що з другої половини 1924 р. рух комуністичних диверсантів та партизан набуває поважних розмірів. У відповідь влада розпочинає пацифікацію „східних кресів”. На посади воєвод призначаються генерали польського війська з широкими повноваженнями у внутрішній діяльності. Проте у щоденній дійсності постійно давалася взнаки бідна матеріальна база, кадровий голод та відсутність досвіду³⁰. На думку державної адміністрації у м. Луцьку за тогочасних умов навіть добре організована система варт не могла забезпечити безпеку на кордоні. Траплялися випадки, коли диверсанти переважали не тільки чисельно, але й у озброєнні. Так, 5 вересня 1924 р. о 22.20 на відрізку прикордонного постерунку в Закотах (Волинське воєводство) група з 25 чоловік намагалась силою перетнути кордон, проте змушена була відступити під натиском прикордонної поліції. Збільшенню ефективності заважала слаборозвинута система поліцейської розвідки. Наприклад, 1924 р. із 189 нападів вдалося попередити лише 18. Затримано 146 і вбито 15 диверсантів, натомість втрати поліції становили 54 вбитих і 28 поранених³¹.

Слід відзначити, що заміна прикордонної охорони підрозділами державної поліції була вмотивована Кабінетом Міністрів необхідністю пов'язати охорону кордону із громадською безпекою, а також наявністю у поліції кращого кадрового потенціалу у порівнянні із працівниками прикордонної служби. Однак термін на перехід повноважень був дуже короткий, відчувався брак досвідчених кадрів. МВС не володіло жодними резервами, які можна було б направити на східну ділянку кордону. Згідно офіційної документації, на кожен кілометр мало припадати 7 піших службовців поліції та 2 кінних. Разом це становило 20500 поліціантів (на весь кордон). Зауважимо, що, незважаючи на зусилля керівництва, кадрова політика не виправдалась. На східному кордоні спостерігалось погіршення безпеки. У зв'язку з цим, Волинська воєводська команда поліції отримали наказ виділити якнайменше 15% особового стану для охорони кордону. На кордон були „перекинуті” й коні, котрих теж відчувався поважний брак. Слід відзначити, що така кадрова політика погіршила й так незадовільний стан безпеки всередині держави³².

Зауважимо, що поліціанти без ентузіазму сприймали перспективу служби на східному кордоні держави. Останні трактували це як своєрідне „заслання”. У зв'язку з таким станом справ керівництво вирішило рекрутувати до лав поліції представників національних меншин. Однак ця ідея себе не виправдала, адже вищезгадані кадри не бажали маніфестувати своєї лояльності до II Речі Посполитої. У підсумку головна команда поліції відмовилась від такої практики³³. На думку люблінського дослідника минувшини польської поліції Р. Літвінського, означення служби на кордоні як „заслання” мало свої підстави. Насамперед такий стан справ мав місце у зв'язку з тим, що з однієї сторони поліціанти не були забезпечені найнеобхіднішими промисловими товарами, невирішеною залишалась житлова проблема, а разом з тим діяльності поліції поважно

перешкоджало неприязливе ставлення місцевого населення (у переважній більшості непольської національності). Професор Слупської педагогічної академії А. Пеплонський додає, що продуктивну діяльність поліціантів на східному кордоні гальмував брак справного телефонного сполучення, зимового обмундирування, використання у професійній діяльності непристосованих для розміщення постерунків³⁴.

Одним з важливих питань, яке великою мірою впливало на стан безпеки державного кордону, була проблема дисципліни серед поліціантів. Зауважимо, що жоден наказ Волинського окружного коменданта не виходив без згадки про незадовільний стан дисципліни. Однією з головних причин вказаної ситуації стала вищезгадана непродумана кадрова політика керівництва МВС. Ми вже згадували, що поліціанти розглядали службу на кордоні як своєрідне „заслання”. Відповідно для розв’язання вказаної проблеми вище поліційне керівництво вдалось, як підтвердила практика, до хибних методів: нерідко службовці поліції звільнялись від дисциплінарних покарань (за провини, які вони вчинили в різних воеводських командах поліції II Речі Посполитої) взамін на службу у прикордонній смузі або безпосередньо на кордоні. Використання такої методи вербування викликало низький стан дисципліни серед поліціантів. Серед найбільш характерних порушень можемо зазначити вживання алкоголю під час виконання професійних обов’язків (нерідко із більшовицькими солдатами), фальсифікацію службової документації, невиконання наказу керівництва, згубу зброї та обмундирування, некоректне поводження з особами, котрі перетинали кордон³⁵. Зустрічались й більш зухвалі порушення дисципліни: самовільне залишення прикордонного постерунку і дезертирство до СРСР із зброєю та обмундируванням, допомога злодіям та контрабандистам, крадіжки, хабарництво, гвалтування³⁶. Дисциплінарні покарання мали широкий діапазон від догани до виключення з рядів поліції.

Таким чином, діяльність польської поліції Волинського воеводства у охороні кордону не виправдала сподівань, які були покладені на неї урядом. Ефективність праці була надзвичайно низькою, що було пов’язано як з об’єктивними факторами (сусідством з СРСР, неприязливим ставленням місцевого населення, активною діяльністю антидержавних угруповань), так і суб’єктивними (хибною кадровою політикою, бідною матеріальною базою). В підсумку 1 листопада 1924 р. службу на польсько - радянському кордоні (ділянка Волинського воеводства) прийняв Корпус Охорони Прикордоння, який провадив свою діяльність до вересня 1939 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Dominiczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919-1939. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992. – 287s; 2. Litwiński R. Kontrola granicy wschodniej przez Policję Państwową w okresie międzywojennym // Buletyn Informacyjny PAN. Oddział w Lublinie. – №8. – Lublin, 2003. – S.70-78; 3. Litwiński R. Policja Państwowa w Województwie Wołyńskim w latach 1921- 1939. Organizacja i główne kierunki działania // Ukrainica Polonica. – T.1. – Київ-Житомир: Видавничий центр Київського лінгвістичного університету, 2004. – С.185-200; 4. Misiuk A. Policja Państwowa 1919 – 1939: powstanie, organizacja, kierunki działania. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – 370s; 5. Prochwich J., Peplowski A. Policja Państwowa w ochronie granicy wschodniej w latach 1923-1924 // Przegląd Policyjny. – №1. – Szczelno, 1991. – S.60-68; 6. Przybylski J. Walka o wschodnią granicę II Rzeczypospolitej 1918-1921 // Udział Policji w wojnie polsko-radzieckiej 1919-1920. Materiały pokonferencyjne pod.red. A.Misiuka. – Szczelno, 1999. – S.28-38; 7. Tuliscka J. Policja Państwowa w procesie kształtowania wschodniej granicy Drugiej Rzeczypospolitej // Udział Policji w wojnie polsko-radzieckiej 1919-1920. Materiały pokonferencyjne pod.red. A.Misiuka. – Szczelno, 1999. – S.52-67; 8. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – С.455-456; 9. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie (1921-1939). Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych – Warszawa: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988. – S.16; 10. Dominiczak H. Вказана праця. – С.53; 11. Pindel K. Obrona terytorialna w II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 1995. – С.65; 12. Trzeciak M. Bariery Rozwoju Drugiej Rzeczypospolitej. – Radom: Wydawnictwo Politechniki Radomskiej im.K.Pułaskiego, 1999. – S.36; 13. Prochwich J., Peplowski A. Вказана праця. – С.60-61; 14. Litwiński R. Kontrola granicy wschodniej przez Policję Państwową w okresie międzywojennym // Buletyn Informacyjny PAN. Oddział w Lublinie. – №8. – Lublin, 2003. – S.70-71; 15. Dominiczak H. Вказана праця. – С.84-85; 16. Prochwich J., Peplowski A. Вказана праця. – С.62-63; 17. Там само. – С.63-64; 18. „Ustawa z 24 lipca 1919r. o Policji Państwowej” // Dziennik Praw Państwa Polskiego – 1919 r, nr.61, poz. 363. – Warszawa: Drukarnia Państwowa. – S.635-641; 19. Litwiński R. Kontrola granicy wschodniej przez Policję Państwową w okresie międzywojennym // Buletyn Informacyjny PAN. Oddział w Lublinie. – №8. – Lublin, 2003. – S.73; 20. Rozkaz dzienny Komendanta PP XIII Okręgu w Łucku №13 dnia 24 marca. – Łuck: Druk.Kom. XIII Okręgu w Łucku, 1924 r. – 4s; 21. Litwiński R. Policja Państwowa w Województwie Wołyńskim w latach 1921- 1939. Organizacja i główne kierunki działania // Ukrainica Polonica. – T.1. – Київ-Житомир: Видавничий центр Київського лінгвістичного

університету, 2004. – С.199; 22. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф.46.(Волинское воеводское управление города Луцка) – Оп.9.(Отдел безопасности). – Спр.13. Информация поветовых староств о лицах, выехавших с советскими войсками. – Арк.1-4; 23. Державний архів Рівненської області (далі-ДАРО). – Ф.100.(Здолбуновское поветовое управление государственной полиции). – Оп.1. – Спр.257. Указания Волинского воеводского управления о выселении отдельных лиц из пограничной полосы. – Арк.1-14; 24. ДАРО. – Ф.100.(Здолбуновское поветовое управление государственной полиции). – Оп.1. – Спр.258. Указания Волинского воеводского управления о выселении из Польши лиц, нелегально перешедших советско – польскую границу. – Арк.1-44; 25. ДАРО. – Ф.100. (Здолбуновское поветовое управление государственной полиции). – Оп.1. – Спр.265. Протоколы допросов лиц нелегально перешедших границу. – Арк.1 – 8; 26. ДАРО. – Ф.100. (Здолбуновское поветовое управление государственной полиции). – Оп.1. – Спр.398. Сведения о лицах содействующих в нелегальном переходе советско – польской границе, и материалы наблюдения за ними. – Арк.1-101; 27. Litwiński R. Kontrola granicy wschodniej przez Policję Państwową w okresie międzywojennym //Buletyn Informacyjny PAN. Oddział w Lublinie. – №8. – Lublin, 2003. – S.76; 28. Rozkaz dzienny Komendanta PP XIII Okręgu w Łucku №4 dnia 20 stycznia. – Łuck: Druk.Kom. XIII Okręgu w Łucku, 1924 r. – S.1; 29. Rozkaz dzienny Komendanta PP XIII Okręgu w Łucku №8 dnia 20 13 lutego. – Łuck: Druk.Kom. XIII Okręgu w Łucku, 1924 r. – S.1; 30. Prochwich J., Peplowski A. Вказана праця. – С.66-67; 31. Litwiński R. Kontrola granicy wschodniej przez Policję Państwową w okresie międzywojennym //Buletyn Informacyjny PAN. Oddział w Lublinie. – №8. –Lublin, 2003. – S.76; 32. Rozkaz dzienny Komendanta PP XIII Okręgu w Łucku №2 dnia 9 stycznia. – Łuck: Druk.Kom. XIII Okręgu w Łucku, 1924 r. – S.2; 33. Tuliszka J. Policja Państwowa w procesie kształtowania wschodniej granicy Drugiej Rzeczypospolitej // Udział Policji w wojnie polsko-radzieckiej 1919-1920. Materiały pokonferencyjne pod.red. A. Misiuka. – Szczytно, 1999. – S.55; 34. Prochwich J., Peplowski A. Вказана праця. – С.65; 35. Rozkaz dzienny Komendanta PP XIII Okręgu w Łucku №6 dnia 5 lutego. – Łuck: Druk.Kom. XIII Okręgu w Łucku, 1924 r. – S.3; 36. Rozkaz dzienny Komendanta PP XIII Okręgu w Łucku №2 dnia 9 stycznia. – Łuck: Druk.Kom. XIII Okręgu w Łucku, 1924 r. – S.1-2.

А.М. Тростогон

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Історіографічна традиція демонструє неоднозначні підходи щодо концепції західноєвропейського абсолютизму. Хоча матеріалів, котрі торкаються правителів та режимів, що традиційно називають абсолютистськими, є досить багато, історіографія абсолютизму невелика. Для марксистів «абсолютизм» був механізмом, з допомогою якого великі землевласники експлуатували і пригнічували селян, що, в свою чергу, характеризувало існуючу соціально-економічну систему. На жаль, історики-марксисты не могли пояснити того факту, що саме дворяни нерідко були основними противниками «абсолютистської» держави, а високі посади набували головним чином незнатні, але багаті буржуа.

Юристи, філософи, єпископи раннього нового часу дотримувалися протилежної точки зору, уявляючи «абсолютизм» спланованим втіленням теорії, а не результатом дії безликих сил. Однак, оскільки теорія постійно використовувалась для виправдання бажань монарха, навряд саме вона слугувала мотивацією дій.

В XVI ст. виникає вчення про суверенітет, котре стало основою доктрини французького абсолютизму. В творах ідеологів абсолютизму переважав історико-традиціоналістський стиль. У Франції засновується історико-правова школа, яка перетворюється на одну із домінуючих інтелектуальних течій французького Відродження. Саме під її визначальним впливом сформувалося поняття абсолютизму. В працях теоретика держави Жака Бодена ідеалом є монархія королівська або легітимна. Його вчення про суверенітет, конценція абсолютної суверенної королівської влади є виявом реакції на кризовий синдром, котрий вразив ренесансну монархію. Запропонований Боденом образ суверенного правителя суттєво відрізнявся як теоретично, так і практично від реального образу абсолютного монарха XVII ст. Втім, як французькі королі, так і теоретики французького монархічного абсолютизму принципово ніколи не піддавали сумніву встановлені Боденом кордони влади суверенного володаря, але й підкреслювали їх обов'язковість також і для абсолютного монарха свого часу¹. Більш глибокий аналіз праць теоретиків і практичної політики французьких королів дозволяє встановити, що приблизно з кінця правління Генріха IV (поч. XVII ст.) як в політичній теорії, так і на практиці образ володаря змінюється від поміркованого до абсолютного. З перших десятиліть XVII ст. в творах ідеологів держави і у політичному вжитку все більшого значення задля впровадження абсолютної королівської влади набуває поняття «Божою милістю». Його прибічники, спираючись на тринадцяте Послання до римлян у Новому Заповіті, заявили, що

король одержує престол безпосередньо від Бога і що вся державна влада прямо, без проміжних інстанцій, походить від Бога.

Слід відзначити, що поняття «Божою милістю» як в творах ідеологів держави, так і в політичному вжитку з перших десятиліть XVII ст. набуває все більшого значення задля виправдання абсолютної королівської влади, для звеличення монарха. Прибічники цього поняття, спираючись на 13 Послання до римлян у Новому Заповіті, заявляли, що король одержує престол безпосередньо від Бога і що вся державна влада прямо без проміжних інстанцій походить від Бога. Завдяки прийняттю вищезазначеної доктрини французька королівська влада, без сумніву, добилася значного посилення, а суверенна державна влада отримала обґрунтування. У Франції структурний перехід від патріархальної держави до абсолютної монархії з початком самостійного правління Людовіка XIV було значною мірою завершено. Король ввів пряме правління монарха і разом з політичними теоретиками та апологетами добре засвоїв вчення про «Божу милість». Однак відхід від поміркованої королівської влади було віддано критиці вже в першій половині особистого правління Людовіка XIV².

В 30-ті рр. XVII ст. сильніше підкреслювались виключні повноваження монарха у випадку крайньої загрози для держави, про дійсну наявність якої врешті решт він приймав рішення сам. Керуючись державними потребами і в інтересах суспільного блага, він мав право виходити за рамки влади, наданої йому. Серед ознак суверенітету, що належав французьким королям, ідеологи абсолютизму XVII ст. виділяли виключне право видавати закони, оголошувати війну і укладати мир, набирати війська, призначати чиновників, збирати податки, вершити суд, присвоювати дворянський титул простолюдинам, легітимізувати бастардів, призначати на церковні бенефіції, слідкувати за дисципліною кліру тощо. Однак практично всі прерогативи обмежувалися певними нормами традиційного права та законодавства. Королі пропонувалося суворо дотримуватися встановленої процедури видання законів і введення податків, якомога рідше втручатися в традиційну компетенцію судових органів, виявляти помірність в призначенні і звільненні чиновників, права яких на посади в умовах майже всезагальної продажності останніх розглядались як цілком законні.

Правда, за королем завжди визнавалось право наполягати на своїй волі і порушувати закон, однак це розглядалось як винятковий засіб, та застосовувався лише за надзвичайних обставин. В цьому і полягала теорія так званого державного інтересу, з оформленням якої за Ришельє доктрина абсолютизму набула цілком завершеного вигляду. Принцип законівідповідності правління, таким чином, став найважливішим елементом цієї доктрини, тобто не йшлося про етичні обов'язки державця творити благо, а про визнання ним цілком конкретних обмежень його влади традиційними правами і привілеями корпорацій, починаючи від трьох станів королівства і закінчуючи окремими державними установами, провінціями, містами, дрібними соціальними і професійними групами³.

Абсолютизм, що виник у XVI ст., став впродовж XVII-XVIII ст. найбільш розповсюдженою формою державного правління. Лише Республіка Сполучених Провінцій, Венеція, Генуя мали республіканську форму влади. Однак фактично це були колективні монархії, в яких влада фактично належала вузькому колу найбагатших патриціанських родів. Абсолютна монархія не могла існувати до XIV ст., оскільки теоретично правителі європейських держав були підданими папи та імператора. Але з XIV ст. вони почали претендувати на імперську владу, що робило їх рівними імператору, який не підкорявся нікому. Римське право стало джерелом цитат, в яких прославлялася королівська влада. Монархи почали носити спеціальні корони, котрі символізували верховну владу. Мотивація була однаковою: король не мав залежати від жодної вищої або рівної влади, а його повноваження були абсолютні. Королівські теоретики стверджували, що корона володіє монополією видавати закони, вершити правосуддя, вести війни і обкладати підданих податками: збережені сеньйоріальні права носили не самостійний характер, а делегувались короною. Феодальні відносини були контрактними. Метою абсолютної влади був захист від внутрішньої і зовнішньої небезпеки, що загрожувала королівським повноваженням. Вона не була частиною змови з метою пригноблення народу. В епоху громадянських війн у Франції та Іспанії, розв'язаних могутніми феодалами, абсолютна влада корони сприймалась як визвольна сила, а не знаряддя поневолення. Вона була більш бажаною, ніж тиранія місцевих магнатів. В тій же Іспанії, попри наявність абсолютизму від короля, вимагалася повага до основних законів держави, відкрите проведення політичних дискусій тощо⁴.

Саме поняття «абсолютизму» бере початок з положень римського права про те, що «державець не зв'язаний законами». Під впливом цієї етимології історики і юристи XIX – поч. XX ст. створили модель абсолютизму як необмеженої монархії, в якій державцю належала вся

повнота публічної і, в першу чергу, законодавчої влади. На створенні цієї моделі відбився і конституційний досвід пізніших абсолютистських режимів XIX ст. (набагато потужніших, ніж ті, що існували в XVI-XVIII ст.). Сучасна історіографія відмовилась від спроб вибудувати модель абсолютизму XVI-XVIII ст. як на основі етимології, що бере початок з римського права, так і конституційного досвіду XIX ст. Можливо, в інтересах консенсусу історики продовжують згладжувати відтінки реальності. Або ж значення слова «абсолютний» настільки універсальне, що вчені використовують його на свій розсуд, тобто стосовно будь-якого монарха, котрий, на думку вчених XX ст., мав більше влади, ніж потрібно. Одні дослідники вважали «абсолютним» монархом вже Франциска I, інші проголошують першим істинним втіленням «абсолютизму» Людовіка XIV, врешті багато сучасних істориків переконують нас у тому, що справді «абсолютистськими» правителями були освічені деспоти кінця XVIII ст. Ці приклади демонструють, як важко визначити, що саме науковці розуміють під термінами «абсолютний» і «абсолютизм». Фактично походження цих двох слів докорінно різняться, і дуже важливо не змішувати їх. Слово «абсолютний» часто вживалося в ранні Нові часи, термін «абсолютизм» був майже невідомий до 20-х рр. XIX ст.

Історики XIX – поч. XX ст. зводили зміст доктрини абсолютизму приблизно до такого: державі належить монополія на публічну владу, особа монарха ототожнюється з державою, а необмеженість влади правителя обґрунтовується її божественним походженням. Протиріччя, котрі зустрічались у викладі цих ідей, стосувалась або непослідовності того чи іншого теоретика, або ж його опозиційності.

Однак, в світлі сучасних досліджень, ці протиріччя складають органічний елемент доктрини абсолютизму, яка у всіх своїх варіантах незмінно включала два основних пункти: 1) право монарха на необмежену владу і 2) його обов'язок захищати права і привілеї підданих. Ці положення можуть видатися такими, що взаємовиключають одне одного, але лише в рамках типової для XIX-XX ст. динамічної концепції права, згідно якої воно може вільно змінюватися людьми. Поряд з останньою співіснувала статична концепція права як встановлення божественного, непорушного, успадкованого від предків⁵.

Французький абсолютизм завжди служив для істориків класичним зразком цієї форми державного устрою. Багато понять, що стосувались до абсолютизму взагалі, були абстраговані від конкретної історії французької абсолютної монархії часів її розквіту за правління Людовіка XIV. На французький зразок приміряли інші «національні форми», аналізуючи відхилення і співпадіння. Подібне застосування порівняльного методу мало, як і завжди, свої позитивні та негативні аспекти, і в цілому було б корисним, якби в країнах, що порівнювалися, належним чином враховувалася динаміка розвитку держав і їх особливості.

Якщо суворо дотримуватися державно-правових концепцій істориків і юристів XIX ст., то абсолютизм XVI ст. в різних країнах Західної Європи слід віднести до обмежених монархій. Ззовні жодне рішення не приймалося без короля та його волі. На практиці ж королівська влада не була абсолютною. На рішення монарха (а при слабкому правителі влада належала фаворитам) впливали різноманітні внутрішні і зовнішні обставини, інтереси придворних кіл, політичних і соціальних груп, династичні міркування і т.д. Часто королівські ініціативи наштовхувалися на сильну протидію. І навіть рішення, що приймалися нібито одноосібно, без консультацій з радниками і наближеними, диктувались нерідко так званим «державним інтересом». Якщо рішення йшли врозріз з цим «державним інтересом» або інтересами дворянства, вони викликали супротив. Тому дослідники підкреслюють співіснування, з одного боку, влади абсолютної і влади поділеної або змішаної, з іншого. Так в Англії монарх володів двома видами влади: тією, яку він ділив з парламентом, і тією, котра належала тільки йому. Цей дуалізм часто приховується істориками⁶.

Хронологічно епоха зародження і раннього етапу абсолютної монархії тривала з кінця XV – до середини XVII ст., коли поступово сформувались всі її найважливіші риси. В XVII ст. утворюється держава в своїй сучасній формі; вона виявляється як незалежна сила, відділена від суспільства. Феодальне дворянство, в силу своєї слабкості, вже не могло мріяти про контроль над сильною державою, якої воно потребувало. Буржуазія переживала процес сходження, проте ще знаходилася на докапіталістичній стадії, тому не була здатна сама викувати необхідну їй національну державу. Звідси подвійний образ «короля-сонце», який вінчає дворянську ієрархію у Версалі і в той же час є королем буржуазії, править в її інтересах, призначає міністрів з її середовища. Виходячи з цього, більшість радянських дослідників розглядає абсолютну монархію як другу стадію феодального суспільства, яке, зберігаючи в основному феодальні виробничі відносини, допускає розвиток буржуазної економіки⁷.

Абсолютизм як історичне явище – особлива соціально-політична система, що сформувалася в ранній період переходу від традиційного до індустріального суспільства, відбиваючи тимчасовий баланс соціальних сил. Абсолютна монархія – політичний режим з юридично необмеженою деспотичною владою. Ознаки нової держави, що з'явилася на рубежі XV-XVI ст., визнають як прибічники формаційного, так і прибічники цивілізаційного підходів у вивченні історії і ті, й інші відзначають, що це пов'язано із змінами в економіці, політиці, ідеології, хоча послідовники Маркса роблять акцент на економічних факторах, а послідовники Вебера – на ідеологічних. І марксисти, і прихильники цивілізаційного напрямку вважають, що нова форма держави починається з Генріха VII в Англії, Людовіка XI у Франції, Фердинанда Католика в Іспанії. І перші, і другі визнають, що абсолютні монархії зламали всі попередні станові інститути. Однак суть абсолютних монархій прибічники «формацій» і «цивілізацій» визначають по-різному. Маркс і Енгельс наголошували, що абсолютні монархії виникають в перехідні епохи, коли старі феодальні класи приходять до занепаду, а із стану городян формується клас буржуазії, і жодна із цих двох сил не має переваги в суспільстві. Держава в особі монарха тимчасово отримує певну самостійність, тобто стає вище вже слабкого дворянства і ще не зміцнілої буржуазії. В подальшому рівновага цих двох сил буде порушена. Піднесення буржуазії, подальше послаблення дворянства призведе до того, що буржуазія вимагатиме політичної участі, – настане епоха буржуазних революцій. Такою є марксистська схема еволюції абсолютизму.

Вебер і Зомбарт термін «абсолютизм» не вживають, вважаючи, що нова держава залишилася майже такою, як і раніше. Найважливіші її завдання практично не змінилися, змінилися лише засоби вирішення цих завдань. На думку цих дослідників найважливішими завданнями традиційної західноєвропейської монархії були: змусити собі коритися; замінити можливий спалах шаленства легітимним насиллям; контролювати економіку, щоб оволодіти значною частиною національного доходу; брати участь в духовному житті країни і навіть керувати нею, тобто здобути додаткову силу з могутніх релігійних інститутів. Все разом взяте допоможе забезпечити порядок, який трактується Вебером як компроміс між силами «за» і «проти». В цьому з ним солідарні історики школи «Анналів», зокрема Бродель вважав, що зміни в економіці, соціальній і політичній сферах призвели до посилення диктату держави до всіх тих, хто «проти», з найбільшою опорою на тих, хто «за». Насилля держави було гарантією внутрішнього миру, безпеки шляхів, надійності ринків і міст⁸.

Різні трактування абсолютизму не змінюють властивих йому рис, на чому наголошують російські медієвісти. Характерними рисами абсолютизму, на їхню думку, є наявність загальнодержавної бюрократичної машини; формування професійної постійної армії; утворення загальнодержавної податкової системи; уніфікація законодавства; адміністративного устрою, мір і ваги; створення єдиного судово-слідчого апарату; формування державної церкви; проведення єдиної державної економічної політики. Поряд з цим, російські дослідники розрізняють різні типи абсолютних режимів, серед яких національний абсолютизм (консервативний, теологічний, просвітницький тощо) і регіональний абсолютизм⁹.

Важливою проблемою в дослідженні західноєвропейського абсолютизму для науковців залишається також роль особистості в процесі становлення і формування абсолютних монархій. Чи впливає окрема людина на хід подій, чи вона всього лише інструмент для дії сил більш важливих, ніж вона сама? Інститут монархії передбачає відповідь на це питання. Монархія абсолютна за визначенням, в цьому полягає її сутність. Термін «монархія» означає «правління одного», а не колективне правління. І все ж монархічна влада реалізовувалася в різних стилях владарювання. Оскільки монархія концентрує владу в одній людині, непередбачувані події, такі, як народження дитини або спадкування престолу, визначають долю держави. На практиці межі абсолютної влади короля залежали від його особистості, того, наскільки сильною волею він був наділений і якими здібностями, наскільки був спритним, від його власних намагань, його розуму. Отже, значимість персони монарха не викликає сумнівів. Хоча нескінченні суперечки в придворному оточенні і чинили вплив на політику, обрана програма потребувала, як мінімум, схвалення короля. Особистість деяких державців та їх головних міністрів в ранні Нові часи дійсно була основною рушійною силою політичного життя їх держав і залишила яскравий слід в історії. Генріха IV Бурбона, наприклад, великий представник французького Просвітництва Вольтер в своїй епічній поемі «Генріада» охарактеризував як «політика для всіх століть». Людовік XIV, за якого французький абсолютизм досяг розквіту, вважав свого діда Генріха IV взірцем монарха. Прийшовши до влади, останній взявся долати негативні фактори, що призупинили процес консолідації держави, а саме – неодноразову відсутність повнолітніх спадкоємців престолу та згубне релігійне протистояння. В країні з'явилися теорії опору, які виголошували: королем-

єретикам можна не підпорядковуватись, а вбивство тирана угодне Богу. Сяйво абсолютної монархії затьмарилося, локальні владні угруповання і корпоративні організації не бажали більше служити королівським потребам, а суверенні права короля вислизали з його рук і переходили до його могутніх підданих. З 1588 по 1591 р. Парижем управляв Комітет шістнадцяти, який вигнав короля із його столиці. Сорбонна звільнила Францію від присяги королю-тирану, і за сім місяців Генріха III було вбито. В такій обстановці довелося починати правління і Генріху IV, і кардиналу Ришельє. Тому не дивно, що вони вважали за необхідне оновити і теорію, і практику монархії¹⁰.

Успіхи Генріха стали наслідком того, що на троні знову опинився мудрий політик. Йому вдалося досягти політичного консенсусу і відновити престиж монархії. Король тільки виграв від всезагальної стомленості, від хаосу та утисків, притаманних правлінню дворянських фракцій. Мистецьки маніпулюючи і намагаючись вивести з гри угруповання, що об'єдналися проти нього, використовуючи їх внутрішні протиріччя, Генріх розбивав альянси місцевого дворянства і принців крові. Методи цього монарха були традиційними: він рідко звертався до прямого насилля, оскільки це було небезпечно. Відданість його військ була примарною і могла зникнути, якби раптом довелося атакувати братів-французів. Генріх IV йшов на співробітництво і вмовляння, на угоди та компроміси, використовував патронат, розподіляв посади і титули. Він не був творцем абсолютної монархії у Франції – вона почала формуватися до нього, але сприяв її розвитку. Стиль його правління можна назвати авторитарним, що було звичайним явищем у ті часи. В свої плани, зазвичай, втаємничував дуже вузьке коло довірених осіб, а часто не відкривав своїх задумів нікому. Генріх IV – дзеркальне відбиття свого часу і водночас руйнівник старого світу, ввічливий і зухвалий, наївний і прагматичний, котрий ніколи не стояв осторонь громадського життя; людина виключної долі, обдарована надзвичайними якостями, підкорив своїй волі країну і суспільство, які його або приймали, або відштовхували, проте від самого початку мусили співвідносити його особистість зі своїми реаліями. Коли в 1610 р. замах на життя узурпатора-єретика нарешті вдався, його наступник успадкував сильну і стабільну державу¹¹.

Діяльність першого міністра Франції Ришельє як будівничого абсолютної монархії до цього часу залишається предметом гострих дискусій та діаметрально протилежних оцінок. Одні звинувачували кардинала у руйнації Старого порядку, інші – в його консервації. Кардинал зумів підпорядкувати центральній владі фрондуєчу аристократію, застосовуючи найсуворіші заходи аж до привселюдних страт, ліквідував гугенотську «республіку» в Ла-Рошелі, боровся з будь-якими виявами опозиції, а надто організованої, не допускав жодних компромісів в питаннях віросповідання, коли справа торкалась монополії на владу, наполегливо і послідовно прагнув досягти національно-політичної єдності Франції. Вважаючи себе продовжувачем справи Генріха IV Ришельє енергійно боровся із становим і провінційним партикуляризмом¹². Перший міністр цілеспрямовано позбавляв судово-адміністративні інститути політичних повноважень, а провінції – регіональних вольностей. В боротьбі за національну єдність країни та централізацію влади Ришельє використовував не тільки силу зброї і адміністративні заходи, а також засоби культурно-ідеологічного впливу, які вважав не менш ефективними. Істотно важливим елементом політичної програми Ришельє було і піднесення міжнародного впливу Франції за рахунок зміни співвідношення сил в Європі. Ришельє впевнено створював централізовану бюрократичну державу, проте ззовні переконлива будівля абсолютної монархії почала досить швидко занепадати, позбавлена підтримки суспільства¹³.

Людина-символ, король, який став втіленням самої ідеї абсолютної монархії, – Людовік XIV за своє 54-літнє правління довів, що він був людиною слова, особливою перед своєю державою. А перед смертю навіть сказав: «Я помираю, але держава залишається назавжди» – фраза, як бачимо, повністю суперечить тій загальновідомій. До сьогодні думки про «короля-сонце», як його одного разу випадково назвали, різняться. Маятник оцінок розхитується від різкої загальної критики до майже необмеженого захоплення. Сучасні дослідження дозволяють диференційовано уявити образ цього монарха, в якому знаходять місце і світло, і тіні. Власна «програма» короля, по суті, зводилась до ідеї всебічного зміцнення монархічної влади. Фронта залишила враження простого хаосу, безперспективної смуги, що пояснювалося надзвичайними обставинами важкої війни і малолітства монарха. Із її досвіду ним були взяті тільки ті уроки, які вимагали рішуче обмежити опозиційні можливості парламентів, городян, аристократії і назавжди відмовитися від проміжної фігури першого міністра, проти якого формально був направлений рух Фронди. В перші роки самостійного правління Людовік, як учень Кольбера, засвоював ідеї абсолютистської перебудови суспільства, але практично відмовився від них, коли побачив, що вони зустрічають сильний опір, здатний розхитати

соціальну стабільність. З віком він став досить консервативною людиною і в думках, і в звичках, з особливою ворожістю ставився до «химер» прибічників реформ. Людовік XIV почав правити в унікальних умовах, коли перед державою, що перемогла внутрішніх і зовнішніх ворогів, постало питання вибору довготривалого стратегічного курсу власної політики. І тому особлива історична відповідальність лежала на монархові, який на шляху динамічного розвитку Франції нагромадив виснажливі війни і релігійні гоніння¹⁴.

Таким чином, на думку британського історика Хеншелла французький абсолютизм мав конкретні ознаки. По-перше, він був, за своєю сутністю, деспотичним. При ньому зазнавали утисків права і привілеї підданих і зневажалася думка тих установ, які повинні були їх захищати. По-друге, абсолютизм є автократичним. Він не звертається до консультативних механізмів, діалог за такого режиму не заохочується, а прийняття рішень є централізованим. Державці відсувають на другий план станові представництва і корпоративні організації, через які раніше відбувався обмін думками з владними угрупованнями. Влада монополізується монархом і тими, кому він її делегує. По-третє, абсолютизм є бюрократичним. Використовуючи агентів, які залежать лише від корони, чи то чиновники, чи «нові люди», не пов'язані зі знаттю, абсолютні правителі відокремлюють себе від суспільства і позбавляють народ можливості саботувати їх волю. Виходячи з вищезазначеного, автор зазначає, що такий абсолютизм ніяк не пов'язаний із Англією. Відмінними рисами англійського абсолютизму були: відсутність постійної армії, сильне місцеве самоуправління та існування парламенту за доволі жорсткого авторитарного режиму часів Генріха VIII і Єлизавети I. Острівне становище врятувало Англію від агресивних сусідів і сприяло скороченню видатків на утримання постійного війська¹⁵.

По суті, всі типи абсолютизму в Європі, незважаючи на розбіжності, в тій чи іншій формі наслідували абсолютистські засади французької монархії. Князівський абсолютизм в Німеччині та регіональний абсолютизм в Італії були природним результатом державно-територіального розвитку цих країн. В концепції абсолютизму зроблено спробу назвати деспотичними абсолютні монархії раннього Нового часу. Як в Англії, так і у Франції монархії мали консультативні і прерогативні механізми, відповідно обмежену і абсолютну сторони. Однак XIX ст. сприйняло абсолютну й обмежену монархію лише як альтернативні системи управління. Така точка зору стала фатальною для розуміння періоду, коли уряди не могли легітимно функціонувати без використання обох механізмів. Міф про «абсолютизм» довільно вихопив з контексту абсолютний бік влади у Франції і обмежений – в Англії. В останні два десятиліття дослідники вловили суть проблеми. Вона полягає в нашаруванні сучасних стереотипів на минуле, яке не було з ними знайоме або надавало їм іншого значення. В ранні Нові часи в абсолютних монархіях переважав консультативний елемент, вони були більш конституційними і патріархальними. Користуючись цими відкриттями, сучасна історіографія спробувала виявити початкову конценцію «абсолютизму», оскільки результати досліджень похитнули стару модель.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кокосов Н.Е. Абсолютная монархия во Франции // Вопросы истории. – 1989. – №1. – С.43; 2. Французские короли и императоры / под ред. П.К. Хартмана. – Ростов-на-Дону, 1997. – С.261; 3. Ададуров В. История Франции. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.). – Львів, 2002. – С.387; 4. Ивонин Ю.Е., Ивонина Л.И. Властители судеб Европы: императоры, короли, министры XVI-XVIII ст. – Смоленск, 2004. – С.7; 5. История Франции. – Т.1. – М., 1972. – С.242; 6. Альф А. Гриффитс, Роджер Томас. Становление династии Тюдоров. – Ростов-на-Дону, 1997. – С.11; 7. Малов В.Н. Людовик XIV: опыт психологической характеристики // Новая и новейшая история. – 1996. – №6. – С.152; 8. Евдокимова А.А. История раннего нового времени. Эпоха Реформации. – Ростов-на-Дону, 2004. – С.31; 9. Там само. – С.33; 10. Баблон Жан-Пьер. Генрих IV. – Ростов-на-Дону, 1999. – С.4; 11. Французские короли и императоры. – Ростов-на-Дону, 1997. – С.198; 12. Кнехт Р. Дж. Ришелье. – Ростов-на-Дону, 1997. – С.228; 13. Черкасов П. П. Ришелье // Вопросы истории. – 1989. – №7. – С.91; 14. Ивонин Ю. Е., Ивонина Л.И. Властители судеб Европы: императоры, короли, министры XVI-XVIII ст. – Смоленск, 2004. – С.408; 15. Хеншелл Н. Миф абсолютизма. – СПб, 2003. – С.239.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНТЕГРАЦІЇ ПОЛЬЩІ У ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНІ СТРУКТУРИ

Політичні трансформації у Польщі та проголошення нею у 1989 р. державної незалежності, поставили на порядок денний польських урядовців необхідність вирішення низки нових проблем, зокрема, пов'язаних із потребою формування нормативно-правової бази, відповідної здійсненню перетворенням.

Покінчивши з тривалою традицією розбудови радянської моделі держави, Польща починає активно впроваджувати принципи демократичного розвитку суспільства та творення правової держави. Ознакою зовнішньополітичного розвитку стає кардинальна зміна пріоритетів на користь Заходу: інтеграція в європейські та євроатлантичні структури оголошується стратегічною метою зовнішньої політики Польщі.

Упродовж усього періоду незалежності польська дипломатія відзначалася особливою активністю у сфері міжнародної політики, насамперед у напрямку інтеграції в структури ЄС і НАТО. Зважаючи на складність і тривалість інтеграційного процесу, цілком закономірним є оформлення у Польщі значного нормативно-правового доробку.

Актуальність дослідження польського досвіду європейської та євроатлантичної інтеграції обумовлюється посиленням активності України у напрямку співробітництва з структурами ЄС і НАТО, а також породженою у зв'язку з цим потребою звернення до інтеграційної практики їх членів, насамперед із останніх кіл розширення, вагоме місце серед яких займає саме Польща. Спільність історичного минулого та стратегічне партнерство України і Польщі, а також активне лобювання Варшавою інтересів Києва на міжнародній арені перетворюють Польщу на важливий чинник зближення України зі структурами ЄС і НАТО. Використання інтеграційного досвіду Польщі сприятиме глибшому розумінню Україною низки визначальних моментів обраного курсу та слугуватиме запорукою уникнення можливих помилок. У цьому контексті вагоме місце займає аналіз нормативно-правової основи інтеграції Польщі у європейські та євроатлантичні структури.

Проблема нормативно-правового забезпечення інтеграції Польщі у ЄС і НАТО на сьогодні у науковій літературі не отримала цілісного висвітлення. Окремі аспекти проблеми були предметом дослідження у працях українських, російських та зарубіжних науковців. Серед них варто відзначити роботи М. Басараба¹, М. Венерської², Т. Герасимчук³, О. Ковальнової⁴, С. Козія⁵, В. Копійки⁶, М. Микієвича⁷. Більшість із них лежать у площині політологічних розробок, історичні ж розвідки вказану проблему висвітлюють дещо побіжно.

Виходячи з фрагментарного вивчення проблеми та обумовленої цим необхідності цілісного її дослідження, а також наявності широкої документальної бази, нами було поставлено такі завдання: охарактеризувати процес творення нормативно-правової основи інтеграції Польщі у структури ЄС і НАТО, виявити його особливості та визначальні моменти, а також на основі аналізу найважливіших документів показати цілісність та послідовність процесу реалізації Польщею зовнішньополітичної стратегії.

Дослідження проблеми формування нормативно-правової основи інтеграції Польщі у ЄС та НАТО дозволяє класифікувати існуючі акти та виділити їх наступні групи:

- міжнародні договори у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції, підписані Польщею та імplementовані у її національне законодавство;
- нормативно-правові акти, що становлять стратегічну базу процесу інтеграції Польщі у європейські та євроатлантичні структури. У свою чергу акти стратегічного спрямування можна поділити на такі, що визначають стратегічні цілі та регулюють перебіг інтеграційних процесів, і ті, що приймаються з метою приведення національного законодавства у відповідність стандартам ЄС та НАТО.

Першу групу утворюють міжнародні акти, підписані Польщею із структурами ЄС і НАТО у процесі реалізації її зовнішньополітичної стратегії та ратифіковані польським парламентом. Це, насамперед, преференційна угода про торгівлю та економічну співпрацю з державами ЄС (вересень 1988 р.), Європейський договір про надання Польщі статусу асоційованого члена ЄС (угода була підписана 16 грудня 1991 р., проте вступила у дію значно пізніше – її частина стосовно торгівлі ("Проміжна угода") почала діяти з 1 березня 1992 р., решта ж частин (пізніше названі "Європейськими угодами") набули юридичної сили 1 лютого 1994 р.), Угода про приєднання до програми НАТО "Партнерство заради миру" (лютий 1994 р.), Програма партнерства КЕС для десяти

країн-заявників ЦСЄ (червень 1997 р.), отримання особливого статусу в структурі Альянсу та підписання протоколу про приєднання до НАТО (грудень 1997 р.), після ратифікації якого державами-членами структури та кандидатами на вступ до неї Польща, разом із Угорщиною та Чеською Республікою, у квітні 1999 р. стала її членом, Угода про вступ Польщі до ЄС (квітень 2003 р.), після затвердження якої у встановленому порядку РП у колі восьми країн Центрально-Східної Європи, Кіпру та Мальти 1 травня 2004 р. приєдналася до Євроспільноти, та інші.

До визначеної нами другої групи належать нормативно-правові акти, прийняті Польщею як такі, що визначають стратегічні завдання держави у сфері зовнішньої політики щодо досягнення нею членства у структурах ЄС і НАТО та регулюють їх реалізацію. Це, перш за все, "Концепція зовнішньої політики Польщі" (квітень 1990 р.), "Основи польської політики безпеки" (листопад 1992 р.), "Політика безпеки та оборонна політика Польщі" (листопад 1992 р.), "Програма дій щодо адаптації економіки та правової системи до вимог Угоди про асоційоване членство" (1993 р.), "Національна стратегія інтеграції" (1997 р.), "Національна Програма підготовки Польщі до вступу в Європейський Союз" (червень 1998 р.), "Програма інтеграції з Організацією Північноатлантичного Трактату та модернізації збройних сил РП на 1998-2012 рр." (жовтень 1998 р.), "Стратегія Польщі в галузі безпеки та оборони" (2000 р.), "Програма реструктуризації і технічної модернізації Збройних Сил Польщі на 2001-2006 рр." та інші.

Встановлення дипломатичних зв'язків Польщі з європейськими структурами було започатковано наприкінці 80-х рр. ХХ ст., у період, коли вона ще була пов'язана членськими зв'язками з продюкованими та підтримуваними Радянським Союзом організаціями ОВД і РЕВ. Підписання Польщею у 1988 р. преференційної угоди про торгівлю та економічну співпрацю з країнами-членами ЄС створило свого роду прецедент в історії дипломатичних відносин країн соціалістичного блоку і заклало підвалини для подальшого зближення та співробітництва сторін, насамперед у сфері торгового та господарського обміну⁸. Окрім того, укладення зазначеної угоди з Польщею, а також із рештою країн Центрально-Східної Європи, було покликане стати новим інструментом спільної зовнішньополітичної стратегії держав-членів ЄС щодо цих країн⁹.

Початково інтеграційні наміри Польщі знайшли своє декларативне закріплення у таких нормативно-правових актах, як "Концепція зовнішньої політики" (квітень 1990 р.)¹⁰, "Основи польської політики безпеки" (листопад 1992 р.) і "Політика безпеки та оборонна політика Польщі" (листопад 1992 р.)¹¹. У першому з них Польща проголошує (дещо стримано, зважаючи на реалії, існуючі на той час у системі міжнародних відносин) свій зовнішньополітичний вибір як намір долучитися до творення системи європейської безпеки та співпраці для єдності континенту¹². Два інші документи, прийняті польським парламентом згодом, у 1992 р., у принципово іншій обстановці як у середині країни (розбудова правової демократичної держави), так і за її межами (розпад СРСР та активізація відносин ЄС і НАТО з країнами ЦСЄ) однозначно визначають зміну курсу Варшави у сферах військової політики та міжнародної безпеки на користь західних інституцій. Так, стратегічними завданнями Польщі оголошуються активізація відносин із НАТО з наступним набуттям членства у ній, а також участь у посиленні ролі європейських інституцій – ЗЄС та ОБСЄ – у системі європейської безпеки за участю Альянсу¹³.

Виняткове значення для справи реалізації євроінтеграційної стратегії Польщі мало підписання нею 16 грудня 1991 р. договору про асоціацію з Європейським Союзом, відомого як Європейська угода, та набуття 1 лютого 1992 р. статусу асоційованого члену ЄС¹⁴.

Зважаючи на об'ємність договору та породжену цим необхідність його тривалого розгляду усіма державами-членами Спільноти, вирішено було запровадити його поетапну реалізацію. Так, 1 березня 1992 р. набула чинності Тимчасова угода, яка ввела в дію економічні положення про порядок переміщення товарів, послуг, капіталів і робочої сили, процес утворення підприємств, правила конкуренції, економічної, фінансової та інтелектуальної співпраці сторін. У липні 1992 р. польський сейм схвалив закон про ратифікацію повного тексту Європейської угоди, яка юридичної сили набула 1 лютого 1994 р.¹⁵

Європейські угоди стали основоположними документами інтеграції країн ЦСЄ до ЄС. Як визначалося рішенням Європейської Ради у Копенгагені 21-22 червня 1993 р., угоди про асоціацію ЦСЄ з ЄС повинні сприяти підготовці цих країн до майбутнього членства у Спільноті¹⁶. Вони укладалися окремо з кожною країною ЦСЄ, проте мають однакову структуру й містять схожі положення, що регулюють відносини політичного, економічного, культурного та фінансового співробітництва між країною, яка підписала Угоду, та Європейським Союзом.

"Європейська угода, яка запроваджує асоціацію між Польщею та Європейськими Співтовариствами і їхніми державами-членами" (така повна назва договору), складається зі 122 статей, 18 додатків, загальної та односторонньої декларацій, а також містить заяву Польщі про те, що членство у ЄС є остаточною метою її зовнішньополітичної стратегії. Відповідно до тексту Угоди, асоціація Польщі з Євросоюзом має на меті забезпечити політичний діалог сторін задля розвитку та гармонізації політичних відносин між ними, активізацію торговельного та господарського співробітництва – для економічного та соціального процвітання Польщі, а також підготовку умов для отримання нею різного роду допомоги ЄС. Принципово важливо, що при цьому не зазначалися терміни, протягом яких мало відбутися чергове розширення ЄС – передбачалося, що вони будуть оголошені відповідно до швидкості досягнення новими членами відповідності критеріям союзу¹⁷.

Відповідно до зазначених договором положень про необхідність досягнення європейських критеріїв членства, Польща, не очікуючи моменту набуття документом юридичної сили, починає активно займатися підготовкою рамкової документації. Так, перший такий документ – "Програма дій щодо адаптації економіки та правової системи до вимог Угоди про асоційоване членство" – приймається вже у 1993 р. У ній чітко вказуються основні завдання економічної та правової сфер Польщі у процесі євроінтеграції, а також визначаються структури, відповідальні за їх реалізацію, та хронологічні рамки процесу виконання¹⁸.

Паралельно з виконанням Варшавою стратегічного завдання зовнішньої політики, пов'язаного з інтеграцією країни у ЄС, на початку 90-х рр. ХХ ст. польська дипломатія активно займається реалізацією й іншого стратегічного зовнішньополітичного вектору, спрямованого на з'єднання Польщі у НАТО.

Перші контакти керівництва двох сторін відбувалися в умовах, коли ще існувала контрольована Радянським Союзом Організація Варшавського договору і Польща вважалася її учасницею. 4 травня 1989 р. делегація НАТО вперше відвідала Варшаву. Під час візиту представники пакту виявили підвищений інтерес до співробітництва з Польщею у справі збереження миру і стабільності на континенті¹⁹. У жовтні 1989 р. речники польського сейму К. Коморніцкі та Я. Рокіта відбули на засідання 35-ї сесії Ради НАТО, що відбулося у Римі. Це був перший в історії Альянсу випадок, коли його відвідали представники держави – члена протидіючого військово-політичного блоку²⁰.

Протягом 1990-1991 рр. стосунки Польщі з НАТО характеризувалися зростанням взаємної активності: відбувався обмін візитами на різних рівнях, мали місце листування та офіційні промови польського керівництва у штаб-квартирі Альянсу в Брюсселі. Із розпадом СРСР та припиненням діяльності ОВД у відносинах Польща – НАТО намітилося поживавлення. 3 липня 1991 р. під час робочої поїздки в Брюссель президент РП Л. Валенса декларував прагнення Польщі приєднатися до пакту²¹. 6 жовтня 1991 р. у Кракові в ході зустрічі глав держав Вишеградської групи Польща спільно з Угорщиною та Чехословаччиною знову оголошує про готовність долучитися до структури.

Відповіддю Альянсу на заяви країн Центрально-Східної Європи стало створення у 20 грудня 1991 р. Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС) – консультативного форуму НАТО та 9 держав – колишніх учасниць ОВД, а згодом претендентів на членство в НАТО – з питань безпеки та налагодження багатостороннього співробітництва²². Заснування РПАС забезпечило організаційне оформлення стосунків Альянсу з країнами посткомуністичного простору, ознаменувало прогресивні зміни у їх розвитку та створило передумови для переходу на дещо вищий рівень.

У ситуації геополітичної нестабільності в Європі та за умови неодноразових політичних декларацій посткомуністичних країн із регіону ЦСЄ щодо їх прагнення приєднатися до структури Альянсу у січні 1994 р. НАТО оголошує про початок реалізації нової, вже початково більш дієвої, програми – "Партнерство заради миру"²³.

Згідно з положеннями Програми, її основними цілями визначаються: "спираючись на тісне і давнє партнерство між союзними державами Північної Америки та Європи ... посилити безпеку і стабільність у всій Європі", зміцнювати зв'язки із демократичними державами на Сході. Програмою передбачалося шляхом налагодження співробітництва між членами і не членами Альянсу в спільних інтересах розширювати та активізовувати політичне і військове співробітництво у Європі, підвищувати стабільність на континенті, вирішувати проблеми безпеки та підтримувати мир.

Принципове значення для Польщі, а також решти зацікавлених у набутті членства держав мали положення Запрошення ПЗМ про те, що "активна участь у "Партнерстві заради миру"

відіграватиме важливу роль у еволюційному процесі розширення НАТО²⁴ та ст. 4 Рамкового документу ПЗМ, яка визначає порядок розроблення на основі цієї Програми та Презентаційного документу Індивідуальної програми партнерства Альянсу для кожної з них²⁵.

Входження до Програми "Партнерство заради миру" передбачає виконання країною-претендентом трьох етапів: затвердження Рамкового документу, Презентаційного документу та Індивідуальної програми. Першим кроком Польщі у справі долучення до Програми Альянсу стало підписання 2-3 лютого 1994 р. на Раді НАТО Рамкового документу ПЗМ – відкритого та спільного для усіх партнерів тексту, положеннями якого визначаються мета, завдання та цінності проголошеної Програми. Після виконання початкового етапу долучення до ініціативи Пакту Польща почала активно реалізовувати стратегію євроатлантичної інтеграції. Як учасниця Програми 25 квітня 1994 р. вона подала на розгляд Альянсу свій Презентаційний документ, у якому визначалися заплановані нею у справі політичного та військового співробітництва заходи (питання мовної підготовки офіцерів збройних сил, реформи системи вищої військової освіти, гармонізації військового та політичного планування з країнами-членами Альянсу, реформи системи ППО, тилового постачання, пошукових і рятувальних робіт тощо) та передбачувані для їх реалізації ресурси. Цей документ показав проблеми та надбання, існуючі у військовій та політичній сферах РП, та дозволив намітити низку заходів (за участю НАТО) по їх вирішенню²⁶. Під час аналізу документа керівництво НАТО внесло у нього необхідні, на його думку, корективи та зробило бажані до виконання Варшавою висновки. Виходячи з них, а також із початкових власних розробок та запропонованої Альянсом "Робочої програми партнерства" (документ загального характеру, адресований усім зацікавленим сторонам), Польща розробила Індивідуальну програму партнерства. Остаточний варіант Програми участі Польщі у ПЗМ було затверджено вищим керівництвом НАТО в Брюсселі 5 липня 1994 р.²⁷

У вересні 1995 року Альянс опублікував "Дослідження з питання про розширення НАТО" для країн-учасниць ПЗМ. Документом охоплювалося широке коло проблем: від визначення перспектив побудови нової архітектури безпеки у Європі та місця в ній НАТО до з'ясування політичних та військових аспектів розширення Альянсу на Схід, окреслення прав та обов'язків нових членів, шляхів співпраці з країнами, що не будуть членами структури, питання відносин із Росією, а також перелік вимог, обов'язкових для виконання усіма претендентами на членство²⁸.

У документі зазначалося, що забезпечення безпеки та стабільності у євроатлантичному регіоні є головним завданням НАТО, реалізації якого сприятиме розширення структури. Декларувалося, що розширення Альянсу матиме місце лише за умови збереження його здатності до виконання оборонних функцій та завдань, породжених реаліями новітнього часу. Положеннями "Дослідження ..." гарантувалося можливість приєднання до пакту нових членів. Питання ж шляхів і термінів розширення, а також методів узгодження позицій НАТО і ЄС щодо цього, домінантні для кандидатів, зазначеним Дослідженням не виділялися²⁹. Разом із тим, ратифікація цього документу фактично затвердила позитивні зрушення, що відбувалися у стосунках країн Центрально-Східної Європи з НАТО, та початок реального процесу їх інтеграції у західні структури колективної безпеки. У "Дослідженні ..." відзначалося, що по закінченню "холодної війни" та зникненню ОВД з'явилася необхідність та унікальна можливість покращити безпеку в євроатлантичному регіоні, не відновлюючи при цьому лінії розмежування³⁰.

Характерною ознакою зовнішньої політики Польщі на середину 90-х рр. ХХ ст. стає поглиблення відносин із Євросоюзом. Так, свідченням цього є набуття 1 лютого 1994 р. юридичної сили повним текстом Європейської угоди, схваленого польським сеймом у липні 1992 р., урочисте відкриття 7 березня 1994 р. у Брюсселі засідання Ради Асоціації ЄС – Польща та подання Польщею у квітні 1994 р. офіційної заяви на вступ до ЄС³¹.

Досягнення Польщею статусу асоційованого члена Європейського союзу покладало на неї обов'язок виконання низки нових вимог. Згідно з рішенням Копенгагенського самміту (червень 1993 р.), асоційовані члени ЄС, які прагнуть до повноправного членства у Євроспільноті, повинні відповідати економічним та політичним вимогам і бути спроможними взяти на себе обов'язки членства, одним із яких визначалася здатність приведення національного законодавства у відповідність із загальноєвропейським. Згідно з запропонованими критеріями, польські законотворці зобов'язувалися всі проекти правового регулювання розглядати на предмет їх відповідності праву ЄС. Особливе значення серед копенгагенських вимог мало положення про зобов'язання країни-кандидата забезпечити імплементацію норм права Євросоюзу у національне законодавство та гарантувати його ефективну реалізацію через адміністративні та судові органи³².

Здійснюючи підготовку до входження у європейські структури, Польща в січні 1997 р. схвалює документ "Національна стратегія інтеграції", в якому простежується стратегія діяльності урядових органів, а також інших учасників інтеграційного процесу. Завданнями програми визначаються досягнення головних цілей інтеграції у Європейський Союз, координація їх реалізації, з'ясування найоптимальніших шляхів входження до структури та підготовки Польщі до членства в ЄС. Стратегія ґрунтується на урядових документах і науковому аналізі трансформаційних процесів у Польщі й окреслює основні проблеми, що виникають перед країною на обраному шляху розвитку³³.

16 червня 1997 р. на Амстердамському самміті Єврокомісія ухвалила документ щодо перспективи подальшого розгортання процесу розширення Євросоюзу і його можливих наслідків – "Порядок денний 2000" (Agenda 2000)³⁴. У ньому на основі аналізу офіційної інформації, рапортів спостерігачів ЄС, доповідей та резолюцій високопосадовців ЄС, висновків міжнародних валютних інституцій та результатів виконання країнами-заявниками Європейських угод зроблено спробу оцінки трансформацій у кожного із десяти зацікавлених претендентів, а також на основі фінансових звітів ЄС з урахуванням перспективи розширення та його наслідків для стабільності спільноти визначено допустимі межі прийому нових членів. Відповідно до оприлюднених результатів дослідження, 16 липня 1997 р. Польща, а також Чехія, Естонія, Угорщина та Словенія були віднесені до першої групи кандидатів (дещо згодом до них було віднесено і Кіпр), з якими Комісія рекомендувала у першу чергу розпочати переговори про вступ. І хоча жодна із зазначених країн повною мірою не відповідала копенгагенським критеріям, Єврокомісія стверджувала про їх спроможність у середньотерміновій перспективі досягти відповідності їм³⁵.

11-12 грудня 1997 р. на Люксембурзькому самміті було прийнято резолюцію про початок переговорів щодо розширення ЄС, згідно з яким до участі у них запрошувалися уже не лише країни першої, але і другої "хвилі розширення". У колі країн "першого траншу" визначалися Польща, Чехія, Угорщина, Естонія, Словенія та Кіпр, до другої групи були віднесені Словаччина, Болгарія, Румунія, Латвія та Литва. Рішенням самміту передбачалося розпочати виконання Європейською Комісією регулярного аналізу прогресу, досягнутого кандидатами, та публікацію на його основі річних звітів. Згідно з оцінкою ЄК ситуації у Польщі, на кінець 1997 р. позитивно були відзначені її політичні критерії, економічні показники визначено як такі, що досягнуті дуже близько, що ж до третього копенгагенського критерію (готовності взяти на себе обов'язки членства в Союзі) зазначено, що "в окремих секторах досягнуто прогресу більше, ніж в інших"³⁶.

Безпосередні переговори про приєднання до ЄС польський уряд, презентований міністром закордонних справ Б.Геремком та його помічниками Я.Кулаковські і П.Саміцкі, розпочалися 31 березня 1998 р.³⁷. Обговорення охопило проблеми 36 сфер державного розвитку, по стану кожної з яких польське керівництво зобов'язувалося надати вичерпну відповідь. Одним із головних напрямків їх роботи було визначено розгляд польського законодавства з точки зору його відповідності законам і нормам Союзу.

У ході переговорного процесу Комітет Європейської Інтеграції уряду Республіки Польща документально оформив найбільш принципові та суттєві моменти польської позиції у питанні європейської інтеграції у "Національну програму підготовки Польщі до вступу у Європейський Союз" (23 червня 1998 р.). Програмою визначаються пріоритетні напрями співробітництва РП з Євросоюзом та подається приблизна діаграма дій, бажаних до виконання протягом 1998-2002 рр. Положеннями документу чітко регламентується діяльність інституцій, які здійснюють виконання євроінтеграційної стратегії Польщі та контроль за нею, а також забезпечують фінансування цього процесу. Цей проект став одним з інструментів реалізації програми "Партнерство заради членства"³⁸.

Суттєві зміни у стосунках країн Центрально-Східної Європи з НАТО намітилися у 1997 р. На липневому самміті Альянсу у Мадриді керівництво структури вперше офіційно заявило про розширення кордонів Альянсу на Схід. Готовність НАТО розпочати переговори з Польщею, Угорщиною та Чеською Республікою про їх долучення до пакту було документально закріплено у "Мадридській декларації про євроатлантичну безпеку та співробітництво"³⁹. У ній проголошувалося: "Сьогодні ми запрошуємо Чеську Республіку, Угорщину і Польщу почати розмову щодо розширення НАТО. Наша ціль полягає в підписанні Протоколу розширення під час зустрічей міністрів закордонних справ у грудні 1997 р. та їх ратифікації до моменту святкування 50-ї річниці створення пакту в квітні 1999 р."⁴⁰.

Протягом осені 1997 р. щодо запланованих трансформацій сторонами велися напружені переговори, які завершилися рішеннями Брюссельського самміту. 16 грудня 1997 р. Генеральний секретар НАТО Х. Солана та міністри закордонних справ країн-членів НАТО у Брюсселі в присутності міністрів закордонних справ зазначених країн Вишеградської четвірки підписали Протоколи до Північноатлантичного договору про їх приєднання до Альянсу⁴¹. 18 грудня представники Польщі, Угорщини та Чехії вперше взяли участь у засіданні Ради НАТО як послі. Фактично з цього моменту розширення Північноатлантичного альянсу ставало справою часу і залежало, головним чином, від перебігу ратифікаційного процесу.

Готуючись взяти на себе обов'язки запланованого членства, Польща 9 вересня 1997 р. затверджує "Програму інтеграції з НАТО та модернізації збройних сил 1998-2012". Згідно з положеннями програми, обов'язки Польщі як члена Альянсу визначаються його статутom і полягають у тому, що з моменту вступу безпека РП буде елементом безпеки пакту, а безпека членів союзу залежатиме від безпеки Польщі. Виходячи з цього, Програмою передбачалися структурні, функціональні та модернізаційні зміни в польській армії. Документом визначалася необхідність трансформації військових формувань у відповідності до стандартів НАТО та забезпечення їх готовності виконувати завдання, що витікатимуть із союзницьких та власних зобов'язань⁴².

На початку 1999 р. відбулося офіційне завершення процесу ратифікації Протоколу про вступ Польщі до НАТО. Так, 17 лютого Сейм РП абсолютною більшістю голосів (за – 409, проти – 7, утрималися – 4) схвалив постанову, уповноважуючу Президента РП підписати Північноатлантичний договір. Як зазначалося в ухвалі Сейму, "вступ Польщі до Північноатлантичного пакту є виявом волі народу", він покликаний "зміцнити стабільність у Європі"⁴³. 18 лютого А. Квасневський поставив свій підпис під уставом, яким засвідчував згоду на ратифікацію договору про вступ Польщі до Альянсу. 26 лютого 1999 р. президенти Польщі та Чехії А. Квасневський та В. Гавел спільно підписали акт ратифікації Північноатлантичного трактату, а вже 12 березня 1999 р., Польща, а також Угорщина та Чеська Республіка стали формальними, повноправними членами НАТО⁴⁴.

З приєднанням до Альянсу перед Варшавою як членом структури постала необхідність вироблення нової стратегічної концепції безпеки. Прийнята 4 січня 2000 р. "Стратегія Польщі в галузі безпеки та оборони" являє собою комплекс взаємопов'язаних та взаємобумовлених напрямів діяльності країни у відповідності до власних інтересів та вимог НАТО. У ній, виходячи зі зміни геополітичної ролі РП, визначаються її нові завдання, що полягають у необхідності розвитку євроатлантичних зв'язків, участі у попередженні та ліквідації криз і вогнищ напруження, реалізації політики, спрямованої на зміцнення безпеки та стабільності в Європі. Реалізовувати ці завдання, згідно з положеннями документу, Польща зобов'язувалася у процесі конструктивного співробітництва, кооперації та діалогу з іншими державами євроатлантичного простору⁴⁵.

У відповідності з новітніми завданнями, що постали перед Польщею як членом НАТО, у 2001 р. Генеральний штаб Збройних Сил РП ухвалив "Програму реструктуризації і технічної модернізації Збройних Сил Польщі на 2001-2006 рр.". Основовположною метою Програми була максимально повна і швидка реструктуризація Збройних Сил. Положеннями документу визначається необхідність досягнення польською армією відповідності рядовому членові НАТО, зокрема у сферах розвідки, ППО, співробітництва командних структур, індивідуальної та колективної підготовки тощо. Програмою передбачалося також до 2006 р. забезпечити підготовку до участі в операціях Альянсу не менше третини складу Збройних Сил держави⁴⁶.

9 жовтня 2002 р. у Брюсселі відбулося засідання Комісії ЄС, на якому вперше офіційно було заявлено про прийняття до Спільноти десяти країн у 2004 р.. Прийнята заява була схвалена 24-25 жовтня 2002 р. рішеннями Брюссельського самміту Ради ЄС, які визначали Польщу, а також Угорщину, Чехію, Словаччину, Естонію, Латвію, Литву та Словенію як таких, що виконали політичні вимоги і здатні виконати економічні побажання Євросоюзу, а тому запрошуються до вступу у нього. Це положення було підтверджено 13 грудня 2002 р. результатами Копенгагенського самміту⁴⁷. Найвагомішим здобутком зустрічі керівників країн-членів ЄС для країн-кандидатів стало прийняття рішення про те, що 1 травня 2004 р. вісім країн ЦСЄ, а також Мальта та Кіпр стануть повноправними членами об'єднання.

16 квітня 2003 р. в Афінах Польща разом з головами 24 європейських держав підписала Договір про вступ до Євросоюзу, текст якого налічує п'ять з половиною тисяч сторінок та охоплює всі сфери державного, політичного, економічного, господарського, культурного, освітнього життя Польщі в умовах членства в ЄС⁴⁸.

1. Бас
2. We
Międz
Європ
знахід
Вип. I
етапі
К.: Є
członki
Союз:
правов
ред. М
спрям
Україна

Наступною на шляху творення Європи-25 вагомою подією стало здійснення ратифікаційної процедури країнами-членами Спільноти. Вирішальним кроком у справі європейської інтеграції країн-кандидатів стало всенародне волевиявлення їх громадян на предмет підтримки членства країни у Європейському Союзі. Під час проведення референдумів було використано попередній досвід ЄС, набутий під час його останнього розширення. Так, початково голосування розпочали в країнах із максимальним рівнем підтримки європейського розширення – Угорщині, Словаччині та Польщі, а потім перейшли до здійснення плебісцитів у країнах із меншим ступенем прихильності до нього⁴⁹.

Згідно з положеннями Конституції РП, аби референдум вважався дійсним, у ньому мають взяти участь щонайменше громадян із правом голосу, тому в даній програмі ставка була зроблена практично на явку. Референдум, що відбувся у Польщі 7-8 червня 2003 р., приніс очікувані результати. Так, за вступ у ЄС проголосували 77,45%, проти висловилися 22,55% чоловік при явці 58,85%. Дійсність референдуму про вступ Польщі у Європейський Союз була визнана рішенням Верховного Суду РП від 16 липня 2003 р.

1 травня 2004 р. набули чинності Договори про вступ у Євросоюз, підписані високими представниками країн-членів ЄС-15 та кандидатами на членство у ньому, і Польща у колі десяти держав-новачків урочисто приєдналася до Євроспільноти.

З цього моменту починається якісно новий вимір розвитку як Європи в цілому, так Європейського Союзу, що презентує її переважну більшість, так і Республіки Польща як невід'ємної його складової. Відтепер про творення польської політики та її відображення у нормативно-правовому доробку йтиметься лише з огляду на них у нерозривному зв'язку з політикою ЄС та його законодавчим забезпеченням.

Отже, здійснений нами аналіз системи нормативно-правового забезпечення європейської та євроатлантичної інтеграції Польщі та процесу її формування впродовж більше ніж п'ятнадцятирічного періоду, дозволяє зробити наступні висновки: творення нормативно-правової основи інтеграції Польщі у ЄС та НАТО здійснювалося планомірно і послідовно. Упродовж усього періоду незалежності вище державне керівництво незмінно декларувало зовнішньополітичні пріоритети РП як однозначно прозахідні. Вони були документально закріплені у відповідному законодавчому доробку Польщі, який став яскравим прикладом цілеспрямованого створення та реалізації стратегії зовнішньої політики; конструктивна участь Варшави у міжнародній політиці знайшла своє відображення у прийнятті країною низки документів, пов'язаних із її долученням до структур ЄС і НАТО; активність польських законотворців проявилася у розгортанні масштабної роботи щодо творення та адаптації національного законодавства до законодавства ЄС. У процесі розгортання цієї діяльності важливу роль відіграла тісна співпраця польської дипломатії з інституціями Євросоюзу; намагаючись досягти відповідності критеріям членства у структурах ЄС і НАТО, Польщею було прийнято та реалізовано низку національних програм розвитку; реалізація інтеграційних прагнень здійснювалася шляхом постійної співпраці повноважних інституцій як у середині держави, так і на міжнародному рівні. Для забезпечення конструктивного діалогу сторін у Польщі спеціально було створено відповідну інституційну структуру, завданням якої визначалося виконання усієї сукупності процедур, передбачених процесом долучення держави до ЄС та НАТО.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Басараб М.Б. З досвіду євроінтеграції Польщі // Стратегічна панорама. – 2003. – № 1. – С. 206-211;
2. Wenerska M.L. Kwestie polityki zagranicznej w okresie stowarzyszenia Polski z Unia Europejską // Sprawy Międzynarodowe. – 1999. – № 2. – S.105-122;
3. Герасимчук Т. Країни Центрально-Східної Європи на шляху до Європейського Союзу: Міжнародно-правові питання // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 12: 36. наук. пр. / Відп. ред. С.В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип.13. – С.256-273;
4. Ковальова О. Інтеграційні стратегії країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі розширення Євросоюзу // Розширення ЄС: Аналітичний шоквартальник. Вип. 1 / Ред. О.П. Дергачов. – К.: Європейська комісія, 2003. – С.20-38;
5. Koziej S. Polska strategia i polityka obronna w kontekście członkostwa w NATO // Sprawy Międzynarodowe. – 1999. – № 1. – S.125-136;
6. Копійка В.В. Європейський Союз: досвід розширення і Україна. – К.: Юридична думка, 2005. – 448с.;
7. Микієвич М.М. Міжнародно-правові аспекти співробітництва Європейського Союзу з третіми країнами / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка / ред. М. Мартиняк. – Львів, 2001. – 199с.;
8. Романюк Н.І., Сохоцька Г.Н. Інтеграція в ЄС – пріоритетний напрям зовнішньої політики Польщі // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2003. – №8. – С.158;
9. Герасимчук Т. Вказана праця. – С.259;
10. Грицак П. Зовнішня політика Польщі у військово-політичній сфері та сфері міжнародної безпеки (1989-2000) // Молода нація: Альманах. –

2001. – № 1. – С.163-164; 11. Polityka bezpieczeństwa i strategia obronna Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 2 listopada 1992 r. // Współczesne stosunki Międzynarodowe. Wybor tekstów źródłowych z komentarzem / Pod red. T. Łos-Nowak. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – S.169-181; 12. Грицак П. Вказана праця. – С.164; 13. Polityka bezpieczeństwa i strategia obronna Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 2 listopada 1992 r. // Współczesne stosunki Międzynarodowe. Wybor tekstów źródłowych z komentarzem / Pod red. T. Łos-Nowak. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – S.171-175; 14. Układ Europejski między Rzeczpospolitą Polską a Wspólnotami Europejskimi / 16 grudnia 1991 r. // <http://www.msz.gov.pl/uniaeu/html>; 15. Wenerska M.L. Kwestie polityki zagranicznej w okresie stowarzyszenia Polski z Unią Europejską // Sprawy Międzynarodowe. – 1999. – №2. – S.109; 16. Муравйов В.І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика). – К.: Академ-Прес, 2002. – С.227; 17. Ковальова О. Вказана праця. – С.23; 18. Басараб М.Б. Вказана праця. – С.209; 19. Kalendarium wydarzeń Polska – NATO // Sprawy Międzynarodowe. – 1999. – №1. – S.147; 20. Там само; 21. Kalendarium wydarzeń Polska – NATO // Sprawy Międzynarodowe. – 1999. – №1. – S.149; 22. Світова та європейська інтеграція: Навчальний посібник / За заг. ред. Я.Й. Малика. – Львів: ЛРІДУ НАНУ, 2005. – С.78; Современные международные отношения: Учебник. / Ред. А.В. Горкунов: МГИМО. – М.: РОССПЭН, 2000. – С.329; 23. Mojsiewicz S. Polska polityka zagraniczna // Stosunki Międzynarodowe / W. Malendowski, S. Mojsiewicz, A. Gałdanek i i.; W. Malendowski, S. Mojsiewicz (red.). – Wrocław: Alta 2, 1998. – S.219; 24. Партнерство заради миру: запрошення. – Документ, ухвалений Головами держав і урядів, які взяли участь у засіданні Північноатлантичної Ради, що відбулося в штаб-квартирі НАТО в Брюсселі 10-11 січня 1994 р. // Партнерство заради миру – Partnership for Peace. – Брюссель, 1994. – С.1; 25. Партнерство заради миру: рамковий документ. // Партнерство заради миру – Partnership for Peace. – Брюссель, 1994. – С.6; 26. Санжаревський О.І. Східноєвропейська політика НАТО кінця 80-х – середини 90-х років ХХ століття (на прикладі Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02/ Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 1998. – С.144-145; 27. Світова та європейська інтеграція: Навчальний посібник / За заг. ред. Я.Й. Малика. – Вказана праця. – С.80; 28. Дослідження щодо розширення НАТО // Довідник НАТО. – К.: Основи, 1997. – С.391-428; 29. Там само; 30. НАТО: Довідник. – Брюссель, 2001. – С.64; 31. Быховский С. Расширение ЕС на восток // Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития / Под ред. Ю.А. Борко и О.В. Буториной. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – С.306; 32. Ковальова О. Вказана праця. – С.26; 33. Narodowa strategia integracji. 28.01.1997 r. – 56s. – <http://www.mzs.gov.pl/start.php.html>; 34. Agenda 2000: Eine starke und erweiterte Union // <http://www.europa.eu.int/>; 35. Волес В., Волес Г. Творення політики в Європейському Союзі / Пер. з англ. Р. Ткачук. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2004. – С.650; 36. Там само. – С.655; 37. "Integracja Polski z Unią Europejską" — wystąpienie premiera Rzeczypospolitej Polskiej Jerzego Buzka w Sejmie Warszawa, 8 września 1999 r. // <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.3/>; 38. Романюк Н.І., Сохоцька Г.Н. Вказана праця. – С.159; 39. Baczyński J. NATO, godzina zero // Polityka. – 1999. – №12. – S.15; 40. Madrycka deklaracja w sprawie bezpieczeństwa i współpracy euroatlantyckiej Madryt, 8 lipca 1997 r. // <http://www.zbiordokumentow.pl/1997,nr.3/>; 41. Solana J. 99 proc. NATO // Polityka. – 1998. – №1. – S.32; 42. Koziej S. Polska strategia i polityka obronna w kontekście członkostwa w NATO // Sprawy Międzynarodowe. – 1999. – №1. – S.135; 43. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie ratyfikacji przez Polskę Traktatu Północnoatlantyckiego, Warszawa, 17 lutego 1999 r. // <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.1-2/>; 44. Kalendarium wydarzeń Polska – NATO // Sprawy Międzynarodowe. – 1999. – №1. – S.170; 45. Strategia bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa, 4 stycznia 2000 r. // <http://www.zbiordokumentow.pl/2000,nr.1/>; 46. Сергеев Д.В. Польша: четыре года в НАТО // Актуальные проблемы Европы. НАТО: проблемы и перспективы трансформации: Сб. научн. тр.— М., 2004. – С.166; 47. Ковальова О. Вказана праця. – С.34; 48. Рукомедя Р. Європейський союз на межі структурних перетворень // Дзеркало тижня. – 2004. – 30 квітня (№17). – С.5; 49. Світова та європейська інтеграція: Навчальний посібник / За заг. ред. Я.Й. Малика. Вказана праця. – С.158-159.

Історіографія та джерелознавство

Т.П. Антонішина

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ПРО УКРАЇНО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ НА ПОДІЛЛІ
У 20-Х РР. ХХ СТ.

Тема взаємин українців і євреїв майже не розроблялася радянською історіографією. Мало хто знав навіть про те, що у 20-30-х рр. у деяких виз України були єврейські відділення, а в складі АН УСРР діяв Кабінет по вивченню єврейської радянської літератури, мови та фольклору. Існувала також єврейська історико-археографічна комісія, яка займалася виданням наукових праць. У роки культу особи усе це було ліквідовано, і аж до початку перебудови досліджувати історію євреїв в СРСР, і зокрема в Україні, було практично неможливо.

Натомість україно-єврейські взаємовідносини ніколи не проходили повз увагу влади. Причини цього не такі прості і однозначні. Привид «союзу українських націоналістів і сіоністів» не залишав у спокої більшовицьку партію. Обидві нації в часи УНР та Директорії здійснили реальні кроки у справі порозуміння. Провідні лідери УНР усвідомлювали, що розбудова української держави багато в чому залежить від двох головних чинників – українського села та єврейського міста. Однак цій благородній справі завадила принесена на багнетах в Україну радянська влада. Хаос 1917-1921 рр. зруйнував всі міжнаціональні досягнення. Україна вступила в нову епоху – епоху УСРР. А це означало – нові національні відносини. Незважаючи на всі економічні, політичні та соціальні труднощі в суспільстві, нова влада пильно стежила за співжиттям євреїв і українців. Політична кон'юнктура вимагала не допускати навіть потенційного зближення націоналістів і сіоністів для боротьби проти більшовизації України. Усвідомлення спільності долі євреїв та українців і необхідності боротися за кращу долю мало б катастрофічні наслідки для правлячої партії. Тому було здійснено ряд масштабних заходів у подоланні вікового прагнення населення України до самовизначення та незалежності, до них віднесемо політику воєнного комунізму і голодомори, насильницьку колективізацію та радянізацію культурного життя людей і все те, що перетворює самобутні нації в однорідну сіру масу. Підтвердження цьому знаходимо в тогочасних документах, з яких тільки нещодавно зняли гриф секретності.

Про вікову історію євреїв в Україні є чимало публікацій на сторінках газет, монографій, підручників, спогадів, збірників документів. Однак «білою плямою» в історії на сьогоднішній день все ще залишаються взаємини українського та єврейського народів в перше десятиліття встановлення радянської влади і роль партії у регулюванні цього питання. Відзначимо, що не так давно дослідники частково торкнулися даної проблеми¹. У вказаних виданнях опубліковано документи єврейських партій та організацій, комуністичних, радянських і комсомольських установ, Комуністичного Інтернаціоналу, ВЧК-ДПУ-ОДПУ. Упорядники включили до збірників найбільш важливі й типові документи та матеріали. Їх оригінальність полягає передусім у тому, що вони відображають широку палітру суспільно-політичних поглядів на становище євреїв у радянській державі зазначеного періоду. Крім того, частина документів віддзеркалює різні аспекти національної політики більшовицького режиму. Окремі документи стосуються Вінниччини. Проте ще потрібно докласти чимало праці до розкриття дійсної ситуації у міжнаціональних відносинах в радянській Україні, Поділлі зокрема.

Мета даної статті – проаналізувати архівні джерела з питань взаємин українського та єврейського народів на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст., виявити їх характерні тенденції формування й особливості відображення тих процесів, які відбувалися в тогочасному українському суспільстві.

Опрацьовуючи розсекречені партійні документи 20-х рр. (фонди Вінницького, Гайсинського, Могилів-Подільського та Тульчинського окружних комітетів КП(б)У), автор виявив надзвичайно цінні матеріали, які розкривають справжню ситуацію міжнаціональних взаємовідносин на Поділлі. Чільне місце серед матеріалів ДАВО займає фонд П – 1 – Подільський губернський комітет КП(б)У. Він об'єднує документи Євсекції, Секретаріату губкома КП(б)У, ДПУ, матеріали губернських конференцій КП(б)У, важливість яких в дослідженні даної теми не підлягає сумнівам. Не менш інформативними є фонди Подільського губвиконкому (Р – 925), Вінницького окружного виконавчого комітету (Р – 595), Вінницької окружної інспектури народної освіти (Р – 256) та інші. Аналіз матеріалів дав змогу умовно поділити їх на декілька груп.

До першої слід віднести так звані політичні доповіді окружних комітетів, які направлялися Подільському губернському комітетові КП(б)У і містили відомості про політичне та економічне становище в округах². У цих доповідях виразно прослідковуються політичні настрої населення,

незадоволення політикою більшовицької партії, важкий економічний стан у сільському господарстві та кустарному виробництві. Крім того, в цих документах обов'язково фіксувалися випадки антисемітських настроїв серед українського населення, а в особливому розділі – «Антирадянські угруповання» – часто містились дані про сіоністський рух на Поділлі.

До цієї ж групи слід віднести й інші документи з фондів окружкомів: огляди та інформаційні звіти партійних і радянських владних структур про стан регіону³. Саме в цих документах, на нашу думку, описано дійсний стан міжетнічних стосунків: антисемітизм на економічному ґрунті, який доповнювався важким спадком, набутим за часів громадянської війни, невдоволення селян тим, що у них забирають землю для новостворених єврейських колгоспів, випадки антагонізму містечка та села. Звичайно, в переважній більшості випадків атмосфера співжиття була здоровою і про це також обов'язково інформували керівні органи.

Важливі відомості знайдуть дослідники у другій групі архівних матеріалів, до якої автор відніс доповіді, листи секретарів райкомів та окружкомів до губернського комітету КП(б)У, які мали конфіденційний характер, і, як правило, писалися за відповідною формою⁴. Вагомість змісту цих листів полягає у тому, що, на відміну від офіційних звітів, які дещо прикрашалися, тут подавалася більш правдива й об'єктивна інформація про стан економіки, політичне життя, настрої різних верств населення тощо. До цієї групи слід віднести також доповідні записки та звіти уповноважених окружних комітетів про проведену роботу на місцях⁵.

Особливо слід виділити третю групу архівних джерел: щотижневі, річні огляди, звіти, зведення органів ДПУ про політичне та економічне становище округів. Ці документи направлялися, як правило, до трьох інстанцій: до губернського відділу ДПУ, секретареві окружного партійного комітету й голові окружного виконавчого комітету. Звісно, всі ці матеріали йшли під грифом «цілком таємно». Склалися вони за чітко розробленою схемою: спочатку йшли узагальнюючі дані про політичні настрої селян, кустарів, робітників, інтелігенції, працівників партійного й державного апарату, потім характеризувався політичний та економічний стан сільського господарства і промисловості, аналізувалось національне життя за вказаний період. В кінці кожного звіту подавалися додатки з конкретним фактичним матеріалом, який ще чекає своїх дослідників⁶.

Для вивчення проблеми, що розглядається, значення цих документів важко переоцінити. Вони містять найповніші дані про стан україно-єврейських взаємин на Поділлі, їх розвиток і наслідки для обох сторін, подаються статистичні дані про кількість і відсоток міського та сільського єврейського і українського населення. Тільки в цих документах можна також віднайти та прослідкувати реакцію громадян на методи впровадження національної політики: від висловлення незадоволення до прямих виступів проти неї.

Важливою ланкою в дослідженні цієї проблеми є розгляд документів різних сіоністських організацій, які також представлені в сховищах ДАВО, однак все ж в них наявні не всі напрямки і течії, яких було досить багато⁷.

Зацікавить дослідників і група документів, які показують взаємовідносини офіційної пропаганди і релігії. Такими є документи агітаційно-пропагандистських відділів окружкомів, зокрема їх листування з питань антирелігійної пропаганди з вищими партійними інстанціями⁸. В них висловлюється стурбованість у зв'язку з тим, що на ґрунті важкого економічного становища спостерігається різке поживлення діяльності релігійних громад, сектантських рухів, заборонених релігійних шкіл. Православна церква активно підтримувала релігійні настрої, заявляючи, що виною всіх бід українців є радянська влада, яка складається лише з євреїв⁹. Під виглядом турботи про єврейський робітничий клас більшовики націоналізували синагоги й перетворювали їх на хатичитальні і клуби, забороняли хедери. Звичайно, дійсні наміри влади потрібно шукати глибше: це був лише один із багатьох заходів до подолання закритості єврейської общини і перетворення віруючих громадян на складову частину радянського народу. При дослідженні документів, що стосуються релігії, необхідно зважати на ту обставину, що в середині 20-х рр. жителі Поділля в переважній більшості були віруючими. В цих умовах нормальні стосунки радянської атеїстичної влади і громадян об'єктивно були проблематичними. А важке матеріальне становище, безробіття, економічна і політична нестабільність в державі – все це робило співвідношення у взаєминах народу і держави, народу і релігії на користь останньої. Ось чому владна партія не знайшла тоді кращого виходу, ніж запровадити каральні заходи як проти віруючих, так і проти релігійних установ, які згодом переросли в масові репресії.

Виокремимо надзвичайно інформативний і незамінний у досліджуваній темі матеріал – документи Євсекцій. Вони відображають реальний стан речей у справі агітаційно-

пропагандистської роботи, настроях єврейського населення, кроках, зроблених партією. Ці документи відображають життя єврейської національної меншини в цілому¹⁰.

Значний масив інформації знаходиться у статистичних джерелах. Ці матеріали створювались із чітко визначеною метою, що, в свою чергу, в значній мірі визначило їх зміст, якість, доступність. Статистичні дані з кількості, національного складу і природного руху населення Поділля за 1919-1920 рр. підлягають дуже критичному розгляду, оскільки в цей час «загсівського апарату майже не існувало»¹¹. У наступні роки це питання було вирішено й облік населення проводився регулярно, а його результати оприлюднювалися. Сьогодні великий пласт статистичних матеріалів знаходиться в архівних фондах. Свого часу це були документи для внутрішнього користування, що не підлягали оголошенню, або ж цілком засекречені дані¹².

Окремою групою слід виділити документи, присвячені процесу аграгаризації єврейського населення. Залучення юдеїв до землеробства розглядалося радянською владою і як ефективний спосіб подолання безробіття серед мешканців містечок, і як важливий політичний крок. Красномовно про це свідчать підсумки, зроблені комісією з обстеження політекономічного стану єврейських містечок: «Комісія вважає за необхідне визнати важливе політичне значення існування на Поділлі міцної сітки єврейських колгоспів і прийняти міри з надання їх існуванню більшої стійкості»¹³. Однак, як твердять документи, заснування нових колгоспів у густонаселеному Поділлі себе не виправдовувало. Як типовий приклад розглянемо Кам'янецький округ, в якому на 1 грудня 1924 р. проживало 551773 чол., з них українців – 473612, євреїв – 42696 чол. В окрузі нараховувалося 14 єврейських сільськогосподарських колективів із загальною кількістю 853 чол., що обробляли 760,51 дес. землі¹⁴. На тлі соціального та економічного занепаду містечок це була лише незначна частина тих, хто хотів знайти альтернативу. Перехід до землеробства обіцяв повернення громадянських прав і матеріальну підтримку держави. Однак активний супротив українських селян, які споконвіку обробляли ці землі, нестача земельних ресурсів змушували владу шукати інші шляхи виходу із ситуації, що склалася. Цілком свідомо руйнуючи традиційний уклад життя подільян, партія організувала масове переселення містечкового єврейства для подальшої аграгаризації на Південь України – «ібервандерунг». Всі ці явища й процеси знайшли своє широке відображення в документах губстатбюро, Євбюро, радянській пресі¹⁵.

Самостійним тематичним розділом архівних матеріалів є документи, що стосуються призову юнаків до лав Червоної армії. Це був важливий не тільки військовий, але й політичний захід. Надзвичайно прискіпливо розглядало партійне керівництво ставлення і мотиви служби населення в армії, покращення міжнаціональних стосунків серед військових тощо. Також строкова служба була інструментом прискореної інтеграції національних груп населення у склад «радянського народу»¹⁶.

Широко представлена в архівах документація, що мала сприяти поширенню ідей більшовизму серед молоді: кустарів, жіноцтва, дітей шкільного віку. Ідеї були спільними для всіх націй, різницю вносила хіба що політика коренізації, що вимагала вести пропаганду мовою тієї чи іншої нації¹⁷.

Яскраву ілюстрацію всіх міжнаціональних відносин дають листи громадян Поділля, адресовані до радянських законодавчих та виконавчих органів, в редакції газет. Суб'єктивне ставлення їх авторів до сучасних подій розставляє всі крапки над «і» у питаннях правильності та доцільності насаджуваної національної політики¹⁸.

Великий масив неопублікованої документальної інформації, що має відношення до міжнаціональних відносин євреїв та українців, містять архівні фонди Центрального архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Наприклад, в ЦДАВОВ України є фонди спеціальних інструкцій по роботі серед національних меншин, зокрема, Центральної комісії національних меншостей при ВУЦВК (ф. 423), Тимчасового секретаріату у Єврейських справах (ф. 3304), Українського головного комітету єврейської комуністичної спілки молоді (ф. 3787), Центрального комітету єврейської комуністичної партії України (ф. 4661) та ін.

Окрему увагу варто звернути на те, що в центральних архівах зберігається детальна інформація про секретні методи роботи партійних органів на місцях, результати розслідувань злочинних по відношенню до населення дій, заходи з усунення «ненормальностей»¹⁹.

Аналіз документів, проведений нами, класифікація їх переконливо свідчать про те, що в 1920-х рр. національна політика влади на Україні стала інструментом радянської націоналізації населення. Реалізація практичних заходів (НЕП, політика коренізації, залучення євреїв до землеробства, створення Евсекцій та ін.) поряд зі змінами в соціально-економічному житті, поглибили вже існуючі

.....
протиріччя між двома народами і породили нові. Загальна, каркасна схема уявної «історії українського єврейства» розглядається нами як гілка власне української історіографії, має за стрижень історію України та українського народу, хронологічно, світоглядно, культурно вона пов'язана з власне українською історією, поняття й явища, що носять специфічно єврейський характер, пристосовуються, узгоджуються з українським контекстом, вводяться в нього на правах своєрідної «периферії».

Таким чином, щоб у повній мірі дослідити міжнаціональні відносини, потрібно порівнювати та співставляти документи що стосуються суто історії українців або євреїв, зі свідченнями особливостей їх національного співжиття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Еврейский вопрос: Поиски ответа: документы 1919-1926 гг. Вып.1 Под общ. ред. В.Ю. Васильева. – Винница, 2003; Коммунистическая партия против религии Моисея: Документы 1920-1937 и 1945-1953 гг. Вып.2. Ред. Л.И. Килимник. – Винница, 2005; 2. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.П-31. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.1-132; 3. ДАВО. – Ф.П-30. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.1-187; 4. Там само. – Ф.П-31. – Оп.1. – Спр.75. – Арк.1-58, Спр.130. – Арк.1-48; 5. Там само. – Ф.П-33. – Оп.1. – Спр.338. Арк.1-12; 6. Там само. – Ф.П-31. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.1-325; Ф.П-30. – Оп.1. – Спр.109. – Арк.1-158; Ф.П-29. – Оп.1. – Спр.140. – Арк.1-419; 7. Там само. – Ф.Р-196. – Оп.1. – Спр.1405. – Арк.1-2; Ф.Р-196. – Оп.1. – Спр.2323. – Арк.23-23зв, 25; Ф.Р-687. – Оп.6. – Спр.12. – Арк.1, 5-5зв, 24, 25, 27; 8. Там само. – Ф.П-33. – Оп.1. – Спр.280. – Арк.1-64; Ф.П-31. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.1-5; 9. Там само. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.499. – Арк.26, 211; 10. Там само. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.1713. – Арк.1-60; 11. Там само. – Ф.Р-595. – Оп.1. – Спр.228. – Арк.25; 12. Там само. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.83; 13. Там само. – Ф.П-1. – Оп.1-А. – Спр.136. – Арк.3; 14. Там само. – Арк.35, 37; 15. Там само. – Ф.П-31. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.84; Ф.31. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.4; Ф.Р-40. – Оп.1. – Спр.800; Ф.Р-925. – Оп.1. – Спр.411. – Арк.79-87; 16. Там само. – Ф.П-33. – Оп.1. – Спр.133. – Арк.6; Ф.П-77. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.1; 17. Там само. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.631. – Арк.1-38; Ф.П-31. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.111; Ф.Р-925. – Оп.5. – Спр.29; 18. Там само. – Ф.Р-925. – Оп.4. – Спр.15. – Арк.32-36, 38-39; Ф.31. – Оп.1. – Спр.215. – Арк.114; 19. ЦДАВОУ. – Ф.423, Ф.3304, Ф.3787, Ф.466; Ф.413. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.63-64.

В.О.Гандзюк

АРМІЯ УНР НА ПОДІЛЛІ У ТРАВНІ-ЛИПНІ 1919 РОКУ: ПОРАЗКИ ТА ПЕРЕМОГИ (за газетною періодикою 1919 р.)

На початку 1919 р. для спільної боротьби з більшовиками український уряд почав створювати власну національну армію. Вона повинна була сформуватись у тримісячний термін у кількості 300000 осіб, причому в разі нестачі українських старшин дозволялося запрошувати офіцерів із російських добровольців¹.

Свою підтримку ідеї створення потужного українського війська висловили учасники Трудового Конгресу УНР, депутати якого обрані трудовим селянством і робітництвом, вважали своїм обов'язком на своїй землі допомагати нашій армії хлібом, одягом, новими наборами рекрутів. „Час страшний, вороги наседають, щоб відібрати нашу окуплену кров'ю землю, – йшлося у відозві до бійців Армії УНР. – Держіть же, стрільці й козаки, свій бойовий стяг високо. Ми спішимо Вам на допомогу”².

На жаль, молода Українська Армія уже з перших днів свого існування мала чимало дефектів, які важко було виправити під час безупинної війни: великий брак амуніції, палива, обмундирування, зброї, симпатії частини селянства та робітників до більшовиків (особливо в тих місцевостях України, де населення не мало змоги на власні очі побачити більшовицьку владу)³.

На Поділлі настрої громадян тоді переважно був антибільшовицький. Ніхто не вірив у те, що совєтська влада протримається. Крім того, робітники і селяни не вірили незалежним і лівим есерам, „бо вони проповідують український большевизм. По городах люди співають нову пісню на голом „яблучка”: „Советская власть голову повесила, вот придет Петлюра, будет весело”⁴.

Наприкінці травня 1919 р. Українська Армія була вже фактично оточена з одного боку червоними, а з другого – поляками. Перед штабом армії постало важке завдання: вивести армію з катастрофічного стану. А вихід був один – розбити Червону Армію й прорватися на Схід.

Разом з опрацюванням плану загального наступу штаб армії зайнявся питанням ліквідації одного з фронтів⁵. Ведення війни на два фронти: проти Польщі, за якою стояла Антанта, і проти червоних – без забезпечення запілля – було не під силу Українській Армії. Це призвело б до повного її знищення. Але з ким примиритися? Вирішення цього трагічного питання ускладнювалося

різницею в поглядах і в оцінці політичної ситуації між Урядами Галичини і Великої України, а відтак розв'язати його і дійти згоди не вдалося. Натомість українська преса закликала до єднання заради захисту спільних інтересів – самостійності Української Республіки: „Ми знаємо, що більшовицький „красний терор” на Україні – має таку саму ціль, як і польські панські звірства: вбити думку українського народу про свою рівноправність. Тож єднаймо наші сили заради здобуття свободи. Не може бути милосердя і пощади для чужоземця-грабіжника, що ріже хазяїна в його власній хаті”⁶.

18 травня 1919 р. штаб армії вислав старшину генерального штабу до польського командування з метою довідатися про ставлення останнього до укладання перемир'я між польською та українською арміями під проводом С. Петлюри, який був „не пан і не буржуй, а син простого селянина з Полтавщини, що перший пішов проти гетьмана-ката, проти панської влади”⁷. Перемир'я було досягнуто.

1 червня Українська Армія перейшла в загальний наступ проти більшовиків на фронті в 140 км. Спочатку наступ розвивався планомірно⁸. Успішні повстання селян на Україні визнавали навіть червоноармійські газети. Приміром, більшовицьке видання „Красная Армия” розмістило офіційний звіт під заголовком „Наш внутренний фронт”, де, зокрема, йшлося про те, що „повстанці ведуть масштабные операции в окрестностях Литина и Летичева”⁹. А газета „Коммунист”¹⁰ була тривогу, оскільки Немирів перейшов до рук повстанських загонів, якими керує отаман Волинець.

Отже, наступ Запорізького корпусу дав дуже гарні наслідки. 3 червня на рахунок запорожців був Чорний Острів, який захоплено у жорстокому бою... „Большевики не выдержали ихнего удара. Хоч советські війська задержують ще Рудню й Вербку, наші в тій околиці стоять збоку. Жмеринку, як не взяли, то оточили повстанці на чолі з Волинцем”¹¹. Наступного дня населення – селяни і робітники – вже вітали українське військо і в цьому залізничному містечку. „До наших військ прилучилося близько 3000 селян. Жиди на своїх зборах постановили піддержувати українське правительство в його боротьбі за самостійність України”¹².

Особливо ж запеклі й гарячі бої розпочалися 5 червня за Проскурів, який надвечір того ж дня був захоплений армією УНР. Ось як про цю подію писала газета Української Народної Армії „Український козак”: „Селяни в околиці Проскурова, коли побачили, що большевики тікають, почали обстрілювати їх кулеметами та рушницями, що внесло страшну дезорганізацію в їхні ряди”¹³. З нагоди важкої перемоги Командуючий З'єднаними групами отаман Тютюнник надіслав наказ, у якому прославив і возвеличив мужність кращих синів рідної землі: „Напівозброєні, хорі, Ви кинулися знову на ворога і невпинно гнали його біля півтора ста верст. Слава ж Вам, орли України”¹⁴.

Після входження в Проскурів військ армії УНР у місті нормалізувалося його внутрішнє життя, відновили свою діяльність міська дума, міська управа, судові та інші установи. „Життя подешевіло. Ціна хліба упала із 20 крб. (як встановили большевики) на 5 крб. за фунт. Бідніше населення дістає фунт за 2.50 крб. У повіті оголошено мобілізацію, і вона проходить добре. Відношення до влади дуже прихильне”¹⁵.

Захоплення Проскурова і просування частин у напрямку на Жмеринку стурбували червоне командування (12-я армія), внаслідок чого воно наспіх почало проводити перегрупування своїх сил для контрнаступу, щоб зробити головний удар у ліве крило Української Армії з одночасним ударом на Проскурів з боку Жмеринки¹⁶.

На жмеринському напрямку 6-а дивізія була ворога та просувалася до станції Комарівці. 2-а дивізія вела бої в районі міста Бар і частиною своїх сил намагалася вийти в запілля, допомагаючи цим 6-й дивізії. 3-я дивізія планомірно й енергійно наступала, обсаджуючи станцію Катюжани та виділивши частину своїх сил для захоплення Шаргорода. Продовжувався наступ дієвої армії ч.196 на Могилівському напрямку¹⁷. 19 червня з боєм зайнято села Татариська і Курашівці, що у восьми верстах від станції Жмеринка-Могилів, де „захоплено біля 200 полонених, 6 бомбометів, 5 кулеметів, багато рушниць, набоїв, а також озброєний обоз”¹⁸. 27 червня Вінницю захопили повстанці на чолі із отаманом Саранчою¹⁹.

30 червня 1919 р. можна вважати датою закінчення другого періоду Проскурівських операцій.

Незважаючи на те, що частини Української Армії вели активні наступальні бої, все ж з'являлися невеликі військові формування, які не виконували наказів командувача. Так, приміром, завдяки агітації злочинних елементів, 56-ий Немирівський полк не виконав бойового наказу, самовільно знявшись із позицій. За такі дії його бійців було обеззброєно і заарештовано. „Вірю, що

полк зробив так не тому, що хотів зрадити або зробити якусь шкоду. Проте його вчинок підриває в корені військову дисципліну... Армія без дисципліни, хоч би й ідейна, завжди буде бита", – писав у своєму наказі отаман Тютюнник.

Чимало шкоди в боротьбі з більшовицьким режимом завдавали провокатори, погромники, контрреволюціонери. З цього приводу в багатьох українських газетах з'являлися звернення Міністерства Преси й Інформації УНР до громадян із засторогою: „Большевицькі ватажки поширюють брехні, що наступаючі українські республіканські війська вирізують разом з сім'ями всіх, хто піддержував большевиків. Це єсть підля брехня.... Присилайте своїх посланців на очищені землі Проскурова і на власні очі пересвідчитесь, що у нас ніякого терору немає... Смерть провокаторам, злодіям, грабіжникам, контрреволюціонерам, які продають Україну!"²⁰.

Загальна ситуація на фронті в Україні та розташування повстанських і червоних сил 1 липня 1919 р. були такими: «більшовики дуже занепокоїлися неуспіхом свого маневру під Проскуровом, адже їхнє командування на цю операцію покладало великі надії, навіть советська преса завчасно трубила: «Гром пабеди раздавайся, веселіся, комуніст! Смерть петлюровцям!» А тут невдача під Проскуровом і безпосередня загроза Жмеринці й Могилеву. Крім того, район Вінниця – Бердичів – Гайсин також з нетерпінням чекав на прихід армії УНР.

Через постійні поразки в цілому ситуація для більшовиків складалася надто несприятливо. У їхніх частинах, що оперували проти Української Армії, розпочався заколот. Перед більшовиками стояла дилема: тепер або ніколи. Треба було остаточно розправитися з Українською Армією, а тоді вже звільнені сили перекинути на Денікіна і на внутрішній фронт. Підвойський (видатний советський комісар) у своїх промовах все більше й більше приділяв уваги Українській Армії. Він обіцяв вислати насамперед під Проскурів і Жмеринку не менше п'яти свіжих полків. Обіцяно було й грошову допомогу всім, хто братиме участь у їх захопленні.

Більшовики використали даний їм з 26 до 30 червня перепочинок для перегрупування і отримали наказ будь-якою ціною заволодіти Проскуровом. У цей же час командування Української Армії розробило план, згідно з яким 2-а та 3-я дивізії повинні наступати далі, щоб захопити Жмеринку і Могилів, залізниці Жмеринка–Одеса, а також прикривати Поділля, де спільно провадилася мобілізація.

Незважаючи на вдалу тактику командування, з кожним днем стан наших частин ставав досить важким. Група Січових Стрільців майже обезсилилась і конче потребувала відпочинку й реорганізації. Командир її категорично просив зміни. Головний же дефект — нестача вогнеприпасів і всього іншого постачання — дуже ослабив бойову енергію всього українського війська. „Козаки-стрільці! Бережіть набої і пістони! – закликала чи не в кожному номері газета „Український козак". – Збирайте гільзи і стакани і одсилайте їх до штабу. Вони дуже потрібні!"²¹. З цього ж приводу Головний державний інспектор Певчий надіслав до уряду телеграму, у котрій розповідав про важке становище козаків армії УНР взагалі, і запорізької групи зокрема на фронті. Він закликав на допомогу всі державні установи, аби вони „вжили необхідних заходів щодо забезпечення козаків усім необхідним, притягли до праці в справі полегшення матеріального становища Армії кооперативи, міські самоврядування, інтелігенцію"²².

Більшовики ж стягували сильні резерви.

З 2 по 5 липня бої за Проскурів були в повному розпалі. На північ від міста Запорожці відбивали ворожі атаки рішучими контрударами, але ворог вводив на бойові позиції свіжі сили. Центр (Січові Стрільці) і ліве крило змушені відійти на лінію залізниці Чорний Острів–Війтівці. Частини повністю змучилися. Командування ж армії всі надії покладало на підхід 6-ї дивізії з Жмеринського напрямку, що мусила через Летичів – Меджибіж ударити в ліве крило ворога під Проскуровом. Усі резерви було кинуто на підсилення частин, що знаходилися на бойовій лінії. Ворог захопив станцію Гречани та звідти рясним гарматним вогнем обстрілював крило Запорожців. 6-а дивізія, зробивши сорокакілометровий перехід, зупинилася на схід від Проскурова, у місці Меджибіж. Її маневр з ударом у ліве крило ворога спізнився. У ніч з 5 на 6 липня Запорожці змушені були відійти на південь від Проскурова.

Однак повстанці захопили Літин, заволодівши при цьому 4 гарматами. 3-я дивізія билася з ворогом під станцією Рахни. Як дізнаємося із оперативного звіту штабу дієвої армії ч. 214 від 5 липня 1919 р., на Ямпільському напрямку при взятті Могилева захоплено 300 полонених, 11 гармат, 2 бронепотяги, 3 пасажирських потяги; на Брацлавському напрямку захоплено село Дерейчан, Михайлівка і Єфимівка²³. На Вінницькому напрямку 3 липня після впертого 9-годинного бою вдалося зайняти станцію і місто Жмеринку. „У цьому бою наші війська кілька разів ходили

багнетові атаки, особливо відзначилися полковник Сморостюк і сотник Вестрюцький, показавши приклад хоробрості і лицарства; обидва загинули смертю хоробрих²⁴.

На жаль, після місячних запеклих боїв армія УНР програла битву, зазнавши невдачі в головному напрямку, та не змогла своїми силами стримати наступ переважаючих червоних сил на Кам'янець-Подільський²⁵.

Становище Української Армії через її відступ на південь від залізниці Волочиськ-Проскурів стало катастрофічним. Фізичні її можливості дійшли до краю. Крім того, ще й нестача набоїв і зброї. Україна була в повній ізоляції, і дістати військове знаряддя з-за кордону не було змоги навіть за величезні кошти. Армія діставала набої, забираючи їх у ворога або в населення, яке переховувало їх після розграбування прифронтових складів, залишених Російською Армією. Такі способи здобуття набоїв не були надійними, обмежували війська в їхніх бойових операціях, а досить часто частини не могли виконати бойового наказу через відсутність набоїв. Під час залишення Запорозьким корпусом Проскурова були справді трагічні сцени. Деякі козаки, не маючи набоїв, випускали останній у себе, щоб не потрапити беззбройними в руки більшовиків.

За час прориву фронту та проскурівських боїв війська зазнали важких втрат. Щодо організації запілля, медичної допомоги, то все це було в примітивному стані. Інакше і бути не могло, бо вся Українська Армія не мала свого стратегічного запілля.

Аби дати змогу військам хоч якийсь спочинок та привести себе до ладу, командування вирішило відірватися від ворога та відвести свої частини на лінію Зіньків – Ярмолинці – Городок – Гусятин. Плацдарм, обмежений із заходу річкою Збруч, з півдня Дністром з променем до 60 км, був тим трикутником, на якому мусила вирішитися доля Української Армії. Незважаючи на такий важкий стан, вона воліла загинути, ніж піддатися ворогові. А втім, червоні вже 8 липня увійшли в бойовий контакт з нашими частинами на зайнятій останніми лінії фронту. Проте для армії намічалися деякі можливості щодо виходу з важкого стану.

У разі повної поразки в «трикутнику», про який зазначалося вище, рештася Української Армії могла під прикриттям своїх східних дивізій (2-ї та 3-ї) прорватися на схід, у район, зайнятий повстанцями (Гайсин – Брацлав).

Галицька Армія, відступаючи під натиском Польської та наближаючись до Збруча, мусила або капітулювати, або перейти на територію, зайняту армією УНР, яку очолював Головний Отаман С.Петлюра, на схід від Збруча. У перспективі планувалося з'єднання та спільна боротьба двох Українських армій.

Отже, перед українським командуванням постало розв'язання таких основних завдань: збереження Кам'янецького плацдарму, на який мусила відійти Галицька Армія; вжити заходів, щоб східні дивізії (2-а і 3-я) не були розбиті ворогом і зберегли у своїх руках Нову Ушицю і Могилів на Дністрі. Останній пункт був важливим з огляду на торговельні зносини з Румунією.

З 9 по 14 липня на всьому фронті відбувалися бої, у яких червоні мали перевагу, відтісняючи наші частини на південь.

Саме в цей критичний момент Галицька Армія вже підходила до Збруча. За домовленістю з її командуванням, 5-а бригада переправилася через Збруч коло Волочиська та рушила в напрямку на Проскурів²⁶. Загрожуючи ударом по запілля червоних, вона „підходить передовими сторонами до Чорного Острова. Більшовики тікають у переполоху”. Водночас один курінь Галицької Армії обсадив Гусятин та вів розвідку на схід. Передислокація 5-ї бригади під Чорний Острів занепокоїла червоне командування та підняла настрій в українських частинах. Однак ворог вибив українську 2-у дивізію зі Жмеринки, відкинув її в район Копайгорода та зненацька захопив Нову Ушицю, 2-а і 3-я дивізії були відрізані від головних сил Української Армії. Командир 3-ї дивізії генштабу полковник Удовиченко, що дислокувався з дивізією за 80 кілометрів на схід від правого крила армії, залишив ар'єргард на станції Катюжани і вирішив відвести свою дивізію в район Нової Ушиці. Маршем уночі подолав 40 кілометрів, а на ранок своїм авангардом легко вибив ворога з Нової Ушиці, зайняв її та переслідував ворога в напрямку на Ялтушків. Не маючи зв'язку зі штабом армії, він вирішив через Ялтушків іти в напрямку на Проскурів та атакувати ліве крило ворога.

13 липня ситуація на фронті ще більше ускладнилася. 5-у галицьку бригаду ворог відкинув від Чорного Острова на захід у напрямку Волочиська. Усі атаки Запорозжців на Ярмолинці не мали успіху, а ворожа кіннота ввірвалася в їхнє розташування та роз'єднала дивізії. Таке невиразне становище, без реальних наслідків для ворога і для армії УНР, існувало до 15 липня.

Після 15 липня наші війська починають поволі активізувати свої сили. На правому крилі Української Армії 2-а дивізія з району Ялтушкова знову повела наступ у напрямку на Жмеринку. У

районі Копайгорода на фронт 2-ї дивізії вийшла група повстанців (до 4000) під командуванням отамана Ю. Тютюнника, яка тимчасово спільно билася з 2-ю дивізією.

3-я дивізія, зустрівши під Ялтушковим 2-у дивізію, повернулася на схід, у загальному напрямку на Вапнярку через Копайгород. У низці боїв вона по черзі розбивала окремі полки 45-ї советської дивізії та вийшла на лінію Шаргород — Мурафа.

Отже, у тяжких боях за Кам'янецький плацдарм Українська Армія розбила ворога. З прибуттям Галицької Армії розпочався новий період у її боротьбі за незалежність України. Про причини, які змусили прийти галицьких вояків на землі Поділля, йдеться на сторінках часопису „Козацький голос”: „Недоля нашого краю і добро нашої Вітчизни України змусило нас до цього. Прийшли ми, щоб собі і Вам допомогти. Ціла історія, наше досвідчення життєве, а передусім послідовні події учать нас, що в єдності сила. Нашим браттям не вдалося до сеї пори прогнати ворогів з рідного краю. Тож ми прийшли і хочемо направити спільні блуди. Ми віримо, що вернемо і славу, і волю Україні”²⁷.

Заклик до боротьби та прагнення єдності всіх заради збереження земель Великої України знаходимо у зверненні до Українського війська з Галичини: „Ти, український жовніре, перейшов Збруч з крісом в руці і сльозою в оці. Перейшов і думаєш: куди тебе ведуть? Там ляцькі гади забрали землю, а тут ведуть тебе проти більшовиків. Якби ти не пішов на більшовиків, то Галичину поставлять на хрест чужі держави і віддадуть її Польщі. Тож борімося з більшовицькими бандами, щоб звільнити від їх панування ще більше наших земель. Для того мусимо кріпко держатися один-одного і перемагати”²⁸.

Україна та її армія вже другий рік люто і запекло билася з ворогом. Другий рік Українська Армія виконувала роль авангарду Європи в боротьбі з Інтернаціоналом. Але виконувала цю роль самотньо, заливаючись кров'ю, в таких важких обставинах, у яких перебувала не кожна армія. Замість того, щоб підтримати її та допомогти, використати молоду енергію та національне піднесення, держави Антанти вживали всіх зусиль, щоб її ослабити. У напрямі знищення українського національного руху держави Антанти йшли поруч з III-м Інтернаціоналом²⁹.

Чи то ж з власної вини Українська Армія не мала успіху? Насправді, саме держави Антанти у своїй політиці зробили велику помилку, поставившись вороже до України. Ця помилка дала себе відчувати в 1920 р., коли Червона Армія кинулася на Польщу; стала загрозою для мирного життя інших народів. Тільки шляхом відновлення незалежної Української Держави, як вважають сучасні дослідники, Європа могла б позбавитися від постійної загрози з боку советського імперіалізму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — Т. 2. — С.98; 2. Вісник Української Народньої Республіки. — 1919. — 7 лютого; 3. Капустянський М. Похід української армії на Київ-Одесу в 1919 році. — Львів, 1931; 4. Український козак. — 1919. — 17 травня; 5. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917-1921. — К., Україна, 1995. — С.68; 6. Український козак. — 1919. — 24 червня; 7. Український козак. — 1919. — 11 червня; 8. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917-1921. — К., Україна, 1995. — С. 70; 9. Красна Армія. — 1919. — 29 мая. — Ч.53; 10. Коммунист. — 1919. — 15 мая; 11. Український козак. — 1919. — 6 червня; 12. Козацький голос. — 1919. — 11 липня; 13. Український козак. — 1919. — 6 червня; 14. Український козак. — 1919. — 13 червня; 15. Козацький голос. — 1919. — 6 липня; 16. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917-1921. — К., Україна, 1995. — С.70; 17. Український козак. — 1919. — 12 червня; 18. Український козак. — 1919. — 20 червня; 19. Український козак. — 1919. — 28 червня; 20. Український козак. — 1919. — 15 червня; 21. Український козак. — 1919. — 17 травня; 22. Український козак. — 1919. — 27 червня; 23. Український козак. — 1919. — 6 червня; 24. Український козак. — 1919. — 9 липня; 25. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917-1921. — К., Україна, 1995. — С.77; 26. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917-1921. — К., Україна, 1995. — С.98; 27. Козацький голос. — 1919. — 26 липня; 28. Стрілець. — 1919. — 23 липня; 29. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917-1921. — К., Україна, 1995. — С.64.

ВЗАЄМИНИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ТА ПРОТЕСТАНТСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1955 РР.) В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Проблема відносин між партійно-державною владою та протестантськими релігійними організаціями радянської доби, проблема релігійної свідомості та релігійної поведінки належать до актуальних тем сучасної історіографії. Вивченню державної політики щодо сектантських громад у радянській державі присвячена низка праць істориків та науковців як радянської доби, так і сучасності. Значна кількість з них охарактеризовує аспекти життя та діяльність протестантських культів, їх взаємини з радянською владою, реакцію тогочасної політики на розвиток релігійних громад, та, навпаки, ставлення протестантських віруючих до цієї політики, її антирелігійну забарвленість.

Період окупації українських земель нацистськими завоюниками обумовив виникнення на теренах України форм організації життя, що вступали в конфлікт з радянською суспільно-політичною системою. Передусім це стосувалося церковно-релігійного життя. Його відродження у післявоєнний період отримало в радянській історіографії з її догматичним дослідницьким інструментарієм однозначну негативну оцінку.

Підходи до дослідження державно-протестантських взаємовідносин післявоєнного часу в Україні були зумовлені соціально-історичним розвитком країни. Релігійна історія починає створюватися на основі ситуацій, що розгортались у республіці. Історики відтворюють події за власними спостереженнями та джерелами. Однак намальована ними картина розвитку історичних явищ виявилася дещо спотвореною, оскільки пануюча в країні адміністративно-командна система наклала жорстке табу на висвітлення та аналіз багатьох подій і явищ, без розкриття яких не можна було об'єктивно відновити реальний хід подій тих часів.

Всі дослідження були складовою частиною наукового фонду Радянського Союзу й підпорядковувалися загальносоюзним нормам. Проголошений сталінським керівництвом країни курс на атеїстичне майбутнє сприйняли науковці, які доводили у своїх працях шкідливість релігії в цілому й окремих культів зокрема.

Історія протестантських релігій висвітлювалася крізь призму партійних рішень. Вся документальна база, що висвітлювала реальне становище протестантських релігійних громад, опинилася в «спецховищах» бібліотек та секретних фондах архівів і стала недоступною для науковців-істориків. Дослідники радянської доби, таким чином, були позбавлені прав розкривати власні думки, що призводило до апологетики в їхніх працях.

У період «хрущовської відлиги» 50-х–початку 60-х рр. та до кінця 80-х рр. XX ст. суттєвих змін у висвітленні подій повсютної історії протестантської релігії не сталося. На відміну від попереднього періоду, у вивченні сектантських віровчень з'являється системність. Фахівці звертають увагу на час і місце появи сект, їх роль у світовому релігійному русі, культові особливості. Так, за неповними даними з 1917 по 1967 рр. вийшло 380 робіт, присвячених питанню «реакційності сектантства», у тому числі 199 (більше 50%) окремих видань та журнальних статей було видано після 1955 р. Більше 50% антисектантської літератури присвячено критиці ідеології та практики сектантства в цілому. Решта поділялась тематично: 9% - було присвячено критиці діяльності секти п'ятидесятників, 17% - Свідків Єгови, 7% - АСД, 3% - іншим невеликим сектам¹.

Атеїстичне забарвлення, повне відкидання та зречення всіх форм протестантської релігії, курс на нищення релігійної свідомості серед населення – головні напрями наукової літератури стосовно становища релігійних сект в радянській державі. Науковці М. Куц, І. Шимко, Я. Веров, А. Мороз, Ф. Гаркавенко, Я. Мамонтов, А. Єришев, В. Гараджа, А. Белов в своїх роботах виступали з різкою критикою протестантизму, вказували на його шкідливість, облудність протестантської ідеології, філософії та віровчення. Автори закликали вести подальшу поглиблену атеїстичну роботу по звільненню людей від релігійного дурману, який відвертає, на їх думку, трудящих від участі в політичному й громадському житті².

На фоні антирелігійної державної політики вийшли праці таких істориків-дослідників, як А. Клібанов, А. Москаленко, Ф. Федоренко та інших. Вивчаючи газетні матеріали, протестантську літературу, проводячи бесіди, зустрічі з представниками релігійних сект, автори намагалися охарактеризувати сектантство як явище, розкрити його політичну сутність. Але, як і більшість істориків даного періоду, вони висвітлювали протестантизм поверхово, вдаючись лише до

загальноприйнятих понять і визначень. Особливістю цих робіт є те, що в них містяться історичні відомості розвитку як найбільших в Україні протестантських сект, так і малочисельних, їх виникнення, особливості культів, віровчення, побуту, моральних засад, психології³.

Дисертаційні дослідження 60-80-х рр. ХХ ст. також доводили шкідливість сектантства, пронаціоналістичні ідеї його віруючих, зв'язок з німецькими окупантами під час нацистської окупації України, антирадянську спрямованість. Дослідження такого напрямку були підготовлені пошукувачами різних навчальних і наукових установ України⁴.

Особливий інтерес для історіографії представляють роботи тогочасного голови Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР В. Куроедова. Він вивчав відносини радянської держави і церкви, розкривав принципи свободи совісті в законодавчих актах, розглядав питання, пов'язані з правовим становищем релігійних об'єднань в СРСР. У працях В.А. Куроедов стверджує, що «клірки» намагаються показати становище релігії в радянській державі в неправдивому світлі, акцентує увагу на значенні антирелігійної пропаганди для укріплення соціалістичної законності⁵.

Під впливом масового атеїстичного руху, який набув значного розмаху в радянській Україні післявоєнного періоду, у світ вийшла велика кількість монографій, збірок, статей і розповідей колишніх протестантських віруючих різних релігійних громад, які перейшли на атеїстичні позиції. Такою літературою стали: книга Ф. Мячина «Не по дорозі», брошура «Чому ми стали атеїстами», збірки «З тьми до світла», «Мы были баптистами», стаття М. Железко «Рвуться пута сектантства», монографія Ф. Гаркавенко «П'ятидесятники та їх віра» та багато інших⁶. У них колишні керівники релігійних громад, сектанти та інші віруючі розповідали про власний, так би мовити, гіркий досвід релігійного життя, розкривали методи вербування сектантами своїх членів, реакційну суть релігії, ту шкоду, яку вона завдає справі комуністичного будівництва.

Починаючи з середини 80-х рр. монопольна компартійна точка зору пішла в минуле в ідеологічній сфері життя країни, а з нею й обмеження в дослідницьких підходах і висновках. Праці науковців пострадянської доби містять у собі погляд альтернативний пануючому в радянські часи та відрізняються більш широким спектром різних поглядів на проблеми стосунків держави та протестантської релігії післявоєнної доби. Але об'єктивне висвітлення проблеми державно-протестантських відносин, розкриття масштабів репресій та переслідувань віруючих, повноцінний опис життя та побуту релігійних сектантських громад у радянській державі 40-50-х рр. стали можливим лише зі здобуттям Україною незалежності. В цей час були зроблені помітні кроки у зміцненні джерельної бази з даної проблеми. Історики отримали доступ до архівних матеріалів, документів, описів, робіт, які були недоступними для вивчення та аналізу. Нові дослідження відрізнялися великою кількістю раніше не відомого фактичного матеріалу, наводили приклади заходів придушення релігійних почуттів, переслідування віруючих.

Переосмислення традиційних уявлень про релігію, її роль в історичному та культурному процесах, духовний світ релігійних громад, світоглядні цінності віруючих, що визначали їх мислення та поведінку, – стали головними проблемами, які вивчаються істориками останніх років. В. Сленський, П. Панченко, В. Войналович, О. Лисенко, Т. Грушова, В. Мельник, Л. Мітрохін та інші, висвітлюють нові факти реальних подій, які ховалися від громадського ока в матеріалах з позначками «таємно» та «цілком таємно»⁷.

Актуальність проблеми державно-церковних відносин та історії протестантської релігії повоєнного часу призвела до збільшення кількості публікацій з теми в періодичних виданнях. Увагу науковців привертають різнобічні питання життя й діяльності протестантських релігійних організацій кінця 40–початку 50-х рр. ХХ ст. Розкриваються раніше не відомі суспільству заходи, методи, практичні засоби переслідування та репресій віруючих, відкривається сутність владної радянської політики.

Особливу нішу займають праці протестантських авторів. Більша частина їх представляє собою докази істинного стану речей у період радянського атеїстичного панування в Україні. Останнім часом опубліковуються роботи, що ставлять за мету дослідження історії окремих протестантських церков, розкриття їх ролі й місця на світовій релігійній карті⁹.

Спробу адекватно охарактеризувати події післявоєнних років стосовно релігійних організацій в Україні зробили вчені української діаспори. До недавнього часу їх праці не були відомі українській громадськості¹⁰.

Отже, відносини державної влади та протестантських релігійних громад післявоєнного періоду постають однією з важливих проблем в українській історіографії. У контексті історичних, суспільно-політичних подій в Україні вивчаються історія виникнення сектантських громад.

ставлення владних структур до їх розвитку і діяльності, особливості віровчень протестантських церков, їх культ, побут, правове становище у державі та багато інших аспектів релігійного життя протестантського населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушова Т.В. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (поч. 1920-1991 рр.)//Дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя – 2000. – 198с.; 2. Куц М.Т. Релігійне сектантство. – Львів, 1958; Шимко І.М. Релігійне сектантство та його ідеологія. – К., 1958; Веров Я. Про секти і сектантів. – Ужгород: Облвидав, 1959; Мороз А.Р. Облудна мораль адвентистів // Наука і життя. – 1958. – №1. – С.53-54; Гаркавенко Ф. В чем вред сектантства. // Политическое самообразование. – 1960. – №3. – С.70-72; Белов А.В. Современное сектантство. – М., Знание, 1969; Белов А.В. Адвентизм. – М., Политиздат, 1968; Гараджа В.И. Протестантизм. – М., Политиздат, 1971; Еришев А.А. Религиозное сектантство и его сущность. – К.: КДУ ім. Т.Г. Шевченка, 1959; Мамонтов Я.Д. Релігійна секта п'ятидесятників. – Дніпропетровськ, 1959; 3. Клибанов А.И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем. – М.: Наука, 1973; Федоренко Ф.И. Секты, их вера и дела. – М., Политиздат, 1965; Москаленко А.Т. Пятидесятники. – М., Политиздат, 1966; 4. Косуха П.І. Модернізація соціально-етичних концепцій сучасного християнського сектантства. – Дис... к.ф.н. – К., 1967; Софронова Н.А. Критика мистических идей современного христианского сектантства. (На материалах конкретно-социологических исследований)// Дис... к.ф.н. – К., 1966; Гопченко П.Г. Социальные истоки и идеологическая направленность христианской эсхатологии и ее модернизация в современном протестантизме// Дис... д.ф.н. – Одеса, 1980; 5. Куроедов В.А. Религия и закон. – М.: Знание, 1970. – 65с; Советское государство и церковь. – М.: Знание, 1976. – 80с; Религия и церковь в Советском государстве. – М.: Политиздат, 1981. – 236с.; 6. Мячин Ф. Не по дорозі.(Мій розрив з сектантами - п'ятидесятниками). – К., Молодь, 1960. – 56с.; 3 тьми до світла. Розповіді колишніх віруючих. – К., Молодь, 1959. – 49с.; Мы были баптистами. Составитель Голубович В.И. – М., Госполитиздат, 1960. – 109с.; Железко М. Рвутся пута сектантства. (Про розрив з баптистами). – Вільна Україна. – 1960. – 24 травня; Гаркавенко Ф. П'ятидесятники та їх віра. – Вид-во політичної літератури України. – К., 1966. – 80с; 7. Єленський В.Є. Сучасний протестантизм: динаміка, процеси, тенденції. – К.: Знання, 1989; Він же. Державно-церковні взаємини (1917-1991). – К., 1991; Панченко П. Релігійні конфесії в Україні (40-і-90-ті рр.). Історичні зошити. – К., 1993; Войналович В. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (40-50-ті рр.)// 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – №1/2. – 1997; Лисенко О. Релігійна ситуація на Україні в 1941-1946 рр.// Дис. доктора істор. наук. – К., 1999; Грушова Т.В. Радянська держава і церква п'ятидесятників в Україні (поч.1920-х-1991 рр.). – Запоріжжя, 2000. – 198с.; Мельник В.І. Молодеч в п'ятидесятництві: пошуки ідеала. – Львів: Світ, 1992. – 200с; Митрохин Л.Н. Баптизм: история и современность. – СПб.: РХГИ, 1997. – 480с; Митрохин Л.Н. Религия и политика. – М.: Знание РСФСР, 1991. – 80с; 8. Меркатун І.П. Антирелігійна компанія 50-60-х рр. на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – №10. – С.70-76; Пода М. Державний комітет у справах релігії: функції і напрямки діяльності // Людина і світ. – 1997. – №7. – С.17-21; Яроцький П. Український протестантизм учора і сьогодні // Віче. – 1994. – №11(32). – С.152; Бабенко Л.Л. Протестантські громади Буковини: репресії та переслідування 40-50-х рр. ХХ ст.// Краєзнавство. – 2005. – №1-4. – С.78-83; 9. Норт Д. История церкви от дня пятидесятничества до нашего времени. – М., 1993; 10. Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду II світової війни (вересень 1939-вересень 1945 рр.)// Дис... канд. іст. наук. – К., 1999. – 198с.

С.І. Дровозюк

ПРОБЛЕМА «ЖИВОЇ» ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ ХХ-ХХІ СТ.

Антропологічно зорієнтована історіографія, яка ставить у центр історичного процесу людину, її світобачення й поведінку, є одним з провідних напрямів сучасного історичного знання. Саме крізь призму людини українські історики активно переосмислюють власний досвід та засвоюють здобутки світової історичної думки¹. Ознакою нашого часу є те, що проблема "людина в історії" все чіткіше окреслюється в теоретичному та історіографічному аспектах², а це створює підґрунтя для конкретно-історичних дослідів.

Декларування людинознавчих студій як першочергового завдання привертає увагу до понять, якими оперували історики, позначаючи свої дослідницькі пріоритети. Зокрема, у словнику історичної науки ХХ-ХХІ ст. фігурують поняття «жива історія» і «жива людина». Важливо з'ясувати, який зміст вкладали у них українські історики, яке смислове навантаження вони несли в історичних текстах.

На поняття «жива людина» натрапляємо при огляді здобутків академічної науки 20-х рр. ХХ ст., передусім у руслі конфлікту між істориками-марксистами і школою М. Грушевського. Підсумовуючи сорокарічний творчий шлях М. Грушевського, О. Гермайзе використав

.....
словосполучення «живе життя» і «живі люди» для того, щоб відтінити та чіткіше підкреслити особливості методології М. Грушевського. На відміну від істориків, які за сухими колонками цифр не бачать живого життя і живих людей, М.Грушевський умів не тільки дати аналіз фактів, а й відчувати переживання та прагнення людей, які творили життя колись. Таке сприйняття минулого проявилось ще на початку творчості М. Грушевського, коли з актових книг перед очима молодого дослідника «живим встав» селянин-втікач з-під панського ярма³.

Офіційна історіографія й більшовицька пропаганда не випадково спрямували вістря критики проти «психологізму» історичної концепції М.Грушевського – адже цей психологізм міг підірвати позиції економічного детермінізму й відкрити шлях до пізнання ірраціонального у людському бутті. За визнанням М. Яворського, теорія М. Грушевського "з її психологічними методами", яка надзвичайно широко знаходила відгук серед "молодняка", становила не меншу загрозу для марксистської методології, ніж теорія В. Липинського⁴. Критикуючи М.С. Грушевського за те, що його погляди не є марксистськими, характеризуючи його як представника дрібнобуржуазного ідеалізму, М. Яворський в той же час назвав вченого найвидатнішим істориком України, який не обмежився однією схемою та синтезом українського історичного процесу, а заповнив цю схему живим фактичним змістом⁵.

На початку 30-х рр., коли більшовики розгорнули широкомасштабну антиукраїнську кампанію, М. Грушевському знову пригадали психологічні "гріхи". Адептів більшовизму особливо дратувало міркування М. Грушевського про те, що марксизм не здатний пояснити усю складність суспільного життя людства за допомогою матеріалістичного монізму та його твердження, що з розвитком духовного життя людства дуже важливого і самостійного значення набуває психологічний фактор у таких його проявах, як релігійні уявлення, звичай, мораль і мистецтво. Найбільшою «провиною» М. Грушевського було те, що в його концепції «психологічний фактор не тільки не підпорядкований дії економічного, але часто має самостійне домінуюче значення»⁶.

Досить чутливими до наступу сталінського «економізму» на гуманітарні науки були етнографи, які за змістом своїх повсякденних дослідів найближче стояли до «живої» історичної людини. Як реакцію на посилення виробничого ухилу в краєзнавстві, що акцентував увагу на дослідженні продуктивних сил та применшував значення фольклору, можна розглядати концепцію дослідження «живої людини» В. Петрова. Він був переконаний, що вивчати суспільні процеси й явища 20-х рр. (працю сільради, землеустрій, кооператив, комсомол і т.п.) можна або «фольклорно», або ж «поза фольклором». Його міркування є цікавими з точки зору інформаційних можливостей фольклору та його співвідношення з іншими історичними джерелами. Дослідник був упевнений, що не варто обмежуватись архівними й офіційними матеріалами (обіжчиками, інструкціями і протоколами), а доповнити їх автобіографіями, спогадами, записами промов на засіданнях сільради. Прикметно, що до цієї групи джерел він відніс також учнівські твори 1917-1920-х рр., у яких були відображені унікальні явища і процеси тієї доби, та висловив жаль, що наукове значення цих творів не було належним чином оцінене. Саме перелічені матеріали, на думку етнографа, дадуть можливість «списати живих людей» мовою «живих розмов». «Виучуючи соціально-економічні процеси, - писав В. Петров, - треба на увазі мати не тільки методу цифр та підрахунків, але й факт, слово, людину». Він розумів краєзнавство як синтетичну науку, яка досліджує природу, економіку, техніку, людину, народний побут «в реальній комплексній зв'язаності»⁷.

Цікаво, що історики, які вважалися марксистами, теж не були одностайними у трактуванні змісту історичного процесу та ролі у ньому людини. Прикметною у цьому плані є відповідь автора «Нарису історії України» М. Яворського своєму опонентові Д. Багалію, який намагався оцінити згадану працю з позицій історичного матеріалізму. Обстоюючи свої погляди на український історичний процес, М. Яворський підкреслив, що він спирався на динаміку соціального розвитку, «що знаходила свій діалектичний вислів у зрості та зміні соціально-політичних форм і ідеологічних систем». Конкретизуючи власне розуміння динаміки соціального розвитку, він протиставив динаміці «типу Рожкова», «що являється чистою водою статистичним описуванням». На противагу цій позиції М. Яворський був переконаний, що він спирається на «подійсну живу динаміку, як живі люди, що її творили в процесі своєї громадянської продукції...»⁸. У кінці 20-х – на початку 30-х рр. часом ще відбувалися дискусії між представниками ортодоксальної більшовицької історіографії, які відкидали саму можливість розглядати «людей взагалі» та брали за основу аналізу історичного процесу тільки економічну структуру суспільства й класову боротьбу, та тим істориками, які бачили історичний процес у динаміці і багатоманітності, у зіткненні та взаємодії «живих людей»⁹.

Варто підкреслити, що теоретиків і практиків більшовизму теж цікавила «жива людина», однак цей інтерес був підпорядкований іншій меті – остаточному утвердженню більшовицької влади. Наприклад, у процесі обстеження сіл, що проводилося у 20-х рр. ХХ ст., тогочасних політтехнологів цікавили соціально-психологічні портрети куркулів як ««живих людей», що зуміли пристосуватися до нового ладу на користь собі й фактично панують по селах»¹⁰. Пропагандистська машина чинила шалений тиск на суспільну свідомість, формуючи спотворене уявлення про людину, наділяючи усіх, хто знаходився по інший бік барикад, негативними соціально-психологічними характеристиками. Робітникам і бідним селянам приписувалися усі чесноти, в той час як опонентам давалися непривабливі характеристики. Людина, яка «живе чужим трудом», у тогочасній агітці змальовувалася як «найлютіша тварина із усіх диких тварин», «хитра і єхидна»¹¹. Реагуючи на спроби сакралізації більшовиками неможливих селян і робітників, відомий український діяч Г. Наш писав: «Не треба безглуздо кидатися в обоготворіння мужика й робітника; не треба приписувати їм того, чого вони не мають, - бо всякий чоловік є чоловік ...»¹².

З початку 30-х рр. історична наука в СРСР була взята під цілковитий контроль влади й функціонувала на методологічній основі спрощеного, вульгаризованого марксизму. Однак це не означало, що тогочасний режим не цікавився людиною. Йшлося про інше: місце «живої», реальної людини мала зайняти більшовицька «нова людина». Партійні функціонери ставили перед суспільствознавцями завдання «розробити проблему народження нової людини» і «нової психології», оскільки вони вважали, що у свідомості робітників і колгоспників відбуваються «велетенські зрушення», які необхідно вивчати¹³.

У другій половині 50-х рр. критикувалася безликість сталінської історіографії, однак йшлося, звичайно, не про те, щоб вивести на історичну арену реальних людей, а тільки про відновлення імен «борців за справу соціалізму», які були забуті або їхня діяльність «оцінювалася неправильно»¹⁴. Очевидно, як альтернативу сталінській історіографії, у якій не було місця «живій» людині, можна розглядати заклик О.К. Касименка "розгорнути активну діяльність по збиранню спогадів, листування та інших документів, які відображають життя, діяльність, працю і думки наших людей". На його думку, згадані історичні джерела дадуть більші можливості "мати в центрі уваги людину, а не лише виробничі процеси"¹⁵. Історики почали говорити про розкриття справжнього образу "людини, що створює всі матеріальні і духовні цінності". Вони вважали покликанням історика "розкриття людських відносин, духовного світу творців історії, їх суспільно-політичного і морального обличчя"¹⁶. Ф.П. Шевченко у статті "Про суд історії" закликав враховувати в історичних дослідженнях соціальні мотиви, морально-етичні і психологічні моменти¹⁷. Заклики прихильників історичної психології показати народні маси як живих людей, які діють у повсякденній обстановці, живуть буденними турботами, інтересами, пристрастями¹⁸, не були реалізовані, оскільки у плани політичного режиму не входило розкриття справжнього образу людини. Йшлося про виконання політичного замовлення: наділити певними людськими рисами та "вивести" на історичну арену лише тих представників "народу", які становили "опору" влади. В радянський період вартими уваги видавалися лише люди влади, в той час як «прості люди» у свідомості радянських істориків зливалися в абстрактні класи і маси¹⁹.

На противагу радянській історіографії, для якої суб'єктивний світ людини був забороненою зоною, представники української гуманітарної науки в Західній Україні (до 1939 р.) та в діаспорі могли вільно розвивати власні погляди на ці питання. Так, Я. Ярема був переконаний, що до фактів слід підходити "не тільки з боку об'єктивних, зовнішніх умовин та причин, але й з тих внутрішніх, суб'єктивних, які разом складаються на характер суб'єкту історії"²⁰. Представники української суспільно-історичної думки в зарубіжжі досягли значних успіхів у дослідженні етнопсихології свого народу (В. Янів, Є. Онацький, О. Кульчицький, Б. Цимбалістий, Г. Ващенко, І. Рибчин, М. Шлемкевич, Ю. Липа та ін.). Важливо, що з'ясування характерних психологічних рис народу розглядалось як нова галузь історичної науки²¹. Слід відзначити ще один здобуток українських істориків у діаспорі: вони започаткували дослідження процесу "советизації людини", тобто змін, що сталися в духовному житті українського народу в умовах панування тоталітарного режиму.

У період горбачовської "перебудови" партійні ідеологи, намагаючись модернізувати теорію соціалізму, актуалізували гасло "людського фактора" в побудові нового суспільства. Дослідження "людського фактора" розглядалось як одне з першочергових завдань істориків, а перебудова історичної науки пов'язувалася з дослідженням проблеми людини, її життєвих потреб та ідеалів.

Слід визнати, що в «перебудовній» історіографії в теоретичному обґрунтуванні і конкретно-історичному осмисленні проблеми «живих людей» перед вели російські історики, хоча й у той

.....
 період їхні симпатії були на боці «людини-колективіста»²². У методологічному плані важливим було те, що історики, розглядаючи історичний процес крізь призму духовних факторів, почали усвідомлювати, що вони занадто часто пов'язували людські пороки з недоліками тієї чи іншої соціально-політичної системи²³. Українські історики також долучилися до критики десуб'єктивізації історичних досліджень, акцентували увагу на питаннях методології і методики історичного портрета²⁴. Загалом же історіографічний процес супроводжувався гуманістичною риторикою, радянська людина характеризувалася здебільшого як «творець нового суспільства». Повторюючи тезу про те, що історію творять люди, які підкоряються об'єктивним законам суспільного розвитку, радянські історики ніби не бачили, що руйнівний потенціал людини, ті риси, які вона сама вважала негативними (агресивність, жорстокість тощо), є цілком об'єктивними феноменами.

Водночас посилювся критичний напрям в українській історичній науці, представники якого звернули увагу на необхідність дослідження морально-психологічного клімату 20-30-х рр. та психологічного пояснення поведінки соціалістичних політичних партій в умовах становлення тоталітаризму (С. Білокінь)²⁵.

Необхідність залучення психологічних знань до процесу історичного дослідження національної й класової психології обґрунтовувалася тим, що історію творили «живі люди», які керувалися в своїх вчинках тими чи іншими мотивами, що становлять психічний механізм діяльності людини²⁶.

На сучасному етапі розвитку історичної науки спостерігаємо низку історіографічних фактів, що свідчать про намагання наблизитися до «живої» історичної людини. Про перенесення уваги на людський зміст трагічних сторінок історії України свідчать новітні праці з історії війни 1939-1945 рр. Історіографи помітили прагнення дослідників висвітлити долю простої людини на війні²⁷. Вартими уваги є спроби показати співвідношення живого образу війни, що існує у свідомості українців, та конструйованих літературний і наукових образів війни. Дослідники вважають, що в сучасному українському інформаційному просторі не тільки триває боротьба «живого образу війни» із конструйованими, а й існує чимало протилежних варіантів «живої війни». Ця ситуація несе в собі певний позитив: вона надає дослідникові можливість «схопити» воєнну реальність в її багатоманітності²⁸. Емоційне життя людини, її почуття й сподівання яскраво виражені в листах, написаних у фашистській неволі. Так, невимовною тугою за рідними та Україною переповнені листи «остарбайтерів» з Поділля, вивезених на роботу до нацистської Німеччини²⁹. Немає сумніву, що людина «засвітиться» новими гранями й набуде ознак живої у процесі дослідження гендерної історії. Йдеться, зокрема, про дослідження участі жінок в історичному процесі. Це підтвердила монографія О.В. Стяжкіної, яка на засадах історичної антропології конкретизувала образ жінки, використавши з цією метою листи та джерела усної історії³⁰.

Прагнучи охопити людську реальність у її соціально-психологічній багатоманітності, історична наука не оминає жорстоких типів. Йдеться про психологічну сутність політичних постатей, які істотно вплинули на долю народів. Класичною є фігура Сталіна. Українські історики привернули увагу до проблеми «живих сталінських людей» різного суспільно-політичного калібру³¹. Дослідники слушно пов'язали мобілізацію «сталінських людей» із самою тоталітарною системою владарювання й управління, якій необхідний був специфічний персонал³². Дослідження репресій відкрило тіньові сторони людської сутності. Джерелознавчий аналіз архівних справ показав, що політика репресій детонувала масові прояви найнікчемніших рис людської натури – підлість, заздрощі, жорстокість тощо³³.

Як історики бачать шлях до «живої» людини? Які методологічні орієнтири слід обрати, щоб рухатися у цьому напрямі? Немає сумніву, що шлях до «живої» історичної людини лежить через поєднання здобутків світової науки та власного досвіду, про що свідчать праці О.А. Удода³⁴, В.А. Потульніцького³⁵ та інших дослідників.

У руслі людинознавчих студій набувають актуальності проблеми ролі в історії «героїв» і «мас», «великих» і «простих» людей. Так, досліджуючи колективізацію та геноцид українського народу 1932-1933 рр., варто однаково приділити увагу як діяльності Сталіна та його «оточення», так і сільським активістам – партійцям, комсомольцям, комнезамівцям, головам сільрад³⁶. Той же принцип об'єктивності вимагає, щоб розглядати їх не тільки як певні соціальні типи, а й психотипи, спробувати побачити в них «живих» людей. Саме структура психіки та мораль спричинили «розкол» у рядах активістів: в той час, як представники жорстокого типу, не вагаючись, виривали з дитячого рота останню картоплину і, як писав про них Сталін у листі до Шолохова, докочувалися до садизму, інші категорично відмовлялися виконувати репресивні функції, хоча ті й ті формально

.....
 вважалися комнезамівцями чи комуністами. До речі, психоаналітик Е. Фромм, який вважав Сталіна найяскравішим історичним прикладом садизму, а його поведінку – справжнім посібником для дослідження «несексуального садизму», вважав, що «серцевину» садизму становила жаждою абсолютної влади над живою істотою³⁷.

Оскільки однією з найголовніших ознак людини є емоції, саме дослідження історії емоційного життя допоможе реконструювати «живу» історичну людину. За емоційним забарвленням історичних праць можна говорити про особливості історіографічного процесу. Наприклад, домінантою емоційного життя українського народу в період сталінського терору був страх. Радянська історіографія припускала наявність страху лише у «класових ворогів», які тремтіли перед більшовиками та пролетаріатом. Нині є загальноприйнятим твердження, що репресії 30-х рр. спричинили тотальний страх, який став формою існування більшості людей. Мають рацію автори, які, розглядаючи страх як соціально-психологічний феномен і знаряддя політики, вважають, що «ген страху» в крові українського народу є результатом тотального залякування протягом століть, особливо в ХХ ст.³⁸ Тому цілком слушною є думка Ю. Павленка про те, що проблема історичних форм страху, в тому числі у добу тоталітаризму, може стати однією з найцікавіших тем дослідження³⁹.

Націленість на людину з її запитами та інтересами, думками, віруваннями, страхами, сподіваннями, достоїнствами і тіньовими сторонами стає досить помітною у сучасних дослідницьких проєктах⁴⁰. Саме людина, як вважає О.П. Ресніт, у всіх її багатоманітних виявах і зв'язках має стати центральним об'єктом історичного дослідження. Мова йде про зосередження уваги на мотивації вчинків особи, факторів, що оптимізували чи ускладнювали її самовплив і вплив на суспільні процеси⁴¹. Перспективний напрям досліджень – історія стосунків між поколіннями, зміни соціальних настроїв, цінностей, орієнтацій, моделі поведінки тощо⁴².

Намагання відтворити життя історичної людини актуалізують джерелознавчі проблеми, привертають увагу до джерел особового походження та їх співвідношення з іншими видами джерел. І. Майстренко вважав, що без поєднання документів і спогадів неможливо відновити правильну історію подій. «Одні тільки документи - це мертва анатомія суспільства», - писав він⁴³. Т. Гунчак підкреслив, що самі документи й навіть творче їх використання не будуть спроможні відтворити внутрішній світ тої доби, яку бажаємо «оживити». Як свідчить досвід європейської суспільно-історичної думки, ключ до розуміння внутрішнього світу минувшини – автобіографія та сам індивідуум як найкраща первинна одиниця дослідів⁴⁴.

Отже, пошук «живої» людини – одна з ознак історичної думки ХХ-ХХІ ст. Прагнучи наблизитися до історичної правди, історики писали не про людину взагалі, а про «живу» історичну людину з притаманним їй духовним світом. Саме у понятті «жива людина» досить повно виражена функція самопізнання людини як одна з провідних у гуманітарному знанні, в тому числі в історичній науці. Пошук «живої» людини розпочинався як протест проти спроб влади нав'язати історичній науці соціальні образи, необхідні для політичних конструкцій і маніпуляцій. Протистояння в історичній науці «живої» (реальної) і «мертвої» (вигаданої) історичної людини є одним з виявів конфлікту між історичною правдою та політичною кон'юктурою. Нині шлях до «живої» історичної людини вільний від адміністративних перешкод, однак на ньому історик постійно зустрічатиме проблеми методологічного та джерелознавчого характеру. Передусім варто мати на увазі проблему людської сутності, взаємодії соціального й біологічного в людині, поєднання тіла, душі та духу. Для історика у дослідженні людини важливе значення має статус особистості. Ці міркування дають підставу ще раз згадати заклик В. Підгаєцького брати ліхтаря та йти шукати людину⁴⁵.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С.24-57;
2. Болебрух А.Г. Сучасна людина в контексті історичного минулого: гуманітарний аспект // Грані. – 2000. – №3 (11). – С.17-20; Бондаренко Г.В. Проблема людини в історичному краєзнавстві // V Всеукр. конф. «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовтень 1991 р.): Тези доповідей та повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С.23-24; Гринів О. Людина як об'єкт наукових досліджень української еміграції (етносоціологічні аспекти) // Народознавчі зошити. – 1998. – №1. – С.66-71; 3. Гермайзе О. Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М.С. Грушевського // Життя й революція. – 1926. – №10. – С.97-99; 4. Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії //

- Криза сучасної буржуазної науки та марксизм: Збірник. – Харків, 1929. – С.28-29; 5. Яворський М. Михайло Сергієвич Грушевський // Вісти ВУЦВК. – 1928. – 10 жовтня; 6. Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк - марксист. – 1930. – №17. – С.28-29,32; 7. Петро В. Місце фольклору в краєзнавстві. – К., 1926. – С.2,4,6,9; 8. Яворський М. Де - що про критичну критику, про об'єктивну історію та ще й про бабусину спідницю // Червоний шлях. – 1924. – №3. – С.168; 9. Спорные вопросы методологии (Дискуссион об общественных формациях). – Харків, 1930. – С.11,12,196-194; 10. Малиновський О. Революційне радянське звичаєве право. – К., 1928. – С.36; 11. Одинець Г. Боротьба незаможного селянства на Україні і селянський інтернаціонал. – Харків, 1925. – С.5-6; 12. Наш Г. Соціалізм, хамство та правовий лад. – Прага, Львів, Ляйпціг, 1923. – С.10-11; 13. Постышев П. Поднять работу марксистско-ленинских научных институтов Украины на уровень требований нашей великой социалистической стройки // Вестник коммунистической академии. – 1934. – №1. – С.19; 14. Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР. – К., 1958. – С.24; 15. Касименко О.К. За нові успіхи українських істориків // Український історичний журнал. – 1963. – №2. – С.21; 16. Шевченко Ф.П., Сарбей В.Г. Радянська історична наука на службі будівництва комунізму // Український історичний журнал. – 1965. – №1. – С.6-8, 13-14; 17. Шевченко Ф.П. Про суд історії // Український історичний журнал. – 1967. – №2. – С.51-53; 18. Соболев Г.Л. Проблемы общественной психологии в исторических исследованиях // Критика новейшей буржуазной историографии: Сборник статей. – М., 1967. – С.108; 19. Куприянов А.И. Историческая антропология: проблемы становления // Исторические исследования в России: тенденции последних лет. – М., 1996. – С.366; 20. Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах // Рідна школа. – 1992. – №5-6. – С.88; 21. Шульгин О. Основні проблеми історії і життя // Записки НТШ ім. Шевченка. – Париж-Мюнхен, 1969. – Т.СЛXXXVI. – С.159; 22. Социалистическая революция и человек: заметки историка // Коммунист. – 1988. – №4. – С.104-114; 23. Лопухов Б.Р. Духовные факторы в истории // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. Вып.1. – М., 1989. – С.68; 24. Український історичний журнал. – 1988. – №8. – С.53-55; 83-84; 25. Білокінь С. Про становище історичної науки в Україні // Український історик. – 1990. – Ч.1 – 4 (104-107). – Т.27. – С.143; 26. Полухіна О.М. Про завдання суспільствознавців у вивченні проблеми національної психології // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. Республіканський міжвідомчий зб. наук. праць. – К., 1990. – С.18; 27. Стецкевич В. Сучасна українська історіографія війни 1939-1945 рр. (Деякі ознаки поступу й оновлення) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2005. – Т.1. – С.389, 390; 28. Іваненко В., Кавун М. Образ війни у масовій свідомості: Велика Вітчизняна війна в осягненні посттоталітарного українського суспільства // Генеза. – 2005. – №1(10). – С.18-19; 29. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третью рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця, 2003. – С.195-210; 30. Стажкіна О.В. Жінки в історії української культури другої половини XX століття. – Донецьк, 2002; 31. Шаповал Ю.І. Сталінський посланець на Україні. Сторінки політичної біографії Л.М. Кагановича // Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди: Посібник для вчителів. – К., 1990. – С.281; 32. Романовський Н.В. Люди Сталіна: етюд к колективному портрету // Отечественная история. – 2000. – №4. – С.65; 33. Граніна О.В. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ репресованих у 1920-х-1950-х рр. у СРСР // Український історичний журнал. – 1997. – №4. – С.55; 34. Удод О. Про психоаналітичний підхід до історії // Бористен. – 2000. – №3. – С.12-13; його ж: Що цікавить істориків повсякденності? // Бористен. – 2002. – №3. – С.18-19; його ж: Історія: осягнення духовності. – К., 2001; 35. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії XVII-XX століть. – К., 2002; 36. Кравчик Г.Г., Бараєв В.М., Щербакова О.В. Взаємозв'язок діалектики та принципів історизму і об'єктивності в дослідженні новітньої історії України // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського: Серія: історія. – Вінниця, 2004. – Вип.7. – С.251; 37. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Перевод. – М., 1994. – С.248, 251; 38. Сморг Л.О. Страх як соціально-психологічний феномен і знаряддя політики // Україна у XX столітті: уроки, проблеми, перспективи. – К., 2001. – С.483; 39. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации: Философский анализ. – К., 2002. – С.626; 40. Смолій В. Вступаючи у XXI століття: деякі теоретико-методологічні аспекти історичних досліджень в Україні // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2005. – Т.1. – С.32; 41. Реєнт О.П. Історична наука: Регрес чи поступ? // Історія в школі. – 1999. – №1-2. – С.7; 42. Реєнт О. Перечитуючи написане. – К., 2005. – С.19; 43. Майстренко І. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии — Б.м.: Сучасність, 1978. – С.2; 44. Гунчак Т. Історія – невичерпна криниця // Сучасність. – 1993. – №8. – С.109; 45. Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? // Україна модерна. – 1999-2000. – Число 4-5. – С.295.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В ІСПАНІЇ 1936-1939 РОКІВ У ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Події 1936-1939 рр. у Іспанії мали великий відгук не тільки у науковців, але й у широкого загалу. Соціологічне опитування, проведене в Іспанії восени 1983 р., показало, що майже 60 відсотків населення Піренейського півострова вважають громадянську війну найважливішою подією сучасної історії Іспанії¹. За образним висловленням провідного французького іспаніста Жоржа Сорія, іспанська війна породила "Гімалаї друкованих праць". Так, "Генеральна бібліографія про війну в Іспанії", впорядкована іспанським істориком Р. де ла Сієрвою наприкінці 1960-х рр., нараховувала понад 14 тис. найменувань, серед яких збірники документів, дослідження, мемуари².

Увага до історії громадянської війни не ослабла і у наш час. Особливий інтерес викликають дослідження іспанських істориків, написаних з урахуванням історичного досвіду. У істориків СНД розширився діапазон тем, постановка яких раніше вважалася неактуальною або навіть шкідливою, спонуканням до їх дослідження стала потреба переосмислення оцінок оцінок, враховуючи нові джерельно-документальні публікації. Останнім часом вийшли друком сотні книг і статей у різних країнах. Найновітніший бібліографічний довідник радянських джерел та літератури складений ярославським дослідником М.В. Новиковим³. Зарубіжна бібліографія представлена також у працях А.А. Красикова, М.Т. Мещерякова, С.П. Пожарської, Ю.Є. Рибалкіна, Ж. Сорія та ін. Реальну картину зарубіжної історіографії відтворюють новітні праці іспанців, англійців, американців, французів, німців тощо.

Серед документальних збірників, матеріали яких є цінними джерелами у вивченні подій іспанської громадянської війни, слід відзначити такі загальні збірки, як "Документи зовнішньої політики СРСР" (Т.19-21. - М., 1974-1977); "Зовнішня політика СРСР (1935-1941)" (Т.4.-М., 1946), а також "УП Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу і боротьба проти фашизму і війни" (М., 1975). Порівняння їх з новітніми документальними збірниками⁴ дозволяє досліднику чітко уявити міру замовчування й фальсифікації документів, що призвело радянських істориків до вульгарного схематизму в тлумаченні міжнародного резонансу іспанського конфлікту. Нині у Російській Федерації розпочалося відкриття архівів, що значно покращило об'єктивні умови праці російських іспаністів. Яскравим наслідком була ґрунтовна публікація документів "Комінтерн і громадянська війна в Іспанії" за редакцією професора С.П. Пожарської⁵. До збірника ввійшли документи з Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСП), які досі не друкувалися. Відібрані документи дозволяють простежити стратегічну лінію Комінтерну, його методи й основні напрямки діяльності в роки громадянської війни в Іспанії.

Серед новітніх російських науковців нами виділені також такі дослідники, як М.В. Новиков та Ю.Є. Рибалкін. Останній по-новому охарактеризував радянську військову допомогу республіканцям Іспанії, очистивши свої оцінки від агітаційно-пропагандистського навантаження⁶.

Близькими до поглядів радянських істориків на іспанську війну є зарубіжні праці, написані на засадах марксистсько-ленінської методології. Передусім, це праці іспанських авторів. Загалом іспанську історичну літературу про громадянську війну 1930-1960-х рр. можна розділити на два напрямки – прореспубліканська та профранкістська, поляризація між якими у цей час була нездоланною, а оцінки почасти діаметрально протилежними. До першої, за радянською термінологією, "реакційної" належать Р. де ла Сієрва, Сер рано Суньєр, Х.М. Гарсія Ескудеро, та інші⁷; до другої – "прогресивної" - Е. Лістер, М. Туньон де ла Лара, Серхіо Вілар, Р. Тамамес, Анхель Віньяс та інші⁸.

Як пише М.В. Новиков, поразка Іспанської республіки призвела до неподільного панування офіційної франкістської історіографії і переміщенню республіканської історіографії за межі Іспанії. Таке паралельне співіснування двох літератур (реакційної вітчизняної і прогресивної емігрантської), на його думку, є найбільш характерною особливістю першого етапу іспанської історіографії (1936-1960-і рр.). В іспанській емігрантській літературі заслуговують на увагу праці Д. Ібаррурі, Х. Діаса, Е. Лістера.

Суттєве значення для ознайомлення з офіційною франкістською історіографією має стаття Е. Лістера "Проти фальсифікації деяких питань національно-революційної війни в Іспанії"⁹.

Модернізація офіційної франкістської історіографії була покладена у середині 1960-х рр. на Рікардо де ла Сієрву, він зніціював відкриття при міністерстві інформації Центру по вивченню історії громадянської війни, який почав відкривати архіви й залучати до наукового осмислення

.....
тематики істориків-емігрантів. Змінилась історична обстановка в країні та світі, категоричне протистояння шкодило стабілізації суспільства, тому офіційні кола, а також церква (яка була натхненником оцінювання громадянської війни як "хрестового походу") відкинули старі пропагандистські стереотипи і стали тяжіти до об'єктивістського підходу в оцінюванні трагічного минулого.

Після смерті Франко тенденція поглибленого вивчення громадянської війни посилилася. Провідні позиції стали посідати історики демократичної тенденції: Гарсія Ескудеро, Хорхе Естебан, Серхіо Вілар, Хуан Вісенса, Хосе Антоніо Вака де Осма, А. Руїс Айукар та ін.

У США та Великій Британії немає спеціальних наукових закладів по вивченню історії громадянської війни. Дослідження проводять в основному професори університетів. У англо-американській іспаністиці можна умовно вирізнити три основні напрями, що зародились на першому етапі становлення історіографії іспанської війни - демократичний, консервативний та об'єктивістський. Основними критеріями цього розподілу стало ставлення до з'ясування ключових питань - походження війни, оцінка програми Народного фронту і діяльності КПП, класифікація втручання у іспанські справи тоталітарних держав тощо.

Демократичної орієнтації дотримуються сучасні професійні американські та британські історики П. Престон, П. Хейвуд.

У 60-80-і рр. найвпливовішою в англо-американській історіографії іспанської війни стала об'єктивістська тенденція, її фундатором можна вважати американського історика професора Каліфорнійського університету Г. Джексона, який у 1965 р. опублікував свою фундаментальну монографію "Іспанська республіка і громадянська війна. 1931-1939"¹⁰. Серед прихильників цієї школи професор Вісконсінського університету С. Пейн, професор Оксфордського університету Е. Карр, професор університету в Редінгу Х. Томас, канадський дослідник Д. Сміт та інші.

Викликає інтерес позиція визнаного англійського іспаніста, фахівця історії Іспанії 1930-х рр., Пола Престона та його британських колег, яку вони зайняли при підготовці збірника "Республіка в облозі. Громадянська війна в Іспанії 1936-1939" (Едінбург, 1996), присвяченого 60-й річниці іспанської війни¹¹.

З 1995 р. Йельський університет (США) випускає обширну серію "Аннали комунізму" (на початок 2003 р. опубліковано 14 томів). Кожен том вміщує багату документацію з партійних і державних архівів колишнього СРСР, які, як правило, раніше не публікувалися. Ці видання присвячені або певній проблемі з радянської історії чи міжнародного комуністичного руху, або мають персональний характер. Проте вони не є традиційними археографічними публікаціями, оскільки документи "вплетені" в текст дослідження і є предметом аналізу і висновків. По суті, читач має справу з монографіями, до яких додана велика кількість текстів першоджерел. Видання здійснюється під керівництвом американських і російських редакційних колегій, до складу яких входять історики та архівісти з Росії та США.

Зарубіжна історична наука поповнилася безпрецедентним та фундаментальним збірником архівних документів "Зраджена Іспанія. Радянський Союз в іспанській громадянській війні", виданого Йельським університетом 2001 р.¹² Збірка, що не має аналогів у сучасній історіографії, є результатом плідної співпраці американських та російських істориків. "Зраджена Іспанія" ґрунтується на недоступних раніше московських архівах і презентує, зазначають автори, новий погляд, відмінний від загальноприйнятих, на роль СРСР в іспанській громадянській війні. Документи також проливають світло на багато інших дебатованих аспектів радянсько-іспанських відносин у 1936-1939 рр.

Гучного розголосу набула серед зарубіжних-іспаністів праця Б. Боллотена, що у першій версії вийшла 1961 р. під назвою "Грандіозний камуфляж. Таємна діяльність комуністів у період іспанської громадянської війни". Нам вона відома у допрацьованому і доповненому варіанті "Громадянська війна в Іспанії. Революція і контрреволюція"¹³.

Значний масив літератури презентує дослідження італійських та французьких дослідників, що були безпосередніми учасниками подій 1936-1939 рр. Передусім це фундаментальна праця Жоржа Сорія "Війна і революція в Іспанії. 1936-1939" та італійського комуніста Луїджі Лонго¹⁴.

Підсумовуючи огляд, зазначимо, що на сучасному етапі наукова іспаністика поступово звільняється від зайвої політизації, що було характерною ознакою ранніх творів як радянських, так і зарубіжних істориків. По-друге, відмінною рисою стає значне розширення документально-джерельної бази, що стало можливим через загальну демократизацію суспільного життя в Іспанії, розпад СРСР та оздоровлення міжнародної обстановки через припинення "холодної війни". Тому ще

однією прикметною рисою історичних праць є подолання у них міфологічних та стереотипних нашарувань, невідповідних істині. По-третє, іспанська війна розглядається сучасною вітчизняною і зарубіжною історіографією як велика національна трагедія іспанського народу.

На рубежі 1980-90-х рр. науковці-історики стали ширше використовувати цивілізаційний підхід до вивчення проблем історії. До найважливіших історико-теоретичних проблем слід віднести уточнення категорій і термінів історичної науки, вдосконалення порівняльно-історичних досліджень відповідно до сучасного світобачення. Терміни віддзеркалюють систему понять, що склалися, тому, коли йдеться про понятійний апарат істориків, слід виходити, перш за все, із застосування того чи іншого терміну до реальної історичної ситуації.

Історіографія іспанської війни (власне іспанська, радянська, західна в цілому) до останнього часу мала виражену ідеологічну зорієнтованість: прореспубліканську або профранкістську. В залежності від ідеологічних пріоритетів історики виробили типологію конфлікту. Для марксистів - це "національно-революційна війна іспанського народу проти фашистських загарбників", для франкістських дослідників - "національно-патріотична війна", "хрестовий похід проти безбожників і комуністів". У сучасній західноєвропейській та американській історіографії прийнятий термін "громадянська війна в Іспанії 1936-1939 рр.". За справедливим зауваженням російського науковця М.В. Новикова, він позбавлений духу конфронтації, що особливо важливо в зв'язку з подоланням Іспанією наслідків франкізму, він є більш об'єктивним, оскільки відображає всю повноту подій, які відбувалися по обидва боки лінії фронту.

Ідентифікація подій 1936-1939 рр. як громадянської війни остаточно утвердилася у сучасній іспанській історіографії. Методологічні та концептуальні підходи розробляли в цьому контексті М. Еспадас Бургос, Х. Томас, Пол Престон, Луїс Суарес Фернандес, Хосе Марія Гарсія Ескудеро, Піо Моа та інші. Піо Моа, підсумовуючи у своїй праці "Міфи громадянської війни" (2003 р.) термінологічну проблематику, підкреслює, що іспанська громадянська війна була іспанською за характером і нема підстав ідентифікувати її з європейським конфліктом між Німеччиною та західними державами, між фашизмом і комунізмом, капіталізмом і соціалізмом¹⁵.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коминтерн и гражданская война в Испании: Документы. - М.: Наука, 2001. - 528с.
2. Новиков М.В. СССР, Коминтерн и гражданская война в Испании 1936-1939 гг.: В 2 ч. - Ч.1. - Ярославль: ЯГПИУ им. К.Д. Ушинского, 1994. - 163 с.
3. Гражданская война в Испании 1936-1939 гг.: Библ. указатель источников и литературы, изданных в СССР с 1936 по 1991 год // Сост. М.В. Новиков. - Ярославль: ЯГПИУ, 1994. - 108с.
4. Jose Manuel Sabin Rodriguez. La Dictadura franquista. 1936-1975, Textos y documentos. - Madrid, 1997. - 449p.
5. Коминтерн и гражданская война в Испании: Документы. - М.: Наука, 2001. - 528с.
6. Рыбалкин Ю.Е. Операция «Х», Советская военная помощь республиканской Испании (1936-1939). - М: АИРО - XX, 2000. - 152с.
7. Cierva R. de la. Historia del franquismo: origenes y configuracion /1939-1945/ - Barcelona, 1975. - 419p.; Cierva R. de la. La trayectoria historica del antifranquismo. //Cierva R. de la, Vilar S. Pro y contra Franco. - Barcelona, 1985. - 279p.; Escudero Jose Maria Garcia. Historia politica de las dos Espanas. T.4 Segunda edicion, corregida y aumentado. - Madrid: Editora nacional, 1976. - 2052p.
8. Листер Э. Из опыта партизанской борьбы в Испании (1939-1952). //Проблемы мира и социализма. - 1965. - №2. - С.58-61.; Tamames R. La Republica. La era de Franco. - Madrid, 1976. - 467 p.; Tunion M. Lara de. La Espana del siglo XX. Tomo I-3. - Barcelona, 1981. - 1872 p.; Vilar S. Sobre el franquismo y Contra Franco. /Cierva R. de la, Vilar S. Pro y contra Franco. - Barcelona, 1985. - 111 p.; Vinas A. La Alemania nazi y el 18 de Julio. - Madrid: Alianza, 1974. - 300 p.; Vinas A. Oro de Moscu. - Barcelona. - 1979. - 136 p.
9. Листер Э. Против фальсификации некоторых вопросов национально-революционной войны в Испании // Новая и новейшая история. - 1961. - №4. - С.3-17.
10. Jackson Gabriel. The Spanish Republic and the Civil War. 1931-1939. - Princeton: Princeton University Press, 1972. - 577 p.
11. The Republic Besieged. Civil War in Spain 1936-1939. - Edinburgh, 1996. - 324 p.
12. Spain Betraid. The Soviet Union in the Spanish Civil War. - Yall University Press. - 2001. - 537 p.
13. Bollotten Burnett, The Spanish Civil War: Revolution and Counter-Revolution. - Bredel Willi. Spanienkrieg. Zur Geschichte der 11. Inernationalen Brigade. - Berlin und Weiman, 1986. - 625 p.
14. Лонго Л. Интернациональные бригады в Испании. - М.: Воениздат. 1960. 383с.
15. Escudero Jose Maria Garcia. Historia politica de las dos Espanas. T.4 Segunda edicion, corregida y aumentado. - Madrid: Editora nacional, 1976. - 2052 p.; Espadas Burgos M. Franquismo y politica exterior. -Barcelona: Library Editorial Argos, S.A., 1986. - 471 p.; Moa Pio. Los mitos de la guerra Civil. - Madrid: La esfera historia, 2003. - 593 p.; Preston Paul. Introduction II The Republic Besieged Civil War in Spain 1936-1939. - Edinburgh: Edinburgh University Press, 1996. - 324 p.; Suares Fernandes Luis. Franco y la USRR. La diplomatica secreta (1946-1970) - Madrid: RIAZP. - 1986. - 317 p.; Thomas Hugh. The Spanish Civil War. - New York: The modern Library, 2001. - 1096 p.

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ПОРЕФОРМЕНЕ СЕЛЯНСТВО ПОДІЛЛЯ

Історія селянства ще недостатньо досліджена та потребує особливої уваги з боку вітчизняних дослідників. І в цьому немає нічого дивного, адже ще зовсім недавно більшість українців належали саме до цієї соціальної групи. Останнім часом на шляху вивчення його минулого зроблено помітний крок уперед: вийшла в світ ґрунтовна «Історія українського селянства», що може слугувати певним методологічним взірцем новітнього історичного дослідження. У двотомнику узагальнюється дослідницька робота з історії українського селянства, здійснена в останні півтора десятиріччя. У роботі значно подолано застарілі підходи і стереотипи радянської історіографії¹.

Вивчаючи минуле нашого краю, його населення, господарське життя та побут, доводиться констатувати його переважно селянський характер. Так, в середині шістдесятих років XIX ст. на Поділлі проживало 1 903 896 жителів, з них лише 6,41% (122 017) в містах, а 93,59% (1 781 879) в сільській місцевості. (на одного жителя міста припадало 14,6 селян).

За становим поділом найбільші групи складали: селяни-власники 58,36% (1 111 146), державні селяни 8,1% (154 269), однодворці 5,97% (113 600), військові поселенці 3,84% (73 016)².

Все це і обумовлює актуальність даної проблеми. У той же час у нашому розпорядженні є величезний масив документів Державного архіву Вінницької області пореформеного періоду. Лише широко використовуючи їх в процесі дослідження історії селянства, ми зможемо уникнути певних стереотипів щодо нього, які, на жаль, продовжують існувати, краще осмислити його соціально-економічне життя та духовний світ.

В архіві зберігається понад 200 фондів пореформеного періоду, з них близько 150 містять в собі надзвичайно цінні, а часом й унікальні, особливо після втрати значної частини Кам'янецького документосховища, матеріали з даної тематики (десятки тисяч одиниць зберігання)³.

Важливим джерелом для вивчення вказаної теми є фонди волосних правлінь. Зокрема, це 74 фонди, 6274 одиниці зберігання по селах Вінницького, Гайсинського, Літинського, Могилівського, Новоушицького, Ольгопільського, Ямпільського повітів Подільської губернії, Бердичівського, Липовецького повітів Київської губернії⁴. Утворені органи селянського самоврядування були у відповідності до «Положення» від 19 лютого 1861 р. При цьому варто відзначити, що і після Реформи Російська імперія залишалася становою монархією, де кожен стан мав свої власні органи самоврядування.

У фондах знаходимо обіжники Міністерства внутрішніх справ, Подільського губернського правління, Подільського губернського в селянських справах присутствія, уставні грамоти, ревізькі казки, книги записів рішень волосних та сільських сходів та інші документи.

Волосні правління стали для селян, які щойно вийшли з кріпосної неволі, величезним кроком вперед на шляху усвідомлення власних прав та можливостей щодо організації громадського життя. На жаль, доводиться констатувати, що і сьогодні існує успадкована з попередніх часів, базована не на фаховій, об'єктивній оцінці, а на політичних більшовицьких постулатах недооцінка, а то й зневажливе ставлення до тодішнього селянського самоврядування. Не ідеалізуючи, наприклад, волосний сід початку шістдесятих років XIX ст., ми можемо стверджувати його на порядок більшу самостійність від органів державної влади, ніж у сільської ради часів комуністичної диктатури. На сільських та волосних сходах селяни вирішували земельні, податкові, господарські питання, обирали посадових осіб селянського самоврядування: старшин, старост, волосних суддів. Одним з найважливіших у їх діяльності на початковому етапі існування було укладання з поміщиками уставних грамот. І саме в цьому питанні, що найбільше визначало умови життя селян, помітна самостійність та непоступливість, готовність йти на конфлікт з поміщиком, а то й і з органами влади.

Підтвердженням вище сказаного можуть бути документи, що збереглися щодо діяльності органів селянського самоврядування Пиківської волості.

Так, наприклад, 18 березня 1864 р. Старопиківська громада обрала сільським старостою та його кандидатом Якова Лисунця і Якіма Онищука. І цим людям разом з іншими односельчанами довелося вирішувати 30 травня 1864 р. на повному сільському сході найголовніше для селян питання про «повірку» (узгодження власника з селянами) уставної грамоти. З цією метою для поїздки до повітового центру Вінниці було обрано 6 шанованих та авторитетних уповноважених. Їм

дали наказ оголосити владі, що громада «бажає залишитись на царському викупі, просить укладання викупного акту, а також, щоб землю відвели їм добру і в зручних місцях, замість тої, яка була в них по інвентарних правилах».

Сторінки архівних документів вражають тією розсудливістю, що її проявляли переважно неграмотні селяни при вирішенні фінансових питань. Чи це оплата роботи посадових осіб селянського самоврядування (в старопиківській громаді старості і соцькому призначили по 25 рублів сріблом в рік), чи сплата податків, чи інші витрати. Показовою є відмінність у рішеннях щодо збору грошей на побудову сільського запасного хлібного магазину й щодо розподілу в громаді податкових зборів. У першому випадку цілком логічно було застосовано принцип подушного оподаткування: по 60 грошів (тобто по 30 копійок сріблом) з кожної з 373 чоловічих ревільських душ, а в другому - врахували майнові статки і 462 рублі 93 копійки сріблом розподілили у відповідності до належного кожному земельному наділу, а саме: з тяглого – 6 рублів 50 копійок, напівтяглого – 3 рублі 25 копійок, городника - по 1 рублю 50 копійок, й бобилія по 1 рублю сріблом.

Після реформи 1861 р. на вирішення селянських органів самоврядування владою було віддано й питання рекрутської повинності, складання посімейних рекрутських призивних й жеребкових списків. Доводиться констатувати, що його вирішення рідко відбувалося за повної згоди та прозоро, без суперечок та наступних скарг⁵.

У фондах волосних правлінь зберігаються й документи про діяльність волосних судів.

Цілком очевидно: для розуміння життя пореформеного селянства ці матеріали є неоцінним історичним джерелом.

Важливими для вивчення історії селянства є документи, що зберігаються в фондах мирових посередників (11 фондів, 529 одиниць зберігання) та з'їздів мирових посередників (6 фондів, 8151 одиниць зберігання)⁶. Мирові посередники, що були запроваджені як інститут після 19 лютого 1861 р., відігравали надзвичайну роль в організації пореформеного життя селянства. Саме вони займалися на місцях складанням та введенням в дію уставних грамот, контролювали сплату селянами викупних платежів, наглядали за розмежуванням землі, наглядали за органами селянського самоврядування, розглядали величезний потік селянських скарг. Попри той очевидний факт, що мирові посередники призначалися з місцевих поміщиків, в своїй діяльності кращі з них прагнули уникати станового егоїзму, та сумлінно і чесно виконувати свої обов'язки. Одним з найвідоміших мирових посередників Поділля був М.І. Пирогов⁷.

Посаду мирового в 1-й дільниці Вінницького повіту займав Костянтин Іванович Урбанський. У своїй роботі він намагався, наскільки це було можливо, примирити недавніх кріпаків з поміщиками. Так, у листі від 7 липня 1861 р. до поміщиків та управителів мировий рекомендував їм неухильно дотримуватись Інвентарних правил 1848 р. та «з метою полегшення селянам ...до введення уставних грамот зменшити кількість «згонних днів» з 12 до 8 і збільшити плату до 20 копійок сріблом за день, інші полегшення запропонувати на розгляд самих власників, оскільки збереження тиші і спокою у їхніх власних інтересах». (Чоловіки мали відпрацьовувати в поміщиків до укладання уставних грамот віком від 17 до 55 років, а жінки від 16 до 50 років)⁸.

Важливим завданням, що лягло на плечі мирових посередників, була організація селянського самоврядування. Не завжди селяни погоджувалися на такі дії: за звичкою, що стала основою селянського світогляду, підозрюючи владу в черговому обмані. Так, у листі до предводителя дворянства Вінницького повіту Пенковського К. Урбанський писав: «В одному з сіл повіту селяни відмовились обирати посадових осіб, і заледве...спромігся умовити їх до цього особистими умовляннями, ... як потрібно діяти у випадку незгоди селян обирати осіб сільського управління?». Все ж у Вінницькому повіті у 1861 році було утворено (до укрупнення) 63 волості.

Очевидно, що серед обраних були різні люди, і не завжди можна погодитись з парафіяльним священиком села Шершні Йосипом Тарноградським, який, характеризуючи вибори осіб сільського управління, писав, що виборці «і по добровільній, і взаємній згоді обрали для сільського управління з свого кола селян хорошої моралі та зразкової поведінки»⁹.

К. Урбанський піклувався і становленням народної освіти на території своєї дільниці. На підтвердження цього можна навести циркуляр волосним старшинам від 18 жовтня 1861 р. про необхідність навчання дітей і відкриття сільських училищ¹⁰.

Величезний масив цінних історичних документів зберігається в матеріалах повітових судів (10 фондів, 15970 одиниць зберігання. Наприклад, Брацлавський – Ф.473, Вінницький – Ф.470, Гайсинський – Ф.471, Липовецький – Ф.608, Літинський – Ф.222, Могилівський – Ф.472, Ольгопільський – Ф.468, Ямпільський – Ф.474)¹¹. В них можна знайти укази, обіжники та

розпорядження київського генерал-губернатора, подільського губернатора, Подільського губернського правління, судові справи про селянські виступи проти несправедливої та неправильної, на їхню думку, реалізації реформи 19 лютого 1861 року. На Поділлі повітові суди діяли від 1796 р. до їхньої ліквідації Сенатом 20 березня 1872 р., а тому в них зафіксовано дані за перше пореформенне десятиліття. Для досліджень подільського пореформеного селянства, його економічного життя та зміни стереотипів соціальної поведінки ці матеріали неможливо переоцінити.

Досліджуючи судові справи, спостерігаємо справжнє ставлення селян до дворянства, місцевої та найвищої влади. Показовим для селянського розуміння реформи був виступ селян у маєтку поміщика Петра Березовського. 17 березня 1862 р. майже двісті жителів сіл Хоньківці і Нагоряни заявили, що про «чинш чи панщину» їм знати нічого не хочуть. Поміщик спробував переконати їх тим, що він не може задовольнити їхнього бажання, бо це не відповідало б чинному законодавству та царській волі. Але ні це, ні подібні намагання волосного старшини успіху не мали. Отже, йшлося про такі селянські вимоги: негайне, повне й беззастережне скасування всіх форм залежності – це і було селянське розуміння реформи, яке жителі названих сіл продемонстрували своєю поведінкою під час цих подій та їх подальшого розслідування владою.

Розгляд справи продемонстрував готовність селян всіма доступними їм засобами захищати у взаємовідносинах з владою членів своєї громади, за жодних обставин не давати звинувачувальних показів, готовність при цьому і на неправдиві свідчення під присягою. Винятком тут були лише, переважно, посадові особи місцевого селянського самоврядування¹².

Однією з гострих проблем у стосунках селян та влади було впровадження уставних грамот. Так, у Вендичанах 8 вересня 1862 р. це спровокувало гучний конфлікт з мировим посередником **Волошинівським**, який без погодження з селянами ввів тут уставну грамоту. У конфлікт втрутився **сам губернатор Брауншвейг**, що надіслав телеграму, де наказав приступити негайно до слідства «про безладдя у Вендичанах». У результаті проведення слідства та суду, звинувачених, в діях яких не було виявлено злого умислу, а лише нерозуміння законів та «простоту», покарали 30–40 ударами різок, а не 3–5 місячним ув'язнення, як це їм належало¹³.

Ця справа засвідчила відсутність у селян поваги та страху не тільки до власних поміщиків, а й до мирових посередників.

У той час, як до місцевих чиновників великої пошани селяни вже не відчували, до вищої влади, імператора, ще мали значну довіру. Так, восени 1862 р. селяни села Озаринці, маєтку графа Чацького, планували викупити в поміщика землю, але оголошену ним ціну вважали високою. Не сподіваючись допомоги на місці, вирішили подати прохання імператорові, для чого надіслати до Петербурга своїх посланців Семена Покотила, Максима Ланового та Захара Боднара. Як не дивно, але в столиці імперії їм вдалося подати прохання особисто Олександрові II¹⁴.

Заслужують на увагу також документи, що зберігаються в фондах земських судів. У них знаходимо матеріали саме за рік впровадження селянської реформи по Гайсинському та Літинському повітах. Після їх ліквідації 25 грудня 1861 р. навамін були створені повітові поліцейські управління¹⁵.

Неможливо оминати увагою і групу архівних документів, що висвітлюють діяльність повітових предводителів дворянства. Для вивчення пореформеного періоду життя селянства вартим опрацювання є 200 фонд – Вінницький предводитель дворянства¹⁶.

Вказані вище та інші наявні в фондах ДАВО документи, що містять величезну кількість фактичного матеріалу, при їх належному опрацюванні дозволять значно покращити рівень наших знань про минуле Поділля, глибше осягнути складний процес трансформації українського селянства, започаткований Маніфестом 19 лютого 1861 р.

Отже, навіть короткий аналіз фондів Державного архіву Вінницької області переконливо свідчить про наявність багатої та різнобічної інформації з даної теми, що гарантовано забезпечить можливість архівного пошуку та історичного дослідження для ще не одного покоління істориків та краєзнавців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія українського селянства. В 2 т. – К., 2006. – Т.1. – 631с., Т.2. – 653с.; 2. Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1869. – С.3,4,7; 3. Вінницький обласний державний архів: Путівник. – Вінниця, 1960. (Підрахунки зроблено автором); 4. Там само. – С.11-14; 5. ДАВО. – Ф. 57. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.2,3,6,7,11-14; 6. Вінницький обласний державний архів: Путівник. –

Вінниця, 1960. – С.14,15,247; 7. ДАВО. – Ф.206. – Оп.1. – Спр.1,2,8,9,39-а; 8. ДАВО. – Ф.205. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.3,4; 9. ДАВО. – Ф.205. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.6, 12-15, 47; 10. ДАВО. – Ф.205. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.27; 11. Вінницький обласний державний архів: Путівник. – Вінниця, 1960. – С.18,19; 12. ДАВО. – Ф.472. – Оп.1 – Спр.546. – Арк.3,4,7,8,11,17-49,50-54,123,124; 13. ДАВО. – Ф.472. – Оп.1. – Спр.547. – Арк.5,110,167-172; 14. ДАВО. – Ф.472. – Оп.1. – Спр.550. – Арк.1,2; 15. Вінницький обласний державний архів: Путівник. – Вінниця, 1960. – С.21,22,23; 16. Вінницький обласний державний архів: Путівник. – Вінниця, 1960. – С.24.

В.В. Кривошея, Ю.С. Степанчук

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА СТАРШИНА: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Крізь призму проблем джерелознавства, історіографії, структурного аналізу протягом часу існування Української козацької держави доведено, що козацька старшина як історичне явище має право бути об'єктом спеціального дослідження.

В даній статті автори ставлять за мету охарактеризувати та проаналізувати різні підходи у висвітленні козацької старшини Гетьманщини, визначити можливі перспективи подальших наукових досліджень.

На сучасному етапі удалося з'ясувати основні періоди, напрями і стан наукової розробки досліджуваної теми. Динаміка зміни цілей, підходів, теоретико-методологічних засад, ступеня науковості досліджень дозволили нам виділити чотири історіографічних етапи: зародження наукових підходів (кінець XVIII – початок XIX ст.), дорадянський (20-ті рр. XIX – початок XX ст.), радянський (друга половина 20-х рр. – кінець 80-х рр. XX ст.), сучасний, який розпочався з проголошенням державної незалежності України. Відсутність спеціальних досліджень вказаної проблематики протягом трьох перших періодів зумовлювала описовість і фрагментарність у працях з історії Гетьманщини.

За останніми підрахунками структура праць про козацьку старшину за весь час виглядає таким чином: 50% присвячено персональному складу, біографіям та генеалогії, 28% – державотворчій діяльності, 8,3% – формуванню старшини, 6% – духовній сфері старшини, 3% – дипломатичній діяльності, 2,5% – військовій діяльності, 2,2% – політичній культурі та національній свідомості¹.

Перетворення проблеми у повноцінний об'єкт дослідження відбулося лише в умовах здобуття державної незалежності України. Протягом четвертого періоду відбулись значні зрушення, але у більшості випадків вони стосуються постановки нових історіографічних питань та часткового їх вирішення. Синхронний аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії, яка вивчала різні аспекти діяльності української козацької старшини, засвідчив, що історично обумовлено період “первісного нагромадження” емпіричних знань у вітчизняній історіографії дещо затягнувся. Такий стан обумовлений тим, що у перший період дослідження історії Гетьманщини відбувалися в річниці пануючих російської й польської історіографії, в другий період стався розрив українського історіографічного процесу, який лише наприкінці цього періоду відродився, але згодом опинився у лещатах тоталітарного антифактологічного, антиемпіричного, антинаукового підходу до багатьох питань історичного минулого.

Виокремлюючи персональний внесок наукових шкіл і вчених в дослідження козацької старшини, відзначимо праці С. Лепявка², В. Щербак³, старшинського джерелознавства – М. Ковальського⁴, Г. Швидько⁵, Ю. Мицика⁶, М. Крикуна⁷, В. Кривошеї⁸, державотворчій діяльності – Л. Окиншевича⁹, Б. Крупицького¹⁰, В. Смоля і В. Степанкова¹¹, Я. Дашкевича¹², О. Гуржія¹³, З. Когути¹⁴, В. Панашенко¹⁵, соціально-економічного розвитку – С. Шамрая¹⁶, політичних угруповань – О. Оглоблина¹⁷, Т. Яковлевої¹⁸, духовній сфері старшини – Ю. Мицика¹⁹, О. Струкевича²⁰, І. Дзири²¹, А. Бовгири²², дипломатичній діяльності – В. Брехуненка²³, В. Горобця²⁴, Т. Чухліба²⁵, військовій діяльності – О. Апанович²⁶, В. Сергійчука²⁷, В. Заруби²⁸, І. Стороженка²⁹, О. Репана³⁰, біографістики – М. Костомарова, В. Липинського³¹, Д. Дорошенка³², Ю. Мицика³³, В. Смоля, В. Степанкова, генеалогії – В. Модзалевського³⁴, Г. Милорадовича³⁵, М. Астреба³⁶, В. Кривошеї³⁷, І. Кривошеї³⁸, В. Томазова³⁹, сфрагістики – В., Лукомського⁴⁰, І. Ситого⁴¹, О. Однороженко⁴², вивчення внеску окремих істориків у вивчення проблематики – Ю. Пінчука⁴³, І. Верби⁴⁴.

Зазначимо, що у часовому проміжку найбільша кількість досліджень стосується доби Національної революції 1648-1676 рр., особливо періоду гетьманування Богдана Хмельницького і доби гетьмана Івана Мазепи.

На сьогодні уточнено структуру старшинських урядів (доповнено такими елементами, як старший полковий канцелярист, полковий підканцелярист, а також сотенним канцеляристом, виборними тимчасовими посадами полкових і сотенних комісарів). Вказано на особливу роль уряду городского отамана полкового міста, на падіння ролі генерального обозного і стрімкий ріст впливу генерального писаря. Привернута увага до таких категорій, як військові й полкові священики. Вдалося здійснити структурні узагальнення старшинської урядової та неурядової ієрархії.

В історіографії подано еволюцію значного військового товариства, вказано, що отриманню такого статусу передувало знаходження на старшинському уряді. Виявлено та складено перелік значних військових товаришів, стосовно яких такі уряди ще необхідно встановити. Вказано на республіканське коріння виникнення значного товариства та заміну його бунчуковим товариством як інститутом гетьманської влади. Вдалося відобразити місце подвійних товаришів (які упускаються у всіх відомих ієрархіях) серед комонних урядників.

Виявлено й доповнено персональний склад старшини шляхом укладення їх реєстру, який нараховує 4392 урядники різних рівнів (рахуючи від сотників і вище), що репрезентували 2921 родину. З них 276 родин мали по два представники, 141 – по три, 74 – по чотири, 51 – по три, 31 – по шість, 10 – по сім, 12 – по вісім, 13 – по дев'ять, 11 – по десять, 3 – по одинадцять, 2 – по дванадцять, 2 – по тринадцять, 3 – по чотирнадцять, 1 – п'ятнадцять, 2 – по сімнадцять, 1 – дев'ятнадцять.

Зі 140 родин правобережних полків відомо 158 полковників: по три – Бути, Дорошенки, Золотаренки, Гамалії, по два – Яненки, Трушенки, Лизогуби, Коваленки (Ковалевські), Гуляницькі, Воронченки, Гродзенки, Бутенки, Безпалі, Богаченки.

Зі 223 полковників 113 полковничих родин Лівобережжя 32 родини мали кількох представників. Дві родини дали козацькому війську по чотири полковники (Сулими і Самойловичі), 10 родин по три (Танські, Милорадовичі, Лизогуби, Левенці, Ігнатовичі, Золотаренки, Жураховських, Горленки, Гамалії, Апостоли), 20 родин по два (Щербини, Черняки, Розумовські, Пушкаренки, Постолени, Полуботки, Небаби, Носачі, Максимовичі, Іскри, Кочубеї, Коровки-Вольські, Ілляшенки, Завадовських, Гуляницькі, Гладкі, Гаркуші, Галагани, Бутрими, Борсуки).

Загалом відомий 361 полковник із 205 родин Гетьманщини. Одна родина Золотаренків дала козацтву 5 полковників, чотири родини (Сулими, Самойловичі, Бути, Гамалії) – по чотири, 10 родин (Танські, Левенці, Лизогуби, Милорадовичі, Ігнатовичі, Завадовські, Жураховські, Дорошенки, Горленки, Апостоли) – по три, 30 родин (Безпалі, Богаченки, Борсуки, Бутрими, Бутенки, Гладкі, Гаркуші, Галагани, Воронченки, Ганджа, Ковалевські, Коровки-Вольські, Яненки, Якубовичі, Щербини, Черняки, Трушенки, Розумовські, Гродженки, Гуляницькі, Ілляшенки, Іскри, Пушкарі, Полталенки, Полуботки, Небаби, Мозирі, Максимовичі, Кочубеї, Носачі) – по два.

Зроблено попередні розвідки персонального складу сотенної старшини усіх полків Гетьманщини, які внесені до реєстру, що включає сотенних отаманів, писарів, осавулів і хорунжих.

Систематизовані й доповнені знання родоводів українських гетьманів. Виявлені прізвища двох чоловіків Ганни Золотаренко, які передували Богдану Хмельницькому. Введені до наукового обігу чотири нових синодики роду Хмельницьких, сім Виговських, один Петра Дорошенка, три Мазепи, один Демешків-Стрешенців. Встановлені родинні зв'язки Хмельницьких по материнській лінії Богдана, зібрані розпорошені дані про Хмельницьких у XVIII ст. Вперше опублікований, підготовлений В. Модзалевським, родовід гетьмана Тетері. Встановлено прізвище першої дружини Григорія Дорофійовича Дорошенка – брата гетьмана, яка походила з любецької шляхетської родини Посудевських-Кононовичів, що дозволило показати ще одну лінію впливу гетьмана на Чернігівщину. Третя ж його дружина – Євдокія Федорівна Мовчан – сприяла його знаходженню на Сіверщині. Наголошено на необхідності виправлення в науковій літературі прізвища гетьмана Ігнатовича і позбутися його прізвища Многогрішний, яке з'явилося пізніше його гетьманування. Вперше опрацьовано родовід материнської лінії Мазепи – Мокієвських, Скоропадського – Величковських, Розумовського – Демешків-Стрешенців. Введені до наукового обігу дані про рідних сестер Данила Апостола – тіток гетьмана.

Аналіз реєстру сотників протягом 1648-1782 рр. засвідчив наявність 153 сотницьких династій, що дає можливість стверджувати про значно більшу роль походження, ніж вважалося раніше. Якщо дефіцит священницьких місць вів до того, що молодші сини змушені були ставати

.....

дяками й паламарями, опускаючись у соціальній ієрархії, то у козацькому війську нащадки сотників залишалися в елітному середовищі через службу значковими товаришами, тобто зараховувалися до неурядової старшини.

Головними напрямками досліджень є економічна, соціально-політична та духовна сфери її діяльності з поглибленим акцентом на економічну як визначальну. Розглядаючи основні тенденції еволюції діяльності козацької старшини протягом середини XVII-XVIII ст., вчені встановили, що саме економічні потенції нового зверхнього шару поставили старшину в становище нових поміщиків. Процес цей визнається в українській історіографії як цілком закономірний. Та як не парадоксально, економічна сфера діяльності старшини все ще залишається до кінця не вивченою. Чекають своїх дослідників проблеми землеволодіння та промислових об'єктів (мануфактура, млинарство, винокуріння) власності старшини, еволюція її взаємин з іншими станами тогочасного українського суспільства, вплив старшини на розвиток краю, виявлення економічного стану різних категорій старшини, особливо сотенної й неурядової.

Здійснені лише перші спроби характеристики гетьманських палаців, а також архітекторів в Гетьманщині. Статки старшини, розміри і тип мастку, скільки селян працювало, яка продукція і в яких об'ємах вироблялася, що вироблялося на продаж, як організовувалися ярмарки, збір на них податків поки що залишаються поза увагою дослідників.

В системі планування й регулювання економіки більша увага приділялася російському втручанням, аніж внутрішнім регулятивним процесам. Еволюція рангових маєностей і рангових селян досліджувалася лише в окремі історичні періоди та в окремих місцевостях, а комплексного щодо часу й території спеціального дослідження бракує.

Досліджуючи соціальні основи козацтва, вдалося виявити частку родин шляхетського походження у козацькому середовищі. Якщо В. Липинський до шляхтичів зараховував 3,3 %, то наші дослідження дозволяють стверджувати про набагато вищу частку – 12,6 %. В зв'язку з цим є підстави стверджувати, що головним джерелом формування старшини була покозачена шляхта.

Визначена регіональна типологія основних козацько-старшинських угруповань. Виходячи з класифікації старшини та їх угруповань за походженням, часом і тяглістю отримання старшинського уряду, внутрішньо-традиційних регіональних підходів, зовнішньополітичної орієнтації, відзначена її неоднорідність. За часом отримання урядів вони розподілялися на старшину дореволюційного часу і періоду революційних перетворень, на початку Національно-визвольної війни (1648-1663) за регіональними особливостями старшину центрального (корінних полків), західного (козацько-шляхетських полків), північно-східного (полків Чернігівського воєводства), південно-східного (полків січової орієнтації і впливу), надалі – на правобережну і лівобережну (1663-1676), вихідців з Правобережжя і місцевої лівобережної старшини (1676-1687). Надалі за гетьманування Мазепи існували залишки угруповання полків колишньої південно-східної групи – Полтавський, Миргородський, Лубенський і Гадяцький полки. Єдність угруповань першочерговою основою мала причетність до того чи іншого фамільного клану. Протягом XVIII ст. за відсутності реального системоутворюючого стрижня – абсолютної гетьманської влади – зникає потреба боротьби за неї і, як наслідок, необхідності козацько-старшинських угруповань. В умовах обмеження і поступового знищення гетьманської влади та влади старшини (1708-1782 рр.) нівелюються її кланові й регіональні відмінності.

За зовнішньополітичними симпатіями й орієнтаціями старшина поділялася на самостійницьку, пропольську, промосковську. Старшини зі сталою протурецькою чи протатарською орієнтацією виявити не вдалося. Це свідчить, швидше, про використання татарського й турецького фактору в українській політиці, ніж бажання підкорення султану чи хану.

Вдалося відобразити не лише на загальнодержавному рівні, але й у багатьох полках наявність та еволюцію старшинських угруповань, серед яких – протистояння у Миргородську полку Лісницьких і Гладких, Переяславському – Сулим і Романенків, Ніжинського – Гуляницьких і Золотаренків, Полтавському – Жученків і Герциків, зробити спроби ув'язати внутрішньополкові протиріччя з протиріччями у центрі.

Еволюція місця та ролі неукраїнців у соціальній та національній еліті збігалася з історичними періодами існування української козацької держави. У 1648-1676 рр. вони перебували поруч з українцями в козацькому війську, переймалися їх інтересами, боролися з ворогами України (волохи Апостоли, Скидани, серби Думитрашки-Райчі, Сербини, Новаковичі, греки Мигалевські, Мазаракі, Греки). У 1676-1708 рр. спочатку допомагали утвердженню покозаченої правобережної шляхти на лівобережному гетьманстві, а потім стверджуються і самі в тепер вже й їхній Україні.

Протягом 1708-1782 рр. самодержавство активно використовувало неукраїнців для руйнації Гетьманщини та її інкорпорації (волохи Станіславські, Кицеші, Бразули, Афендики, серби Божиці, Милорадовичі, Милютювичі, Требинські, греки Томари, Костянтиновичі, Греки).

Найбільше неукраїнського елементу у командних органах козацької армії давали білоруси. Особливо багато їх було серед полчан стародубських і ніжинських, але встановлення їх серед козацької старшини ще вимагає спеціального дослідження. Складнощі цього процесу пов'язані з традиційним формуванням козацтва як з українських, так і білоруських земель, а також тим, що у самому Війську Запорозькому різниці між українцями й білорусами, як свідчать документи, не робилася, тобто рівень усвідомлення окремішності від білорусів був набагато слабшим, ніж від московитів. Загалом відсоткове співставлення неукраїнців серед старшини в полках Гетьманщини коливалося від 1 до 11%, а саме: Переяславський полк – 11%, Гадяцький – 4,6%, Миргородський – 3,3%, Лубенський і Стародубський – 2,7%, Полтавський – 1,8%, Чернігівський і Київський – 1,5%, Прилуцький – 1,4%, Ніжинський – 1%. Разом неукраїнці в старшинському середовищі складали 3,9%, серед них – 53 представники волоського походження, по 29 євреїв і греків, по 19 татарського і сербського, 10 росіян, 4 болгари, по 3 поляки й угорці, 2 молдавани, по одному чеського, німецького та циганського походження.

Відсутність серед козацької старшини представників неправославного віросповідання засвідчує жорсткий підхід у релігійному питанні. Представники польських католицьких родів отримували уряди лише як нагороду після переходу до православної віри, всі старшини-євреї були вихрестами, це ж стосувалося та татар.

Дослідження еволюції суспільної значущості старшинських родин, періоди їх політичного підйому та занепаду вказують на те, що старшинсько-козацькі родини періоду Богдана Хмельницького поступово сходили з політичної арени і лише в останній період існування козацької держави вони дещо повернули собі вплив. Це сталося внаслідок того, що владні старшинські родини першої половини XVIII ст. протягом 1764-1782 рр. переорієнтовувалися на російську суспільну ієрархію. Встановлено, що з 601 старшинської родини відомих за гетьманування Богдана Хмельницького за Самойловича на урядах залишалися 75, за Мазепи – 64, Скоропадського – 40, Апостола – 31, в останній період існування козацької держави – 37. Використавши генеалогічні дані, здійснена географічна локалізація так званих іменних сотень у правобережних полках, а саме: в Канівському полку сотня Стародуба визначена як Литвинецька, Волинця – Пекарська, Кулаги – Костенецька, Богданенкова – Келебердинська, Ращенко – Леплявська, Рощенко – Бубнівська, в Корсунському полку сотня Остапа Яроценка як Богуславська, Гавриленкову – Звенигородська, а Куришкову і Корчовського – Стеблівські. Завдяки генеалогічним матеріалам вдалося встановити, що перед Національно-визвольною війною Переяславський полк включав територію навколо Миргорода і Лубен, які у 1638-1648 рр. були сотенними центрами цього полку.

Вдалося географічно локалізувати масові переходи козаків правобережних полків на Лівобережжя. Козацтво й старшина Чигиринського полку перейшли до південих сотень Миргородського полку і Прилук, Канівського – до Переяслава, Золотоноші, Бубнова і Келеберди Переяславського, Корсунського – до Конотопу Ніжинського полку, Смілянської й Хмельницької сотень Лубенського, Уманського – у Ромни Лубенського полку і орільські сотні Полтавського полку, Білоцерківського – до Козельця Київського і Опішні Гадяцького полків, Брацлавського – до Миргороду.

Одним з найважливіших напрямів дослідження стало вивчення державотворчої діяльності козацької старшини, в першу чергу – функціонування установ української держави. Заслугує на подальшу увагу дослідників питання діяльності Генеральної військової канцелярії, Генерального військового суду, Скарбової канцелярії, канцелярії Генеральної військової артилерії, їх внутрішньої структури, особового складу, вирішення ними державних та військових справ⁴⁵. Ці прогалини намагаються поступово ліквідувати дослідники діаспори та сучасні вітчизняні вчені, праці яких займають провідні позиції. Якщо дослідження козацької старшини під час правління першої Малоросійської колегії розпочалися, то поза увагою лишаються такі періоди діяльності старшини, як її участь у роботі уряду Міністерського правління, другої Малоросійської колегії⁴⁶.

Таким чином, можна констатувати, що проблема ролі старшини у формуванні Української козацької держави хоча і була весь час у полі зору істориків, але поки що не може бути віднесеною до розв'язаних. Завдяки зусиллям дослідників вдалося вичленити коло питань, які необхідно вирішити, серед яких: участь старшини у формуванні правової системи і звичаїв, організації збройних сил і дипломатичних кроках.

Нагальним завданням є ґрунтовне дослідження військових аспектів діяльності козацької старшини, особливо під час польських походів 30-х рр. XVIII ст., Семилітньої війни, російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст.

Питання дипломатичні, хоча й перебували у полі зору багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників, однак роль старшинських угруповань і окремих старшин на міжнародній арені вивчені все ще недостатньо.

Чекають своїх дослідників проблеми політико-правового статусу козацької старшини і пов'язане з цим питання про збереження статусу шляхти. Українські історики простежили процес еволюції козацької старшини в стан шляхетства, а потім – дворянства, визначили основні її чинники соціально-економічні, юридичні, соціально-психологічні. Найбільша увага науковців була сконцентрована на вивченні співвідношення соціальних та національних чинників у поведінці старшин. Незважаючи на різні оцінки в історичній науці цієї основної, на нашу думку, дилеми, яку дослідники намагалися вирішити комплексно, вона в цілому вирішується на користь соціально-економічних важелів. Саме протиріччя соціально-економічного характеру в середовищі козацької верстви на негативний вплив геополітичного чинника українські історики пов'язують із втратою старшиною позиції еліти нації, що мало, в результаті, негативний вплив на долю Гетьманщини взагалі.

Науковцями на різних етапах розвитку історичної науки вивчалися питання перетворення верстви військової старшини в стан родового шляхетства. Була звернена увага на те, що верхня верства складалася з людей передусім військових.

Найбільша увага науковців була сконцентрована на вивченні співвідношення соціальних та національних чинників у поведінці старшин⁴⁷. Зняті табу на вивчення цілого ряду питань доби середини XVII-кінця XVIII ст. дозволили розпочати процес глибокого і серйозного наукового дослідження політичної свідомості та політичної культури еліти та її ментальності. Залишається слабо дослідженою й тема етнонаціональної ідентичності старшини. Практично ніхто з представників вітчизняної історіографії кінця XIX – першої половини XX ст. не займався висвітленням розвитку у старшинському середовищі національної ідентичності та усвідомлення мети національно-визвольного руху. Дослідники простежили в українській історичній науці два підходи до характеристики соціально-політичних орієнтирів української шляхти середини – кінця XVIII ст., які умовно можна назвати асиміляторськими та традиціоналістськими.

Нерозв'язаним є питання частки шляхти серед старшини на різних етапах розвитку Української козацької держави.

Окремими проблемами залишаються дослідження джерел формування, статусу та функцій неурядової старшини. Предметами окремих дисертаційних досліджень можуть стати неурядова старшина і кожний з її чотирьох структурних елементів: значне військове, бунчукове⁴⁸, військове⁴⁹ і значкове⁵⁰ товариства.

Однією з найменш досліджених проблем історіографії є історія сотенної старшини, ще менше уваги приділено її повноваженням.

Потребує ґрунтового вивчення культурна підсистема діяльності козацької старшини Гетьманщини, яка включає в себе різні прояви духовного життя та біосоціальної сфери життя української еліти. Тут увага має сконцентруватися на меценатстві, освітніх та релігійних потребах. Всі ці питання українськими істориками розглядалися досить фрагментарно.

Отже, подальше й поглиблене вивчення, узагальнення і усвідомлення історіографії козацької старшини залишається актуальним та пріоритетним завданням українських істориків. Поступове виявлення й виправлення спотворених або сфальсифікованих подій, явищ і процесів на черзі дня. В зв'язку з цим відчутною є потреба створення фундаментальної монографії «Козацька старшина Гетьманщини», в якій найшли б відображення всі прояви діяльності тогочасної української еліти.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Фишук Л.А. Виникнення та еволюція української козацької старшини Гетьманщини 1648-1782 рр. (Історіографія проблеми). // Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – С.179; 2. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернівці, 1996; Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999; 3. Щербак В. Козацька верхівка другої половини XVI-середини XVII ст. // Київська старовина. – 1997. – №5. – С.3-11; Щербак В. Нова влада (до початків формування козацької старшини) // Неопалима купина. – 1995. – №5-6. – С.187-192; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000; Щербак В.О. Козацький реєстр 1638 р. як історичне

джерело // Наукові записки Національного університету "Кієво-Могилянської академії". – Т.20. Історичні науки. – Ч.2. – К., 2002. – С.15-19; 4. Ковальський М.П. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва. Київ-Дніпропетровськ. 13-17 травня 1991 р. у трьох випусках. – К.: Інститут історії НАНУ, 1993. – С.11-13; Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв.: Учеб. пособие. – Днепропетровск, 1984; 5. Швидко Г.К. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини другої половини XVII-XVIII ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 317-329; Швидко Г. Фамільні архіви Гетьманщини: археографічний аналіз публікацій // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип.7. – Київ - Нью-Йорк, 2002. – С.13-22; 6. Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа. – Днепропетровск, 1983; Мищик Ю.А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996; Мищик Ю. 3 українського дипломатія 2 п. 17 ст. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1997. – Т.233. – С.360-397; Мищик Ю. Огляд джерел з історії України та Росії XV-XIX ст. в зібраннях ФРН // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 110-140; Мищик Ю. Регести з документів "татарського відділу" Архіву коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – С.318-365; Мищик Ю. Про видання "Українського жіночого дипломатія доби Гетьманщини" // Спеціальні історичні дисципліни. – 2000. – Т.5. – №1. – С.42-52; Мищик Ю.А. "Козацький відділ" фонду "архів коронний у Варшаві" АГАД // Історія і особистість історика: 36. наук. пр., присвяч. 60-річчю ювілею проф. Ганни Кирилівни Швидко. – Дніпропетровськ, 2004; 7. Крикун М. Корсунська рада 1669 р. // Записки НТШ. – Праці історико-філософської секції. – Львів, 1999. – С.117-148; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч.2-3. – С.311-349; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. 1999-2000. – Львів, 2000. – С.374-449; Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича / За ред. Л. Зашкільняка та М. Крикуна. – Львів, 1998. – С.189-211; 8. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч.2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії. – К., 1998; Його ж. Українська козацька старшина (огляд джерельної бази)// Гілея. – 2005. – №1. – С.215-236; 9. Окіншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст.// Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1926. – С.84-175; Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII вв. Ч.1.: Генеральна рада // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1929. – Т.6. – С.253-425; Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Ч.2.: Рада старшини // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1930. – Т.8. – С.1-352; Окіншевич Л. Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т.157. – Мюнхен, 1948; 10. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1938; Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727-1734). – Аусбург, 1948; Крупницький Б. Гетьман Мазепа і його доба. – К., 2003; 11. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-VIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994; Смолій В.А., Степанков В.С. Гетьман Петро Дорошенко // Український історичний журнал. – 1992. – №7-8. – С.84-103; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К., 1999; Степанков В.А. Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVII ст. (1648-1657). Постановка проблеми // Українська козацька держава: витоки і шляхи історичного розвитку (Матеріали третіх Всеукраїнських історичних читань). – Київ-Черкаси, 1993; 12. Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI-XVII ст. // Сучасність. – 1992. – №5; Шашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) // ЗНТШ. – 1991. – Т. 222; Шашкевич Я. Козацтво на Великому кордоні. / Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми. Матеріали круглого столу // УІЖ. – 1990. – №12. – С.20-22; Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. // Пам'ятки України. – 1990. – №2 – С.11-13; №3. – С.18-20. 13. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996; Його ж. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998. – 207 с.; Його ж. Гетьманська влада в українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі діяльності І. Скоропадського) : Автореф. дис...д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999; Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна // Україна крізь віки. – Т.8. – К., 1999; 14. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. – К., 1996; Його ж. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004; 15. Панасенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). – К., 1995; 16. Шамрай С. До історії Київської сотні Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1995; 16. Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку // Історико-географічний збірник. – К., 1928. – Вип. 2. – С.134-146; Шамрай С. До історії Баришполя у XVIII ст. // Історико-географічний збірник. – Т.1. – К., 1927. – С.93-120; Шамрай С. До історії

заселення Степової України в XVII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXIV. – С.207-290; Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині в XVII-XVIII вв. (історико-географічна і економічна характеристика) // Київський збірник історії й археології, побуту й мистецтва. – К., 1931. – Т.1. – С.159-283; Шамрай С. Місто Бориспіль в XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XXVI. – С.35-85; Шамрай С. Місто Кобища в XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XXVI. – С.229-313; Шамрай С.В. Боротьба козаків Київської сотні з київськими монастирями і магістратом в 17 – 18 ст. // Україна. – 1930. – №39. – С.32-63; Шамрай С.В. Козаки м. Полтави в 1767 р. за Румянцевським описом // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1925. – Т.6. – С.91-112. 17. Оглоблин О. Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика // Записки історико-філологічного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка. – Т.1. – Львів, 1940; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба: Праці історико-філософської секції. – Нью-Йорк, 1960; 18. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок руїни. – К., 1998; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К., 2003; 19. Мыцк Ю.А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978; Його ж. Відображення деяких подій з історії Києва в літописі Яна Бінвільського // Український історичний журнал. – 1982. – №2. – С. 73-76; Його ж. Історія Київської Русі у висвітленні літописців XVII ст. Семена Галуговського та Яна Бінвільського // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – К., 1988. – С. 229-224. 20. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002; Його ж. Політична культура еліти Української козацької держави: методологічні аспекти дослідження // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. – Вип.3. – К., 2003; 21. Дзига І. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К., 2006; 22. Бовгиря А.М. Козацьке історіописання // Історія українського козацтва. Нариси в двох томах. – К., 2007. – Т.2. – С.249-302. 23. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. – К., 2005; 24. Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимності і стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. – К., 2001; Його ж. Проблема легітимізації еліти козацької України в зовнішньополітичній діяльності Гетьманату: стосунки з Росією та Річчю Посполитою (1654-1665). Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2002; Горобець В.М. Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. – №1. – С.34-40; 25. Чухліб Т.В. Українсько-російські договори 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків // УДЖ. – 1994. – №3; Його ж. Українсько-польська військова взаємодія під час гетьманування С. Куницького (1683-1684 рр.) // УДЖ. – 2000. – №5; Його ж. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К., 2003; Його ж. Гетьмани правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). – К., 2004; 26. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії, 50 – 70 роки XVII ст. – К., 1961; Його ж. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1968; 27. Сергійчук В.І. Іменем війська запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI - середини XVII ст. – К., 1991; Його ж. Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996; 28. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Монографія. – Дніпропетровськ, 2003; 29. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Книга 1. Воєнні дії 1648-1652 рр. – Дніпропетровськ, 1996; 30. Репан О. Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних походів у 1735-1739 роках. // Київська старовина. – 2000. – №1; Його ж. Останній похід Григорія Грабянки // Бористен. – 1995. – №4. – С.9-11; Його ж. Козацтво Лівобережної України і російсько-турецька війна 1735-1739 рр. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003; 31. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва у XVII ст. – Твори, Т.3. – Філадельфія, 1991; Його ж. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Б. Хмельницького. – Твори, Т.2. – Філадельфія, 1980; 32. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985; Його ж. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці Українського історико-філологічного товариства у Празі. – Прага, 1939. – С.30-41. 33. Мицк Ю. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004; Його ж. Михайло Дорошенко // Україна у минулому. – Київ-Львів, 1994. – Вип.5. – С.156-171; Його ж. Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя, 2000.; Його ж. Степан Подобайло // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Кн.2. / Козацька спадщина. – К., 2004.; Його ж. Филон Гаркуша // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Кн.2. / Козацька спадщина. – К., 2004; 34. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т.1. (А-Д). – К., 1908; Т.2 (Е-К). – К., 1910; Т.3 (Л-О). – К., 1912; Т.4 (П-С). – К., 1914; Модзалевский В.Л. Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорнухой, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда / Отдельный оттиск из Лохвицкого исторического сборника. – К., 1906; Модзалевский В. Генеральный судья Черныш и его род // Киевская старина. – 1904. – Т.84. – Март. – С.315-347; Апрель. – С.1-35; Май. – С.193-230; Модзалевский В. Зеньковский полковник Василий Шиман и его потомство // Киевская старина. – 1905. – №7-8. – С.38-42; Модзалевский В.Л. Роман Ракушка, один из деятелей "Руины". – Чернигов, 1913; Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т.5. – Вип.1. – К., 1996; Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т.5. – Вип.2. / Упорядник Томазов В.В. – К., 1998; Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т.5. – Вип.3. / Упорядник Томазов В.В. – К., 2004; Модзалевский В. Малороссийский

родословник. – Т.5. – Вип.4. / Упорядник Томазов В.В. – К., 2004; Модзалевський В. Малоросійський родословник. – Т.5. – Вип.5. / Упорядник Томазов В.В. – К.-Спб., 2004; 35. Милорадович Г.А. Родословная дворян и князей Конубеев // Киевская старина. – 1888. – №8. – С.46-50; Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. Т. 1-2. – СПб., 1901. – Ч. I; Ч. II; Ч. III; Ч. VI; 36. Астряб М.Г. Войсковая и городовая старшина в малороссийских полках в 1725 году // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Вып.14. – Полтава, 1916; Астряб М.Г. Земли церковей Лубенского духовного правления в 1787 году // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Вып. 10. – Полтава, 1913; Астряб М.Г. Процессы Андрея Марковича (глуховского сотника 1709-1714, лубенского полковника 1714-1727, войскового подскарбия 1729-1744) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1909. – Т.VI. – С.81-145; Астряб М.Г. Старая Полтавщина и столетняя тяжба Марковичей со Свечками и Ивасютами : 1720 – 1827 гг. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – 1912. – Т.8. – С.49-193; Астряб М.Г. Старшина Лубенского полка в 1777 году // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1912. – Т.IX. – С.61-80; 37. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648-1782 рр.). – К., 1998; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – К., 2002; Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк. – К., 2004; Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. – 1997. – №1-2. – С.32-46; Кривошея В. Вінничина козацька (персональний склад старшини) // Україна: минуле, сьогодні, майбутнє: Збірник наукових праць / Ред. колегія: Григорчук П.С. – К., 1999. – С.113-126; Кривошея В. Уманське козацтво: історичні дрібниці // Україна вчора, сьогодні, завтра. Зб. наук. пр./ Ред. колегія: Вашкевич В. та ін. – К., 1999. – С.48-62; Кривошея В.В. Матеріали до історії та генеалогії Корсунського полку // Корсунський часопис. – 1997. – №5. – С.27-29; Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. Київщина козацька: люди і долі. – К., 2004; 38. Кривошея І.В. Старшина Барятинської сотні Переяславського полку у XVII-XVIII ст. (персональний склад та генеалогія). – К., 1998; Кривошея В., Кривошея І. Нариси історії Київщини періоду козацтва. Березань. – К., 2001; Кривошея В., Кривошея І. Родовідні козаків Терехтимирівської сотні // Сіверянський літопис. – 1998. – №5. – С.64-66; Кривошея В., Кривошея І. Сосниця козацька. – К., 1999; Кривошея В.В., Кривошея І.І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва І. Борзна. ІІ. Волинка. – К., 1999; Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку : 1648 – 1782 рр. Автореф. дис. ... к.і.н. – К., 1998; 39. Томазов В. З генеалогії козацьких родів: Костянтиновичі та Вернадські // Історія українського середньовіччя. Ч.2. К., 1995. С. 52-69; Томазов В. Рід Кир'якових // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII-XIX ст. Історико-біографічні нариси / Під ред. В.Смоля. – К., 2001. С. 204-212; Томазов В. До історії української гілки старовинного роду Томар // Українська біографістика. Вип.2. – К., 1999. С. 193-200; Томазов В. К генеалогії роду Модзалевських (потомство стародубського полковника Тимофея Алексеевича) // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали І генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. – К., 1996; Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок ХХІ ст.). – К., 2006; 40. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – СПб., 1914; 41. Ситий І. До історії судових печаток Гетьманщини – Знак. – 2003. – Ч. 27. – С. 2-4; Ситий І. Печатка Генерального військового суду. – Знак. – 1997. – Ч. 14. – С. 3; Ситий І. Печатки військових канцеляристів. – Знак. – 2003. – Ч. 29. – С.2-3; Ситий І.М. Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // Спеціальні історичні дисципліни. – 2000. – Т. 4. – № 1. – С. 214 – 258; Ситий І.М. Козацькі печатки Гетьманщини 17 – 18 ст. за архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Автореф. дис. ... к.і.н. – К., 2002; 42. Однороженко О. Декілька сотенних і міських печаток Лівобережної України XVIII ст. – Знак. – 2000. – Ч. 20. – С. 6; Однороженко О. Печатка Данила Апостола. – Знак. – 1998. – Ч. 17. – С. 3; Однороженко О. Державні печатки Війська Запорозького другої половини XVII-XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Число 10. – Ч. 1. – С. 242-274; 43. Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. 1817-1885. – К., 1998; 44. Верба І. Українську аристократи-державотворці XVII ст. в науковому доробку Олександра Оглоблина // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України (Матеріали міжнародної науково-освітньої конференції). – Львів, 1996. – С.267-268; Верба І. В. Олександр Оглоблин та його внесок в українську історіографію 1920-1940-х рр. – Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2000; 45. Апанович О.М. Генеральна канцелярія // Неопалима купина. – 1995. – № 1-2. – С. 140-142; Панащенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998. – С. 252-276. 46. Горобець В.М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині // Середньовічна Україна. – К., 1994. – Вип. I; Горобець В.М. Малоросійська колегія та реформи державного устрою України. 1722-1727 рр. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993; 47. Панащенко В.В. Побут і звичаї козацької старшини // Українська козацька держава. – К., 1994. – С. 127 – 132. 48. Панащенко В. Бунчукові товариші // Київська Старовина. – 1997. – № 5. – С. 24-40; Репан О.А. Бунчукове товариство у 1735 – 1739 роках // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2001. – С.37-38. 49. Панащенко В. Військові товариші // Київська старовина. – 1998 - № 3. – С. 166-174. 50. Панащенко В. Значкові товариші // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 126-141; Панащенко В. Значкові товариші // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного

розвитку. - К., 2000. - Вип. 7. - С. 165-174; Репан О.А. Значкове товариство у 1735-1739 рр. // Гуманітарний журнал. - 2000. - № 2. - С.33-39.

Б.С. Кузіна

ПЛЮСИ ТА МІНУСИ ОДНОГО ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА І ПРОБЛЕМА НАУКОВОЇ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ ПОДІЛЛЯ

Веніамін Іванович Ворніков – відомий кооперативний діяч подільського губернського земства – пройшов складний життєвий шлях. Більшу частину свого життя він присвятив кооперації, отже й став її помітним діячем. Його стаття “Споживча кооперація в Подільській губернії” була надрукована в №1 часопису “Економічне життя Поділля” ще на початку 1913 р. Її зміст майже повністю збігається із його доповіддю на III-у з’їзді представників споживчої кооперації губернії, що відбувся влітку того року. З тих пір ця праця привертає увагу багатьох дослідників.

Названа стаття – це одна із перших спроб узагальнення в науковій літературі досвіду появи, розбудови й становлення подільських споживчих товариств. Для її написання він залучив велику кількість історичних документів, статистичних довідок, матеріалів соціологічного дослідження, газетних та журнальних статей. Все це дало змогу створити досить переконливе історичне джерело¹.

Проте не всі, хто читав цю статтю, знають, що вона містить багато помилок, а тому використовувати викладені у ній факти слід обережно, перевіряючи їхню достовірність за допомогою інших джерел інформації того часу. Ми вже писали про це у наших попередніх статтях. Зокрема в оцінці першого етапу появи попередників подільських споживчих товариств – сільських громадських споживчих крамниць, які були створені й працювали в губернії протягом 1893–1895 рр., автор переконано декларував своє негативне ставлення до цих формувань. Він доводив, що вони не відіграли позитивної ролі у процесі кооперування і тому всі вони перейшли до приватних власників. У це повірили деякі дослідники кооперативного руху. Історики XX та XXI ст., не перевірявши цю концепцію, до останнього часу твердили те ж саме.

Прихильники В.І. Ворнікова відстоювали її в 30-их рр. XX ст. і згодом, навіть на початку XXI ст. У відомому дослідженні “Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху” автори писали, що кампанійські крамниці навіть зашкодили організації кооперативів і за короткий термін всі вони перейшли до приватної власності прикажчиків або інших осіб².

На жаль, таке твердження не може вважатись достовірним, тому що у короткій замітці, відомій спеціалістам, які вивчали газету “Світова Зірниця,” повідомлялось протилежне. В селі Капустянах Брацлавського повіту 15 лютого 1909 р. місцеві активісти відкрили товариську крамницю. Вона заснована з почину чотирьох чоловік: Е. Токаря, А. Балинського, М. Сливки і П. Мартинюка. Товариську крамницю вони переробили з громадської крамниці³.

Отже, по-перше, не всі громадські крамниці перейшли до приватної власності прикажчиків або інших осіб. По-друге, названа громадська крамниця була корисною для односельчан, якщо могла проіснувати від 1895 до 1909 рр. По третє, громадські крамниці не завдавали такої шкоди кооперативній ідеї, яку їм приписував В.І. Ворніков і його послідовники. Адже виявилось, що їх можна було без зайвих клопотів переробити на товариські крамниці (так тоді називались сільські споживчі товариства – примітка К.Б.) (“Світова Зірниця” 1909 №9 - С.11.)

Не зовсім точно охарактеризував В.І. Ворніков та його послідовники і другий етап історії місцевих споживчих кооперативів. Зокрема його теза про те, що в 1897-1905 рр. ідеї кооперації в Подільській губернії не пропагувались також не може вважатись достовірною⁴. Нагадаємо публікацію в газеті “Подільські губернські відомості” про утворення Кам’янець-Подільського споживчого товариства (Подольские губернские ведомости, 1897, 16 дек.). Хіба дана публікація та відомості про заснування споживчих кооперативів у Гайсині та Хринові не викликали інтересу у громадськості? Таку ж роль відігравали повідомлення про відкриття кооперативних кредитних кас і товариств, про що свідчать їх щорічні звіти за 1896-1905 рр. (Отчет ссудосберегательной кассы за 1898 год. - К.-П., 1899. Типогр. подольск. губерн. правления. - 31с., Отчет ссудосберегательной кассы за 1905 год. - К.-П., 1906. Типогр. подол. губерн. правления. - 29с.).

Більш точно цей процес поширення кооперативних ідей охарактеризував В. Голубничий, вказавши, що кооперативним починам у той час допомагала сільська інтелігенція, згодом земства, зокрема ж земські агрономи, які довгий час були пропагандистами (пропагаторами у Голубничого – прим. К.Б.) й інструкторами кооперації, а після 1904 р. ними стали державні інспектори дрібного

кредиту і інструктори земських кас (Енциклопедія українознавства. – Т.3.– Київ, 1995. – С.1125). Про важливий мотив цієї допомоги у той час добре сказав Р.Ф. Реннінг, виступаючи на Третньому з'їзді представників споживчих товариств, вказавши на голод 1891 р., від якого постраждало чимало подільських селян⁵.

На жаль, всі попередні помилки і неточності, припущені автором названої статті, виглядають досить незначними перед масштабним викривленням історичних реалій того часу. Ним була, дуже хочеться сказати ненавмисна, помилкова оцінка В.І.Ворніковим зусиль одного з визнаних організаторів споживчих кооперативів Поділля Йоахима Августиновича Волошиновського. Мова йде про те, що в січні 1908 р. Й. Волошиновський разом із своїми однодумцями з Подільського товариства сільського господарства та відділу поліпшення дрібних господарств без участі земства, губернської адміністрації організував і провів Перший з'їзд сільської кооперації краю («Світова Зірниця» – 1908, №3. – С. 8.).

А як же В.І. Ворніков трактував у своїй статті про цю подію? Подаємо мовою оригіналу: В 1908 р., в м. Вінниця відділенням для поліпшення дрібних господарств при подільському товаристві сільського господарства скликається приватна нарада кооператорів. Серед представників інших кооперативних товариств з'явилося десять від споживчих. (Экономическая жизнь Подолии. 1913. №1. – С.16).

Неймовірно, що В.І. Ворніков не читав звіту про проведення з'їзду, опублікованого в «Світовій Зірниці», а також його резолюцій, адже у згадуваній статті він багато разів посилався на інформацію цієї газети. Отже можна вважати, що допущене грубе викривлення фактів могло бути навмисним. Кому ж була вигідна подібна фальсифікація? Тим, хто люто ненавидів кооперативний рух і все робив для того, щоб розколоти його, протиставити одних організаторів іншим. Як вправно царські жандарми робили подібні провокації, більш детально дивись у брошурі «Йоахим Волошиновський – редактор «Світової Зірниці», піонер і подвижник подільської кооперації» (Хмельницький, 2006. – 28с). Наше здивування викликав не так сам факт появи неправдивого повідомлення, як те, що із понад 200 чоловік читацького активу, друзів, передплатників та читачів «Світової Зірниці» не знайшлося жодного, хто би виступив на захист Й.А. Волошиновського і спростував фальсифікацію⁶. Шкода, що не зробив цього і сам редактор газети. Але згадаємо обставини того часу. Статтю В.І.Ворніков готував як свою доповідь на Третій з'їзд представників споживчих товариств губернії ще у 1912 р., а надрукована вона була у 1913. З 1908 р. – часу проведення Й. Волошиновським Першого з'їзду представників від сільських товариств – минуло чотири роки (З'їзд представників від сільських товариств Подільської губернії // Світова Зірниця. №3. – С.8-11).

Справа, розпочата ним, розвивалась енергійно та динамічно. Кооперація Подільської губернії за темпами зростання міцно закріпила за собою друге, після Київської, місце в імперії.

За цей час відбулося два офіційні земських з'їзди представників споживчих товариств губернії⁷. На них заслуги Й.Волошиновського як видатного організатора споживчих товариств краю були визнані публічно. Сам же він давно переїхав на проживання Київ, де редагував польський часопис «Dziennik Kijowski», а його селянська газета у той час через фінансові нестатки, інтриги з боку Київського генерал-губернатора вимушено припинила своє існування⁸. У Й. Волошиновського в 1913 р. було стільки невідкладних справ, що йому було не до В.І. Ворнікова з його вигадками. А той у цей час все більше утверджувався в ролі ідеолога подільської кооперації.

Але нам, нащадкам великих трудівників і подвижників кооперативного руху, не може бути байдуже те, що неправдиве твердження В. Ворнікова згодом було широко тиражоване десятками видань, у тисячах примірників і десятиліттями спотворювало реальну історію подільського кооперативного руху.

Дозволимо собі вказати ще на одну недоречність згаданої статті тепер уже протилежного характеру. Описуючи четвертий період розвитку кооперативів краю (1908-1911 рр.), В.І. Ворніков приписав скривдженому Й. Волошиновському авторство теорії районних об'єднань споживчих товариств⁹. Він писав, що у 1909 р. в с.Пеньківка Могилівського повіту з ініціативи Й. Волошиновського виникло районне об'єднання для виписки товарів. Твердження, що це районне об'єднання було дітищем Волошиновського, є правдивим, а далі йде вигадка про те, що Волошиновський виступив у ролі автора «теорії районів».

У властивому йому стилі Ворніков у подальшому піддав нищівній критиці цю «теорію районів», красномовно доводячи її хибність і прорахунки Волошиновського, як автора, через які

створені ним райони неминуче повинні були загинути¹⁰. На жаль, навіть деякі сучасні дослідники підхопили цю неправдиву версію.

Підійдемо до розгляду цієї концепції неупереджено. З ініціативи Волошиновського у с. Пеньківка в 1909 р. було створено перше в губернії дрібнорайонне об'єднання споживчих товариств – це реальний факт. Те, що це об'єднання було “дітищем” Волошиновського – правда. А от з приводу авторства “теорії районів”, ми не можемо погодитись. І ось чому. У жодному з відомих нам українських, польських, російських джерел він ніколи не заявляв про те, що він автор такої теорії. Для чого ж приписувати йому це авторство? Може для того, аби було за що критикувати подвижника? І справа тут не у скромності редактора “Світової Зірницї”. Звернімось до його газети.

У тому ж третьому номері “Світової Зірницї” за 1908 р. вміщено звіт про проведення в грудні 1907 р. з'їзду представників товариських крамниць Київської губернії. В матеріалах з'їзду сказано, що член шойно обраної на з'їзді ревізійної комісії Брайновський виступив з промовою, в котрій вказував, що “було би дуже добре поділити територію губернії (Київської-примітка К.Б.) на малі райони і в тих районах з'єднати всі товариські крамниці. Такий районний пункт повинен бути десь недалеко від станції залізної дороги (залізниця – примітка К.Б.). Центральний склад союзу в Києві міг би висилати товар до районних складів, а з них товариські крамниці розбирали би товар до себе. Такі пункти районні могли би бути в Бородянці, Малині, Радомишлі, Фастові, Попельні, Смілі, Козятині, Городищі, Олександрівці, Шполі, Тальному, Маньківці, Умані, Бердичеві, Білій Церкві, і Корсуні”¹¹.

Чи ж була потреба Волошиновському, як сказано у В.Ворнікова, складати план районного об'єднання, винаходити “теорію районів”? Ця теорія вже була готова у загальних рисах. Залишалось тільки пристосувати її до подільських умов. Отже, критикуючи Волошиновського за помилки в “теорії районів”, автори і не здогадувались, що вся їх критика стосувалась його колег з Києва, це по-перше. А по-друге, на нашу думку, поганою була не “теорія районів”, вона згодом довела свою доцільність. Непридатними виявились умови російської імперії, через які було знецінено безліч прекрасних проектів облаштування кооперативів.

І знову ми даємо нашим опонентам можливість висловити припущення, що В.І. Ворніков міг і не знати всіх цих обставин. Що ж, і це цілком ймовірно. Але ті дослідники, які натрапили на сумнівне твердження В.І. Ворнікова про те, що автором теорії районів є Й. Волошиновський, повинні були розібратися до кінця, а не повторювати недостатньо перевірені факти.

Можна було би продовжувати перелік слабких сторін названої статті В. Ворнікова. Але не це є предметом наших роздумів. Поряд із промахами й помилками розглянута публікація містить ряд позитивних сторін. Адже автор одним із перших в Україні здійснив велику копітку працю і в цілому правильно дослідив процеси розвитку споживчої кооперації подільського регіону. Наступне, дана стаття містить науковий аналіз непростих подій того часу, у ній систематизовано величезний за обсягом фактичний та статистичний матеріал, проведено складні підрахунки, в більшості випадків зроблено правильні висновки.

На нашу думку, найважливішим позитивним результатом цієї статті став чіткий, обґрунтований поділ історичного процесу кооперування в регіоні від 90-х рр. XIX ст. майже до початку Першої світової війни. Названий поділ виглядає так: перший період від 1893 до 1897 р.; другий період – з 1897 р. до 1905 р.; третій період – з 1905 по 1908 р.; четвертий період – з 1908 до 1911 р.¹².

Названа періодизація має переваги перед іншими, зокрема перед періодизацією А.М. Іваненка – колишнього заступника директора Хмельницького кооперативного технікуму, який розглядав цей же процес, розділивши його на два етапи: перший – з 1864 по 1904 р.; другий – з 1905 по 1917 р.¹³

Періодизація В.І. Ворнікова дає досліднику більше можливостей вивчити конкретні події, пов'язані зі зміною важливих обставин внутріполітичного життя Російської імперії, що відіграли визначальну роль у долі кооперації краю. Наприклад, вимушене визнання царським урядом у 1897 р. під тиском громадської думки необхідності нормального Статуту споживчих товариств. Крім того, незважаючи на своє в цілому негативне ставлення до спроб місцевих урядовців запровадити громадські (кампанійські) сільські крамниці, В. Ворніков все-таки виділяє для них цілий історичний етап. Складнощі подальшої періодизації процесу появи та розвитку споживчих кооперативів краю цілком правильно визначені ним у хронологічних рамках 1905-1908 рр. Це був час великого суспільного піднесення, яке кооперативна громадськість краю використала оптимально. Так же визначено ним рамки наступного четвертого періоду.

Як же сучасні відомі нам дослідники ставляться до періодизації, запропонованої В.І. Ворніковим, зокрема до першого періоду історії кооперативного руху в регіоні? У 90-х рр. ХХ ст., на початку ХХІ ст. вийшли статті В.Л. Заборовського¹⁴, Ю.І. Демидас¹⁵, Л.В. Баженова¹⁶, всі науковці – з Кам'янця-Подільського, Б.С. Кузіні¹⁷ – з Хмельницького, В.В. Подоляна та В.П. Рекрута¹⁸ – з Вінниці. Судячи з публікацій, автори з Хмельниччини сприйняли поділ історії кооперативного руху, запропонований В.І. Ворніковим, як реальний, побудований із врахуванням законів і принципів історичної науки. Більшість авторів позитивно поставилася й до оцінки першого етапу, визнаючи сільські громадські кампанійські крамниці як історичну реальність, як попередників майбутніх споживчих товариств. Схвально оцінили вони і прогресивну діяльність мирових посередників М.Ю. Шильдер-Шульднера та П.І. Окулова, а також інших організаторів запровадження перших сільських крамниць. Логічний хід думки цих істориків такий: за будь-якому ставленні до досвіду названих крамниць треба виходити з того, що вони існували реально, а не були "потьомкінськими селами". Наступне, ці крамниці з'являлися в умовах слабо розвинутих (по суті відсутніх) товарно-грошових відносин. Тому вони були чи не єдиною формою торгового обслуговування селян, реально виконували функцію забезпечення населення найнеобхіднішими споживчими товарами. А тому фактично розпочали розвиток товарно-грошових відносин у подільських селах.

Наступне, на нашу думку не треба так категорично, як це зробив у своїй статті В.І. Ворніков та інші автори, які захищають його позицію, наполягати на тому, що всі громадські сільські споживчі крамниці існували у короткий проміжок часу і згодом перейшли до приватної власності¹⁹. Адже виявлено факт існування такої крамниці в с. Капустянах Брацлавського повіту, яка благополучно функціонувала від 90-х рр. ХІХ ст. до лютого 1909 р., і без особливих труднощів, при появі у цьому селі нормального статуту, була перетворена на товариську крамницю, як тоді іменували споживчі кооперативи (Світова Зірниця. – 1909. – №9 – С.11.).

Значущим в насадженні кампанійських крамниць було те (це змушений був визнати сам В.І. Ворніков), що разом із ними ініціатори відкривали бібліотеки, читальні, зокрема чимало їх було організовано у Кам'янецькому та Ушицькому повітах²⁰. Хіба це не свідчило про конкретні зусилля М.Ю. Шильдер-Шульднера, П.І. Окулова та інших у напрямку піднесення культурно-освітнього рівня населення?

Уважне ознайомлення з архівними та іншими документами довело, що в історії подільської кооперації не так багато було періодів, у які разом із торговими закладами урядовці і громадськість так інтенсивно піклувалися б про розвиток культури на селі. Треба згадати, як сам В.І. Ворніков наголошував у своїй доповіді на Третньому з'їзді представників споживчих товариств губернії на необхідності підвищення освітньо-культурного рівня населення. Дослівно: «Замість відкриття споживчих товариств, - підкреслював він на з'їзді, - необхідно зайнятись вивченням теорії цієї справи, організувати невелику бібліотеку з питань кооперації, вивчити місцеві умови, влаштувати ряд читань та зборів, відвідати сусідні товариства і, нарешті викликати інструктора»²¹.

Роздумуючи над досягненнями і прорахунками статті, ми водночас не відкидаємо ряд зважених, справді реалістичних міркувань опонентів. Мусимо погодитись із ними, що громадські сільські споживчі крамниці не можна відносити до споживчих кооперативів. До речі, ми ніколи такого не стверджували.

Наша позиція чітка: громадські сільські споживчі крамниці на Поділлі відіграли певну прогресивну роль як попередники споживчих товариств і цим самим сприяли підготовці ґрунту для подальшого успішного розвитку кооперативної справи.

Ця позиція цілком узгоджується з думкою авторів відомої монографії «Історія споживчої кооперації України»: «Поширення «кампанійських крамниць» та залежних фабрично-заводських товариств, незважаючи на їх, по суті, некооперативний характер, сприяло популяризації серед простого люду ідеї кооперування, як способу самопомоги»²².

У зв'язку з існуванням розбіжних поглядів на проблему наукової періодизації в історії кооперативного руху подільського регіону та ролі у цьому русі громадських сільських споживчих крамниць було би доцільно організувати наукову конференцію, на ній з'ясувати позиції, розглянути аргументи представників різних поглядів на проблему наукової періодизації історії розвитку кооперативного руху на Поділлі.

Крім того, на нашу думку досить назрілим є питання остаточного з'ясування історичного місця з'їзду представників сільської кооперації Поділля, проведеного Й.А. Волошиновським у м. Вінниці 1908 р. Варто визнати цей з'їзд Першим з'їздом сільської кооперації Поділля. Це би

стало остаточною підставою припинити тиражування в науковій літературі неправильної думки про приватну нараду кооператорів. На завершення слід нагадати просту істину: в роботі над старовинними джерелами не завадить перевіряти істинність вміщених у них тверджень за доступними джерелами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войников В.И. Потребительская кооперация в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – С.13.; 2. Подолян В., Рекрут В. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897 – 1939) – Вінниця, 2005. – С.52.; 3. Світова Зірниця. – 1909. – №3. – С.11.; 4. Ворніков В.І. згадана праця – С.15.; 5. Реннінг О содействии земства потребительной кооперации. Труды Ш-го съезда представителей потребительских обществ Подольской губернии. 25-27 июля 1913 г. – Каменем-Подольский, 1915. приложение 17. – С. 123.; 6. Колесник В.В. Йоахим Волошиновський – визначний український і польський громадський діяч першої половини ХХ ст. – Вінниця, 2003. – С.195.; 7. Иващенко А.Н. О развитии кооперативного движения на Подоли. – Хмельницький, 1989. – С.8-9.; 8. Рекрут В. Споживча кооперация Вінниччини : через століття до майбутнього.// Вісті. Діловий випуск. ДВ – вкладка. 2004. – №19. – С. 17.; 9. Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №1. – С.16.; 10. Там само. – С.16.; 11. З'їзд представників товариських крамниць у Києві. // Світова Зірниця. – 1908. – С.4,5.; 12. Экономическая жизнь Подолии. – №1. – С.13.; 13. Иващенко А. Вказана праця – С.3.; 14. Заборовський В.Л. Становлення споживчої кооперації в Подільській губернії./ Підприємництво на Хмельниччині : історія і сучасність. Матеріали Всеукраїнської науково – практичної конференції. – Хмельницький, 1998. – С.74.; 15. Демидас Ю.І. Кооператори Подільської губернії у другій половині ХІХ–на початку ХХ ст./ Місто Хмельницький в контексті історії України. Матеріали наукової конференції. – Хмельницький, 2006. – С.329. (у цій статті Демидас Ю.І. помилково зарахувала перші громадські сільські крамниці до споживчих товариств. Більшість авторів схиляється до думки, що вони не були кооперативними формуваннями, а лише попередникам споживчих товариств); 16. Баженов Л.В., Кузіна Б.С. Кам'янець-Подільське товариство споживачів. До історії кооперативного руху на Поділлі на початку ХХ ст./ Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків. Збірник наукових праць. – К.-П., 2004. – С.85.; 17. Кузіна Б.С., Кузіна В.С. Йоахима Волошиновський – редактор "Світової Зірниця", піонер і подвижник подільської кооперації. – Хмельницький, 2006.; 18. Подолян В., Рекрут В. Вказана праця. – С.52.; 19. Там само. – С.52.; 20. Ворніков В. Умови організації потребительных кооперативов и их объединений. Труды Ш-го съезда представителей потребительных обществ Подольской губернии. 25-27 июля 1913 г. – Каменем-Подольский, 1915. приложение 2. – С.91.; 21. Там само. – С.91.; 22. Аріман М., Бабенко С., Гелей С. Історія споживчої кооперації України – Львів, 1996. – С.66.

Л.В. Мазур

РАДЯНСЬКІ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕННЯ 20-Х РР. ХХ СТ.: ПРОГРАМИ, ПРИНЦИПИ ТА ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Потреба в даних про число населення постала з початком виникнення перших стародавніх східних держав. З виникненням на поч. ХХ ст. на теренах Російської імперії нової форми держави, на рівні з головними питаннями внутрішньої і зовнішньої політики, постає потреба обліку – перепису, який би дав відповіді на безліч питань демографічного, вікового, соціального, освітнього, національного характеру.

Дане повідомлення присвячене розвитку радянської статистичної практики переписів населення (всезагальних – 1920, 1926 рр. та міського – 1923 р.). Автор ставить за мету відзначити характерні риси вказаних переписів, проведених в перше десятиліття більшовицького правління на Україні, коли закладалися підвалини майбутнього «реального соціалізму» в СРСР. А також окреслити можливості застосування статистичних матеріалів у ході дослідження даного періоду.

Зі встановленням «Влади Рад» та за роки правління було опубліковано велику кількість статистичних матеріалів по ряду ознак населення, тепер уже Радянської України. Основними статистичними публікаціями були «Статистика України», що виходила у 1921-31 рр., в ряді серій вийшло 209 випусків, як статистичних матеріалів, так і самостійних монографій; «Статистичний Бюлетень», що виходив два рази на місяць з 1921-25 рр. (спершу рос., згодом укр. мовою); «Радянський Статистик» у 1924-29 рр. ряд Вони дозволяють скласти уявлення про чисельність і національний склад населення українських міст, виявити їх соціальний та економічний статус.

Результати ретельних теоретичних і практичних напрацювань, зроблених у ході радянських переписів 1920-х рр., досліджували та коментували ряд вчених-статистів серед яких М. Сміт, Ф. Щербина¹. Серед визначних демографів слід зазначити М. Плуху, А. Хоменка тощо². У цей

.....
період вперше було опубліковано й опрацьовано статистичні матеріали, що стосувалися основної частини українських земель, що становили УРСР.

Дослідження розвитку міст і містечок України, в основу яких були покладені матеріали переписів 1923 і 1926 рр., присвячені праці В. Підгаєцького, К. Гриня³, а також історика діаспори Б. Кравченко⁴.

В даній статті автор окреслює умови й причини проведення переписів населення в 20-х рр. (всезагальні – 1920, 1926 рр. та міський – 1923 р.). та порівнює їх програми й основні засади. А також відзначає характерні риси вказаних переписів, що за повнотою обстеження тогочасного суспільства є єдиним комплексним джерелом, - необхідною умовою адекватного відтворення динаміки соціально-демографічних процесів як українського суспільства загалом, так і міського зокрема.

Для переписів 20-х рр., який стосується жителів міст, характерний семиденний строк заповнення формулярів, а для сільських місцевостей – 14 днів. Питання про час перепису вирішувався так: перепис 1920 р. проведений на 9 год. ранку 28 серпня, 1923 р. – на 9 год. ранку 15 березня і 1926 р. на 12 год. ночі з 16 на 17 грудня. У вказаних переписах була прийнята карткова система, шляхом опитування і обліку наявного населення⁵.

Однією з характерних особливостей загальних радянських переписів стало їх об'єднання з іншими. Одночасне і пов'язане проведення одразу кількох переписів давало змогу одержати широкі матеріали для відповіді на ряд запитань, що стосуються різних галузей народного господарства. Декретом Раднаркому від 22 квітня 1920 р. мотивується поєднання демографічно-професіонального і сільськогосподарського перепису з коротким обліком промислових підприємств. Міський перепис 1923 р. населення об'єднувався з промисловим і торговим переписом. Лише всесоюзний демографічний перепис 1926 р. був проведений відокремлено від інших. Крім того, вони збиралися за єдиним планом і під єдиним керівництвом, що дозволяло уникнути протягувань та непорозумінь між різними структурами⁶.

Перший Всесоюзний перепис 1920 р. для статистів був найважчим випробуванням, оскільки територія України досі була охоплена вогнем боротьби між військами червоноармійців та збройними загонами опозиції. Не раз траплялося, що зібраний матеріал знищували, іноді не один раз. Статисти піддавалися фізичному насильству, наводяться дані про вбивство 33 працівників за час перепису⁷.

Перепис міського населення (міст та міських селищ) 1923 р. був проведений за більш сприятливих умов на всій території УСРР, давши багатющий матеріал, що ліг в основу розробки перспективних планів подальшого розвитку союзних республік, зокрема й України.

Другий Всесоюзний перепис 17 грудня 1926 р. виконав завдання, не досягнуті попереднім обліком. Можливість його проведення в зимовий період – час найбільшого спокою та звичайного розміщення населення – дало оптимальні можливості для наявного обліку.

Напряму пов'язуючи успіхи перепису зі ставленням до нього населення влада приділяла значну увагу справі оповіщення та агітації. Мобілізувалися сили преси, особливо періодичної, видавалися спеціальні популярні брошури. Значна роль у справі оповіщення відводилася радіо, кіно, клубам, розповсюдженню відповідних відозв та плакатів⁸. Однак всі ці засоби та напрацювання агітаційної роботи напряму залежали від утвердження позицій радянської влади на місцях, економічної стабільності в країні, матеріального добробуту та освіченості населення.

При розробці програм ь проведенні переписів населення, загальне керівництво було покладено на органи державної статистики – Центральне Статистичне Управління Союзу. Місцеві ж переписні адміністративно-територіальні одиниці, підпорядковувалися безпосередньо центрові, поділялись на переписні райони або безпосередньо на інструкторські дільниці або на переписні відділи.

Схему організації апарату в загальних рисах можна окреслити так: а) керівник перепису і його помічник(ки), б) завідувачі переписних районів, в) завідувачі переписних відділів, г) інструктори-контролери, є) реєстратори («лічильники»).

На комплектування чисельного тимчасового персоналу перепису, від якого залежав успіх проведення усієї операції, зверталась особлива увага. На реєстраторів рекомендувалося заохочувати учителів і взагалі робітників освіти, учнів вищих шкіл, а також робітфаків, технікумів та середньої професійної школи, учнів середньої школи, які підходять за віком і розвитком (особливо у містах), службовців тощо⁹.

Проведення таких широкомасштабних акцій як переписи, чи то всезагальні, чи то міські, потребували чіткого плану та інструктування. Серед характерних положень переписів фігурували: «Загальні положення про перепис», «Інструкції по проведенню демографічного перепису», «Настанови про те як заповнити особисті листки, сімейні картки, квартирні і подвірні відомості» тощо. Крім того, місцевим статистичним органам давалися ряд циркулярних розпоряджень, доповнень і роз'яснень ЦСУ Союзу, які почасти ввійшли у місцеві „інструкції" і „пояснення".

З розвитком статистичної науки форми, за якими проводилось опитування, при кожному наступному переписі удосконалювались, розширювались, а згодом почали складатися з кількох різних формулярів.

28 серпня 1920 р. як у містах, так і в сільських місцевостях на кожну особу, що перебувала в даному населеному пункті, треба було заповнювати окрему картку — «особовий листок». Зміст особового листка показує широту програми перепису. Це пояснювалося значними змінами, що відбулись у складі населення за різними ознаками (стать, вік, заняття тощо) внаслідок війни і революції. Інші ж джерела, крім перепису, на той час не могли подати більш точної інформації.

Міський перепис 1923 р. мав: 1) особову картку, 2) сімейну картку, 3) квартирну картку і 4) подвірну відомість.

Формуляр безпосередньої реєстрації під час перепису 1926 р. в міських селищах містив: 1) особову картку, 2) сімейну картку, 3) володільну відомість; в сільських місцевостях: 1) особову картку, 2) селищний список господарів¹⁰.

Серед основних питань радянських переписів фігурувало зазначення прізвища, імені та по-батькові, статі, віку (причому в основному установка йшла на фіксування числа років, що виповнились, а не року народження). До іноземців ставилося питання про підданство. Питання про національність було присутнє в формулярах усіх переписів.

У всесоюзних переписах 1920 і 1926 рр. питання про рідну мову ставиться паралельно з запитанням про національність і визначалось, зазвичай, як мова, якою даний індивід володіє краще або на якою зазвичай розмовляє. Та зміст цього запитання не цілком однаковий. Міський перепис 1923 р. зовсім не ставив запитання про мову. Це, безперечно, — велика помилка, зважаючи на дуже різнобарвне, щодо національності й мови міське населення, причому обидві ці ознаки тут розходяться найбільше.

Запитання про писемність ставили всі всесоюзні переписи населення. Однак воно не значилось у міському переписі 1923 р. Звичайно запитувалося про вміння читати й писати, або тільки читати або про повну неписьменність. Істотно, що враховується письменність не тільки однією мовою, це дає до певної міри змогу виявити поширення, як письменності в країні окремими мовами Союзу, так і знання іноземних мов¹¹.

Однак центральним питанням радянських переписів завжди залишалася зайнятість та інші джерела для існування. У зв'язку з наявністю осіб, що мають декілька оплачуваних занять, враховувалось як головне, так і додаткове заняття. Крім того, з переписами населення зазвичай пов'язувалося вивчення житлових умов городян, а також міської нерухомості. Відомості та зміни в соціально-виробничо-професійному складі населення були тим елементом, що лягали в основу аналізу динамічних перетворень типологізації міст.

Крім того, кожний з переписів містив ряд питань, характерних лише для нього, що пояснюється визначеними для нього завданнями.

Специфічними запитаннями перепису 1920 р. були запитання про участь в імперіалістичній і громадянській війні (пит. 11 особ. листка) і про зміну заняття під час війни (п. 12д і 13д), коли мільйони людей втратили зв'язок з попередніми заняттями. Крім того, для виявлення наслідків скалічення людей був потрібний облік інвалідів війни. Тому були поставлені запитання, що стосувалися інвалідності, фізичних вад (17) і психічних хворих (18); цьому ж, певним чином, служило і запитання про здатність до праці (16). Питання про фізичні і психічні вади (п. 10, 11) зазначались і в переписі 1926 р. Однак зрозуміло, що загальні переписи не могли ставити своїм завданням вичерпний облік з даних питань і визначають реєстрацію лише найтяжчих видів каліцтва, які мають яскраво виявлені зовнішні ознаки.

Міський перепис 1923 р. вніс майже всі запитання перепису 1920 р., тільки по деяких пунктах трохи звузив їх. Новими запитаннями перепису 1923 р. є: 1) про володіння будинком (п. 9) і 2) про одержання зарплати, пайка або стипендії, якщо опитуваний вчиться (п. 10).

Слід відзначити неправильність і недбалість у формулюванні деяких запитань в особовій картці. Насамперед запитання «чи не є власником будинку» віднесено окремим пунктом до розділу про побічні заняття. Звичайно, володіння будинком зовсім не є яким-небудь заняттям, і запитання про це, оскільки воно мало спеціальний інтерес для перепису, треба було б поставити самостійно, а не пов'язувати з питаннями про безробіття.

Питання ж сімейного стану фігурує у всіх переписах, і лише в 1926 р. було зроблено одне виключення: для розлучених вимагалася наявність відповідних документів про розлучення.

Вивченню ж самої сім'ї та родинних зв'язків у ній починають приділяти увагу з 1923 р., щоправда лише в містах. Перепис 1920 р. зовсім не провадив спеціальних записів щодо сім'ї, хоч у „квартирній картці" дано було поіменний список по окремих сім'ях, що проживають у квартирі. Загальний перепис населення 1926 р. запровадив сімейну картку тільки для міського населення.

Отже, при однаковому, по суті, принципі, покладеному в основу поняття сім'ї, розуміння складу сім'ї в окремих радянських переписах далеко не однакоє. Так, у сімейну картку перепису 1923 р. записували тільки членів сім'ї і її служників, що живуть у даній квартирі, включаючи відсутніх терміном не більше як три місяці; в сімейну картку 1926 р. вписували також і родичів, які не живуть з описуваною сім'єю в одній квартирі, але цілком утримуються на її кошти.

Переписи, за деякими виключеннями, здійснювалися на всьому просторі Радянського Союзу, вони були, в цілому, єдиною статистичною операцією, що проводилася під єдиним керівництвом, за єдиним планом і програмами.

Як бачимо, широке завдання (визначити число й склад населення і економічні сили держави), а також обставини того часу – необхідність економії сил, і коштів – зумовили одночасне проведення трьох переписів за єдиним організаційним планом і керівництвом.

Опрацьовуючи широку джерельну базу переписів населення 1920-х рр., можна уявити більш цілну картину соціального складу губернських міст, прослідкувати зміни в чисельності всіх класів і соціальних станів, розглянути зміни в їх співвідношенні, виявити закономірності їх економічного розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сміт М.Н. Теорія і практика радянської статистики – Харків, 1932. – 221 с.; Щербина Ф.А. Статистика: історія статистики і статистичних установ. – Прага, 1925. – 288 с.; 2. Перепис населення (історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах) Під ред. М.В. Птухи. – К., 1936. – 105с.; Хоменко А. Населення України 1897 – 1927 рр.: Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 1926 р. – Харків, 1927. – 76 с.; 3. Подгаєцкий В.В. Города Украины в годы НЕПа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур). – Дніпропетровськ, 1994. – 174 с.; Гринь Д.К. Соціально-демографічні процеси в містах України 1920-1930-і рр.: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01/ Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка – К., 2000. – 181 с.; 4. Кравченко Б. Соціальні зміни та національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997. – 445с.; 5. Перепис населення (історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах) Під ред. М.В. Птухи. – К., 1936. – С.16; 6. Перепис населення (історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах) Під ред. М.В. Птухи. – К., 1936. – С.24; 7. Центральне Статистичне Управління (далі – ЦСУ) Статистика України. Серія І. Демографія. – Харків, 1920. – С.5; 8. Щербина Ф.А. Статистика: історія статистики і статистичних установ. – Прага, 1925. – С.8-12; 9. Перепис населення (історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах) Під ред. М.В. Птухи. – К., 1936. – С.36; 10. Там само. – С.52; 11. Перепис населення (історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах) Під ред. М.В. Птухи. – К., 1936. – С.60-75.

Ю.О. Ніколаєць

МЕТОДИ ІДЕОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ В РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ» У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ

У період існування СРСР у дослідженнях вчених багато місця відводилося аналізу практичних питань, пов'язаних із загальною організацією ідеологічної роботи та використанням різноманітних методів її проведення. Окрім аналізу прийомів та методів, пов'язаних із певними напрямками проведення ідеологічної роботи, дослідники прагнули узагальнити її прийоми та методи, які використовувалися місцевими партійними організаціями та загалом по республіці.

Науковці, які створювали свої праці у радянський період, проаналізували значення ідеологічної роботи для забезпечення керівної ролі партії у суспільстві. Вони багато зробили для визначення кола її дієвих методів та засобів. До методів ідеологічної роботи більшість авторів

відносила партійне навчання, комсомольську освіту, економічну освіту, усну, друковану та монументальну пропаганду. У літературі найбільш повно представлена усна пропаганда, досвід політичної та економічної освіти, форми масової пропаганди: школи комуністичної праці, народні університети, лекторії, прослідковується взаємозв'язок форм і засобів пропаганди.

У часи існування СРСР дослідження, в яких аналізувалися методи проведення ідеологічної роботи партійними організаціями, частково були проаналізовані у працях А.В. Санцевича¹, В.Г. Сарбея² та В.І. Юрчука³. Але їх висновки на сучасний момент суттєво застаріли. Крім того, узагальнення історіографічного досвіду з цього питання дозволило б пильніше поглянути на методи ідеологічної роботи, що застосовувались у ті часи та визначити ті з них, які не втратили актуальності у сучасний період.

У першу чергу, на конкретних прикладах із повсякденного буття радянські історики прагнули показати, що чим вищим був рівень ідеологічної роботи партійних організацій, чим сильнішою ставала ідейна переконаність мас, тим активнішою була їхня участь у реалізації планів комуністичного будівництва⁴. Загалом, у наукових дослідженнях виділялися кілька моментів, які визначали їхню структуру та спрямування. Так, вчені узагальнювали методи проведення політичної освіти, комуністичного виховання трудящих із виокремленням методів, дієвих у середовищі молоді, звертали увагу на методи проведення ідеологічної роботи у сільській місцевості. Вагомий внесок у розробку цієї проблематики здійснив свого часу С.А. Канавенко, який досліджував питання вдосконалення партійної освіти і політичної роботи в масах у роки семирічки. Він залучив значну кількість фактичного матеріалу про досвід парторганізацій Київської, Харківської, Дніпропетровської, Донецької, Полтавської та Сумської областей, використав результати особистого вивчення стану ідеологічної роботи у ряді районних центрів та сіл Харківської області і на цій основі показав підвищення ролі партійної освіти у розвитку політичної свідомості трудящих і формування у них наукового світогляду⁵.

Узагальнюючи досвід агітаційно-масової роботи партійних організацій машинобудівних підприємств Донбасу в роки семирічки, В.П. Корзун відзначав доцільність використання такого нового методу посилення ідеологічної роботи, як відвідання квартир трудящих керівниками підприємства та проведення політінформацій керівними працівниками, що, на думку автора, сприяло не лише розширенню «політичного кругозору» машинобудівників, але й справляло вплив на практичні справи⁶.

Вивчаючи діяльність партійних організацій України по ідейно-політичному вихованню робітничої молоді в роки семирічки, В.Ф. Литвиненко зробив висновок, що найбільшого розповсюдження набули такі форми виховної роботи: створення груп агітаторів, організація молодіжних клубів, проведення тематичних вечорів, вечорів-диспутів, запитань і відповідей, виступи агіткульбригад, демонстрація кіно- і світлових газет тощо⁷.

О.П. Єрмаков писав про розповсюдження Чистяківською (Торезькою) партійною організацією нового методу ідеологічної роботи – випуск шахтарського «телевізора» – одного з видів світлозвукової газети⁸. Аналізуючи роботу по пропаганді передового досвіду, О.М. Шуман вказував, що кращий результат у масово-політичній та ідеологічній роботі у сільській місцевості давало використання різних форм наочної агітації⁹.

Дослідженню питань комуністичного виховання студентської молоді було присвячено ряд публікацій радянських авторів, які робили висновок, що робота студентів на виробництві сприяла формуванню поваги до праці та до людей праці, а безоплатне виконання роботи на користь Батьківщини під час суботників – формуванню почуття власної гідності та поважного ставлення до власної країни і комуністичного ставлення до праці¹⁰.

Більш детально роль суботників у комуністичному вихованні радянських людей проаналізували Т.М. Шульга та В.Т. Брітан, які зробили висновок, що суботники сприяли виникненню і розвитку нових форм соціалістичного змагання, вихованню у трудящих свідомого ставлення до трудової діяльності та зростанню продуктивності їхньої праці, а також у мобілізації трудящих на вирішення завдань комуністичного будівництва, і перш за все у вихованні нової людини комуністичного майбутнього¹¹.

Одним із найбільш ефективних методів комуністичного виховання молоді багато радянських дослідників називали трудові студентські загони. Роль студентських трудових загонів для формування у молоді комуністичного ставлення до праці проаналізували у своїх роботах А.Н. Стоян та Л.А. Марченко, які наголошували, що у студентських загонах у спільній праці з робітниками та працівниками села в студентів вироблялося почуття відповідальності перед Батьківщиною за

доручену справу, колективізм та активна життєва позиція¹². Подібні висновки також містилися у статті І.Ф. Ткачука, який наголошував, що спільна праця на благо радянської держави сприяла формуванню у робітничої молоді позитивних моральних якостей¹³.

Ролі студентських будівельних загонів в інтернаціонально-патріотичному вихованні молоді торкалися у своєму дослідженні З.І. Ямкова та А.А. Ямковий, вказуючи, що ряд студентів за самовіддану працю навіть отримували державні нагороди, що стимулювало інших молодих людей до праці¹⁴. В.П. Южакова розглядала будівельні загони як один із способів формування комуністичної переконаності та ідейної стійкості шляхом участі у суспільно корисній праці¹⁵.

Роль первинних парторганізацій у комуністичному вихованні студентів 1951-1961 рр. досліджував А.П. Гаврищук, вказуючи, що провідну роль у цій справі відігравали кафедри суспільних наук¹⁶. У іншій своїй праці А.П. Гаврищук наголошував на важливості рішень XX з'їзду партії, що дозволили, на його думку, уникнути багатьох проблем, пов'язаних із відривом партійної пропаганди від практики комуністичного будівництва. Одним із наслідків таких рішень він вважав введення 1956 р. у вищих школах трьох самостійних курсів – політичної економії, діалектичного та історичного матеріалізму та історії КПРС, що, на його думку, багато в чому сприяло підвищенню рівня ідейно-теоретичної підготовки студентів¹⁷.

Одним із важливих спрямувань праць українських дослідників, пов'язаних із визначенням доцільності вибору певних методів ідеологічної роботи, були твори, в яких аналізувалися й **узагальнювалися** методи її проведення у сільській місцевості. Особливість вибору цих методів **визначалася**, на їх думку, наявністю багатьох пережитків капіталізму в середовищі селян, серед яких **виділялися** приватновласницька ідеологія та певний вплив церкви.

Різні аспекти ідеологічної боротьби компартії у сільській місцевості за ліквідацію "пережитків капіталізму", наслідків ворожої пропаганди та впливу її на суспільно-політичні процеси в Україні досліджували історики партії у радянські часи. Для їхніх досліджень загалом характерне спрощення суспільних процесів, погляд на них крізь призму марксистсько-ленінського вчення та партійні постулати, які зводилися до того, що всі явища, які заважають пануванню радянської влади, є негативними¹⁸. Вважалося, що власне потяг до приватновласницького господарювання на селі та сплеск уваги сільських жителів до релігії можна пояснити лише війною і ворожою пропагандою.

П.С. Репченко наголошував на необхідності вести систематичний контроль за виконанням прийнятих рішень. У цьому відношенні важливу роль, на його думку, відігравала перевірка партійними органами справ у відстаючих колгоспах та розгляд питань на бюро та пленумах про хід робіт по подоланню відставання економічно слабких колгоспів. Ці питання мали обговорюватися в колгоспних партійних організаціях, на засіданнях бюро парткомів виробничих управлінь, а потім на засіданнях бюро парткомів партії, засіданнях бюро, обкомів партії, в ЦК КП України. Автор вказував, що ЦК КП України вважав доцільним мати в усіх відстаючих колгоспах республіки звільненого секретаря парторганізації, а тому 30 липня 1964 р. ЦК КП України прийняв постанову про зміцнення партійних організацій відстаючих колгоспів звільненими секретарями шляхом перерозподілу частини існуючих посад та введення нових¹⁹.

Одним із способів посилення ідеологічної роботи на селі у справі комуністичного виховання сільських жителів М.М. Кватира вважав шефську допомогу міст України колгоспникам²⁰. І.В. Ротар наголошував на використанні у ідеологічній роботі пересувних клубів, шкіл і кабінетів передового досвіду²¹. О.С. Шуляк вважав найкращою формою роботи самовіддану працю комуністів, як основний метод партійної агітації²².

Ф.К. Белявін вказував на загальне визнання нових форм масово-політичної роботи на селі, до яких він відносив колгоспні школи агітаторів, консультаційні пункти для пропагандистів і агітаторів, заочні школи робсількорів, єдині політдні, політорганізатори в колгоспах, народні університети та інститути умільців сільськогосподарського виробництва, школи передового досвіду і комуністичної праці, свята тваринників, дні сільської інтелігенції та передовиків виробництва за фахом, зустрічі представників трьох поколінь, народні читання, тематичні вечори, іменні щити і календарі трудової слави, книги пошани "Майстер – золоті руки", галереї маяків у колгоспах і радгоспах, свята сівачів, урожаю та ін. Автор вказував, що в ході розгортання роз'яснювальної роботи по пропаганді матеріалів XXIII з'їзду КПРС набули широкого поширення народні читання, які дають можливість партійним організаціям ширше, планомірніше і глибше вести ідеологічну роботу в масах, разом з тим вони допомагають керівним кадрам оволодіти мистецтвом партійної пропаганди²³.

Вивчаючи діяльність партійних організацій західних областей України у справі ідейного виховання сільської інтелігенції в період між XXII і XXIV з'їздами КПРС, В.В. Киричук відзначав високу ефективність шкіл та семінарів партійно-господарського активу, кількість слухачів у яких щороку зростала, а ефективність визначалася вивченням філософії, політекономії, наукового комунізму, питань партійного будівництва та економіки сільськогосподарського виробництва, які викладали працівники райкомів партії та викладачі внз²⁴.

Аналізуючи виховання сільської молоді на трудових традиціях у період будівництва комунізму, Л.О.Кашуба наголошував на дієвості таких форм виховання молоді, як проведення вечорів за участю ветеранів праці, вечорів зустрічі трьох поколінь, походів по місцям бойової, трудової та революційної слави, а також організація кімнат, музеїв та пересувних клубів передового досвіду при клубах та будинках культури²⁵. На думку Л.Х. Наумова, важливим засобом виховання у селян комуністичного ставлення до праці, почуття радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму стали політінформації, ленінські читання із врахуванням специфіки сільського населення²⁶.

У 1970 р. була опублікована ґрунтовна праця А.О. Янюка,²⁷ яка відображала специфіку діяльності партійних організацій серед сільського населення у період 1956-1969 рр. Однак автор обмежився лише описом окремих форм виховної роботи сільських парторганізацій.

У праці В.П. Хижняка висвітлювалася ідеологічна робота партійних організацій у сільській місцевості в період з 1959 по 1970 рр.²⁸. Автор побудував дослідження на матеріалах Вінницької, Запорізької, Івано-Франківської, Кіровоградської, Київської, Полтавської, Сумської, Хмельницької, Черкаської обласних партійних організацій, що дало можливість, на його думку, створити повну уяву про стан ідейно-виховної роботи на селі в республіці. З іншого боку, до роботи не включені матеріали партійно-ідеологічної роботи в більшості західних областей УРСР, де тривалий час проведення такої роботи з боку радянського партійного активу ускладнювалося протистоянням із УПА. Вже в сучасний період стали широко відомими численні факти порушення соціалістичної законності під час інтеграції західних областей до складу УРСР, факти підміни ідеологічної роботи грубим адмініструванням, порушенням прав людини.

Діяльність партійних організацій Донбасу у наданні допомоги міста селу в ідеологічній роботі в період 1961-1965 рр. висвітлював у своїй статті В.С. Лещенко²⁹. Роботи В.П. Хижняка³⁰, С.Я. Безпалко³¹, В.П. Шкварця³² містили аналіз також форм і методів політичної агітації, її ролі в ідейно-політичному та трудовому вихованні працівників сільської місцевості.

У радянській історіографії ідеологічної роботи існують дослідження, які показували специфіку агітаційно-масової роботи за місцем проживання, на виробничих дільницях³³. Тут говорилося, що партійні організації особливо посилили увагу до роботи за місцем проживання після переходу підприємств на п'ятиденний робочий тиждень. З цієї метою краще стали використовуватися клуби, агітаційні місця у парках, будинки механізаторів.

До недоліків досліджень українських вчених, які писали їх у період існування СРСР, можна віднести те, що у них не знаходили відображення різноманітні методи соціальної психології. Спрощена модель соціальної стратифікації суспільства, де всі люди були офіційно рівними, з поділом суспільства на робітників, селян та інтелігенцію, не могла враховувати потреб, що впливали з особливостей психології дрібніших суспільних страт. Практично не досліджувалися проблеми впливу суспільної думки та суспільних настроїв на проведення ідеологічної роботи партійними працівниками. У історико-партійних творах майже не використовувалися методи соціальних досліджень. У той же час звертають на себе увагу позитивні наслідки узагальнення методів ідеологічної роботи, які стосувалися формування позитивного ставлення до праці, виконання своїх службових обов'язків та поваги до власної Батьківщини. Особливо це стосується виховання поваги до праці у молоді шляхом залучення її представників до виробничої практики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. – К.: Наук. думка, 1967. – 254с.; Санцевич А.В. Розвиток історичної науки на Україні між XXII і XXIII з'їздами партії // Укр. істор. журн. – 1966. – №3. – С.40-52; Санцевич А.В. Українська радянська історіографія про передові почини трудящих УРСР (1958-1964 рр.) // Укр. істор. журн. – 1965. – №2. – С.3-14; Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945-1982 рр.). – К.: Вища школа, 1984. – 142с; 2. Див.: Сарбей В.Г. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади // Укр. істор. журн. – 1987. – №12. – С.122-134; 3. Юрчук В.І. Історіографія Компартії України післявоєнного періоду // Укр. істор. журн. – 1964. – №2. –

С.123-130; 4. Білик Б.І., Костриця Н.Ю. Діяльність партійних організацій енергобудов України по вихованню трудящих у дусі радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів (1959-1965 pp.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.47. – К., 1971. – С.98-99; Клапчук С.М. Із досвіду ідейно-політичного виховання робітників машинобудівних підприємств України в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.13. – К., 1967. – С.213. Шкварець В.П. Масово-політична робота партійних організацій України на селі (1956-1959 pp.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.20. – К., 1968. – С.93; 5. Канавенко С.А. Ідеологічна робота на Україні (1959-1965 pp.). Діяльність парторганізацій по вдосконаленню партійної освіти та політичної роботи в масах. – Харків, 1970; 6. Корзун В.П. З досвіду агітаційно-масової роботи партійних організацій машинобудівних підприємств Донбасу в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.53. – К., 1972. – С.101; 7. Литвиненко В.Ф. Діяльність партійних організацій України по ідейно-політичному вихованню робітничої молоді в роки семирічки (На матеріалах важкої промисловості Донецької і Луганської областей) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.25. – К., 1968. – С.141; Литвиненко В.Ф. Деятельность парторганизаций Украины по воспитанию у молодежи патриотических убеждений (1959-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип.95. – К., 1978. – С.73-80; 8. Єрмаков О.П. Діяльність Чистяківської (Торезької) партійної організації по дальшому піднесенню вугільної промисловості міста у 1950-1958 pp. // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.18. – К., 1967. – С.149-158; 9. Шуман О.М. Роль масово-політичної роботи в пропаганді передового досвіду (На матеріалах Вінницької, Кіровоградської, Київської, Полтавської, Чернігівської областей) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.26. – К., 1968. – С.119-125; 10. Див.: Кравець В.Н., Клепиков А.И. Испытанный школа закалки будущих специалистов // Коммунист Украины. – 1981. – №8. – С.54-61; 11. Шульга Т.М., Британ В.Т. Коммунистические субботники – важнейшее средство воспитания трудящихся // Науч. труды по истории КПСС. – Вип.74. – К., 1975. – С.63-69; 12. Стоян А.Н., Марченко Л.А. Комсомол Украины – активный помощник партии по коммунистическому воспитанию молодежи в студенческих строительных отрядах (1962-1980 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип.124. – К., 1983. – С.43-48; Стоян А.Н., Марченко Л.А. Некоторые вопросы партийного руководства коммунистическим воспитанием молодежи в студенческих отрядах (1962-1978 гг.) (Из опыта деятельности Компартии Украины) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 107. – К., 1980. – С.88-95; 13. Ткачук И.Ф. Некоторые вопросы партийного руководства нравственным воспитанием рабочей молодежи в условиях развитого социализма (1961-1978 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип.107. – К., 1980. – С.117-123; 14. Ямкова З.И., Ямковой А.А. Патриотическое и интернациональное воспитание студентов на революционных, боевых и трудовых традициях Донбасса (На материалах Коммунарского горно-металлургического института) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип.124. – К., 1983. – С.95-100; 15. Южакова В.П. Воспитание коммунистического отношения к труду у студенческой молодежи на примере жизни и деятельности В.И. Ленина (Из опыта комсомольских организаций Харьковской, Донецкой и Ворошиловградской областей) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип.88. – К., 1977. – С. 11; 16. Гавришук А.П. Некоторые аспекты деятельности первичных партийных организаций вузов по совершенствованию коммунистического воспитания студенческой молодежи (1951-1961 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип.129. – К., 1984. – С.74-80; 17. Гавришук А.П. Деятельность партийных организаций вузов республики по повышению уровня преподавания общественных наук в 50-е годы // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 128. – К., 1984. – С. 81-87; 18. Курносов Ю.О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959-1965 pp.). – К., 1968; Янюк А.О. Партійно-організаційна робота КП України в період розгортання комуністичного будівництва. – Чернівці: Чернівецьк. держ. ун-т, 1968; Янюк А.О. Ідеологічна робота Компартії України в період розгортання комуністичного будівництва. – Чернівці, 1970; Хижняк В.П. Комуністичне виховання трудівників села. З досвіду ідейно-виховної роботи партійних організацій на селі в 1959-1970 pp. – К., 1973; Шуман О.М. З досвіду підготовки кадрів агітаторів сільськими партійними організаціями (1961-1965 pp.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.33. – К., 1969. – С.176-182; Кожукало І.П. Підготовка пропагандистських кадрів системи партійного навчання на Україні (1946-1965 pp.) // Укр. істор. журн. – 1978. – №2; Кас'яненко Ф.П. Із досвіду роботи партійних організацій по удосконаленню форм і методів політичної агітації // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.9. – К., 1967. – С.40-56; Безпалко Є.Я. Робота партійних організацій України по подоланню пережитків капіталізму в свідомості колгоспників (1959-1961 pp.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.26. – К., 1968. – С.90-104; 19. Репченко П.С. Боротьба партійних організацій України по подоланню відставання економічно слабких колгоспів у роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.26. – К., 1968. – С.31; 20. Кватира М.М. Роль шефської допомоги міст України в дальшому піднесенні масово-політичної і культурно-освітньої роботи на селі в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.71. – К., 1975. – С.44-50; 21. Ротар І.В. Громадські засади в діяльності сільських партійних комітетів // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.26. – К., 1968. – С.129; 22. Шуляк О.С. Діяльність КП України по зміцненню колгоспів керівними кадрами і спеціалістами сільського господарства в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.26. – К., 1968. – С.42; 23. Белявін Ф.К. Деякі питання масово-політичної роботи парторганізацій на селі (1959-1966 pp.). (На матеріалах Кіровоградської області) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.26. – К., 1968. – С.115-116. 24. Киричук В.В. Діяльність партійних організацій західних областей України в справі ідейного виховання сільської інтелігенції в період між XXII і XXIV з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.71. – К., 1975. – С.62-67; 25. Кашуба Л.О. Виховання сільської молоді на трудових традиціях у

період будівництва комунізму (На матеріалах Одеської, Кримської, Миколаївської, Херсонської областей) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.31. – К., 1969. – С.105-113; 26. Наумов Л.Х. Ідейно-політична робота сільських партійних організацій України в період будівництва комунізму // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.46. – К., 1971. – С.113-121; 27. Янюк А.О. Ідеологічна робота Компартії України в період розгортання комуністичного будівництва. – Чернівці, 1970; 28. Хижняк В.П. Комуністичне виховання трудівників села. З досвіду ідейно-виховної роботи партійних організацій на селі в 1959-1970 рр. – К., 1973; 29. Лещенко В.С. Діяльність партійних організацій Донбасу у наданні шефської допомоги міста селу в масово-політичній роботі (1961-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.58. – К., 1973. – С.35-39; 30. Хижняк В.П. Комуністичне виховання трудівників села. З досвіду ідейно-виховної роботи партійних організацій на селі в 1959-1970 рр. – К., 1973; Хижняк В.П. Діяльність сільських партійних організацій України по удосконаленню агітаційно-масової роботи (1961-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.50. – К., 1972. – С.79-87; 31. Безпалко Є.Я. Деякі питання масово-політичної роботи сільських партійних організацій України // Укр. істор. журн. – 1967. – №8. – С.38-44; 32. Шкварець В.П. Масово-політична робота партійних організацій на селі (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.20. – К., 1968. – С.92-105. Шкварець В.П. З досвіду ідейно-політичної роботи партійних організацій України на селі (1959-1971 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.83. – К., 1976. – С.88-92; 33. Див.: Овсянникова О.О. Про деякі форми масово-політичної роботи за місцем проживання в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.12. – С.166-176.

В.В.Очеретяний

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ МАКСИМА АНТОНОВИЧА СЛАВИНСЬКОГО (ІСТОРІОГРАФІЯ)

Діяльність та творча спадщина М.А. Славинського (1868-1945) - відомого діяча українського відродження новітньої доби – донедавна залишалися мало відомими громадськості. Й досі не має узагальнюючого дослідження життєвого шляху і громадсько-політичної культурно-освітньої та наукової діяльності М.А. Славинського.

Наукові роботи, які тією чи іншою мірою висвітлюють окремі етапи життя М. Славинського, літературної, дипломатичної та державної служби, головні теми та концепції його наукових досліджень, можна умовно розділити на чотири групи: 1) статті про діяльність М.А. Славинського у дореволюційний період; 2) праці діячів національно-визвольних змагань; 3) дослідження науковців української діаспори; 4) праці сучасних українських істориків.

Перші дані, пов'язані з літературно-публіцистичною та перекладацькою діяльністю М.А. Славинського, починають з'являтися у дореволюційних українських виданнях. Це, зокрема, короткі згадки про автора поетичних творів, які публікувалися в українських часописах "Зоря"¹, "Життя і слово", "Літературно-науковий вісник". Поетичні доробки М. Славинського потрапили до другого тому антології "Вік" (1798-1898) - "Українська поезія від Івана Котляревського до останніх часів", видрукуваної у Києві в 1902 р.² та третього тому антології української лірики "Акорди", впорядкованої І.Франком у 1903 році³, а поетична антологія "Українська муза" О. Коваленка у своєму восьмому випуску, поруч з іменами А. Кримського, П. Грабовського, В. Шурата, І. Стешенка, С. Яричевського, І. Липи, М. Загірної та інших, менш відомих українських поетів, гідне місце відвела й М. Славинському⁴. Разом з тим все більше привертала увагу фахівців його наукові доповіді та статті. Історична монографія М. Славинського "История княжества Полоцкого" та дослідження "Земельно-экономические отношения на Украине передреволюцией Богдана Хмельницкого" і "Темный период в истории украинского возрождения (конец XVIII и начало XIX века)" отримали позитивну оцінку у науковому середовищі⁵.

Аналіз діяльності М. Славинського у добу національно-визвольних змагань міститься у працях відомих українських громадсько-політичних діячів, зокрема М. Грушевського, О. Шульгина, О. Лотоцького⁶ та ін., які почали публікуватися у 20-30 рр. Значний інтерес викликають наукові публікації безпосередніх учасників національно-визвольних змагань українського народу, в яких на тлі широкого висвітлення соціально-політичного життя в Україні аналізуються та розкриваються особливості громадсько-політичної і дипломатичної діяльності М. Славинського, аналізуються розроблені ним національні засади державної самостійності України. Зокрема, у фундаментальній праці Д. Дорошенка "Історії України"⁷ (Т.І Доба Центральної Ради) у спеціальних розділах "Український національний рух в перших місяцях революції. Заснування Центральної Ради у Києві", "Генеральний Секретаріат при владі. Нові політичні заколоти. Поширення анархії в краї. Знову конфлікти з петербурзьким урядом" висвітлено діяльність М.А. Славинського як члена "Української Національної Ради" у Петрограді та участь його як представника Тимчасового уряду в роботі 3'їзду народів Росії 8-15 вересня 1917 р., що відбувався у Києві. (Т.ІІ. Українська Гетьманська Держава).

Розділи "Організація українського Міністерства закордонних справ.", "Переговори про мир із СРСР", "Відносини з Доном. Кубанська справа" "Справа реконструкції Кабінету Міністрів" розглядають діяльність М. Славинського як радника міністерства Закордонних Справ та заступника голови української делегації на переговорах з РСФРР, а також діяльність М. Славинського як дипломатичного представника України на Дону /М. Славинський у Новочеркаську доопрацьовував договір між урядом Всевеликого Війська Донського Отамана П. Краснова і Гетьмана П. Скоропадського щодо кордонів і прав громадян/.

Побічно торкаються участі М. Славинського у національно-визвольних змаганнях та державотворчих процесах у названий період І. Мазепа, П. Христюк, С. Шелухин⁸. Їх праці повністю не висвітлюють безпосередньої участі М. Славинського у цілій низці подій, що мали місце і несуть відбиток суб'єктивізму, проте ці публікації дають можливість усвідомити багатоплановість громадсько-політичної і державної діяльності М. Славинського у досліджуваній період.

У радянській історіографії ім'я М. Славинського, як і більшості українських громадсько-політичних діячів, що стали активними учасниками національно-визвольних змагань, а згодом в еміграції - засновниками українських осередків, громадських і культурних товариств, видань, не характеризувались інакше, як "буржуазні націоналісти", "фальсифікатор" вітчизняної історії⁹.

Окрему групу наукових праць, в яких тією чи іншою мірою розглядаються окремі питання досліджуваної проблеми, складають роботи науковців української діаспори. Це, насамперед, узагальнюючі дослідження з історії України, української дипломатії, в яких подано кваліфікований аналіз сукупності фактів і подій передреволюційного періоду та доби національно-визвольних змагань. Вивчення цієї літератури дає можливість більш чітко визначити історичне середовище, в якому відбувалась суспільно-політична та наукова діяльність М. Славинського. Серед видань української діаспори, що вийшли у міжвоєнний та повоєнний період і в яких згадується М. Славинський як громадсько-політичний і державний діяч, слід згадати праці Н. Полонської-Василенко, М. Стахів¹⁰. Автори прагнули розкрити особливості діяльності цілої низки державних діячів, в тому числі і М. Славинського, на тлі подій національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. та еміграційних умов життя.

Українській еміграції присвячується ґрунтовні праці С. Наріжного¹¹. В них автор зосереджує свою увагу на висвітленні культурної діяльності української еміграції у 20-30-х роках ХХ ст., детально ілюструє заходи українських громад і товариств у різних країнах світу, спрямовані на створення культурно-просвітніх, наукових, видавничих, художньо-мистецьких та спортивних установ. Зокрема, він приділяє увагу діяльності Української надзвичайної дипломатичної місії в Празі, Української господарської академії в Подебрадах, Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, з якими була тісно пов'язана дипломатична, наукова, педагогічна та науково-організаційна праця М. Славинського. С. Наріжний також висвітлює роботу поважних наукових інституцій: товариства "Ліга Української культури" в Празі, Союзу українських журналістів і письменників на чужині, Українського історико-філологічного товариства та Українського республікансько-демократичного клубу у Празі, участь в яких брав М. Славинський. Деякі доповнення до висвітлення його діяльності в останній установі знаходимо і в праці згаданого автора "15 літ Українського Історико-Філологічного товариства в Празі (1923-1938)". Неабиякий інтерес становлять подані факти про участь вченого у міжнародних форумах. С. Наріжний зазначає, що у 1927 р. зусиллями М. Славинського накладом видавничого фонду Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова вийшла друком перекладена і відредагована ним книга наукових праць Х. Вовка "Студії з української етнографії та антропології"¹³. Педагогічна робота М. Славинського в Подебрадах висвітлена в праці "Українська Господарська Академія в ЧСР"¹⁴.

В монографіях М. Галагана "10 років української громади в ЧСР: огляд життя і житності (1927-1937)" та І. Мірного "Український високий педагогічний інститут ім. Драгоманова", в яких висвітлюється педагогічна діяльність діячів української еміграції Чехословаччини, подаються короткі відомості про викладацькі курси професора М. Славинського.

Сучасні вітчизняні дослідження, для яких став характерним критичний підхід та концептуальне переосмислення державотворчих процесів 1917-1922 рр. в Україні, все більшої уваги надають персоніфікації історичних подій, відзначаючи роль і місце окремих діячів у визвольному русі українського народу. Так, зокрема, шеститомне видання "Політична історія України. ХХ століття"¹⁵, висвітлюючи національно-демократичний рух, велику увагу приділяє діяльності цілої низки учасників національно визвольних змагань.

Участь М. Славинського у З'їзді народів Росії висвітлено в роботі О. Реєнта "З'їзд поневолених народів"¹⁶. Фрагментарне розкривається діяльність у цей період М. Славинського у таких збірниках документів, як "Український національно-визвольний рух березень-шистопад 1917 року, Документи і матеріали"¹⁷ та "Українська Центральна Рада. Документи і матеріали"¹⁸.

Нові відомості про багатогранну діяльність М. Славинського, зустрічаємо в роботах В. Верстюка й Т. Осташко,¹⁹ А. Болаболченка²⁰, Г. Стрельського²¹, А. Дибі²², Р. Скорульської²³, Ф. Погребника²⁴.

Окремо слід виділити роботи авторів, що стосуються журналістської діяльності М. Славинського. Конкретні факти про його роботу як журналіста є в монографіях М. Мартинюка²⁵, А. Животка²⁶, М. Савки²⁷, збірнику "Українська журналістика в іменах"²⁸ та у довідковому виданні "Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку 20 століття"²⁹.

На початку 90-х рр. з'являється ціла низка статей українських істориків, у яких аналізувалися різні аспекти діяльності української політичної еміграції у Чехословаччині у міжвоєнний період. Однією з перших публікацій з цієї теми є стаття С. Віднянського, опублікована на сторінках збірника матеріалів міжнародних наукових конференцій "Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки". Висвітлюючи проблеми функціонування української еміграції в Чехословаччині, автор визначав ставлення місцевої влади до української еміграції. Але аналіз участі окремих осіб у формуванні тих чи інших структур і установ не входив в його завдання.

Одна з перших статей, яка розкрила перед українською громадськістю особу М. Славинського, була написана О. Мукомелою, який у своїй статті "Максим Славинський", висвітлив основні етапи життя громадсько-політичного діяча, використавши матеріали з особової справи М. Славинського у архіві СБУ³¹. Це видання дало поштовх до переосмислення в Україні життя та діяльності М. Славинського. Матеріали, які автор використав для цього видання, стали підґрунтям цілої низки статей, які згодом з'явилися у журналі "Наука і суспільство"³² та "Календар знаменних і пам'ятних дат"³³.

У 1993 р. була опублікована розвідка С. Ульяновської та В. Ульяновського, в якій стисло висвітлюється діяльність основних освітніх осередків українських емігрантів у Чехословаччині в період між двома світовими війнами³⁴. З огляду на те, що у стінах цих наукових закладів плідно працював М. Славинський, дана інформація представляє значний науковий інтерес. Життя української еміграції в Чехословаччині розкриває робота "Історія української еміграції"³⁵ (де висвітлено роботу М. Славинського в період перебування на посаді дипломатичного представника в Празі).

Наступний блок тематичних досліджень стосується діяльності М. Славинського як дипломата, його участь у міжнародних форумах. Остання знайшла своє висвітлення, зокрема, у колективній праці "Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми засідань. Збірник документів і матеріалів"³⁶. О. Лупандін у монографії "Українсько-російські мирні переговори 1918р."³⁷, розкриваючи роль української дипломатії в процесі ведення переговорів з радянською Росією у 1918 р., на жаль, обійшов увагою особистий внесок заступника голови української делегації М. Славинського. Фрагментарне дипломатична діяльність М. Славинського висвітлена і у працях українських дослідників, які увійшли до збірки "Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 рр."³⁸, "Українська державність у ХХ столітті. Історико-політичний аналіз"³⁹, а також в публікаціях В. Соловйової⁴⁰, Д. Табачника⁴¹, В. Стрельського⁴², колективній монографії "Нариси з історії дипломатії України"⁴³ (частково висвітлено дипломатичну роботу М. Славинського в празькій місії). Участь М. Славинського у роботі нарад голів дипломатичних місій УНР за кордоном розкриває дослідження Т. Осташко і В. Соловйової⁴⁴.

Про стосунки М. Славинського з членами уряду УНР та іншими політичними лідерами йдеться у праці С. Литвина "Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана."⁴⁵

В. Стрілець у монографії "Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття - 1939 р.)" характеризує М. Славинського як активного діяча Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) та провідного ідеолога Української радикально-демократичної партії (УРДП) в еміграції⁴⁶.

У фундаментальній праці М. Савки "Українська еміграційна преса у Чехословацькій республіці. (20 - 30-ті рр. ХХ ст.): Історико-бібліографічне дослідження"⁴⁷ детально проаналізовано зміст статей українських вчених та публіцистів у часописах української політичної еміграції, виданих у Чехословаччині в 1920-1939 роках, зазначається, що друковані твори М. Славинського

здебільшого виходили у журналах "Вісник Українського Національного Конгресу", "Гуртуймося = Hurtujmosia", "Журнал шкільного листування Українського Технічно-Господарського Інституту позаочного навчання", "Український Вісник".

Постать М. Славинського у контексті дипломатичної діяльності очолюваної ним місії згадується й у дисертаційних дослідженнях. Так, зокрема Д. Будкова у своїй праці "Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави 1917-1923 рр."⁴⁸ звертає увагу на активну інформаційно-правову діяльність дипломатичної місії у Празі, яка пропагувала український рух та її лідерів перед європейською та світовою громадськістю.

У дисертаційному дослідженні Т. Заруди "Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави" розглядаються деякі аспекти дипломатичної діяльності М. Славинського за часів Гетьманату і зокрема його ролі в українсько-російських переговорах⁴⁹.

Дисертаційна робота В. Соловйової "Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в країнах Центральної Європи за доби Директорії (1918-1920рр.)" висвітлює фрагментарне роботу Української надзвичайної дипломатичної місії в Празі, яку очолював М. Славинський⁵⁰.

Частково дипломатичну працю М. Славинського у Празі проаналізовано О. Бетлієм у дисертаційному дослідженні "Українське питання в міжнародних відносинах центральної Європи 1919 - 1923 рр."⁵¹, де автор розкрив політику європейських держав стосовно України та роботу дипломатичної місії в Празі в загальному контексті міжнародних відносин.

Разом з тим слід відзначити, що громадська діяльність М. Славинського в еміграційний період, а також значимість його наукових досліджень для української історіографії у цей період не завжди належним чином оцінюються сучасними дослідниками. Так, у дисертаційній праці Т. Бублик "Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Чехословаччині та Німеччині в 20 - 30 рр. ХХ ст." фактично зовсім відсутня інформація про вченого і його роль у становленні та функціонуванні цілої низки педагогічних та наукових закладів української еміграції в ЧСР⁵².

Серед загального числа зазначених праць про М. Славинського слід окремо виділити роботи авторів, що торкалися в своїх дослідженнях літературної та перекладацької діяльності М. Славинського. Спеціальних публікацій про літературну і перекладацьку діяльність М. Славинського сьогодні, на жаль, немає. Значна частина наукових розвідок з даної теми досліджувалась в контексті спільної перекладацько-літературної роботи Лесі Українки та М. Славинського⁵³. Особливо цінною у дослідженні літературної і перекладацької спадщини вченого є стаття Я. Гордона "Леся Українка і Генріх Гейне", де автор висвітлює роботу Лесі Українки та М. Славинського над перекладами класика німецької літератури Г. Гейне⁵⁴. Відомості про спільні переклади німецького автора М. Славинським і Лесею Українкою наводить і П. Одчаренко "Die Weber" Г. Гейне в перекладах Лесі Українки⁵⁵ та "Леся Українка: розвідки різних років"⁵⁶.

Для розкриття досліджуваної проблеми важливе значення має збірник І підготовлений нащадками М. Славинського, "Заховаю в серці Україну", який фактично є першим виданням вибраних творів М. Славинського⁵⁷. В ньому вміщено його поезії, поетичні переклади, публіцистика і спогади. Подано розгорнуту біографію М. Славинського й окрему розвідку про його творчі зв'язки з Лесею Українкою.

Цінні матеріали про дитинство та юнацькі роки М. Славинського висвітлено у спогадах самого автора. З них можна отримати цінну інформацію про рід Славинських, найважливіші суспільно-політичні події і культурне життя Києва наприкінці ХІХ ст. та політичні передумови, які слугували формуванню суспільно-політичних та наукових поглядів М. Славинського⁵⁸.

Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що постать М. Славинського користується посиленням інтересом серед дослідників, однак ще досі не стала предметом вивчення в українській історіографії. Наведені праці торкалися переважно окремих періодів життя М. Славинського. Тому пошук джерел та їх ретельний аналіз з метою створення узагальнюючої наукової праці про цю непересічну постать українського національного відродження залишається перспективним завданням суспільствознавців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

І. Славинський Переклади Г. Гейне // Зоря. - 1888. - №8; 2. Вик. (1798-1898). Т. 3. - Украинская поэзия видъ Котляревського до останньхъ часивъ. - К., 1902. - 506 с.; 3. Акорди Антольога української лірики від смерті Шевченка/Уложив Іван Франко. - Львів 1903. - 314 с.; 4. Українська Муза. Поетична антологія. Од початку до

наших днів. Під редакцією Олексі Коваленка. Вил. 8.-К., АТ. "Обереги". - 1993. - 56 с.; Українська Муза. Поетична антологія. Од початку до наших днів. Під редакцією Олексі Коваленка. Вип. 8 - К., - 1908. - 56 с.; 5. Славінський М.А. Заховаю в серці Україну. Поезія, публіцистика, спогади. - С. - 6.; 6. Грушевський М.С. Спомини // Київ. - 1989. - № 11. - С. 138-145.; Лотоцький О. Сторінки минулого. Праці українського наукового інституту. Серія мемуарів. Кн. 3. - Т. ХІІ. - Ч. 2. - Варшава 1933. - 485 с.; Лотоцький О. Сторінки минулого. Праці українського наукового інституту. Серія мемуарів. Кн. 4. - Т. ХХІ. - Ч. 3. - Варшава 1934. - 396 с.; 7. Дорошенко Д.І. Історія України^ 1917-1923. В 2-х т.: Т. І. Документально-наукове видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко. - К.: Темпора, 2002. - 320 с.; Дорошенко Д.І. Історія України, 1917-1923. В 2-х т.: Т. ІІ. Документально-наукове видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко. - К.: Темпора, 2002. - 352 с.; Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє-минуле. 1914 - 1920. - Мюнхен. - 1969.; 8. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. - К., 2003. - 608 с.; Христю П. Українська революція. Розвідки і матеріали. Книга друга. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920. Том 2. - Нью-Йорк 1969, Шелухін С. Україна - назва нашої землі з найдавніших часів. - Прага, 1936; Шульгін Олександр. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. - К., 1998. - 342 с.; 9. Петерс І.А. Чехословацько-советские отношения 1918-1934 гг. - 346 с.; 10. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. - 2-е вид. - К.б 1993. - 608 с.; Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т - 1,3,4,6. - Торонто 1962; 11. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. - Прага. 1942. - Ч. І. - 336 с.; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919-1939 (Матеріали зібрані С.Наріжним до частини другої). - К.Л1999. - 272с.; 12. 15 літ діяльності Українського Історико - Філологічного товариства в Празі (1923-1938). Прага., 1940. - 16 с.; 13. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції, 1919-1939. - Прага., 1942.-С. - 177.; 14. Українська Господарська Академія в ЧСР. Подєбради 1922-1935. - 234 с.; 15. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. /редколегія.: І.Ф. Курас (голова) та ін.-К. - 2002-2003.; 16. Реєнт О.П., Андрусипшн Б.І. З'їзд поневолених народів. - К., 1994. - 71с.; 17. Український національне - визвольний рух березень -листопад 1917 року; Документи і матеріали. / Упорядник Верстюк. - К., 2003. -1024 с.; 18. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. Т - 1. 4 березня - 9 грудня 1917 року. - К., 1996. - 589 с.; 19. Верстюк В.Ф. Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради; Бібліографічний довідник. -К.,1999. - 255 с.; 20. Болаболъченко А.А. Три долі: Молест Левицький, Петро Стебницький, Максим Славінський; Біографічні нариси. - К., 1999. - 96 с.; 21. Стрельський Г. М.А. Славінський: його життя, діяльність і доля після закінчення Другої світової війни. // Історія слов'янських народів : актуальні проблеми дослідження. Випуск 6.—К. - 2000 22. Діба А. Пан Максим з містечка Ставище. // Наша віра — 1999 — №5.-С.7. 23. Скорульська Р. Харчук Р. Остання зірка "Плеяди"// Слово і час — 1998 — №3 — С.83. 24. Погребник Ф.П. Український патріот до 130 річчя від дня народження М.А. Славінського // Календар знаменних і пам'ятних дат. — Київ, 1998 — III квартал; 25. Мартишок М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914 - 1939 рр.): Матеріали до бібліографії// Передмова М. Вальо. - Львів, 1998. - 298 с.; 26. Животко А. Історія української преси. - К., 1999. - 368 с.; 27. Савка М. Українська еміграційна преса у Чехословацькій республіці (20 - 30-ті рр. ХХ ст.): Історико-бібліографічне дослідження / - Львів, 2002. - 308 с.; 28. Мукомела О. Українська журналістика в іменах. Випуск І. - Львів, 1994 - 1995. - 233 с.; 29. Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку 20 століття. Укладач Н.М. Сидоренко. - К., 1999. - 448 с.; 30. Віднянський С.В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. - Вип. 3. - К., 1993; 31. Мукомела О. Максим Славінський // Київська старовина.- 1993.—№ 5.-С96-99.; 32. Славінський М. Лицар істини і краси. До 125 р. н. // Наука і суспільство — 1993.— № 3; 33. Погребник Ф.П. Український патріот. До 130 річчя від дня народження М.А. Славінського // Календар знаменних і пам'ятних дат. Київ .1998. III квартал.; 34. Ульяновська С. Ульяновський В. Українська наука і культурна у Чехословаччині між двома світовими війнами // Українська культура; Лекції за редакцією Д. Антоновича. - К., 1992. 35. Історія української еміграції. - К.1997.— 520с.; 36. Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми засідань: Збірник документів і матеріалів. Видавництво М.П. Коць-Київ-Нью-Йорк-Філадельфія.,1999. - 367 с.; 37. Лупандін О.І. Українсько-російські переговори 1918 р. - К.,1994. - 40 с.; 38. Осташко Т., Соловйова В. Дипломатичні представництва УНР у країнах Західної Європи (1918-1921 рр.) // Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 рр. - К., 2002. - С. 187-231. 39. Українська державність у ХХ столітті: Історико-політичний аналіз.-К.1996. - 448 с.; 40. Соловйова В.В. Українська дипломатія у країнах Центральної Європи. 1917 - 1920 рр. - Донецьк, 2004. -171 с.; Соловйова В. Основні напрямки діяльності дипломатичних представництв Директорії Української Народної Республіки // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення. - К., 2003. - С. 197-203-41. Табачник Д. Історія української дипломатії в особах.— К. - 2004. - 640 с.; 42. Стрельський Г.В. Українська дипломатія доби національно-державного відродження (1917-1920 рр.): Біографічний довідник. - К., 2000. - 48с.; 43. Нариси з історії дипломатії України.від редакцією Смолія В.А. - К.,Альтернативи 2001. - 736 с.; 44. Осташко Т., Соловйова В. Матеріали нарад голів дипломатичних місій УНР за кордоном як джерело дослідження доби Директорії // Архіви України. - 2003. - № 4/6. - С. 88-98; 45. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. - К, 2001. - 640 с.; 46. Стрілець В .В Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття - 1939 р.) - К.,2002. - 361 с.; Савка М. Українська еміграційна преса у Чехословацькій республіці 20-30-ті рр. ХХ ст.): Історико-бібліографічне

дослідження/- Львів, 2002. - 308 с.; Д. Будков Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави 1917- 1923// Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 - К., 2003. - 176 с.; 49. Заруда Т.В. Зовнішньополітична діяльність Української Держави. 1918 рік// Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 - Київ, 1995. - 222 с.; 50. Соловйова В. В. Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в країнах Центральної Європи за доби Директорії (1918-1920рр.)//Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. -Запоріжжя, 1999. - 180с.; 51. Бетлій О.В. Українське питання в міжнародних відносинах центральної Європи 1919 - 1923 рр//Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 - К., 2003. - 295 с.; 52. Бублик Т. Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Чехословаччині та Німеччині в 20 - 30 рр. XX ст.//Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 - К., 1998. - 243 с.; 53. Леся Українка. Документи і матеріали. 1871-1913. - К., 1971. - 435 с.; Косач-Кривинкж О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. - Нью-Йорк 1970. - 923 с.; Леся Українка. Зібрання творів у дванадцяти томах. - К., 1978. - 546 с.; Мороз М.О. Літопис життя і творчості Лесі Українки. - К., 1992. - 631 с.; Бабишкін О. У мандрівку століть. Слово про Лесю українку. - К., 1971. 272с.; 54. Гордон Я. Леся Українка і Генріх Гейне // Вітчизна - 1947 - № 2 - С.152-168.; 55. Одчаренко П. "Die Weber" Г.Гейне в перекладах Лесі Українки. Друге видання. - Вашингтон-Монреаль, 1977. - 16 с.; 56. Овчаренко П. Леся Українка: розвідки різних років. Видавництво М.П. Кош. - К., 1994. - 239 с.; 57. Славінський М.А. Заховаю в серці Україну; Поезія, публіцистика, спогади. - К., 2002. - 416с.; 58. Славінський М. Спогади// Америка. -1960. - 20 травня - 2 вересня.

В.В. Подолян

ДІЯЛЬНІСТЬ Й. ВОЛОШИНОВСЬКОГО ПО ПРОПАГАНДІ ІДЕЙ РОЗВИТКУ КООПЕРАЦІЇ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ "DZIENNIK KIJOWSKI" (“КИЇВСЬКИЙ ЩОДЕННИК”)

У сучасній історіографії постать кооперативного діяча, просвітителя, публіциста та літератора Йоахима Августиновича Волошиновського (1870-1945 рр.) знайшла своє відображення і продовжує бути об'єктом дослідження вітчизняних та зарубіжних дослідників. Його багатогранна діяльність частково висвітлена у фундаментальній монографії І. Витановича “Історія українського кооперативного руху”¹, “Нарисах з історії української кооперації” П. Пожарського², наукових виданнях “Історія споживчої кооперації України”³ М. Алімана, С. Бабенка, С. Гелея та ін., “З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні” І.А. Фаренія⁴ тощо. Деякі історичні аспекти творчості Й. Волошиновського висвітлені в статтях і повідомленнях А. Бойка⁵, С. Іселя⁶, А. Заводовського⁷, С. Карван⁸, Б. Кузіни⁹, В. Колесник¹⁰, А. Подолінного¹¹ та інших авторів. Дослідження життя та діяльності Й. Волошиновського проведене автором цієї статті спільно з В. Рекрутом, результати якого опубліковані в монографії “Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897 – 1939 рр.)”¹². Але у вище згаданих монографіях і наукових публікаціях зовсім не висвітлена його діяльність щодо пропаганди кооперативної ідеї на сторінках польсько-мовного часопису “Dziennik Kijowski” (“Київський щоденник”), редактором котрого він був протягом 1914-1919 рр. Проведеними пошуковими заходами встановлено, що лише в 1914-1916 рр. Й. Волошиновський під псевдонімом “Junosza” (“Юнак”), криптонімом “J.W.” та особистим прізвищем опублікував понад 60 статей і нарисів, більшість з яких безпосередньо пов'язані з проблемами кооперативного руху та захисту інтересів споживачів в умовах світової війни.

У пропонованій статті автор має на меті розкрити основну тематику кооперативних публікацій Й. Волошиновського у зазначений хронологічний період, виділити коло проблемних питань щодо захисту прав споживачів в умовах економічних потрясінь, пов'язаних із світовою війною та висвітлити його погляди на стан і тенденції в розвитку кооперації Російської імперії.

Необхідно зазначити, що після переїзду з Поділля до Києва у 1911 р. Й. Волошиновський активно долучився до кооперативного життя тамтешньої громади. Займаючись виданням “Світової Зірниці”, він брав безпосередню участь в роботі кооперативних форумів Поділля та Київщини, співпрацював у місячнику “Сплотчина”, газеті “Київський щоденник” і вирізнявся гострими публікаціями з питань кооперативного життя країни. Принципова позиція його публічних виступів і статей щодо негативних тенденцій в українській кооперації до набуття виразних ознак комерційних структур все більше поглиблювала розбіжності і не сприйняття його поглядів “чистої кооперації” серед більшості провідників російського кооперативного руху. Остаточно стосунки загострилися після виступів Й. Волошиновського на III-му з'їзді представників споживчих товариств Поділля (червень 1913 р.) та II-му Всеросійському кооперативному форумі на початку серпня 1913 р. у Києві.

На наш погляд, невдача із “Світовою Зірницею” (з 1914 р. тижневик перестав виходити),

суттєві розбіжності у поглядах на суспільну мету кооперації і з цього приводу – напруження стосунків із київською кооперативною громадою (звільнення із посади заст. редактора "Сплотчини") – відіграли не останню роль у виборі нових акцентів його творчої праці. Він спробував у 1914 р. заснувати власний журнал "Slowo Kijewskie" ("Київське слово"), але з серпня того ж року очолив редакцію "Dziennik Kijowski" (далі: "Д К") і зосередився на видавничих справах та літературно-публіцистичній творчості.¹³ Попередній досвід видавничої роботи Й. Волошиновського і його організаторський талант позитивно вплинули на діяльність "Д К". За короткий термін щоденний тираж газети збільшився майже у два рази, газета суттєво змінила своє обличчя – від відвертого загострення і пропаганди польських питань вона перейшла до толерантного висвітлення тотожних питань польського національно-визвольного руху у поєднанні із пропагуванням спільної боротьби проти Четверного військового союзу. Така тактика редактора видання дозволила часопису залишатись найпопулярнішим серед польських видань і одночасно значно послабити тиск наглядових органів. "Газета належить за направленням до помірно-прогресивних органів, – повідомлялось Головному жандармському управлінню у черговому звіті Комітету за 1915 рік, – захищає ідеї не тільки націоналізму і антисимітизму, але й загальнослав'янську або, що точніше, антинімецьку платформу; ведеться газета коректно, формується цікаво і є цілком пристойним виданням".¹⁴

Аналіз тематики шпальт "Д К" показує, що головний редактор газети не залишив кооперативної теми і пильно слідкував за всіма подіями в кооперативному житті країни. Тематика його авторських публікацій концентрувалася на таких напрямках: 1) проблеми регіонального життя кооперативних установ України; 2) боротьба з дорожнечою та спекуляцією в умовах світової війни; 3) висвітлення стратегії й тактики кооператорів щодо кооперативного законодавства та участь кооперації в повоєнному будівництві оновлених країн.

У блоці публікацій з регіональних питань автор намагався попередити хибні напрямки деяких кооперативних установ підпорядкуватися під спокусливі пропозиції органів влади щодо створення спільних кооперативних структур, але фактично під адміністративним та фінансовим управлінням місцевих чиновників. Зокрема, в статті "Дива" критично відреагував на спробу підпорядкувати кооперацію під керівництво та економічну залежність земських установ. На досвіді особистої участі в кооперативній нараді на Поділлі (січень 1914 р.) Й. Волошиновський застеріг кооператорів Уманщини від хибного шляху щодо створення "Земсько-кооперативного закупівельного товариства Уманського повіту", яке фактично робило залежними від земської каси всі товариства повіту. Розуміючи, що "особлива тяга наших земств на Русі до усіляких масштабних "закупів" – ..оселедців і цукерків, навіть гудзиків і сосок для сільських магазинів" неодмінно приведе до втрати власних обігових коштів товариств, Йоахим Августинівич закликав усіх утриматись від створення подібних установ, зазначаючи: "кооперація в союзі з земством, так охочим до загарбання закупів в свої руки, не виграє на самостійності"¹⁵.

У нарисі "Споживча кооперація на Поділлі" Йоахим Августинівич детально проаналізував усі недоліки й здобутки тамтешніх кооператорів та зробив декілька важливих висновків щодо ролі земств у налагодженні кооперативної статистики і основних тенденцій економічного розвитку сільської кооперації рідного йому краю. Зокрема, автор наголосив на конструктивній праці губерньської каси дрібного кредиту під керівництвом Р.Ф. Реннінга та звернув увагу читачів на безперспективність дрібних товариств, котрі не спроможні організувати справжню кооперативну діяльність, а намагаються самотужки і хаотично (без кооперативної статистики, проведення організаційно-масової і культурницької роботи) здолати конкуренцію і нерідко прикривають кооперативними вивісками свої генділярські дії. З величезним задоволенням і почуттям виконаної праці Йоахим Августинівич наголосив на тому, що за короткий період часу сільські товариства Поділля змогли об'єднати понад 22 тис. людей, і лише за 1913 р. своєю працею заощадили для членів товариств понад 140 тис. крб. Він визнав, що користь споживчої кооперації стала помітною, але, на думку автора, існують інші користі, які не можна перерахувати на рублі, і які, ймовірно, більші від тих перших, матеріальних. "Маю на увазі школу організації і зміцнення, – констатував автор, – якою є кожний окремих кооператив, маю на увазі культурні впливи, які має кожне зібрання членів, кожна обговорена пропозиція, кожна постанова щодо призначення певної, бодай найменшої суми, на періодику, на благодійні цілі, на допомогу членам спілки в нужді"¹⁶.

Необхідно зазначити, що завдячуючи плідній авторській праці редактора "Київського Щоденника" у 1914-1916 рр. питання захисту економічних потреб населення знаходило постійне відображення. У статтях "Невідкладна потреба" (1915 р.)¹⁷, "Не туди дорога" (1915 р.)¹⁸, "Штучна

дорожнеча" (1915 р.)¹⁹, "Відповідальність за піднесення цін" (1916 р.)²⁰, "Навколо стабільних цін" (1916 р.)²¹, "Після торгового з'їзду" (1916 р.)²², "Епідемія злочинства" (1916 р.)²³ та ін. йому вдалося відкрити усі чинники існуючих цінових катаклізмів. На думку Й. Волошиновського, перші декілька місяців війни створили різкі коливання рівня споживчих цін, але відповідного швидкого реагування державних органів на штучні підвищення цін не відбулося. З цього приводу він зазначав, що величезна Російська імперія не була готова до боротьби з дорожнечею "з причини відсутності статистики щодо продукції і споживання, з причини відсутності фахових знавців заплутаних торгових справ, з причини загального на початку війни переконання, що сьогоднішня війна – це тільки коротка буря, на кінець з причини популярної думки, що Росія велика і багата, а відтак її запасів не забракне"²⁴.

Реагуючи на величезний стрибок цін на паливні матеріали, він запропонував громадянам Києва та інших міст влаштовувати паливні кооперативи на кшталт існуючих вже давно в інших західних країнах кооперативних закладах такого плану. В статті "Паливний кооператив" автор навів приклад розрахунку фінансових потреб кооперативу і переконливо довів, що створений кооператив "звільнить від експлуатації і на деякий час позбавить спекулянтів можливості безкарного збирання дані... від змерзлих мешканців"²⁵. Вірний принципам справедливого ціноутворення і його особливого значення в умовах війни, Йоахим Августинівич різко реагував на спекуляції торговців щодо товарів першої необхідності і закликав державні органи терміново втрутитися в питання регулювання цін, тобто запровадити необхідний облік товарних ресурсів, **встановити рівні націнок для посередників і виробників хлібопродуктів, впорядкувати товарні перевезення, запобігаючи штучному дефіциту на ринку.**

"Не можна дозволити, щоб людині, ослабленій наслідками війни, висмоктували решту життєвих соків окремі п'явки. Була б це мовчазна згода на нерівномірний поділ трудностей війни, який одних повністю нищить, іншим, коштом тих ослаблених, дозволяє багатіти".²⁶ Так реагував Й. Волошиновський на рішення торгового з'їзду в Петрограді 24-28 квітня 1916 р., виступаючи проти "вільної" торгівлі, і закликав до введення регуляторних заходів держави та залучення до цієї справи суспільних організацій. На переконання Йоахима Августинівича, спекуляція і шахрайство на товарних партіях, створення штучного дефіциту призвели до звичного обкрадання державної казни і народу, мають риси злочинства: неповагу до чужої власності, відсутність внутрішнього гальма і абсолютну відсутність почуття суспільних потреб. Народжені війною мільйони злочинців не будуть похоронені війною, а навпаки, – в їх руках залишаться мільйони, вони будуть завжди мати чисті руки, ходити безкарно поміж людей, котрих нахабно обікрали. В статті "Епідемія злочинства" автор наголосив на значній моральній шкоді таких "героїв" війни, які в повоєнний час "повернуться до мирної праці й в повоєнному будівництві будуть передовиками"²⁷. Тому, на думку Йоахима Августинівича, заради майбутнього суспільства повинно негайно об'єднатися проти спекулянтів, котрі розплодилися епідемією злочинства і можуть призвести до страшних наслідків, що підкопують суспільні основи, почуття і повагу до закону, отруюють організм суспільства.

Схвально сприйняв Й. Волошиновський постанову уряду Росії про виведення споживчої кооперації із юрисдикції МВС та передачу її під керівництво Міністерства торгівлі і промисловості. "Дотепер ледве дозволіні, – відзначав він у липневій 1915 р. статті "Споживча кооперація", – майже завжди аргіогі звинувачені в "нелояльності" і завдяки тому залишалися під чуйним поліцейським наглядом, споживчі кооперативи нарешті визнані за корисні економічні організації, якими потрібно скоріше опікуватися і підтримувати, аніж підозрювати"²⁸. На думку автора, нововведення дозволить значно спростити процедуру реєстрації товариств, може також надати споживчій кооперації "певний визначений напрямок і характер, пов'язуючи з органами місцевого самоуправління, перед усіма земствами, діяльність котрих має вже свою карту в історії кооперації"²⁹.

Зміна підпорядкування споживчої кооперації та поступки у реєстраційній процедурі мали б і сприяти введенню нової законодавчої бази, тобто нового закону про кооперацію, проект якого з 1908 р. розробляли кооператори на своїх форумах. У черговій публікації "Проект закону про кооперативи" Йоахим Августинівич підняв це болюче питання³⁰. Відзначаючи значну працю законодавчої кооперативної комісії, котра була організована на II-му Всеросійському з'їзді у серпні 1913 р. і завершила розробку проекту закону, автор відзначив значимість поданого законопроекту для організаційного зміцнення усіх видів кооперативного руху країни.

До речі, існуюче російське законодавство виключало реєстрацію кооперативних союзів, а дозвіл на відкриття будь-якого союзу належав виключно до компетенції МВС, бюрократичні

механізми котрого були загально відомі. Тому отримання там дозволу на реєстрацію крайового або регіонального кооперативного союзу тягнулося роками і в переважній більшості закінчувалося невдачею. Натомість проект нового кооперативного законодавства передбачав реєстрацію союзів в окружних судах і тим міг би значно спрости процедуру відкриття регіональних союзів (районних спілок, товариств гуртових закупівель і т.п.), розвитку яких Й. Волошиновський надавав пріоритетного значення.

На жаль, сподіванням кооператорів не судилося збутися. Навпаки, законопроект був відхилений, а з кінця 1915 р. розпочався новий виток шаленого тиску на кооперативні організації. Були заборонені низка кооперативних форумів, зокрема ініційований Київським союзом кредитних і ощадно-позичкових товариств та намічений на кінець листопада – початок грудня п'ятиденний з'їзд представників кооперативних, земських та інших організацій Київської губернії. Зібрання, за повідомленням Йоахима Августиновича в дописі "Кооперативний з'їзд", мало розглянути низку (16) важливих питань з кооперативного збуту продукції сільськогосподарського виробництва та народних промислів, а також відпрацювати взаємодію усіх кооперативних організацій з питань постачання товарів першої необхідності в умовах війни³¹. Після певних переговорів влада все ж таки погодилася надати дозвіл на проведення з'їзду і він відбувся 18-22 січня 1916 р.³².

Під тиском незаперечних фактів корисної для держави діяльності кооперативних установ та результатом лобіювання прихильних до кооперації депутатів Держдуми питання кооперативного законодавства було знову винесене у березні 1916 р. на засідання законодавчого органу Росії. Відпрацьований кооператорами законопроект настільки виглядав досконалим, що "Думська комісія, і навіть Дума не ввели в проект жодних поважних змін основного характеру"³³. У черговій публікації "Закон про кооперацію" Й. Волошиновський із задоволенням констатував: "Основа проекту – а саме: створення товариств і їх союзів шляхом представлення статуту в найближчому окружному суді, який протягом місяця повинен зареєструвати дану організацію., – залишилася та сама". Ще більше задоволення у нього викликало збереження в законі основних засад і мети в діяльності товариств: "забезпечення для членів їх матеріальних і духовних потреб". На переконання Йоахима Августиновича, запровадження нового російського кооперативного законодавства мусить докорінно змінити і, безперечно, позитивно вплинути на суспільну трансформацію щодо покращення економічного стану населення країни. "В суспільне життя входить новий чинник, будь що буде сильний, – наголошував автор, – який повинен сильно вплинути на дотеперішні взаємини між людьми"³⁴.

Поряд із схваленням кооперативної суті і суспільного значення пропонованого закону, Й. Волошиновський неодноразово наголошував на присутності в його підготовці негативних чинників, які, на його погляд, були основним гальмом щодо запровадження чинності цього закону. Таким каменем протиріч між ініціаторами закону і законодавцями стало питання політичної складової законопроекту, а по суті намаганням лідерів російського кооперативного руху використати кооперацію в політичних цілях. Повертаючись до історії масового зародження кооперативних товариств у 1906-1907 рр., Йоахим Августинович наголошував, що саме тоді тисячі політичних активістів "кинулися до організаційної праці, вкладаючи всю енергію і всю ідеологію найрізноманітніших партійних програм"³⁵. Якраз у той час лідери російського кооперативного руху відійшли від надзвичайно важливого принципу світової кооперації і тому, на думку Й. Волошиновського, "на багатьох заснованих тоді товариствах відбилася партійне тавро засновників, наперекір кооперативному принципу, установленому на раді міжнародних конгресів, що кооперація є економічною і аполітичною організацією"³⁶.

Спостерігаючи за розвитком подій навколо кооперативного закону в Державній Думі, Йоахим Августинович в статті "Нездорова атмосфера" справедливо відзначив надмірну політизацію кооперативного закону, і виною цьому стало з обох протилежних сторін – "плутання понять, нерозуміння суті кооперативної ідеї, нахилання її до сторонньої мети політичного характеру і тим самим деформування самої ідеї"³⁷. Левову частину вини у протистоянні автор статті покладав на лідерів російської кооперації, "котрі надавали всьому кооперативному руху політичний характер" і намагалися на кооперативних з'їздах "провести пропозиції характеру політичного, звідси надмірна вразливість влади на зміст тих пропозицій", а також пробуджували "постійну підозру адміністративної влади, що шкодило самій справі"³⁸.

Дійсно, у другій половині 1915 р. зусиллями В. Зельгейма в Москві без узгодження з владою був створений Центральний кооперативний комітет Росії (далі: ЦКК), який взяв на себе функції координатора у боротьбі з дорожнечею та організації допомоги армії у війні. Слідом за ЦКК на його

заклик відбулися кооперативні форуми в Вологді, Пермі, Костромі, Ростові, Києві, Одесі та інших містах, які також створили відповідні регіональні комітети. В таємній "Записці про кооперативний рух" Міністерства внутрішніх справ, направленої усім губернаторам і жандармським відомствам, читаємо (мовою оригіналу): "Учасники з'їздів, належні долівих революційних партій, як у промовах, так і резолюціях, цілком забувши про безпосередню мету установ, переходили до обговорення питань внутрішнього життя держави і вдавалися до різкої критики дій урядової влади..." тобто займалися політичною діяльністю, що суперечило статутам товариств, заборонялося чинним законодавством імперії³⁹. Зрозуміло, що реакція МВС була адекватною – всі комітети були розпущені, а проти лідерів порушені кримінальні справи. Крім того, переслідуванням піддалися відомі діячі В. Тотоміанц, М. Гібнер, М. Хейсін, Л. Хинчук, В. Хижняков та ін., а кооператорам-революціонерам І. Арманд, О. Меркулову, Є. Стенцель, С. Цедербауму, С. Прокоповичу, В. Кільчевському, А. Знаменському та ін. була заборонена лекційна робота на усій території Росії⁴⁰. Всі ці події відбувалися у 1915-1916 рр., якраз під час впровадження нового російського кооперативного законодавства. Тому, на думку Й. Волошиновського, влада мусить упереджено ставитись до кооперативних організацій "з боязню як до політичних організацій"⁴¹. Але винна в цьому не тільки "сама підозрілість, характерна для будь-якої влади, і неприязнь до новаторства, але також і незрозуміле представлення справи самими керівниками кооперативного руху, котрі кооперативну ідею вперто путають з політичними справами" і яким потрібно розрядити цю нездорову атмосферу, адже метою є покращення життя мільйонів людей.⁴²

До речі, в черговий раз за царату Миколи II запровадження чинності ухваленого закону не відбулося. Про такі наслідки надмірної політизації кооперації в Російській імперії попереджав Й. Волошиновський. Лише після зречення царя цей закон вступив у дію (20 березня 1917 р.), яким фактично після майже десятирічної боротьби були врахувані усі побажання кооператорів.

Отже, в 1914-1916 рр. на посаді редактора польсько-мовного часопису "Dziennik Kijowski" Й. Волошиновський своєю плідною публіцистичною працею вніс відчутний вклад у розвиток кооперативної ідеї. Опубліковані доробки із проблем кооперативного будівництва й виховання кооперативного світогляду серед простого люду, безперечно, позитивно вплинули на формування потужної системи української кооперації, яка брала активну участь в Українській революції 1917-1921 рр.

У плані подальшого вивчення діяльності Й. Волошиновського доцільним був би науковий аналіз його опублікованих праць з питань держаного устрою повоєнної Європи на принципах кооперативного соціалізму, прихильність до якого відчутна у його професійному світогляді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – 624с.; 2. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. – Київ. Друкарня т-ва "Робітничо-Книгарня", 1919. – 78с.;
3. Аріман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. Історія споживчої кооперації України. – Львів, 1996 р. – 462с.;
4. Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні. – Черкаси, 2003. – 144с.;
5. Бойко А. Земсько-релігійний часопис "Світова Зірниця" (1906-1913 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність. – Житомир, 1994. – С.30; 6. Гелів С. Йоахим Волошиновський. Українські кооператори. – Львів – 2001. – С.112-121; 7. Завадовський А.А. Волошиновський І. та його газета "Світова Зірниця" у 1906-1907 рр.// Матеріали Х-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець – Подільський, 2000. – С.318-321;
8. Карван С.А. Участь поляків у діяльності Кам'янець – Подільської "Просвіти". Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький. 1999.; 9. Кузіна Б. Подільський кооперативний рух на сторінках друкованих видань другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Шляхи активізації вітчизняного виробництва: теорія та практика, проблеми підготовки фахівців. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25-26 травня 2001 р. – С.46-51; 10. Колесник В. Йоахим Волошиновський – визначний український і польський громадський діяч першої половини ХХ ст. // Подільська старовина. Науковий збірник. – Вінниця, 2003. – С.195-224; 11. Подолінний А.М. Волошиновський Йоахим А. 3-над Божої ріки; 12. Подольн В., Рекрут В. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897-1939 рр.). – Вінниця, 2005. – С.462; 13. Там само – С.277, 282; 14. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДАУК) – Ф.274. – Оп.4. – Спр.548. – Т.2. – Арк.160-161; 15. Junosza. Dziwolagi // Dziennik Kijowski. – 1914. – №185; 16. Junosza. Kooperacya spozycza na Podolu // Dziennik Kijowski. – 1915. – №144; 17. Junosza. Naglaca potrzeba // Dziennik Kijowski. – 1915. – №37; 18. Junosza. Nie tedy droga // Dziennik Kijowski. – 1915. – №133; 19. Junosza. Sztuczna drozyna // Dziennik Kijowski. – 1915. – №291; 20. Joachim Woloszynowski. Odpowiedzialnosc za podnoszenie cen // Dziennik Kijowski. – 1916. – №186; 21. Joachim Woloszynowski. Docola ctalych cen // Dziennik Kijowski. – 1916. – №253; 22. Joachim Woloszynowski. Docola ctalych cen // Dziennik Kijowski. – 1916. – №253; 23. Joachim Woloszynowski. Epidemia zlodziejstwa // Dziennik Kijowski. – 1916. –

№212; 24. Joachim Woloszynowski. Po zjeździe handlowym // Dziennik Kijowski. – 1916. – №122; 25. Junosza. Kooperatywa opalowa // Dziennik Kijowski. – 1915. – №166; 26. Joachim Woloszynowski. Po zjeździe handlowym // Dziennik Kijowski. – 1916. – №122; 27. Joachim Woloszynowski. Epidemia złodziejstwa // Dziennik Kijowski. – 1916. – №212; 28. Junosza. Kooperacya spozywcza // Dziennik Kijowski. – 1915. – №206; 29. Там само; 30. J.W. Projekt prawa o kooperatywach // Dziennik Kijowski. – 1915. – №279; 31. Zjazd kooperacyjny // Dziennik Kijowski. – 1915. – №309; 32. Экономическая жизнь Подоли – 1916. – №2. – С.12; 33. Joachim Woloszynowski. Prawo o kooperatywach // Dziennik Kijowski. – 1916. – №87; 34. Там само; 35. Joachim Woloszynowski. Niezdorowa atmosfera // Dziennik Kijowski. – 1916. – №143; 36. Там само; 37. Там само; 38. Там само; 39. ЦДІАУК. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1849. – Арк.6; 40. Там само. – Арк.26; 41. Joachim Woloszynowski. Niezdorowa atmosfera // Dziennik Kijowski. – 1916. – №143; 42. Там само.

В.П. Рекрут

ВІННИЦЬКИЙ ЕТАП ДЕРЖАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДМИТРА МАРКОВИЧА (1918 – 1919 РР.)

Серед видатних діячів Української революції 1917-1921 рр. чільне місце займає постать українського письменника, подвижника кооперативного руху та державного діяча УНР Дмитра Васильовича Марковича (07.11.1848 – 09.12.1920 рр.). Для подолян він пам'ятний тим, що на Вінниччині розкрилися його риси як лідера кооперативного руху, провідника Союзу подільських українців, першого голови Подільської губернської української ради. Саме у Вінниці Д. Марковичу довелося брати участь у становленні Директорії УНР та працювати міністром юстиції в уряді С. Остапенка. Доля розпорядилася так, що у нашому місті 9 грудня 1920 р. скінчилося життя цього вірного сина українського народу, котрий понад 50 років плідно працював на літературній ниві, впроваджував кооперацію на Волині та Поділлі, намагався службою в державних установах УНР наблизити щасливе майбутнє “безцінній коханій Україні”¹.

Постать Д. Марковича широко висвітлена в сучасній українській історіографії. Його діяльність на літературній ниві глибоко розкрили дослідники, зокрема О. Засенко у передмові до перевиданих вперше за більш, ніж шістьдесят років творів письменника, які увійшли в збірку “По степах та хуторах” (Київ: “Дніпро”, 1991)². У кінці 1992 р. визначною подією стала публікація “Я ніколи не забував про свій народ” вінницьких краснаварців Л. Шпильової і М. Становича³. У поданому авторами нарисі глибоко і всебічно розглянуті віхи життя й творчої праці письменника і чи не вперше висвітлені маловідомі сторінки його участі в громадських справах України, зокрема Поділля.

Декілька цікавих публікацій про Д. Марковича з'явилося за останні роки в журналах “Слово і час”⁴ і “Дивослово”⁵, зокрема це статті І. Немченко, Ф. Білецького, В. Сороки та інших.

Подією у дослідженні творчої спадщини Д. Марковича стала дисертація С.А. Панченко “Творчість Дмитра Марковича у контексті розвитку українського літературного процесу кінця ХІХ-початку ХХ століття” (Запоріжжя, 2000 р.)⁶. Дисертант з глибоким знанням генези літературної творчості письменника та засобами наукового аналізу спадщини письменника довела неабияке значення його новаторських методів формування новітніх течій у розвитку української літератури.

Комплексний підхід у дослідженні кооперативної, громадсько-політичної діяльності Д. Марковича здійснив автор цієї публікації в книзі “З людьми і для людей...” (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець ХІХ-початок ХХ ст.)⁷. Але у всіх вищезгаданих працях мало висвітлена діяльність Дмитра Васильовича у правничій сфері, особливо в роки Української революції, активним учасником якої він був.

У статті автор ставить за мету висвітлити маловідомі сторінки правничої діяльності Д. Марковича (кінець 1918-початок 1919 рр.) та акцентувати увагу на його участі у підготовці антипогромницьких заходів Директорії УНР.

Після зречення гетьмана П. Скоропадського у новому уряді Директорії під головуванням В. Чехівського місця Д. Марковичу не знайшлося. Дмитро Васильович склав свої повноваження і відбув з Києва до Вінниці, де він сподівався “одпочити, од’їстися і тоді повернутися” до нових державних справ⁸. Перебуваючи у Вінниці, листом 31 грудня 1918 р. до С. Шелухина – виконуючого обов’язки міністра юстиції в уряді В. Чехівського – письменник подав низку слушних порад і пропозицій щодо прийняття нових законів, кадрової політики та призначень у міністерстві і поділився міркуваннями щодо власної долі. Зокрема, він радить терміново прийняти закон про мову, наголошуючи на непевності ситуації й необхідності негайного запровадження цього закону,

Дмитро Маркович

.....
заходів, на переконання Д. Марковича, слід було провести негайну українізацію суду і прокуратури, підібрати й розставити свідомих українців на ключові посади у Генеральному суді й на місцях. Він запропонував декількох відданих Україні працівників на призначення, але найбільше звернув увагу на противників і пристосуванців у системі судочинства республіки. Зокрема, характеризуючи голову Черкаського суду: ("мерзавець і ...бездар, якого давно треба було викинути" і який мав зв'язки з жандармами ще у Житомирському суді), Д. Маркович запропонував його звільнити¹⁰. До речі, голова згаданого суду К. Конахович продовжував працювати і лише після приходу Д. Марковича на посаду міністра юстиції його 15.02.1919 р. звільнили від займаної посади¹¹. З іншого боку, Дмитро Васильович опікувався долею прокурора Вінницького окружного суду Якубовського, якого було заарештовано "хлопцями" 17 грудня 1918 р., але йому не пред'явлено ніякого звинувачення. Ймовірно, за клопотанням Д. Марковича, який ознайомився з справою і не знайшов нічого "абсолютно кримінального, чи злочинного", 30 грудня прокурора звільнили, але він був повністю деморалізований. З цього приводу письменник прохав міністра надати Якубовському відпустку й прийняти його відставку в зв'язку з неможливістю після арешту виконувати обов'язки прокурора¹². Загалом, Д. Маркович висловив своє бачення подальшої розбудови системи судочинства в державі і у листі повідомив наміри щодо своєї участі в державних справах: "Що торкається мене, то коли мене поставлять і виберуть в Ген. Судді, то я прийму."¹³. Враховуючи напрямки нового уряду до встановлення влади за трудовим принципом, він повідомив С. Шелухина, що залишається у Вінниці: "Я тут потрібний: треба вибрати до Конгресу кращих і поміркованих людей, а я маю великий вплив і все для того зроблю"¹⁴.

Таким чином, перебуваючи поза державною службою Д. Маркович активно впливав на формування дійової українізованої системи судочинства та правового нагляду в державі, намагався передати новому уряду свій багаторічний досвід діяльності у правовій сфері.

Необхідно зазначити, що питання правового забезпечення діяльності Директорії УНР вимагали негайного вирішення. Відсутність Конституції УНР, нагальна потреба у законодавчій базі щодо земельного питання, наведення порядку у системі влади та на місцях ставили перед Директорією завдання надмірної ваги. На наш погляд, розбіжності у поглядах членів Директорії на майбутній устрій УНР призвели до того, що ці надзвичайно важливі питання залишилися поза першочерговою увагою законотворчої діяльності і, на жаль, мали негативні наслідки для подальшої боротьби українського народу за власну державність. Не останнє місце у кризових явищах правового забезпечення відіграла відсутність національно спрямованого кадрового потенціалу, котрий після подолання Гетьманату потребував оновлення свідомими фаховими спеціалістами. Враховуючи невідкладність цієї проблеми, величезний досвід і відданість українській ідеї, Директорія УНР запросила Д. Марковича повернутись до державної праці (незважаючи на його поважний вік (71 рік)).

Дійсно, на засіданні від 10.01.1919 р. під головуванням В. Чехівського, С. Шелухина і О. Мицюка Рада Народних Міністрів ухвалила кандидатуру Д. Марковича на посаду "найвищого судді", і він був змушений перервати короткий відпочинок та знову приступити до виконання державних справ¹⁵.

У січні 1919 р. під потужним натиском більшовицького війська виникла неминучість втрати Києва, що змусило уряд УНР покинути місто і 2 лютого 1919 р. переїхати до Вінниці. Неспроможність соціалістичного уряду В. Чехівського (він був противником війни з більшовиками) навести лад в країні спонукала до його швидкої відставки. Наказом від 31 січня 1919 р. (Ч. 115) Директорія прийняла демісію уряду В. Чехівського і доручила професору С. Остапенку "скласти нову Раду Міністрів Української Народної Республіки"¹⁶. Призначенням правого уряду Директорія мала за мету пошук шляхів захисту завоювань Української держави від зовнішньої загрози – військових дій більшовиків, денікінців та стабілізації ситуації у самій УНР. З формуванням Кабінету С. Остапенка, за твердженням В. Верстюка, основна мета нового уряду полягала: "По-перше, у пошуку шляхів до визнання та підтримки Антантою, по-друге, консолідації демократичних несоціалістичних соціальних груп та політичних сил, які бажали будувати незалежну УНР, по-третє, організації української армії, підвищенні її боєздатності"¹⁷. Але попередній договір України з Німеччиною та Австро-Угорщиною, за висновками С. Литвина, "був ножем у спину Антанті"¹⁸. Тому всі намагання українських дипломатичних місій встановити дієві контакти з представниками Антанті натикалися на прохолодні обіцянки або відверте приниження української державності та її керівників. Незважаючи на доброзичливу Декларацію уряду від 17 лютого: "Шляхетна Франція, одушевляючись ідеалами свободи, культури і права, вкупі з другими державами Антанті та

Сполученими Штатами Північної Америки готова підтримати нас і спільно вступити в рішучу боротьбу з більшовиками”, французька сторона, серед учасників антантівської коаліції, проявляла найбільшу зневагу до УНР¹⁹. Вони не бачили місця незалежній Україні на європейській мапі і залишалися переконаними прихильниками “єдиної неделимої” Росії.

Французька сторона висунула безапеляційну вимогу відставки С.Петлюри й О. Андрієвського та запропонувала надзвичайно принизливі умови для Української республіки. Французи бачили себе повними господарями й бажали взяти під своє загальне керування як фінанси, так і залізницю. Вони не визнавали влади Директорії, пропонували влаштування так званої “української зони” і т. ін. На черговому раунді переговорів в м. Бірзулі (нині Котовськ Одеської області) українська делегація на чолі з С. Остапенком змушена була негайно припинити переговори і, за згадкою І. Мазепи, з “почуттям, що французьке командування – це ворожа нам сила”, повернулася додому. Подальші переговори з французами в Одесі не давали для УНР бажаного результату і на вимогу створеного 22 березня Комітету охорони республіки (В. Чехівський) були припинені²⁰.

До складу новоствореного уряду С. Остапенка запросили Д. Марковича. На засіданні Директорії УНР від 13.02.1919 р. його кандидатуру затвердили керуючим справами Міністерства юстиції Кабінету Народних Міністрів УНР²¹. Вже 16 лютого на засіданні Директорії була прийнята постанова про призначення Д. Марковича “заступником голови в засіданні Ради Народних Міністрів” і він активно приступив до законотворчої діяльності та впорядкування правових засад громадянського суспільства²². За короткий термін новий міністр юстиції провів чистку судового та прокурорського апарату на підпорядкованих УНР територіях, укріпив склад міністерства, зокрема своїм радником і виконуючим обов’язки товариша міністра юстиції запросив А.М. Лівницького²³. Саме у Вінниці Міністерство юстиції розробило такі закони УНР: 1. Закон “Про полегшення долі громадян, що їх покарано гетьманськими та австро-угорськими військово-польовими судами”; 2. Закон “Про амністію осіб, які вчинили на території України за час з 29 квітня до 14 грудня 1918 р. нового стилю включно злочини проти влади гетьмана України”; 3. Закон “Про скасування Державного сенату та утворення Надвищого суду УНР на підставі Закону Центральної Ради”; 4. Закон “Про відповідальність за образу національної честі та достоїнності”; 5. Закон “Про відновлення гарантії недоторканності особи на території УНР”; 6. Закон “Про спекуляцію”²⁴.

Аналіз розроблених законів показує, що законодавці Директорії УНР намагались повернути законодавчу базу країни до чинності правових актів, прийнятих Українською Центральною Радою та захищали права громадян, які постраждали від попереднього гетьманського режиму. На засіданнях Ради Народних Міністрів 17, 20, 22, 25 лютого, на котрих головував Д. Маркович, була прийнята низка важливих рішень та законопроектів. Серед значної кількості документів виділимо положення про єврейське громадське самоврядування, розгляд і затвердження розробленого Д. Марковичем статуту надзвичайної слідчої комісії в м. Житомирі, підготовку тексту звернення Директорії до українського народу щодо негайного припинення єврейських погромів і покарання організаторів погрому в м. Проскуріві тощо.

Необхідно зазначити, що за попередні роки своєї діяльності Д. Маркович мав досить великий досвід боротьби проти розпалювання ворожнечі між євреями і українцями. Ще проживаючи на Волині 1900-1913 рр., він жорстко виступив проти тамтешніх провідників “Союзу руського народу”, які за підтримки вищих релігійних сановників Почаївської лаври сіяли ненависть до єврейського населення та штучно створювали конфліктні ситуації на території губернії. Його боротьба закінчилася трагічно: релігійні фанатики із числа активістів “Союзу” спалили клуню разом із значними запасами зерна, а влада організувала проти нього кримінальну справу провідником якої, напевно, був вищезгаданий П. К. Конахович²⁵. На наше переконання, саме за ініціативою Міністерства юстиції, очолюваного Д. Марковичем, реакція Директорії на єврейські погроми була такою рішучою. Зокрема, в листівці УНР, датованою лютим 1919 р., читаємо: “Із-за того, що знаходяться окремі особи спекулянтів, або групи жидів, які стоять на ґрунті більшовизму, не можна всіх жидів як націю обвинувачувати... Погром жидів – це сором для всякої свідомої нації, а для нас, українців, особливо тепер, коли ми боремося за те, щоб завести лад, порядок, рівність і братерство всіх, хто живе на нашій землі, будь то жид, татарин, чи циган”²⁶. На жаль, такі застереження не припинили епізодичні погромницькі ексцеси особливо з боку так званих вільних отаманів різної політичної орієнтації.

Серед інших рішень Ради Народних Міністрів УНР під головуванням Д. Марковича виділяються державні акти щодо надання матеріальної допомоги батькам загиблих козаків та

постраждалим від більшовицького терору. Так, дочці страченого більшовиками члена УЦР І.М. Пугача була призначена щорічна пенсія у розмірі 3000 крб., вдові члена Вінницького окружного суду Олені Лам та сім'ї колишнього судового слідчого О. Чернявського виділили значні кошти з державної скарбниці. Значні кошти виділялися на боротьбу з епідеміями, утримання дитячих навчальних закладів та просвітницьку роботу серед селянства тощо²⁷.

Критична ситуація з постачанням продуктів харчування і забезпеченням війська необхідним озброєнням змусила Директорію створити надзвичайні торговельно-фінансові місії для налагодження контактів з іншими країнами світу. Згідно Закону "Про посилку до Франції, Бельгії та Італії надзвичайних торговельно-фінансових місій" Д. Маркович був включений до складу урядової делегації для поїздки до Італії²⁸. На початку березня 1919 р. місія відбула до Одеси для оформлення візових процедур. На цьому законотворча діяльність Д. Марковича у Міністерстві юстиції УНР припинилася.

Таким чином, за короткий термін державної діяльності на посаді "найвищого судді" УНР та міністра юстиції в уряді С. Остапенка Дмитро Маркович проводив українізацію апарату судочинства і прокурорського нагляду, направляв роботу Міністерства на забезпечення правопорядку на території УНР та займався розробкою законодавчої бази щодо захисту честі і гідності громадян молодшої української держави. Директорія УНР та органи юстиції під керівництвом Д. Марковича в складних зовнішніх і внутрішніх політичних умовах намагалися рішуче протидіяти проявам анархізму та погромницьких настроїв щодо єврейського населення, що значно вплинуло на скорочення жертв серед єврейського населення на контрольованих Директорією українських територіях.

У наступній розробці даної теми перспективними є дослідження діяльності Д. Марковича в умовах присутності на Поділлі у кінці 1919-середині 1920 рр. польської військової влади та його ставлення до спільної польсько-української боротьби проти більшовиків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Засенко О. "Треба жити по-новому, люблячи людей..." // Маркович Д. По степах та хуторах. – К.: Дніпро, 1991. – С.454; 2. Там само; 3. Шпильова Л., М. Станович. Я ніколи не забував про свій народ // Вісникчина. – 1992. – 28 листопада, 5, 19, 26 грудня; 4. Нямченко І. Вистежуючи іскру добра // Слово і час. – 1993. – №11. – С.61-65; 5. Біленький Ф. "Неабиякий белетристичний талант" (Штрихи до портрета Дмитра Марковича) // Дивослово. – 1995. – №5-6. – С.5-9; 6. Панченко С.А. Творчість Дмитра Марковича у контексті розвитку українського літературного процесу кінця XIX – початку XX століття: Дис. канд. філолог. наук. – Запоріжжя, 2000. – С.160; 7. Рекрут В.П. "З людьми і для людей..." (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.) – Вінниця: П П Балюк, 2006. – 408с.; іл.; 8. Нац. бібліотека ім. ак. В. Вернадського. Інститут рукопису: – Ф.ХІ. – Спр.1114; 9. Там само; 10. Там само; 11. Центральний державний архів вищих органів влади в Україні (далі: ЦДАВО України). – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.91; 12. Нац. б-ка ім. ак. В. Вернадського. Інститут рукопису: – Ф. ХІ. – Спр.1114; 13. Там само; 14. Там само; 15. ЦДАВО України: Ф. 1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.43-46 зв.; 16. Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – №10; 17. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том 1 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – С.14-15; 18. Литвин Сергій. Суд історії: Симон Петлюра... – С.242; 19. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том 1 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – С.15; 20. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – С.95; 21. ЦДАВО України: Ф. 1092. – Оп.6. – Спр.2. – Арк.10-11; 22. Там же. – Арк.13; 23. ЦДАВО України: Ф. 1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.91; 24. Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – №8; 25. Рекрут В.П. "З людьми і для людей..." – С.252; 26. Бібліотека державного архіву Хмельницької області. Листівки УНР. – №56; 27. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. – Том 1. – С.269-289; 28. А.К. Лисий, О.Г. Лойко. До питання про перебування Директорії в Вінниці у лютому – березні 1919 р. // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє. Збірник наукових праць. – К., 1999. – С.201-207.

С.В. Стельникович

АРХІВНА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ СІЧІ

Після розпаду Радянського Союзу спостерігається постійне звернення як широкої громадськості, так і науковців до подій, пов'язаних з українським державотворенням, зокрема до історії українського національного руху опору періоду Другої світової війни. З самого початку це

питання почало політизуватися. 12 вересня 1997 р. постановою Кабінету Міністрів України було створено Урядову комісію для його розгляду („проблема ОУН – УПА”). В Інституті історії України НАН України була сформована робоча група істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, яка працювала до 2004 р., а в 2005 р. були опубліковані підсумкові тези її роботи. Значна увага тут приділена українському національному руху опору Т. Бульби-Боровця. Однак, дана проблема так і не наблизилася до свого остаточного розв’язання. Перед дослідниками постали нові питання, які вимагають подальших досліджень, перш за все зосереджених на широкій архівній джерельній базі. Одне з таких питань – військово-політична діяльність Поліської Січі Т. Бульби-Боровця.

Метою даної роботи є розгляд та аналіз джерельної бази (архівних установ України) дослідження ідейно-політичних засад та військової діяльності Поліської Січі.

Історія Поліської Січі та особа її отамана Т. Бульби-Боровця завжди цікавили дослідників. Після закінчення Другої світової війни на Заході почали виходити праці представників української еміграції з історії українського національного руху опору, в яких певна увага приділялася Поліській Січі. Однак дані розвідки, за відсутності широкої джерельної бази, в основному ґрунтувалися на спогадах учасників та очевидців подій, що вносило багато суб’єктивності. Не сприяла об’єктивності цих досліджень також міжпартійна ворожнеча в середовищі української діаспори, що призвело до їх політизації та тенденційності. Не відзначалася об’єктивністю також історіографія бульбівського руху радянського періоду. В післявоєнні роки виходить мемуарна література Т. Бульби-Боровця, яка за умов відсутності широкого кола джерел, незважаючи на всю свою суб’єктивність, активно використовується у дослідженні діяльності Поліської Січі¹.

Об’єктивне вивчення історії Поліської Січі в українській історичній науці розпочалося на початку 90-х рр. ХХ ст., коли науковці почали залучати нові архівні джерела (А. Кентій, В. Дзьобак)². Значна увага Поліській Січі приділена в ряді досліджень, які вийшли протягом 1998-2004 рр. в рамках діяльності робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА³, а також у її підсумкових тезах⁴.

Джерельна база дослідження військово-політичної діяльності Поліської Січі представлена в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об’єднань України, Державному архіві Служби безпеки України, Державному архіві Рівненської області, Державному архіві Житомирської області.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України діяльність Поліської Січі висвітлюється у німецьких документах, а також у бульбівських матеріалах. У відкритому листі Т. Бульби-Боровця „До членів Проводу Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери” у фонді 3833 (Красвий провід Організації Українських Націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях) відображено ідейно-політичний конфлікт між бандерівцями та бульбівцями. Початок цього конфлікту Т. Бульба-Боровець відносить до періоду діяльності Поліської Січі: „Коли в липні 1941 р. Українська Повстанча Армія – „Поліська Січ” розпочала свою збройну акцію, Ви зайняли супроти неї негативне становище, яке триває до останньої хвилини. Непорозуміння заключалися в тому, що ми не підпорядковувалися урядові Степана Бандери, і це Ви вважали за прояв отаманії, та як анархію з нашого боку”⁵.

Серед бульбівських документів фонду 3837 (З’єднання південних груп Української Повстанчої Армії „УПА-Південь”) найбільшу увагу привертає „Закон українського партизана”, прийнятий Головною Командою Поліської Січі в 1941 р. Закон складався з 10 пунктів і виражав основні ідеологічні засади збройної боротьби відділів Т. Бульби-Боровця за незалежність України. Тут наголошується: „Український партизан не є „бандитом”, як його називають вороги, а вірним сином і щирим патріотом України. Він добровільно жертвує своє життя для загального добра свого рідного краю і народу”. В цьому документі партизанка проголошується зародком української національної армії і підпорядковується Головній Команді Українських Збройних Сил. Закон визначає основні обов’язки кожного партизана і шляхи забезпечення партизанських відділів: трофейний та шляхом добровільної допомоги цивільного населення. При цьому, примусова реквізиція будь-яких речей від місцевого цивільного населення, незалежно від його національності, заборонялася. За порушення Закону встановлювалося два види покарання: догана та смертна кара⁶.

„Закон українського партизана” був затверджений круглою печаткою, на якій розміщувався напис: „Головна Команда Української Повстанчої Армії Поліська Січ”, в центрі печатки був зображений тризуб. Текст „Закону українського партизана” 1941 р. пізніше ліг в основу „Закону

українського партизана", прийнятого Головною Командою УПА Т. Бульби-Боровця 15 вересня 1942 р.

Частково інформацію про Поліську Січ можна знайти також у „Повідомленнях з окупованих східних областей” у фонді 4328 (Штаб командування начальника поліції безпеки окупованих східних областей). Це переклад матеріалів з німецької мови, які були звинувачувальним документом на Нюрнберзькому процесі. Вони уклалися штабом командування начальника поліції безпеки та служби безпеки в Берліні на основі донесень окружних управлінь поліції безпеки з окупованої території⁷. В даних матеріалах національний рух Т. Бульби-Боровця називається „бандою”, часто німцями він відноситься до руху С.Бандери, що є помилковим.

Епізодична інформація про Поліську Січ УПА у Центральному державному архіві громадських об'єднань (ЦДАГО) України в основному представлена в радянських та німецьких документах. Тут представники різних гілок українського національного руху опору часто об'єднуються під загальне поняття „націоналісти”, зустрічається їх нерозрізнення, зокрема бульбівців та бандерівців.

У фонді І (Центральний комітет Комуністичної партії України) діяльність Поліської Січі висвітлюється в німецьких „Повідомленнях з окупованих східних областей”⁸, серед яких особливо цінним є повідомлення з окупованих східних областей №55 „Виникнення та ріст української банди Боровця, який зветься „Тарасом Бульбою” від 21 травня 1943 р.”⁹. Крім того, у цьому фонді історія Поліської Січі відображена в радянській „Довідці про керівника українських націоналістів Боровця (Тараса Бульбу)”¹⁰. Певна інформація про Поліську Січ є також у фондах 62 (Український штаб партизанського руху (УШПР))¹¹, 65 (З'єднання партизанських загонів Житомирської області)¹², 69 (Рівненське партизанське з'єднання №1)¹³, 166 (Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук СРСР)¹⁴.

Серед ряду документів Державного архіву Служби безпеки України фонду 13 (Фонд друкованих видань), які відображають структуру і характер антирадянської діяльності ОУН і УПА, методи і прийоми агентурно-оперативної роботи органів радянської державної безпеки по ліквідації організованого підпілля ОУН і збройних відділів УПА на території республіки в період 1943-1954 рр., наявні матеріали про діяльність бульбівського руху в період Поліської Січі. Це – „Історія Української Повстанчої Армії (продиктована Т. Бульбою-Боровцем)” 8 листопада 1944 р. в Берліні, де, окрім усього іншого, засвідчено офіційне визнання Поліської Січі німецькою військовою владою (113 дивізією). Т. Бульба-Боровець зазначає, що чисельність січовиків у цей час доходила до 10000 чол., а розпуск організації він пов'язує з приходом до влади німецької цивільної адміністрації¹⁵.

Значна частина матеріалів, які відтворюють військову діяльність руху Т. Бульби-Боровця в період Поліської Січі, представлена в Державному архіві Рівненської області (ДАРО) у фонді Р.30 (Колекція матеріалів ОУН – УПА, що діяли на території Рівненської області). Це – бульбівські документи, серед яких наказ №19 Головної Команди Поліської Січі від 10 вересня 1941 р. про підвищення військових звань старшин за бойову та відмінну організацію роботи в збройних операціях за місто Олевськ та за ліквідацію радянських партизанських і регулярних частин¹⁶.

Перший „розпуск” Поліської Січі відображений у наказах №20 та №21 Головної Команди Поліської Січі від 16 вересня 1941 р. На середину вересня 1941 р., в результаті ряду бойових операцій, радянські збройні сили в основному були витіснені з району Олевська. В цей час німецьке командування в Рівному видало наказ Поліській Січі просуватися далі, в лісові масиви за Чернігів. Однак німці категорично відкинули вимогу Т. Бульби-Боровця про забезпечення вояків Поліської Січі нарівні із солдатами німецької армії, мотивуючи це відсутністю необхідного спорядження, зокрема одягу. На нараді керівного складу Поліської Січі 16 вересня Т. Бульба-Боровець підкреслив, що в умовах, які склалися на даний момент, беручи до уваги політичну лінію німецької влади, Поліська Січ надалі не може співпрацювати з німецькою армією. Тому в результаті наради, відповідно до постанови Ради старшин Української Повстанської Армії Поліська Січ від 15 вересня 1941 р., були прийняті вищезазначені накази про розпуск відділу¹⁷. Відповідно до цього рішення, отаманом Т. Бульбою-Боровцем та начальником штабу полковником П.Смородським для преси було видано офіційне оголошення¹⁸.

На нашу думку, такі дії були продуманою політичною лінією Головної Команди УПА-ПС. Т. Бульба-Боровець вважав Поліську Січ зародком української національної армії, що на даний момент йшло врозріз із німецькими планами, в яких Поліська Січ розглядалася як маріонетка.

Розпуск основної частини бійців дозволяв цього уникнути, водночас збереження Поліської Січі з незначною кількістю вояків давало можливість Т. Бульбі-Боровцю зайняти вибігальну позицію.

Протокол Ради старшин Української Повстанської Армії Поліська Січ від 18 листопада 1941 р. засвідчує участь демобілізованих військових Поліської Січі в акціях по знищенню єврейського населення міста Олевськ 19 листопада 1941 р. вже після офіційного розпуску формування (15 листопада). Ці дії Рада старшин Поліської Січі засудила як ганебні¹⁹. Факт знищення єврейського населення в Олевську 19 листопада 1941 р. німецьким командуванням разом з січовиками підтверджується очевидцями цієї трагедії²⁰. У фонді також є автобіографія начальника штабу Поліської Січі полковника П.Смородського²¹ та посвідка про затвердження „в ранзі підхорунжого піхоти зі старшинством з дня підвищення” ад'ютанта Ю.Круглія-Дорошенка з 10 жовтня 1941 р.²².

Німецькі та радянські документи фондів Державного архіву Житомирської області (ДАЖО) в повній мірі ще не аналізувалися при висвітленні ідеологічних засад та військової діяльності збройних формувань Т. Бульби-Боровця. У німецьких повідомленнях фонду Р.1151 (Житомирський генералкомісаріат) про спробу створення недозволеної самооборони на початку 1942 р. відображені організаційні зусилля колишніх представників Поліської Січі по створенню нового партизанського з'єднання на початку 1942 р., яке, на відміну від попередньої організації, політично не підпорядковується німецькій владі²³. Тут також зазначається, що Т.Бульба був начальником особливої частини української міліції, яка в листопаді 1941 р. була розпущена і називалася „Січ”. Завданням цієї частини було в околицях Олевська й Сарн знищувати партизанський рух, в чому було досягнуто значних успіхів²⁴.

У радянських матеріалах фонду П.1376 (Підпільні організації і партизанські загони, які діяли в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1943 рр. на території Житомирської області) діяльність формувань Поліської Січі розглядається в контексті діяльності радянських партизанських з'єднань, зокрема партизанського загону імені Чапаса²⁵, дії бульбівців характеризуються різко негативно, на що спрямована і відповідна лексика, зокрема в одному з документів вони названі „сечовилами”²⁶.

Документи фонду Р.2636 (Комісія по обліку збитків, нанесених німецько-фашистськими загарбниками в період Великої Вітчизняної війни) допомагають визначити відповідальність збройних формувань Поліської Січі за знищення місцевого цивільного населення Олевського району Житомирської області. Комісія по розслідуванню злочинів, спричинених мирним громадянам сільрад Олевського району Житомирської області УРСР за період тимчасової окупації району з серпня 1941 р. по грудень 1943 р. повідомляла, що всі ці акції очолювали гебітскомісар міста Олевськ Фішер та полковник Грацер. Крім того, – „Винувниками злочинських убійств мирного радянського населення по сільрадам Олевського району являлись також пособники німецьких фашистів – українські націоналісти так званої „Поліської Січі” на чолі з їх отаманом Боровиком (Боровцем. – С.С.), орудовавшим під псевдонімом „Тарас Бульба”²⁷.

Детальна характеристика положень даного документу свідчить про його досить суперечливий характер. Для того, щоб переконатися у хибності тези, що Т. Бульба-Боровець був постійним „пособником німецького фашизму” у знищенні мирного населення Олевського району, варто відзначити, що формування Поліської Січі перебували на офіційному становищі стосовно німецької адміністрації лише до листопада 1941 р. і пізніше їх співпраця обмежувалася лише столом переговорів. Даний документ укладений не за протокольним принципом, а лише в 1944 р., коли, підбиваючи підсумки жайв німецької окупації, можна було підвести під це і інші негативні аспекти, небажані для радянської влади, такі, як національний рух опору Т.Бульби-Боровця. Отож, через ряд суб'єктивних чинників у даному документі іде ототожнення дій німецької окупаційної політики з діями руху Т.Бульби-Боровця. З іншого ж радянського документа випливає, що всі накази по знищенню населення Олевського району надходили від керівництва місцевої німецької адміністрації²⁸. Інформація про бульбівців-січовиків, яка носить тенденційний характер, є також у фонді П. 2668 (Фонд спогадів)²⁹.

Важливим джерелом інформації про внутрішнє життя Поліської Січі є її друкований орган – газета „Гайдамака”. Відсутність таких даних в інших джерелах ускладнює роботу дослідників. Однак з 11 номерів часопису в архівних установах України (ДАЖО, ДАРО) наявні лише 6 номерів³⁰. Газета висвітлювала різні аспекти життя Поліської Січі та Олевської республіки (територія, на яку поширювався вплив Поліської Січі: Олевський, частини Овруцького, Ємільчинського, Лугинського районів Житомирської області) – від політичного до культурного. На сторінках „Гайдамаки” можна знайти „Хроніку „Поліської Січі”, яка відображає історію становлення та діяльності відділів, різного

роду оголошення, відозви, накази Головної Команди Поліської Січі та Олевської районної управи, вірші, пісні тощо.

Значна частина архівних документів, присвячених історії українського національного руху опору в часи Другої світової війни, в тому числі й діяльності Поліської Січі, в різні роки була упорядкована і видана істориками В.Косиком³¹, В.Сергійчуком³², В.Поліщуком³³. Деякі архівні матеріали були також вміщені у багатотомному виданні „Літопис УПА”³⁴, що робить можливим доступ до них широкого кола дослідників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. – Вінніпег: Волинь, 1981. – 326с.; Бульба-Боровець Т. Збройна боротьба України (1917-1950) // Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця: Дослідження, спогади, документи. – Рівне: Азалія, 1998. – С.131-152.;
2. Кентій А. “Отаман Тарас Бульба” // Політика і час. – 1992. – №4. – С.72-79; Дзьобак В. Тарас Боровець і “Поліська Січ” // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1994. – №1. – С.124-139; 1995. – №1-2. – С.39-59; Дзьобак В. Отаман Тарас Бульба-Боровець: Штрихи до політичного портрета. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 91с.;
3. Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941-1944 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 260с.; Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941-1942 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 201с.;
4. Дзьобак В., Іллюшин І., Касьянов Г., Кентій А., Кульчицький С. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / Відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Наукова думка, 2005. – 496 с.;
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.107. – Арк.5.;
6. ЦДАВО України. – Ф.3837. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.11.;
7. ЦДАВО України. – Ф.4328. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 13.;
8. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.22. – Спр.76. – Арк.13.;
9. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.930. – Арк.42.;
10. ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.211. – Арк.18.;
11. ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.253. – Арк.2.;
12. ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.281. – Арк.4.;
13. ЦДАГО України. – Ф.65. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.209.;
14. ЦДАГО України. – Ф.65. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.238.;
15. ЦДАГО України. – Ф.65. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.12.;
16. ЦДАГО України. – Ф.69. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.8-9.;
17. ЦДАГО України. – Ф.69. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.8-9.;
18. ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.395. – Арк.4-5.;
19. Державний архів Служби безпеки України. – Ф.13. – Спр.372. – Т.3. – Арк.8.;
20. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.Р.30. – Оп.2. – Спр.112. – Арк.1.;
21. Там само. – Арк.3-8.;
22. Там само. – Арк.11.;
23. Там само. – Арк.9-10.;
24. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.Р.2636. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.2.;
25. ДАЖО. – Ф.Р.30. – Оп.2. – Спр.112. – Арк.15-16.;
26. Там само. – Арк.18.;
27. ДАЖО. – Ф.Р.1151. – Оп.1. – Спр. 2. – Арк.11-12.;
28. ДАЖО. – Ф.Р.1151. – Оп.1. – Спр.14. – 49 арк.;
29. ДАЖО. – Ф.Р.1151. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.4.;
30. ДАЖО. – Ф.П.1376. – Оп.1. – Спр.141. – Арк.1-2.;
31. ДАЖО. – Ф.П.1376. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.13-15.;
32. ДАЖО. – Ф.П.1376. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.210-211.;
33. ДАЖО. – Ф.П.1376. – Оп.1. – Спр.141а. – Арк.1-6.;
34. ДАЖО. – Ф.П.1376. – Оп.1. – Спр.141. – Арк.2.;
35. ДАЖО. – Ф.Р.2636. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.1.;
36. ДАЖО. – Ф.Р.2636. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.30-30зв.;
37. ДАЖО. – Ф.П.2668. – Оп.4. – Спр.398. – 1 арк.;
38. Гайдамака. – 1941. – 21 вересня, 12, 19, 26 жовтня, 9, 22 листопада.;
39. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів: Наукове товариство імені Т.Шевченка у Львові, 1993. – 660 с.;
40. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т.1. / Упорядкування і передмова В.Косика. – Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип’якевича НАН України, 1997. – 384 с.;
41. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942). Т.2. / Упорядкування В.Косика. – Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип’якевича НАН України; Львівський державний університет ім.І.Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.Грушевського НАН України, 1998. – 384с.;
42. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942-1943): Т.3. / Упорядкування В.Косика. – Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип’якевича НАН України; Львівський державний університет ім.І.Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.Грушевського НАН України, 1999. – 384с.;
43. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944-1945): Т.4 / Упоряд. В.Косика. – Львів: Львівський національний університет ім.І.Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.Грушевського НАН України, 2000. – 368с.;
44. Сергійчик В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 496с.;
45. Poliszczuk W. Nacjonalizm ukraiński w dokumentach (część 2). Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. Tom czwarty. Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od 1920 do grudnia 1943 roku. – Toronto, 2002. – 524s.;
46. Poliszczuk W. Nacjonalizm ukraiński w dokumentach (część 3). Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. Tom piąty. Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od grudnia 1943 do 1950 roku. – Toronto, 2003. – 510s.;
47. Літопис Української Повстанської Армії: У 28 т. – Т. 6:

УПА в світлі німецьких документів. Кн. 1: 1942 – червень 1944 / Упоряд. Т. Гунчак; Відп. ред. Є. Штендера. – Торонто: Видавництво „Літопис УПА”, 1983. – 256с.

М.В. Стопчак

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ В КОНТЕКСТІ ВІЙСЬКОВОЇ ПОЛІТИКИ ДИРЕКТОРІЇ УНР (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Побудова сучасної української армії як гаранта суверенітету України зумовлює важливість неупередженого вивчення вітчизняного військово-історичного досвіду у минулі історичні періоди, зокрема у добу Директорії УНР. Військова історія доби Директорії УНР – це багатогранна проблема. Одним з важливих і найбільш суперечливих її аспектів є повстанський рух. Адже повстанство як прояв військової самоорганізації значної частини українського населення супроводжувало Директорію протягом усього періоду її існування; це був важливий чинник, з яким Директорія була змушена рахуватись у процесі розбудови збройних сил УНР. На думку багатьох сучасних дослідників, нездатність Директорії до кінця опанувати повстанський рух, справитись з таким його проявом, як отаманщина, спрямувати енергію повстанців в загальне русло державотворення в значній мірі сприяли падінню боездатності Української Армії і, врешті-решт, її поразці в роки Української революції 1917-1920 рр.

Витоки та причини повстанського руху, етапи розвитку, кількісний, соціальний, етнічний склад його учасників, політичні переконання, військово-організаційна структура повстанських збройних формувань, їх стосунки з Директорією, військовим командуванням та участь у найважливіших військових операціях Дієвої Армії УНР – дослідження цих питань і на сьогодні остаточно не завершено, багато з них залишаються предметом гострих дискусій. Зважена відповідь на ці питання можлива лише за умови узагальнення всієї історіографічної спадщини з проблем повстанського руху в добу Директорії. Це відкриває можливість не лише прослідкувати еволюцію поглядів на повстанський рух в період Директорії, його вплив на військову політику директоріанських урядів, з'ясувати сучасний стан наукової розробки досліджуваної проблеми, а й визначити пріоритетні напрями подальшого наукового пошуку.

Слід зазначити, що радянська історична наука старанно приховувала факт існування антибільшовицького повстанського руху, його реальні масштаби і наслідки, складні перипетії взаємин цього руху з різними державними утвореннями на терені України, в т.ч. і з Директорією. Створення повстанських загонів відносилось виключно до заслуг більшовицьких організацій, під керівництвом яких вони вели непримиренну боротьбу з Директорією і Денікінім. Зрозуміло, що такі підходи зумовили відсутність спеціальних історіографічних праць з досліджуваної проблеми у доробку радянських істориків. Якщо ж вони її і торкаються в окремих історіографічних працях, то виключно у негативному вигляді; до того ж, ці праці були позначені жорстким протистоянням з діаспорними істориками, розвідки яких радянські історики кваліфікували як спробу уникнути відповідальності за вчинені злочини проти українського народу¹.

Що стосується діаспорних істориків, то у більшості їх праць проблеми військової історії доби Директорії і повстанський рух розглядались нарізно. Лише окремі автори поряд з аналізом бойових дій збройних сил Директорії висвітлювали співпрацю армії з повстанським рухом, аналізували його гасла, соціальний та чисельний склад повстанських загонів. Відповідно й історіографічні праці діаспорних істориків Б.Крупницького, О.Оглоблина, Н.Полонської-Василенко, Л.Винара та ін. торкалися цих проблем побіжно, аналізуючи, головним чином, здобутки радянських дослідників. Певний виняток складає незавершена історіографічна праця Л.Шанковського, у якій автор, поряд з іншими проблемами, аналізує воєнно-історичні праці діаспорних дослідників міжвоєнного періоду про Українську революцію 1917-1920 рр. Однак і у цій праці лише згадується, що в календарях-альманахах „Червоної Калини” та журналі „Літопис Червоної Калини” в міжвоєнний період було надруковано 19 матеріалів про повстанський рух, проте їх аналіз відсутній².

Після здобуття Україною незалежності вітчизняна історіографія поповнилася ґрунтовними науковими розробками різноманітних проблем Української революції. Проте аналіз праць істориків незалежної України засвідчує їх нерівномірний інтерес до обох її етапів: добі Директорії таких праць присвячено незрівнянно менше. Відповідно і кількість наукових праць, які б вивчали досліджувану автором статті проблему як об'єкт історіографії є не надто значною.

Серед різноманітних течій масового повстанського руху доби Директорії найбільшою популярністю у вітчизняних дослідників 90-х рр. XX ст. користувався махновський рух. Тому й історіографія повстанського руху під проводом Н. Махна є найбільш досліджуваною сучасними вітчизняними істориками. Цій проблемі вже на початку 90-х рр. присвятили свої праці В. Волковинський, В. Верстюк. Автори, зокрема, відзначали, що Н. Махно та повстанський рух загалом були оповиті в радянській та зарубіжній історіографії безліччю вигадок, легенд, при їх висвітленні було багато перекручень³. Згодом, протягом 90-х рр. XX ст. і на початку XXI ст., проблема махновського руху активно досліджувалась іншими українськими істориками – О. Тимошуком, Ю. Федоровським, В. Чопом, М. Боровиком⁴, праці яких містили окремі історіографічні сюжети з історії махновського руху, в т.ч. і у військовій сфері. В найбільш повному вигляді історіографія повстанського руху під проводом Н. Махна досліджена у кандидатській дисертації Т. Мармазової, захищеній у 2003 р.⁵ Однак проблема військової діяльності повстанців-махновців у контексті військової політики Директорії в цих працях не висвітлюється. Між тим, історії відомі факти про спроби Директорії налагодити військове співробітництво між її збройними силами і армією Махна з метою боротьби з денікінцями, про що дослідники чомусь у своїх історіографічних працях не згадують.

В більш широкому плані проблеми повстанства, воєнного протиборства в Україні в 1918-1920 рр. висвітлюються у дисертаційних дослідженнях інших сучасних вітчизняних істориків – В. Яблонського, Р. Васковського, О. Левченка, В. Задунайського, М. Яцюка, П. Ісакова, О. Несторова, О. Чіхладзе, С. Богдана, В. Пархоменка, А. Лисенка та ін. Але, як правило, ніхто з них у своїх історіографічних оглядах не аналізує повстанський рух в контексті військової політики Директорії. Виняток становить кандидатська дисертація О. Несторова⁶, у якій автор звертає увагу на працю генерала О. Удовиченка „Україна у війні за державність” як джерело вивчення співпраці Армії УНР з повстанцями.

Серед історіографічних праць другої половини 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. особливої уваги заслуговує науковий доробок проф. В. Солдатенка, зокрема його двотомна праця „Українська революція. Концепція та історіографія”⁷, другий том якої висвітлює події Української революції за доби Директорії. В доопрацьованому вигляді ця праця склала основу іншої фундаментальної праці автора – „Українська революція. Історичний нарис”⁸. З-поміж інших, важливе місце у праці посідають питання української військової історії, що логічно продовжили розвідки автора 1992-1995 рр., присвячені висвітленню процесу формування збройних сил української держави. Викладаючи своє бачення складного процесу розбудови і функціонування збройних сил УНР в роки Української революції, в т.ч. і Директорії, автор подає досить ретельний огляд історіографічної спадщини з даної проблеми попередніх поколінь істориків, як вітчизняних, так і діаспорних. Зокрема він піддав критиці підходи діаспорних істориків до трактування військової історії України. Зауваживши, що в військовій історії українського народу було багато славних сторінок, автор, тим не менш, закликає діаспорних істориків не абсолютизувати ці сторінки, не втрачати почуття міри, особливо коли йдеться про період 1918-1920 рр.⁹

В. Солдатенко також аналізує стан сучасної історіографії у дослідженні військової історії УНР. На його думку, попри значну кількість праць на цю тему, багато її аспектів залишаються не дослідженими, особливо питання про співвідношення революції і отаманщини. Праці, які торкаються подібних проблем, можна перерахувати на пальцях, що дало досліднику підстави зробити невтішний висновок: „...Слід зазначити, що чимало праць, пов’язаних із різними аспектами українського військового будівництва, військової політики, історією бойових дій, особливо у другій половині 1919-1920 рр. можна схарактеризувати як найслабкішу, найбезпораднішу ланку історіографії Української революції”¹⁰. Згодом В. Солдатенко в одній зі своїх останніх фундаментальних історіографічних статей „Новітні видання і дослідження з історії Української революції (1917-1920 рр.)”, видрукуваній у 2004 р., ще раз звернув увагу на нерівномірне і суперечливе освоєння українськими істориками воєнного аспекту історії Української революції, в т.ч. і таких його питань, як повстанський рух, боездатність, ратні здобутки повстанської армії Директорії. На думку знаного фахівця, праці, присвячені цим питанням, часто грішать крайнощами – або надмірною ейфорією і гіперболізацією, або надмірним (часто з елементами іронії) критицизмом. Відсутність суттєвого прирощення знань з цих проблем дослідник пов’язує із застарілими методологічними підходами, коли військові дії в Україні розглядалися лише під кутом зору зовнішньої агресії (передусім Радянської Росії), а внутрішні чинники, що зумовили громадянську війну в Україні, ігнорувались. Але саме під кутом зору громадянської війни в

українському суспільстві, вважає В. Солдатенко, можна краще зрозуміти сутність вищезгаданих проблем військової історії України, проте заклики до дискусії, виходячи з таких концептуальних підходів, залишились без відгуку¹¹.

На недостатнє вивчення багатьох воєнних аспектів боротьби за національну державність у період 1917-1920 рр. звернув також увагу у своїй докторській дисертації український дослідник В. Капелюшний¹².

Таким чином, огляд стану наукової розробки проблеми „повстанство і військова політика Директорії” засвідчує її фрагментарність, суперечливе висвітлення багатьох її аспектів, використання застарілого методологічного інструментарію. Це перешкоджає з'ясуванню відповідей на ряд концептуальних питань військової історії доби Директорії.

Актуальність даної теми, її недостатня опрацьованість в історичній науці зумовила спробу автора комплексно проаналізувати історіографію повстанського руху в контексті військової політики Директорії.

Виходячи з того, що повне висвітлення даної проблеми потребує кількох публікацій, автор обмежився у представленій статті лише аналізом довоєнної української історіографії повстанського руху в контексті військової політики Директорії УНР.

Слід зазначити, що у довоєнний період досліджувана проблема знайшла певне відображення у працях як радянських, так і зарубіжних (переважно діаспорних) істориків.

Радянські історики знаходилися під жорстким ідеологічним тиском, що зумовлювало відповідну спрямованість їх досліджень. Оскільки в УРСР не визнавався навіть факт законності існування УНР, радянська історіографія взагалі не ставила за мету дослідити процес українського державотворення, а, відповідно, і різноманітні аспекти військової історії українських державних утворень, в т.ч. і повстанський рух. Разом з тим, об'єктивно, ігнорувати факт існування Директорії, її військову політику радянським історикам було неможливо, тому в певному ідеологічному обрамленні вони все ж торкалися досліджуваної теми. Головна концепція їх праць зводилась до того, що Червона Армія, йдучи назустріч прагненню трудящих України, в першу чергу багатомільйонних мас селянства, якнайшвидше встановити Радянську владу, вела нещадну боротьбу із зовнішньою та внутрішньою контрреволюцією, особливо із петлюрівцями – захисниками буржуазного ладу і куркульства. З тим, що саме таке трактування вже в 20-х рр. переважало в радянській історіографії громадянської війни стосовно військового протистояння, погоджувались самі радянські дослідники, зокрема, І. Шерман¹³. І все ж, певне нагромадження знань з повстанського руху доби Директорії, хоч і опосередковано, через висвітлення боротьби з „куркульським бандитизмом” в радянській історіографії відбувалось, особливо в 20-ті рр. ХХ ст. Саме цей період був найбільш продуктивним в українській радянській історіографії у контексті дослідження різноманітних проблем національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. Перш за все мова йде як про узагальнюючі праці з історії революції та комуністичної партії, так і праці безпосередніх учасників згаданих подій. Так, у працях І. Кулика, М. Яворського, М. Равич-Черкаського, М. Майорова¹⁴ та ін. визнавався факт існування значного повстанського руху в Україні, який створював перешкоди для встановлення тут Радянської влади, хоча, звісно, в дусі пануючих тоді більшовицьких догм, повстанський рух подавався лише як спротив заможних верств українського села, який використовував у своїх політичних та військових цілях Директорія.

Значну цінність мають праці безпосередніх учасників тих подій – більшовицьких політичних діячів та радянських воєначальників, яким довелося воювати з військами Директорії, в т.ч. і її повстанськими формуваннями. Так, у 1920 р. у Харкові була видрукувана збірка статей „Геть партизанщину”¹⁵, серед авторів якої були Х. Раковський, В. Самсонов та інші партійні функціонери. У статтях наводиться склад повстанських формувань, визначається розмах їх діяльності, хоча сама ця діяльність характеризується різко негативно, як прояв „куркульського бандитизму”, за яким нібито стояла Директорія. Дещо пізніше Х. Раковський видрукував брошуру „Боротьба за звільнення села”, у якій він, спираючись на дані інформаційних зведень військового командування, Всеукраїнської Надзвичайної комісії, Наркомату Внутрішніх Справ України, не лише підтвердив картину широкого розмаху повстанського руху, а й назвав конкретні райони України, які контролювалися тими чи іншими повстанськими формуваннями¹⁶.

Важливий фактологічний матеріал містять також праці заступника командуючого військами України і Криму Р. Ейдемана, командуючого українським фронтом В. Антонова-Овсієнка, військового спеціаліста М. Какуріна, інших активних учасників бойових дій – В. Затонського, М. Подвойського, П. Дибенка, М. Лациса, В. Примакова¹⁷. У цих працях ми знаходимо дані про

кількість повстанських загонів на території України у 1919 р., інформацію не лише про стратегічні плани командування Червоної Армії, її склад і чисельність, а й оцінку сил її реальних і потенційних противників, в т.ч. збройних сил УНР. Хоча і стисло у цих працях описується хід військових операцій як Червоної Армії, так і Дієвої Армії УНР, підкреслюється, що повстанський рух (який традиційно іменується бандитським), набув значного поширення, створював значні проблеми більшовицькій владі, полегшував становище Дієвої Армії УНР. „Варто лише уважно придивитись до бандитського руху на Україні, – писав Ейдеман, – щоб переконатись, що в кожній губернії є цілі райони і цілі уїзди, які є осередками бандитизму, а в уїздах також – „чорні волості”.

В цих бандитських районах ми зазвичай маємо справу з фактичною відсутністю влади. Ревкоми і Ради існують лише номінально і знаходяться під впливом того чи іншого отамана або ж цілих підпільних організацій; населення ж не виконує ніяких державних нарядів і, безперервно живлячи зброєю і живою силою банди, є величезним інтендантством отамана і підпільних повстанських центрів”¹⁸.

Значний вплив повстанського руху на хід збройної боротьби Червоної Армії проти військ Директорії, особливо навесні та влітку 1919 р., був змушений визнати у своїй праці „Як озброювалась революція” навіть Л. Троцький, який займав посаду Голови Реввоенради більшовицької Росії, хоча це визнання і супроводжується галасливою більшовицькою фразеологією: „Неможливо далі терпіти жодного дня, щоб розтлінні негідники під іменем отаманів, батьок набирали собі такі ж розтлінні банди, громили мирне населення, руйнували залізничні споруди, влаштовували аварії поїздів, нищили сотні і тисячі людських життів. Потрібно винищити начисто всіх Григор’євих, Зелених, Махно і всіх куркульських помічників і поплічників”¹⁹.

Слід зазначити, що деякі праці радянських дослідників 20-х рр. XX ст., окрім цінного фактологічного матеріалу, почасти містять і спроби наукової інтерпретації зображуваних явищ і подій. Цікавою в цьому плані є робота колишнього начальника 2-го відділення Секретного відділу ДПУ УРСР Б. Козельського²⁰, який був сучасником описуваних подій. Маючи доступ до секретних документів, він навів цікаві матеріали про розмах повстанського руху в боротьбі з П Скоропадським. Автор, зокрема, зазначав, що в боротьбі за Київ у грудні 1918 р. разом з регулярною армією УНР брали участь близько 200 тис. повстанців. Крім того, він виклав своє бачення причин повстанського руху в добу Директорії, дослідив конкретну діяльність повстанських загонів Д. Зеленого, Н. Григор’єва, інших отаманів, хоча оцінки цього явища у автора не виходять за усталені ідеологічні межі.

На складний і суперечливий характер повстанського руху у 1919 р. звертає увагу у своїх спогадах один з українських більшовицьких керівників В. Затонський. На відміну від більш пізніх праць радянських істориків, які зображували повстанців незламними прибічниками радянської влади і вірними помічниками Червоної Армії, автор підкреслює, що повстанці, серед яких переважали селяни-власники, мало цікавились проблемами світової революції і класової боротьби. Вони не мали чіткої політичної позиції і часто переходили на бік то червоних, то самостійників: „Отамани повставали то тому, що їх обмежувала будь-яка дисципліна, а їм хотілося вольниці, то тому, що вони були свідомими нашими ворогами, які часто діяли за вказівкою петлюрівського підпілля”²¹. По суті, резюмує далі автор, „... будь-який наш полк в той час міг підняти проти нас повстання і часто не завжди було зрозуміло, чому та чи інша частина веде боротьбу на нашій стороні, а не проти нас”²². В. Затонський, як й інший активний учасник тогочасних подій, командир Червоного козацтва В. Примаков, відзначали складність боротьби проти повстанців, які часто контролювали цілі райони, і дії яких координувались і спрямовувались емісарами Директорії. „Ряд полків був знятий з фронту і кинутий на придушення повстання Григор’єва і ловлю отаманів, – свідчить В. Примаков. – Близько місяця ловили і нищили його банди”²³.

Спробою наукового підходу до висвітлення військових подій в роки Української революції, в т.ч. і добу Директорії, є двотомна праця М. Какуріна²⁴. Праця, безумовно, має позитивні сторони. Так, у ній об’єктивно висвітлюються певні аспекти, пов’язані з функціонуванням збройних сил Директорії. Справедливо зазначається, що на момент повалення гетьманату П. Скоропадського армія Директорії складалась переважно зі стихійних повстанських формувань, які після перемоги над гетьманом почали розходитись по домівках. „Реальною силою в руках директорії залишався лише осадний корпус січовиків, наповнений вихідцями з Галіції”²⁵, – констатується у праці. Автор, хоча і з використанням радянської термінології, також показує реальний вплив повстанського руху на перебіг воєнних дій у 1919 р., особливо в літню кампанію, підкреслюючи, зокрема, що „український бандитизм” був тим фактором в сумі всіх інших факторів обстановки громадянської

війни на Україні, несприятливі наслідки якого протягом літньої кампанії 1919 р. значно відбилися на стратегічному становищі Червоної Армії²⁶. Не викликає заперечення і теза автора про відсутність у більшості повстанців і їх ватажків сталих ідеологічних переконань. Близькими до істини є дані про чисельність більшості повстанських загонів, які автор в дусі радянської термінології іменує бандами; досить об'єктивно висвітлений розмах воєнних дій повстанців, особливо під час наступу військ Директорії на Правобережжі у кінці липня 1919 р.

Разом з тим, при аналізі праці М. Какуріна відчувається, що автору не вдалось подолати ряд ідеологічних стереотипів стосовно діяльності ворожих Червоній Армії військових формувань, в т. ч. і Армії Директорії. Наводячи багаточисельні факти участі повстанських формувань у бойових діях на боці Директорії, автор намагається представити повстанців людьми абсолютно безграмотними, яких Директорія намагалась використати для створення національної дрібнобуржуазної державності²⁷. Вплив офіційної ідеології відчувається і при визначенні реальної військової спроможності Директорії. То автор пише, що військові сили Директорії, до яких входили і повстанські формування, створювали значні проблеми Червоній Армії на південному фронті, особливо під час літньої кампанії 1919 р.²⁸, то визначає Директорію як дрібну військову диктатуру в особі Петлюри, яка була малопомітною і безпомічною величиною, щоб самостійно існувати і чий збройні сили були слабенькими і кволими, нездатними до серйозних військових дій, залежними від настроїв свавільних отаманів²⁹.

Звісно, такі підходи М. Какуріна, інших радянських істориків до дослідження військової історії доби Директорії значно знижували якість підготовлених ними праць.

Починаючи з 30-х рр. XX ст., в умовах фізичного і ідеологічного сталінського терору увага радянських істориків до питань військової історії України 1917-1920 рр. різко послабилася. Концепцію радянської історіографії в цей період визначали особисто відредагований Й. Сталіним „Короткий курс ВКП(б)”, що вийшов з друку у 1938 р., та виданий у 1940 р. Академією Наук УРСР „Короткий курс історії України”, який ряснів суцільним цитуванням московського „першоджерела” при висвітленні подій в Україні в 1917-1920 рр., при цьому ні на крок не відступаючи від ідеологічної доктрини більшовиків. Директорія в українському варіанті „Короткого курсу...” лише згадується як орган буржуазної контрреволюції, чий військові формування жорстоко розправлялися з революційними робітниками і селянами, з більшовиками, вчиняли жахливі військові погроми³⁰. Під впливом таких настанов дослідження військової політики Директорії, її повстанського аспекту, як і інших нерадянських державних утворень, до кінця 40-х рр. XX ст. припиняється, праці ж радянських істориків 20-х рр., у яких були спроби об'єктивного висвітлення цього питання, знищувались або, в кращому випадку потрапляли до спецфондів.

Отже, радянська історіографія, незважаючи на значну кількість залученого фактологічного матеріалу, в умовах компартійного диктату не зуміла дати об'єктивної оцінки повстанському рухові доби Директорії.

Окремі аспекти досліджуваної теми висвітлюються у зарубіжній, перш за все діаспорній історіографії. Вона представлена працями колишніх керівників України доби Директорії, багатьох безпосередніх учасників тих революційних подій – М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, М. Шаповала, П. Христюка, І. Мазепи, Д. Дорошенка, Є. Коновальця, О. Саліковського, О. Назарука та ін. Згадані автори не ставили за мету всебічно дослідити історію доби Директорії. Вони переважно зупинялись на висвітленні поглядів керівництва УНР щодо воєнно-політичного курсу Директорії, з'ясуванні причин і наслідків його змін, характеризували фактори, що впливали на цей курс. Разом з тим, незважаючи на певний суб'єктивізм, їх праці містять цікавий дослідницький матеріал, який дозволяє краще зрозуміти проблему повстанського руху в контексті військової політики Директорії. Зокрема, у цих працях звертається увага на непростий, суперечливий характер взаємин Директорії з повстанським рухом. Дослідники підкреслюють, що повстанці постійно виявляли нестабільну політичну орієнтацію: спочатку підтримали Директорію, потім перейшли на бік більшовиків, згодом (з березня 1919 р.) стали на позиції рішучої боротьби з більшовицьким режимом, хоча безоглядної підтримки Директорії вже не надали.

Намагання зрозуміти причини подібних трансформацій повстанського руху, логіки політичної поведінки повстанських селянських загонів та їх ватажків робились у багатьох працях вищезазначених авторів. Більшість з них вважають, що відповідь на ці питання неможлива без з'ясування того, що являла собою українська повстанська армія, спираючись на яку, Директорія повалила владу гетьмана П. Скоропадського восени 1918 р. „Що то були за війська? – піднімає проблему О. Саліковський. – Це питання містило надзвичайно серйозний зміст, бо на революційній

армії базувалась перемога Директорії над гетьманщиною; ця армія повинна була служити також опорою та захистом по відновленню та розвитку Української Народньої Республіки, що обсажена була зі всіх боків ворогами. Чи відповідало військо Директорії отим вимогам?"³¹.

Більшість діаспорних істориків одностайні у тому, що повстанські загони сформувалися на хвилі боротьби проти режиму гетьмана П. Скоропадського. „... Народ плавом поплив до повстанських загонів, – свідчить П. Христюк. – Вся трудова Україна встала до зброї. Повставали українські робітники, повставало безземельне і малоземельне селянство, повстала майже вся демократична інтелігенція, повстали навіть деяки „гетьманці“...”³². Разом з тим, у працях діаспорних істориків зазначається, що для більшості повстанців національний момент був другорядним, вони підтримали Директорію через її соціалістичну орієнтацію, сподіваючись, в першу чергу, на справедливе вирішення аграрного питання. Це і зумовило подальшу долю повстанської армії Директорії: „Це була армія головно з повстанської маси селян, – підкреслював І. Мазепа, – маси неорганізованої, яка боролася проти влади поміщиків і не мала ще потрібної свідомості для того, щоб боротися за Україну. Тому, відібравши землю назад і вигнавши поміщиків, селяни почали розходитися додому. Армія, що виросла з могутнього зриву селянських мас у боротьбі за землю й волю, як тільки цю безпосередню мету досягнуто, фактично перестала існувати, як цілість”³³.

В результаті Директорія опинилась у надзвичайно складній ситуації: потрібно було фактично наново відбудовувати армію і одночасно шукати порозуміння з тими повстанськими загонами, які після повалення влади гетьмана збереглися, але відмовилися підкорятись єдиній військовій дисципліні, діяли самочинно. Перед Директорією, зазначав О. Саліковський, „... стояло надзвичайно складне завдання – не тільки використати в інтересах українського народу горючий матеріал, що накопичився в країні за часів гетьманщини, але й паралізувати ті шкідливі акції та впливи, які могли потім вийти з цього боку й стати на шляху до відновлення та дальшого будівництва української державності”³⁴.

На думку діаспорних істориків, Директорія, в умовах другої українсько-більшовицької війни, не впоралась з цим завданням. Правда, причини невдачі Директорії у сфері військового будівництва в їх працях трактуються в залежності від партійних уподобань. Так, Д. Дорошенко і В. Андрієвський, виступаючи з правих, консервативних позицій, вважають, що головними помилками Директорії були її намагання будувати державу, в т.ч. і такий її інструмент, як армію, спираючись на класовий принцип, нерозуміння того, що величезна маса людей, залучених до боротьби з гетьманом, будучи національно не освідмленою, несе з собою і велике деструктивне начало. „Отже Директорія, викликавши цього духа деструкції, не могла вже дати собі з цим ради”³⁵, – робить висновок П. Дорошенко. Цю ж ідею підтримав у своїх спогадах „З минулого” В. Андрієвський. „Взагалі сей спосіб, так сказати б, „ділання на клясові інстинкти” при організації армії наші соціялісти ввели ніби в систему”³⁶, – стверджує автор. Спираючись на бесіди із галицькими старшинами, що наступали на Київ, він зазначає, що серед багатьох повстанців панували грабіжницькі настрої, і лише через втручання Січових Стрільців „повстанці зі скреготом зубовним мусіли відмовитися від своєї „клясової” системи бодай у Києві”³⁷. Про те, що серед повстанців, які спільно з регулярними частинами наступали на Київ, було немало непевних елементів з погромницькими настроями, пише також у своїй праці „Причинки до історії української революції” командир Січових Стрільців Є. Коновалець. „Замість, звернути всю свою енергію та увагу на організування військової сили для оборони України перед зовнішніми ворогами – Команда Корпусу Січових Стрільців мусила розпочати боротьбу проти ворога, який був у власній армії”³⁸. Правда, причини низької боєздатності повстанського війська Є. Коновалець вбачав у проведенні Директорією загальної мобілізації, яку він вважав помилковим кроком. Але, як і попередні автори, вважав головним негативним наслідком невдалої військової політики Директорії появу отаманщини.

В свою чергу, представники лівого соціалістичного табору, зокрема В. Винниченко, І. Мазепа, дещо по-іншому трактують причини невдач військової політики Директорії, в т.ч. і такий її аспект, як опанування повстанським рухом, особливо у першій половині 1919 р. Зокрема, В. Винниченко зазначав, що головна причина невдачі полягала у недооцінці деякими членами Директорії важливості вирішення соціальних проблем, які, в першу чергу, турбували повстанців. Зволікаючи з проголошенням і втіленням у життя соціальних гасел, провідники Директорії відштовхнули від себе широкі маси трудящого люду, що складали основу збройних сил УНР до весни 1919 р. В ній посилилась отаманщина, що поставила під загрозу саме існування незалежної

українському суспільстві, вважає В. Солдатенко, можна краще зрозуміти сутність вищезгаданих проблем військової історії України, проте заклики до дискусії, виходячи з таких концептуальних підходів, залишились без відгуку¹¹.

На недостатнє вивчення багатьох воєнних аспектів боротьби за національну державність у період 1917-1920 рр. звернув також увагу у своїй докторській дисертації український дослідник В. Капелюшний¹².

Таким чином, огляд стану наукової розробки проблеми „повстанство і військова політика Директорії” засвідчує її фрагментарність, суперечливе висвітлення багатьох її аспектів, використання застарілого методологічного інструментарію. Це перешкоджає з'ясуванню відповідей на ряд концептуальних питань військової історії доби Директорії.

Актуальність даної теми, її недостатня опрацьованість в історичній науці зумовила спробу автора комплексно проаналізувати історіографію повстанського руху в контексті військової політики Директорії.

Виходячи з того, що повне висвітлення даної проблеми потребує кількох публікацій, автор обмежився у представленій статті лише аналізом довоєнної української історіографії повстанського руху в контексті військової політики Директорії УНР.

Слід зазначити, що у довоєнний період досліджувана проблема знайшла певне відображення у працях як радянських, так і зарубіжних (переважно діаспорних) істориків.

Радянські історики знаходилися під жорстким ідеологічним тиском, що зумовлювало відповідну спрямованість їх досліджень. Оскільки в УРСР не визнавався навіть факт законності існування УНР, радянська історіографія взагалі не ставила за мету дослідити процес українського державотворення, а, відповідно, і різноманітні аспекти військової історії українських державних утворень, в т.ч. і повстанський рух. Разом з тим, об'єктивно, ігнорувати факт існування Директорії, її військову політику радянським історикам було неможливо, тому в певному ідеологічному обрамленні вони все ж торкалися досліджуваної теми. Головна концепція їх праць зводилась до того, що Червона Армія, йдучи назустріч прагненню трудящих України, в першу чергу багатомільйонних мас селянства, якнайшвидше встановити Радянську владу, вела нещадну боротьбу із зовнішньою та внутрішньою контрреволюцією, особливо із петлюрівцями – захисниками буржуазного ладу і куркульства. З тим, що саме таке трактування вже в 20-х рр. переважало в радянській історіографії громадянської війни стосовно військового протистояння, погоджувались самі радянські дослідники, зокрема, І. Шерман¹³. І все ж, певне нагромадження знань з повстанського руху доби Директорії, хоч і опосередковано, через висвітлення боротьби з „куркульським бандитизмом” в радянській історіографії відбувалось, особливо в 20-ті рр. ХХ ст. Саме цей період був найбільш продуктивним в українській радянській історіографії у контексті дослідження різноманітних проблем національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. Перш за все мова йде як про узагальнюючі праці з історії революції та комуністичної партії, так і праці безпосередніх учасників згаданих подій. Так, у працях І. Кулика, М. Яворського, М. Равич-Черкаського, М. Майорова¹⁴ та ін. визнавався факт існування значного повстанського руху в Україні, який створював перешкоди для встановлення тут Радянської влади, хоча, звісно, в дусі пануючих тоді більшовицьких догм, повстанський рух подавався лише як спротив заможних верств українського села, який використовувала у своїх політичних та військових цілях Директорія.

Значну цінність мають праці безпосередніх учасників тих подій – більшовицьких політичних діячів та радянських воєначальників, яким довелося воювати з військами Директорії, в т.ч. і її повстанськими формуваннями. Так, у 1920 р. у Харкові була видрукувана збірка статей „Геть партизанщину”¹⁵, серед авторів якої були Х. Раковський, В. Самсонов та інші партійні функціонери. У статтях наводиться склад повстанських формувань, визначається розмах їх діяльності, хоча сама ця діяльність характеризується різко негативно, як прояв „куркульського бандитизму”, за яким нібито стояла Директорія. Дещо пізніше Х. Раковський видрукував брошуру „Боротьба за звільнення села”, у якій він, спираючись на дані інформаційних зведень військового командування, Всеукраїнської Надзвичайної комісії, Наркомату Внутрішніх Справ України, не лише підтвердив картину широкого розмаху повстанського руху, а й назвав конкретні райони України, які контролювалися тими чи іншими повстанськими формуваннями¹⁶.

Важливий фактологічний матеріал містять також праці заступника командуючого військами України і Криму Р. Ейдемана, командуючого українським фронтом В. Антонова-Овсієнка, військового спеціаліста М. Какуріна, інших активних учасників бойових дій – В. Затонського, М. Подвойського, П. Дибенка, М. Лациса, В. Примакова¹⁷. У цих працях ми знаходимо дані про

.....
кількість повстанських загонів на території України у 1919 р., інформацію не лише про стратегічні плани командування Червоної Армії, її склад і чисельність, а й оцінку сил її реальних і потенційних противників, в т.ч. збройних сил УНР. Хоча і стисло у цих працях описується хід військових операцій як Червоної Армії, так і Дієвої Армії УНР, підкреслюється, що повстанський рух (який традиційно іменується бандитським), набув значного поширення, створював значні проблеми більшовицькій владі, полегшував становище Дієвої Армії УНР. „Варто лише уважно придивитись до бандитського руху на Україні, – писав Ейдеман, – щоб переконатись, що в кожній губернії є цілі райони і цілі уїзди, які є осередками бандитизму, а в уїздах також – „чорні волості”.

В цих бандитських районах ми зазвичай маємо справу з фактичною відсутністю влади. Ревкоми і Ради існують лише номінально і знаходяться під впливом того чи іншого отамана або ж цілих підпільних організацій; населення ж не виконує ніяких державних нарядів і, безперервно живлячи зброєю і живою силою банди, є величезним інтендантством отамана і підпільних повстанських центрів”¹⁸.

Значний вплив повстанського руху на хід збройної боротьби Червоної Армії проти військ Директорії, особливо навесні та влітку 1919 р., був змушений визнати у своїй праці „Як озброювалась революція” навіть Л. Троцький, який займав посаду Голови Реввоенради більшовицької Росії, хоча це визнання і супроводжується галасливою більшовицькою фразеологією: „Неможливо далі терпіти жодного дня, щоб розтлінні негідники під іменем отаманів, батьок набирали собі такі ж розтлінні банди, громили мирне населення, руйнували залізничні споруди, влаштовували аварії поїздів, нищили сотні і тисячі людських життів. Потрібно винищити начисто всіх Григор’євих, Зелених, Махно і всіх куркульських помічників і поплічників”¹⁹.

Слід зазначити, що деякі праці радянських дослідників 20-х рр. XX ст., окрім цінного фактологічного матеріалу, почасти містять і спроби наукової інтерпретації зображуваних явищ і подій. Цікавою в цьому плані є робота колишнього начальника 2-го відділення Секретного відділу ДПУ УРСР Б. Козельського²⁰, який був сучасником описуваних подій. Маючи доступ до секретних документів, він навів цікаві матеріали про розмах повстанського руху в боротьбі з П. Скоропадським. Автор, зокрема, зазначав, що в боротьбі за Київ у грудні 1918 р. разом з регулярною армією УНР брали участь близько 200 тис. повстанців. Крім того, він виклав своє бачення причин повстанського руху в добу Директорії, дослідив конкретну діяльність повстанських загонів Д. Зеленого, Н. Григор’єва, інших отаманів, хоча оцінки цього явища у автора не виходять за усталені ідеологічні межі.

На складний і суперечливий характер повстанського руху у 1919 р. звертає увагу у своїх спогадах один з українських більшовицьких керівників В. Затонський. На відміну від більш пізніх праць радянських істориків, які зображували повстанців незламними прибічниками радянської влади і вірними помічниками Червоної Армії, автор підкреслює, що повстанці, серед яких переважали селяни-власники, мало цікавились проблемами світової революції і класової боротьби. Вони не мали чіткої політичної позиції і часто переходили на бік то червоних, то самостійників: „Отамани повставали то тому, що їх обмежувала будь-яка дисципліна, а їм хотілося вольниці, то тому, що вони були свідомими нашими ворогами, які часто діяли за вказівкою петлюрівського підпілля”²¹. По суті, резюмує далі автор, „... будь-який наш полк в той час міг підняти проти нас повстання і часто не завжди було зрозуміло, чому та чи інша частина веде боротьбу на нашій стороні, а не проти нас”²². В. Затонський, як й інший активний учасник тогочасних подій, командир Червоного козацтва В. Примаков, відзначали складність боротьби проти повстанців, які часто контролювали цілі райони, і дії яких координувались і спрямовувались емісарами Директорії. „Ряд полків був знятий з фронту і кинутий на придушення повстання Григор’єва і ловлю отаманів, – свідчить В. Примаков. – Близько місяця ловили і нищили його банди”²³.

Спробою наукового підходу до висвітлення військових подій в роки Української революції, в т.ч. і добу Директорії, є двотомна праця М. Какуріна²⁴. Праця, безумовно, має позитивні сторони. Так, у ній об’єктивно висвітлюються певні аспекти, пов’язані з функціонуванням збройних сил Директорії. Справедливо зазначається, що на момент повалення гетьманату П. Скоропадського армія Директорії складалась переважно зі стихійних повстанських формувань, які після перемоги над гетьманом почали розходитись по домівках. „Реальною силою в руках директорії залишався лише осадний корпус січовиків, наповнений вихідцями з Галіції”²⁵, – констатується у праці. Автор, хоча і з використанням радянської термінології, також показує реальний вплив повстанського руху на перебіг воєнних дій у 1919 р., особливо в літню кампанію, підкреслюючи, зокрема, що „український бандитизм” був тим фактором в сумі всіх інших факторів обстановки громадянської

війни на Україні, несприятливі наслідки якого протягом літньої кампанії 1919 р. значно відбилися на стратегічному становищі Червоної Армії²⁶. Не викликає заперечення і теза автора про відсутність у більшості повстанців і їх ватажків сталих ідеологічних переконань. Близькими до істини є дані про чисельність більшості повстанських загонів, які автор в дусі радянської термінології іменує бандами; досить об'єктивно висвітлений розмах воєнних дій повстанців, особливо під час наступу військ Директорії на Правобережжі у кінці липня 1919 р.

Разом з тим, при аналізі праці М. Какуріна відчувається, що автору не вдалось подолати ряд ідеологічних стереотипів стосовно діяльності ворожих Червоній Армії військових формувань, в т. ч. і Армії Директорії. Наводячи багаточисельні факти участі повстанських формувань у бойових діях на боці Директорії, автор намагається представити повстанців людьми абсолютно безграмотними, яких Директорія намагалась використати для створення національної дрібнобуржуазної державності²⁷. Вплив офіційної ідеології відчувається і при визначенні реальної військової спроможності Директорії. То автор пише, що військові сили Директорії, до яких входили і повстанські формування, створювали значні проблеми Червоній Армії на південному фронті, особливо під час літньої кампанії 1919 р.²⁸, то визначає Директорію як дрібну військову диктатуру в особі Петлюри, яка була малопомітною і безпомічною величиною, щоб самостійно існувати і чий збройні сили були слабенькими і кволими, нездатними до серйозних військових дій, залежними від настроїв свавільних отаманів²⁹.

Звісно, такі підходи М. Какуріна, інших радянських істориків до дослідження військової історії доби Директорії значно знижували якість підготовлених ними праць.

Починаючи з 30-х рр. XX ст., в умовах фізичного і ідеологічного сталінського терору увага радянських істориків до питань військової історії України 1917-1920 рр. різко послабилася. Концепцію радянської історіографії в цей період визначали особисто відредагований Й. Сталіним „Короткий курс ВКП(б)”, що вийшов з друку у 1938 р., та виданий у 1940 р. Академією Наук УРСР „Короткий курс історії України”, який ряснів суцільним цитуванням московського „першоджерела” при висвітленні подій в Україні в 1917-1920 рр., при цьому ні на крок не відступаючи від ідеологічної доктрини більшовиків. Директорія в українському варіанті „Короткого курсу...” лише згадується як орган буржуазної контрреволюції, чий військові формування жорстоко розправлялися з революційними робітниками і селянами, з більшовиками, вчиняли жакливі військові погроми³⁰. Під впливом таких настанов дослідження військової політики Директорії, її повстанського аспекту, як і інших нерадянських державних утворень, до кінця 40-х рр. XX ст. припиняється, праці ж радянських істориків 20-х рр., у яких були спроби об'єктивного висвітлення цього питання, знищувались або, в кращому випадку потрапляли до спецфондів.

Отже, радянська історіографія, незважаючи на значну кількість залученого фактологічного матеріалу, в умовах компартійного диктату не зуміла дати об'єктивної оцінки повстанському рухові доби Директорії.

Окремі аспекти досліджуваної теми висвітлюються у зарубіжній, перш за все діаспорній історіографії. Вона представлена працями колишніх керівників України доби Директорії, багатьох безпосередніх учасників тих революційних подій – М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, М. Шаповала, П. Христюка, І. Мазепи, Д. Дорошенка, Є. Коновальця, О. Саліковського, О. Назарука та ін. Згадані автори не ставили за мету всебічно дослідити історію доби Директорії. Вони переважно зупинялись на висвітленні поглядів керівництва УНР щодо воєнно-політичного курсу Директорії, з'ясуванні причин і наслідків його змін, характеризували фактори, що впливали на цей курс. Разом з тим, незважаючи на певний суб'єктивізм, їх праці містять цікавий дослідницький матеріал, який дозволяє краще зрозуміти проблему повстанського руху в контексті військової політики Директорії. Зокрема, у цих працях звертається увага на непростий, суперечливий характер взаємин Директорії з повстанським рухом. Дослідники підкреслюють, що повстанці постійно виявляли нестабільну політичну орієнтацію: спочатку підтримали Директорію, потім перейшли на бік більшовиків, згодом (з березня 1919 р.) стали на позиції рішучої боротьби з більшовицьким режимом, хоча безоглядної підтримки Директорії вже не надали.

Намагання зрозуміти причини подібних трансформацій повстанського руху, логіки політичної поведінки повстанських селянських загонів та їх ватажків робились у багатьох працях вищезазначених авторів. Більшість з них вважають, що відповідь на ці питання неможлива без з'ясування того, що являла собою українська повстанська армія, спираючись на яку, Директорія повалила владу гетьмана П. Скоропадського восени 1918 р. „Що то були за війська? – піднімає проблему О. Саліковський. – Це питання містило надзвичайно серйозний зміст, бо на революційній

армії базувалась перемога Директорії над гетьманщиною; ця армія повинна була служити також опорою та захистом по відновленню та розвитку Української Народньої Республіки, що обсажена була зі всіх боків ворогами. Чи відповідало військо Директорії отим вимогам?³¹

Більшість діаспорних істориків одноставні у тому, що повстанські загони сформувалися на хвилі боротьби проти режиму гетьмана П. Скоропадського. „... Народ плавом поплив до повстанських загонів, – свідчить П. Христюк. – Вся трудова Україна встала до зброї. Повставали українські робітники, повставало безземельне і малоземельне селянство, повстала майже вся демократична інтелігенція, повстали навіть деяки „гетьманці“...”³². Разом з тим, у працях діаспорних істориків зазначається, що для більшості повстанців національний момент був другорядним, вони підтримали Директорію через її соціалістичну орієнтацію, сподіваючись, в першу чергу, на справедливе вирішення аграрного питання. Це і зумовило подальшу долю повстанської армії Директорії: „Це була армія головно з повстанської маси селян, – підкреслював І. Мазепа, – маси неорганізованої, яка боролася проти влади поміщиків і не мала ще потрібної свідомості для того, щоб боротися за Україну. Тому, відібравши землю назад і вигнавши поміщиків, селяни почали розходитися додому. Армія, що виросла з могутнього зриву селянських мас у боротьбі за землю й волю, як тільки цю безпосередню мету досягнуто, фактично перестала існувати, як цілість”³³.

В результаті Директорія опинилась у надзвичайно складній ситуації: потрібно було фактично наново відбудовувати армію і одночасно шукати порозуміння з тими повстанськими загонами, які після повалення влади гетьмана збереглися, але відмовилися підкорятись єдиній військовій дисципліні, діяли самочинно. Перед Директорією, зазначав О. Саліковський, „... стояло надзвичайно складне завдання – не тільки використати в інтересах українського народу горючий матеріал, що накопичився в країні за часів гетьманщини, але й паралізувати ті шкідливі акції та вчинки, які могли потім вийти з цього боку й стати на шляху до відновлення та дальшого будівництва української державності”³⁴.

На думку діаспорних істориків, Директорія, в умовах другої українсько-більшовицької війни, не впоралась з цим завданням. Правда, причини невдачі Директорії у сфері військового будівництва в їх працях трактуються в залежності від партійних уподобань. Так, Д. Дорошенко і В. Андрієвський, виступаючи з правих, консервативних позицій, вважають, що головними помилками Директорії були її намагання будувати державу, в т.ч. і такий її інструмент, як армію, спираючись на класовий принцип, нерозуміння того, що величезна маса людей, залучених до боротьби з гетьманом, будучи національно не освідмленою, несе з собою і велике деструктивне начало. „Отже Директорія, викликавши цього духа деструкції, не могла вже дати собі з цим ради”³⁵, – робить висновок П. Дорошенко. Цю ж ідею підтримав у своїх спогадах „З минулого” В. Андрієвський. „Взагалі сей спосіб, так сказати б, „ділання на клясові інстинкти” при організації армії наші соціалісти ввели ніби в систему”³⁶, – стверджує автор. Спираючись на бесіди із галицькими старшинами, що наступали на Київ, він зазначає, що серед багатьох повстанців панували грабіжницькі настрої, і лише через втручання Січових Стрільців „повстанці зі скреготом зубовним мусіли відмовитися від своєї „клясової” системи бодай у Києві”³⁷. Про те, що серед повстанців, які спільно з регулярними частинами наступали на Київ, було немало непевних елементів з погромницькими настроями, пише також у своїй праці „Причинки до історії української революції” командир Січових Стрільців Є. Коновалець. „Замість, звернути всю свою енергію та увагу на організування військової сили для оборони України перед зовнішніми ворогами – Команда Корпусу Січових Стрільців мусила розпочати боротьбу проти ворога, який був у власній армії”³⁸. Правда, причини низької боєздатності повстанського війська Є. Коновалець вбачав у проведенні Директорією загальної мобілізації, яку він вважав помилковим кроком. Але, як і попередні автори, вважав головним негативним наслідком невдалої військової політики Директорії появу отаманщини.

В свою чергу, представники лівого соціалістичного табору, зокрема В. Винниченко, І. Мазепа, дещо по-іншому трактують причини невдач військової політики Директорії, в т.ч. і такий її аспект, як опанування повстанським рухом, особливо у першій половині 1919 р. Зокрема, В. Винниченко зазначав, що головна причина невдачі полягала у недооцінці деякими членами Директорії важливості вирішення соціальних проблем, які, в першу чергу, турбували повстанців. Зволікаючи з проголошенням і втіленням у життя соціальних гасел, провідники Директорії відштовхнули від себе широкі маси трудящого люду, що складали основу збройних сил УНР до весни 1919 р. В ній посилилась отаманщина, що поставила під загрозу саме існування незалежної

УНР³⁹. Основну вину за розвал повстанської армії, поширення отаманщини В. Винниченко покладає на Головного Отамана С. Петлюру, забуваючи, що і сам довгий час не мав чіткої позиції щодо форми організації збройних сил УНР. „Отаманом міг стати всякий, хто хотів, - стверджує В. Винниченко. – Головним отаманом видавалось посвідчення, що такий-то має формувати „загін”, йому давалось кілька мільйонів карбованців, і новий отаман починав свою діяльність. Ніякого, розуміється, ні відчиту, ні контролю, ні відповідальності за гроші й за „свою діяльність” ці „національні герої” за прикладом „головного національного героя” не визнавали”⁴⁰. Розгук отаманщини В. Винниченко вважав невинуватим, він пояснював це явище боязню С. Петлюри отаманів, бажанням не втратити серед них свій авторитет. У більш пізній праці „Заповіт борцям за визволення” (1949 р.), коли В. Винниченко фактично перейшов на прокомуністичні позиції, він вже змальовує отаманів людьми, що вийшли переважно з куркульських елементів та царських урядовців, а невиконання С. Петлюрою постанов Директорії про припинення „злочинств своїх малих отаманів супроти України” пояснює тим, що Головний Отаман був „ідейним прихильником тих поліцаїв, поміщиків, куркулів, погромників”⁴¹.

На відміну від В. Винниченка, І. Мазепа більш виважено відповідає на питання про причини слабкості армії УНР у перші місяці діяльності Директорії, поширення отаманщини. Автор звертає увагу на переважно селянський характер тодішнього українства, ворожість до української ідеї зросійщеного в своїй переважній більшості населення українських міст. Це зумовлювало фатальну нестачу патріотично налаштованих організаційних і ідеологічних сил. При їх наявності, зазначає І. Мазепа, „ціла українська боротьба тої доби могла б виглядати значно інакше. А так, по широких степах України ходили собі різні, більше чи менше забарвлені козацьким романтизмом повстанські загони під командою Махна і Григор'єва та інших численних отаманів, і не було кому цю розбурхану малосвідому масу збити до купи, підпорядкувати одному сильному українському прововоді”⁴².

Як і В. Винниченко, І. Мазепа негативно ставиться до отаманщини, наводить багаточисельні приклади непокори повстанських отаманів. Він також погоджується з тим, що політика Директорії не об'єднала українські національні сили, проте, на відміну від колишнього голови Директорії, не пов'язує прямо отаманщину з особою С. Петлюри. З його точки зору, повстанський рух і його ватажки (за І. Мазепою, це не куркулі, а переважно народні вчителі і колишні старшини) не відрізнялись сталістю ідеології. Кожний отаман у своєму селі, повіті чи області діяв самостійно, без спільної програми, плану, тактики. „Тому при низькому політичному рівні місцевих повстанських ватажків, які часто не вміли навіть грамотно висловити своїх політичних вимог, хаос ідеологічних питань був типовою рисою селянських повстань на Україні”⁴³. Саме цим, а також розкладовою агітацією більшовиків, на думку І. Мазепа, пояснюється фактичний розпад повстанської армії Директорії на весну 1919 р., особливо коли її ряди залишили такі великі повстанські одиниці, як загони отаманів Григор'єва, Зеленого, Соколовського та ін.

І. Мазепа тісно пов'язував долю незалежної УНР з необхідністю реорганізації армії, створення регулярних збройних сил, яким були б підпорядковані повстанські загони, наголошуючи при цьому на необхідності певної корекції політичного курсу Директорії з метою згуртування навколо неї державницьких сил. Можливість реалізації цього завдання, на думку І. Мазепа, з'явилась в березні-травні 1919 р., коли розчаровані грабіжницькою більшовицькою політикою українські робітники і селяни повернули проти московських окупантів свою зброю. Саме в цей період, зазначає автор, головним пріоритетом політики уряду Директорії стає орієнтація на власні національні сили, маючи на увазі, що Директорія починає активні пошуки контактів з повстанськими загонами з метою координації воєнних операцій у боротьбі з більшовиками.

Уєнерівська історіографія досить детально описує історію спроб налагодження контактів між Директорією і повстанцями весною 1919 р., проте більшість її представників приходять до невтішного висновку: значна частина повстанських загонів знаходилася під впливом ліворадикальної опозиції, яка обстоювала радянські гасла, і це завадило Директорії опанувати повстанський рух. „Перша хвиля проти більшовицьких повстань на Україні, що почалася у березні 1919 р. і викликала величезне занепокоєння серед більшовиків, пройшла майже поза впливом українського проводу”⁴⁴, – констатував, зокрема, І. Мазепа. Сама ж УНР, не маючи регулярної армії, опинилась в травні 1919 р. на краю прірви, падіння до якої не відбулося лише завдяки могутньому повстанському руху, що продовжувався в запіллі у більшовиків.

Можливості використати величезний потенціал повстанського руху з'явився у Директорії влітку 1919 р., коли в умовах денікінського наступу більшість повстанців починають шукати

.....
 контактів з фронтом Української Народної Республіки. „Повстання протиденікінські, - свідчить І. Мазепа, - здебільшого відбувалися під знаком допомоги центру Української Народної Республіки з його соціалістичним урядом”⁴⁵. Сам повстанський рух в Україні, незважаючи на його розпорошеність і локальність, являв собою велику силу, що руйнувала тил денікінцям, не давала їм встановити свою владу в селах і повітах. „В цих умовах, - підкреслює І. Мазепа, - підпорядкування повстанського руху єдиному національному центрові мало неабияке значіння для української боротьби”⁴⁶.

Взагалі, питання взаємодії реорганізованої Армії Директорії УНР з повстанськими загонами під час наступу влітку 1919 р. досліджувалося в діаспорній історіографії, хоча всебічним і об’єктивним його назвати важко. Їх у своїх мемуарах торкалися переважно автори, які у часи визвольної боротьби займали відповідальні посади у штабах, очолювали окремі з’єднання української армії. В першу чергу, мова йде про праці М. Капустянського, А. Валійського, О. Удовиченка⁴⁷. Зокрема А. Валійський, виділяючи три періоди повстанського руху доби Директорії, стверджує, що під час другого періоду (з літа 1919 – до листопада 1920 р.) повстанці повністю координували свої дії з Директорією УНР⁴⁸.

У працях вищезазначених авторів наводяться багаточисельні приклади взаємодії Дієвої Армії УНР з повстанськими загонами влітку та восени 1919 р. – під час боротьби з більшовицькими, а згодом – денікінськими окупантами. За їх свідченнями повстанські загони нищили запілля як більшовиків, так і Добровольчої армії, змушуючи останніх виставляти проти повстанців значні військові формування. Деякі великі повстанські загони (зокрема загін Ю. Тютюнника чисельністю 3,5 тис. чоловік) були включені до складу Армії УНР, брали участь у бойових діях влітку 1919 р. під час наступу на Київ – Одесу⁴⁹. Разом з тим, дослідники звертають увагу на той факт, що Директорії влітку та восени 1919 р. не вдалося повністю подолати прояви отаманщини, через що Дієва Армія УНР нерідко опинялась у надзвичайно скрутних ситуаціях. Так, О. Удовиченко, поділяючи повстанські відділи на 2 категорії, вважав, що лише перша категорія повстанців, які мали високий рівень національної свідомості й боролись за ідею незалежності України, принесла значну користь Армії Директорії УНР у боротьбі з більшовиками та білогвардійцями. Друга ж категорія, „позбавлена жодної моральної й патріотичної бази”, була деструктивним елементом, завдала значної шкоди українському національному рухові. Найбільш типовим представником цієї категорії повстанців автор вважає повстанську армію батька Махна, якого кваліфікував як „чистої води авантюриста”⁵⁰. Правда, О. Удовиченко не вдається до аналізу взаємин махновського руху з Директорією УНР, її збройними формуваннями в роки революції, причин ворожості до її політики, в т.ч. і у військовій сфері, але відповіді на ці питання ми знаходимо у спогадах як самого М. Махна, так і ідеологів махновського руху, зокрема П. Аршинова⁵¹.

Про складність налагодження взаємодії регулярної армії з повстанцями влітку 1919 р. писав і М. Капустянський, який займав посаду начальника оперативного відділу Штабу Дієвої Армії. „Необхідно підкреслити характерну рису ватажків повстанчих – це небажання працювати вкупі і підлягати один одному”⁵², - зазначав М. Капустянський. Тому спроби керівника Київської групи Дієвої Армії Ю. Тютюнника досягти повної карності з боку всіх повстанських отаманів не завжди були успішними. Зокрема, відмовився спільно з Київською групою наступати на Христинівку в другій декаді червня 1919 р. отаман Зелений. Він самочинно вирішив рушити на північ у напрямку до міста Біла Церква, маючи на меті згодом почати наступ на Київ. М. Капустянський свідчить, що після захоплення 24 серпня 1919 р. Запорізькою групою Білої Церкви її керівнику полковнику Сальському лише за допомогою різних хитрощів (урочиста вечеря, обіцянка поділитись майбутніми військовими трофеями) вдалось умовити отамана Зеленого взяти активну участь в обороні міста від червоноармійців і погодитися на тимчасове підлягання розпорядженням Штабу Запорізької групи. Після відсічі більшовицькому війську, свідчить М. Капустянський, „... от. Зелений отримав свою частку з військової здобичі, сердечно попросився з Запорожцями й посунув далі на Канів”⁵³. Показовим прикладом непослуху, анархічної поведінки є, на думку М. Капустянського, і бойова діяльність керівника Другої дивізії Армії УНР (Запорізька Січ), отамана Божка, якого автор характеризує хоч і хороброю людиною, але „типовим отаманчиком і авантюристом високої марки...”⁵⁴. За невиконання наказів Штабу Дієвої Армії, відмову підпорядковуватися під час проведення військових операцій отаману Ю. Тютюннику 5 серпня 1919 р. було прийняте рішення про розформування Запорізької Січі, чому Божко вчинив значний опір. Навіть після того, як було прийнято рішення не розформувати дивізію, а лише призначити замість Божка нового керівника – полковника Бондаренка, свавільний отаман не підкорився, погрожуючи „збройно оборонити свої

права". Автор у додатках наводить відкритого листа козаків Другої дивізії Головному Отаманові С. Петлюрі від 11.08.1919 р., зміст якого свідчить про нерозуміння отаманом і його підлеглими важливості жорсткої дисципліни в Армії УНР під час боротьби з добре організованим ворогом. Повстанці вимагали від С. Петлюри втрутитись, заявляючи, що „ми, Запорожці, ніколи не можемо згодитись на те, щоби нами командувала людина призначена, а не нами вибрана по Запорізьському звичаю”⁵⁵. Поведінка отаманів, подібних Божку, значно послаблювала боєздатність Армії УНР, тому автор вважає правильним арешт отамана Божка 26 серпня 1919 р. у Жмеринці.

Слід зазначити, що, окрім вищезазначених праць, цікаву інформацію про склад повстанських загонів, бойові дії повстанців, гасла, під якими вони воювали, співпрацю Армії з повстанським рухом у добу Директорії ми знаходимо у працях інших авторів – активних учасників визвольної боротьби – Ю. Тютюнника, М. Омеляновича-Павленка, П. Єрошевича, В. Петріва, В. Сальського, А. Пузицького, М. Бутовича, Б. Монкевича, І. Дубового, М. Середи, Я. Водяного та ін. Слід також виокремити і узагальнюючу працю української військової історіографії 30-х рр. XX ст. „Історія українського війська” (автори І. Крип’якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шрамченко), видання якої окремими зошитами почалось у 1935 р. та закінчилось у вересні 1936 р. Багато сучасних істориків вважають її вершиною української військової історіографії 30-х рр. XX ст. У цій фундаментальній праці дійсно відводиться немало сторінок і різноманітним питанням військової історії доби Директорії, в т.ч. і повстанському руху. Разом з тим, аналіз цієї праці засвідчив і наявність суттєвих недоліків при висвітленні повстанського руху в період з 1918 по 1920 рр.: фактологічні неточності і помилки, розгляд у відриві від політичних процесів того часу, недостатня джерельна база – в основному використовувались дані, оприлюднені у мемуарних працях 20-х рр.; надзвичайно скромно висвітлений важливий період 1920-1921 рр., на що звернув увагу в передмові до цієї праці її рецензент Я. Дашкевич: „Взагалі 1920-1921 рр. автори третьої частини охарактеризували скоромовкою, навіть з точки зору історії армії УНР, не кажучи про те, що сумнозвісна українська отаманщина тамтих часів також вимагали військово-історичного узагальнення”⁵⁶. Має місце і недостатньо глибоке проникнення у спонукальні мотиви рішень урядів Директорії у військовій сфері, зокрема це стосується оцінки закону від 13 травня 1919 р. про запровадження в армії військової інспектури. На відміну від І. Мазепи, який справедливо вважав, що завдяки військовій інспектурі значним чином була приборкана отаманщина і свавілля, армія УНР стала більш боєздатною⁵⁷, автори праці характеризують цей інститут як спробу обох правлячих соціалістичних партій УНР – УСДРП та УПСР, політично освідомлювати вояків обох українських армій у соціалістичному дусі. „Праця тих інспекторів вводила до армії політику, роз’єднувала людей і тим самим ослаблювала боєздатність відділів”⁵⁸, – стверджується у праці.

У більшості праць діаспорних істориків з досліджуваної теми широкий розмах повстанського руху в добу Директорії як під час боротьби з більшовиками, так і з денікінцями не викликає особливих заперечень. Проте немає єдності у питанні про чисельність повстанських сил, які допомагали армії УНР, координували з нею свої дії на різних етапах боротьби. Зокрема, дискусійним є питання про чисельність повстанських військ під час повалення влади гетьмана П. Скоропадського у Києві в грудні 1918 р. Мемуари ряду авторів називають цифру 300 тис. чол., деякі навіть 400 тис.⁵⁹ Однак безпосередній учасник тих подій О. Назарук вважає, що реальну цифру повстанців важко встановити. „Маси українських повстанців напливали зі всіх боків так скоро, що штаб Директорії втратив евіденцію щодо їх числа”⁶⁰, – свідчить автор, зазначаючи при цьому, що його спроби з’ясувати чисельність повсталых у С. Петлюри, інших урядовців були невдалим, оскільки йому подавалась суперечлива інформація.

Суперечливими є дані про кількість повстанців під час захоплення об’єднаними військовими силами УНР і ЗУНР Києва в серпні 1919 р. Цифра коливається від 15 тис. (М. Капустянський) до 200 тис. (радянський свідок цих подій Б. Козельський)⁶¹. Невідома загальна кількість повстанців у 1919-1920 рр., О. Удовиченко вважає, що їх кількість сягала 50 тис.⁶², інші автори обходять це питання у своїх працях.

Разом з тим, праці деяких діаспорних істориків містять у собі досить детальну інформацію про ватажків повстанських загонів, які співпрацювали і координували свої дії з Дієвою Армією УНР. Зокрема, у праці І. Мазепи „Україна в огні і бурі революції” фігурують імена майже 60-ти таких повстанських отаманів, хоча О. Удовиченко вважає, що їх було набагато більше⁶³. Не внесли ясності у ці питання і діаспорні історики повоєнного періоду, на що, мабуть, існують об’єктивні причини. Слід погодитись із сучасним українським істориком І. Кудлай у тому, що „... суттєві розбіжності в оцінці повстанських сил, що співпрацювали з командуванням армії УНР,

.....
пояснюються браком матеріалів для точних розрахунків та й невизначеністю самих понять „співпраця”, „взаємодія” тощо. Багато повстанських отаманів не уявляли кінцевої мети такої взаємодії і вважали її тимчасовим тактичним прийомом у боротьбі проти ненависного більшовицького режиму”⁶⁴.

Таким чином, і радянські, і діаспорні історики довоєнного періоду не оминули своєю увагою досліджувану тему.

Радянська історіографія хоч і не ставила завдання дослідити складний і суперечливих характер взаємин Директорії УНР з повстанським рухом, однак зовсім обійти цю проблему об’єктивно не могла. Часткове її відтворення ми маємо у ряді праць радянських істориків, особливо опублікованих у 20-х рр. XX ст. Проте жорсткі ідеологічні рамки, посилення ідеологічного тиску, починаючи з 30-х рр. XX ст., зумовили відмову від дослідження різноманітних аспектів військової політики нерадянських державних відтворень, в т.ч. і Директорії, упереджене висвітлення, а то й пряме замовчування повстанського руху. Відповідно, препаруючи факти, або прямо їх фальсифікуючи, радянські історики зображували повстанський рух проявом „куркульського бандитизму”, організатором і покровителем якого і виступала Директорія. Головна мета їх праць полягала у показі керівної ролі більшовицької партії у боротьбі з „буржуазно-націоналістичною Директорією”, яка ніби-то своїми демагогічними гаслами зуміла на якийсь час підпорядкувати собі повстанців, використати їх для досягнення своїх контрреволюційних намірів. Зрозуміло, що подібні підходи не могли дати адекватної інтерпретації досліджуваної теми.

Діаспорні історики були позбавлені ідеологічних пут, тому мали можливість об’єктивно вивчати досліджувану тему. Використовуючи доступні їм джерела, вони наводять у своїх працях важливі факти про склад повстанських загонів, їх гасла, взаємини Директорії, її збройних сил з повстанцями у 1918-1920 рр. І все ж, накопичивши певний фактологічний доробок, зарубіжні дослідники не змогли глибоко і всебічно розкрити досліджувану тему. Загальною вадою їх праць є фрагментарність, переважання суб’єктивних поглядів і особистих політичних уподобань. Через недостатню фактологічну базу ряд аспектів досліджуваної теми залишився недостатньо вивченим. Це стосується, перш за все, питань про чисельність повстанських формувань, що влилися до Армії УНР в момент підготовки та повалення влади гетьмана П. Скоропадського, вплив місцевих партійних організацій на політичну орієнтацію повстанців, і, відповідно, їх поведінку під час бойових дій Армії УНР. Слабко було висвітлене питання взаємодії Армії Директорії УНР з повстанським рухом влітку 1919 р., впливу на це співробітництво міжнародних чинників. Пошук відповідей на ці та інші питання продовжилися в українській історіографії повоєнного періоду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Рибалка І.К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. – Харків, 1962. – С.3, 184;
2. Див.: Шанковський Л. Нарис української військової історіографії // Український історик, 1973. – №3-4 (39-40). – С.119; 3. Див.: Верстюк В. Махновщина – селянський повстанський рух в Україні (1918-1921). – К., 1991. – С.15; 4. Див.: Тимошук О.В. Анархо-комуністичні формування Н. Махна (вересень 1917 – серпень 1921 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1992; Федоровський Ю.Р. Повстанський рух у Донбасі та Махно: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000; Чоп В.М. Махновський рух в Україні в 1917-1921 рр.: Проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2002; Боровик М. Анархістський рух в Україні (1917-1921 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2002; 5. Мармазова Т.І. Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н.І. Махна (1918-1921 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2003; 6. Див.: Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2001. – С.6; 7. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Концепція та історіографія. – К., 1997; Його ж: Українська революція. Концепція та історіографія (1918-1920 рр.). – К., 1999; 8. Солдатенков В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999; 9. Там само. – С.725; 10. Там само. – С.59; 11. Див.: Солдатенков В. Новітні видання і дослідження з історії Української революції (1917-1920 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст. 36. наук. праць, присвяченій пам’яті академіка НАН України Ю.Ю. Кондуфора: В 2-х т. – К., 2004. – С.274-276; 12. Див.: Капелюшний В.П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917-1921 рр.): Історіографія: Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 2004. – С.33, 34, 38; 13. Див.: Шерман И.Л. Советская историография гражданской войны в СССР (1920-1931 гг.). – Харьков, 1964. – С.31; 14. Див.: Кулик І. Огляд революції на Україні. – Харків, 1921; Яворський Н. Революція на Україні в її головних етапах. – Д.В.У, 1923; Равич-Черкаський М. История Коммунистической партии (большевиков) Украины. – Харьков, 1923; 15. Геть лартізанщину. Збірка статей // Х. Раковський, В. Самсонов та ін. – Х., 1920; 16. Раковский Х. Борьба за освобождение деревни. – Харків, 1920. – С.4; 17. Эйдеман Р. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. – Харків, 1921; Його ж: Очаги отаманщины и бандитизма. – Харків, 1921; Його ж: К вопросу о

борьбе с бандитизмом // Армия и революция. – 1922. – №3-4; Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. – М.-Л., 1924. – Т.1; 1928. – Т.2; 1932. – Т.3; Какурин Н.Е. Как сражалась революция. В 2 т. – М., 1990; Подвойский Н. На Украине. – К., 1919; Дибенко П. Харків – Дніпропетровськ // Літопис революції. – 1930. – №2. – С.167-179; Ладис М. Два года борьбы на внутреннем фронте. – Харьков, 1922; Примаков В. Борьба за Советскую власть на Украине (1918-1923 гг.). – М., 1923; 18. Эйдеман Р.П. Очаги отаманщины и бандитизма. – Харків, 1921. – С.7; 19. Троякий Л.Д. Как вооружалась революция. – М., 1924. – Т.2. – Кн.1. – С.241; 20. Козельский Б.В. Шлях зрадництва й авантюри (Петлюрівське повстанство). – Харків, 1928. – С.36; 21. Див.: Затонский В.П. Водоворот (Из прошлого) // Этапы большого пути. Воспоминания о гражданской войне. – М., 1963. – С.156; 22. Там само; 23. Там само. – С.202; 24. Какурин Н.Е. Как сражалась революция. В 2 т. – М., 1990; 25. Див.: Какурин Н. Вказана праця. – Т.1. – С.86; 26. Там само. – С.98; 27. Див.: Там само. – Т.1. – С.83; 28. Див.: Там само. – Т.2. – С.258-260; 29. Див.: Там само. – Т.1. – С.88; Т.2. – С.86, 87; 30. Див.: Історія України. Короткий курс / С. Білоусов, К. Гуслистий, О. Оглоблин та ін. – К., 1940. – С.314, 315; 31. Саліковський О. Нова Україна (шлях нашої державності). – К., 1919. – С.54; 32. Христю П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Прага, 1922. – Т.4. – С.135; 33. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – К., 2003. – С.64; 34. Саліковський О. Вказана праця. – С.51; 35. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. – Мюнхен, 1969. – Ч.2. – С.398; 36. Андрієвський В. З минулого. – Т.2: Від гетьмана до Директорії. – Ч. 2. Директорія. – Берлін, 1923. – С.74; 37. Там само. – С.75; 38. Коновалець Є. Причинки до історії української революції. – Видання 2-ге. – Прага, 1948. – С.20; 39. Винниченко В. Відродження нації: В 3 ч. – Київ, Відень, 1920. – Ч.3. – С.166-167; 40. Там само. – С.351; 41. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С.38; 42. Мазепа І. Вказана праця. – С.66; 43. Там само. – С.244; 44. Там само. – С.243; 45. Там само. – С.245; 46. Там само. – С.246; 47. Капустянський М. Похід української армії на Київ – Одесу в 1919 році: В. 3 ч. – Ч. I і II. – Львів, 1921; Ч. III. – Львів, 1922; Валійський А. Повстанчий рух на Україні в роках 1917 – 1922 // Вісті Комбатанта, 1964. – №4; Удовиченко О. Україна у війні за державність. – К., 1955; 48. Валійський А. Вказана праця. – С.13; 49. Див.: Удовиченко О. Вказана праця. – С.110; Капустянський М. Вказана праця. – Ч. I і II. – С.35; 50. Див.: Удовиченко О. Вказана праця. – С.51; 51. Див.: Аршинов П. Історія махновського руху (1917 – 1921). – Запоріжжя, 1995. – С.100, 105, 128, 133 – 134; Махно Н. Воспоминания. В 3-х кн. – Кн. III. – Париж, 1937. – С.157-158, 175-176, 178; 52. Капустянський М. Вказана праця. – Ч.3. – С.103; 53. Там само. – С.111; 54. Там само. – Ч. I і II. – С.35; 55. Там само. – Ч. III. – С.126; 56. Історія українського війська. – Львів, 1992. – С.VIII; 57. Див.: Мазепа І. Вказана праця. – С.162-163; 58. Історія українського війська. – С.544; 59. Див.: Там само. – С.456; Капустянський М. – Вказана праця. – С.15; Стефанів З. Історія українського війська // Київська старовина. – 1993. – №2. – С.91; 60. Назарук О. Рік на Великій Україні. – Відень, 1920. – С.25; 61. Див.: Капустянський М. Вказана праця. – С.91; Ковельський Б. Вказана праця. – С.36; 62. Див.: Удовиченко О. – Вказана праця. – С.52; 63. Там само. – С.117; 64. Кудлай І.А. Селянський повстанський рух в Україні. Рік 1919. До проблеми національно-політичної орієнтації (Історіографічний нарис) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія „Історія”, „Економіка”, „Філософія”: КНЛУ, 2001, – №5. – С.235.

В.В.Тарасов

ДОСЛІДЖЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЮ ПУБЛІЦИСТИКОЮ 1989-1991 рр. ПРОБЛЕМАТИКИ “УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ” В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ ПЕРЕДВОЄНИХ ЧАСІВ

Історія українських земель напередодні і на початку Другої світової війни посідає одне з найперших місць серед численних “відкриттів” перебудовної публіцистики в історичній галузі. Саме ця обставина, на наш погляд, визначила основні напрямки пострадянських наукових досліджень у цій проблемі та, безумовно, вплинула на загальний характер її сучасної історіографії.

Дана проблема охоплює події 1938-1941 рр. і стосується передусім історії Західної України, що можна пояснити виключним геополітичним значенням цього регіону у передвоєних стосунках між СРСР, Німеччиною та рядом європейських країн (насамперед Польщею, Угорщиною, Румунією та Чехословаччиною). Для її позначення в новітній історіографії (як вітчизняній, так і зарубіжній) використовується поняття “українське питання” в європейській політиці кінця 1930–початку 1940 рр., яке, у свою чергу, містить ряд аспектів більш широкого тематичного характеру: історію Карпатської України, радянсько-німецькі договори 1939 р., збройний конфлікт між СРСР і Польщею восени 1939 р., проблему Соборності українських земель і радянізації Західної України, питання кордонів України наприкінці Другої світової війни, значення Ялтинської та Потсдамської конференцій для української справи, воз’єднання Закарпаття з Радянською Україною й ряд інших¹.

Отже, проблематика українських земель напередодні Другої світової війни розглядається сучасною історіографією як складова проблеми “українського питання” в передвоєнній європейській політиці, що є переважно здобутком постперебудовних часів. Проте основні тенденції,

підходи новітньої історіографії у цій проблемі були закладені в публіцистичній літературі наприкінці 1980–на початку 1990 рр. У такому контексті чітко простежуються декілька характерних рис.

По-перше, у сучасному розумінні публіцистика розглядала лише аспекти “українського питання”, а не весь комплекс проблем. Коло питань визначалося за принципом найбільшої суспільної гостроти. Абсолютний пріоритет надавався проблематиці возз’єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною у складі СРСР у світлі таємних протоколів до німецько-радянських пактів серпня-вересня 1939 р. На другому місці за кількістю звернень була проблема Карпатської України, оцінка її історії та переосмислення радянських історичних підходів у цьому питанні.

У свою чергу, кожна з вищезгаданих тем містила низку питань дискусійного характеру, які або виникли наприкінці 1980-х–на початку 1990-х рр. на місці радянської історичної міфології, або ж були актуалізовані у той самий період часу перебудовною публіцистикою, як епізоди раніше “забороненої” історії.

По-друге, публіцистика розглядала висвітлення подій 1938-1941 рр. як процедуру заповнення “білих плям”, породжених радянською історіографією попередніх часів, що можна пояснити не лише реальним станом наукової розробки передвоєної історії кінця 1980-х–початку 1990-х рр., але й специфікою тодішнього сприйняття всієї радянської історіографії як “суцільно фальшованої”. Тому дослідження “білих плям” історії відбувалося на тлі систематичної критики радянської історіографії. Натомість публіцистика намагалася запропонувати власну версію ретроспективи і трактування історичних подій, в якості основних складників якої виступали три паралельні процеси: наративізація історичної схеми згідно з “новими” фактами та подіями, які раніше були заборонені або невідомі, а тепер поступово відкривалися для дослідження; зміна трактувань і оцінок ключових історичних явищ; і, зрештою, концептуалізація історії на основі результатів двох попередніх процесів.

По-третє, цілий ряд обставин дозволяють стверджувати, що проблематика “українського питання” (передусім, в силу об’єктивних причин) була в основних рисах сформульована на терені діаспорної історіографії, але свого сучасного прочитання набула у працях вітчизняних вчених у постперебудовні часи, коли були вироблені основні концептуальні засади цієї історії².

Публіцистика у цій схемі виглядає своєрідним “передавальним пасом” між двома гілками української історіографії, оскільки входження в наукові праці багатьох історичних фактів і підходів відбувалося наприкінці 1980-х–на початку 1990-х рр. засобами публіцистики. Прикладом цього може бути проблематика Карпатської України, як одна з найбільших “білих плям” в історії “українського питання” 1938-1941 рр.

До вищезазначеного слід також додати й те, що в новітній історіографії одним з найрезультативніших напрямків роботи вітчизняних дослідників у цій проблемі кінця 1980-х рр. вважається співпраця з ученими української діаспори³.

Зрештою, усі зазначені чинники призвели до того, що висвітлення “українського питання” в публіцистичній літературі (особливо на початковому етапі – впродовж 1989-го р.) набуло широкого пізнавального характеру, оскільки дефіцит конкретно-історичних знань, наприклад про перебіг збройного конфлікту між радянськими і німецькими військами на території Польщі у вересні 1939 р., відчувався надто гостро.

Частково його можна було задовольнити за рахунок публікації й обговорення праць істориків діаспори (колишніх “буржуазних фальсифікаторів”), які активно розробляли ці теми. Тому на початку 1990-х рр., коли з’явилися нові концепції у цій проблематиці, вони, у свою чергу, “почасти повторювали те, що вже раніше було сказано істориками з діаспори”⁴. Зазначене сповна стосується і тих концептуальних підходів, які були вироблені на сторінках публіцистики. Вагомі зрушення були пов’язані з публікацією архівних документів та матеріалів і їхнім аналізом у пресі.

Логічним продовженням процесу наративізації історії 1938-1939 рр. стала інша тенденція перебудовної історіографії, яку можна позначити як процес зміни трактувань і оцінок ключових подій цієї історії. Серед проблем, які пережили подібну ревізію на сторінках публіцистики, слід назвати історію Карпатської України (зміна поглядів на діяльність А. Волошина, питання колабораціонізму); проблему трактування “визвольного походу” Червоної Армії у вересні 1939 р. в автентичному радянському вигляді чи як “окупацію”; питання характеру соціально-політичних та економічних перетворень на західноукраїнських землях після “возз’єднання”, з акцентом у бік

“позитивних зрушень” (освіта, мова, культура, економічний і промисловий розвиток) або у бік “сталінських злочинів” (депортації, репресії) та ін.

Насамкінець, на початку 1990-х рр. з’являються перші спроби концептуально, системно пояснити ті чи інші сторони вітчизняного історичного процесу, а особливо його “білі плями”. В сучасній українській історіографії побутує думка, що в доперебудовні часи дослідники історії 1938-1941 рр. “майже не давали оцінок подіям вересня 1939 р., а скоріше писали про проблеми суспільної боротьби у Західній Україні в 20-30-ті рр., показували розвиток робітничого і селянського руху, окремі фрагменти з історії КПЗУ”⁵. Те ж саме стосувалося й історії Карпатської України. У цьому сенсі доперебудовна радянська історіографія “українського питання” була позбавлена критичного вмісту. Тож завдання публіцистики 1989-1991 рр. накреслювалися саме в контексті даної особливості.

Таким чином, широке коло завдань, яке стояло перед дослідниками “українського питання”, вимагало досить плідної дослідницької роботи. В її контексті виникало чимало складних, суперечливих моментів, які, проте, мали б стати підставою для співробітництва двох потужних історіографічних напрямків – зарубіжної (діаспорної) україніки та радянської історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Марущенко О. Проблема соборності українських земель напередодні та на початку Другої світової війни: історіографічні роздуми / У зб.: Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни: Зб. матер. загальноукраїнської наук. конф., 24-25 жовтня 2000 р.) / Криворізький технічний ун-т, – Кривий Ріг, 2000. – С.36; 2. Див., напр.: Kosyk W. The Third Reich and the Ukrainian Question: Doc. 1934-1944. – London, 1991. – 175p.; 3. Сухий О. 1939 рік у висвітленні української історіографії / У зб.: 1939 рік в історичній долі України і українців: Матер. наук. конф. 23-24 вересня 1999 р. – Львів, 2001. – С.33; 4. Стецкевич В. Возз’єднання українських земель 1939-1940 рр.: Деякі здобутки сучасної історіографії та проблеми / В зб.: Соборність... – С.83; 5. Сухий О. 1939 рік у висвітленні української історіографії / У зб.: 1939 рік... – С.32; Стецкевич В. Возз’єднання українських земель 1939-1940 рр.: Деякі здобутки сучасної історіографії та проблеми / У зб.: Соборність... – С.68.

Л.І. Шаповал

ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ ОСНОВНИХ ЕТАПІВ РЕАЛІЗАЦІЇ НЕПУ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ

На початку 90-х рр. ХХ ст., коли відбувся демонтаж радянської політичної системи, виник своєрідний вакуум у дослідженнях ключових проблем аграрної історії. Досягненням сучасної історіографії є визначення основних напрямків з’ясування теоретичних питань, а також виокремлення ключових тематичних пріоритетів у висвітленні нового економічного курсу. Виходили праці вчених, які започаткували вивчення соціальної історії ще у 80-х рр. ХХ ст. Автор статті висвітлює рівень наукової розробки українськими істориками досліджень основних етапів історії непу в аграрному секторі, оскільки аграрна проблематика була актуальною, що становить мету даної розвідки. Так, С. Лях присвятив низку наукових праць проблемам застосування найманої праці, з’ясуванню чисельного та соціально-професійного складу робітників радгоспів і наймитів у селянських господарствах. В одному з підрозділів автор показує організаційно-правовий механізм використання найманої праці в аграрному секторі періоду непу. Дослідник виокремлює „процес соціального розшарування в українському селі в умовах непу”, „експлуатацію найманих робітників дрібно-капіталістичними господарствами”, землезабезпечення, оснащення реманентом, забезпечення худобою, аграрне перенаселення¹. Середовищем, яке рекрутувало наймитів, були переважно бідняцькі господарства, а стимулами і мотивами – матеріальна скрута, бажання покращити економічне становище. Скасування продрозкладки і перехід до продподатку, на думку С. Ляха, стимулювали зростання посівних площ, відтак зумовили попит на робочу силу¹. Однак голод 1921 р. загальмував економічні фактори найму, оскільки поглибилася натуралізація сільськогосподарського виробництва. Криза 1923 р. („ножиці цін”) і неврожаї 1924 та 1928 рр. також зменшували попит на робочі руки. Висновок ученого про стимулюючий вплив продподатку на зростання посівних площ і (як наслідок) широкого застосування найманої робочої сили зводиться до формулювання соціально-економічного аспекту класичної для радянської і пострадянської історіографії формули непу: скасування продрозкладки і заміна її продподатком. У дисертації, яку С. Лях захистив у 1991 р.², підкреслювалася конструктивна роль соціального інституту наймитства

.....
для розвитку продуктивних сил сільського господарства. Між тим, визначення соціального прошарку непівського суспільства, до якого належали наймити, як „аграрного загону робітничого класу” або „сільськогосподарського пролетаріату” видається нам дещо суперечливим. Адже наймитами, судячи з монографії і дисертації С. Ляха, були селяни, які мали господарство, землю, тобто володіли засобами виробництва, відтак не відповідали класичному для марксистської методології визначенню класів і соціальних груп.

Тезу про взаємозв'язок розміру посівних площ з активізацією найму робочої сили відслідковує В. Калініченко, але поза непівським чинником впливу, а лише в контексті аграрного перенаселення, економічного розвитку селянських господарств. Чим заможніше господарство, зазначав автор, тим краще воно забезпечувалося робочою силою³.

Соціальний аспект найманої робочої сили, характерний для радянської історіографії 80-х рр., фактично ігнорувався історичною наукою протягом 90-х років, крім згаданих праць С. Ляха. 1993 р. була захищена кандидатська дисертація Ю. Святцем про соціально-економічну типологізацію селянських господарств у роки непу⁴, але вона стосувалася не історії, а джерелознавства, методології дослідження вибіркового статистичного перепису селянських господарств. Ця робота не викликала поштовху до відповідних історичних досліджень. До проблематики наймитства у роки непу повернулися лише на початку ХХІ ст. Так, О. Десятніков, розкриваючи еволюцію трудових відносин на селі, фактично присвятив три розділи дисертації винятково питанням найму в сільському господарстві. Він розглядає особливості використання найманої робочої сили селянськими господарствами, регулювання трудових відносин у сільському господарстві, чисельність і структуру наймитства, їх умови праці та побуту, соціально-економічне становище робітників радгоспів⁵. Попит одноосібних селянських господарств на найману працю, виходячи з результатів дисертаційного дослідження О. Десятнікова, зумовив перехід до ринкових засад непу, селянське підприємництво, збільшення посівних площ та удосконалення агрокультури, але „у сільському господарстві доби непу слід відрізнити найм вимушений від найму підприємницького”⁶. Хоча найм завжди вимушений, проте стимулом до нього є різні потреби – соціальні, економічні, споживчі. „Перший був зумовлений відсутністю необхідної кількості робітників у господарстві, – зазначає О. Десятніков, – другий – потребами товарного виробництва у робочій силі”⁷. Мало дослідженим сьогодні залишається соціальний аспект використання найманих робітників на приватних промислових підприємствах – ценової і кустарно-ремісничої промисловості. Частково цієї проблеми торкнувся М. Олійник, досліджуючи діяльність приватних виробництв і систему соціального захисту працюючих⁸, а також О. Сушко, виокремивши чисельний склад та соціальний облік найманих робітників приватних підприємств⁹. Загалом праці С. Ляха, О. Десятнікова, М. Олійника, О. Сушка, частково О. Мовчан (про „соціально-захисну діяльність радянських профспілок”)¹⁰, Б. Андрушишина (про соціальну політику державних органів)¹¹ стосувалися важливого компоненту непу – ринку робочої сили.

Селянське господарство в Україні періоду непу сучасна українська історіографія досліджує в основному у контексті формування тоталітарного суспільства, хоча є монографічні і дисертаційні праці з конкретних соціально-економічних проблем. До них слід віднести наукові розробки В. Калініченка. Його перша монографія стосувалася селянського господарства України до колгоспного періоду, хоча її перший розділ „Перехід до непу і селянське господарство” підкреслює особливості впливу нової економічної політики на розвиток ключових галузей сільськогосподарського виробництва¹². Перелік проблем, які автор обрав для дослідження, стосувався соціально-демографічної ситуації, селянського землекористування, ключових галузей сільського господарства (землеробства, тваринництва), забезпечення реманентом. Наступна монографія В. Калініченка, опублікована ним у 1997 р.¹³, була присвячена „вивченню досвіду індивідуального селянського господарства в період непу, коли воно було основним виробником сільськогосподарської продукції в країні”¹⁴. Обидві праці повертали традицію історико-економічних досліджень селянських господарств, яку започаткували вчені-економісти і статистики в 20-х рр. Необхідно зазначити, що в українській історіографії від 30-х до 80-х рр. ХІХ ст. включно не з'являлося ґрунтового дослідження соціально-економічних проблем розвитку селянських господарств, хоча їх розглядали в контексті колгоспного і радгоспного будівництва, розвитку соціально-класової структури радянського суспільства. В. Калініченко не ідеалізує неп та його роль у розвитку сільського господарства, яке мало внутрішній потенціал розвитку. Він вважає, що саме з кінця 1924–початку 1925 р. „у країні почалося здійснення нового курсу, що передбачав рішучу відмову від воєнно-комуністичних методів керівництва на селі”¹⁵. Цікавим є його тлумачення

діяльності місцевих активістів і парт-номенклатурників, які чинили опір принципам непу, захищаючи адміністративно-командні методи керівництва¹¹. Він переконаний, що кризу 1923 р. ініціювали прибічники адміністративно-командної системи, щоб „порушити нормальний розвиток сільського господарства після переходу до непу”¹¹. Таке тлумачення причин кризи є оригінальним, яке вирізняється новизною в історіографії останнього, зокрема й російської. Автор весь час посилається на ґрунтовні статистичні дані, а також оперативні відомості Наркомзему УСРР – установи, яка переймалася розвитком сільського господарства. В історіографії аграрних відносин є єдина дисертація про діяльність Наркомзему УСРР у 1921–1927 рр., автор якої 1993 р. звернув увагу на конструктивну роботу цього ключового наркомату, котрий сприяв „зміцненню фермерського типу господарювання”¹². Соціально-економічні пріоритети висвітлення розвитку селянських господарств характерні для дисертаційного дослідження В. Лазуренка про „заможне селянство в умовах непу”¹³. У монографії В. Лазуренка, яка вийшла в 2003 р.¹⁴, два розділи стосувалися соціально-економічного визначення заможності селянських господарств „в добу непу” і ставлення до них влади. Він досліджував також і здійснення податкової політики, але з точки зору фінансово-економічного обмеження заможних селянських дворів¹⁵.

Політико-економічний принцип науково-історичного аналізу відносин в українському селі південних регіонів 1921–1929 рр. притаманний загалом ґрунтовній монографії Ю. Котляра. Нова економічна політика, яка, судячи зі змісту і структури роботи, поділена на два періоди (1921–1926 та 1927–1929 рр.), розглядається на тлі „зародження тоталітарного режиму” у селі та фінансово-економічного обмеження селянських господарств¹⁶. Дослідник показав регіональний аспект здійснення економічної політики радянської держави у сільському господарстві Півдня України, зосереджуючись на ключових галузях – землеробстві, тваринництві, формах селянського землекористування, використанні хлібозаготівельної кризи 1927–28 рр. Знаковою подією, яка розчистила ґрунт для реалізації принципу непу на селі, Ю. Котляр вважає заміну продрозкладки натуральним податком, але додає й інші економічно-організаційні фактори – новий землеустрій, оренду землі, використання найманої праці. Оренда землі, на його переконання, сприяла „відродженню ринкових відносин на селі”. На його думку, 1923–1927 рр. виявилися найсприятливішими для сільських господарств, оскільки аграрна валова продукція країни зросла майже удвічі¹⁶. Дві монографічні праці: особиста – О. Ганжі¹⁷ та колективна¹⁸, підготовлені в Інституті історії України, стосувалися непу в українському селі, хоча в них відсутні розділи з проблем розвитку базових галузей сільського господарства. Вони написані в контексті становлення тоталітаризму. Українське село періоду непу (голод 1921–1923 рр., соціально-економічний уклад життя, селянська кооперація, хлібозаготівлі) виокремлено розділом колективної монографії про голод 1932–1933 рр. Автори підрозділів О. Мовчан, В. Марочко, Л. Гриневич¹⁹ не ідеалізують „непівського ренесансу”, хоча підкреслюють потенційні можливості непу, які не витримали конкуренції з рештками військово-комуністичної ідеології та командно-адміністративної системи тоталітарного типу. Стосовно ж голоду 1921–1923 рр. – українські історики ще на початку 90-х рр. свідчили про його штучне походження. Зокрема, про це йшлося у передмові С. Кульчицького до збірника архівних документів²⁰, у його монографії²¹, а також у статті О. Мовчан²². Їхні розвідки показали суперечливість економічної політики початку 20-х рр., штучність голоду, зумовленого існуванням продрозкладки, реквізиціями хліба.

Ґрунтовністю, а також проблемно-тематичною спрямованістю вирізняються наукові праці істориків-аграрників, підготовлені співробітниками Науково-дослідного інституту селянства при Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького. На базі інституту і наукового товариства істориків-аграрників формується і розвивається відповідний напрямок в історіографії. Його представляють не лише відомі в Україні та поза нею історики, а також молода генерація дослідників аграрної історії, яка займається конкретними проблемами: Ю. Святець (вибіркові переписи, регіональні аспекти сільського господарства, соціально-економічні фактори його розвитку)²³, О. Десятников (наймана праця, чисельність наймитів, оплата їх праці)²⁴, В. Паскаленко (соціально-економічний тип заможного селянства)²⁵, Т. Малеева (кустарні промисли селян)²⁶, С. Корновенко (податкова і хлібозаготівельна політика)²⁷. Так, досліджуючи податкову політику 20-х років в Україні, С. Корновенко та В. Лазуренко виокремлюють її визискову спрямованість стосовно селянських господарств²⁸, такої ж думки і дослідниця Т. Козацька²⁹.

Хлібозаготівлі в Україні, як складова економічної політики радянської держави, також стали предметом наукових досліджень, хоча донедавна ця проблема не викликала зацікавлення. У 1992 р. була захищена одна з перших дисертацій на тему державної хлібозаготівельної політики у 1926–

1929 рр.³⁰. Три розділи роботи (особливості регулювання хлібного ринку, хлібозаготівельна криза 1927-28 рр., „воєнно-комуністичний” характер хлібозаготівельної політики 1928-29 рр.) розкривають авторську концепцію непу, її складові принагідно до ринку зернової продукції. На думку А. Морозова та С. Корновенка, державні хлібозаготівлі у 1924–1929 рр. „проводилися в економічних умовах, максимально наближених до ринкових”³¹. В. Саричев, з’ясовуючи проблеми взаємин держави і селянства, до чинників, які спричинили її, відносив: монопольне встановлення непомірно низьких цін на сільгосппродукцію, відсутність державних стратегічних запасів, перекося експортної торгівлі, чутки про війну³². В. Марочко шукає витоки зернової проблеми у деструктивних діях радянського режиму, які призвели до ліквідації поміщицького землеволодіння і економічного обмеження фермерських селянських господарств, що негативно вплинуло на структуру і ринок зерна³³. Надзвичайні методи хлібозаготівель показала Л. Гриневич³⁴. Нею підкреслюються не лише руйнівні наслідки господарської політики, а й безальтернативність непу в умовах владного терору. Аналізуючи російські збірники документів про трагедію селян, Г. Капустян приходить до висновку, що хлібозаготівлі 1928–1929 рр. довершили „злам непу”³⁵. Неп не розкрив свого потенціалу, тому що завадила „сталінська політика, заснована на концентрації влади в руках однієї людини”³⁶.

Зазначимо, що сьогодні виявляється основна вада сучасних історичних досліджень – ототожнення політики, якою був більшовицький неп, з конкретними економічними явищами. Політика, як її бачив В. Ленін, виявилася набагато радикальнішою, ніж передбачали її творці. Вона розкрила свої переваги у розвитку кооперації і приватного підприємництва, а також у показниках сільськогосподарського виробництва, проте її поступальний і широкомасштабний вплив стримувала сама політична система, яка залишилася без суттєвих змін. Надзвичайні методи ускладнили ситуацію в суспільстві. Їх детальний і всебічний аналіз здійснено у п’ятитомному виданні повних стенограм пленумів ЦК ВКП(б), опублікованих за безпосередньої участі російського історика В. Данилова. У передмові до першого тому вчений говорить, що саме 1924–1927 рр. були для села „дійсно роками непу”, а він забезпечував, насамперед, відбудову сільськогосподарського виробництва³⁷. Такий висновок принципово важливий для з’ясування концепції самого непу і його тактико-стратегічних завдань. „Хлібний чинник” відіграв ключову роль у виникненні кризи восени 1927 р., але не єдиною, тому що діяла низка об’єктивних і суб’єктивних факторів. Восени 1928 р. наслідки „надзвичайщини” виявилися очевидними – відбулася ліквідація основ непу³⁸. Нова економічна політика відходила у минуле, поступившись командній системі.

Отже, аграрна проблематика в українській історіографії непу, судячи з кількості праць та їх проблемно-тематичного спрямування, є ключовою. Вона представлена дослідженнями історії становлення і розвитку споживчої, сільськогосподарської, кредитної та промислової кооперації, історико-економічними та соціально-політичними аспектами функціонування селянських господарств. Між тим, існує велика низка малодосліджених проблем: організаційна структура внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції, роль суб’єктів господарювання у його формуванні, форми дрібного приватного підприємництва, колективні форми господарювання в роки непу. Досліджуючи соціально-економічні проблеми розвитку аграрного сектору (диференціацію селянських господарств, використання найманої праці, орендні відносини, типологію заможного селянства, податкову політику, хлібозаготівлі, кустарні промисли), історики виокремлюють проблему впливу нового курсу на продуктивність сільськогосподарського виробництва. Спростовано поширену раніше в радянській історіографії тезу про так званий відбудовчий період сільського господарства у 1921-1925 рр., тому що ренесансу як такого не відбулося, а неп був лише умовою для розвитку кооперації та приватного підприємництва. Новим є тлумачення селянських господарств як дрібних сільськогосподарських підприємств фермерського типу. Дискусійним видається твердження деяких російських істориків про відсутність цілісної системи в сільському господарстві, оскільки спостерігається ототожнення ними політики і конкретних економічних відносин. Неп не мав ознак системності, тому що репрезентував принципи і методи реалізації конкретної політики, що взаємодіяла з усталеними формами економічного життя суспільства, яка є об’єктом майбутніх досліджень українських істориків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К.: „Вища школа”, 1990. – 127с.; 2. Лях С.Р. Сельскохозяйственные рабочие Украинской ССР в 20-е годы.// Автореф. дис ... докт. ист. наук: 07. 00. 01 / КГУ ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1991. – 23с.; 3. Калініченко В.В. Селянське господарство

- України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Харків: Основа, 1997. – 94с.; 4. Святець Ю.А. Соціально-економічна типологія селянських господарств України у роки непу (масові джерела та методи їх дослідження)// Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1993. – 19с.; 5. Десятніков О.В. Еволюція трудових відносин на селі в добу НЕПу. Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / ЧНУ ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 10-11с.; 6. Олійник М.М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921-1929 рр. – Харків : Основа, 1998. – 128с.; 7. Сушко О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УСРР (1921-1929). – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. – 96с.; 8. Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 418с.; 9. Андрусишин Б.І. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. – К.: ФПУ, 1995. – 191с.; 10. Калініченко В.В. Селянське господарство України в до колгоспний період (1921-1929). – Харків: Основа, 1991. – 129с.; 11. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х.: Основа, 1997. – С.3; 63; 65.; 12. Сергеев В.В. Діяльність Наркомзему України в 1921-1927 роках// Автореф. дис...канд. іст. наук: 07. 00. 01 / ЗНУ. – Запоріжжя, 1993. – 22с.; 13. Лазаренко В.М. Заможне селянство України в умовах непу// Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07. 00.01 / Донец. нац-й ун-т. – Донецьк, 2001. – 19с.; 14. Лазаренко В.М. Заможне селянство України в умовах непу. – Черкаси: Відтуння-Плюс, 2003. – 159с.; 15. Лазаренко В.М. Податкова політика радянської держави по відношенню до економічно міцного селянського господарства України в добу НЕПу // Український селянин: 36-к наук. праць/ За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Вип. 6. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2002. – С.109-112.; 16. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.). – Одеса: ТОВ ВІД, 2004. – 153с.; 17. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 205с.; 18. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 223с.; 19. Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – 886с.; 20. Голод 1921-1923 років в Україні: 36. докум. і мат-лів // Упоряд.: О.М. Мовчан, А.П. Огіньська, Л.В. Яковлева: Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1993. – 240с.; 21. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: „Основи”, 1996. – 396с.; 22. Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр. на Україні: факти, судження, пошуки. Вип. 1. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1991. – С.24-35.; 23. Святець Ю.А. Вибіркові переписи селянських господарств 1920-х рр. як джерело з історії // Український селянин: 36-к наук. праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Вип. 6. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2002. – С.19-22.; 24. Десятніков О.В. Попит на найману працю у селянських господарствах України в період НЕПу // Український селянин: 36. наук. праць. – Вип. 6. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2002. – С.112-114; Десятніков О.В. Еволюція трудових відносин на селі в добу НЕПу.// Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / ЧНУ ім. Б. Хмельницького. – Ч., 2005. – 20 с.; 25. Паскаленко В.Є. Заможний селянин в добу непу: комуністична доктрина та економічні реалії // Український селянин: 36-к наук. праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Вип. 8. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2004. – С.257-259.; 26. Макеева Т.І. Кустарні заняття українського селянства у 1927-29 рр. (реконструкція за матеріалами архівних справ) // Український селянин: 36-к наук. праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Вип.8. – Черкаси: ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2004. – С.273-275.; 27. Корновенко С.В. Податкова політика Радянської влади в українському селі у відбудовний період (1921-1925 рр.)// Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07. 00.01 / Донец. нац-й ун-т. – Донецьк, 2000. – 20с.; 28. Корновенко С.В., Лазаренко В.М. Село. Хліб. Гроші: податкова політика радянської влади в українському селі у період непу. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – 188с.; 29. Козацька Т.Ю. Система оподаткування та самообкладання селян в УСРР 1928-1930 рр. // Питання аграрної історії України та Росії. Мат-ли п'ятих наук. читань, присвячених пам'яті проф. Д. Пойди. – Д., 2004. – С.151-158.; 30. Слотюк П.В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926-1929 роках (історико-економічний аспект)// Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 02 / КДУ ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1992. – 19с.; 31. Морозов А., Корновенко С. Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні 1924-1929 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Між від. 36-к наук. праць. Вип. 8. – К.: Ін-т історії України, 2003. – С.61.; 32. Саричев В.І. Селянство і Радянська влада в 1925-1928 роках: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Дніпропетр. держ. ун-т. – Д., 2000. – С.11; 33. Марочко В.І. Зернова проблема та „криза хлібозаготівель”// Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С.265-278.; 34. Гриневич Л.В. Методи хлібозаготівель 1928-1929 років посталінському // Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С.278-294.; 35. Капустян А.Т. Украинское крестьянство и власть в первые годы НЭПа // Отечественная история. – 2001. – №5. – С.165-173.; 36. Лехан Л.Б. Зміни чисельності структури і становища селянства Лівобережної України в 1928-1933 роках// Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07. 00.01 / ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2002. – 19с.; 37. Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928-1929 гг. В 5-ти томах. – Том 1: Объединённый пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 6 – 11 апреля 1928 г. Редакционная коллегия тома В.П. Данилов, О.В. Хлевнюк (отв. ред.) Н.В. Муравьева, Н.А. Сидоров. – М.: МФД, 2000. – С.6.

Рецензії

А.В. Войнаровський

**МАТЕРІАЛИ ДО КНИГОВИДАВНИЧОГО РЕПЕРТУАРУ ПОДІЛЛЯ (1852 – 1923).
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОСІБНИК УКЛАДАЧ Т.Р. СОЛОМОНОВА. – ВІННИЦЯ, 2006. – 352 С.**

Специфіка сучасності полягає в тому, що процеси глобалізації та інтеграції супроводжуються не менш потужними проявами локалізації та регіоналізації. Загалом партикулярні цінності є одними з найбільш важливих у демократичному суспільстві, адже саме через знання історії рідного краю, знання людиною розвитку того регіону де вона формується як особистість, сприяють становленню справжнього патріота своєї Батьківщини. В часи СРСР увага акцентувалася на глобальних цілях, і належної уваги до вивчення історії малої Батьківщини практично не приділялося.

Вкрай важливо при дослідженні історії краю орієнтуватися в джерелах та літературі. В даному випадку укладачем посібнику по матеріалах книговидавничого репертуару Поділля в 1852-1923 рр. було здійснено достатньо великий обсяг копіткої роботи по збору, аналізу і опрацюванню матеріалів.

Бібліографічний посібник містить надзвичайно корисну та цікаву інформацію для науковців, краєзнавців, дослідників історичного, економічного, етнографічного минулого Подільського регіону. Укладач здійснила ґрунтовну роботу по збору інформації щодо книговидання на Поділлі в період 1852-1923 рр., тобто від часу відновлення друку книжок в нових економічних – капіталістичних умовах – і до початку державної реєстрації видань в УРСР. Опрацьований матеріал систематизовано в хронологічному порядку. Особливо цінною для користувача є інформація про місця збереження кожного виявленого примірника видань (бібліотеки, архіви та музеї України та Росії). Реконструючи книговидавничий репертуар Поділля, укладач опрацьовала каталоги та фонди Національної бібліотеки імені В. Вернадського, Національної парламентської бібліотеки України, Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки імені К. Тімірязєва, Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки імені М. Островського, бібліотеки і фондові колекції Вінницького й Хмельницького обласних краєзнавчих музеїв, Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. Також автор використала фонди бібліотек Державного архіву Вінницької області та Кам'янець-Подільського державного університету. Це істотно полегшує роботу дослідника та значно скорочує час пошуку необхідної інформації. Репертуар вказаних у посібнику книг є різноманітним за своєю тематикою. Він відображає друки всіма мовами, і це спонукає до думки про можливість розширення джерельної бази історико-регіональних досліджень за рахунок публікацій польською, єврейською, латинською мовами, адже традиційно більшість дослідників використовують публікації українською і російською мовами.

Бібліографічний список виявлених видань доповнено системою допоміжних покажчиків. Основними серед них є іменний і географічний. Цим істотно полегшується робота з посібником – дозволяє оперативно знайти необхідну інформацію. Позитивним є укладення переліку видавничих організацій, видавництв, видавців, друкарень, а також дозволяє виявити основні видавничі центри розглянутого регіону. Покажчик назв видань дозволяє дослідникам окремих проблем даного періоду з історії краю досить оперативно здійснити підбір літератури.

Укладений бібліографічний посібник істотно покращує можливості для дослідження історії Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст., розширює джерельну базу дослідження, оптимізує пошук необхідної літератури. Книга вдало структурована та оформлена.

Укладачем даного посібника в кандидатській дисертації здійснений тематико-типологічний аналіз реконструйованого репертуару, розглянутий його зміст за хронологією, мовою друку та видавничими центрами краю. Але, на жаль, досі матеріали цього дослідження не оприлюднено, що знижує можливий ефект цих наукових студій.

К.В. Завальнюк, Т.В. Стецюк

**В.П.РЕКРУТ “З ЛЮДЬМИ І ДЛЯ ЛЮДЕЙ...” (ДИМИТРО МАРКОВИЧ В
УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ: КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).
– ВІННИЦЯ: ІПІ БАЛЮК, 2006.- 408 С.**

Ім'я Д.В.Марковича (1848-1920) – визначного українського громадського та державного діяча, піонера-кооператора, талановитого літератора, щирого українця-патріота, одного з творців нашої державності – добре відоме як в Україні, так і за її межами. Тому, здавалося б, у насиченій значними подіями та фактами біографії великого сина українського народу не повинно було б залишатися жодних “білих плям” або невідомих сторінок. Однак, знайомлячись із новою книгою відомого вінницького вченого-краєзнавця В.П. Рекрута “З людьми і для людей...” (Дмитро Маркович в

Безперечно, що розповідь про книгу В.П. Рекрута буде неповною, якщо не згадати про ще одну вагому заслугу автора. Зокрема, завдяки його пошукам у запасниках Вінницького художнього музею було віднайдено портрет Д. Марковича роботи художника П.В. Носка (1885-1976), який більше 60 років припадав там пилом. Це ж саме можна сказати і про цілий ряд унікальних документів та матеріалів, уперше зібраних та систематизованих автором у додатках до книги.

Значно доповнюють книгу й численні світлини та ілюстрації із зазначеної тематики (деякі з них, взагалі, подаються вперше), а також ретельно упорядкований науково-довідковий апарат.

На жаль, у книзі зустрічаються й деякі мовні та фактичні огріхи, що, з огляду на величезну насиченість книги різними подіями, іменами та деталями, є неминучим фактом. Так, на сторінці 170 серед прізвищ авторів часопису "Народна воля" одночасно згадуються Є. Щириця та Ю. Щириця (насправді, це одна і та ж особа). Прізвище Вінницького міського голови А. Фанстіль, а не Фанствіль, як це подано на сторінці 211.

Все ж зазначені окремі неточності аж ніяк не применшують наукової ваги та новизни книги В.П. Рекрута. Більше того, дана книга на сьогодні є найповнішим та найгрунтовнішим дослідженням в українській історіографії життя та діяльності Д.В. Марковича. Повнота та всебічність викладу матеріалу в книзі, його наукова новизна, а також глибока аргументованість висновків роблять дослідження В.П. Рекрута цінним набутком вітчизняної історіографії. Разом з цим, книга стане цінним джерелом інформації не лише для професійних істориків, фахівців-кооператорів, але й для краєзнавців – аматорів, учнів, студентів, зрештою для всіх людей, яким не байдуже майбутнє своєї держави – України.

А.К.Лисий, А.Д.Ткаченко

**БУШИН М.І., ГУРЖІЙ О.І., ТОВСТОП'ЯТ Л.М. ІЛІЯ ШУЛЬГА – ІСТОРИК УКРАЇНИ.
НАРИС ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ. ЧЕРКАСИ, 2006. – 252 С.**

У вітчизняній історичній науці є непересічні постаті, які вже давно становлять суспільний інтерес, а їх праці стали помітним надбанням для багатьох поколінь вчених-гуманітаріїв, широких кіл громадськості. І незважаючи на те, що в різні історичні періоди їх могли сприймати по-різному то зі знаком „плюс“, то „мінус“, – мало хто заперечував силу їх таланту, значущість наукового потенціалу, неординарність мислення чи світобачення. „Типовим“ прикладом цьому може слугувати М. Грушевський. Щось схоже було пов'язане з В. Антоновичем, Д. Багалієм, Д. Дорошенком, Д. Донцовим, В. Винниченком, Д. Яворницьким, М. Яворським, ще з десятками, а то й сотнями інших суспільствознавців, політиків, письменників...

На науковій ниві в різний час поряд з видатними істориками працювали й менш „помітні“ дослідники, однак своїми „скромними“ напрацюваннями вони робили внесок у розвиток суспільної думки, клали, так би мовити, власні цеглини у високі стіни храму істинної науки. Безперечно, й їх доробок має бути повною мірою оцінений наступними поколіннями, бо крізь призму вивчення їх особистого життя й творчості можна краще осягнути, за яких саме умов у різні періоди створювалася вітчизняна історіографія.

Серед українських вчених у галузі історії, діяльність і творча спадщина яких заслуговує на всебічне висвітлення, є постать Іллі Гавриловича Шульги (1921-1993) - доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника вищої школи УРСР.

Із цим завданням успішно справилися автори рецензованої праці, один з яких – професор Бушин М.І. – був студентом Шульги І.Г. на початку 60-х рр. минулого століття. Вони поставили собі за мету здійснити аналіз наукової діяльності І. Шульги як історика України, визначити місце та значення його наукової спадщини у вітчизняному історіографічному процесі. При цьому важливим аспектом дослідження стало з'ясування умов, за яких формувалася І. Шульга як вчений і педагог.

Дослідники наукову діяльність та життя І. Шульги умовно поділили на три великих періоди:

І. 1921-1954 рр. – народження, дитинство й юність, здобуття освіти і отримання спеціальності, початок педагогічної діяльності та науково-історичної роботи, визначення кола творчих інтересів, формування світогляду Іллі Гавриловича Шульги.

ІІ. 1954-1972 рр. – робота в Ужгородському державному університеті, поглиблене вивчення минулого України, публікація перших наукових студій із соціальних рухів та економічного становища Закарпаття в другій половині XVIII – першій половині XIX ст., дослідження виробничих соціально-економічних і культурних зв'язків мешканців Західної України з іншими регіонами країни та іноземними державами.

III. III. 1972-1993 рр. – перебування у Вінницькому державному педагогічному інституті ім. М. Островського, продовження розробки різноманітних аспектів історії Закарпаття, вивчення соціально-економічного розвитку Поділля й Волині кінця XVIII - початку XIX ст., дослідження голодоморів початку XX ст. в Україні, активна громадська діяльність у краєзнавчому товаристві „Поділля”, „Товаристві української мови ім. Т.Г. Шевченка”, Вінницькій обласній організації Товариства книголюбів.

Авторами доведено, що Ілля Гаврилович Шульга серед багатьох українських істориків 1960-1990-х рр. займає помітне місце. Його наукова та педагогічна спадщина дозволяють стверджувати, що він належить до того покоління вітчизняних істориків, які зуміли не лише зберегти, а й примножити в своїй діяльності кращі здобутки української історіографії. Ілля Гаврилович - один із тих науковців, які мали різнобічні творчі інтереси та неабиякі професійні знання, працювали над створенням об'єктивної історії України.

Як історик Шульга формувався в досить складних суспільно-політичних умовах сталінсько-брежнєвської тоталітарної системи, яка характеризувалася тиском на духовність людей, приниженням ролі інтелігенції та переслідуванням національно-культурних діячів, що призводило до абсолютного панування принципу партійності в історичній науці, гіперболізації класового підходу, нехтування об'єктивністю і процесами ціннісного пізнання.

Тематика історичних студій І. Шульги поступово зазнавала певних змін. Так, на першому етапі своєї творчості він вивчав переважно аспекти економічного України другої половини XVIII-XIX ст., а в кінці 80-х рр. XX ст. І. Шульга захопився висвітленням новітньої історії України.

Зрозуміло, що історичні праці, особливо раннього періоду, не були позбавлені ідеологічних догм, штампів і стереотипів в угоду тогочасному політичному режиму. Теоретичною основою праць вченого того періоду, природно, був марксизм-ленінізм. Однак Шульга вже на той час помітно відрізняється від багатьох представників „офіційної” ортодоксальної історіографії різноманітністю підходів до проблематики досліджень, оригінальністю висновків, докладною аргументованістю і переконливою логікою.

Він помітно розширив джерельну базу наукових пошуків із минулого України порівняно з попередниками, ввів до наукового обігу нові комплекси історичних документів. Зробивши внесок у розробку багатьох тем, вчений своїми працями створив ґрунтовну основу для подальшого вивчення соціально-економічної історії пізнього феодалізму, голодоморів радянської доби в Україні. Зокрема, дав імпульс для поглиблених розробок означених проблем таким вченим, як О. Мазурок, В. Задорожний, В. Пальок, Г. Демян, Л. Раковський, А. Зінченко, С. Дровозюк, М. Лихогляд, О. Струкевич та багатьом ін.

Праці І. Шульги, його творча спадщина стали важливим фактором розвитку регіональних досліджень, джерелом пізнання потенційних можливостей створення системного викладу суспільствознавцями вірогідних знань про історію українського народу в межах тієї суспільно-політичної ситуації, що існувала в Україні протягом 50-90-х рр. XX ст.

Талановитий лектор і педагог, він створив власну школу, з якої вийшла плеяда нині широко відомих вчених. А активно займаючись громадською роботою, Ілля Гаврилович упродовж багатьох років очолював Вінницьку обласну організацію „Товариства книголюбів”, був активним учасником товариства „Просвіта”.

Слід зазначити, що джерельна база монографії значно розширена за рахунок неопублікованих джерел, виявлених у державному архіві Вінницької області, Вінницькій державній обласній науковій бібліотеці ім. К.А. Тімірязєва, Науковій бібліотеці Ужгородського національного університету, обласній науковій бібліотеці ім. Т.Г. Шевченка м. Черкаси. Особливо важливим є особовий фонд І. Шульги в Державному архіві Вінницької області, що містить документи, які стосуються біографії, наукової та педагогічної діяльності, особисті матеріали, офіційні посвідчення, отримані вченим у зв'язку з ювілейними датами, нагородженнями тощо; рукописи наукових праць, листування, фотографії (групові та індивідуальні) і т. ін.

Архівні документи для відтворення цілісної біографії І. Шульги було використано вперше.

Автори, і до них приєднуються рецензенти, сподіваються, що Іллю Гавриловича Шульгу ще довго пам'ятатимуть як проникливого дослідника минушини та сучасності рідної України.

**МАЛИНОВСЬКА О.А. УКРАЇНА, ЄВРОПА, МІГРАЦІЯ: МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ
УКРАЇНИ В УМОВАХ РОЗШИРЕННЯ ЄС. - К.: БЛАНК-ПРЕС, 2004.-171 С.**

Розширення Європейського Союзу 2004 року, коли західний кордон України став східним кордоном ЄС, вплинуло на політичну, економічну, соціальну і культурну сфери взаємин нашої держави із сусідами. Не зважаючи на офіційно проголошений курс України на європейську і євроатлантичну інтеграцію, в країні гостро відчувається брак досліджень українських авторів щодо історії і сучасності Європейського Союзу і взаємин України з ЄС. Праця О. Малиновської „Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС” вдало заповнила нішу у сфері о міграційної політики в сучасній Європі та Україні. Не забуваймо, що вільна міграція людей (нарівні з пересуванням товарів, послуг і капіталів) є однією з фундаментальних свобод єдиного ринку.

Автор чітко вибудувала структуру роботи. У першому розділі виклала сучасний стан міграції і міграційної політики в ЄС, що є здебільшого новою інформацією для українського читача. Міграційна ситуація і політика Європейського Союзу показана як динамічна і відкрита до змін. Одним із чинників, що мали вплив на модернізацію поглядів на міграцію, показаний процес розширення ЄС 2004 року. Передаючи динаміку міграційних процесів у країнах Європи, демонструється потреба Західно- і Центральноевропейських держав у кваліфікованій і некваліфікованій робочій силі з України. Цим автор логічно підводить читача до сприйняття другого розділу, де викладений аналіз ситуації з позицій інтересів української держави та її громадян. Беззаперечною перевагою праці є викладення методології дослідження міграційної політики і її сприйняття населенням західних областей України (тих, що найбільше відчули наслідки сусідства з Європейським Союзом). Читач має змогу отримати не лише авторські висновки й обґрунтування результатів, але й оцінити валідність методів вивчення проблеми.

О.Малиновська провела комплексний аналіз взаємовпливів соціально-економічної ситуації, зовнішньої політики країн і культурної взаємодії населення. Взаємопов'язаність цих факторів продемонстрована як на рівні держави, так і на рівні регіону та окремих родин, що включені до системи сталих міжнародних контактів.

Автор подає порівняльний аналіз стану й інтенсивності прикордонних контактів до введення візового режиму з новими членами ЄС і після запровадження віз. Доводиться думка, що, незважаючи на заходи для пом'якшення візового режиму, звужено можливості переміщення населення України за кордон. Оцінюючи перспективи взаємодії України з Європейським Союзом, О.Малиновська вказує на відкриті можливості співпраці, але наголошує на залежності від таких чинників, як політична воля лідерів країн ЄС і керівництва української держави. Цінність даної праці підвищується завдяки розробці рекомендацій відносно заходів, „які б дозволили послабити негативний вплив візових обмежень на міграційні переміщення населення України” [С.155]. Дані рекомендації не носять жодного екстраординарного характеру, проте формують певний оптимальний набір точок докладання зусиль українських владних структур з метою інтенсифікації міжнародних контактів на західному кордоні нашої держави. Дослідження О.Малиновської стане у нагоді широкому колу науковців у сфері історії, політології, соціології, економіки, державного управління та інших, а також корисним для ознайомлення державними службовцями, що працюють на регіональному і загальнодержавному рівнях.

Ю.І. Поп

**РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ: В 27 ТОМАХ. ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ / РЕДАКЦІЯ
ТОМУ: І.С. ГАМРЕЦЬКИЙ (ГОЛОВА), В.П. ЛАЦИБА, С.С. НЕШИК ТА ІН. – УПОРЯДНИКИ:
В.П. ЛАЦИБА (КЕРІВНИК), В.І. БІЛОКОНЬ, К.Д. БУХІН, В.Ю. ВАСИЛЬЄВ, К.В. ЗАВАЛЬНЮК,
С.Л. КАЛИТКО, П.М. КРАВЧЕНКО, І.Г. ПАЛАМАР, Р.Ю. ПОДКУР, О.К. СТРУКЕВИЧ – КН. 1.
– ВІННИЦЯ: ДП ДКФ, 2006. – 908С.**

Рецензоване видання присвячено політичним репресіям 20-80-х рр. ХХ ст., проблемі, яка завжди була вкрай заідеологізована. І сьогодні в українському суспільстві немає консенсусу з цього питання, для одних ця тема є доказом злочинності комуністичного режиму, а для інших – спробою «очорнити славний історичний шлях».

Щодо Вінниччини, то питання масових політичних репресій є однією з найскладніших і водночас найбільш актуальних тем сучасної краєзнавчої тематики. І хоча за минулі роки з'явилося чимало праць науковців та краєзнавців, і досі залишається багато «білих плям», що, не в останню чергу, зумовлене напіввідкритістю джерельної бази.

Рецензоване нами видання дає можливість проаналізувати й осмислити причини, форми і механізми здійснення політичних репресій у Вінницькій області в 20-80-х рр., що було одним із центральних завдань авторського колективу.

Науковий інтерес викликає той факт, що автори не тільки здійснили публікацію нових архівних документів, більшість яких виявлено в Державному архіві Вінницької області, а й здійснили глибоку аналітичну роботу, а це дало їм можливість висловити думки щодо проблем репресивно-каральної політики комуністичного режиму на території області. Цим автори вийшли далеко за рамки власне збірника документів, виконавши оригінальне авторське дослідження.

У вступній статті подано ґрунтовний аналіз причин репресій в Україні, крім конкретного фактичного матеріалу висвітлено специфіку репресивної політики сталінського режиму на Поділлі, вказано на політичні, економічні, соціальні і національні чинники, що її спричинили.

Дослідження джерел дозволяє визначити окремі періоди у здійсненні репресивної політики на Вінниччині. Перший із них, який почався ще 23 січня 1918 р. розгромом Вінницької міської думи, характеризувався утвердженням на Поділлі силами російської Червоної армії радянської влади та запровадженням економічної системи, відомої як «політика воєнного комунізму».

Другий період у часи керівництва більшовицькою партією умовно можна назвати непівським, хоча він об'єктивно включає в себе діяльність репресивної машини під час колективізації села. У статті, спираючись на документи, зроблено висновок, що неп не був стратегічним курсом на встановлення громадянського миру в суспільстві, як і відносна відмова від воєнно-комуністичних методів діяльності більшовиків. Підтвердженням цього була політична практика, в якій насильство і репресії були первинними в боротьбі з антиколективізаційними виступами в країні, зокрема й на Поділлі. Як і для першого періоду, тут були характерними масові розстріли тисяч ні в чому не винних людей, здійснення судових функцій, терор, надзвичайні трійки тощо. Це все відбувалось як у Вінниці, так і в районах. Жорстоко придушуючи виступи, ГПУ УРСР провело першу заплановану депортацію селянства у віддалені райони країни.

Документи і матеріали, вміщені в книзі, підтверджують гостроту кризи у відносинах влади й суспільства, свідчать про спроби «вичистити, виселити всі класово ворожі елементи» з прикордонної області. Жорстокі судові репресії застосовувалися й до членів міфічних контрреволюційних організацій, за розкрадання зерна людьми, що прагнули таким чином врятуватися від голодної смерті – так звані «колоскові справи».

Документи дозволяють читачеві «побачити» внутрішні механізми проведення репресій, депортацій, діяльність партійно-радянських структур органів НКВД. Передусім документи переконливо свідчать, що масові репресії завжди ініціювалися центром. Республіканські та місцеві органи влади лише виконували його постанови, і про це свідчать зізнання самих катів, арештованих в ході репресій. До категорії депортованих потрапляли всі «політично неблагонадійні» з погляду місцевої влади, готувався «резерв» громадян, що підлягали депортації, серед яких переважали етнічні поляки та німці. В 1937-1938 рр., ще до початку арештів, обласні управління НКВД отримували так звані ліміти, що визначалися загальною кількістю осіб, які підлягали арешту чи розстрілу.

Навесні 1938 р. головний удар у ході здійснення масової репресивної операції у Вінницькій області був нанесений щодо так званих «українських націоналістів», «російського монархічного підпілля» та «церковно-сектантської революції». Так, всього було репресовано по цих «лініях» 3 448 осіб, що перевищувало ліміт на 48 осіб.

У другій половині 40-х та в першій половині 50-х рр. важливим завданням властей була боротьба з українським буржуазним націоналізмом (оунівським підпіллям) та вільнодумством у навчальних закладах, а також з сіонізмом, про що свідчать опубліковані документи. Це ж стосується боротьби із релігією і переслідування священнослужителів та віруючих різних конфесій, особливо релігійних сект і католиків.

Як свідчать документи, хрущовська «відлига» та реабілітаційний процес другої половини 50-х – середини 60-х рр. принципово не відрізнялися від попереднього сталінського періоду щодо контролю за друкованими виданнями, практикувалося «профілакування» як «гуманний» метод боротьби з інакомисленням.

Органічно доповнюють документальну картину терору та переслідувань спогади громадян-жертв та свідків тих трагічних подій, біографічні нариси про репресованих громадян Вінниччини.

Документальні матеріали, спогади та біографічні нариси дозволяють стверджувати, що політичний терор, який здійснювала радянська влада, був спрямований проти громадян різних

національностей, різних релігійних конфесій, які займали різноманітні посади та були вихідцями із різних соціальних прошарків.

Матеріали рецензованої книги відкривають маловідомі трагічні сторінки історії Східного Поділля в період радянської влади. Вони всебічно розкривають суть політики геноциду влади проти власного народу, є джерелом для вивчення репресивно-каральної політики комуністичного режиму на території області. Рецензована книга слугуватиме всебічному, правдивому висвітленню історії нашого народу в XX столітті, одночасно стане застереженням проти використання злочинних методів політичного керівництва державою.

Ю.І. Поп

ЯН МЛИНАРІК. ДОЛЯ БАНДЕРІВЦІВ І ТРАГЕДІЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ. – ПРАГА, 2005. – 95С.

JÁN MLYNÁRIK. OSUD BANDEROVCŮ A TRAGÉDIE ŘECKOKATOLICKÉ CÍRKVE. – PRAHA: NAKLADATELSTVÍ LIBRI, 2005.- 95S.

Рецензована книга вийшла в празькому видавництві Лібрі, вона присвячена актуальному і болючому питанню українського національно-визвольного руху, сфальсифікованому радянською історіографією і про яке, якщо і писали то тільки в негативному плані історики-марксисты ЧССР. І сьогодні серед істориків і політиків ЧС час від часу розгортаються гострі дискусії на тему: хто такі бандерівці – борці за свободу України чи прислужники німецьких фашистів.

Автор описує останній етап української повстанської армії УПА на Заході – залишки армії УПА, рятуючись від переслідування в Польщі, прагнули прорватися через Словаччину і Чеські землі на Захід – у Баварію і Австрію, тобто до американських зон окупації.

Своє дослідження Ян Млинарік ділить на дві частини. В першій частині він робить короткий екскурс в історію формування національно-визвольних сил України, простежує стратегію і тактику в національно-визвольних змаганнях на різних етапах історії Радянської імперії, образ бандерівців у дослідженнях істориків-марксистів і у свідомості простих громадян. Автор відкидає псевдонаукові дослідження цих істориків і стверджує, що українська національна ідея, яка була й ідеєю бандерівців, сягає своїми коренями в глибоку давнину – в часи Київської Русі, козацької держави Б. Хмельницького, в історичні концепції українських патріотів XVIII-XIX ст. та в роки української національної революції 1917-1920 рр. Після поразки національно-визвольних змагань починається період формування українських націоналістичних організацій за кордоном перш за все це – ОУН та її військове крило, яке стало основою Української повстанської армії у роки Другої світової війни та після її закінчення. Протистояння Москви і Берліна поставило Україну між двома жорнами, й у цьому автор бачить корені трагедії українського народу.

Прослідковуючи історію появи бандерівців на Словаччині, Ян Млинарік констатує, що спочатку це сталося наприкінці літа 1945 р., вони провели консолідацію і організацію своїх сил і повернулися до Польщі. Вдруге бандерівці з'явилися на території Словаччини в кінці 1946 і 1947 рр. під час здійснення керівництвом Польщі операції «Вісла». Проти декількох сотень залишків ОУН-УПА було кинуте значні частини чехословацької армії, поліції і жандармерії. Своєрідним «героєм» цих подій був Густав Гусак. З великими труднощами, при негласній допомозі місцевого населення значна частина бандерівців прорвалася на Захід. Автор справедливо констатує, що процеси, які відбувалися в ці роки, – складова частина внутрішньополітичної боротьби в ЧСР і наступу комуністів.

Влада шукала винних у практичному провалі операції. 15 000 солдат, поліцейських і партизанів – проти декількох сотень бандерівців, які проривалися на Захід. І зробили винною греко-католицьку церкву, адже бандерівці були українці греко-католицької віри. Зв'язок бандерівців з греко-католицькою церквою й її священиками був настільки тісний, що влада, не зумівши перешкодити переходу бандерівців на Захід, весь гнів спрямовувала, особливо після лютого 1948 року, коли владу захопили комуністи, саме проти греко-католицької церкви і її священиків.

В хід пішли всі засоби: залякування, арешти, судові процеси, фальсифікація історичного образу церкви і т.д. Все це, на думку автора, повинно було підготувати суспільство до ліквідації греко-католицької церкви і переведення її прочан у православну віру, що мало означати в кінцевому рахунку русифікацію церкви і загальну духовну радянізацію. Якщо вже не могли бути ліквідовані бандерівці й їх перехід закінчився в Австрії і Баварії, у проваллі урядової акції була звинувачена греко-католицька церква та її священики. Трагедія бандерівців з карпатських лісів під час Другої світової війни та після

неї стала і трагедією греко-католицької церкви в Галичині, Підкарпатській Русі і на Східній Словаччині, а отже у всій Чехословаччині.

Автор вважає, що заборона греко-католицької церкви 1950 року в Чехословаччині була складовою широкого плану і багатьох акцій, метою яких була радянізація Чехословаччини і включення її до радянського блоку. Анексувавши Підкарпатську Русь і включивши її до складу УРСР, русини краю одним розчерком пера, без опитування думки населення, в один момент стали українцями, із греко-католиків теж указом зверху були перетворені в православних під юрисдикцією російської православної церкви.

На завершення автор пише: «Всі засоби, які використовувала влада проти греко-католицької церкви в кінцевому рахунку ні до чого не привели. Фронт стабілізувався, більшість греко-католицьких священиків комуністи не зламали а переважна більшість прочан греко-католицької церкви у Східній Словаччині не стали православними. І хоча церкви за рішенням місцевої влади були передані православній церкві, віруючі здійснювали богослужіння дома самі або нелегально з священиками яких комуністам не вдалося зламати». (С.91)

Безумовно, праця Яна Млинаріка є гідною відповіддю тим, хто і сьогодні прагне в кривому дзеркалі показати картину останньої драми національно-визвольних змагань українського народу – події 1946-1947 рр. пов'язаних із проривом невеликих груп бандерівців через Словаччину і Чехію на Захід.

Відомості про авторів

- ✓ **АНТОНІШИН Андрій Павлович** – м. Київ, аспірант Київського національного лінгвістичного університету.
- ✓ **АНТОНІШИНА Тамара Петрівна** – м. Вінниця, аспірантка кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ **БАГАС Людмила Миколаївна** – м. Хмельницький, викладач історії України Хмельницького політехнічного коледжу.
- ✓ **БАРНАСЮК Олександр Сергійович** – м. Вінниця, спеціаліст гуманітарного відділу Федерації профспілок Вінницької області.
- ✓ **БАРМАК Микола Валентинович** – м. Тернопіль, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- ✓ **БАТИРЄВА Ірина Миколаївна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ **БІЛОУС Сергій Васильович** – м. Вінниця, аспірант кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ **БОГАТЧУК Світлана Степанівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького державного аграрного університету.
- ✓ **БОЖКО Лариса Миколаївна** – м. Київ, аспірантка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- ✓ **ВАСИЛЕНКО Валентина Миколаївна** – м. Вінниця, здобувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ **ВОЙНАРОВСЬКИЙ Анатолій Володимирович** – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ **ВОЙЦЕХІВСЬКИЙ Юрій Вікторович** – м. Бердянськ, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та правознавства Бердянського державного педагогічного університету.
- ✓ **ВОРОЛІС Микола Григорович** – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ **ГАНДЗІЮК Віталій Олександрович** – м. Вінниця, аспірант Інституту журналістики Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- ✓ **ГАРБАР Галина Анатоліївна** – м. Миколаїв, кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Миколаївського філіалу Київського національного університету культури і мистецтв.
- ✓ **ГОДЛЕВСЬКА Валентина Юріївна** – м. Вінниця, викладач кафедри педагогіки, психології та соціології Вінницького національного технічного університету.
- ✓ **ГОНЧАРОВА Наталя Олександрівна** – м. Ізмаїл, старший викладач кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету.
- ✓ **ГОРБАТЮК Микола Володимирович** – м. Київ, аспірант кафедри історії України Київського національного лінгвістичного університету.
- ✓ **ГРИГОРЧУК Петро Семенович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ **ДАНІЛОВА Ірина Юріївна** – м. Вінниця, аспірантка кафедри історії України інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ **ДЕНИСЮК Алла Володимирівна** – м. Вінниця, асистент кафедри соціально-економічних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- ✓ **ДРОВОЗІЮК Степан Іванович** – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, заступник директора з навчально-виховної роботи Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

- ✓ ЖМУД Наталія Вікторівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ ЖУКОВА Олена Олександрівна – м. Вінниця, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ ЖУЛКАНИЧ Неля Михайлівна – м. Київ, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Інституту української філології Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- ✓ ЗАПЛОТИНСЬКА Олена Олександрівна – м. Київ, аспірантка інституту історії України НАН України.
- ✓ ЗЕМЗЮЛІНА Наталія Іванівна – м. Черкаси, кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- ✓ ЗІНЬКО Юрій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів, директор інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ ЄСІОНІН Сергій Миколайович – м. Хмельницький, здобувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.
- ✓ КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- ✓ КОНДРАТЮК Олена Володимирівна – м. Київ, аспірантка Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка.
- ✓ КОННОВА Майя Вікторівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович – м. Черкаси, кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- ✓ КРАВЧУК Олександр Миколайович – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ КРАСОВСЬКИЙ Ярослав Йосипович – м. Київ, здобувач Центру українознавства Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- ✓ КРИВОШЕЯ Олена Вікторівна – м. Київ, доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, старший науковий співробітник Музею гетьманства.
- ✓ КУЗІНА Борис Станіславович – м. Хмельницький, заступник завідувача кафедри суспільних наук Хмельницького університету економіки і підприємництва.
- ✓ КУЗНЕЦЬ Тетяна Володимирівна – м. Умань, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
- ✓ КУЗЬМІНЕЦЬ Наталія Петрівна – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ ЛАПШИН Сергій Андрійович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.
- ✓ ЛЕГУН Юрій Вікторович – м. Вінниця, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ ЛИСИЙ Анатолій Кононович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ ЛОГНОВ Олександр Вікторович – м. Вінниця, старший науковий співробітник Вінницького обласного краєзнавчого музею.
- ✓ МАЗИЛО Ігор Васильович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ МАЗУР Василь Митрофанович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ МАЗУР Інна Віталіївна – м. Вінниця, аспірантка кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

- ✓ МЕЛЬНИКОВ Дмитро Олександрович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Вінницького національного технічного університету.
- ✓ МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, докторант Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.
- ✓ Місінкевич Леонід Леонідович – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, доцент Хмельницького університету управління та права.
- ✓ НЕСТЕРЕНКО Валерій Анатолійович – м. Кам'янець-Подільський, кандидат історичних наук, доцент, докторант Кам'янець-Подільського державного університету.
- ✓ НЕПРИЦЬКИЙ Олександр Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ НЕРУШЕВА Любов Григорівна – старший викладач кафедри філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ НІКОЛАЄЦЬ Юрій Олексійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, докторант національного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- ✓ НІЗОВА Людмила Володимирівна – м. Київ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.
- ✓ ОЧЕРЕТАНИЙ Володимир Васильович – м. Київ, аспірант кафедри історії України Київського національного лінгвістичного університету.
- ✓ ПЕТРЕНКО Володимир Іванович – м. Вінниця, начальник відділу державного архіву Вінницької області.
- ✓ ПОДОЛЯН Василь Васильович – м. Вінниця, голова правління Вінницької обласної спілки споживчих товариств.
- ✓ ПОЙДА Оксана Андріївна – м. Вінниця, старший викладач кафедри методики філологічних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ ПОП Юрій Іванович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ ПОТІХА Оксана Богданівна – м. Тернопіль, здобувач кафедри українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- ✓ РАЗИГРАСВ Олег Володимирович – м. Луцьк, аспірант кафедри новітньої історії України Волинського державного університету імені Лесі Українки.
- ✓ РЕКРУТ Валерій Пилипович – м. Вінниця, пошукач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, голова обласного комітету профспілки працівників споживчої кооперації Вінницької області, викладач Вінницького кооперативного коледжу економіки і права.
- ✓ РОМАНЕЦЬ Людмила Миколаївна – м. Вінниця, пошукач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ РОМАНЮК Іван Миронович – м. Вінниця, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ СОЛОМОНОВА Тетяна Робертівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ СТАДНИК Олена Олексіївна – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ СТЕЛЬНИКОВИЧ Сергій Володимирович – м. Київ, аспірант кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.
- ✓ СТЕПАНЧУК Юрій Степанович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ СТОПЧАК Микола Володимирович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

- ✓ СТРЕЛЬБИЦЬКА Наталія Іванівна – м. Хмельницький, старший викладач Хмельницького інституту соціальних технологій, здобувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.
- ✓ ТАРАСОВ Володимир Володимирович – м. Харків, викладач кафедри теорії та мистецтва Харківської державної академії дизайну і мистецтва.
- ✓ ТКАЧЕНКО Анатолій Данилович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор кафедри політології, перший проректор-проректор з навчальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ ТРЕМБИЦЬКИЙ Анатолій Михайлович – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України.
- ✓ ТРОСТОГОН Алла Михайлівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів, заступник директора з виховної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ ХОМЕНКО Наталія Михайлівна – м. Київ, аспірантка Інституту історії України НАН України.
- ✓ ЧЕРКАШИНА Олеся Валентинівна – м. Вінниця, старший викладач кафедри асамблевої гри та естрадного мистецтва Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ ЧОРНА Ліана Володимирівна – м. Ізмаїл, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету.
- ✓ ЧОРНА Наталія Миколаївна – м. Тернопіль, аспірантка кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- ✓ ЧОРНОДІД Лариса Вікторівна – м. Кривий Ріг, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та українознавства Криворізького технічного університету.
- ✓ ШАПОВАЛ Вікторія Валентинівна – м. Черкаси, пошукач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- ✓ ШАПОВАЛ Лариса Іванівна – м. Полтава, старший викладач кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка.
- ✓ ШАТКОВСЬКА Ірина Станіславівна – м. Вінниця, старший викладач кафедри теорії музики та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ✓ ЮРЧЕНКО Віталіна Олександрівна – м. Київ, аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- ✓ ЯСИНЕЦЬКА Людмила Василівна – старший лаборант кафедри історії слов'янських народів інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Наукове видання

**УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34**

**Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського. Вип. 12. Серія: Історія: Збірник наукових
праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. /- Вінниця, 2007. - 405 с.**

**Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове
видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10
листопада 1999 року №3-05/11).**

ISBN 966-7051-18-6

**Відповідальний редактор Григорчук П.С.
Відповідальний секретар Степанчук Ю.С.**

Технічний редактор Кронівець Т.М.

**Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського 21100, Вінниця, вул. Острозького, 32.
Тел. 26-71-33**

**Підписано до друку 11.04.2007. Формат 60x84/18.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 39,4.**

**Віддруковано на ДП "Державна картографічна фабрика"
м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Зам. 7155, наклад 250 прим.**